

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

15/1980

A
VESZPRÉM
MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI
15

Veszprém 1980

**PUBLICATIONES
MUSEORUM
COMITATUS
VESPRIMIENSIS**

15

HISTORIA

Veszprém 1980

**A VESZPRÉM
MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI**

15

TÖRTÉNELEM

Veszprém 1980

Szerkesztő:

K. PALÁGYI SYLVIA

TARTALOM–INDEX

BÁCSKAY ERZSÉBET–VÖRÖS ISTVÁN: Újabb ásatások a Sümeg-mogyorósdombi őskori kovabányában. – <i>New excavations in the prehistoric flint mine at Sümeg–Mogyorósdomb</i>	7
H. KELEMEN MÁRTA: Római kori fazekaskemencék Balatonfüzfőn. – <i>Töpfereiöfen aus der Römerzeit in Balatonfüzfő</i>	49
LÁSZLÓ PÉTER: Nympháknak szentelt oltár Kékkútról. – <i>Nymphenaltar aus Kékkút</i> . . .	73
GÁSPÁR DOROTTYA: A pápasalamoni kincslelet ládaverete. – <i>Kastenbeschlag des Schatzfundes aus Pápasalamon</i>	77
BIRÓNÉ SEY KATALIN: IV. századi centenionalis lelet Takácsiból. – <i>A centenional Find in Takácsi from the 4th century</i>	87
CS. DAX MARGIT: Keleti germán női sírok Kapolcson. – <i>Ostgermanische Frauengräber in Kapolcs</i>	97
ÉRY KINGA: V. századi csontvázletelek Kapolcsról. – <i>Skelettfunde aus Kapolcs aus dem V. Jahrhundert</i>	107
LÁSZLÓ CSABA: A balatonszőlősi református templom kutatása. – <i>Erkundung der reformierten Kirche in Balatonszölös</i>	113
RAJCZI PÁL: A pápai esperesi kerület összeírása 1748-ban. – <i>Die Konscription der Erzdehanei von Pápa 1748</i>	125
KÖRMENDY JÓZSEF: Keresztek a felsőörsi határban. – <i>Kreuze am Rande von Felsőörs</i>	147
MITHAY SÁNDOR: A pápai városház építéstörténete. – <i>Der Bau des Rathaus der Stadt Pápa und einige Daten aus seiner Wirkung</i>	159
VERESS D. CSABA: Veszprém megye és a Szövetséges Hatalmak stratégiai légítámadásai a II. világháborúban. – <i>Strategic Airraids of the Allied Forces and the County of Veszprém during World War II.</i>	167
BARTÓCZ JÓZSEF: A kézművesipari struktúra kialakulása Veszprém megyében a XVI–XIX. században. – <i>Die Entwicklung der Handwerstruktur im Komitat Veszprém im XVI–XIX. Jahrhundert</i>	203
NAGYBÁKAY PÉTER: A Rába alsó vizén levő molnárcéh kézi festésű bizonyosságlevellei a veszprémi Bakonyi Múzeumban. – <i>Handgezeichnete Kundschaften der Müllerzunft am unteren Laufe der Raab im Bakonyer Museum, Veszprém</i>	225
LACZKOVITS EMÓKE: Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében 1868–1945. – <i>Beiträge zum Thema „Lebensweise der Dorfkinder im Komitat Veszprém zwischen 1868–1945“</i>	237

Újabb ásatások a Sümeg–mogyorósdombi őskori kovabányában

BÁCSKAY ERZSÉBET–VÖRÖS ISTVÁN¹

Az 1958–60-ban a sümegi Mogyorósdombon geológiai vizsgálatok során ismertté vált őskori kovabánya egy részét Vértes László tárta fel 1960–61-ben. A következő években a Magyar Állami Földtani Intézet folytatta a bányaterületnek és környékének részletes földtani vizsgálatát és ezzel kapcsolatban a régészeti jelenségek rögzítését is², majd 1976-tól – a Mogyorósdomb földtani természetvédelmi területté való nyilvánítása után – rendszeres ásatásokra került sor.

A bányaterületek behatárolása érdekében a Mogyorósdombon párhuzamos, ÉNy–DK-i irányú, 50 cm széles, 40–50 cm mélységű kutatóárkokat húztak, amelyekben az árkokra merőlegesen futó bányavágatok a szálban álló rétegfejek között „bányatörmelék” alakjában jelentkeztek. Az árkolás a Vértes László-féle ásatási területtől É-ra és D-re egyaránt kiterjedt. Az 1976-os ásatás helye a domb É-i részén volt, ahol egy nagyobb vágatot tártunk fel³, 1977–78-ban pedig a Mogyorósdombnak a Celldömök–tapolcai vasútvonal felé lejtő DNy-i részén egy széles vágatrész É-i záródását tártuk fel (1. ábra).

Mivel a vizsgálatok még folynak, a bányaterület kiterjedését egyelőre csak hozzávetőlegesen adhatjuk meg; a bányászkodás egy, a Mogyorósdombot ÉK–DNy-i irányban átszelő, kb. 320 m hosszú, 60 m széles sávban folyt, amely – mint az a vágatrések elhelyezkedéséből (1. ábra) látszik – némileg DNy felé tolódott. Ennek oka az volt, hogy ezen sáv K-i részén a tűzkő minősége rosszabb, könnyen aprózódó, szilánkos törésű, eszközkészítésre tehát kevésbé alkalmas, mint a terület Ny-i oldalán. A bányaterület D-i határa megfigyeléseink szerint ott húzódott, ahol a csaknem függőlegesen álló mészmárgarétegeket – amelyekből könnyen termelhetők ki a tűzkövet – vízszintes településű mészmárgarétegek váltják fel, amelyekből igen nehéz lett volna a tűzkő kinyerése, ezért ezeket már nem is bolygatták.

A kutatóárkokban és az 1976–77–78-as ásatásokkal feltárt bányavágatokban a Vértes László által megállapított jellegzetes bányakitöltést találtuk.⁴

A kutatóárkos feltárás során talált leletek túlnyomó többségének származási helye topográfiailag azonosítható (2–3. ábra), kisebb részük helyét ma már nem, vagy nem biztosan lehet megállapítani.

Mivel jelen munkánk célja a szondázó feltárások (kutatóárkok) és az 1976–77–78-as ásatások során

tett megfigyelések rövid ismertetése és elsősorban a belőlük előkerült bányaeszközanyag⁵ együttes közlése, a következőkben a kutatóárkok – és a hozzájuk kapcsolódó feltárások – sorrendjében (É-ról D felé haladva) ismertetjük a leletanyagot. A kutatóárkok sorszama az égtáj rövidítéséből és a kutatóárkok arab számmal megjelölt sorszámából áll, pl. É 5/1, az utána következő római szám pedig az árkokban harántolt vágat („gödör”) száma. Tekintettel arra, hogy a kutatóárkokkal a vágatokat csupán 50 cm „hosszúságban” tárták fel, csak az egyes vágatok szélessége, mélysége – a harántolt vágatrések szinte minden esetben teljes kibontásra kerültek – valamint a bennük levő leleteknek ilyen körülmények között is egyértelműen meghatározható előkerülési mélysége került rögzítésre. Mivel tehát a kutatóárkos szondázás során a bányavágatoknak csak egy kis részét tárták fel, a leletanyag „gödörnkénti” vagy mélység szerinti megoszlásából egyelőre korai lenne következtetéseket levonni. Ez – éppúgy, mint a bánya szerkezetének részletesebb elemzése – a további ásatások után lesz majd lehetséges.

(A helyszínrajzon szereplő, de alább nem tárgyalt árkok, ill. „gödörök” leletmentesnek bizonyultak.)

A leletanyag ismertetése

É 4/2/III (részben kutatóárkokkal, részben 1976-ban ásatással feltárt – az árkolás során csak a „gödörnek” a kutatóárkok középvonalától É-ra eső részét bontottuk ki, sz: 100 cm, m: 250 cm⁶). A gödör falának ÉNy-i sarkában, 50 cm mélyről a feltárás tisztításakor előkerült egy agancseszköz:

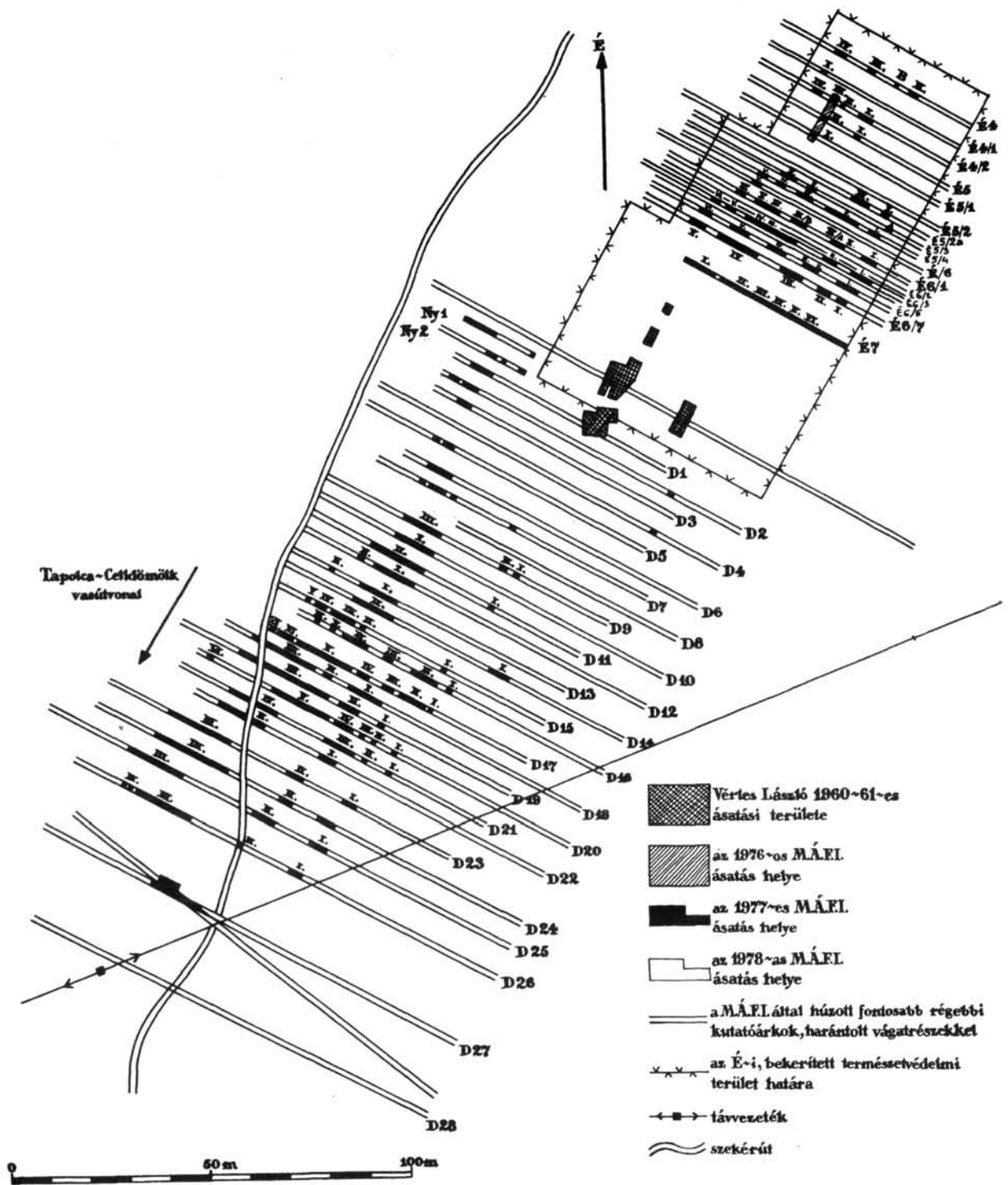
1. *Agancseszköz*: 7 Szár darabja két koronaág csonkjával, erősen töredékes. Szár h: 22 cm⁸

Az árkolás során előkerült leletek:

2. *Agancseszköz*: Jobb oldali vetett agancs, a szár középső feletti része és a korona levágva. A tő dorsoventrális irányban átfűrt, h: 40 cm, a kerek lyuk átmérője 2 cm. A gödör É-i falától (a továbbiakban É) 18 cm-re D-re, K-i falától (a továbbiakban K) 24 cm-re Ny-ra, m: 230 cm. Űtőeszköz, amelyet valószínűleg újra felhasználtak (átfűrés), s így az átfűrt részből kalapácsfejet alakíthattak vagy feszítőeszközként használhatták. (4. ábra)

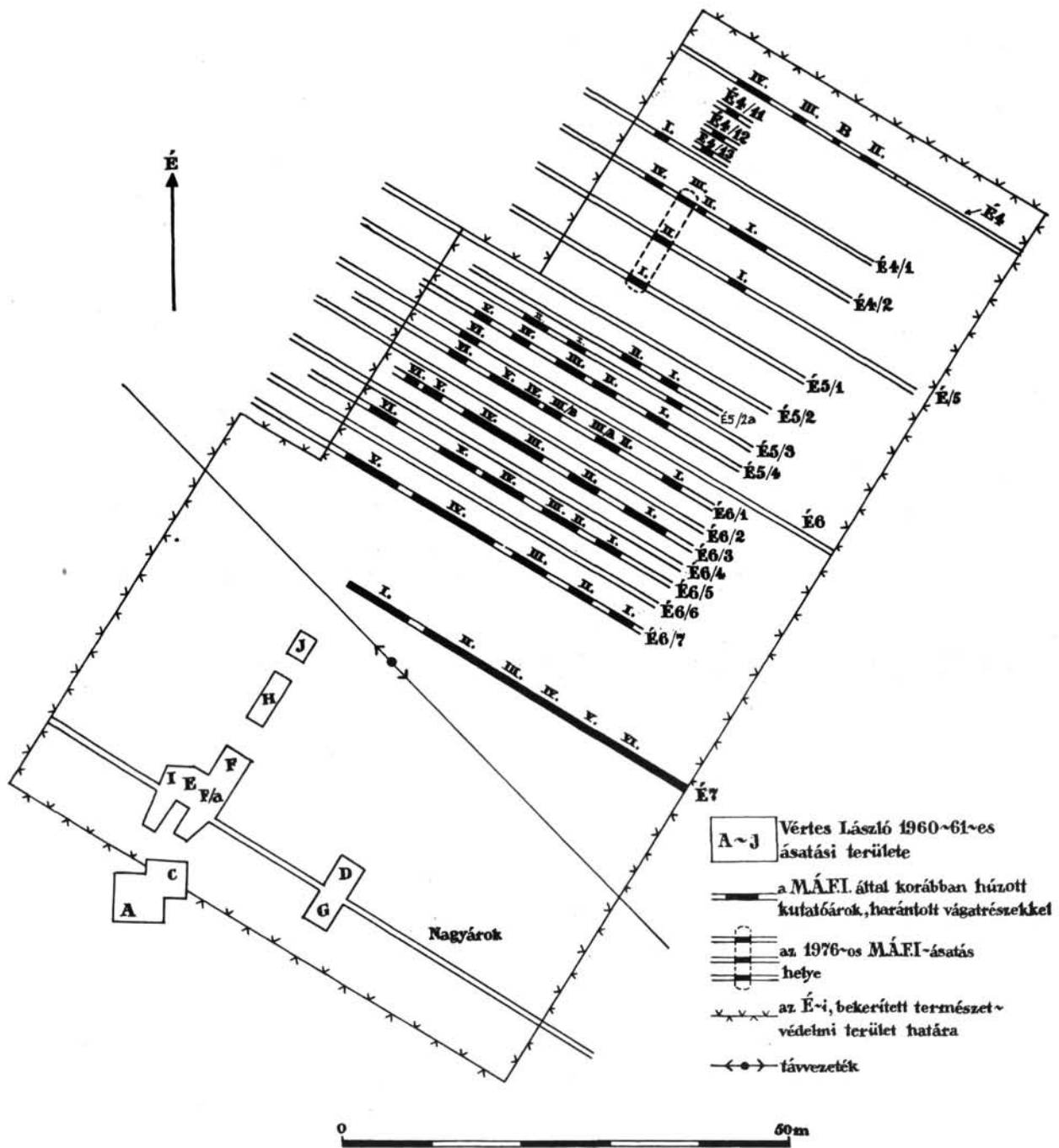
3. *Agancseszköz*: Fiatal elejtett állat bal koponyatöredéke az agancsszárral, h: 13 cm, m: 10 cm.

1. *Kavics* Nagyjából téglatest alakú, mindkét végén szilánklepattanással. Szürke kvarcit, 6,5 x 4,5 cm, m: 80 cm.

1. ábra. A Sümeg-mogyorósdombi kovabányában 1978-ig végzett ásatások helye

Fig. 1. Excavations conducted until 1978 in the flint mine of Sümeg-Mogyorósdomb

2. ábra. A kutatóárkos szondázás során észlelt azonosítható lelethelyek, valamint a Vértes László-féle és az 1976-os MÁFI-ásatás helye (É-i rész)

Fig. 2. Identifiable places of findings observed during probing with trial trenches and excavations of László Vértes and of the MÁFI in 1976 (Northern part)

Az 1976-os ásatás leletei:

4. *Agancseszköz.* Szártörődék középággal, a szár két vége levágott, a középág vége hiányzik. Az agancs felülete elég erősen kopott, h: 26 cm. Omladékból, m: 100 cm, egyágu feszítők lehetett.

5. *Agancseszköz-törödékek.* (ugyanannak az agancsnak a részei) Jobb oldali szemág és jégág a szár kortexdarabjával, h: 14, 16 és 16 cm, omladékból, m: 150 cm.

2. *Kavics.* Nagyjából téglalatos alakú, hosszában félbetört, egyik végén ütéstől eredő roncsolódás. Szürke kvarcit, 6,3 x 3,2 x 3,5 cm. Ütőkő lehetett, valószínűleg ék beverésére is használták. É-ről 50 cm, K-ről 0 cm, m: 150 cm.

3. *Kavics.* Lapos, egyik végén ütéstől eredő roncsolódás. Világos szürke kvarcit, 6 x 5 cm. É-ről 25 cm, K-ről 61 cm, m: 220 cm.

4. *Kavics.* Diszkosz alakú, körvonalai mentén szilánklepattanásokkal és ütéstől eredő roncsolódással. Fehér kvarcit, d: 5,5 cm. Omladékból, m: 170 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

1976-os ásatásunk során az É 4/2/III és az É 5/II, valamint É 5/1/I „gödörket” összekötő vágatot tártuk fel, amelynek hossza 12 m 50 cm. Átlagos szélessége az É 4/2/III és É 5/II gödör között 125 cm, mélysége ugyanitt 270 cm, átlagos szélessége az É 5/II és É 5/1/I „gödörök” között 220 cm, mélysége 170–260 cm, mivel a vágat alja egyenetlen és D felé lejt. Az É 4/2/III és É 5/II gödörök közti folyosórészben egy 175 cm-es szakaszon meddővel alátámasztott félboltozatot, az É 5/II és É 5/1/I gödör közti vágatrészben pedig „kertárna” maradványait tártuk fel. A vágat É-i és D-i záródását, valamint oldalfalait a szálban álló mészmárga alkotja.⁹

Az É 4/2/III és É 5/II „gödörök” közötti feltárt vágat-rész leletei:

6. *Agancseszköz.* Jobb oldali agancsszár, ék alakban erősen kopott rózsával, eltávolított koronával, h: 37 cm. Az É 4/2/III középvonaltól (a továbbiakban É-ről) 100 cm-re D-re, a vágat K-i falától (a továbbiakban K-ről) 83 cm-re Ny-ra, m: 150 és 200 cm között. Ütőeszköz. (5. ábra).

7. *Agancseszköz.* Korona. Kehely alakú, három ágának vége letört. Az ágak h.: 17, 14 és 13 cm. É-ről 70 cm, K-ről 90 cm, m: 200 cm. Háromágú feszítők, vagy gereblye.

8. *Agancseszköz.* Bal oldali agancsszár ép rózsával, a szemág csonkjával, körbevéssett végű jégággal, levágott középággal, a korona hiányzik. h: 55 cm. É-ről 50 cm, K-ről 64 cm, m: 185 cm.

9. *Agancseszköz.* Bal oldali vetett agancsszár, h: 35 cm. É-ről 50 cm, K-ről 64 cm, m: 185 cm.

10. *Agancseszköz.* Jobb oldali szártörődék a középág egy darabjával, mindkét vége vágott, h: 23 cm. É-ről 100 cm, K-ről 50 cm, m: 220 cm.

11. *Agancseszköz.* Koronaág. Egyik oldalán egy erősen kopott és fényesre csiszolódott rész, h: 14 cm. É-ről 100 cm, K-ről 50 cm, m: 220 cm. Ék lehetett.

12. *Agancseszköz.* Két koronaág a szár egy egészen kis törödékével, valamint egy hozzá tartozó szártörődék. Az egyik ág vége letört, a másiké erősen kopott. A szártörődék egyik vége vágott. A szártörődék h: 15 cm. É-ről 50 cm, K-ről 0 cm, m: 220 cm. A koronarész feszítő-emelő eszköz lehetett.

13. *Agancseszköz.* Koronarész két ággal, a szár egy darabjával, az ágak kopottak, az egyik ellaposodik. A szár vége vágott. A hosszabbik ág h.: 22 cm. É-ről 90 cm, K-ről 48 cm, m: 210 cm. Kétágú feszítők.

14. *Agancseszköz.* Koronarész törödéke két lapos ággal, h: 35 cm. É-ről 100 cm, m: 150 cm, m: 200 cm.

15. *Agancseszköz.* Fialat agancsszár, egyik vége körbevéssett, h: 11 cm. É-ről 50 cm, K-ről 61 cm, m: 220 cm.

16. *Agancseszköz.* Ágtörődék, egyik vége levágott és körbevéssett, h: 11 cm, É-ről 50 cm, K-ről 61 cm, m: 220 cm.

17. *Agancseszköz.* Bal oldali vetett agancsszár, kopott rózsával és tövel, a tövel érintkező szárrész is roncsolódott. A szemág jól fejlett, hosszú (15 cm), hegye hiányzik. A jégágnak csak a csonkja van meg, a középág és a korona hiányzik, h: 25 cm. É-ről 300 cm, K-ről 122 cm, m: 260 cm. Emelő-ütő-feszítő eszköz lehetett.

18. *Agancseszköz.* Fialat állat jobb oldali koponyatörödéke az agancsszárral, erősen kopott agancstővel, ép rózsával, a szemág csonkjával. A szár a korona alatt letört, h: 29 cm, É-ről 250 cm, K-ről 55 cm, m: 258 cm. Ütőeszköz.

19. *Agancseszköz.* Koronaág-törödéke, amely fényesre csiszolódott, h: 16 cm. É-ről 280 cm, K-ről 35 cm, m: 258 cm.

20. *Agancseszköz.* Jobb oldali agancsszár. A szár középág feletti része rézsútosan csiszolt, a középág csonkja körbe van faragva, a szár másik vége felé négyszögletes vésett lyuk van, h: 14 cm, a lyuk 2,2 x 1,7 cm-es. É-ről 264 cm, K-ről 42 cm, m: 260 cm. Agancskapa törödéke. (6. ábra.)

21. *Agancseszköz.* Koronaág, egyik végén friss törés, hegye alatt a felület egy szakaszon erősen kopott, h: 16 cm. É-ről 220 cm, K-ről 60 cm, m: 260 cm. Feszítők lehetett.

22. *Agancseszköz.* Jobb oldali agancság a koronaellágazással. A korona ellaposodott, az ágak igen kicsik, végeik erősen kopottak. Mellette került elő egy hozzá tartozó koronaág, h: 32 cm, ill. 22 cm. É-ről 280 cm, K-ről 122 cm, m: 210 cm. Feszítők lehetett. (7. ábra).

23. *Agancseszköz.* Korona törödéke, két ág darabjával, h: 22 cm. É-ről 260 cm, K-ről 10 cm, m: 255 cm.

24. *Agancseszköz.* Korona, két ág darabjával, a hosszabbik ágon egy vágásnyommal, h: 25 cm, É-ről 260 cm, K-ről 10 cm, m: 255 cm.

É 5/II Részben kutatóárok, részben 1976-ban ásatással feltárt – az ásatás során, az É 4/2/III-hoz hasonlóan – a gödörnek csak az árok középvonaltól É-ra eső része került kibontásra. Ennek során előkerült leletek:

23 db jellegtelen, használati nyom nélküli kavics-törödéke 50–160 cm-es mélységek között.

Az 1976-os ásatás leletei:

25. *Agancseszköz.* Bal oldali koponyatörödéke az agancsszárral, kopott tövel. Hosszában eltört, h: 30 cm. É-ről 466 cm, K-ről 0 cm, m: 50 cm. Ütőeszköz.

26. *Agancseszköz.* Kehely alakú korona törödéke két kis ággal, h: 20 cm, É-ről 466 cm, K-ről 0 cm, m: 50 cm. Feszítőeszköz törödéke.

27. *Agancseszköz.* Koronaág. Hegye letört, másik vége levéssett, enyhén kopott, h: 14 cm. É-ről 490 cm, K-ről 50 cm, m: 100 cm. Feszítők lehetett.

28. *Agancseszköz.* Lapos koronarész kis ágakkal, felülete kopott, az egyik ág vége levágott, h: 10 cm. É-ről 460 cm, K-ről 70 cm, m: 100 cm. Kétágú (?) feszítők.

29. *Agancseszköz.* Bal oldali agancsszár, egyik vége letört. A jégág magasságában laterális oldalon négyszögletes vésett lyuk, h: 18 cm, a lyuk méretei: 2 x 1 cm. É-ről 500 cm, K-ről 130 cm, m: 25 cm.

30. *Agancseszköz.* Bal oldali agancsszár középággal. Egyik vége körbevéssett, enyhén lecsiszolódott vágásnyomokkal, másik végén friss törés. A középág igen erősen kopott, a száron bevágódás nyomai, h: 30 cm. É-ről 480 cm, K-ről 40 cm, m: 100 cm. Csákány lehetett. (8. ábra)

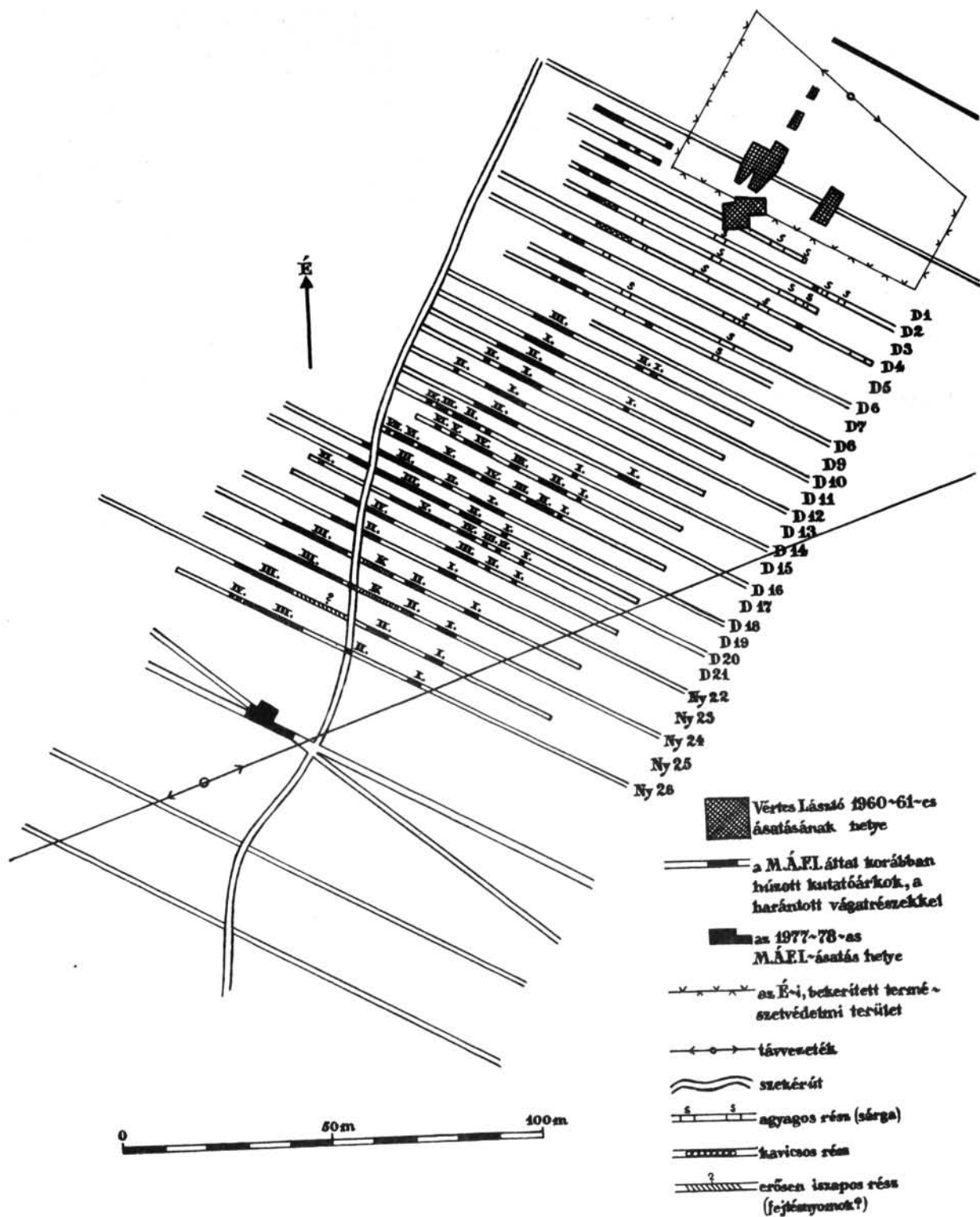
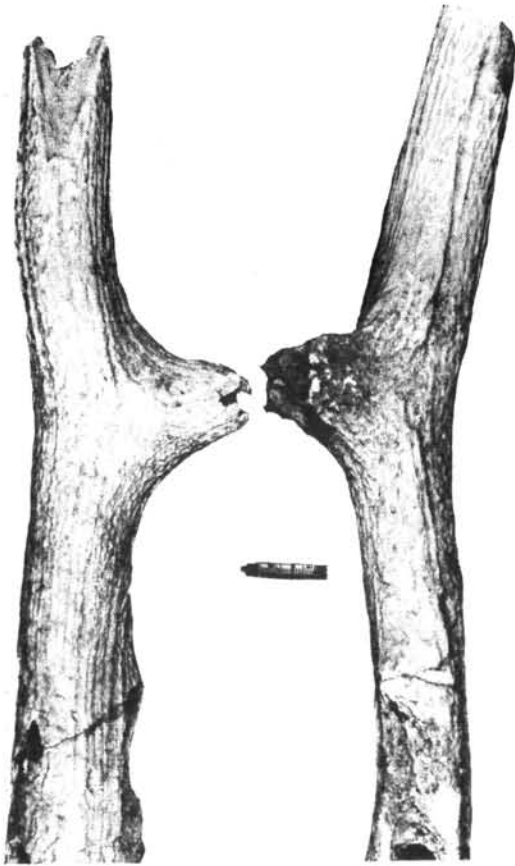

Fig. 3. Identifiable places of findings observed during probing with trial trenches and excavations of the MAFI in 1977/78 (Southern part)

3. ábra. A kutatóárkos szondázás során észlelt azonosítható lelethelyek, valamint az 1977-78-as MAFI-ásítás helye (D-i rész)

4. ábra. Átfúrt kombinált eszköz, háromszög alakú törésfelülettel
Fig. 4. Drilled combined tool with triangle-shaped fracture surface

31. *Agancseszköz.* Ágdarab, egyik vége letört, másik végén ék alakú vésés, h: 14 cm. É-ről 455 cm, K-ről 50 cm, m: 100 cm.

32. *Agancseszköz.* Bal oldali szárdarab a középpág töredékével, amely felett az agancs mediális falában 2 cm átmérőjű, roncsolt szélű fúrt lyuk, É-ről 460 cm, K-ről 40 cm, m: 180 cm.

5. *Kavics.* Tojásdad alakú, egyik végén erős roncsolódással. Rózsaszínes-szürke kvarcit, 7 x 5,5 cm. É-ről 500 cm, K-ről 40 cm, m: 50 cm.

6. *Kavics.* Tojásdad alakú, egyik végén törésfelülettel, két végén ütési nyomokkal. Világosszürke kvarcit, 8,5 x 7,5 cm. É-ről 566 cm, K-ről 100 cm, m: 150 cm.

7. *Kavics.* Tojásdad alakú, egyik végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanásokkal, másik végén talán ütési nyom (a felület erős kérgezetsége miatt kérdéses). Sárgásfehér kvarcit, 6 x 4 x 2,8 cm. É-ről 540 cm, K-ről 75 cm, m: 130 cm.

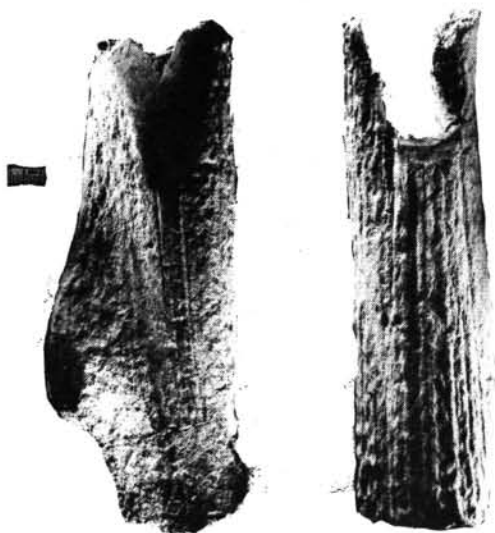
8. *Kavics.* Diszkosz alakú, körvonala mentén két helyen szilánklepattanással, egyik oldalán erős roncsolódási nyommal. Világosszürke kvarcit, 5 x 6 cm. É-ről 540 cm, K-ről 70 cm, m: 130 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

9. *Kavics.* Nagyjából téglatest alakú, hosszában félbetört, egyik végén kis ütési nyom, a felületen néhány szilánklepattanással. Fehér kvarcit, 8 x 5,3 x 3 cm. Leomló törmelékből került elő, pontos helyét nem lehet meghatározni. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

5. ábra. Ütőeszköz
Fig. 5. Beating maul

10. *Kavics.* Nagyjából tojásdad alakú, félbetört, a meglevő végén erős roncsolódási nyomokkal. Sárgászöld kvarcit, 7 x 6 cm. Leomló törmelékből került elő, pontos helyét nem lehet meghatározni. Ütőkő lehetett.

6. ábra. „Agancskapa”
Fig. 6. "Antler-hoe"

11. *Kavics*. Eredetileg téglatest alakú, szélfében kettétört kavics, meglévő végén igen erős roncsolódásnyom. Fehér kvarcit, sz: 4 cm. Leomló törmelékéből került elő, pontos helyét nem lehet meghatározni. Ékek beverésére használhatták.

12. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén enyhe roncsolódásnyomokkal. Fehér kvarcit, d: 5 cm. Leomló törmelékéből került elő, pontos helyét nem lehet meghatározni. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

13. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik végén roncsolódásnyomok. Szürke, sárga sávós kvarcit, d: 4,8 cm. A felszínközeli törmelékben volt, pontos helyét nem lehet megállapítani.

14. *Kavics*. Nagyjából diszkosz alakú. Körvonalai mentén erős roncsolódásnyomokkal. Egyik lapján két szilánklepattanás. Sárgásszürke kvarcit, d: 10 cm. Pontos helyét nem lehet megállapítani, a felszínközeli 50 cm-ben volt. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

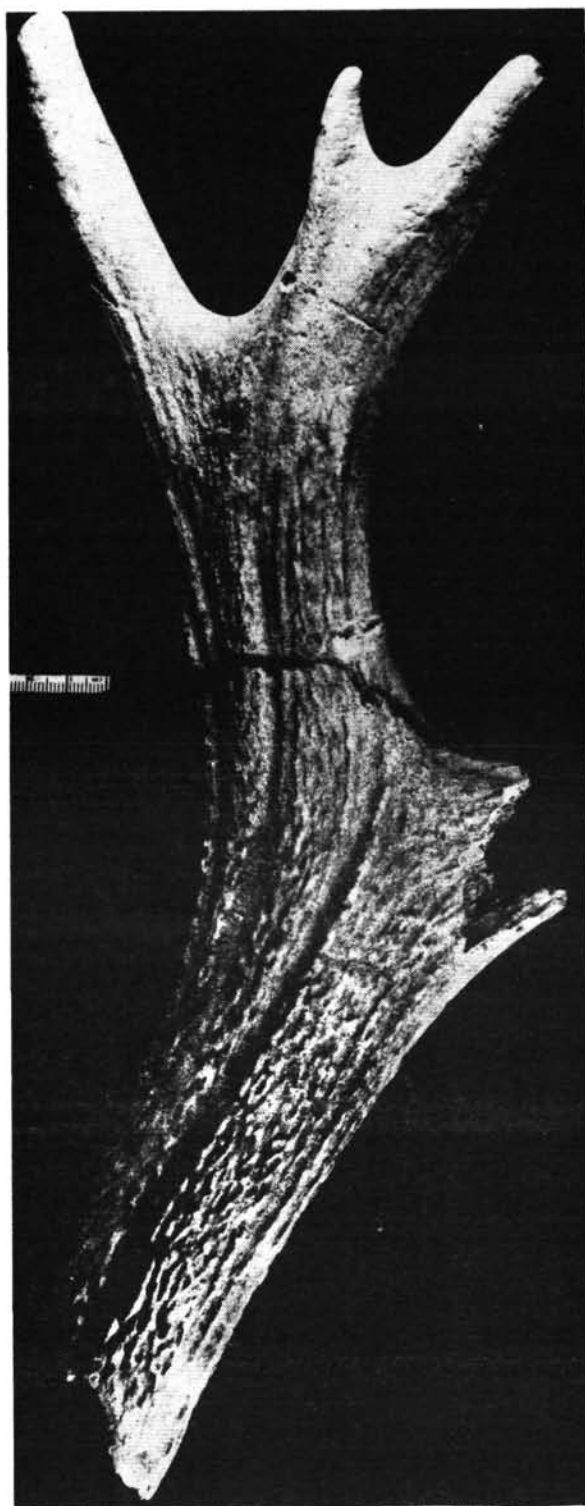
Az É 5/II. és É 5/1/I. között feltárt vágatrész leletei:

33. *Agancseszköz*. Korona töredéke a szár egy részével, két ág csomkjával. Az egyik ágból csak néhány cm hosszú darab maradt meg, a hosszabbik ágdarab belső oldalán téglalap alakú, vésett felület. A szár alja körbevéssett, h: 14 cm, É-ről 644 cm, K-ről 110 cm, m: 180 cm.

15. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén két oldalon erősebb roncsolódásnyom. Szürkésvörös kvarcit, d: 5,5 cm, vastagsága 2,5 cm. É-ről 800 cm, K-ről 90 cm, m: 180 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

16. *Kavics*. Tojásdad alakú, egyik végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanásokkal, amelyek csaknem 45°-os szöveget zárnak be. Másik végén ütésnyom. Szürke kvarcit, 10 x 6 x 4 cm. É-ről 740 cm, K-ről 100 cm, m: 180 cm. Talán ékként használták (9. ábra).

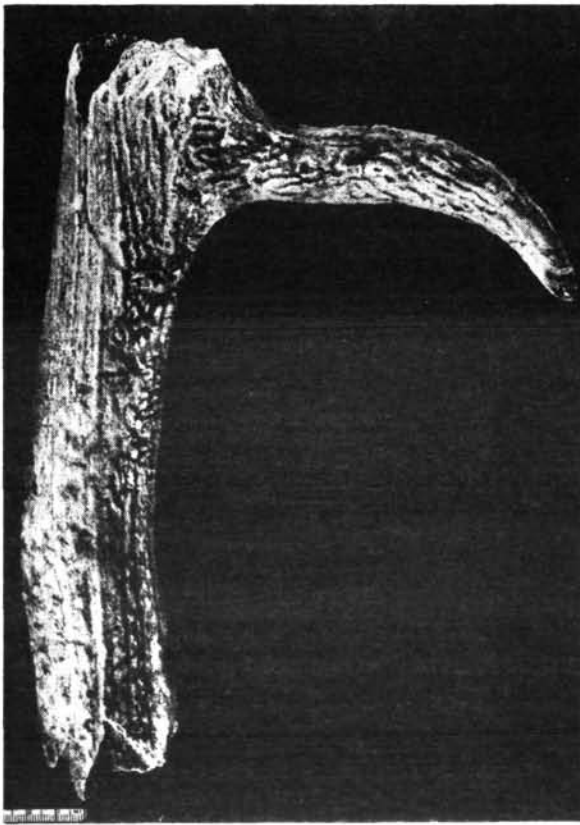
A vágatrészből ezeken kívül É 4/2/III-től 960 cm-re, K-ről 70 cm-re, 100 cm mélyen, ill. É 4/2/III-től 960 cm-re, K-ről 0 cm-re 60 cm mélyen két öz-
(*Capreolus capreolus* L.) agancs is előkerült, mind-

7. ábra. Lapátszerűen is használható feszítőszerszám
Fig. 7. Stretching tool, can be used as a shovel

kettő csaknem teljes példány, a koponya egy részével.

É 5/1/I. (sz: 225 cm, m : 225 cm)

8. ábra. Csákány
Fig. 8: Pick

34. *Agancseszköz*. Koronaág, mindkét vége törött, egyik végén faragásnyomok. A felület kopott, enyhén kifényesedett, h: 15 cm, m: 155 cm. (10. ábra).

17. *Kavics*. Diszkosz alakú, mindkét oldalán egy-egy szilánklepattanással. Körvonala mentén egy darabon roncslódás nyomai. Világosszürke kvarcit, d: 6 cm, m: 80 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

18. *Kavics*. Szabálytalan alakú, hosszában félbetört, egyik végén kis szilánklepattanás, csúcsos részén kopásnyom. Sötétszürke kvarcit, h: 7 cm, m: 120 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

Ezekon kívül 255 cm mélyről egy koponyatöredékes agancs is előkerült.

É 5

9. ábra. Talán ékként használt kvarcit-kavics
Fig. 9. Quartzite pebble probably used as wedge

19. *Kavics*. Tojásdad alakú, lapos, két végén törésfelülettel és kopásnyommal. Fehér kvarcit, 6,6 x 5,5 cm, m: 50 cm, ütőkő lehetett.

É 5/I/sz: 200 cm, m: 100 cm.

20. *Kavics*. Tojásdad alakú, kissé lapos, két végén szilánklepattanás, egyik végén ütésnyom is. Szürkésfehér kvarcit, 6 x 5 cm, m: 50 cm.

21. *Kavics*. Gömb alakú, sárgásszürke kvarcit, d: 7,5 cm, m: 85 cm. (11. ábra).

22. *Kavics*. Gömb alakú, vörösszürke kvarcit, d: 10 cm, m: 10 cm.

Ezeket kívül még 3 db jellegtelen kavics került elő 50–105 cm-es mélységközből.

É 5/2

23. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén szilánklepattanás és erős roncsolódás. Szürke kvarcit, m: 15 cm.

24. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén két szilánklepattanás, roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, d: 5 dm.

25. *Kavics*. Henger alakú, mindkét végén szilánklepattanással és ütésnyommal. Fehér kvarcit, 5 x 4,3 cm, m: 30 cm. Ütőkő.

Ezeket kívül még 17 db jellegtelen kavics került elő belőle 30–40 cm-es mélységközből.

É 5/2a/II (sz: 210 cm, m: 80 cm)

26. *Kavics*. Nagyjából tojásdad alakú, mindkét végén szilánklepattanással és roncsolódásnyommal. Világosszürke kvarcit, 8 x 7 cm.

27. *Kavics*. Nagyjából tojásdad alakú, egyik végén szilánklepattanással, mindkét végén erős kopásnyom, fehér kvarcit, 6 x 4 cm.

É 5/3/I (sz: 300 cm, m: 200 cm)

28. *Kavics*. Nagyjából diszkosz alakú, két oldalán szilánklepattanás, egyik – megvastagodó – végén ütésnyom, körvonala mentén egy darabon enyhe roncsolódás. Sárgásszürke kvarcit, d: 7 cm.

É 5/3/II (sz: 280 cm, m: 250 cm)

35. *Agancszeköz*. Korona töredéke szárral, az egyik koronaág eltávolított, a másik erősen kopott, egészen ellaposodik. A szár vége le van vágva és vésvé, h: 30 cm, m: 165 cm.

Ezenkívül még 3 db jellegtelen agancstöredék került elő belőle, 130–200 cm-es mélységközből.

29. *Kavics*. Ék alakú, ellaposodó végén szilánklepattanás, az élen erős roncsolódás, „fokán” ütésnyomok. Sötétszürke kvarcit, 9 x 5,5 cm, m: 30 cm. Valószínűleg ékként használták. (12. ábra).

30. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén két kis folton ütésnyom. Sötétszürke kvarcit, d: 4,5 cm, m: 50 cm. Valószínűleg kovadarabokon levő mézsmárga eltávolítására használták.

31. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik oldala roncsolódott. Világosszürke kvarcit, d: 4,5 cm, m: 70 cm.

32. *Kavics*. Tojásdad alakú, egyik végén szilánklepattanás és kopásnyom. Fehér kvarcit, 5,5 x 4 cm, m: 35 cm.

10. ábra. Kortex-lehántás ág végén
Fig. 10. Decortication of cortex at branch end

33. *Kavics*. Diszkosz alakú, két szilánklepattanással, körvonala mentén egy helyen erősen kopott, szürke kvarcit, 5 x 3,5 cm, m: 50 cm.

34. *Kavics*. Tojásdad alakú, mindkét végén szilánklepattanással. A lepattanások az egyik végén chopping-tool-éra emlékeztető részt képeznek. Világosszürke kvarcit, 9 x 5 cm, m: 165 cm.

35. *Kavics*. Tojásdad alakú, mindkét végén szilánklepattanással és egy-egy kisebb kopásnyommal. Világosszürke kvarcit, 6,5 x 4 cm, m: 10 cm.

36. *Kavics*. Diszkosz alakú, szilánklepattanásokkal és körvonala mentén több helyen kisebb kopásnyommal. Szürke kvarcit, d: 7 cm, m: 155 cm. (13. ábra)

Ezenkívül még 22 db jellegtelen kavics került elő, 35–170 cm-es mélységközből.

11. ábra. Gömb alakú, felhasznált kvarcit-kavics
Fig. 11. Sphere-shaped, used quartzite pebble

É 5/4/IV (sz: 277 cm, m: 150 cm, nem került teljes kibontásra)

38. *Kavics*. Nagyjából téglatest alakú, egyik végén szilánklepattanás és enyhe kopásnyom. Sárgásszürke kvarcit. 6,5 cm, m: 50 cm.

Ezenkívül még 2 db jellegtelen kavics került elő belőle, 40 cm mélyről.

É 5/4/V (sz: 350 cm, m: 200 cm)

36. *Agancseszköz*. Középgág töredéke a szárral. A szár felső vége letört, alsó vége levágott – feszítésnyomokkal és kortexlehasadással. A középgág vége elég erősen kopott, h: 30 cm, m: 125 cm. Feszítő- vagy emelőeszköz lehetett.

37. *Agancseszköz*. Koronatóredék két kopott ággal, a nagyobbik ág h.: 18 cm, m: 125 cm. Kétágú feszítőék töredéke.

38. *Agancseszköz*. Korona két ággal, az egyikből csak egy kis darab van meg, a másik ép, kopott. A szár alsó végét levágták. Az ép ágon – nem sokkal annak csúcsa alatt – kezdődő lyukvésés nyoma, h: 28 cm, m: 100 cm. Eredetileg kétágú feszítőék lehetett.

39. *Agancseszköz*. Agancsszár a koronaágak kis darabjaival (a törések frissek), az egyik ágon az agancs ventrális falában vésett lyuk, h: 16 cm, a lyuk átmérője 1,8 cm, m: 105 cm.

40. *Agancseszköz*. Bal oldali szemág töredék, felszíne erősen kopott, h: 17 cm, m: 75 cm.

Ezenkívül még 4 db jellegtelen agancstöredék került elő 40–155 cm-es mélységközből, egy jellegtelen kavics 40 cm mélyről.

É 6

41. *Agancseszköz*. Agancsszár rózsával, a rózsza felett néhány cm-rel levágva, a felület kopott, a szemág vége letörtött (h: 13 cm), valamint egy 13 cm hosszú, kopott koronaág. Útó- és feszítőeszköz.

12. ábra. Valószínűleg ékként használt kvarcit-kavics
Fig. 12. Quartzite pebble probably used as wedge

É 6/VI/ (sz: 400 cm, m: 160 cm)

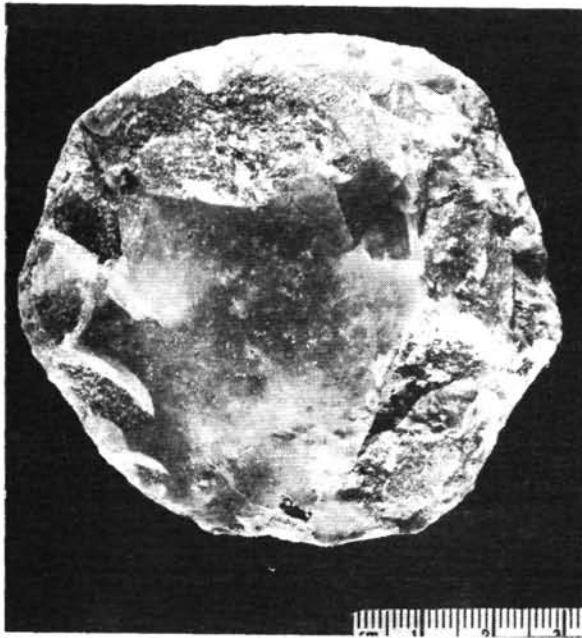
39. *Kavics*. Henger alakú, egyik végén chopping-tool-szerű szilánklepattanás, másik végén ütésnyom. Sötétszürke kvarcit. 8 x 5,5 cm, m: 50 és 60 cm között. Útőkő.

40. *Kavics* Henger alakú, mindkét végén törésfelülettel, egyik végén roncsolódásnyom. Szürkésfehér kvarcit, 6,5 x 3,5 cm. Útőkő.

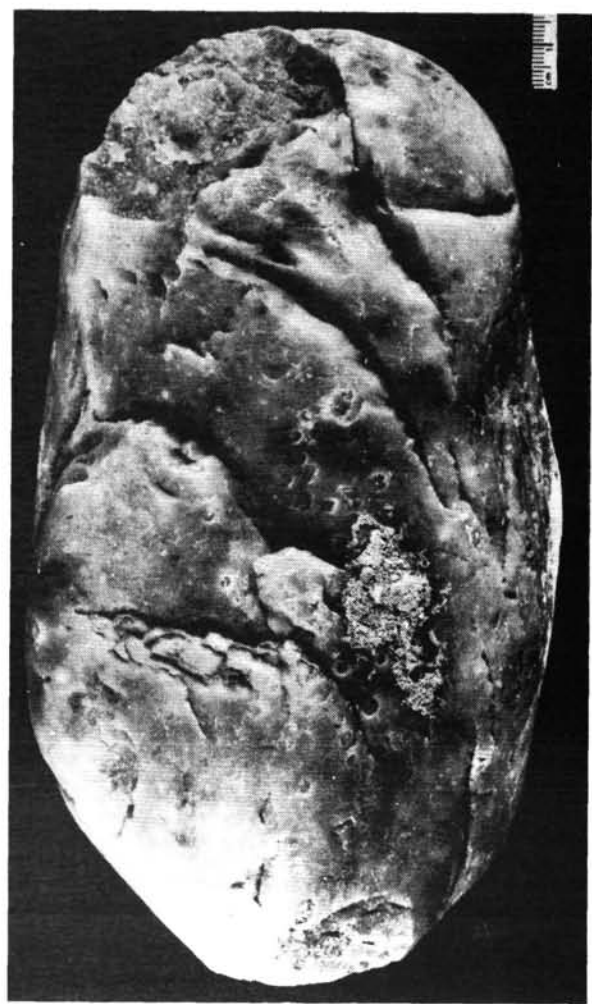
41. *Kavics*. Henger alakú, mindkét végén törésfelülettel, sárgásszürke kvarcit, 9 x 5 cm.

É 6/1/III (sz: 150 cm, m: 100 cm)

42. *Kavics*. Tojásdad alakú, két végén szilánklepattanás, amely egyik végén a chopping-tool-éra emlékeztet, szürke kvarcit, h: 6 cm, m: 20 cm.

13. ábra. Diszkosz alakú, felhasznált kvarcit-kavics
Fig. 13. Used quartzite pebble of disc shape

14. ábra. Ütőkőként felhasznált nagyméretű kvarcit-kavics
Fig. 14. Larger quartzite pebble used as a hammer

Ezenkívül még 1 db jellegtelen kavics került elő 15 cm mélyről.

É 6/1/III A (sz: 125 cm, m: 75 cm)

Csupán két jellegtelen kavicsot gyűjtöttek belőle 25, ill. 40 cm mélyről.

É 6/1/IV (sz: 281 cm, m: 300 cm)

43. *Kavics*. Nagyjából henger alakú, egyik végén szilánklepattanással, másik végén erős roncsolódásnyommal. Világosszürke kvarcit, 21 x 10 cm, m: 60 cm. Ütőkő. (14. ábra)

44. *Kavics*. Nagyjából henger alakú, hosszában félbetört, mindkét végén ütésnyom. Világosszürke kvarcit, 7,5 x 4 cm,

m: 90 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

Ezekon kívül még 10 db jellegtelen kavics került elő belőle, 20–295 cm-es mélységközből.

É 6/1/V gödör (sz: 250 cm, m: 225 cm)

45. *Kavics*. Nagyjából korong alakú, kétoldalon szilánklepattanásokkal. Szürke kvarcit. 5 x 6 cm, m: 45 cm.

46. *Kavics*. Nagyjából korong alakú, körvonalai mentén egy szakaszon erőteljes ütésnyomok. Világosszürke kvarcit, 6,5 x 5 cm, m: 180 cm.

47. *Kavics*. Nagyjából henger alakú, szélében félbetört. Sárgásszürke mészkő (megmaradt h: 9 cm) m: 155 cm.

Ezekon kívül még két jellegtelen kavics került elő belőle 65–155 cm-es mélységközből.

É 6/3/I (sz: 525 cm, m: 350 cm)

42. *Agancseszköz*. Bal oldali agancsszár teljesen lekopott rózsával. A szemágot teljesen eltávolították, a jégág és a

15. ábra. Tojásdad alakú felhasznált kvarcit-kavics
Fig. 15. Egg-shaped used quartzite pebble

középgág vége le van vágva és körbevésétt, a szár a középgág felett levágott, h: 38 cm, m: 110 cm. Ütőeszköz.

43. *Agancseszköz*. Koronatóredék szárdarabbal, a koronából két ágdarab van meg, az egyik csupán néhány cm-es, a másiknak csak a hegye hiányzik. A szár alsó vége kopott, h: 35 cm, m: 35 cm. Kétágú feszítőék.

Ezekon kívül 11 db jellegtelen agancstörredék került elő 80–350 cm-es mélységközből.

48. *Kavics*. Nagyjából tojásdad alakú. Három helyen kis roncsolódásnyommal. Szürke kvarcit, 5,5 x 3,5 cm.

49. *Kavics*. Henger alakú, két végén chopperél-szerű szilánklepattanással. Szürke kvarcit, 6 x 3 cm, m: 60 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

50. *Kavics*. Henger alakú, két végén roncsolódásnyomokkal. Szürkésfehér kvarcit, 7,6 x 5,5 cm, m: 40 cm.

51. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik lapján majdnem teljes felületét befedő szilánklepattanás. Körvonala mentén egy

helyen erős roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, 7 x 5,5 cm, m: 250 cm.

52. *Kavics*. Nagyjából henger alakú, mindkét végén szilánklepattanások, szürkésfehér kvarcit, 7 x 3 cm, m: 20 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

53. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik oldalán a felületen szilánklepattanás, a körvonal mentén erősen roncsolódott Sárgás kvarcit, d: 5 cm, m: 50 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

54. *Kavics*. Tojásdad alakú, két végén szilánklepattanás, egyik végén roncsolódásnyom. Fehér kvarcit, 7,5 x 5 cm, m: 240 cm.

Ezekon kívül még 13 db jellegtelen kavics került elő belőle 20–300 cm-es mélységközből.

É 6/3/II (sz: 350 cm, m: 175 cm)

55. *Kavics*. Nagyjából tojásdad alakú, több helyen szilánklepattanással. Szürkésfehér kvarcit. h: 10 cm, m: 80 cm.

Ezenkívül még 3 db jellegtelen kavics került elő 60–80 cm-es mélységközből.

É 6/3/IV

(Maga a „gödör” tulajdonképpen egy négy nagyobb részből álló, a mélyen fekvő mészmárga-rétegfejek felett összebontott komplexum, amelynek teljes szélessége 10 m 50 cm. DK-ről számított első részének szélessége 125 cm, mélysége 200 cm – ez lényegében egy keskeny vágatrész, amelynek ÉNy-i falát egy, a jelenlegi felszín alatt 100 cm-es magasságig felnyúló rétegfej alkotja. Ennek a rétegfejnek ÉNy-i oldala 275 cm-ig mélyült le, s egyúttal egy 350 cm széles, csaknem vízszintes aljzatú vágatrész DK-i falát alkotja, amelynek ÉNy-i fala lépcsőzetesen emelkedik. A komplexum harmadik része egy 200 cm széles vágatrész. Ezután következik az utolsó vágatrész, amely két kiemelkedő rétegfejjel megszakítva enyhén emelkedik ÉNy- felé, s 400 cm széles.

A komplexum DK-ről számított 2. részében, a széles, vízszintes aljzatú vágatrészben, az aljzattól számított 125 cm-es magasságban az erősen törmelékes kitöltésben egy kb. 1 m magas, 1 m széles, szabálytalan alakú, eredeti helyzetében maradt mészmárgatömb van, amelynek eredetileg az aljzathoz csatlakozó részét valószínűleg kifejtették; ledőlését a bennhagyott törmelékkel való kitámasztással akadályozhatták meg.)

44. *Agancseszköz*. Korona töredéke egy ép és egy levágott ággal, a szár egy darabjával, amelynek alja vágott. Az ép ág vége ferdén erősen kopott, h: 25 cm, m: 200 cm. Feszítőék vagy feszítő-emelő eszköz lehetett.

45. *Agancseszköz*. Koronaág, mindkét vége letörött, a felület fényesre kopott, h: 17 cm, m: 190 cm.

46. *Agancseszköz*. Középgág, bázisa levágott, vége hiányzik. h: 15 cm, m: 190 cm.

47. *Agancseszköz*. Kehely alakú korona töredéke a szár egy darabjával. A három egészen kicsi koronaág közül kettő ép, egy letörött. A szárdarab hosszában félbetörött, h: 14 cm, m: 125 cm. Gereblye vagy háromágú feszítőék.

Ezekon kívül még 3 db jellegtelen agancstörődék került elő 185–200 cm-es mélységből, valamint egy házi kecske (*Capra hircus* L.) szarvcsapjának töredéke (a homlokcsont egy kis darabja is megvan, a szarvcsap vége hiányzik, h: 16 cm, m: 190 cm.) (41. ábra)

56. *Kavics*. Diszkosz alakú, két helyen törésfelülettel, szemben levő oldalán ugyanezek a helyeken kopásnyommal. Sárgásfehér kvarcit, d: 4,5 cm, m: 60 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

57. *Kavics*. Nagyjából tojásdad alakú. Két végén szilánklepattanások, egyik végén enyhe kopásnyom is. Sötétszürke kvarcit, 7 x 6 cm, m: 80 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

58. *Kavics*. Nagyjából henger alakú. Egyik végén szilánklepattanás. Sárga mészkő, 7,5 x 5,5 cm, m: 160 cm.

59. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonalai mentén egy darabon nagy, igen erős roncsolódásnyom, másik oldalán ugyanott szilánklepattanás. Szürke kvarcit, d: 6 cm, m: 40 cm.

60. *Kavics*. Nagyjából korong alakú, körvonalának egy kis részén erős kopásnyom. Világosszürke kvarcit, d: 5,5 cm, m: 170 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

61. *Kavics*. Téglatest alakú, szélétben félbetörött, egyik lapján szilánklepattanás. Szürke kvarcit. Megmaradt h: 9 cm, sz: 11 cm, m: 40 cm.

Ezekon kívül 26 db jellegtelen kavicsdarab került elő belőle, 25–225 cm-es mélységek között.

É 6/3/V (sz: 325 cm, m: 100 cm)

62. *Kavics*. Tojás alakú, egyik végén chopping-tool-éhoz hasonló szilánklepattanás, másik végén kopásnyom. Világosszürke kvarcit, 5 x 3,5 cm, m: 50 cm. (15. ábra)

Ezenkívül 50 cm mélyről egy jellegtelen kavics töredék került elő.

É 6/5/I (sz: 175 cm, m: 250 cm)

48. *Agancseszköz*. Jobb oldali szártörődék a középpág csonkjával, a szár felső részén levő halvány nyomok mesterseges eltávolításra utalnak. A szár másik vége lépcsőzetes vésés-szerű megmunkálással van kidolgozva, az agancsfalat az egyik oldalon eltávolították. Az egész rész valószínűleg véséssel van lekerekítve, h: 20 cm, m: 140 cm. Feszítőszerszám lehetett, s lehet, hogy a szár alsó részét szerszámnyélként használták.

49. *Agancseszköz*. Jobb oldali koronaágazás töredéke, (hosszában félbetörött), alsó része valószínűleg körbevágott – h: 9 cm –, valamint egy valószínűleg hozzá tartozó enyhén hajlott, kopott felületű középpág, amelynek h: 18 cm, m: 200 cm. Feszítőék lehetett.

50. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancstörő darabja, a tő és a rózsák kopott, a szemág vége levágott, a jégágnál a szár eltörött (feszítés nyomai), h: 20 cm, m: 200 cm. Ütőszerszám és/vagy feszítőszerszám.

Ezekon kívül 9 db jellegtelen kavics került elő a gödörből 30–115 cm-es mélységek között.

É 6/5/III (sz: 500 cm, m: 260 cm)

63. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik oldalán a felületet majdnem teljesen beborító szilánklepattanás, körvonalai

16. ábra. Kétágú feszítőék
Fig. 16. Double-pronged stretching wedge

mentén egy darabon roncsolódásnyomok. Szürke kvarcit, d: 7,5 cm, m: 30 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

64. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonalai mentén szilánklepattanás és enyhe ütésnyomok. Világosszürke kvarcit, d: 5 cm, m: 160 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

65. *Kavics*. Eredetileg henger alakú, szélétben félbetörve, megmaradt végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanással. A törésfelületek találkozásánál enyhe roncsolódásnyomok. Világosszürke kvarcit, d: 3,5 cm, megmaradt h: 7 cm. Ütőkő.

66. *Kavics*. Henger alakú, mindkét végén szilánklepattanás és erős roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, 6,5 x 4 cm, m: 45 cm. Ütőkő.

67. *Kavics*. Henger alakú, két végén szilánklepattanás. Szürke kvarcit, 5,5 x 4 cm, m: 33 cm.

Ezekon kívül még 17 db jellegtelen kavics került elő 30–160 cm-es mélységek között, valamint 145 cm mélyről egy jellegtelen agancstörődék.

É 6/5/IV (sz: 600 cm, m: 250 cm)

51. *Agancseszköz*. Kehely alakú korona a szár egy darabjával. A három koronaág közül kettő töredékes, a harmadik erősen kopott. A szár alsó része letörve. A szár h: 17 cm, az ágak h: 16, 14, ill. 4 cm, m: 160 cm. Háromágú feszítőék, vagy gereblye lehetett.

52. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancsszár, fiatal állattól származik. A rózsa alatti rész és a rózsa egy része, valamint a hozzá csatlakozó szárrész külső oldala erősen kopott. Az ép szemág szintén elég erősen kopott. A szár a középágtól letörött – egyik oldalán feszítés és vésés nyomai – alatta enyhén lecsiszolódott felület, h: 30 cm, a szemág h.: 21 cm, m: 180 cm. Ütőeszköz és/vagy csákány.

53. *Agancseszköz*. Koronaág, mindkét vége letörött, h: 22 cm, m: 175 cm. Talán feszítőék volt.

54. *Agancseszköz*. Koronaág, két vége letörött, h: 22 cm, m: 175 cm. Talán feszítőék.

55. *Agancseszköz*. Koronaág, igen erősen kopott, szár felőli része letörött, h: 20 cm. Feszítőék lehetett.

56. *Agancseszköz*. Koronaág, felszíne kopott, h: 16 cm, m: 150 cm. Feszítőék töredéke lehetett.

57. *Agancseszköz*. Korona elatti töredék a szár egy darabjával. A szár erősen töredékes. Az ágak le vannak vágva, h: 14 cm, m: 220 cm.

58. *Agancseszköz*. Kehely alakú korona, három erősen kopott koronaággal, a szár egy kis darabjával. A szár alsó része letörött, h: 20 cm, az ágak h: 16, 12 és 3 cm, m: 180 cm. Gereblye vagy háromágú feszítőék.

59. *Agancseszköz*. Korona, két egészen lapos, kopott koronaággal, a szár egy kis darabjával, amelynek alja le van vágva. Az ágak h: 27 és 28 cm, m: 180 cm. Kétágú feszítőék. (16. ábra)

60. *Agancseszköz*. Koronaág darab, egyik vége letörött, h: 15 cm, m: 225 cm.

Ezeket kívül két jellegtelen agancstöredék került elő 30–225 cm-es mélységek között.

68. *Kavics*. Téglatest alakú, egyik végén szilánklepattanás, két végén roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, 10 x 6 cm.

69. *Kavics*. Téglatest alakú, két végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanások. Szürke kvarcit, 6 x 4,5 cm, m: 50 cm. Ütőkő.

70. *Kavics*. Tojásdad alakú, egyik végén szilánklepattanás. Szürke kvarcit, 10 x 4 cm.

Ezeket kívül 29 jellegtelen kavics került elő 25–210 cm-es mélységek között.

É 6/5/V (sz: 700 cm, m: 375 cm)

71. *Kavics*. Nagyjából diszkosz alakú, körvonalai mentén több szilánklepattanással, s kopott részekkel. Szürkésfehér kvarcit, d: 6 cm, m: 30 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

72. *Kavics*. Nagyjából tojásdad alakú, egyik végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanás, roncsolt törési éllel, másik végén roncsolódás nyoma. Sötétszürke kvarcit, 7 x 6 cm, m: 190 cm. Ütőkő.

73. *Kavics*. Nagyjából tojásdad alakú, egyik végén igen erős roncsolódásnyom, szürkésfehér kvarcit, 5 x 4,5 cm, m: 50 cm. Ütőkő.

74. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonalai mentén nagy szilánklepattanásokkal. Vörössárga kvarcit, d: 11 cm, m: 40 cm.

Ezeket kívül 19 db jellegtelen kavics került elő 30–220 cm-es mélységek között.

É 6/7/II (sz: 325 cm, m: 250 cm)

61. *Agancseszköz*: Szárdarab, felülete kopott, egyik vége levágott, másik vége letörött, h: 10 cm, m: 140 cm.

17. ábra. Valószínűleg kalapácsként használt kvarcit-kavics Fig. 17. Quartzite pebble, probably used as a hammer

Ezenkívül 4 db jellegtelen kavics került elő belőle, 40–155 cm-es mélységek között.

É 6/7/III (sz: 500 cm, m: 150 cm)

75. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonalai mentén szilánklepattanásokkal, roncsolódásnyomokkal. Világosszürke kvarcit, d: 7 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

76. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonalai mentén szilánklepattanások és roncsolódásnyomok. Szürkésfehér kvarcit, d: 6 cm, m: 25 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

77. *Kavics*. Eredetileg nagyjából henger alakú volt, szélétében félbetörött. Megmaradt vége háromszög alakú csúcson végződik. A csúcson erős ütőnyomok. Sárgászöld kvarcit. Megmaradt h: 14 cm, d: 8 cm. (17. ábra)

Természetes ék, ill. kalapács alakja révén ennek megfelelően használhatták.

Ezeket kívül 11 db jellegtelen kavics került elő belőle, 20–105 cm-es mélységek között.

18. ábra. Körbevágás nyomai agancság bázisán
Fig. 18. Traces of cutting on the base of antler branch

É 6/7/IV

(sz: 1100 cm, átlagos m: 280 cm, tulajdonképpen két nagyobb részből áll, amelyek a mélyebben fekvő mészmárga-rétegfejtől össze vannak bontva. A komplexum DK-i részét egy 225 cm-es magasságig felnyúló, szálbanálló fallal kettéosztott 400 cm széles, ÉNy-i részét pedig egy nagyjából vízszintes aljzatú, 650 cm széles vágatrész alkotja.)

62. *Agancseszköz*. Szemágtörődék. Keresztmetszete kissé ellaposodik, egyik vége letörött, másik vége körbevágott, h: 11 cm, m: 50 cm. (18. ábra)

63. *Agancseszköz*. Szemágtörődék. Lapos keresztmetszetű, felülete teljesen lekopott, mindkét vége letörött, h: 13 cm, m: 250 cm.

64. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancsszár rózsával, a rózsá alatti felület kopott, a szemág ferdén levágva (?), a jégág elvágás utáni csonkja maradt meg. A szemág mediális oldala erősen kopott, dörzsölődött, h: 22 cm, m: 167 cm. Feszítőszerszám. (19. ábra)

65. *Agancseszköz*. Jobb oldali szárdarab rózsával, a szemág csúcsa letörött, felülete kopott, a jégág nem fejlődött ki, a szár a jégág felett letörött, h: 21 cm. Mellette 2 db jellegtelen ágtörődék (valószínűleg összetartozók) került elő, m: 215 cm. Emelőeszköz lehetett.

66. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancstő a rózsával és a szár néhány cm-es törődékével, h: 9 cm, m: 55 cm.

67. *Agancseszköz*. Korona két ággal. Az egyik ellaposodó, felületük kopott. Közvetlenül az elágazás alatt letörve, a törés talán mesterséges eltávolításra utal. Az ágak h: 25, ill. 27 cm, m: 250 cm, Kétágú feszítőék.

78. *Kavics*. Nagyjából háromszög átmetszetű, egyik végén (két csúcson) igen erős roncsolódásnyom, a felületen több szilánklepattanás. Sárgásszürke kvarcit, 7 x 4 cm, m: 50 cm. Ütőkő.

79. *Kavics*. Tojásdad alakú, mindkét végén szilánklepattanás, amely a csúcsos végén chopping-tool-éra emlékeztet,

roncsolódásnyomokkal. Fehér kvarcit, 5,5 x 3 cm, m: 25 cm.

80. *Kavics*. Diszkosz alakú. Körvonala mentén két helyen szilánklepattanás. Fehér kvarcit d: 7,5 cm.

81. *Kavics*. Szabálytalan alakú, nagyjából lekerekített csúcsú háromszög formájú, két csúcson szilánklepattanással. Sötétszürke kvarcit. 8 x 5,5 cm, m: 40 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

82. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén két helyen szilánklepattanás, körben roncsolódásnyom. Sötétszürke kvarcit, d: 7 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

83. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik oldalán egy kisebb szilánklepattanás, majdnem az egész körvonala mentén roncsolódásnyomok. Világosszürke kvarcit, d: 5,5 cm, m: 25 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

84. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén egy kisebb szilánklepattanás, s két helyen erős roncsolódásnyom. Világosszürke kvarcit, d: 7 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

85. *Kavics*. Tojásdad alakú, egyik végén erős roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, h: 5 cm, m: 40 cm. Ütőkő.

86. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén két helyen szilánklepattanás. Szürke kvarcit, d: 5 cm, m: 30 cm.

87. *Kavics*. Téglatest alakú, két végén roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, 7 x 5,5 cm, m: 30 cm. Ütőkő.

88. *Kavics*. Tojás alakú, hosszában félbetörött, ép lapján két kisebb szilánklepattanás. Körvonala mentén két helyen roncsolódásnyom. Szürkésfehér kvarcit, d: 7 cm, m: 25 cm (20. ábra)

89. *Kavics*. Téglatest alakú, két végén egy kisebb, ill. egy nagyobb szilánklepattanás, egyik végén roncsolódásnyom. Sárgás-rózsaszín kvarcit, 6,8 x 4 cm, m: 200 cm. Ütőkő.

90. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik felületén azt csaknem teljesen befedő szilánklepattanás. Körvonala mentén egy darabon roncsolódásnyomok. Sárgásszürke kvarcit, d: 6 cm, m: 40 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

91. *Kavics*. Téglatest alakú. Két végén szilánklepattanás és roncsolódásnyom. Fehér kvarcit, 6 x 4 cm, m: 30 cm. Ütőkő.

92. *Kavics*. Diszkosz alakú, az átlagosnál vastagabb, körvonala mentén és oldalain egy darabon szilánklepattanás és roncsolódásnyom, d: 4,8 cm. Ütőkőként és kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására egyaránt használhatták.

Ezeket kívül még 78 db jellegtelen kavicsdarab került elő belőle 25–280 cm-es mélységközből.

É 6/7/IV (sz: 700 cm, m: 275 cm)

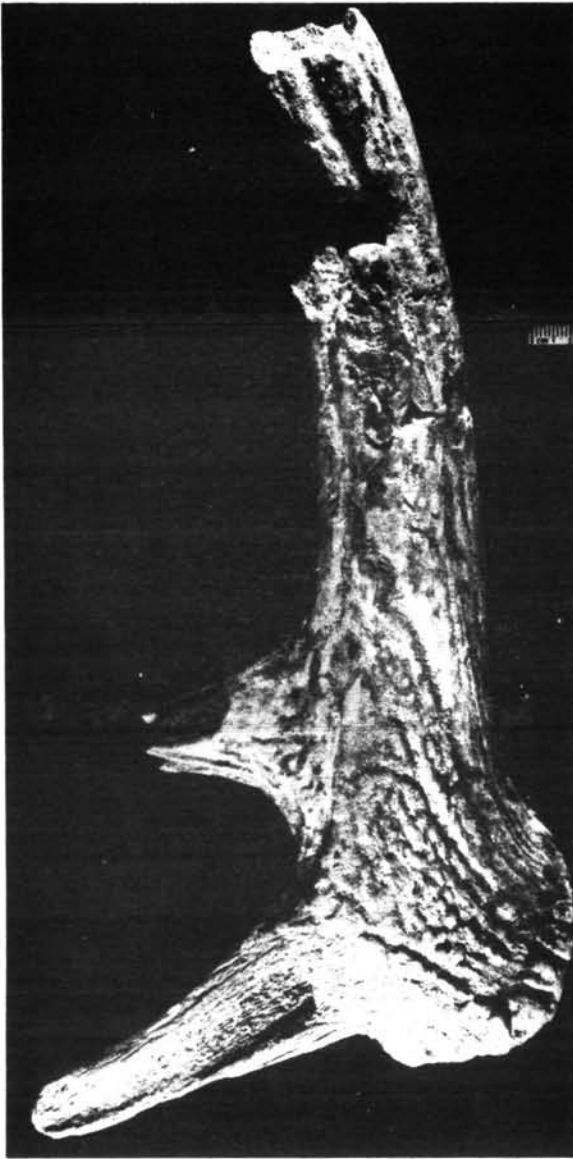
68. *Agancseszköz*. Korona, a szár egy darabjával. A korona kehely alakú. A három ág közül egynek a vége letörött, a másik kettő kopott. A szár alsó végét levágták, h: 30 cm, m: 255 cm. Háromágú feszítőék vagy gereblye.

Ezenkívül még 4 db jellegtelen agancstörődék került elő belőle, 70 cm mélyről.

93. *Kavics*. Téglatest alakú, egyik oldalán elég nagy szilánklepattanás. Két végén erős roncsolódásnyom. Fehér kvarcit. 6 x 5 cm, m: 35 cm.

94. *Kavics*. Nagyjából téglalap alakú. Két végén szilánklepattanás, egyik végén roncsolódásnyom. Szürke kvarcit. 12 x 9 cm. Ütőkő. (21. ábra)

95. *Kavics*. Tojás alakú, két végén szilánklepattanás, erősen kopott, chopper-szerű élt alkotva. Világosszürke kvarcit. 7 x 5 cm, m: 30 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

19. ábra. Félbetört szemág véséssel való megmunkálása, feszítőszerszámként használt agancson
Fig. 19. Working of fractured tray by chiseling on antler used as stretchnig tool

96. *Kavics*. Nagyjából tojás alakú, egyik végén kis kopásnyom, másik végén chopper-élt adó szilánklepattanás, roncsolt éllel. Vörösszürke kvarcit, 5,5 x 4,5 cm, m: 35 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

97. *Kavics*. Diszkosz alakú kavics félbetört darabja, körvonala mentén egy darabon ütésnyom. Szürkésfehér kvarcit, d: 8 cm, m: 250 cm.

98. *Kavics*. Henger alakú, egyik vége felé ellaposodik, egyik végén törésfelület, ellaposodó végén kopásnyom. Sötétszürke kvarcit, 7,5 x 2 cm, m: 35 cm.

Ezekon kívül még 19 db jellegtelen kavics került elő a gödörből, 30–250 cm-es mélységközből.

69. *Agancseszköz*. Jobb oldali, fiatal agancstő, letörött szemággal, levágott jégággal, amelyen felismerhetők a vágásnyomok. A szár a jégág felett letörött, h: 16 cm, m: 168 cm.

70. *Agancseszköz*. Szárdarab, teljesen lekopott felületű rózsával, a szemágnak és a jégágnak csak alig kiemelkedő csonkjai vannak meg – ezeknek felülete szintén elég erősen kopott, így lehet, hogy ezek a részek is ütfelületként szolgáltak. A szár vége körbefaragott, h: 22 cm, m: 40 cm. Ütőeszköz.

99. *Kavics*. Diszkosz alakú, lapos, két helyen szilánklepattanással és egyik végén roncsolódásnyommal. Világosszürke kvarcit, d: 5,5 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

100. *Kavics*. Szabálytalan, lekerekített csúcú háromszög alakú, egyik csúcán kopásnyom. Világosszürke kvarcit, 7 x 5 cm, m: 30 cm.

101. *Kavics*. Diszkosz alakú, egyik lapján nagy szilánklepattanás. Körvonala mentén két kis kopásnyom. Világosszürke kvarcit, d: 6,5 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

102. *Kavics*. Korong alakú, elég vaskos, oldalán kopásnyomok. Sárga kvarcit, d: 4 cm, m: 40 cm. Ütőkő.

103. *Kavics*. Henger alakú, mindkét végén szilánklepattanás és kopásnyom. Szürke kvarcit, 8 x 3,7 cm, m: 10 cm.

104. *Kavics*. Tojásdad alakú, mindkét végén roncsolódásnyom. Sötétszürke kvarcit, 6 x 4,7 cm, m: 50 cm.

105. *Kavics*. Tojásdad alakú, egyik végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanásokkal, másik végén roncsolódásnyom. Világosszürke kvarcit 5 x 3 cm, m: 35 cm.

106. *Kavics*. Téglatest alakú, széltében kettétörött, egyik oldala mentén szilánklepattanás, végén és oldalán igen erős roncsolódásnyom. Sötétszürke kvarcit, sz: 4 cm, megmaradt h: 4 cm, m: 100 cm.

107. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén egy darabon roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, d: 4,5 cm, m: 70 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

108. *Kavics*. Henger alakú, egyik végén gyenge ütésnyom, szürke kvarcit, 7,5 x 3 cm, m: 40 cm.

109. *Kavics*. Diszkosz alakú, több nagyobb szilánklepattanással. Fehér kvarcit, d: 6 cm, m: 50 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták.

110. *Kavics*. Tojásdad alakú, mindkét végén szilánklepattanás, egyik végén roncsolódásnyom. Lilásvörös kvarcit, 5,5 x 4 cm, m: 30 cm. Ütőkő.

111. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén két helyen roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, d: 4 cm, m: 10 cm.

112. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén szilánklepattanások és roncsolódásnyomok. Világosszürke kvarcit, d: 5 cm, m: 45 cm.

113. *Kavics*. Téglatest alakú, félbetörött, két végén roncsolódásnyom. Világosszürke kvarcit, 5 x 2,5 cm, m: 34 cm. Ütőkő.

114. *Kavics*. Ovális, lapos, két végén erős roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, 6 x 5 cm, m: 45 cm. Ütőkő.

115. *Kavics*. ovális, lapos, két végén roncsolódásnyom. Szürkésfehér kvarcit, 6 x 5 cm, m: 25 cm. Ütőkő.

Ezekon kívül 108 db jellegtelen kavics-töredék és 3 agancstöredék került elő belőle, 15–110 cm-es mélységközből, valamint 3 db, gimzsarvastól származó os phalanx I. töredék, 1 metapodium-darab és egy őzagancsdarab.

A 7. árok lényegében mészmárga-rétegfek felett összebontott „gödörket” (vágatrészeket) foglal magában:

É 7/I (sz: 680 cm, m: 225 cm)

71. *Agancseszköz*. Koronaág-töredék, enyhén kopott, két vége letörött, h: 14 cm, m: 120 cm.

72. *Agancseszköz*. Szemág töredéke, mindkét vége törött, de mellette vágásnyomok is vannak rajta, h: 14 cm, m: 170 cm.

73. *Agancseszköz*. Koronaág, vége erősen kopott, másik vége letörött, h: 18 cm, m: 55 cm.

74. *Agancseszköz*. Bal oldali agancstő, felette rövid szár-rész a szemág csonkjával és a jégág egy darabjával. A szár vége letörött, a jégág mediális részén téglalap alakú vésés van, „h”: 15 cm, m: 80 cm.

75. *Agancseszköz*. Koronaág, elég erősen kopott felülettel, h: 15 cm, m: 110 cm. Feszítőék töredéke lehet.

116. *Kavics*. Henger alakú, egyik végén szilánklepattanás, mindkét végén erős roncsolódásnyom. Sárgásszürke kvarcit. 5,5 x 3 cm, m: 40 cm.

117. *Kavics*. Henger alakú, egyik végén két roncsolódásnyom. Világosszürke kvarcit. 7 x 5 cm, m: 30 cm. Útőkő.

Ezekon kívül még 6 db jellegtelen kavics és 4 agancstöredék került elő belőle, 50–145 cm-es mélységek között.

É 7/II (sz: 200 cm, m: 250 cm)

118. *Kavics*. Diszkosz alakú, körvonala mentén egy darabon roncsolódásnyommal. Világosszürke kvarcit, d: 5 cm. 100 cm mélyen a bedőlt falból. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

119. *Kavics*. Tojásdad alakú, szélétében félbetörött, megmaradt végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanások. Szürke kvarcit, sz: 4 cm, megmaradt h: 6 cm, m: 130 cm.

120. *Kavics*. Henger alakú, mindkét végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanások. Világosszürke mészkő, 8 x 3,8 cm, m: 10 cm. Kovadarabokon levő mészkéreg eltávolítására használhatták. (22. ábra)

Ezekon kívül 75–170 cm-es mélységek között 13 db jellegtelen kavics és 135–210 cm-es mélységek között 4 db jellegtelen agancstöredék került elő.

É 7/III (sz: 250 cm, m: 200 cm)

76. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancsszár, teljesen lekopott rózsával, a szemág helyével, a jégág levágott csonkjával, a szár nem sokkal a középág felett letörött, a rózsza és a jégág között a szár az állat betegsége következtében deformálódott, h: 27 cm, m: 200 cm. Útőszék.

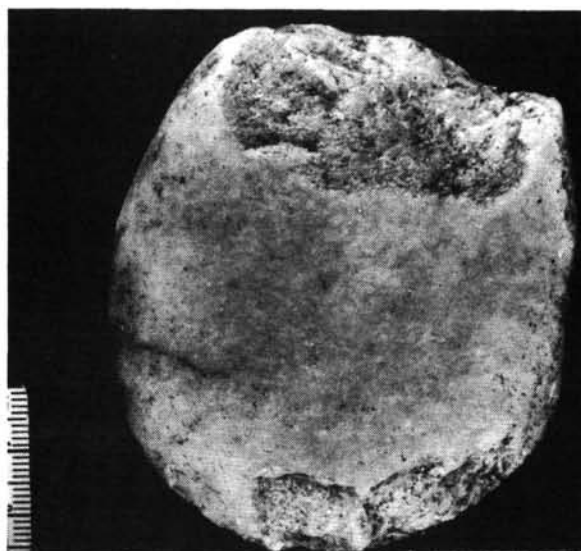
77. *Agancseszköz*. Fialat állattól származó jobb oldali koponyatöredék az agancstővel, amelynek vége valószínűleg levágott. Hosszában félbetörött, a szemág vége vésett. m: 160 cm.

Ezekon kívül még 3 db jellegtelen kavics is előkerült, 50–90 cm-es mélységek között.

É 7/IV (sz: 225 cm, m: 325 cm)

78. *Agancseszköz*. Koronaág, lapos keresztmetszetű, vége kopott, alsó része közelében kerek lyuk (a laterális oldal van átfúrva), mellette bevagdosás nyomai, felette pedig ismét egy lyuk nyomai, h: 15 cm, a lyukak átmérője 2,2, ill. 3 x 2 cm, m: 260 cm.

Ezekon kívül egy jellegtelen agancstöredék és 5 db jellegtelen kavics került elő 260 cm, ill. 170–250 cm mélyről.

20. ábra. Hosszában félbetört kvarcit-kavics
Fig. 20. Longitudinally fractured quartzite pebble

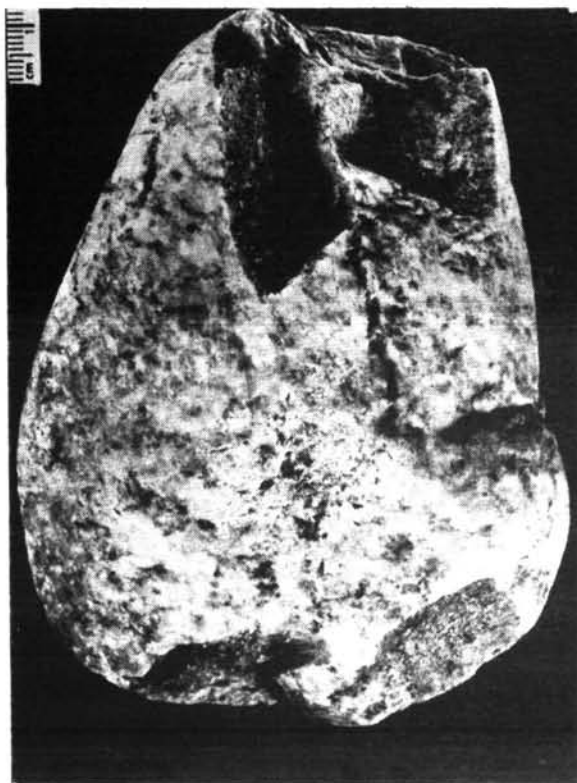
É 7/V (sz: 850 cm, m: 275 cm)

79. *Agancseszköz*. Középág, vége erősen kopott, ellaposodik, h: 22 cm, m: 80 cm.

80. *Agancseszköz*. Fialat szárdarab koronával, a két koronaág közül egyik a vége körbevéséssel, a másiknak a csonkja van meg, körben vágásnyomokkal. A szár alsó vége körbevéséssel, h: 24 cm, m: 260 cm.

81. *Agancseszköz*. Kehely alakú korona, három teljesen ellaposodó ággal, az ágvégek letörtek, valamennyi kopott, a korona közvetlenül az elágazás alatt letörött. Ágak h: 26, 17 és 17 cm, m: 270 cm. Talán gereblye.

82. *Agancseszköz*. Koronaelágazás töredéke, a szár egy kis darabjával, az egyik ág letörött, a másiktól csak egy kis darab van meg, amelynek vége körbevéséssel, h: 14 cm, m: 270 cm.

21. ábra. Téglatest alakú felhasznált kvarcit-kavics
Fig. 21: Used quartzite pebble, brick-shaped

83. *Agancseszköz.* Bal oldali szárdarab ép rózsával, letörött szemággal, az eltávolított középpág csonkjával, a középpág felett levágva, h: 23 cm, m: 270 cm.

84. *Agancseszköz.* Tő a szár egy kis darabjával, csaknem teljesen ép rózsával, hosszú, ferde, kopott végű szemággal, amelynek csak csúcsa hiányzik. Szárdarab h: 12 cm, a szemág h: 16 cm, a tő d-je 6 cm, m: 260 cm. Jelenlegi formájában egyágú feszítőék, ill. ütőeszköz.

Ezekon kívül két db jellegtelen agancstörredék került elő 80–290 cm mélységek között.

121. *Kavics.* Diszkosz alakú, egy szilánklepattanással és roncsolódásnyommal. Fehér kvarcit, d: 6,5 cm, m: 230 cm. Kovadarabokon levő mészmarga eltávolítására használták.

Ezenkívül még 40 db jellegtelen kavics került elő, 80–240 cm-es mélységek között.

É 7/VII (sz: 225 cm, m: 275 cm)

85. *Agancseszköz.* Koronaág, kopott, hegye hiányzik, h: 12 cm, m: 230 cm.

É 7/VIII (sz: 175 cm, m: 150 cm)

122. *Kavics.* Tojásdad alakú, mindkét végén szilánklepattanásokkal. Sárgásszürke kvarcit, 7,5 x 4,5 cm, m: 195 cm.

Ezekon kívül 4 db jellegtelen agancstörredék került elő belőle 70–130 cm-es mélységek között.

É 8 (pontos helye ismeretlen, az É 7-től D-re, az É-i részen volt).

86. *Agancseszköz.* Koronaág, lapos, kopott, egyik vége letörött, h: 25 cm. Feszítőék lehetett.

87. *Agancseszköz.* Bal oldali szár két koronaággal, az egyiknek néhány cm-es csonkja vágott, a másik erősen kopott. A középpág hiányzik, helye körbevéssett. A szárat a középpág alatt levágták, h: 29 cm. Feszítőék lehetett.

Ezekon kívül még néhány agancsszárdarab került elő belőle, 50 cm mélyről.

Nagyárok. Azonos azzal a Kocsis Lajos (a MÁFI volt dolgozója) által 1960-ban kiásott árokkal, melynek egyes részeit Vértes László 1960–61-es ásatásának szelvényei metszik. Ebben az árokban Kocsis Lajos három „gödört” tárt fel.

II. gödör. A Vértes-féle ásatás „B” szelvénye metszi.¹⁰

88. *Agancseszköz.* Korona két ággal, mindkettőnek vége letörött, a szár egy darabja is megvan, alsó része szintén letörött, h: 20 cm, m: 210 cm. Kétágú feszítőék.

III. gödör. Az innen előkerült leleteket Vértes László a „III. gödörből előkerült szerszámok” megjelöléssel tartotta nyilván, közölve egyúttal, hogy a gödör közelebbi adatait nem ismeri.¹¹ A MÁFI gyűjteményében levő, innen származó leletek előkerülési körülményei is ismeretlenek.

89. *Agancseszköz.* Korona. két lapos, erősen kopott ággal, a szár egy kis darabjával, h: 30 cm. Kétágú feszítőék lehetett.

90. *Agancseszköz.* Korona szárral. Az egyik koronaágnak csak a csonkja van meg, a másik ép, felülete kopott. A szár alsó része vágott, h: 39 cm. Feszítőék lehetett. A gödörből egy koponyás őzágancs is előkerült.

IV. gödör. Egy részét a Vértes László-féle ásatás D/4 szelvénye metszi.¹²

91. *Agancseszköz.* Jobb oldali koronatorredék, kehely alakú, három koronaággal, szárral. Az egyik ág igen kicsi, kopott, a másik kettőnek csak csonkja van meg. A szár alsó vége letörött. Az ágak találkozásánál lyukvésés (?) nyomai, h: 21 cm, m: 150 cm.

92. *Agancseszköz.* Kehely alakú korona törredéke, az egyik ág csonkjával, amely körbe van vésvé. Az egész felület eléggé roncsolt, h: 7 cm, m: 150 cm.

93. *Agancseszköz.* Ellaposodott koronaág törredéke, felülete kopott, h: 13 cm. Vége kétfelé válik, m: 120 cm. Kétágú (?) feszítőék törredéke.

94. *Agancseszköz.* Korona a szár egy darabjával, az egyik ágnak csak a csonkja van meg, erősen kopott, körbevéssett, a másik szintén erősen kopott. A szár alsó végét valószínűleg lefeszítették. Szár h: 19 cm, az ép ág h: 17 cm, m: 210 cm. Emelő-feszítő eszköz volt.

95. *Agancseszköz.* Korona törredéke egy hosszabban félbetört ággal, a másik ág teljesen hiányzik. A csatlakozó szárrész is törött, alsó vége kopott, m: 100 cm.

Ezekon kívül a gödörből előkerült még egy koponyás őzágancs 130 cm mélyről, valamint 9 db szarvaságancs-törredék.

A MÁFI gyűjteményében van néhány olyan bá-

nyászszerzők is, amelyek – a korábbi feltárásokban részt vett dolgozók közlése alapján – a Vértess László-féle ásatás E/F szelvényéből kerültek elő, pontos helyüket, s előkerülésük körülményeit azonban már nem lehet megállapítani. Ezek a következők:

96. *Agancseszköz.* Agancstő szárral, a szár a középpág felett letört, a középpágnak csak a csonkja van meg. A szemág nagy, ép, csak a hegye hiányzik. A tő erősen kopott. A szár a tő felett lapos. Szár h: 41 cm, szemág h: 19 cm. Feszítő- és ütőeszköz.

97. *Agancseszköz.* Korona, a szár az elágazás alatt letört. Kehely alakú, a négy ág csaknem ép, hosszuk: 10, 16, 14 és 22 cm. Háromágú feszítőék, vagy gereblye. (23. ábra)

98. *Agancseszköz.* Agancstő a szár egy darabjával, fejlett szemággal, amelynek hegye hiányzik. A tő erősen kopott. Szár h: 20 cm, szemág h: 22 cm. Csákány és ütőeszköz.

99. *Agancseszköz.* Szárdarab, erősen kopott tővel, a szemág és a jégág egészen enyhén kiemelkedő, erősen kopott csonkjával, a középpág letört. A szár felső végén enyhe vésésnyomok, h: 52 cm. Ütőeszköz.

123. *Kavics.* Lapos, ovális. Egyik végén szilánklepattanás és roncsolódásnyom. Fehér kvarcit, 14 x 7 cm.

124. *Kavics.* Lapos, ovális. egyik végén törésfelülettel. Világosszürke kvarcit, 14 x 10 cm.

Kalapács. Aszimmetrikus rombusz alakú, vastag, oldalnézetben trapéz alakú. Durva kidolgozású, munkaélén végig erős roncsolódásnyomok. Bazaltból készült, h: 15 cm, fokának h: 9 cm, munkaéle 7 cm. Oldalainak hossza 12, 10, 7 és 6 cm. (24. ábra)

D 16

Átfürt balta töredéke, Nagyjából háromszög alakú, kalapácsszerű, durva kidolgozású. A lyuk elhelyezése aszimmetrikus, fokához közelebb eső harmada az egyik oldalon hiányzik. Andezitből készült, egész felülete erősen kéregzett, h: 13,5 cm sz: 4 cm, élének „magassága” 3,5 cm, m: 40 cm. (40. ábra)

Az alábbi vágatok helye ma már nem azonosítható:
I. vágat.

100. *Agancseszköz.* Szár, teljesen roncsolódott rózsarésszel, a szár külső része kopott, h: 30 cm. Ütőeszköz?

101. *Agancseszköz.* Bal oldali vetett agancs, erősen kopott rózsarésszel, a szemág letört, a jégág csonkja körbe van vésvé, a középpág letört. A korona hiányzik. A középpág alatt néhány bevágás nyoma, h: 40 cm. Ütőeszköz. (25. ábra)

102. *Agancseszköz.* Szár ép rózsával, ferdén levágott szemággal, a középpágnak csak a csonkja van meg, a szár a középpág felett le van vágva és körbe van vésvé, h: 34 cm.

103. *Agancseszköz.* Bal oldali agancstő a szár egész kis töredékével, a korona felé eső részen az agancs körbe van vágva. Másik vége részben letörve, részben valószínűleg lefeszítve, h: 25 cm.

104. *Agancseszköz.* Bal oldali agancstő a szár egészen kis darabjával, a szemág csonkjával. A felület elég erősen kopott, h: 11 cm. Ütőeszköz.

105. *Agancseszköz.* Koronarész, egészen lapos keresztmetszetű, egy kicsi, erősen kopott és egy nagyobb ág töredékével. Alsó vége letört, h: 24 cm. Feszítőék-töredék.

106. *Agancseszköz.* Bal oldali agancsszár, erősen kopott rózsával, ferdén levágott szemággal, a rózsza felett a szár külső oldala erősen kopott, szár h: 23 cm. Ütőeszköz.

1. vágat, m: 4,5 m.

125. *Kavics.* Nagyjából tojásdad alakú, két végén erős roncsolódásnyomok. Szürke kvarcit, 7 x 6,5 cm. Ütőkő.

22. ábra. Felhasznált mészkőkavics
Fig. 22: Used limestone pebble

127. *Kavics.* Téglatest alakú, egyik végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanásokkal és roncsolt éllel, az ezzel szemben fekvő végén az egyik csúcson roncsolódásnyom. Sárgásszürke kvarcit, 10 x 9 x 5 cm.

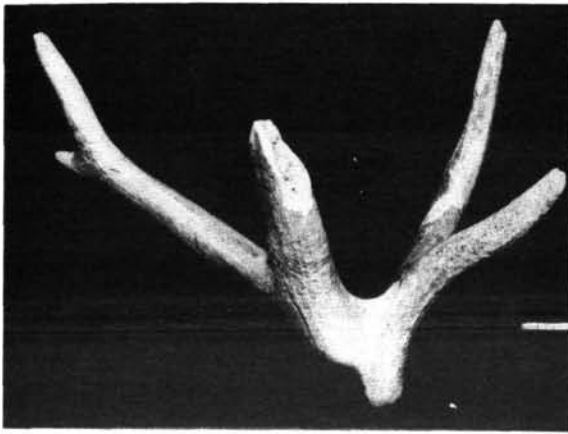
128. *Kavics.* Tojásdad alakú, két végén szilánklepattanás és roncsolódás. Sötétszürke kvarcit, 9 x 7 cm.

129. *Kavics.* Diszkosz alakú, körvonalai mentén szilánklepattanások és roncsolódásnyomok. Fehér kvarcit, d: 6 cm. Kovadarabokon levő mézsmárta eltávolítására használhatták.

Ezekon kívül még 9 db jellegtelen kavics-töredék került elő belőle 250–450 cm-es mélységek között, valamint 2 agancsdarab.

2. vágat

107. *Agancseszköz.* Szemág, vége letört, felülete kopott, h: 13 cm. Feszítőék.

23. ábra. „Gereblye”
Fig. 23: "Rake"

108. *Agancseszköz.* Ágdarab, vége erősen kopott, bázisrész fehérszínű kanálszerűen kivájt, h: 18 cm. Lehet, hogy feszítők töredéke, de talán kanálszerűen használták. (26. ábra)

109. *Agancseszköz.* Koronaág, vége kopott, h: 20 cm. Feszítők töredéke.

Ezeket kívül a vágatból 1 db jellegtelen agancstörődék került elő, 350 cm mélyről, és 8 db kavics-törődék 150–300 cm-es mélységek között.

K-i vágat.

110. *Agancseszköz.* Jobb oldali vetett agancsszár a rózsával, a szemág és a jégág csonkjával, a korona alatt közvetlenül elvágva (a koronaágakból csak néhány cm-es csonkok vannak meg, körbevágva). A jégág és a korona közti részen ék alakú hasításnyom, felette pedig kopás. A jégág felett a felület egy rövid szakaszon enyhén kifényesedett, h: 37 cm.

111. *Agancseszköz.* Korona töredéke, három ággal, mind-egyiknek a vége letörött, a korona alján friss törés, a felület

24. ábra. Bazaltkalapács
Fig. 24: Basalt hammer

erősen kopott. A legnagyobb ág h: 13 cm. Háromágú feszítők vagy gereblye lehetett.

112. *Agancseszköz.* Korona töredéke két ággal, mindkét ág vége letörött, a szár alsó vége el van távolítva. A felület kopott és enyhén kifényesedett, h: 27 cm. Mellette volt egy valószínűleg hozzá tartozó koronaág töredéke, ennek h: 14 cm.

113. *Agancseszköz.* Bal oldali agancsszár, kopott rózsával, letört végű szemággal, a szár felé eső része körbevágott és faragott. A szár kopott, enyhén lecsiszolódott, h: 19 cm. Valószínűleg ütőeszköz volt, de egyúttal feszítők is lehetett. (27. ábra)

114. *Agancseszköz.* Elejtett állattól származó bal oldali agancsszár, erősen kopott, kissé lecsiszolódott rózsával, ép rózsával, ferdén kopott végű, roncsolódott szemággal, erősen kopott jégággal. A szár a jégág felett letörött, a jégág alatt a szár mediális fala enyhén kifényesedett, h: 26 cm. Az 5. sz. hoz hasonló feszítők lehetett.

115. *Agancseszköz.* Jobboldali agancsszár, a külső oldalon és a rózsá felett igen erősen kopott felülettel, enyhén kopott rózsával, erős, kopott, vágott végű szemággal. A szár felső végén a cortex körben le van hántva. Az egész felület kopott, vöröses elszíneződéssel. Szár h: 26 cm, szemág h: 17 cm. Emelő-feszítő-ütő eszköz.

116. *Agancseszköz.* Jobb oldali szárdarab, két koronaág töredékével, az egyik ág végén feszítés nyomai, a másiknak végén vágás nyomai. Az ágak kopottak. A középpágnak csak a csonkja van meg, ennek oldalán kifényesedett faragásnyomok láthatók. A szár a középpág alatt le van vágva, h: 29 cm.

117. *Agancseszköz.* Ágdarab, egyik végén feszítés nyomai, másik végén szálkás törés. A felülete egy darabon kopott és kifényesedett, h: 13 cm.

118. *Agancseszköz.* Ágdarab, egyik vége levágott, másik vége törött, h: 8 cm.

119. *Agancseszköz.* Bal oldali agancsszár a középpág csonkjával. A szár alsó vége le van faragva, a faragott felület egy kissé lecsiszolódott, a középpág kopott, s felülete majdnem teljesen lecsiszolódott. Az ágon nagyon enyhe bevágásnyomai, szár h: 16 cm, ág h: 25 cm. Emelő-feszítő eszköz. (28. ábra)

120. *Agancseszköz.* Bal oldali koronatorodék két ággal. Az egyik ág letörött, a másik vágott. A szár darab alsó vége körbevágott. Az egész felület kissé kopott, a hosszabbik ág h: 16 cm. Kétágú feszítők töredéke.

121. *Agancseszköz.* Bal oldali szártörődék, a középpág vágott végű csonkjával. Hosszában félbetört, a középpág vonala felett és alatt a szár néhány cm-es darabon maradt meg, h: 10 cm.

122. *Agancseszköz.* Koronatorodék, a szár egy darabjával. Mindkét koronaág letörött, s a szár alul szintén letörött, h: 22 cm.

123. *Agancseszköz.* Jobb oldali szárrész, teljesen kopott rózsával, erős, kopott végű szemággal, letörött jégággal. A szár felső része le van vágva. A szár h: 37 cm, a szemág h: 25 cm. Valószínűleg emelő- és ütőeszköz volt. (29. ábra)

124. *Agancseszköz.* Korona a szár egy darabjával, a középpág csonkjával. Az egyik koronaág vége fényesre kopott, a másik jóval rövidebb, vége levágott és körbevágott, éppúgy, mint a középpágé. A szár alsó vége levágva, h: 35 cm. Feszítők lehetett. (30. ábra)

130. *Kavics.* Téglatest alakú, mindkét végén gyenge szilánklepattanás és ütőnyom. Szürke, sárgászöld sávú kvarcit, 12 x 8 x 4 cm. Ütőkő.

131. *Kavics.* Tojásdad alakú, egyik végén erőteljes ütőnyom, másik vége törött. Sárgászöld kvarcit, 6,2 x 4 cm. Ütőkő.

132. *Kavics.* Korong alakú, körvonala mentén két helyen ütőnyomok. Halványzöld kvarcit. 8 x 6 cm. Kovadarabokon levő mézsmárga eltávolítására használhatták.

133. *Kavics.* Szabálytalan, nagyjából háromszög átmetsz-

tű kavics. Egyik „csúcsán” erőteljes ütésnyom. Világosszürke kvarcit, 9 x 7 x 4 cm. Ütőkő.

134. *Kavics*. Téglatest alakú, szélteben félbetörött, meglevő végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanások, másik végén egy darabon enyhe ütésnyom. Sötétszürke kvarcit, megmaradt h: 6 cm, méretei egyébként 6,5 x 2,5 cm. Ütőkő.

135. *Kavics*. Téglatest alakú, szélteben félbetörött. Egész felületén nagyobb szilánklepattanás, végén erőteljes roncsolódásnyom. Szürke kvarcit, megmaradt h.: 6,3 cm, méretei egyébként: 4,5 x 2,3 cm.

136. *Diszkosz* alakú, körvonala mentén két helyen szilánklepattanás, egy helyen gyenge ütésnyom. Szürkésfehér kvarcit, d: 4,6 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

Ezeket kívül még 5 db jellegtelen agancstörődék került elő 140–280 cm-es mélységközből, valamint 28 db jellegtelen kavicsstörődék, 180–280 cm-es mélységközből.

„Nyugati rész”

125. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancstő. A szár erősen kopott, a szemág teljesen el van távolítva, felülete kopott. A szár felső részén roncsolódás- és faragásnyomok. A szár egy kerek, 2,5 cm átmérőjű lyukkal átfúrt, a lyuk körül mindkét oldalon faragásnyomok. 9 x 6 cm. Kalapácsfej, az eszköz fókát a rózsá képezi. (31. ábra)

126. *Agancseszköz*. Szemág, erősen kopott, h: 25 cm. Feszítők lehetett.

127. *Agancseszköz*. Szemág, erősen kopott, h: 25 cm.

137. *Kavics*. Vaskos diszkosz alakú, körvonala mentén szilánklepattanások és gyengébb roncsolódás. Sárgásszürke kvarcit, 14 x 12 x 6,5 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

138. *Kavics*. Vaskos diszkosz alakú, körvonala mentén gyengébb szilánklepattanás, félkörben ütésnyomok. Fehér kvarcit, d: 12,5 cm. Kovadarabokon levő mészmárga leverésére használhatták.

Ezeket kívül még 240 cm mélyről egy koponyás őzagancs és 100–160 cm-es mélységközből 5 db jellegtelen agancstörődék került elő.

„Mélyműveléses vágat”

128. *Agancseszköz*. Középag, vége kopott, kissé kifényesedett. Bázisa részútosan lehasított, felső vége lekerekített, h: 29 cm. Feszítő-, vagy emelőeszköz. (32. ábra)

Ezenkívül még 4 db agancstörődék került elő 270–310 cm-es mélységközből, valamint 2 db jellegtelen kavicsstörődék, 270–310 cm-es mélységközből.

A fentieket kívül a MÁFI gyűjteményében a Sümeg-mogyorósdombi bányából közelebbi helymegjelölés nélkül a következő agancseszközök és felhasznált kavicsok vannak:

129. *Agancseszköz*. Ágdarab, hegyes vége kopott, másik vége letörött, h: 15 cm.

130. *Agancseszköz*. Bal oldali agancstő, az agancsnak közvetlenül a rózsá feletti szárrészből készült nyíllyukas szerzőtörődék. Félbetörött, a szemág és a jégág teljesen el van távolítva. A felület lecsiszolódott és a lyuk körül faragott. A latero-mediális lyuk átmérője 2 cm, magának az agancsnak átmérője 7 cm.

131. *Agancseszköz*. Ágdarab, mindkét vége levágva, középtájon egészen fényesre csiszolódott felülettel, h: 9,5 cm.

132. *Agancseszköz*. Korona nélküli agancsszár (a korona letörött, a középagat eltávolították, a szemágnak csak körbe-

25. ábra. Vágásnyom agancsszáron
Fig. 25 Cutting trace on antler

véselt csonkja van meg, a rózsá ép. Az egész felület kopott, h: 29 cm.

133. *Agancseszköz*. Szárdarab, a rózsarész letörve, a szemág kopott és vésett, a jégág csonkján lefeszítés nyomai, felette a szár eltörött. A szemág h: 15 cm. Feszítők vagy emelő lehetett.

134. *Agancseszköz*. Bal oldali agancstörődarab, erősen kopott, hajlott szemággal, a jégág levágva. A szár a jégág felett letörött, h: 35 cm. Csákány.

135. *Agancseszköz*. Bal oldali szárdarab a szemág körbevágott törődékével. Felső végén feszítés nyomai. A szárrész erőteljesen kopott és roncsolódott, h: 36 cm.

136. *Agancseszköz*. Jobb oldali szár, kissé kopott rózsával, a szemág és a jégág törődékével, ép középaggal, a szár a középag felett levágva, h: 42 cm. Utó-feszítő eszköz. (33. ábra)

137. *Agancseszköz*. Szár, a külső oldalon a rózsá és a rózsá feletti rész kopott, a szemág vége erősen kopott, kifényesedett, a középag eltávolítva. Felette a szárat lefeszítették. A szár külső oldalán a rózsá felett két bevágás és egy kezdődő lyukvésés nyoma. Az egész felület kopott és roncsolódott. h: 32 cm.

138. *Agancseszköz*. Jobb oldali koronaelágazás és alatta levő szártörődék, a két ágnek csak a csonkja van meg, a szár alsó részén törés, h: 20 cm.

139. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancstő kopott rózsával, törött szemággal, valószínűleg levágott és körbefaragott végű jégággal – jóval a jégág felett a szár letörött, h: 26 cm. Utóeszköz. (34. ábra)

140. *Agancseszköz*. Jobb oldali szemág a tő egy darabkáival, alján friss törés, az ág vége kopott.

141. *Agancseszköz*. Majdnem teljes bal agancs, a két koronaág vége letörött, a jégág vége kopott, a szárrész erősen kopott, h: 40 cm. Utóeszköz.

142. *Agancseszköz*. Koronaelágazás alatti rész a szár darabjával, a két ág letörött, találkozásuknál lyukvésés kezdete, h: 12 cm.

26. ábra. Ék
Fig. 26. Wedge

143. *Agancseszköz.* Szár erősen kopott rózsával, ferdén lehasított végű szemággal, az eltávolított jégág helye teljesen kopott. A szár felső vége letörött, h: 30 cm. Ütőeszköz.

144. *Agancseszköz.* Jobb oldali szár teljesen kopott, igen erősen kiszélesedő rózsarésszel, a szemág és jégág teljesen eltávolított, helyük kopott. A szár nem sokkal a középpág csonkjá felett van elvágva, h: 48 cm. Ütőeszköz.

145. *Agancseszköz.* Szár a középpág töredékével, az ág felső része és a középpág törött, a szár alsó részét levágták. A felület kopott, enyhén fényes, h: 18 cm.

146. *Agancseszköz.* Szár és korona, egy erősen kopott, enyhén kifényesedett és egy letört koronaággal, a középpág letörött, s a szár alsó része is, h: 40 cm. Feszítőék.

147. *Agancseszköz.* Korona, egy széles, lapos koronaág töredékével és egy kissé kopott felületű roncsolódott végű hengeres koronaággal. Az elágazás alatt letörve. A két ág h: 17 és 21 cm. Talán kétágú feszítőék töredéke, de jelen formájában csákány is lehet.

148. *Agancseszköz.* Szár, a korona alatt letörve, erősen kopott szár, törött végű szemág, a jégág csonkjá körbevéssett, fényesre kopott. A középpág ferdén kopott. Szemág h: 15 cm, a szár h: 28 cm. Feszítőeszköz lehetett.

149. *Agancseszköz.* Szár és korona töredéke, a két koronaág körbevéssett, lekopott és kifényesedett csonkjával, erősen kopott, vágott végű szemággal. A rózsá ép. A szár h: 30 cm, a szemág h: 14 cm. Feszítő-emelő eszköz. (35. ábra)

Ezekon kívül még számos koronaág-darabka – főleg ágvégek – valamint néhány kortex-töredék van a gyűjteményben.

Felhasznált kavicsok (az 1. sz. kivételével valamennyi „omladékból” megjelöléssel):

139. *Kavics.* Kissé ellaposodó gömb alakú, sárgásfehér mészkő, d: 13 cm.

140. *Kavics.* Tojásdad alakú, egyik végén chopping-tool-éra emlékeztető szilánklepattanással és ütésnyommal, másik, vastos végén igen erőteljes roncsolódásnyommal. Szürkésvörös kvarcit. 4,5 x 4,4 x 3,3 cm. Ütőkő.

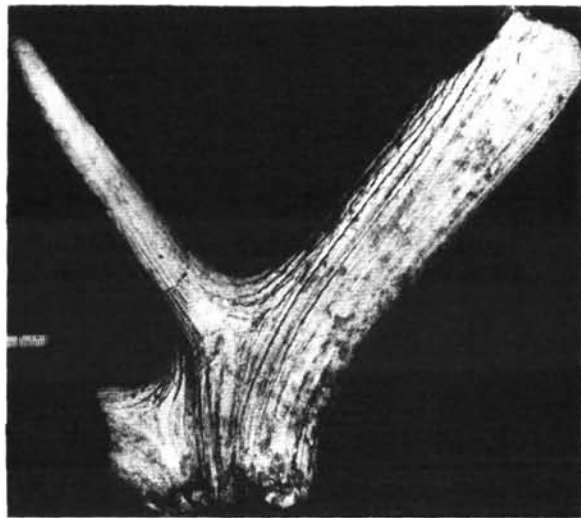
141. *Kavics.* Téglatest alakú, szélteben eltörött. Ép végén igen erős roncsolódásnyom, sárgászürke kvarcit, megmaradt h: 3,5 és 4,4 x 2 cm. Ütőeszköz.

142. *Kavics.* Téglatest alakú, egyik végén chopping tool-éra emlékeztető szilánklepattanásokkal, mindkét végén erős roncsolódásnyomok. Világosszürke kvarcit. 5,5 x 3,7 x 1,7 cm. Ütőeszköz.

143. *Kavics.* Lekerekített csúcsú háromszögre emlékeztető alakú, csúcsein kopásnyomokkal. Fehér kvarcit. 6 x 4 x 5,6 cm. Kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használhatták.

144. *Kavics.* Tojásdad alakú, hosszában félbetörött, mind két végén és egyik oldalán erős roncsolódásnyomokkal. Fehér kvarcit. 7 x 5,5 cm. Ütőkő.

A MÁFI 1977-es ásatása során a Mogyorósdomb DNY-i részén, a bekerített természetvédelmi területen kívül egy 620 cm hosszú, 50 cm széles árokkal (I. árok) és két, rá merőlegesen nyitott 380 x 280, ill. 120 x 220 cm-es (együtt „A” szelvénynek nevezett) szelvényvel, egy akkor 620 cm széles bányavágot egy részének É-i záródását tártuk fel. A vágat DK-i oldalán a szálban álló kőzet természetes lépcsőszerűen ereszkedik a vágat aljáig – lehet, hogy az egykori bányászok is lejárónak használták. A vágat aljzatából három padka (B, C és D) emelkedik ki, amelyek összeköttetésben vannak a vágat végét lezáró fallal és így lényegében három – két keskenyebb és egy szélesebb – „folyosóra” osztják a vágatot. A vágat É-i végét átlag 130 cm magas függőleges fal zárja le, amely az „A” szelvényben egyenetlen felszínű, de nagyjából vízszintes tetejű padként a vágat teljes szélességében folytatódik. (36. ábra)

27. ábra. Ütő- és feszítőszerszám kombinációja
Fig. 27. Combination of maul and stretching tool

A vágrész leletei a következők:

I. árok

150. *Agancseszköz.* Szárdarab, igen erősen kopott rózsarésszel, a rózsá felett a szár külső oldala is erősen kopott. A szemágnak csak a csonkja van meg. A szár további részét eltávolították, h: 13 cm. Omladékból került elő, az árok K-i végétől (a továbbiakban K-ről) 225–275 cm-re Ny-ra, m: 150–180 cm. Űtőeszköz.

151. *Agancseszköz.* Koronaág, hegye felé ellaposodik. Hegye körül erősen kopott, h: 15 cm. K-ről 295 cm, az árok D-i falától (a továbbiakban D-ről) 15 cm-re É-ra, m: 200 cm.

152. *Agancseszköz.* Koronaág, vége erősen kopott, h: 16 cm, K-ről 100 cm, d-ről 0 cm, m: 200 cm.

Az I. árokból még két jellegtelen agancstörödéék került elő 160, ill. 200 cm mélyről. Ugyancsak az I. árokból, annak falától 20 cm-re Ny-ra, D-i falától 25 m-re É-ra 180 cm mélyen került elő egy szokatlanul nagyméretű, *Capra hircus* L.-től származó jobb oldali szarvcsap, csúcsa letört. (37. ábra)

szarvcsap, csúcsa letört. (37. ábra)

145. *Kavics.* Henger alakú, sárgásfehér mészkő. 12 x 9 cm, K-ről 250 cm, D-ről 25 cm, m: 180 cm. Űtőkő lehetett.

146. *Kavics.* Diszkosz alakú, félbetörött. Sárgásfehér mészkő, d: 13 cm. K-ről 250, D-ről 25 cm, m: 150 cm.

147. *Kavics.* Tojásdad alakú, hosszában félbetörött, csúcsa közelében néhány szilánklepattanással. Sárgásfehér mészkő. 15 x 9 cm. K-ről 260 cm, D-ről 30 cm, m: 180 cm.

148. *Kavics.* Korong alakú, sárgásfehér mészkő, d: 19 cm. Az árok lépcsőzetes lejárójától 80 cm-re Ny-ra, D-ről 50 cm, m: 180 cm.

149. *Kavics.* Korong alakú, szürkésfehér kvarcit, d: 18 cm, K-ről 470 cm, D-ről 50 cm, m: 160 cm.

150. *Kavics.* Vaskos diszkosz alakú, körvonala mentén enyhe ütésnyomokkal. Sárgásfehér mészkő, d: 10 cm, vastagsága 3,5 cm. K-ről 460 cm, D-ről 25 cm, m: 190 cm.

151. *Kavics.* Nagyjából háromszög alakú. Világosszürke kvarcit, egy-egy élének hossza 20 cm. K-ről 395 cm, D-ről 25 cm, m: 190 cm. Űtőkő?

Ezekon kívül 180–200 cm-es mélységközből 6 db jellegtelen kavicsstörödéék került elő.

„A” Szelvény

153. *Agancseszköz.* Az agancskorona elágazás alatti darabjának töredéke, hosszában félbetörött. Közepén 1,8 cm átmérőjű kerek lyuk. A szelvény Ny-i falától 250 cm-re K-re, D-i falától 0 cm-re É-ra, m: 100 cm.

154. *Agancseszköz.* Jobb oldali koronaelágazás alatti töredék, az egyik ág letört, a másikat valószínűleg levágták. A szár alsó vége letört. A felület kissé fényes. K-ről 70 cm, D-ről 30 cm, m: 100 cm.

155. *Agancseszköz.* Koronaelágazás alatti rész töredéke, hosszában félbetörött, közepén 2,3 cm átmérőjű kerek lyukkal. A lyuk mellett három helyen kezdődő lyukvésés nyomaival. A felszín kopott. Némileg az I. sz.-hoz hasonló példány, h: 12 cm, K-ről 90 cm, D-ről 35 cm, m: 170 cm. (38. ábra)

152. *Kavics.* Nagyjából háromszög alakú. Sárgásszürke kvarcit. Élének hossza 21, 21 és 15 cm. Ny-ról 175 cm, D-ről 100 cm, m: 210 cm.

153. *Kavics.* Tojásdad alakú, sárgásfehér mészkő. 11,5 x 8 cm. K-ről 25 cm, D-ről 50 cm, m: 180 cm.

Ezekon kívül 15 db jellegtelen kavicsstörödéék került elő 170–180 cm-es mélységközből.

28. ábra. Faragásra emlékeztető nyomok agancsszáron
Fig. 28: Probable carving traces on antler

1978-as ásatásunk során az 1977-es feltárás „A” szelvényére merőlegesen D-i irányban egy „B”-nek nevezett, az „A” szelvénytől Ny-ra és az I. ároktól É-ra pedig egy „C”-nek nevezett, 490 x 120, ill. 190 x 150 cm-es szelvényt nyitottunk. Szelvényeinkkel továbbra is csak a szokatlanul széles bányavágot K-i szélét sikerült megtalálni. Mivel a Ny-i falat még ekkor sem értük el, a vágot több mint 8 m szélesnek bizonyult. A vágot É-ról határoló, 1977-ben megfigyelt pad a „B” és „C” szelvényekben (sőt, kissé emelkedve valószínűleg attól É-ra is) folytatódik. Tekintettel arra, hogy néhány, a kitöltés felszínközeli részeiből előkerült szétszórt agancs-kortextörödéék és jellegtelen kis ágvégdarab, valamint 1 kavics kivételével valamennyi agancseszköz és felhasznált kavics vagy közvetlenül a szálban álló mészmárga pad felszínéről vagy attól max. 5–10 cm magasságból került elő, lehetséges, hogy ez a pad felszínközeli munkafelület és/vagy lejáró volt. (39. ábra) Az előkerült leletek a következők:

„B” szelvény

156. *Agancseszköz.* Jobb oldali agancstő a szemággal. A szár teljesen hiányzik, helye erősen roncsolt, a rózsá is

29. ábra. Kétágú emelőként használt agancs
Fig. 29: Antler used as a two-armed lever

hiányzik. Szemág h: 22 cm, tő d: 5 cm. A szelvény É-i falától (a továbbiakban É-ről) 40 cm-re D-re, K-i falától 10 cm-re (a továbbiakban K-ről) 10 cm-re Ny-ra m: 155 cm. Ütőeszköz volt, ütőfelülete a szár helye.

157. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancstő a szemággal. A szár teljesen hiányzik, helye erősen roncsolt, a rózsája hiányzik, a szemág hegye sincs meg. Szemág h: 17 cm, tő d: 4 cm. É-ről 120 cm, K-ről 100 cm, m: 165 cm. Ütőeszköz volt, ütőfelülete a szár helye.

158. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancstő a szemággal. A szár teljesen hiányzik, helye erősen roncsolt, a rózsája is hiányzik, a szemág vége sincs meg. Szemág h: 23 cm, tő d: 3,5 cm. É-ről 80 cm, K-ről 125 cm, m: 165 cm. Ütőeszköz volt, ütőfelülete a szár helye.

159. *Agancseszköz*. Bal oldali agancstő a szemág kis darabjával. A szár teljesen hiányzik, helye erősen roncsolt, a rózsája csak egy kis darabon van meg, tő d: 5 cm. É-ről 100 cm, K-ről 135 cm, m: 165 cm. Ütőeszköz volt, ütőfelülete a szár helye.

160. *Agancseszköz*. Agancsszár darabja, mindkét vége letörött, egyik végén nagyjából háromszög alakú, 4 cm széles, 2,5 cm magas lecsiszolódott felülettel, másik végén 2,5 cm átmérőjű fűrt lyuk, ez azonban már félig letörött. Az agancs teljes szélességében át van fúrva, h: 11 cm. É-ről 30 cm, K-ről 120 cm, m: 50 cm. Agancskapra töredéke.

161. *Agancseszköz*. Agancság, hegye erősen kopott, másik vége letörött, h: 25 cm. É-ről 85 cm, K-ről 150 cm, m: 170 cm.

154. *Kavics*. Nagyjából rombusz alakú. Sötétszürke kvarcit. Két csúcán enyhe roncsolódásnyomok. 6 x 5,5 cm. É-ről 50 cm, K-ről 170 cm, m: 160 cm.

155. *Kavics*. Vaskos korong alakú, szürkésfehér kvarcit, „d”: 6,5 cm. É-ről 60 cm, K-ről 175 cm, m: 167 cm.

156. *Kavics*. Vaskos korong alakú, sárgásfehér kvarcit. Körvonalai mentén roncsolódásnyomok, d: 18 cm. A szelvény felső, bolygatott 50 cm-es kitöltéséből került elő másodlagos helyről. Ütőkő lehetett.

„C” szelvény

162. *Agancseszköz*. Jobb oldali agancstő a szemág néhány cm-es darabkájával. A szár teljesen hiányzik, helye erősen roncsolt, a rózsája is hiányzik, tő d: 3,5 cm. A szelvény É-i falától 90 cm-re D-re, K-i falától 0 cm-re Ny-ra, m: 100 cm. Ütőeszköz volt, ütőfelülete a szár helye.

163. *Agancseszköz*. Agancstő a szemág egészen kicsi darabkájával. A szár teljesen hiányzik, helye erősen roncsolt, a rózsája is hiányzik. A szemág darabja közvetlenül a tő felett át van fúrva, azonban erősen töredékes. É-ről 30 cm, K-ről 15 cm, m: 120 cm. Ütőeszköz (is) lehetett, ütőfelülete a szár helye.

164. *Agancseszköz*. Agancstő a szemággal. A szár teljesen hiányzik, helye erősen roncsolt, a rózsája is hiányzik. A szemágból csak egy 9 cm-es darab van meg, tő d: 3,2 cm. É-ről 10 cm, K-ről 15 cm, m: 110 cm. Ütőeszköz volt, ütőfelülete a szár helye.

165. *Agancseszköz*. Agancstő a szemág egy darabjával és annak további töredékeivel. A szárnak csak erősen kopott törésfelületű csonkja van meg. A rózsája hiányzik. A tő d: 6 cm, a szemág összefüggő darabjának h: 11 cm. É-ről 0 cm, K-ről 0 cm, m: 180 cm. Valószínűleg feszítőék volt.

157. *Kavics*. Vaskos, korong alakú. Körvonala mentén egyik oldalon roncsolódásnyomok. Fehér kvarcit, d: 13 cm, vastagsága 8 cm. É-ről 40 cm, K-ről 50 cm, m: 170 cm. Ütőkő lehetett.

Néhány bányavágtából csigák is előkerültek, ezek a következők:

E 4/II m: 120 cm. *Cepaea vindobonensis* (Fér.), *Helix pomatia* L.

E 4/2/III és E 5/II között m: 180–250 cm.

Oxychilus inopinatus (Ul.), *Limax maxima* seu L. *cinereoniger* Wolf, *Bradybaena fruticum* (Müll.), *Cepaea vindobonensis* (Fér.)

E 5 m: 160 cm. *Helix pomatia* L.

E 6/3/I m: 125 cm. *Bradybaena fruticum* (Müll.)

E 6/3/II m: 165 cm. *Helix pomatia* L.

E 6/3/IV m: 450 cm. *Bradybaena fruticum* (Müll.), *Cepaea vindobonensis* (Fér.)

E 6/5/III m: 125 cm. *Cepaea vindobonensis* (Fér.)

E 6/5/IV m: 60 cm. *Bradybaena fruticum* (Müll.)

E 6/5/V m: 100 cm. *Cepaea vindobonensis* (Fér.)

E 7/III m: 180 cm. *Bradybaena fruticum* (Müll.)

K-i vágat: m: 100 cm. *Daudebardia rufa* (Drap.), *Limax* sp. indet.

1977-es ásatás I. árok m: 200 cm *Abida frumentum* (Drap.), *Oxychilus inopinatus* (Ul.), *Aegopinella minor* (Stab.), *Cepaea vindobonensis* (Fér.)

1977-es ásatás „B” szelvény m: 50 cm. *Cepaea vindobonensis* (Fér.)³

Eszközként felhasznált kavicsok

1978 végéig összesen mintegy 685 db helyidegen kavics került elő a bányatörmelékéből. Ezeknek lényegében mindegyike felhasznált vagy begyűjtött és későbbi felhasználásra tartalékolta eszköznek tekinthető. Bár többségükön – 528 db-on – nincsenek

közvetlen felhasználásra utaló nyomok (pl. szilánklepattanások, roncsolódásnyomok), mégis, mivel nagy részük erősen töredékes – feltehetően használat során tönkrement példány – vagy még fel nem használt, ill. olyan kavics, amelyen a használat nem hagyott nyomot, ezek is eszközöknek, ill. potenciális eszközöknek tekinthetők. Köztük több olyan kavics is van, amelyek vagy méreteik vagy alakjuk vagy mindkettő révén különösen alkalmasak szerzőmnek. 157 db olyan kavics van a leletanyagban, amelyen egy vagy több szilánklepattanás és/vagy roncsolódásnyom van. A szilánklepattanások részben szerszámként való használatuk során keletkezett sérülések, részben – s ez Vértes László megfigyelése szerint¹⁴ – elsősorban azokra a példányokra vonatkozik, amelyek hosszában félbetörve maradtak ránk – szándékos alakítás (nevezetesen a kavicsra, annak hossz tengelyével párhuzamosan mért ütés) eredményeképpen jöttek létre. Ennek a 162 db kavicsnak a többségén a különböző roncsolódások (pl. ütésnyomok, kopásnyomok) is jól felismerhetők.

A kavicsok anyaga

A kavicsokat valószínűleg a közelben több helyen is felszínre bukkanó harmadkori kavicslerakódásokból gyűjtötték. Több mint 95%-uk kvarcit-kavics, a fennmaradó 5% túlnyomó részét mészkő-kavicsok teszik ki, rajtuk kívül néhány tűzkő-, metamorf homokkő- és egy bazalt-kavics is van a leletanyagban. Andezitből, ill. bazaltból készült a bányában talált két „valódi” eszköz, egy átfúrt balta (40. ábra) és egy kalapács (24. ábra) is, ezek alapanyaga is megtalálható a lelőhely környékén.¹⁵

A kavicsok alakja és a rajtuk levő használati nyomok közti összefüggések

A bányában felhasznált kavicsok morfológiailag a következő három nagy csoportra oszthatók (a mennyiség csökkenő sorrendjében):

a) Nagyjából tojásdad, téglatest alakúak (vannak köztük laposabbak és vastagabbak egyaránt) (21., 15. ábra – 94. és 62-es számú tárgyak).

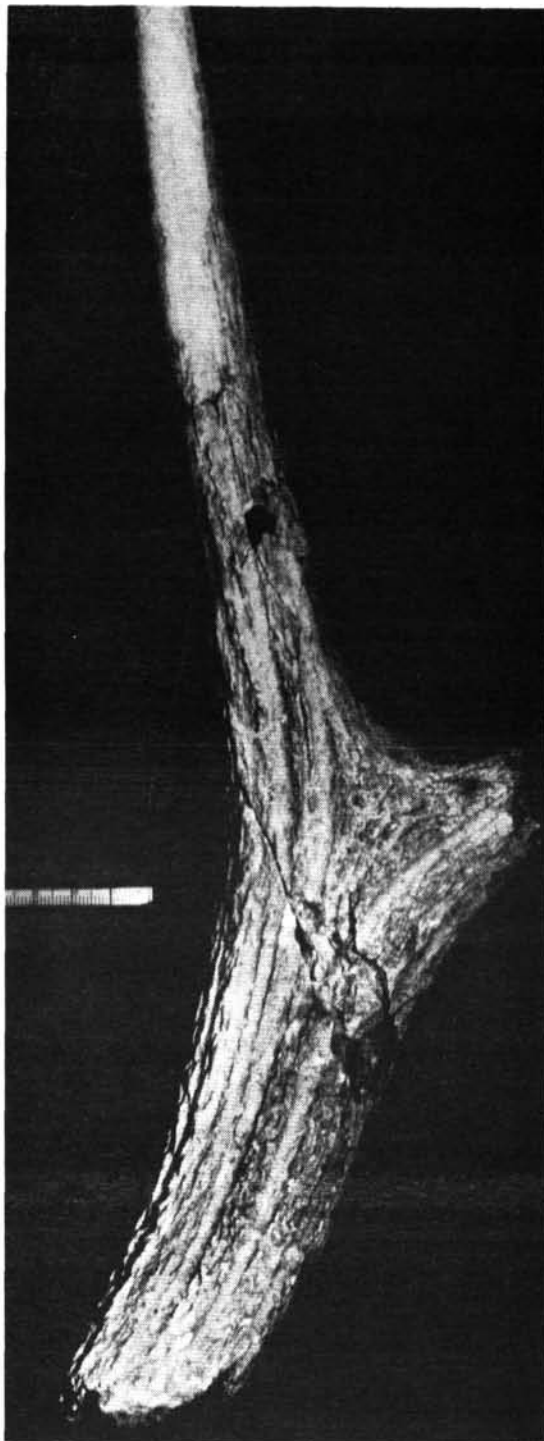
b) Nagyjából diszkosz alakúak (többé-kevésbé szabályos, különböző vastagságú bikonvex korongok) (13. ábra – 36. számú tárgy).

c) Nagyjából gömb alakúak (11. ábra – 21. számú tárgy).

A diszkosz alakúak mennyisége kb. egyharmada a tojásdad, téglatest alakúakénak. A gömb alakúak mennyisége viszonylag kevés, a tojásdad, téglatest alakúakénak mindössze 1%-a.

A kavicsokat a rajtuk levő használati nyomok alapján két nagy csoportba lehet osztani:

1. Vagy nem látható rajtuk semmiféle használati nyom, de alakjuk vagy méretük vagy mindkettő alapján biztosan – esetleg különleges módon – fel-

30. ábra. Egyágú feszítőék
Fig. 30. One-armed stretching wedge

használhatták őket, vagy csak szilánklepattanások vannak rajtuk.

2. Vagy a szilánklepattanásokon kívül roncsolódásnyom is van rajtuk, vagy csak roncsolódásnyom van rajtuk.

31. ábra. Nyél-lyukas eszköz (kalapácsfej?)
Fig. 31. Tool with shaft-hole (hammer-head?)

Ha ezen a két csoporton belül vizsgáljuk a fentebb felállított morfológiai kategóriák megoszlását, azt tapasztaljuk, hogy akár az összes felhasznált kavicsot együtt, akár az 1. és 2. csoportot külön-külön tekintjük, a három morfológiai kategória egymáshoz viszonyított aránya nagyjából azonos, azzal a csekély eltéréssel, hogy a 2. csoporton belül valamivel magasabb a diszkosz alakúaknak a tojásdad, téglatest alakúakéhoz viszonyított aránya, mint az 1. csoportban. Emellett a tojásdad, téglatest alakúak között a 2. csoportba tartozók az 1. csoportba tartozóknak 47%-át teszik ki, míg a diszkosz alakúakénál a 2. csoportba tartozók már 57%-át teszik ki az 1. csoportba tartozóknak. Ezek a megfigyelések arra utalnak, hogy inkább a diszkosz alakúakkal végezték az olyan munkálatokat, amelyek roncsolódásnyomokat hagytak a kavicsokon. A gömb alakúak mennyisége mindkét csoportban kb. azonos.

A kavicsok méretei

A legkisebb kavics hossza 3,2 cm (tojásdad alakú), de 4 cm-nél rövidebb, ill. ennél kisebb átmérőjű kavics csak egy-egy fordul elő. A tojásdad, téglatest alakú kavicsokra az 5–9,5 cm-es hosszúságértékek jellemzők mind az 1., mind a 2. csoportban. A diszkosz alakúaknál pedig a 4–8,5 cm-es átmérő jellemző az 1. és 5–7,5 cm-es átmérő a 2. csoportra. 10 cm-en felüli hosszúság-, ill. átmérőértékek mind

az 1., mind a 2. csoportban mindhárom kategóriában előfordulnak, az 1-ben valamivel több van belőlük, mind a 2-ban. A leghosszabb tojásdad alakú kavics 21 cm (mind az 1., mind a 2. csoportban van ilyen), a legnagyobb átmérőjű diszkosz alakú kavics az 1. csoportban 19 cm, a 2-ban 12,5 cm. Tehát az 1. és 2 csoport kavicsai között jelentősebb méreteltérések csak a diszkosz alakúakon belül vannak. Meg kell említeni, hogy a 19 cm-es diszkosz alakú kavicson nincs használati nyom.

Bizonyos mértékig különállóak a gömb alakú kavicsok. Mindkét csoportban feltűnően nagyméretűek, az 1-ben, 11, 12 és 21 cm, a 2-ben 7, 13 és 15 cm az átmérőjük. A nagyjából azonos mennyiség és nagy méreteik alapján arra lehet következtetni, hogy a zömmel használati nyom nélküli gömb alakú kavicsoknak meghatározott rendeltetésük lehetett.

A mindössze 27 db mészkőkavicsnak az 1. és 2. csoporton belüli morfológiai kategóriánkénti aránya, ill. a csoportok közti kategória-arányai azonosak a kvarcit-kavicsoknál megfigyeltekkel. Méreteik sem térnek el azokétól, hozzátevé, hogy a diszkosz alakúak 1. csoportjában az egyik 19 cm átmérőjű, használati nyom nélküli kavics mészkő, s a tojásdad,

32. ábra. Kanálszerűvé alakított ágvég
Fig. 32. Branch end shaped as a spoon

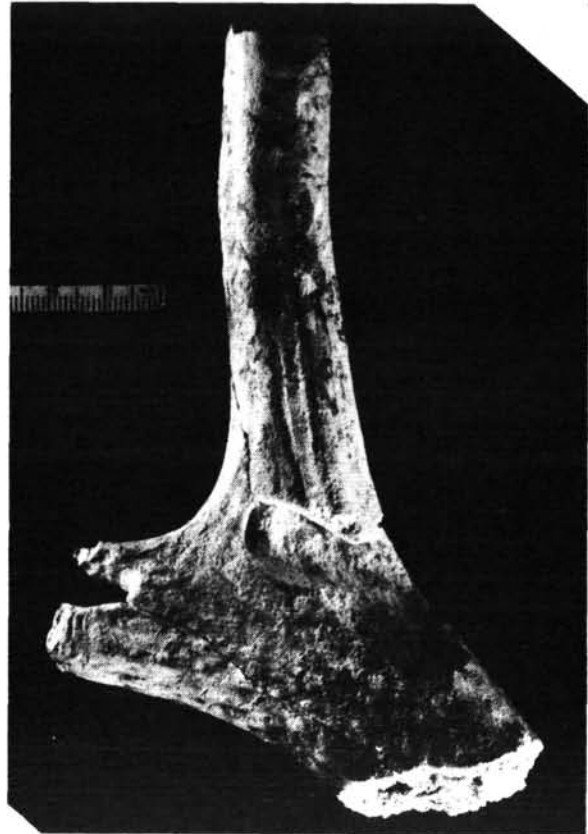
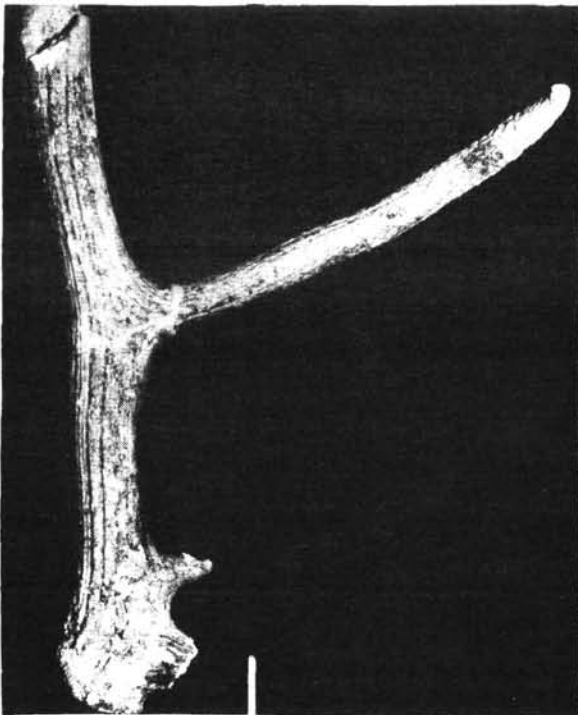
téglatest alakúak között a használati nyom nélküli mészkő-kavicsok mind feltűnően nagy méretűek, átmérőjük 11 és 15 cm között van. A mészkő-kavicsokon – amennyiben vannak – ugyanolyan jellegűek a használati nyomok mint a többi kavicson (22. ábra –120. számú tárgy), ebből arra lehet következtetni, hogy lényegében hasonló munkát végeztek velük, mint a kvarcit-kavicsok egy részével, noha a kvarcithoz viszonyított lágyságuk miatt jóval kevésbé használták fel őket.¹⁶

Úgy tűnik tehát, hogy nagyjából kétféle méretű kavicsot használtak fel, egy többé-kevésbé „kézbeillő” nagyságút (túlryomó többségük ilyen), ill. egészen nagyméretűeket. A kézbeillő nagyság természetesen nem minden esetben jelenti azt, hogy a szerzőt valóban kézbe fogva használták – noha a sümezi kavicsok többségénél – kivéve az ékként felhasználtak egy részét – valószínűleg erről volt szó.

A kavicsok felhasználása

Az európai őskori kovabányákban talált kőből való bányászszerszámok általában nehéz, nagyméretű, durva kidolgozású, „campigny jellegű” ütőszerszámok: balták, kalapácsok, csákányok, ékek. Tekintettel arra, hogy ezekben a bányákban a kovarétegek általában vízszintesen települtek, a kemény – rendszerint kréta – mészkőben, ezeknek a szerszámok-

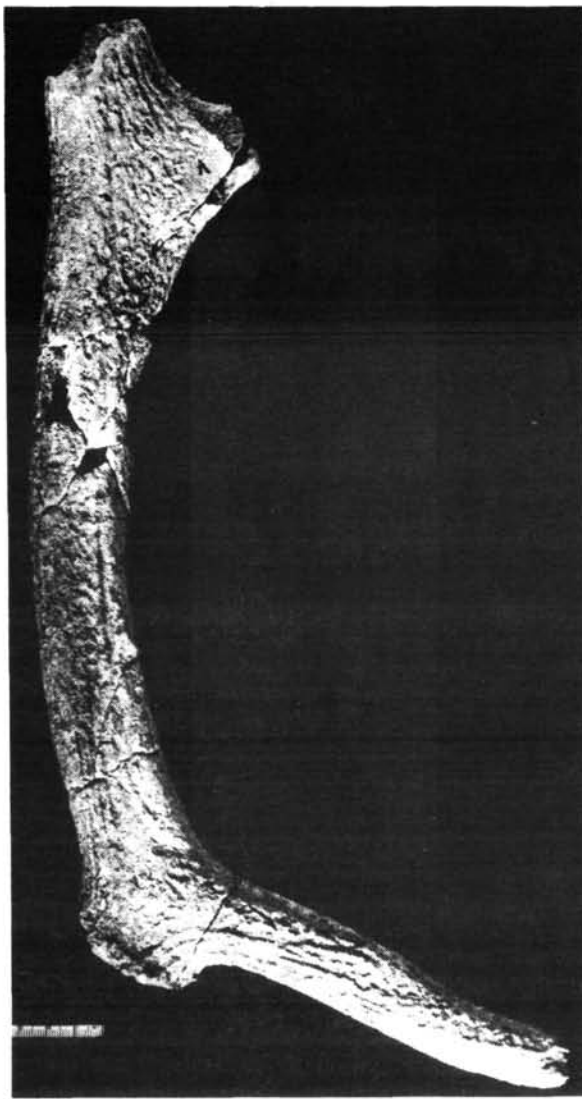
33. ábra. Ütő- és feszítőszerszám kombinációja
Fig. 33. Combination of maul and stretching tool

34. ábra. Körbevágás nyomai ágcsont végén
Fig. 34. Traces of cutting at the end of knag

nak egyik felhasználási területe az volt, hogy segítségével áttörve a mészkőrétegeket, aknákat mélyítették a kibányászandó kovarétegekig, az aknákból pedig folyosókat vájtak velük, míg az ékekkel a beagyazó kőzetet repesztették szét¹⁷. Sümezen a mészkőnél amúgy is puhább mészmárga függőleges települése miatt nem, vagy jóval kevésbé volt szűkség ilyen szerszámokra¹⁸. Az átfűrt baltának (amennyiben kimondottan bányászszerszám volt) és a kalapácsnak is valószínűleg inkább a kitermelt kovadarabok felaprításában lehetett szerepe. Ezenkívül anyagunkban szintén csak néhány olyan kavics van, amelyekről feltételezhetjük, hogy az ékek beverésére szolgáltak.

A kő bányászszerszámok felhasználásának másik nagy területe a kibányászott kovadarabok felaprítása volt, ill. a bányabeli, vagy bánya melletti feldolgozó műhelyekben mint valódi ütőkőeknek, az előzetes megmunkálásban volt szerepük. Sümezen elsősorban a nagyméretű, tojásdad, téglatest alakú, diszkosz alakú, gömb alakú, gyakran használati nyom nélküli vagy gyenge használati nyomos kvarcit-kavicsokról – amelyeknek alakja vagy mérete, vagy mindkettő erre alkalmas – gondolhatjuk, hogy ütő-, zúzókőek, kalapácsfélék voltak. Ezekből azonban szintén kevés van a bányában. Lehet, hogy ebben a Sümezen kitermelt kovadarabok viszonylagos kicsiny-

35. ábra. Egyágú feszítőék
Fig. 35. One-armed stretching wedge

ségének is volt szerepe, de elsősorban az lehet a magyarázata, hogy mivel a sümegi kovabányában eszközkészítő tevékenységre, műhelyekre utaló nyomok eddig nincsenek, a kézbeillő méretű kavicsokkal – mint ahogy azt Vértes László megállapította,¹⁹ valószínűleg az agancseszközökkel már kifeszgetett mézsmárgadarabok felaprózása történt, majd ezekből a kovadarabok kiválasztása, a nagyobbak feldarabolása – és nem az előzetes megmunkálás. A tojásdad, téglatest alakú kavicsokon a sok különféle szilánklepattanás ezeknek a tevékenységeknek nyoma lehet. Általában a kavicsok mindkét végével ütöttek, a szilánklepattanások révén keletkezett éles peremű felületeket pedig – amelyek a chopper-ek, ill. chopping-tool-ok munkafelületeire emlékeztetnek – azoknak a tojásdad alakú kavicsoknak az élével együtt, amelyeket szándékosan törtek ketté

(20. ábra – 88. számú tárgy) felhasználták finomabb munkára is, feltehetően arra, hogy a kisebb-nagyobb kovadarabokról a kisebb mézsmárgadarabokat vagy a mézskérget leverjék/lefeszegessék (Vértes L. 1964. p. 205.)²⁰. Ez utóbbi kettős funkciót tételezhetjük fel a diszkosz alakú kavicsokról is, körvonalaik metén a szilánklepattanások révén – és itt jóval nagyobb arányú lehet a szándékos lepattintás, mint a tojásdad, téglatest alakúaknál – ilyen munka végzésére nagyon alkalmas élek keletkeztek. Ezek intenzív használatát mutatja a sok erős roncsolódásnyom.

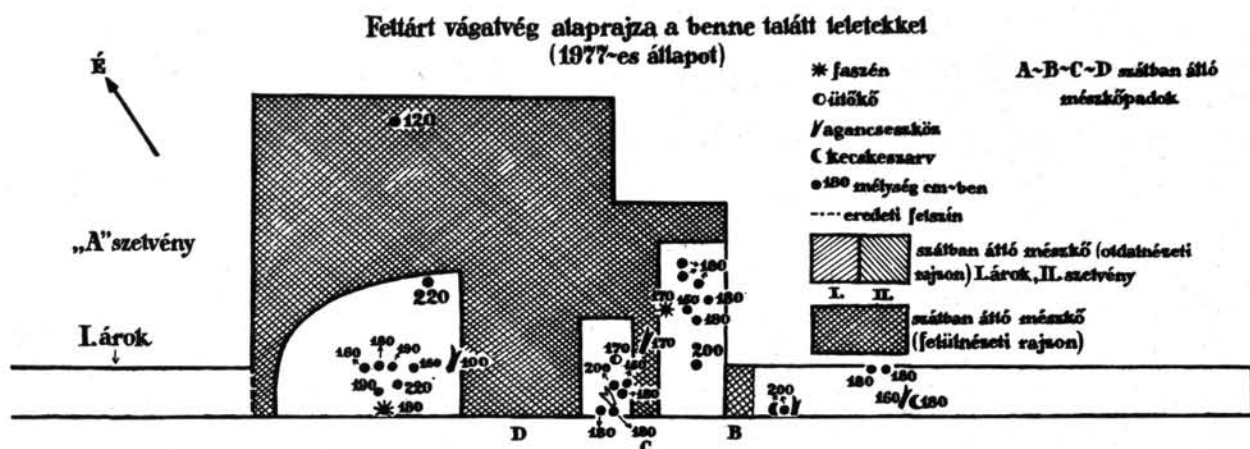
A kvarcit-kavicsok egy kis részének cortexén félkör alakú és kör alakú ütésnyomok észlelhetők. Ezek csak részben adódhatnak a kavicsnak „ütőként” (kalapácsként) való használatából, ugyanis keletkezhetnek akkor is, ha a kavicsot pl. ékként – tehát éppen ellentétesen – használják. (Különösen jól látható ez a 12. ábra – 29. számú kavics). A kavicsok mintegy felén – ahol az ütésnyomok szilánklepattanásokkal szemben vannak – talán a bipoláris technika bizonyos nyomait láthatjuk, azonban a lepattanások szándékos volta ma már nem bizonyítható minden példányon, s az, hogy a többi kavicsnál a félkör és kör alakú nyomok közvetlenül a lepattanások mellett voltak, inkább arra utal, hogy a szilánkok a fokozottabb igénybevétel következtében váltak le a kavicsról. (A valóságban jóval több lehetett az ilyen ütögetésnyom, ugyanis egyrészt csak sötétebb színű kavicsokon azonosíthatók egyértelműen, másrészt a roncsolódásnyomok egy részéről is fel lehet tételezni, hogy a cortex tartós, bár nem nagyon erős ütögetés okozta sérüléséből keletkeztek.)

Néhány tojásdad, téglatest alakú kavicsnak rendszerint a kiszélesedő, néha lapos végén a már roncsolt felület további erős használata figyelhető meg. Bizonyára nem véletlen, hogy ezek a kavicsok elsősorban téglatest alakúak – néhányuknál az ütésnyom a kavics oldalára is kiterjed – s ha tojásdad alakúak is, megközelítik a hengeres formát – legalábbis azok, amelyek nagyon erősek ezek a nyomok. Így ezekről a kavicsokról feltételezhető, hogy pl. kőékek beverésére használták őket.

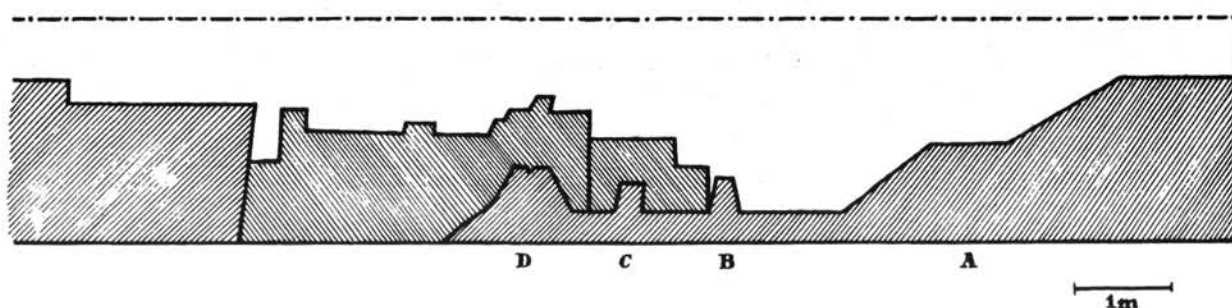
Meg kell még említeni azt a néhány, nagyjából téglatest alakú, ill. háromszög alakú kavicsot, amelyeken csúcsherű kiálló részek vannak. Ezeken a csúcson is előfordult kopásnyom, még akkor is, ha a kavicson egyébként másutt nincsenek használati nyomok. Valószínűleg ezekkel is a finomabb ütögetést, a mézsködaraboknak vagy -kéregnek a kovadarabokról való eltávolítását végezték.

A kavicsok közül ki kell emelni néhányat, amelyek speciális munkavégzésre lehettek alkalmasak. Ezek a következők:

Egy feltűnően nagy (21 x 10 cm), többé-kevésbé henger alakú kvarcit-kavics, egyik végén erős roncsolódással és másik végén szilánklepattanással. Valódi ütő volt, lelőhelye az É 6/1/IV. gödör (14. ábra – 43. számú tárgy).

Az I. árokban és az „A” szelvényben levő száiban álló mészkőalakzatok oldalnézetben

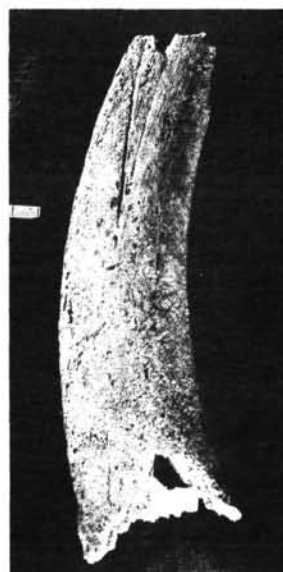
36. ábra. Feltárt vágatvég alaprajza a benne talált leletekkel
(1977-es állapot)

Fig. 36. Ground-plan of explored gallery end together with
finds found therein (as of 1977)

Egy nagyjából háromszög alakú kvarcittkavics, amelynek egyik vége vízszintesen letörött, másik végén a három, csúcsba futó él találkozásánál erős roncsolódási nyom van. Alakja lehetővé teszi, hogy akár ékként, akár kalapácsként használják, bár erre közvetlen bizonyíték – tekintettel arra, hogy a kavics félbetörött – nincs. (h: 14 cm, „fokának” átmérője 8 cm, az É 6/7/III. gödörből került elő). (17. ábra – 77. számú tárgy).

Inkább ékként használhatták azt az É 5/3/II gödörből előkerült kavicsot – h: 9 cm, sz: 5,5 cm –, amelynek ellaposodó végén gyengébb szilánklepattanás látható, az élén enyhe roncsolódásnyommal. „Fokán” egyenletes, nem nagyon erős ütögetés nyomai láthatók. (12. ábra).

Hasonlóan használhatták azt az 1976-os ásatásból előkerült kavicsot is (az É 5/II és É 5/1/I közti vágatrészből), amelynek egyik végén erősebb, ék alakú szilánklepattanás észlelhető, másik vége pedig erősen sérült 10 x 6 x 4 cm, anyaga kvarcit. (9. ábra – 16. számú tárgy)

37. ábra. Házikecske szarvcapjának töredéke az 1977-es ásatás I. árkából
Fig. 37. Piece of the horn-core of domestic goat from trench I of 1977 excavations

38. ábra. Kerek lyuk és kezdődő lyukvésesek nyomai agancs-kortexen
Fig. 38: Round-shaped hole and traces of drilling on antler cortex

Agancsszerszámok

A bányából összesen 165 db gímszarvas- (*Cervus elaphus* L.) agancsból készült eszköz került elő, amelyeknek egy része – mintegy 123 db – bányász-szerszámként azonosítható, néhány nem tekinthető eszköznek, ráncok maradt formájában (többé-kevésbé ép, valószínűleg még fel nem használt agancsok, ill. agancsrészek), végül pedig van számos jellegtelen töredék is – túlnyomórészt szárdarabok, ágvégék és kortex-darabok.

Az agancseszközök osztályozását Sandars–Bauer–Spitzenberger²¹ alapján a következő szempontok együttes figyelembevételével végeztük: 1. a felhasznált agancs (rész) bizonyos morfológiai jellegei (pl. vastag agancstő, hosszú, hajlott szemág vagy középag, ellaposodó koronaág stb.), 2. az agancsokon látható használatra utaló nyomok (pl. kopott vagy roncsolódott agancstő, kopott ágak, használat közben keletkezett törések stb.), 3. megmunkálásnyomok (pl. a szár bizonyos magasságban történt elvágásának, az ágak eltávolításának nyomai, vésés-, faragásnyomok, átfúrás, lyukvésés stb.).

Az egykori bányászok az agancsnak lényegében

minden részét igyekeztek hasznosítani, s ezért természetesen számolni kell pl. a törött példányok utólagos átalakításával, valamint azzal is, hogy minden valószínűség szerint az agancseszközök nagy része többfunkciójú szerszám volt.

Az „ép” agancseszközöknek csaknem 40%-a komplex eszköz lehetett – bár ez többségüknél, pl. a feszítő–emelő eszközöknél – a munkafolyamatok szoros összefüggéséből adódik.

Az agancseszközök között a következő, valószínű főbb funkcionális típusok különíthetők el:

Ütőeszközök (39 db) (5. ábra–6. számú tárgya)

Olyan agancstövekből és szárrészekből, ill. – ritkábban – szemágból készültek, amelyeken a tő, és sok esetben a felette levő szárrész is igen erősen kopott, roncsolt, többnyire az agancs hátsó oldalán. A rózsza sok esetben teljesen lekopott. Bár általában a szár alkotja az ütőszerszám „nyelét”, az agancsoknak mintegy 1/3 részénél az erős, fejlett szemág töltötte be ezt a szerepet – ebben az esetben többnyire csak a szár helye van meg, s ez is ütőfelületként szolgált. Ahol a szár volt a nyél, ott azt különböző magasságban vágták le, az eszközök több mint felénél viszonylag magasan, a középag felett és a korona alatt, vagy a jégág felett, ezáltal a megfelelő hosszúságú „nyél” nagy erőt adott az ütőfelületnek. Azonban függetlenül az elvágás helyétől, a hosszabb szárú, vékonyabb agancsokat valószínűleg inkább kalapácsként, a nagyobb, vastagabb, „rövidebb” agancsokból készült ütőszerszámokat talán inkább sulykolóként használták. Előfordul a „kalapács” és a „sulykoló” kombinációja is – erőteljes, bunkószerűen vastag tövel rendelkező, hosszú, a középag felett meghagyott szárú agancson. Van olyan példány is, amelyen már néhány cm-rel a szemág vagy jégág felett elvágták a szárat. Ha az agancsszár szolgált az ütőszerszám „nyeleként”, a szemágot, jégágot, középagat – hacsak nem voltak egészen rövidek – rendszerint vagy teljesen vagy részben eltávolították, hogy ne akadályozzák a munkát.

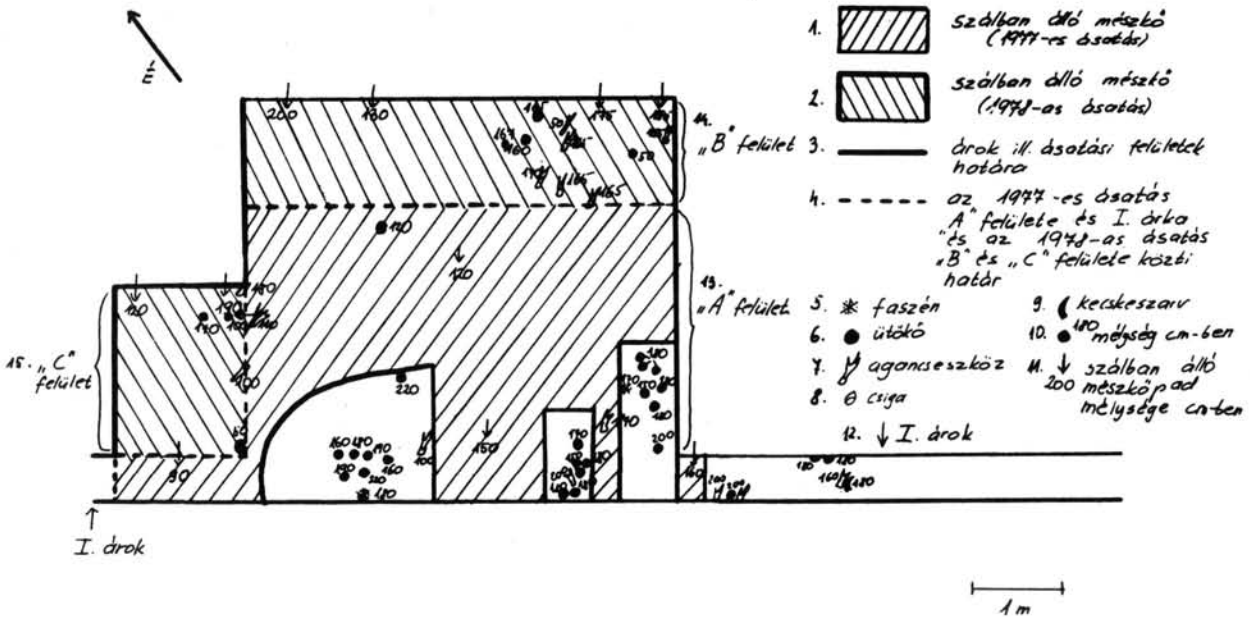
Feszítő-emelő szerszámok

A két munka általában szorosan összefüggött, hiszen az agancsággal kifeszített mészmarágdarabokat úgy mozgatták meg a kiemelés előtt, hogy az ágakat emelőszerszámként is használták. Olyan agancsrészekből készültek, amelyeken az ágakat meghagyták, mivel azokat és meghosszabbításukat, a szárat használták feszítőekként és az emelő karjaként. Kétkarú emelőként is alkalmazhattak egyes agancsokat – ez esetben a szerszám egyik karját rendszerint a szár, a másikat pedig az ág alkotta.

Általában megkülönböztetnek egyágú, kétágú és háromágú feszítőékeket.

Az egyágú feszítőékek (15 db) többsége a szárból (ill. annak egy darabjából), valamint rendszerint egy

Feltárt vágatvég alaprajza a benne talált leletekkel (1978-as állapot)

39. ábra. Feltárt vágatvég alaprajza a benne talált leletekkel (1978-as állapot)

Fig. 39: Ground-plan of explored gallery end with finds (as of 1978)

koronaágból áll. (30. ábra—124. számú tárgy) Vannak olyan agancsok is, amelyeken a korona mellett eredetileg a középgág is megvolt — ezt azonban eltávolították. Eszközeink közül 5 példányon a meghagyott szemág töltötte be a feszítőék szerepét. (35. ábra—149. számú tárgy) — ilyenkor a korona teljesen hiányzik. A szemág, vagy esetleg a középgág akkor kerül felhasználásra, ha erősen ívelt, hosszú, esetleg enyhén ívelt. (Az erősebben ívelteknél, különösen a szár megfelelő hosszúsága esetén, valószínűbb a csákányként való felhasználás.)

A kétágú feszítőékek (12 db és két olyan töredék, amely eredetileg szintén valószínűleg kétágú feszítőék volt) is a szár és két koronaág felhasználásával készültek (16. ábra—59. számú tárgy). Azonban az eszköz felhasználása szempontjából az ágak számánál lényegesebb magának a koronának az alakja. A sümegi agancsok ugyanis Kretzoi Miklós szerint²² koronájuk alakját tekintve két nagy csoportra oszthatók: kehely alakúakra és tenyér alakúakra. Feszítő—emelő eszközként jöhetnek számításba. Ezek a koronákon az ágak egészen ellaposodnak és ujjszerűen ágaznak szét, gyakran „lapátszerű” külsőt kölcsönözve az agancsoknak — 22 sz: (7. ábra). Így ezeknél az eszközöknél a koronaágak nagyjából egy síkba esnek, ami lehetővé

teszi, hogy minél szélesebb felületen dolgozhassanak velük, vagyis pl. a vágat falát ugyanabban a magasságban szélesebb szakaszon bonthatták meg egyidőben és könnyebben is emelhetők ki a kőzetet. A néhány különösen széles, rövid, néha a szárral tompaszöglet bezáró korona lapátként, gereblyeként való felhasználása is valószínű.

Az ún. háromágú feszítőékek — 7 db — a kehely alakú koronákból készültek. A korona alatt általában hosszabb-rövidebb, de inkább rövidebb szakaszon meghagyták a szárat. Vértes L. szerint²³ bizonyos példányukat valóban feszítésre használták, míg Gurina²⁴ szerint azokat a darabokat, amelyek már csak szárcsonkkal rendelkeztek, csákányként használták, az ágakat váltogatva, hol csákányfejként, hol nyélként alkalmazva őket. Hasonló agancsrészeket Sandars²⁵, Clark²⁶ gereblyeként határoz meg, míg Bauer—Spitzenberger²⁷ csak töredékeiket (a koronaágak csonkjaival) tekintik annak. Valószínűleg mindhárom feladat végzésére használták őket. (23. ábra—97. számú tárgy)

A felsorolt típusok — amennyiben emelők is voltak — az egykarú emelők közé sorolhatók. A szárból és koronából ill. a szárból és a szárral hegyesszöglet bezáró szemágból álló eszközök tartoznak ide. Azonban

40. ábra. Átfúrt andezitbalta töredéke

Fig. 40. Piece of drilled andesite-axe

azok az agancsok, amelyeken a szemág tompaszögét zár be a szárral, valószínűleg kétkarú emelők voltak, – erre utal ezeken a példányokon a tő esetenkénti kopottsága is (29. ábra–123. számú tárgy).

A fészítő–emelő eszközökön az ágak végein minden esetben intenzív használatot jelző kopásnyomok, karcolásnyomok vannak, az ágak néha kifényesedtek. Igyekeztek a fészítő–emelő munkához szükséges optimális hosszúságú szárat meghagyni, ezért azt a különböző példányokon különböző magasságban vágták el.

Ékek (31 db)

Azok között az agancstörödékek között, amelyek jól azonosíthatók (különböző ágak, szárdarabok, tődarabok) igen sok az ép ág – főleg koronaágak, jóval kevesebb a szemág és a középág – amelyek minden valószínűség szerint ékek voltak. Valamennyi meglehetősen kopott, felületük karcolt, az intenzív használat következtében néha ferdén kopott, ellaposodott. (26. ábra–108. számú tárgy) A típus a kovabányákban általánosan elterjedt, s feltételezik, hogy kalapáccsal vagy egyéb ütőszerszámmal verték be őket a kőzet réseibe. Tehát nem „törödékek”, hanem önálló szerszámok voltak.^{2,8} Ennek alapján annak a meglehetősen sok ágtörödékeknek egy részét is, amelyeknek mindkét vége hiányzik, több-kevesebb valószínűséggel ide sorolhatjuk – erre utal a darabszám utáni „+” jel.

Csákányok (3 db)

Agancsszárból és jól fejlett szemágból álló eszközök (8. ábra–30. számú tárgy). A csákány nyelét ter-

mészeten minden esetben a szár alkotja, hossza változó, aszerint, hogy a csákány fejét képező ág milyen hosszú, mennyire ívelt, milyen a szárhoz viszonyított helyzete. A munkát akadályozó ágakat – többnyire a jégágot – részben vagy teljesen eltávolították. A csákányfejként használt ágak végei természetesen erősen kopottak.

Többfunkciójú eszközök

Az őskori kovabányákban talált agancseszközök nagy része – mint már említettük – valószínűleg több funkció ellátására volt alkalmas, bár ez a mai ember számára nem mindig nyilvánvaló. Vannak azonban olyan eszközök is, amelyekről szinte „első pillantásra” látszik, hogy többféle munkát végeztek velük. Ezt annál is könnyebb feltételezni, mivel ezeken az agancsokon a felhasznált részek úgy helyezkednek el, hogy a különböző irányú munkafolyamatokban nem akadályozták egymást. Ezek a komplex eszközök a következő csoportokra oszthatók: ütőeszköz és fészítőeszköz kombinációja ill. ütőeszköz és csákány kombinációja.

Ütőeszköz és fészítőeszköz kombinációja (5 db)

Agancstővel rendelkező agancsból készültek, amelyeken fészítés céljából meghagyták a jégág vagy középág valamelyikét. Az agancs ütőszerszámként való használatát az erősen kopott agancstő ill. a felette levő, ugyancsak kopott szárrész valószínűsíti, a fészítőeszközként való használatot pedig a meghagyott ágak kopottsága (27., 33. ábra – 113., 136. számú tárgyak).

Ütőeszköz és csákány kombinációja (4 db)

Mindkét eszköz agancsszárból és szemágból, valamint agancstőből áll. A száruk (20-tól 30 cm) rövidek a hosszú, erősen fejlett, ívelt, kopott 22 cm körüli szemágakhoz képest. Ez utóbbiak alkotják a csákány fejét. Ugyanakkor minden agancson a tő is kopott, ami azt mutatja, hogy egykor ütőfelület volt.

Különleges kombinált eszköz látható a 4. ábrán. A szárat a középpág felett vágták le, a szár tő feletti része a külső oldalon erősen roncsolódott, a szemágnak és a jégágnak még a helye sem látszik, a felület úgy kopott, hogy jelenlegi formája kalapácsfejre emlékeztet. Ezt a benyomást még erősíti, hogy a szárat közvetlenül a rózsza felett teljes vastagságában átfúrták. A tő erőteljes kopottsága az agancs eredetileg ütőszerszámként való használatára utal, s a „szokatlan” helyen levő átfúrás talán arra szolgált, hogy abba fadarabot vagy agancságot téve²⁹ az erős, hosszú szár segítségével feszítő-emelőként vagy csákányként működtessék, de az is lehet, hogy az eszköz „félkész” – amennyiben a szár alsó részét később valószínűleg levágták és talán kalapácsfejként használták volna. Erről az agancseszközzől könnyen feltételezhető, hogy felhasználása „többlépcsős” volt, ugyanis kalapácsfejként csak a szár egy részét használhatták – ebben az esetben pedig a 40 cm hosszú szárra semmiképpen nem volt szükség, mivel az nem lehetett a kalapács nyele sem. Ugyanakkor ütőszerszámként és feszítőeszközként vagy csákányként való egyidejű használata – bár nem zárható ki – sem teljesen valószínű.

Felhasználásának változatait talán a következőképpen lehetne rekonstruálni: az eredeti ütőszerszámot az átfúrással vagy feszítőeszközzé vagy csákánnyá alakították, majd az átfúrt rész későbbi eltávolításával kalapácsfejjé alakíthatták, vagy: az eredeti ütőszerszámot az átfúrással rögtön majdani kalapácsfejjé alakították. (2.sz.)

Nyéllyukas eszközök

(3 db) (31. ábra–125. számú tárgy)

Az egyik nyéllyukas eszköz valószínűleg kalapácsfej volt, amely az agancs rózsájából és a szárnak a rózsza feletti részéből készült, a szemágot teljesen eltávolították. Az erősen kopott ütőfelület a rózsza alatti rész volt, az eszköz másik vége törött. A lyuk valamivel a szemág vonala felett helyezkedik el, átmérője 3,5 cm, majdnem szabályos kör alakú. Az eszköz nagyon hasonló a Vértes által közölt³⁰ két sümegi kalapácsfejhez, de szinte ugyanilyen eszközt a tatai bánya anyagából is ismerünk.³¹ Sandars szerint³² az ilyen szerszámokat valószínűleg ékek beverésére használták.

A másik két nyéllyukas szerszám szinte teljesen azonos. Mindkettő agancsszárból készült, a száruk

felső végeit levágták, alsó végeik utólag törtek le. Az egyikben az eszköz közepén a középpág lefaragott és enyhén lecsiszolódott csonkja látható. Közvetlenül a törött szárvég mellett az agancs hátsó falába egy négyszögletes, 2,2 x 1,7 cm-es lyukat véstek, mélysége kb. 1 cm, alsó oldala már hiányzik (6. ábra–20. számú tárgy). A másik agancsszárat teljes vastagságában átfúrták, a kör alakú lyuk átmérője 2,5 cm, mélysége 4 cm, alsó része azonban ennek is letört. Mindkét szárdarab felső végén nagyjából háromszög alakú szépen csiszolt felület van. Minden valószínűség szerint „agancskapák” töredékei.

Töredékek

Számos olyan agancsrész is van a leletanyagban, amelyek abban a formában, ahogyan ránk maradtak, vagy az eszközkészítés során keletkezett hulladékdarabok, vagy a használat során letört részek (amelyeket másodlagosan nem tudtak felhasználni), vagy félkész példányok. Gyakori „hulladékok” a korona alatti szárrészek az elágazó koronaágak néhány cm-es csonkjaival, a rövid, jellegtelen szárdarabok (néha ág csonkokkal), a rövid, ép rózsával, kopás nélküli tövel rendelkező szárdarabok. Munkavégzés közben törhettek le a kopott ágdarabok, ágvégek. Azok a sokszor igen nagyméretű, ép tövel, rózsával rendelkező, egészen a koronáig ép száruk, amelyekről

41. ábra. Házikecske szarvcsapjának töredéke az E 6/3/IV vágatból
Fig. 41. Piece of domestic goat horn-core from gallery N 6/3/IV

rendszerint a szem-, jég- és középagat – ritkábban ezek közül csak kettőt – eltávolítottak, s használati nyomok hiányában félkésznek is tekinthetők, alkalmasak a további felhasználásra – főleg ütőszerszám készítésére vagy – megmaradt ág esetében – feszítőeszközök vagy csákány kialakítására. Hét roncsolt tődarabka ütőeszközök részének tekinthető.

A leggyakoribb eszköztípusokhoz felhasznált agancsrészek tehát a következők:

<i>Eszköztípus</i>	<i>Felhasznált agancsrész</i>
Ütőeszköz	agancstő + a szár vagy szemág 48 (+) db*
Feszítő-emelő eszközök Egyágú feszítőék	szár + egy koronaág vagy szár + szemág vagy szár + középagat 20 db
Kétágú feszítőék Háromágú feszítőék vagy gereblye	szár + két koronaág 12 db szár + három koronaág (ill. rendszerint az egész korona) 7 db
Ék	ág (elsősorban koronaág, ritkábban szemág vagy jégág) 31 (+) db
Csákány	szár + szemág szár + középagat 7 db
Nyéllyukas eszközök	agancstő + szár 3 db

*A táblázatban a többfunkciójú eszközök a felhasznált agancsrészeknek megfelelően egyszerre több típusnál szerepelnek.

Az agancsokon észlelhető megmunkálási és használati nyomok

Vértes László a sümegi agancsokon látható kétféle megmunkálásra hívja fel a figyelmet.³³ Az egyikre – az agancsszárok és az agancságak végeinek kúpos kihegyezésére – anyagunkban csak kevés példát találunk, főleg néhány ágvégen. A másik jellegzetes megmunkálás – nyoma V keresztmetszetű, éles peremű bevágások alakjában található meg az agancsszárokon – a szár baltával vagy ékkel való elmetszése. Ilyen nyomok a most közölt leletanyag néhány példányán is előfordulnak, de nem gyakoriak (25. ábra – 101. számú tárgy). Ezek a vágásnyomok mind Vértes anyagában, mind a mi anyagunkban – s mint a megmunkálás tipikus példái a Sandars által közölt eszközökön is – az agancsszárokon vannak, Gurina szerint³⁴ más agancsrészekben is előfordulnak.

Az agancsrészek egymástól való elválasztásának másik módját jelzik azok a nagyjából háromszög alakú vagy ék alakú törésfelületek, amelyek elsősorban olyan agancsszárokon jelennek meg, amelyek a

középagat felett vannak elvágva (4. ábra–2. számú tárgy), de előfordulhatnak a szár más részein is. Nincs kizárva, hogy az erős igénybevételnek kitett agancsrész eredeti törését (vagy kezdődő törését) „folytatták” – talán úgy, hogy a kortextet felülről lefelé, a szivacsos állományt is érintve, lefeszítették.

Az ágakat az ág töve közelében ejtett több, keskeny bevágás, bemetszés segítségével választották le a szárról vagy a korona többi részéről. Gurina szerint³⁵ ezt a műveletet valószínűleg vésővel végezték. Ilyen teljes körbe (?) vésés nyomai láthatók a (18., 34. ábra–62., 139. számú tárgyak) agancsok ágain. (Az előbbi sajnos sérült, egyébként a körben megmunkált rész egészen csapszerű.) Ezt a megmunkálást egyébként egy tatai ág bázisa közelében is megtaláljuk.³⁶

Előfordul mind ágvégeken (10. ábra–34. számú tárgy), mind szár végén a kortextnek körben mintegy „hámozásszerű” eltávolítása, amelyet a nyomokból ítélve késszerű szerszámmal végeztek. Főleg szárvégeken (28. ábra–119. számú tárgy), de egy esetben fúrt lyuk körüli felületen is láthatók lecsiszolódott, néha kissé kifényesedett, faragásra emlékeztető megmunkálásnyomok. (E két utóbbi megmunkálásra más hazai kovabányák agancseszközein is találunk példákat – Bakonycsernye–Tűzkövesárok és Hárskút–Édesvízmajor anyagában. Mindkettő a MÁFI gyűjteményében van).

Két, a szárról eltávolított ág bázisán egészen kimélyített, szinte kanálszerű vésés található (26., 32. ábra–108., 128. számú tárgyak). Ezeket talán valóban használták kanál- vagy lapátkaszerűen.

Egy agancs középagat alatti szártörődékén a szár alsó végéről a kortext és a szivacsos állomány egy részét féloldalt mintegy lépcsőzetesen távolították el, így széles, félkör alakú, enyhén lépcsőzetes felület keletkezett, amely alkalmas lehetett akár feszítésre, akár arra, hogy a fentebb ismertetett két ág végéhez hasonlóan lapátkaszerűen használják, sőt talán még arra is, hogy szerszám nyele legyen.

(Egy Tata-kálváriadombi agancs – a II. tűzkőfejtőgödörből került elő – szárának tő felőli részén levő hosszú, ferde hasítás (?) egyébként arra figyelmeztet, hogy a fentebb említett ék alakú törésfelület ilyen kanálszerű rész kialakítását is célozhatta).

Előfordul a félbetört ág csekély mértékű utólagos átalakítása is, amely így kanálszerű alakjával még hatékonyabbá teszi a feszítőszerszámot (19. ábra–64. számú tárgy).

Az általunk feldolgozott sümegi agancsok között van néhány olyan, amelyet fúrt vagy vésett lyukkal ill. lyukakkal láttak el. Ezeknek egy része egyértelműen nyéllyukas eszköz, „agancskapa”, kalapácsfej, s néhány olyan töredék, amely minden valószínűség szerint ilyen szerszámok darabja.

Van néhány olyan agancstörődék is – pl. szár-darab, koronaelágazás kortext darabjai – amelyeken szintén vannak kerek és/vagy négyszögletes lyukak. Sokszor csak az agancs egyik falát törték át.

A lyukak kialakításának Vértes László által leírt technikája³⁷ jól megfigyelhető a most feldolgozásra került példányokon is. A vésést vagy fúrást megelőző kivésés (gödörszerű mélyítés, vájás) meglehetősen sok agancson látható, egy eszközön gyakran több is, olykor egymás közelében (38. ábra–155. számú tárgy). Mai szemmel nézve ez sokszor érthetetlennek tűnik, talán az eszköz későbbi átalakítását célozta és/vagy a lyuk számára legmegfelelőbb helyet próbálták az agancson kiválasztani.

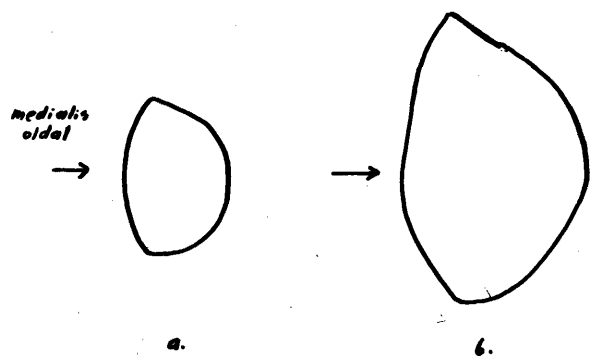
Az agancseszközök felhasználása

Az agancseszközöket az őskori kovabányában – hasonlóan a kőszerszámokhoz – két nagy területen használták fel. Egyrészt az aknákat mélyítették és a folyosók falát vájták velük, másrészt a kovadarabokat segítségükkel fejtették ki a beágyazó kőzetből. Az első feladat végzésére Sümegen – mint már említettük – nem volt szükség. Az agancsok zömét így a második területen alkalmazták, azonban némileg módosított formában, ugyanis a kovadarabokat agancseszközökkel nem tudták közvetlenül kiszedni a mészmárgadarabokból, hanem a kisebb-nagyobb mészmárgadarabokat lazították-feszítették ki segítségükkel. Ez azonban nem zárja ki pl. azt, hogy a vágatok falának kisebb méretű vájására vagy esetleg egyes könnyebb szerszámokat a fedő földréteg eltávolítására ne alkalmazták volna.³⁸ Az agancsból készült ütőszerszámokat talán a mészmárga-réteglapok ütésére használták.

A bánya kora

A sümegi bányából előkerült állatsontok, valamint a Vértes László által gyűjtött faszénminta C₁₄ kora (2720 ± 160 B. C.)³⁹ alapján a bányaművelés a neolitikumra és a rézkorra tehető. A C₁₄ dátum – ami kb. a középső rézkornak felel meg – minden valószínűség szerint a bányászkodás aránylag késői periódusára vonatkozik – ugyanis erre az időre a kovának mint nyersanyagnak a jelentősége már csökkent, noha – mint az köztudott – igény még volt rá. (Ezt bizonyítja egyébként a Tata-kálváriadombi kis kovabányában előkerült – s valószínűleg az ottani művelés végét jelző – péceli cserépdarab is.⁴⁰ Sümegen korábban megindult bányászkodásra utal az a két házikecske-szarvcsap, amely Vörös István szerint egy, a Kárpát-medencében először a középső neolitikumban megjelenő kecskefajtát képvisel. (41., 37. ábra) Így az is nagyon valószínű, hogy a bánya művelését már a zselizi kultúra népe, sőt talán a vonaldíszes kultúra népe megkezdte.

Pillanatnyilag még nem áll rendelkezésre minden adat arról, hogy a bányaművelés követett-e egy bizonyos meghatározott irányt a területen (ami a belső

42. ábra. a) nőstény aegagrus házikecske jobboldalsó sarvcsapbázis keresztmetszete, b) hím aegagrus házikecske jobboldalsó sarvcsapbázis keresztmetszete
Fig. 42. Cross-section of right horn-core base of female aegagrus domestic goat cross section of right horn-core base of male aegagrus domesticated goat (on the left side)

kronológiához adhatna támpontot), de amennyiben feltételezzük, hogy a bányászkodás kibúvás(ok) követésével indult, a művelés legkorábbi szakaszát az É 4 árok sekély gödrei képviselik. Jelenleg is ezen a részen a legvékonyabbak a tűzkő tartalmú mészmárgát fedő rétegek. Kezdetben minden valószínűség szerint innen folyamatosan haladtak DNY felé, később azonban – talán a terület alaposabb megismerésével – több irány ill. újkezdési szakasz is elképzelhető. A kérdésre csak a további, a területnek egyre több pontján lehetőleg teljes vágatokat feltáró ásatások adhatnak majd választ. Eddigi vizsgálataink alapján a vágatokban talált eszközanyag is egységes. Ez azonban azok jellegéből – bányászatra specializált szerszámok – ered, s várható is volt. További eredményeket remélünk azoktól a folyamatban levő vizsgálatoktól, amelyekkel a sümegi kovabányából kikerült nyersanyag tér- és időbeli elterjedését próbáljuk meghatározni (a tűzkőanyag azonosítása ismert korú és kultúrájú lelőhelyek anyagában).

A Sümeg-mogyorósdombi kovabánya állatsontleleteinek archaeozoológiai vizsgálata

A kovabánya területéről 473 db állatsontmaradvány került elő (1. táblázat). Ebből 178 db gimszarvasagancs az 1960–61-es ásatás alkalmával került begyűjtésre.⁴² A leletanyag a MNM Őskori Gyűjteményében található – ltsz.: 1963/4. 1–66, és 1963/5. 1–84. A többi 295 db állatsontmaradvány a MÁFI Ősgerinces Gyűjteményében van elhelyezve.

Az állatsontanyag 98,94%-a vadállaté és csak 1,06%-a háziállaté. A vadállatok közül csak a gimszarvas és az őz, a háziállatok közül pedig a kecske,

Az osteológiai anyag megoszlása

FAJ	db	%	Agancs/ szarvcsap	Vázcsontok
Gímszarvas <i>Cervus elaphus</i> L.	457	96,62	450	7
Őz <i>Capreolus capreolus</i> (L)	11	2,32	9	2
Vadászott állat:	468	98,94		
Kecske <i>Capra hircus</i> L.	2	0,43	2	–
Kiskérődző	1	0,21	–	–
Sertés <i>Sus scrofa domestica</i> G.	1	0,21	–	1
Ló <i>Equus</i> sp.	1	0,21	–	1
Háziállat:	5	1,06		
Összesen:	473			

egy kiskérődző, a sertés ill. ló maradványai kerültek elő.^{4,3}

Az állatcsontanyag faji és az egyes fajok csontjainak az anatómiai megoszlása jól tükrözi a lelőhely funkcióját. Ipari lelőhelyről lévén szó, az állatcsontanyag 95,13%-a a kova fejtésére alkalmas gímszarvas-agancs, amelyből különböző bányászati eszközöket készítettek. A feltehetően táplálkozás során eldobott ún. konyhahulladék-állatcsont az össz-állatcsontanyagának csak 4,87%-a.

Csontanyag csak a bányavágatokból került elő.

A 457 db gímszarvas-csontmaradványból 450 agancs- és 7 vázcsonttöredék. Ezek: tibia sin. diaphysis fr., tibia dext. proximalis diaphysis medialis cortex fr., os phalangis I. (sérült), os phalangis I. fr., metapodium trochlea fr., 2 tibia dext. diaphysis cortex fr.

A 10 db őzcsontmaradványból 3 jobb oldali koponyás agancs (rózsakörméret: 115, 130 mm), 2 sin. (1 juvenilis) és 1. dext. rózsatős agancs (rózsakörméret: 90, 120, 135 mm), 2 agancstöredék, humerus és radius sin. distalis darab, femur proximalis diaphysis fr. Az őzagancsokon illetve a vázcsontokon megmunkálás vagy használat nyomai nem találhatóak. Kiskérődző – femur sin. distalis diaphysis darab (juvenilis).

Ló – vertebra lumbalis fr.

Sertés – tibia sin. distalis darab, valamint 2 darab sérült házikecske-szarvcsap. Mindkettő jobb oldali. A szarvcsapok a homlokcsontról vannak lehasítva, csúcsaik letörték. A kisebbik nőténytől, a nagyobbik hím egyedtől származik (42. ábra, 4. táblázat). A csontok felületi korróziójából következtethető, hogy a vágatok betöltődése hosszú idő alatt történt.

A kovabányában néhány agancs kivételével nyers – megmunkálatlan – agancsokat használtak. Az ép agancsokat ütésre-zúzásra valamint feszítésre optimálisan használható méretűre és formára alakították. A formán azt értem, hogy az agancsokról minden olyan ágat, koronát és koronaágot eltávolítottak, ami a felhasználás során fölösleges, akadályozza a

munkát. Az agancsokat a következő agancsrégiókra (típusokra) darabolták fel (2. táblázat).

A. típus: homlokcsontos vagy rózsatöves agancs, a szár a középpág vagy a koronaelágazás felett van elvágva. Az ágak a szükségletnek megfelelően vannak eltávolítva.

B. típus: vetett agancstő, a szár jégág feletti része el van távolítva.

C. típus: vetett agancs, a szár a középpág vagy a koronaelágazás felett van elvágva. Az ágak a szükségletnek megfelelően vannak meghagyva vagy eltávolítva.

D. típus: középső agancsszár, az agancstő és a koronaelágazás közötti szárrész a középpágcsontokkal.

E. típus: felső agancsszár + korona, a középpág alatt vagy felett levágott szár a koronával. Az ágak a szükségletnek megfelelően vannak meghagyva vagy eltávolítva.

F. típus: korona, gyakran a koronaelágazás alatti szárrész is előfordul.

G. típus: ágak (szem-, jég-, közép- és koronaágak), a szárról illetve a koronaelágazásokról levágott teljes ágak, ágbázisok vagy ágcsúcsok.

H. típus: agancs-cortex töredékek, az agancs feldarabolásakor keletkezett szár- ill. cortex-töredékek.

A megmunkált agancsdarabok felületét „vonókéstechnikával” vagy csiszolással dolgozták meg. Az agancsokat hatékony éles, erős kőszerszámokkal darabolták fel. A fölösleges agancsrészek eltávolításakor nem vágták el keresztben teljesen a szárat vagy az ágakat, hanem csak kb. 4/5 részig. A megmaradt egybefüggő cortex- és szivacsos részt letörték. Ha ez a cortex-hasíték akadályozta az agancs használhatóságát, akkor utólag lefaragták. De néhány használatba nem került száron és ágakon megtalálható. Néhány ágdarabon a „zsineggel vágás” nyomai is megtalálhatók.

Az ütésre-zúzásra legalkalmasabb homlokcsontos rózsatöves agancs (A. típus), a vetett agancstő (B típus) és a vetett agancs (C típus) közül a 126 darabból 91 darabot valóban ütőeszközként is hasz-

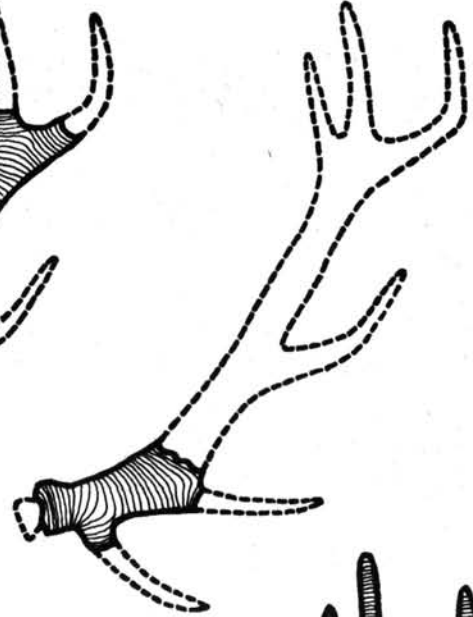
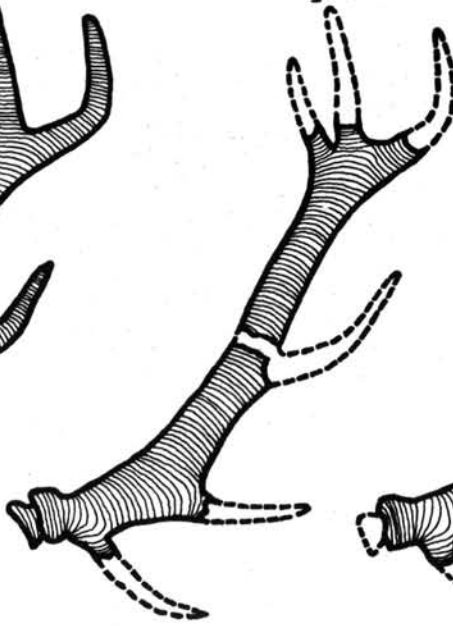
2. Táblázat

Agancs-régiók (típusok)

Teljes agancs

A. típus

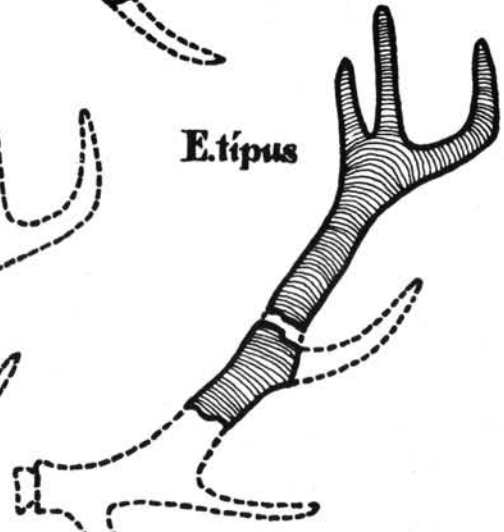
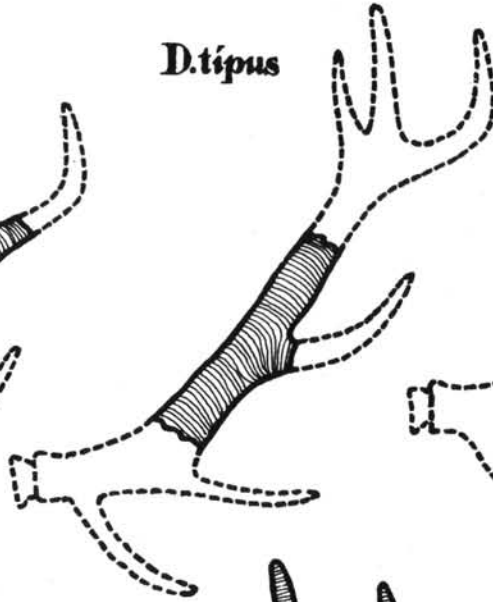
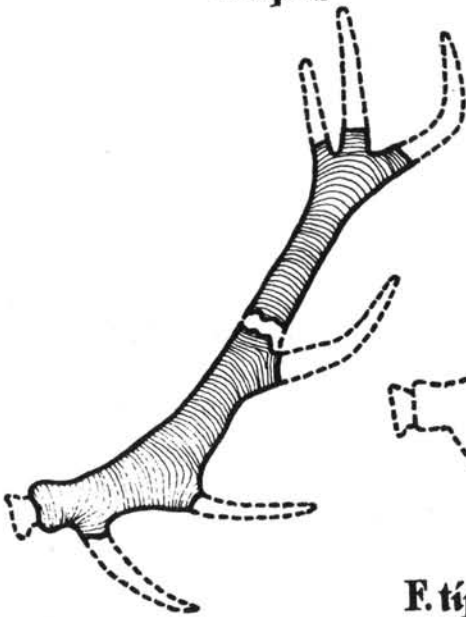
B. típus

C. típus

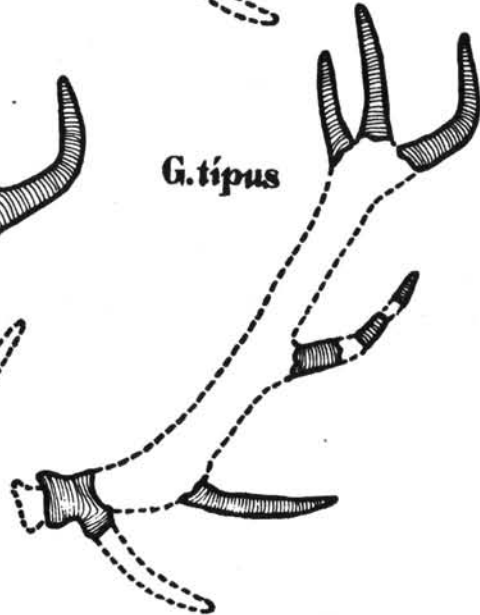
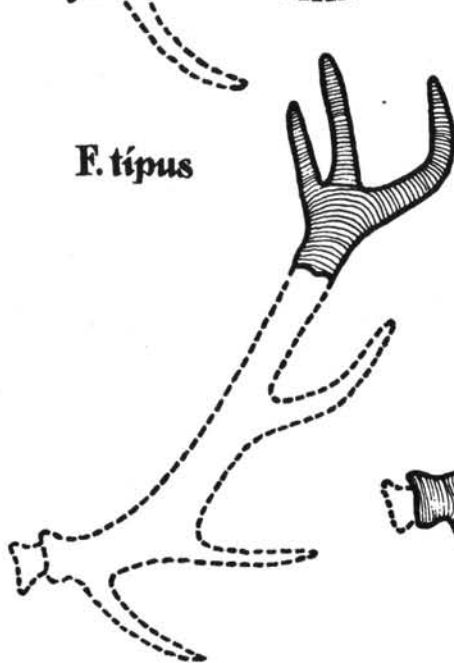
D. típus

E. típus

F. típus

G. típus

Agancsrégiók megoszlása

Típ.	Agancsrégió	Sümegegy-Mogyorósdomb (ipari lelőhely)			Aszód-Papiföldek (1963, 69, 70, 72) agrártelepülés
		MNM	MÁFI	Összesen	
A.	homlokcsontos, vagy rózsatöves agancs	11	8	19	21
B.	vetett agancstő	9	12	21	63
C.	vetett agancs	40	46	86	—
D.	középső agancsszár	32	31	63	242
E.	felső agancsszár + korona	16	15	31	16
F.	korona	13	23	36	7
G.	ágak	56	108	164	274
H.	agancs-cortex töredékek	1	29	30	48
		178	272	450	671

náltak. A középső agancsszárból (D típus) csupán 3 db megmunkált agancskapa-töredék került elő.

A gímszarvasagancs felépítése, belső struktúrája meghatározza az egyes agancsrégiók, — típusok felhasználhatóságát. Az agancsból készített eszközök felhasználási köre pedig meghatározza, hogy az agancsot milyen régiókra, típusokra vágják, darabolják szét. Ezzel kapcsolatban érdekes összehasonlítani a Sümegegy-mogyorósdombi kovabánya mint ipari lelőhely és az Aszód-Papiföldek (1963, 1969, 1970, 1972) agrártelepülés agancstípus-megoszlását (3. táblázat).

A Sümegegy-mogyorósdombi kovabányában az ütésre-zúzásra használt A, B, C típusú agancsrégióknak — a legoptimálisabb erőtávítel miatt — hosszúaknak kellett lenniük. Az agancstövek (B típus) esetében a szemág, az A és B típusú agancsrégiókból készített ütőeszközöknek pedig a minél hosszabb szára volt az eszköz nyele. Ezért van viszonylag kevesebb agancstő a kovabányában mint az agrártelepülésen. (3. táblázat).

A leglényegesebb különbség a két lelőhely agancsrégió-megoszlásában az, hogy a C típusú agancsrégió az aszódi agrártelepülésen nem került elő. Nem került elő azért, mert a legfontosabb eszközök: az agancskapa (81 db) és az ún. agancsvésők (65 db) kizárólag a szár középső részéből (D típus) készültek. Az agancstöveket minden esetben levágták a szárról. Továbbá lényegesen kevesebb az E. és F. típusú agancsrégió, viszont több a lehasított ágak száma (G. típus).

Az állatok testméretének jellemzésére az előkerült vázcsontok kevés száma miatt nincs lehetőség. Mindössze négy állatfaj néhány csonttöredéke mérhető:

4. táblázat

	Osteometria adatok						
	1	2	3	4	5	6	7
Gímszarvas os phalangis I.	55	23	20	—	29	17	—
Őz humerus	—	—	—	30	—	—	27
radius	—	—	—	25	—	—	17
Sertés tibia	—	—	—	36	—	—	30
1. — teljes hossz, 2. — proximális epiphysis-szélesség, 3. — diaphysis legkisebb szélessége, 4. — distális epiphysis szélessége, 5. — proximális epiphysis mélység, 6. — diaphysis legkisebb mélysége, 7. — distális epiphysis mélysége.							
Kecskeszarvcsapok							
	1	2	3	4			
nőstény	210*	33	25	98			
hím	220*	62	45	170			

1. — hossz (* = a szarvcsaptöredék-hossz!), 2. — szarvcsaptő legnagyobb átmérője, 3. — szarvcsaptő legkisebb átmérője, 4. — báziskörméret.

A gímszarvas agancsának jellemzéseként megállapítható, hogy az agancsszár rövid, vastag. Az ágak száma kevés. A fiatal állatok agancsainak rózsakörmérete 135–190 mm, a kifejletteké pedig 200–280 mm. A szemág hosszú, csúcsa erősen felfelé hajló. A jégág csak ritkán fejlődik ki, általában csak kis dudor vagy enyhén kiemelkedő cortex-léc található a helyén. A középső jól fejlett. A farkaság csak két agancson fordul elő. Az agancskorona felépítésében három típus különböztethető meg: 1. kehely alakú, 2. hosszú ujjas, 3. lapos-széles (lapá-

tos) alakú. A két utóbbi koronánál gyakori, hogy a hátulsó koronaág újabb koronát képez.

Az agancsok az ősi (őskori) keleti típusú gimszarvasagancs felépítésével egyeznek meg. A felső pleisztocén kori *Cervus elaphus* „forma major”, illetve a vadászati szakirodalomban szereplő ún. keleti típusú (maraloid) gimszarvas agancsszára az ősi (őskori) gimszarvasénál jóval hosszabb.

A kovabányában a rózsás agancsok közül 19 db vadászszákmányként elejtett gimszarvastól származik, 107 db pedig összegyűjtött hullajtott, vetett agancs. A meghatározható agancspozíció alapján 89

db bal oldali és 86 db jobb oldali agancs. Az agancsok közül 15 db az első, illetve a második évben felrakott agancs.

A kovabánya területéről előkerült háziállatok kevés csontmaradványai közül a jómegtartású kecskeszarvasok típusmeghatározása egyben kronológiai besorolást is lehetővé tesz. Mindkét szarvas típusos aegagrus házikecskéjé. (41., 37. ábra)

A Kárpát-medencében eddig a ló és a típusos aegagrus házikecske együtt a középső neolitikus és a kora-középső rézkori kultúrák településein fordul elő.

RÖVIDÍTÉSEK

- ANDRÉE 1922 = Bergbau in der Vorzeit. – Leipzig 1922.
BAUER–SPITZENBERGER 1970 = Die Tierknochen aus dem neolithischen Hornsteinbergwerk von Mauer bei Wien. – MAGW. Bd. C. 1970. 111–115.
BÁCSKAY 1978 = A Sümeg-mogyorósdombi őskori kovabányában 1976-ban végzett ásatások. Földt. Int. Évi Jel. 1976-ról (1978). 389–393.
BECKER 1951 = Late Neolithic Flint Mine at Aalborg. Acta Arch. København 22. 1951. 135–152.
BECKER 1959 = Flint Mining in Neolithic Denmark. – Antiquity 33. 1959. 87–92.
CLARK 1952 = Prehistoric Europe. The Economic Basis. London, 1952.
CLARK–PIGGOTT 1933 = The Age of British Flint Mines. Antiquity 7. 1933. 166–183.
ENGELN 1970 = De oudste mijnbouw in Nederland. Geologie en Mijnbouw 49. 1. 1970. 23–40.
FÜLÖP 1971 = A sümegi Mogyorósdombon végzett geológiai és régészeti feltárások. 1971. Kézirat.
FÜLÖP 1973 = Funde des prähistorischen Silexgrubenbaues am Kálvária-Hügel von Tata. ActaArch. 25. 1973. 3–25.
FÜLÖP 1975 = Relics of Prehistoric Flint Mining in Hungary. Staringia 3. 1975. 72–76. (2nd Int. Symp. on Flint, Maastricht 1975)
GURINA 1976 = Drevnie kremnedobüvauscie sahtü na territorii Sz. Sz. Sz. R. Leningrad, 1976.
JAHN 1960 = Die älteste Bergbau in Europa. Berlin, 1960.
KIRNBAUER 1958 = Das jungsteinzeitliche Hornsteinbergwerk Mauer bei Wien. Arch. Austriaca 3. 1958. 121–142.
RUTTKAY 1970 = Das jungsteinzeitliche Hornsteinbergwerk mit Bestattung der Antonshöhle bei Mauer Wien 23. MAGW. Bd. C. 1970. 70–83.
SANDARS 1910 = On the Use of the Deer–Horn Pick in the Mining Operations of the Ancients. Archaeologia 62. 1910. 101–122.
VÉRTES 1964 = Eine prähistorische Silexgrube am Mogyorósdomb bei Sümeg. ActaArch. 16. 1964. 187–215.
VÉRTES 1969 = Őskori bányák Veszprém megyében. Veszprém 1969.
WILLEMS 1975 = Slagstenen aangetroffen in de prehistorische vuurstenmijnen te Ryckholt–St. Geertruid (Zuid Limburg, NL).-Staringia 3. 1975. 51–53. (2nd Int. Symp. on Flint, Maastricht 1975).
WILLERT 1951–Über die Technik der Feuersteinbergbaues der Urzeit. Bergbau Rundschau 1951.
ZUROWSKI 1960–Gornictwo krzemienia nad rzeka kamienna. Swiatowit. 23. 1960. 249–279.

1. „a Bevezetés, az Eszközként felhasznált kavicsok, az Agancsszerszámok és A bánya kora c. rész Bácskay E., A Sümeg–mogyorósdombi kovabánya állatsontleleteinek archeozoológiai vizsgálata c. rész Vörös I. műve.”
2. A lelőhely topográfiájáról VÉRTES 1964, 187–190, Abb 1–2., 1969, FÜLÖP 1971. 1975.
3. BÁCSKAY 1978.
4. VÉRTES 1964, 190.
5. A leletanyag a MÁFI gyűjteményében van.
6. Legnagyobb mélység.
7. Minden esetben a gímszarvas (*Cervus elaphus* L.) agancsaról van szó.
8. Ahol az eszközök rendeltetése nincs feltüntetve, ott azt megfelelő morfológiai jellegek, használati nyomok hiányában nem lehet megállapítani (lehet félkész ill. még fel nem használt szerszám is).
9. BÁCSKAY op. cit. 389–391.
10. VÉRTES 1964, 189–190., Abb. 3., 193–194., Abb. 1., 6–7.
11. VÉRTES op. cit., Abb. 3., 197.
12. VÉRTES op. cit. 196–197., Abb. 1., 3., 13., 14.
13. Krolopp Endre (MÁFI) meghatározása szerint az előkerült fajok legalább cserjés-bokros, illetve ilyen mértékben növényzettel fedett területre utalnak. (Az *Aegopinella* legalább bokros területet igényel, a *Daubardia* elsősorban erdei, rejtett életmódot folytató, kövek és elhullott lomb alá behúzódó faj, amely sziklaüregekben és barlangokban is gyakori. A *Bradybaena* nedvességigényes, vízközelséget vagy növényzettel dúsan benőtt, a nedvességet, páráit hosszabb ideig megőrző környezetet jelez). Ennek alapján megállapítható, hogy a területen egykor a mainál gazdagabb növényzet volt, a mainál valószínűleg csapadékosabb klímával. A növényzettel való fedettség a bányászatot is befolyásolhatta, különösen a tűzkőtartalmú rétegek észlelését és a felszínközeli fejtést.
14. VÉRTES op. cit. 204.
15. A kavicsok anyagának meghatározásáért köszönetet mondok Ravasz Csabának, Jámbor Áronnak és Edelényi Emőkének (MÁFI)
16. Az őskori kovabányában talált mészkő-kavicsok szerepe vitatott. Nem mindenütt kerülnek elő, de néha jelentős mennyiségben található, pl. a ryckholti kovabányában, ahol jóval több – általában szabályos gömb alakú – mészkő-kavics volt, mint kvarcit-kavics, de dél-angliai bányákból is elég szép számban ismertek. Magyarországon Sümegen kívül a Tata–kálváriadombi kovabányából is elég sok került elő. J. H. Willems szerint (1975) a ryckholti-i mészkő-kavicsokat – ellentétben a keményebb kőzetből levőkkel – nem ütőeszközként használták, hanem már csak az eszközkészítés későbbi fázisában volt szerepük. Mások szerint viszont valódi ütőkővek voltak. A tatai példányok funkciója sem tisztázható egyértelműen – elsősorban használati nyomok híján (Fülöp J. 1973). Bonyolítja a problémát, hogy pl. a ryckholti és a tatai kavicsoknak csaknem mindegyike, az angliaiaknak pedig egy része átkovássodott mészkő, ami azt jelenti, hogy a „közönséges” mészkőnél jóval keményebbek, tehát elvileg ütőkővek is lehettek. A sümegi mészkő-kavicsok nem kovásodtak át, legfeljebb néhány példányon található vékony kovás kéreg. Emellett a rajtuk talált használati nyomok alapján valószínű, hogy a kisebbeket a kovadarabokon levő mészmárga eltávolítására használták, míg a nagyobb, gömb alakú példányoknak valamilyen más, speciális rendeltetésük lehetett – ezt nagyság szerinti elkülönülésük is alátámasztja. Mindenesetre ma már általános vélemény, hogy mészkő-kavicsok jelenléte az őskori kovabányákban nem véletlen, s valószínűleg többet használtak fel belőlük, mint ahogy azt korábban feltételezték (a II. Nemzetközi Tűzkő Szimpozionon J. H. Willems előadása után tartott vita szóbeli megállapításai).
17. JAHN 1960.
18. VÉRTES 1964, 1969.
19. VÉRTES 1964, 205.
20. ibid. – A bányavagatok kitöltését képező meddőben a mészmárgatörmelék mellett általában elég sok tűzkőtörmelék is volt. Ezeknek csak egy része keletkezhetett a fejtés során – kisebb része a helyszíni feldarabolás maradéka lehet. Az apró, néha pengeszzerű, gyakran bulbusos szilánkok viszont a mészmárgadarabok vagy még inkább a mészkőreg eltávolítása során válhattak le.
21. SANDARS 1910, VÉRTES 1964, BAUER–SPITZENBERGER 1970.
22. in. VÉRTES op. cit. 201.
23. VÉRTES op. cit. T. XV. 3–4.
24. GURINA 1976. 61.
25. SANDARS ibid.
26. CLARK 1952.
27. BAUER–SPITZENBERGER ibid.
28. VÉRTES op. cit. 199.
29. SANDARS op. cit. T. XVII. 4.
30. VÉRTES op. cit. T. XVII. 2–3.
31. FÜLÖP 1973, T. III. 4.
32. SANDARS 1910
33. VÉRTES op. cit. 201.
34. GURINA op. cit. 1976. R. 27. 3., vagy R. 28. 1. – Pl. egy, a MÁFI gyűjteményében levő agancsszerszám koronaágán is, amely a Hárskút–édesvízmajori kis kovafejtőműhelyből került elő. (Egy másik hárskúti agancson a száron található).
35. GURINA op. cit.
36. FÜLÖP op. cit. T. I. 3.
37. VÉRTES op. cit. 200–201. A lyukakat általában valóban vésték, szerintünk azonban néhány esetben valódi átfúrás is valószínű.
38. VÉRTES op. cit. 200. Újabbban – elsősorban Nyugat-Európában – a bányákban felhasznált agancsok funkciójának – részben kísérletekre alapozott – ártértékelés folyik. Az agancsok korábban elsődlegesnek tartott feszítő-emelő szerepével szemben azok „kaporó” jellegét hangsúlyozzák [pl. P. J. Felder és C. de Sieveking szóbeli közlései a III. Nemzetközi Tűzkő Szimpozionon (1979)]. Ez azonban az ottani bányák mészkővének kemény, de porló anyagához alkalmazott felhasználás, esetünkre nem alkalmazható.
39. VÉRTES op. cit. 211.
40. FÜLÖP op. cit. T. XVIII. 5.
41. A 123. oldalon
42. VÉRTES 1964.
43. VÉRTES op. cit. 211, ahol a faunalistában a ló nem szerepel.

NEW EXCAVATIONS IN THE PREHISTORIC FLINT MINE AT SÜMEG-MOGYORÓSDOMB

In addition to a short review of exploitation conditions this paper deals first of all with the mining implements found in the flint mine at Sümeg-Mogyorósdomb during the excavations made by the Hungarian Geological Institute. They were: older test excavations (trial trenches) in the second half of the sixties and in the beginning of the seventies and systematic excavations between 1976 and 1978, respectively. (The location of the different excavation areas are shown on Fig. 1). With the aid of the trial trenches we could determine the place of several mining galleries. During our recent work between 1976 and 1978 a gallery was opened up in the Northern part of the mining area, while at the Southern part of it detail of a gallery together with a near-surface passage leading down to it was unearthed. At the Southern end of the 320 m long and 60 m wide mining area we found the boundary of ground breaking. We can realize that the mining activity was stopped along the line where the almost vertical calcareous marl layers, from which the flint was easily exploitable, were followed by horizontal layers from which the extraction of the flint nodules would have been very difficult. Moreover, we observed that in the region the flint was not of the same quality, i.e. suitable for making implements, therefore the distribution of galleries is not equal over the mining area.

As for the characteristics of mining operations determined by the geological conditions and of the infilling of mining galleries, our excavations did not yield any fundamentally new results in comparison to the observations of László Vértes.

In the infilling of the galleries we found 685 pieces of extraneous - mostly quartzite - ovalrectangular shaped, discoid and spherical pebbles. On the basis of the traces of use and fractures observable on them we can prove, that 157 pieces were used first of all for the pounding of calcareous marl blocks already disengaged from the walls of the galleries by antler implements and for the removal of smaller marl pieces and marl-crust remained still on the flint nodules. We suppose that certain large and heavy pebbles were used as hammerstones and others as wedges. In addition, a roughly shaped basalt hammer and an andesite axe with a shaft-hole belong to the stone implements found in the mine.

The other large group of mining implements consists of 165 tools made of the antler of the red deer. They are mauls, expanding-levering tools, wedges, picks or composite tools - the well-known types usually found in prehistoric flint mines. There are also three pieces with shaft-holes, one of them is

a hammer-head, the others are the fragments of so-called "antler-hoes". The parts of antlers used for the different types of implements are summarized in a Table.

The mining operations made in the Sümeg flint mine can be reconstructed as follows: after removal of the covering soil (made probably by some light antler implement) the miners loosened the calcareous marl blocks by other types of antler tools (by all means with the aid of expanding-levering tools, wedges, picks and maybe together with the knocking of the calcareous marl sheets with mauls). Finally they disengaged the nodules of flint from the blocks with pebbles.

The archeozoological analysis of the animal bone material found in the mine, namely the specific distribution of it, as well as the anatomical distribution of different bones within the species (the dominance of red deer and that of the antlers of red deer, see Table 1.) reflect well the character of the site (i.e. mine). This character is emphasized by Table 3 representing the frequency of utilization of different antler-regions (see Table 2) at Sümeg as compared to that observed in a primarily agricultural site of roughly the same age (Aszód-Papiföldek). It is clear from the comparison that at Sümeg antlers were used for specific mining implements.

Because of the rather homogeneous infilling of the galleries as well as of the fairly uniform character of implements momentarily we cannot determine any inner periodization in the mine. The investigation of the distribution of raw material exploited in the mine is in progress.

Up to now we have not found in the mine or in its surroundings any traces of settlement or working place, but part of the small, angular flint splitters found in the infilling of the galleries can be regarded as the waste of a certain - restricted - local preparation of flint (remains of pounding).

The C_{14} age determination (2720 ± 160 BC) of a charcoal sample collected by László Vértes and the presence of a bone-fragment of a horse together with two typical aegagrus domestic goats found during the excavations of the Geological Institute set the possible beginning of mining to the Middle Neolithic and the exploitation at the locality was practiced still during Middle Copper Age, too.

Author's address: Erzsébet Bácskay
MÁFI

H-1143 Budapest
Néptárod út 14.
István Vörös
MNM Régészeti Osztály
H-1088 Budapest
Múzeum krt. 14-16.

Római kori fazekaskemencék Balatonfűzfőn

H. KELEMEN MÁRTA

1966. telén a község ÉNy-i végénél a Balaton-parti út és a Fűzfő-Gyártelep-Litér felé vezető út közötti útelágazás átépítésekor egy, már terepbejárás révén ismert római települést bolygattak meg. Ismeretes volt, hogy a telep közelében, attól ÉNy-ra útépitéskor római kori kőépület falát vágták át. Az épülettörmelék között gyűjtött leletanyagban II. századi terra sigillata, festett bordástáltöredék, mécses, vaskolomp stb. található. Lelőhelyüinktől Ny-ra tűzhelyek, földbe ásott ház nyomai, valamint későrómai sírok láttak napvilágot.¹ A gyors, de az építkezés üteme miatt rendkívül rövid leletmentő ásatás révén egy római kori fazekastelep részletét sikerült feltárnunk (1. ábra).

Az ásatás során egyetlen objektum alaprajzát, szerkezetét sem volt módunkban megnyugtató módon feltárni, megkutatni, mégis szükségesnek véltük a leletanyag bemutatását, mivel Pannoniában, a nagy keramikusközpontokat – Poetovio, Aquincum, Brigetio – leszámítva, kevésbé ismerjük a vidéki, kisebb körzeteket ellátó fazekasműhelyek anyagát.

É p ű l e t: Téglalap alakú, hossz tengelye ÉK–DNY-i, 5, esetleg 6 helyiségből állhatott. (2. ábra) A falkorona a jelenlegi felszín alatt 15–25 cm mélyen feküdt, az alapozás alja 80 cm-nél volt. Az 5. helyiségnél megfigyelt járószint, amely részben kemény, döngölt föld, részben vékony habarcsos tapasztás formájában mutatott, a felszín alatt 45–50 cm mélyen jelentkezett.

Az épület falainak vastagsága általában 50 cm volt (3. ábra), viszont az ÉNy–DK-i irányú Ny-i fal és az 1–2., ill. 4–5. helyiségek közötti válaszfal 75 cm vastag volt. Az 1. helyiség 7,5 x 5 m, a 2. helyiség 5 x 3,5 m nagyságú, míg a 3–5. számú termek 3,5 x 17–18 m hosszúak voltak. Az 1–2. helyiségekben jó megtartású terrazzo padlót találtunk, magasabb szintben, mint ahogy a többi helyen megfigyelt döngölt föld járószint volt.

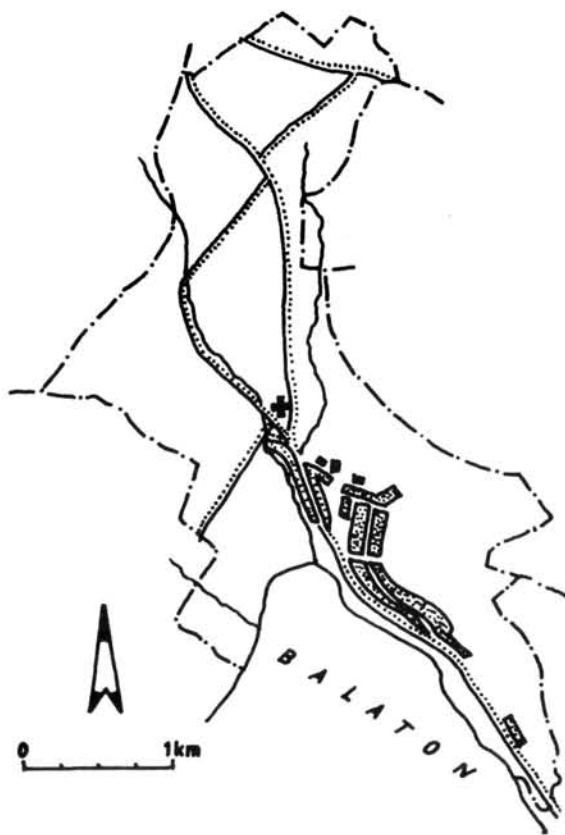
Az épület ÉK-i sarkánál egy É-felé húzódó fal mutatkozott – kb. 80 cm-es szakaszát ástuk ki – azonban további folytatását már nem volt időnk feltárni. Az épület Ny-i felén, az 5. helyiség ÉNy-i sarkánál is találtunk egy Ny felé induló, 65 cm széles falrészletet, ennek alapján úgy véljük, hogy a 3–4. helyiségek szélességében épületünkhöz egy 6. helyiség is tartozhatott, ez azonban egészen keskeny lehetett, mert a Ny-i faltól 3,5 cm-re kijelölt kutatóárokban a fala nem jelentkezett.

Az épületet D-ről és Ny-ról udvar övezte, amelyet kerítés zárt le. A kerítés az épület K-i falának folytatásában DK-i irányú 18,5 m hosszán, majd Ny felé fordul. A D-i kerítésfalat több ponton megtaláltuk, azonban DNY-i sarkát megkeresni nem tudtuk, így hozzávetőleges hosszát 45 m-ben állapíthatjuk meg. Ny-i oldalán egy helyen találtuk meg, az ÉNy-i sarok a már készülő új út alá esett. Az épület É-i zárófalának Ny felé tartó elágazását – bár lehet a fent említett esetleges 6. helyiség É-i fala is – a kerítésfal É-i részének is vélhetjük, az alaprajzon az ÉNy-i sarkot ennek alapján szerkesztettük meg. A minden pontján egységesen 50 cm széles kerítés D-i szakaszán, a DK-i saroktól 28,5 m-re a kerítés falához D-ről egy É–D-i irányú falrészlet csatlakozik, 1,5 m hosszán, amelynek szerepét tisztázni nem tudtuk. A falcsomk Ny-i oldalán kövezett járószintet találtunk, amely – mint utóbb kiderült – a D-i kerítésfal külső síkjától induló, 2,5 m széles út. Az út kb. 7 m hosszán D-i irányba tart, majd innen enyhe ívben DK-nek fordul.

Amint a fentiekből kitűnik, az épület feltárása csak nagyvonalakban történhetett meg, csupán a falak irányát, kiterjedését sikerült – azt sem megnyugtató módon – tisztázni. Mégis, az épület rendeltetését illetően, a körülötte elhelyezkedő kemencék alapján úgy véljük, hogy egy fazekasműhelyt sikerült megtalálnunk. A ház belső elrendezését tekintve a terrazzo padlós 1–2. helyiséget lakoszobáknak, a 3–5. helyiségeket pedig a műhely, raktár, esetleg szárítóhelyiségeknek képzelhetjük el.

Az épület területén, de elsősorban a kerítésfal D-i részénél talált leletanyag meglehetősen kevés volt. Jellemzőbbek:

1. Bordás *tál* töredéke, sárga színű, egyenetlen felülettel. A perem alatt széles barázda. Belül vörös márványozott festéssel, kívül vízszintes ecsethúzásokkal festve. (I. t. 6.) Ltsz: 66.164.121., Á = 9 cm.
2. Fül nélküli *korsó* világos téglaszínű kihajló peremtöredéke vörös festéssel. (III. t. 8.) Ltsz: 66.164.119., Á = 10,1 cm.
3. *Fazék* tojás alakú, vízszintes, barázdált peremű, sárga színű, erősen lekopott narancsos festéssel. (III. t. 11.) Ltsz: 66.164.126., Á = 10,6 cm.
4. Nagyobb *edény* oldaltöredéke, nyers színű, széles, vörös sávfestéssel. Bő száju, egyfülű kancsóhoz tartozhatott. Ltsz: 66.164.122., Á = 11,2 cm.
5. Kisebb fül nélküli *korsó* töredéke, világos téglaszínű, vállrészén, a széles vörös sávok közötti fehéressárga bevonatos keskeny sávon apró, kissé szabálytalan petty-

1. ábra. A lelőhely helyszínrajza
Abb. 1. Standortzeichnung des Fundortes

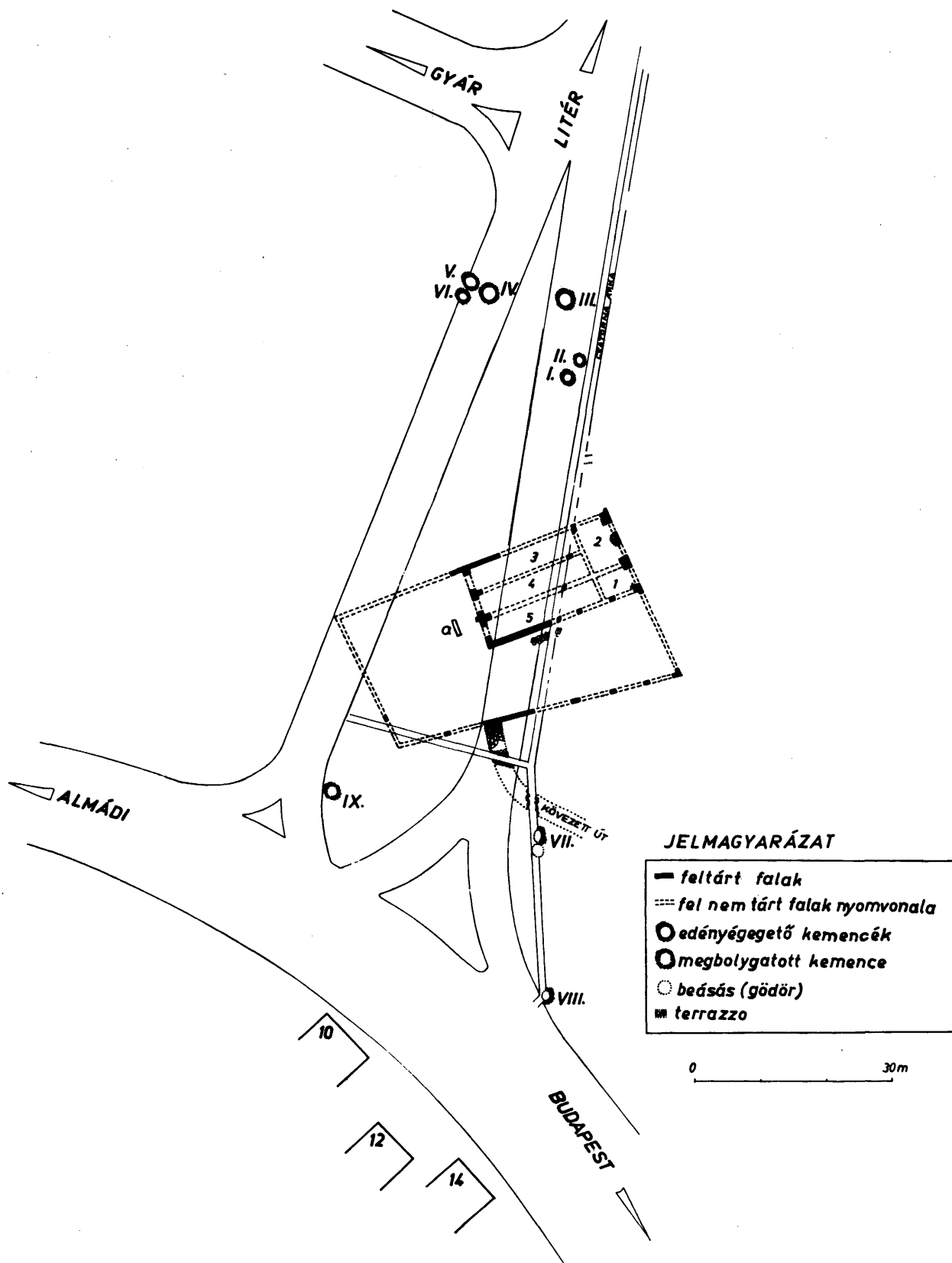
- díszítés. Fényes, finom festésű. (III. t. 3.) Ltsz: 66.164.124., \bar{A} = 8,3 cm.
6. Kihajló peremű, kis *tál*, sárga színű, a peremszéleken keskeny barázdával tagolt, fényes, narancsszínű festéssel. Ltsz: 66.164.127., \bar{A} = 8,5 cm.
 7. Kihajló peremű *tálka*, téglaszínű, peremének szélén mély barázda, külső oldalán a hasrészén keskeny párhuzamos vonalak futnak körbe. Vörös festék nyomai. (I. t. 9.) Ltsz: 66.164.125., \bar{A} = 7,7 cm.
 8. Mély *tál* töredéke, sárgászöld színű, széles, vízszintes, sima peremmel, túlégetett, rongtolt példány. (II. t. 6.) Ltsz: 66.164.134., \bar{A} = 11,5 cm.
 9. Bordás oldalú *tál*, téglaszínű, kívül vörös, belül elnagyolt márványozást utánzó vörös festéssel. Ltsz: 66.164.120., \bar{A} = 10,5 cm.
 10. Ivelten kihajló peremű *tál*, világos téglaszínű, peremén és belső oldalán vörös színű, márványozott festés. Ltsz: 66.164.128., \bar{A} = 7 cm.
 11. *Oldaltöredék*, téglaszínű edényből, külső oldalán fényes, keskeny vörös sávok közötti nyers színű sávban függőleges irányú vörös márványozáscsíkok. (III. t. 4.) Ltsz: 66.164.123., \bar{A} = 7,6 cm.
 12. Kis *tál* peremtöredéke, nyers színű, kifelé duzzadó függőleges peremén barázda, nyaka meredek, tölcseres lehe-

tett. Kívül halvány vörösbarna festés. (IV. t. 14.) Ltsz: 66.164.129., \bar{A} = 9,5 cm.

13. *Pohár*, sárga színű, a nyak és peremrészénél megvastagodó falú, hordótestű, enyhén behúzott nyakú, rövid, függőlegesen álló peremmel. Oldalán vékony párhuzamos barázdák futnak körbe, külső oldalán vörös festés nyomai. (IV. t. 9.) Ltsz: 66.164.131., \bar{A} = 7 cm.
14. Füles *korsó* töredéke, vékony falú, nyers színű, ferdén lefelé álló peremén két sekély hornyolás fut körbe, széles száju, szűk nyakú. (V. t. 7.) Ltsz: 66.164.133., \bar{A} = 10,8 cm.
15. Füles *korsó*, szűk, hengeres nyakából derékszögben kihajló perem, nyers színű, túlégetett darab. (V. t. 13.) Ltsz: 66.164.132., \bar{A} = 6,5 cm.
16. Füles *kancsó*, kónikus nyak a gömbölyű has részletével. Világos téglaszínű, a nyak közepe táján és a vállnál 2–2 körbefutó mély barázda. A nyakon nagy átfúrt lyuk részlete. (V. t. 11.) Ltsz: 66.164.138., \bar{A} = 20 cm.
17. Füles *korsó*, hosszúkás testű, szűk nyakú. Világos téglaszínű, a fül alsó vonalában, hasának közepe táján 3 x 2 barázdából álló díszítés fut körbe, a fül alatti kettős barázdasor alatt égetés után bekarcolt ANNIVS név olvasható (4. ábra). Ltsz: 66.164.137., tör.M = 25 cm, has \bar{A} = 19 cm.
18. *Füstölőtál*, a tálrész alsó bordatagján sűrű bevagdosások, rendkívül szűk, üreges és valószínűleg magas lába volt. Világossárga. (VI. t. 4.) Ltsz: 66.164.115., has \bar{A} = 14,4 cm, láb \bar{A} = 2,8 cm.
19. *Füstölőtál* oldaltöredékei, téglaszínű, szürke foltos, finom, jól iszapolt anyagú. Tálrésze ferdén – sűrűn bevagdosott bordákkal tagolt. Ltsz: 66.164.139., \bar{A} = 11,2 cm és 5,5 cm.
20. U. n. pannóniai bepecsételt díszű *tál* aljtöredéke, szürke színű, fényes, a talp feletti részen sávban S-alakokból álló dísz, felette bepecsételt levéldísz részlete. Ltsz: 66.164.118., \bar{A} = 6,9 cm.
21. Drag. 37-es típusú *tál* töredéke, szürke színű, fényes, oldalán széles sávban karcolt fogasdísz. (VI. t. 5.) Ltsz: 66.164.116–117., \bar{A} = 12,8 cm.
22. *Fazéktöredék*, kavicsos anyagú, kihajló peremű, nyakán enyhe borda, alatta hullámvonaldísz. Világosbarna. (VI. t. 7.) Ltsz: 66.164.135., \bar{A} = 9,7 cm.
23. *Fazéktöredék*, korongolatlan, kavicsos soványított anyagú, barnás színű, nyakától lefelé függőleges fésűdísz, a vállrészen ferde, sekély, ovális alakú benyomkodásos sorral. (VI. t. 8.) Ltsz: 66.164.136., \bar{A} = 8,4 cm.

Kemencék: Két területen helyezkedtek el, az épülettől É-ra az I–IV. számú, az épülettől D-re a VII–IX. számú kemencék.

I. kemence: a boltzati fala helyenként 10–15 cm magasságban maradt meg, ugyanennyi a rostély felett is. A kör alakú kemence átmérője 142 cm volt, tengelye a rostélyt tartó pillér szerint É–D-i irányú. A rostélyt több helyen beszakadva találtuk, helyén csak a kemence DK-i negyedében és a kemencefal mentén állott. Az oldalfaltól átlag 10–15 cm távolságra 10 db 5–7 cm átmérőjű lyuk maradt épségben. A kemence rostélya a használat idején egyszer már beomolhatott, mert a tartópillér D-i részén és a megmaradt DK-i rostélyrészen egy másodszori tapasztás volt észlelhető, az egyik rostély-lyukat pedig már ebbe a tapasztásba vágták bele. A fűtőnyílás D-en volt, kibontására azonban nem került sor (5–7. ábra). A kemence betöltéséből kevés lelet-

2. ábra. Az épület és a kemencék elhelyezkedése
 Abb. 2. Anordnung des Hauses und der Öfen

anyag került elő, formailag meghatározhatók a következők:

24. Bordás *tál*, sárga színű, fényes, narancsvörös festéssel a perem és a vállborda közötti rész domború. Ltsz: 66.164.19., Á = 13,5 cm.
25. Bordás *tál*, sárga színű, a peremrésze hiányzik, halványpiros festésű. Ltsz: 66.164.1. Á = 11,4 cm.
- 26–40. Fentiekhez hasonló *töredékek*, halványvörös festéssel. Ltsz: 66.164.2., 7., 12., 41.
- 41–42. Ugyanaz, teljesen elégett darabok. Ltsz: 66.164.12., 13., Á = 6,4 cm és 6,6 cm.
43. Ugyanaz, szürke, elégett, zsugorodott felületű. Vállbordája élesebben kiugrik az előzőeknél. (I. t. 12.) Ltsz: 66.164.43., Á = 6,5 cm.
44. Ugyanaz, az előzőektől eltérően szürke színű, finoman izsapolt anyagból készült, kívül-belül sötétszürke bevonattal. (I. t. 7.) Ltsz: 66.164.34., Á = 6,7 cm.
45. Mély *tál* töredéke, széles, vízszintes pereme barázdált, fehéressárga színű, kívül-belül piros festéssel. Ltsz: 66.164.14., Á = 5,2 cm.
46. Vastag falú *tál*, széles, vízszintes pereme bordázott, sárga színű, belső oldalán és kívül a perem alatti részen barnásvörös márványozott festés. Ltsz: 66.164.14., Á = 8,8 cm.
47. *Fazéktöredék*, ívelten kihajló peremű, széles szájú, tég-

3. ábra. Az épület 5. helyiségének D-i fala és DNY-i sarka
Abb. 3. Südwand und Südwest-Ecke des 5. Raumes im
Hause

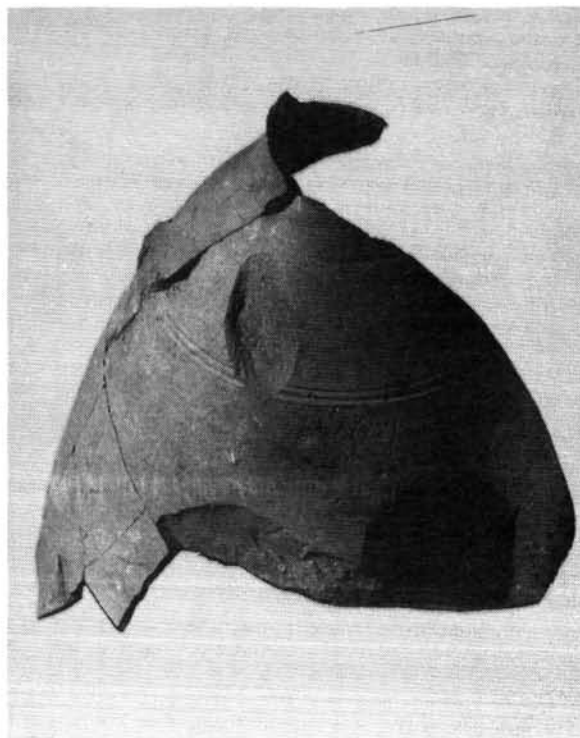

- laszínú, piros márványozott festéssel. Ltsz: 66.164.15., Á = 8,8 cm.
48. Mély *tálak* töredékei. A tálak hengeres felső részén, a nyak és váll jelzésére 2–2 barázdá fut körbe. Fehéressárga színű, külső oldalukon erősen kopott, halványpiros márványozott festés nyoma. (I. t. 8.) Ltsz: 66.164.7., 35., Á = 6,6–6,9 cm és 5,3 cm.
49. *Tál* vagy *tányér* töredéke, ívelten kihajló peremének szélén mély barázdá. Téglaszínű, belső oldalán narancsvörös, széles ecsetkezelésű márványozott festés. (II. t. 1.) Ltsz: 66.164.31., Á = 8,3 cm.
50. Füles *korsó* oldalrész a fül csonkjával, világos téglaszínű, vörös, márványozott festéssel. Ltsz: 66.164.16., Á = 7,4 cm.
51. *Fazék*, vagy ívelten *korsó* oldaltöredéke, téglaszínű, a vörös sáv feletti festetlen sávon vörös márványozás. (III. t. 6.) Ltsz: 66.164.17., Á = 7,8 cm.
52. *Fazék*(?) oldaltöredéke, a barna festésű sáv feletti festetlen sávban barna, széles ecsetvonású márványozott csíkok. (III. t. 7.) Ltsz: 66.164.42., Á = 7,3 cm.
53. Fül nélküli *korsó* kihajló peremtöredéke, sárgás színű, széles szájú, vörösre festett. Ltsz: 66.164.5., Á = 10,7 cm.
54. *Fazék* oldaltöredéke, sárga színű, a vörös sávok közötti festetlen sávban nagyjából négyzetű foltokban szétfolyatták a híg festéket. Mintája a márványozott mintákra is emlékeztet, az ecsetkezelés rendkívül elnagyolt. (III. t. 2.) Ltsz: 66.164.16., Á = 10,8 cm.
55. *Fazék*(?) oldaltöredéke, sárgás színű, matt felületű halványvörös festett sávok közötti sávon vörös hullámvonal, rajta felülről végigcsorgott festékcsíkok. (II. t. 9.) Ltsz: 66.164.29., Á = 8,5 cm.
56. Kettős kónikus testű kis *tál*, függőleges, alsó részén megvastagodó peremén és alatta barázdák. Sárga színű, kívül kopott vörös festéssel. (IV. t. 5.) Ltsz: 66.164.20., Á = 8,3 cm.
- 57–60. Fentihez hasonló típusú edények töredékei, köztük több elégett darab. Ltsz: 66.164.11., 14., 22.
61. Nyakdudoros füles *korsó*, téglaszínű, kívül vörös festéssel. (V. t. 8.) Ltsz: 66.164.32., 37., Á = 7,8 cm.
- 62–63. Ugyanaz, világossárga színű, a 62. sz. festetlen, a 63. sz. halványvörös festéssel. Ltsz: 66.164.38., Á = 5,7 cm és 66.164.39., Á = 6,6 cm.
64. Ugyanaz, sárgászöld színű (túlhevített) az előzőknél kisebb méret, festésnyomokkal. Ltsz: 66.164.40., Á = 4,4 cm.
65. Galléros peremű *korsó* sárgás színű, vékony falú, ferdén lefelé álló pereme sima, széles szájú, szűk nyakú, a perem alól induló fül helyével. (V. t. 6.) Ltsz: 66.164.9., Á = 9,3 cm.
66. Függőleges szájeremű *korsó*, sárgás színű, vékony falú, pereme kifelé kissé domborodó, enyhén hornyolt felületű. (V. t. 5.) Ltsz: 66.164.23., Á = 5 cm.
67. Kihajló peremű *korsó*, téglaszínű, széles szájnnyílású, a perem alól induló fül csonkjával. Szájeremét barázdák tagolják, vörös festékfoltos. (V. t. 2.) Ltsz: 66.164.3., Á = 9,5 cm.
68. Kihajló peremű *korsó*, szűk nyakú, széles szájú, függőlegesen megvastagodó peremének szélén hornyolás, a szájnnyílásnál ötszörös barázdadisz. Téglaszínű. (V. t. 9.) Ltsz: 66.164.26., Á = 5,8 cm.
69. Vékony falú *kancsó* oldalrész, az ötszörösen hornyolt fül csonkjával, vörös festéssel, téglaszínű. Ltsz: 66.164.25., Á = 7,8 cm.
70. Kettős kónikus testű kis méretű mély *tálka* oldaltöredéke, keskeny, barnásvörös festett csíkokkal. Sárga színű. (I. t. 11.) Ltsz: 66.164.33., Á = 5,6 cm.

II. kemence: az előző közelében (8. ábra), ahhoz hasonló állapotban volt. kibontására nem került sor.
III. kemence: teljesen tönkretették, tulajdonképpen csak alsó töredékeit, a tüztér helyét találtuk meg.

IV. kemence: foltjából ítélve nagyobb méretű volt, mint az eddigiek, rostélyának kibontására nem volt mód. A rostély feletti betöltődésből származó nagymennyiségű cserép képezi a leletmentés anyagának kétharmad részét:

71. Kihajló peremű *tál*, S-profilú, simított felületű, szürke. (I. t. 2.) Ltsz: 66.164.86., Á = 8,8 cm.
72. Kihajló peremű *tál*, S-profilú, simított felületű, sárga színű. Ltsz: 66.164.92., Á = 9,9 cm.
73. Az előzőekkel azonos forma, de más technikai kivitel, sárga színű. Peremén és belső oldalán barnásvörös, vízszintes ecsetkezelésű festéssel. (I. t. 1.) Ltsz: 66.164.98., Á = 14,2 cm.
74. Erősen behúzott peremű *tál* töredéke, fehéressárga színű, belső oldalán és kívül a szájnylás alatt barnásvörös festéssel. (I. t. 4.) Ltsz: 66.164.91., Á = 10,7 cm.
75. Bordás *tál*, a perem alatt barázdával, erős vállbordával, sárga színű. Belső oldala és kívül a perem-nyakrész vízszintesen vörösrre festett. Ltsz: 66.164.60., Á = 13,9 cm.
76. Ugyanaz, az edény felületén felhólyagzások. (I. t. 5.) Ltsz: 66.164.75., Á = 12,7 cm.
77. Ugyanaz, a perem alatt és a vállborda felett kettős barázdacsík. (I. t. 3.) Ltsz: 66.164.64., Á = 11,2 cm.
78. Ugyanaz, belső oldalán és kívül a vállbordáig terjedő részen narancsvörös finom márványozott festés. (I. t. 10.) Ltsz: 66.164.53., Á = 18,2 cm.
79. *Tál* oldaltöredéke, sárgás színű, belső oldalán finom narancsvörös márványozott festés. Ltsz: 66.164.74., Á = 13,2 cm.
80. Nagy *tál*, befelé szélesedő sima peremmel, a perem alatt közvetlenül felrakott nagy fül csonkjával. Téglasszínű, peremén és belső oldalán fényes narancsvörös, márványozott festés. (II. t. 2.) Ltsz: 66.164.54., Á = 15,7 cm.
81. Mély *tál*, széles, vízszintes pereme bordázott. Szürke színű, kívül-belül sötét színű márványozást utánozó festés. Az eredetileg sárga-piros festésű darab túlégetés következtében válhatott szürke színűvé. Ltsz: 66.164.85., Á = 7,1 cm.
82. Mély *tál*, vízszintes, barázdált peremű, téglasszínű, külső oldalán fényes narancsvörös márványozott festés. Ltsz: 66.164.106., Á = 12,2 cm.
83. Nagy *tál*, befelé szélesedő széles, sima peremmel, sárga színű, peremén és belső oldalán piros festéssel. (II. t. 4.) Ltsz: 66.164.55., Á = 21 cm.
84. Vastag falú „függeszthető edény”. Peremének belső széle behúzott, ezen helyezkednek el a függesztő lyukak (4 db volt eredetileg), külső széle kis íveléssel szélesen, felfelé hajlik. Teste hengeres, felső részén barázdá fut körbe. Hiányzó alja talán ívelt lehetett. Sárga színű, peremét és külső oldalát finom, fényes vörös márványozott festés borítja (9. ábra). Ltsz: 66.164.51., 71., a perem belső átmérője 14 cm, külső átmérője 23 cm.
85. Vízszintesen bordázott peremű *fazék*, tojás alakú, fehéressárga, az edény testén erősen lekopott sárgás márványozott festéssel. (III. t. 10.) Ltsz: 66.164.101., Á = 10,2 cm.
86. *Fazék*(?) oldaltöredéke, téglasszínű, fényes, narancsvörös sávfestéssel, alatta kopott vörös márványozott festés. (III. t. 5.) Ltsz: 66.164.108., Á = 6,6 cm.
87. Nagyméretű *fazék*(?) oldaltöredéke, sárgás színű, barnásárga széles sávokkal festve, a sávok között függőleges irányú hullámos márványozott csíkok. (II. t. 7.) Ltsz: 66.164.99., Á = 11,8 cm.
88. Vékony falú, tojás formájú *fazék*, vízszintes, behúzott peremén kiugró bordával tagolt. A perem alatti részen sűrű, sekély barázdálás, a felső négy barázdá recézett. Téglasszínű, külső oldalát halványvörös festés borítja. (IV. t. 1.) Ltsz: 66.164.61., Á = 11,9 cm.

4. ábra. A 17. számú fülcs korsó
Abb. 4. Griffkrug Nr. 17

89. Ugyanaz, oldaltöredék, fényes, piros festéssel, a karcolt csíkok között karcolt hullámvonaldísz. (IV. t. 3.) Ltsz: 66.164.76., Á = 9,1 cm.
90. Ugyanaz, oldaltöredék barnáspiros festéssel, karcolt csíkkal és egymást metsző hullámvonalakkal. (IV. t. 4.) Ltsz: 66.164.83., Á = 6,7 cm.
91. Nagy *fazék* oldaltöredéke, vastag falú, sárgás színű, matt, barnásvörös festéssel, 5 sorban karcolt fogadással. (III. t. 9.) Ltsz: 66.164.94., Á = 10 cm.
92. Tojás alakú *fazék*, sima, széles, vízszintes peremmel, sárgás színű, peremén és külső oldalán szintelen bevonattal, a perem alatt induló nagy függőleges irányú, ovális alakú narancssárga foltfestés. A nagy foltok között ismeretlen formájú minta részlete (II. t. 8.) Ltsz: 66.164.58., Á = 17 cm.
93. Nagy *fazék* oldaltöredéke, vastag falú, sárgás színű, a barnásvörös festésű sávon többsoros karcolt fogadással. A festetlen sávon ovális alakú festékfoltok sorakoznak. (III. t. 1.) Ltsz: 66.164.59., Á = 12,5 cm.
94. *Fazék* oldaltöredéke, sárga színű, kívül fényes bevonással. A vörös sávok közötti festetlen sávon fényes, finom, vörös színű rácsdíszítés. (II. t. 3.) Ltsz: 66.164.102., Á = 8 cm.
95. Kettős kónikus testű kis *tál*, függőleges peremén középen bekarcolt barázdával, sárga színű, kívül fényes hús-vörös festéssel. (IV. t. 12.) Ltsz: 66.164.88., Á = 9 cm.
96. Ugyanaz, téglasszínű, a perem aljától narancsvörös festéssel. (IV. t. 10.) Ltsz: 66.164.84., Á = 9,8 cm.
97. Ugyanaz, barnáspiros festéssel. Ltsz: 66.164.105., Á = 9,8 cm.
98. Ugyanaz, a perem közepén levő barázdától lefelé hús-vörös festéssel. (IV. t. 13.) Ltsz: 66.164.79., Á = 13,2 cm.
99. Ugyanaz, oldaltöredék. Az edény felső részét borító vörös festés, a has éles törésvonal alatt csak ujjnyi szélességű. Ltsz: 66.164.65., Á = 12,9 cm.

5. ábra. Az I. kemence foltja
Abb. 5. Fleck des Ofens I

100. Ivelten kihajló peremű kis *fazék*, vállán kiugró bordával, sárga színű, perem alatt kezdődő halványpiros festéssel. (IV. t. 8.) Ltsz: 66.164.103., Á = 8 cm.
101. *Csésze*, kissé kihajló peremmel, alacsony talppal. Talphalványbarna festéssel. (IV. t. 6.) Ltsz: 66.164.87., Á = 8,5 cm.
102. *Csésze*, kissé kihajló peremmel, alacsony talppal. Talpán bekarcolt kör, sárga színű, kívül-belül kopott vörös festéssel. (IV. t. 2.) Ltsz: 66.164.70., M = 5,2 cm, Tá = 3 cm, pereme kiszékesztve 8,7 cm.
103. *Csésze*, vékony falú, vállán erősen kiugró bordaléccal, nyakán vékony, kicsi bordával tagolva. A két borda közötti sávban többsoros finom fogásdísz. Szürke, fekete bevonással. (II. t. 5.) Ltsz: 66.164.114., Á = 6,3 cm.
104. *Csésze*, gömbölyded testű, kis kihajló peremmel. Hasa közepén mély barázda fut körbe. Sárga színű, kívül-belül piros festés. (IV. t. 11.) Ltsz: 66.164.109., Á = 6,7 cm.
105. Vékony falú *pohár*, kissé kihajló peremmel, nyakán vékony borda, nyersszínű. (IV. t. 7.) Ltsz: 66.164.110., Á = 7,2 cm.

6. ábra. Az I. kemence kibontott rostélyja
Abb. 6. Herausgenommener Rost des Ofens I

106. Füles *korsó*, szájereme alatt induló szalagfüle 3 hornyolással tagolva. Nyaka rövid, szűk, teste körte formájú volt, téglaszínű, egész felületét élénkpiros festés borítja. (V. t. 1.) Ltsz: 66.164.56., Á = 13,9 cm.
107. Galléros peremű füles *korsó*, vastag falú, a perem alól induló fül megvastagodó fülindítás részével, sárga színű. (V. t. 3.) Ltsz: 66.164.77., Á = 9 cm.
108. Ugyanaz, hengeres, nyakáról induló fül csonkjával. (V. t. 4.) Ltsz: 66.164.111., Á = 10,1 cm.
109. Fügőleges szájeremű füles *korsó*, a perem alsó részén erősen kiugró bordával, sárga színű. (V. t. 12.) Ltsz: 66.164.96., Á = 6,5 cm.
110. Ivelten kihajló, a szélén megduzzadó peremű füles *korsó*, sárga színű, fehéressárga bevonással. Ltsz: 66.164.49., Á = 5,2 cm.
111. Valószínűleg kétfülű *korsó*, galléros pereme enyhén ívelt. A perem és a fül közötti részen a nyak vonala kiugrik az egyébként hosszú hengeres nyakból. Szalagfüle kétszeresen hornyolt, sárga színű, nyakán és fülén barna festés. (V. t. 10.) Ltsz: 66.164.52., Á = 17 cm.
112. Füles *kancsó*, széles száju, kihajló, lekerekített peremű, peremből induló, közepén szélesen hornyolt fül csonkjával, sárgás színű. Ltsz: 66.164.82., Á = 9,5 cm.
113. Ugyanaz, a fül alsó részén vörös festéknyomok. Ltsz: 66.164.73., Á = 10,5 cm.
114. Pannoniai szürke *tál*, fényes fekete bevonattal, oldalán kettős barázda alatt bepecsételt dísz: gyöngyosorok félkörívek. közöttük gyöngyosoridíszes pálcátágok, ez alatt és a félkörívekben ótágú levéldísz. (VI. t. 3.) Ltsz: 66.163.46., Á = 10,6 cm.
115. Pannoniai szürke *tál*, fényes sötétszürke bevonattal Drag. 37-es forma, alja hiányzik. Oldalán rovátkolt díszes sáv alatt nagy, hegyével lefelé fordított bepecsételt levelek sora, ezalatt kisebb, vízszintesen álló levelek sora. (10. ábra). Ltsz: 66.164.45., Tör M = 10 cm.
116. Pannoniai szürke *tálka*, felső, díszítetlen része, megkopott fényű, barnásfekete színű, fényes bevonattal. Ltsz: 66.164.90., Á = 7,9 cm.
117. Háromlábú *tál*, apró szemcsés anyagú, szürkésfekete színű, oldalán finom, sűrű fésűsdísz. (VI. t. 1.) Ltsz: 66.164.67., Á = 13 cm, láb M = 6 cm.
118. *Fazék*, apró szemcsés anyagú, kihajló pereme profilált, szürke színű, oldalán fésűs dísz. (VI. t. 2.) Ltsz: 66.164.112., Á = 8,6 cm.
119. *Amfora* peremtöredéke, vastag falú, tölcséres száju, téglaszínű. Ltsz: 66.164.89., Á = 7,3 cm.
120. *Amfora* csúcson aljrésze, sárga színű. Ltsz: 66.164.69., Á = 9,3 cm.
121. *Fazék*, korongolatlan, kavicsal soványított anyagú, enyhén kihajló pereme vágott szélű, vállán ujjbenyomkodásos lécsor, szürke-, vörös foltos. (VI. t. 9.) Ltsz: 66.164.66., Á = 18,5 cm.
122. *Fazék*, korongolatlan, kavicsal soványított anyagú, enyhén kihajló peremmel, nyakán kerek ujjbenyomkodások sora. Barnásfekete színű. (IV. t. 6.) Ltsz: 66.164.68., Á = 13 cm.

V–VI. kemence: a IV. kemencétől ÉNy-ra, ill. Ny-ra feküdtek, az új út rézsűjében látható volt elvágott metszetük. Átégett falaik a felszín alatt 40–50 cm-re kezdődtek és 110 cm mélységig voltak megfigyelhetők.

VII. kemence: elvágott részletét a csatornaárokban találtuk (11. ábra). Mivel kibontására idő nem volt, megrajzoltuk a metszetét (12. ábra). Vörösre égett oldala az É-i oldalon a mai talajszint alatt 40 cm-re kezdődött és 65 cm magasságban állott. Rostélyja D felé erősen lejt, a D-i oldalán a boltozat falát kifelé

ledőlve találtuk. Ny-i fűtőcsatornáját 165 cm mélységig követhettük, alját az újkori szennyvízcsatorna miatt lehetetlen volt megkeresni. A fűtőcsatorna részletének magassága É-on 37 cm. A rostély közepénél É–D-i irányban húzódó tartópillért az árok fala alatt 30 cm-re, K-re találtuk meg. A rostély dőlési irányából következett, hogy a fűtőnyílás a D-i oldalon volt, a Ny-i tűzcsatorna indítását megtaláltuk. A metszetben jól látható volt az erősen faszenes betöltésű hamusgödör, amelynek átmérője a rostély vonalában 155 cm, a D-i oldalon felfelé szélesült. A 175 cm átmérőjű rostélyon 7 db 6 cm-es átmérőjű lyukat találtunk, ezek felett az égetőtérbe beszakadt boltozatdarabokat, majd felette a cserpekkel teli földbetöltést.

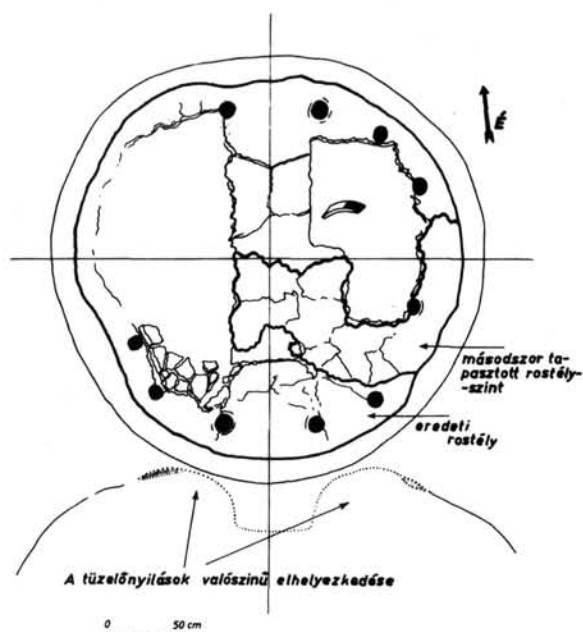
VIII. kemence: a csatorna K-i metszetsfalában találtuk, kisméretű volt. Maradványa feltárássra nem került.

IX. kemence: az épület DNy-i sarkától 35 cm-re a kidobott földben mutatkozó égett tapasztásdarabok, cserpek alapján csak a valószínű helyét sikerült megállapítanunk.

A kemencék közül tehát feltárássra csak az I. számú és részben a IV. számú került, illetőleg a VII. kemencének É–D-i irányú metszetéből tulajdonképpen a formájára és szerkezetére is következtethetünk. Az I., IV. és VII. kemencéken kívül – a földgyalu által megbolygatott kemencék roncsai alapján edényégető kemence volt még a II–III. is. Az V–VI., VIII–IX. kemencék esetében feltételezhető az is, hogy sütőkemencék voltak. A biztosan edényégető kemencék mindegyike – úgy tűnik – egyazon kemencetípushoz tartozott, az ún. késő kelta típusú kemencékhez. Ez a kemenceforma az LT–D időszakban jelent meg nemcsak nálunk, hanem a környező országok területén is.² Használata jóval a római hódítás utáni időkre is benyúlott és még a tipikusan római, téglából, cserpekből, vagy kőből épített kemencék mellett is megtalálható. Fazekastelepeinkön téglából épített, illetőleg vályogtégla kemencének nyomát sem találtuk.

A kemencék és az épület anyagának vizsgálatánál szembetűnő volt, hogy egyazon típusok, formák, festésmódok fordulnak elő mindegyik objektumban, s így azokat a feldolgozásnál nem külön-külön, hanem együttesen tárgyaltuk. A leletanyagban egy szarvasmarha szarvtövisét leszámítva kizárólag edénytöredékek fordultak elő. Sem fém, sem egyéb használati eszköz, vagy munkaeszköz nem került elő. A telepen sehol nem fordult elő erőszakos pusztítás nyoma, így biztosan mondhatjuk, hogy megszűnése békés körülmények között történt, az épületből szinte minden használati eszköz eltűnt, s a területen csak a kemencék betöltéséhez felhasznált, természetesen cseréphulladékokból álló szemétanyag maradt.

Tá l a k: Az anyagban szembetűnően sok táltöredék van, köztük olyan forma is, amely biztosan a késő

7. ábra. Az I. kemence rostélya
Abb. 7. Rost des Ofens I

kelta fazekasművességhez köthető. A 71. (I. t. 2.) és 72. számú szürke és sárga, simított felületű, S-profilú tál a LT–D korszak legjellemzőbb táltípusához³ tartozik. A II. századi római telepeken jelenléte természetesen, s mint a 73. számú (I. t. 1.) töredék mutatja, a kor ízlésének megfelelően vörösrre festve is megjelenik e tipikusan kelta forma. Ugyanezt láthatjuk a budai, Kende utcai fazekastelep anyagában is.⁴ Valószínűleg kelta formára vezethető vissza a 74. számú (I. t. 4.) behúzott peremű, festett tál töredéke is. A behúzott peremű tál a LT–D korszakban megjelenő, a római kor végéig meglévő edényforma, számtalan variánsal. A késő kelta darabok szürke simított felületű tálkák, míg a rómaiak lapos, tányérszerűek, részben a finom korai ún. „pompeianisch rote Teller”⁵, vagy a „Soldatenteller”⁶ típushoz tartoznak, részben pedig a sötét-szürke, szemcsés anyagú típushoz, amely a késő római korban is megtalálható. Ez utóbbiakat a II–III. században Brigetioiban is gyártották.⁷

A Fűzfőn gyártott tálak legjellegzetesebb típusa az ún. bordás tál (Leistenschale).

A póvidéki eredetű, Drag. 24–25-ös sigillata tálakat utánzó táltípus⁸ az I. században jelent meg Pannoniában, a II. században pedig igen kedvelt és általánosan használt tálforma lett. Nyugat-Pannonián kívül, ahonnan sok lelőhelyről ismert,⁹ Kelet-Pannónia területén¹⁰ is több helyen (Adony, Tác) előfordul telepeken és temetőkben egyaránt. Legkorábbi előfordulása Poetovio, ahol Claudius éremmel együtt

került elő.¹¹ Megszűnésének időpontját egyelőre nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy a brigetioi Gerhát fazekastelep anyagában nagy mennyiségben fordul elő. Brigetionak ez a fazekastelepe Hadrianus korában kezdte működését és még a III. század első három évtizedében is gyártott edényeket.¹² Pannonián kívül a Rajna vidékén és a dunai provinciákban igen elterjedt volt.¹³ A vízszintes ecsethúzással vagy márványozást utánzó vörös festéssel ellátott tálakat igen erős kelta befolyás alatt álló műhelyek készítették. Az 1. (I. t. 6.), 9., 24–44 (I. t. 7., 12.), 75–78. (I. t. 3., 5., 10.) számú darabok (28 db) Bónis XXI. 30–31 típusokhoz tartoznak, egyetlen töredéket kivéve sárga színűek és festettek. A festésmód kétféle: márványozás és sima vörös festés, de előfordul a kettő együttes alkalmazása is. A technikai kivitel is kétféle: egyrészt gondosabb festés jellemzi, ahol a darabokat színtelen bevonással borították, másik részén viszont a nyers anyagra vitték fel a vörös festéket. A töredékek között több túlégetett, sőt elégett darab van. A 44. számú darab az egyetlen, szürke színű, sötétszürke festésű táltöredék, amely anyagában teljesen elüt a többitől és az ún. pátkai típusú tálakhoz¹⁴ áll közel.

A Drag. 35. formájú itáliai terra sigillata tálka

8. ábra. Az I. és II. kemence foltja
Abb. 8. Flecke der Öfen I und II

helyi műhelyekben történő utánzása nemcsak Pannoniában,¹⁵ hanem a nyugati provinciákban¹⁶ is nagyméretű volt az I–II. században. Pannoniában a vörösre festett vagy márványozott festésű tálakon kívül szürke, pecsételt levéldíszes darabok is készültek. Fűzfőn a 6–7. (I. t. 9.) és 10. számú töredék a kihajló peremű, festett tálkákhoz tartozhatott, míg a 49. számú (II. t. 1.) márványozott festésű töredék a lapos, tányérszerű formákhoz állhatott közelebb.

Viszonylag nagyszámban (7 db) kerültek elő fazekastelepünkön a vastag falú, vízszintesen kiszélesedő peremű mély tálak. A 8. (II. t. 6.), 45–46., 81–82. számú tálak egyazon típushoz tartoznak, sima vagy barázdált felületű peremmel. Sárga színűek, van köztük festetlen, többségük sima vagy márványozott festéssel készült. A 80. (II. t. 2.) és a 83. (II. t. 4.) számú, téglaszínű, vörös festésű, félgömb testű darabok az előzőeknél nagyobb méretű tálak voltak és a 80. számún található fülcsonk alapján a füles tálak közé sorolhatók. E tálformának eddig csak II. századi előfordulását ismerjük. Füles tálakat Aquincumban a gázgyári,¹⁷ a Kiscelli úti,¹⁸ valamint a Bécsi úti¹⁹ műhelyek anyagából ismerünk, mindegyike a II. század első felére keltezhető. A brigetioi darabok a II. század elejéről,²⁰ illetőleg a Hadrianus – Antoninuszok korából²¹ származnak. Tácról is ismerünk vízszintesen kiszélesedő peremű tálakat, illetőleg füles tálakat.²² A füles tál megtalálható a nyugati anyagban,²³ sőt Dáciában is,²⁴ ez utóbbi is a II. század első feléből származik.

A sárga festett kerámiában a fentiekén kívül további két táltípus határozható meg, az egyik a félgömb formájú, oldalán párhuzamos barázdákkal tagolt 48. számú (I. t. 8.) mély tál, amelyhez hasonlókat gyártottak a brigetioi Gerhát fazekastelepen²⁵ és Aquincumban, a Bécsi úti fazekasnegyedben.²⁶

A másik a 12. (IV. t. 14.), 95–99. (IV. t. 10., 12., 13.) számú kettős kónikus testű, széles szájú, függőleges peremű mély tálka, amelynek jellegzetesége, hogy a perem közepén a körbefutó barázdától lefelé festették meg a külső oldalát, annak közepe tájáig. Az 56–60. (IV. t. 5.) számú tálak ugyanennek a táltípusnak egy profiláltabb peremmel ellátott változatai. Ezt az edényformánkat egyelőre nem tudjuk elhelyezni a pannoni anyagban, mivel mindössze a brigetioi Gerhát fazekastelep anyagában fordul elő hasonló peremképzésű bögre.²⁷ Fűzfőn 11 db került elő, lehetséges, hogy az itt dolgozó fazekas egyik jellegzetes edényformáját kell látnunk benne. Hasonló forma lehetett a 70. (I. t. 11.) számú oldaltöredék, de ezen a festés az edény alsó részén található.

A fenti, biztosan Fűzfőn készített tálak felsorolása után további három táltípust kell megemlíteni. A jelenleg rendelkezésünkre álló anyag alapján ezeknek egyikénél sem bizonyítható a helyi készítés.

1. A 18. (VI. t. 4.) és 19. számú füstlőtál töredékei önmagukban kevesek az edény teljes formájának

rekonstruálásához. A füstölőtál az egész római uralom idején mindenütt megtalálható, formai alapon keltezésük lehetetlen feladat. A pannoniai anyagról annyi bizonyosnak látszik, hogy főleg a II. században készülnek nagy mennyiségben,²⁸ ekkor különösen jellemzőek a magas lábú példányok,²⁹ díszítésükben a bevagdosott kiálló bordatagok vagy a hullámvonalas kiképzés a gyakori.

2. A 117. (VI. t. 1.) számú szürke, szemcsés anyagú háromlábú tál itáliai eredetű forma,³⁰ amely a Flaviusok idején jelenik meg Pannoniában, a II. században általánosan elterjedt. Szórványosan a III. században is előfordul,³¹ széles körű használata azonban a markomann háborúkat követő időkben lehanyatlott.³² Temetőikben és telepeken egyaránt előfordul, feltűnően sűrűn Nyugat-Pannónia területén.³³
3. A 20–21., 114–115–116. számú darabok az ún. pannoniai szürke, pecsételt díszű tálak körébe tartoznak, amelyek az I. század végétől³⁴ a III. század közepéig³⁵ követhetőek nyomon a római kori leletanyagban. Virágkora kétségkívül a II. század közepe volt. Elterjedési körzete Pannónia, és a szomszédos területek. A tartományon belül különösen a K-i részre jellemző elsősorban, a tartományon kívül az alföldi szarmatáknál³⁶ és Szlovákiában³⁷ található meg. Dáciában erős hatással volt a maroskeresztúri fazekasok készítményeire.³⁸

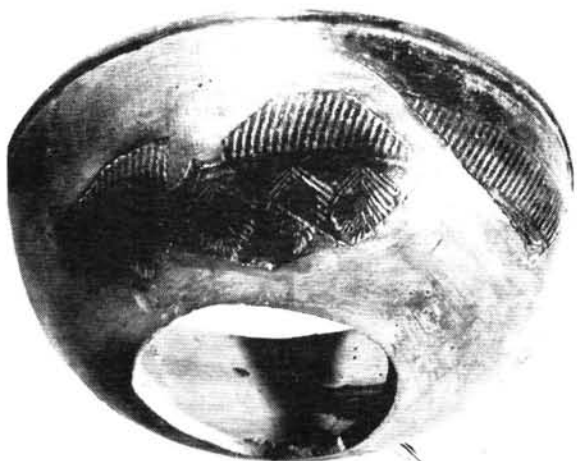
A pannoniai anyagban jól elkülöníthető egy Ny-i és K-i csoport. A Ny-pannoniai csoport edényei itáliai terra sigillata formát utánoznak és a tál belsejében helyezik el levéldíszüket. A K-pannoniai csoportnál is előfordul a tál vagy tányér belsejébe nyomott levéldísz – sok esetben mesterbélyeggel együtt – mégis erre a csoportra jellemzőbb a dél-galliai terra sigillata formát (főleg Drag. 37.) utánzó tál, amelyen a díszítés az edény külső oldalán helyezkedik el. Motívumkincse alapján – bár az anyag teljes feldolgozása még nem készült el – több helyi csoport, azaz műhely működésére gondolhatunk.³⁹

Ezek közül a Veszprém-Balaton vidéki csoportnak eddig egyetlen biztos műhelyét sem ismerjük, mivel a korábban Gyulafirátót–Pogánytelekre helyezett Resatus műhely létezését⁴⁰ az újabb kutatás megcáfolta.⁴¹ Korai fazekasműhelyeink legtöbbszörében anyagában található pecsételt díszű edénytöredék, de nem biztos, hogy ezek mindegyikében készült is ilyen. Így Fűzfőn, az öt különböző edényhez tartozó töredék sem bizonyíték a helyi gyártáshoz.

Az öt táltöredék közül a 116. számú csak peremtöredék, a 21. számú (VI. t. 5.) széles karcolt fogasdíszes sávjával általánosan előforduló darab, valószínű, hogy a sáv alatti részen pecsételt minta nem volt. A 114. számú (VI. t. 3.) töredéknek egészen pontos analógiáját ismerjük Tácról⁴² és ugyanazon motívumoknak más variációját az aquincumi Aranyhegyi patak menti temetőből,⁴³ Tabánból,⁴⁴ Balatonaligá-

9. ábra. A 84. számú, ún. „függeszthető edény” részlete
Abb. 9. Detail des sog. „aufhängbaren Gefässes” Nr. 84

10. ábra. A 115. számú pecsételt díszű tál
Abb. 10. Schale Nr. 115 mit Stempelverzierung

ról,⁴⁵ Tácról⁴⁶ és Tokodról⁴⁷. A 115. számú (10. ábra) tál nagy alakú leveleit egy táci táltöredéken⁴⁸ és egy tokodi⁴⁹ darabon láthatjuk viszont. A tokodi érdekessége az, hogy a 115. számú nagy levélmintánk a 114. számú töredék félkörívben elhelyezett ötágú leveles mintájához kapcsolódik. A fűzfői tál egy másik darabján jól látható, hogy a nagy levelek alatt újabb levélsor következik, mégpedig a 114. töredéken levő ötágú levéldísz vízszintesen elhelyezve.

Az ötödik töredéken sávban elhelyezett S-alakú díszsor látható a talp felett és az edény oldalán bepecsételt levélminta töredéke.

Táltöredékeinket a gondos készítés, a motívumkincs, a fekete, ill. a barnás fémesfényű bevonat alapján a II. század közepénél későbbi időszakra semmi esetre sem keltezhetjük.

C s é s z é k A 101. számú (IV. t. 6.) kihajló peremű, kívül-belül festett apró csésze formája a Drag. 35-ös terra sigillata tálkákra emlékeztet, amelynek utánzása, mint fentebb említettük, igen széles körben elterjedt.

A 102. számú (IV. t. 2.) festett, alacsony talpas csésze párhuzamait korarómai temetőink anyagában találjuk meg. A díszítetlen, festett csészék Pannonia nyugati részeire jellemzőek.⁵⁰ A szombathelyi Háman Kató úti temető 39. és 50. sírjából kerültek elő a miénkhez hasonló darabok, ezeket helyi készítményeknek,⁵¹ míg a kékesdi temető finom fehér, de azonos formájú csészéjét itáliai importnak tartják.⁵² E csészetípust az I. századra és a II. század első felére keltezük.⁵³

Biztosan nem helyben készült a 103. számú (II. t. 5.) szürke, bordákkal tagolt oldalú, fogasdíszes apró csésze. A fogasdíszű, szürke, sötét színű agyagbevonatos észak-itáliai csészék a terra sigillatákhoz hasonlóan kedveltek voltak egész Pannoniában, korai temetőink, kisebb mértékben telepeink anyagára jellemzőek. Használatuk Pannoniában az I. század végén, de

11. ábra. A VII. kemence elvágott metszete a csatornaárokban

Abb. 11. Zerschnittener Ofen VII im Kanalgraben

főleg a II. században igen elterjedt volt,⁵⁴ elsősorban a nagy kereskedelmi utak, ill. a limes mentén. A tartomány belsejében csak szórványosan fordulnak elő. A fűzfői töredékből a forma teljes biztonsággal nem állapítható meg, vagy a Győrbrői⁵⁵ és Szombathelyről⁵⁶ ismert kétfülű csészékkel lehetett rokon, vagy az Aquincum – Bécsi úti temető 18. sírjából előkerült csésze⁵⁷ alapján képzelhetjük el a formáját. Mindkét esetben a II. század első felére keltezhető. Gyenge minőségű technikai kivitele alapján nem itáliai, hanem pannoniai készítménynek tartjuk.

A leletanyag kétségkívül legegységibb darabja a 84. számú (9. ábra) ún. függeszhető edény. Az üst formára emlékeztető nagy edényhez hasonló darabokat nem ismerünk pannoniai anyagban, sőt a nyugati provinciákban is ritkán fordul elő. Ismeretlen más részre ellenére némileg rokonítható egy vindonissai üst formájú edénnyel, amelyet ott a kelta hagyományokat őrző háziedények között sorolnak fel.⁵⁸ A mi edényünk felső része meredekebb, majdnem függőleges falú volt. Finom kivitele, márványozott festése alapján pedig semmiképpen nem volt konyhai főzőedény.

F a z e k a k: a bizonyosan helyben gyártott fazekak nagy része (3., 47., 54–55., 85–88., 91–94., számú darabok – II. t. 7., 9., III. t. 1., 2., 5., 9–11., IV. t. 1.) egy ugyanazon típushoz tartozók: a sárga színű vízszintes peremű, tojástestű fazekak csoportjához. A vízszintes peremű fazék formája kétségkívül a késő kelta fazekasság öröksége, ugyaninnen eredeztethető mintakincsének egy része (vörös sávfestés, hullámvonal stb.) is, amely aztán az I–II. század folyamán jellegzetes, római provinciális formaadással és díszítésmóddal (karcolt fogasdísz és hullámvonal) bővül. Ez a sávok kerámia körébe tartozó fazék- vagy urnatípus (temetkezési urnaként legalább olyan kedvelt, mint használati edényként) az egyik leghosszabban élő edényforma Pannoniában. Legkorábban a tartomány DNy-i részén, Poetovio környékén⁵⁹ tűnik fel. Eddig ismert legnagyobb készítő helye Brigetio volt a II. században. Készítésének felső határát egyelőre nem ismerjük, a III. század első felében még biztosan készítették Brigetioiban.⁶⁰

A 100. számú (IV. t. 8.) ívelten kihajló peremű, vállán bordával tagolt, piros festésű fazéktöredék valószínűleg a gömbölyű hasú fazekak típusához tartozhatott. Ennek a típusnak eredetét a kelta edényművéségben találjuk meg.

A fazekak másik csoportját az ívelten kihajló peremű edények alkotják. A 118. számú (VI. t. 2.) fazék anyaga, peremképzése, fésűs díszje a kora római kerámiában szokványosnak mondható.

A 22–23., 121–122. számú darabok durva, elnagyoltan korongolt, illetve kézzel formált technikájukkal az őskori korongolatlan edényekhez állnak közelebb. Az átmenetet a 22. számú (VI. t. 7.) drapp színű fazék képviseli, amely az enyhén jelzett nyakbordával és az alatta levő hullámvonaldíszrel a késő kelta kor

finom, szürke besímitott hullámvonaldíszes fazekaira emlékeztet, de az edény elnagyolt készítmény módja, peremének formája a korongolatlan típusokhoz áll közelebb.

Korarámai, főleg I. század végi – II. századi telepeink és tumulus temetőink anyagában gyakran fordul elő a jó minőségű, korongolt áru mellett egy kevésbé mutató, durva kivitelű kerámia. A kézzel formált edények egy csoportja a LT–D telepek anyagában jelenik meg és igen erős hasonlóságot mutat a dák kerámiával.⁶¹ Másik csoportja az I–II. századi tumulustemetőkben, illetve II. századi, Kelet-pannoniai telepek anyagában jelentkezik. Egyik legjellemzőbb formája az ún. pátkai fazék, melynek eredetét Ny–Dny Pannonia korai temetőanyagában található kelta-germán hatású emlékmennyel hozták kapcsolatba.⁶²

A kézzel formált, kihajló peremű, fésűs díszű, oldalán ferdén elhelyezett ovális benyomódásokkal díszített fazék Kelet-pannoniai megjelenését egy nyugati, noricum eredetű népcsoport K-re vándorlásával is összefüggésbe hozzák.⁶³ A 23. számú (VI. t. 8.) töredékünk minden valószínűség szerint ilyen típusú fazék volt, de ebbe a körbe utalható a 122. számú (VI. t. 6.) ovális benyomódásokkal díszített fazék-töredék is.

Ugyancsak jellegzetes korongolatlan edénytípus Pannonia területén a vállán vagy hasán ujjbenyomódásos lécsorral díszített 121. számú (VI. t. 9.) fazék. Ismeretes, hogy ez az elsősorban dák területről ismert díszítésmód az i. sz. utáni századokban Dácián kívül az alföldi szarmatáknál⁶⁴, de különösen Kelet–Szlovákia térségében⁶⁵ nagyon gyakori. Pannonián belüli legkorábbi előfordulásával kapcsolatban bizonyos, hogy a LT–D korszak végén, késő kelta kerámiában⁶⁶ tűnik fel, s elterjedését a dák háborúkkal, illetőleg az alföldi szarmaták megjelenésével hozhatjuk kapcsolatba. Ujjbenyomódásos lécsorral díszített fazekak a Ny-pannoniai halomsírokban is előfordulnak. Az ivánci 1. sz. halomból előkerült töredéket a Lajta-vidék halomsírjaiban feltűnő darabokhoz hasonlóan germán eredetűnek tartják.⁶⁷ Úgy tűnik, az edénytípus meglehetősen nagy területen való elterjedése kizárja azt a lehetőséget, hogy egyetlen etnikai csoporthoz kössük.

A korongolatlan edénytöredékek jelenléte a fűzfői, jó minőségű, korongolt árut készítő fazekastelepen nem meglepő. Bicsérdén, Brigetioiban, Aquincumban, Balatonaligán stb. az edényégető kemencék környékén mindenütt előfordulnak. Készítésük helyét nem ismerjük, de egészen bizonyos, hogy nem központi műhelyek készítették, hanem olyan kisebb, a helyi őslakosság ízlését kielégítő fazekastelepeken, ahol természetesen korongolt edényeket is készítettek. Veszprém környékén, ahol a korai telepeken sűrűn előfordul ez a kerámia, fel kell tételeznünk egy ilyen műhely létezését.

F ü l n é l k ü l i k o r s ó: A brigetioi sávos kerá-

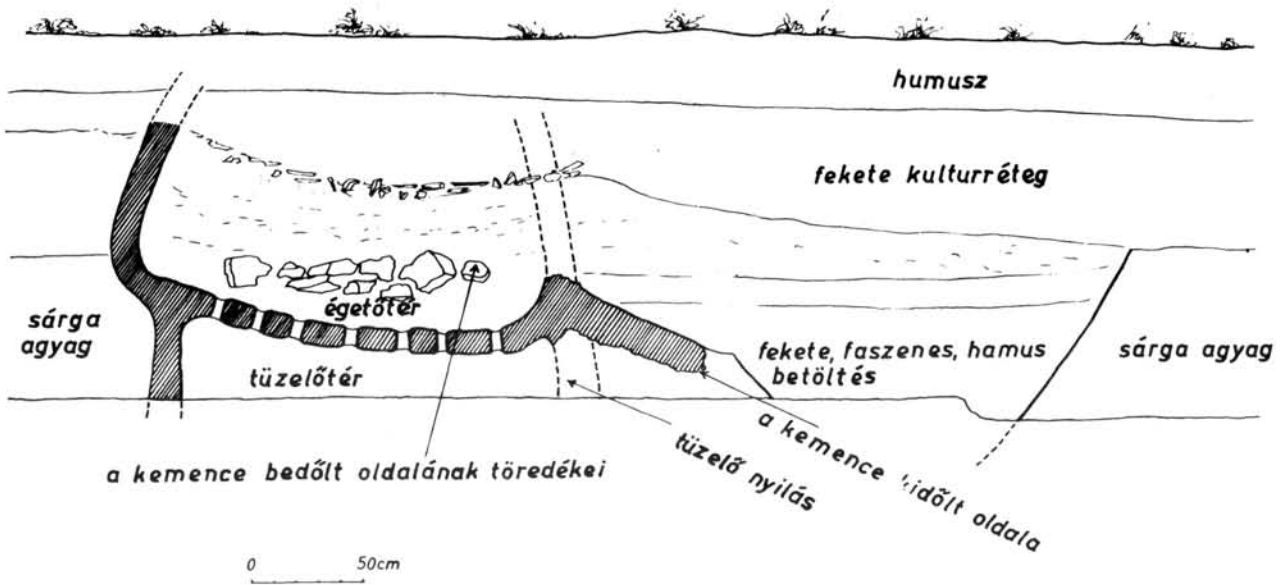
miának a tojástestű fazekak mellett másik jellegzetes edénytípusa az ugyancsak kelta fazekashagyományokat őrző hosszúkás testű, váza formára emlékeztető, vörös festéssel, karcolt vagy festett mintákkal díszített edény. A fűzfői töredékek közül bizonyosan ide sorolható a 2. (III. t. 8.) és 53. számú peremtöredék, feltételezhetően ide tartozhat az 5., 11., 51–52., 89–90. számú (III. t. 3–4., 6–7., IV. t. 3–4.) oldaltöredék.

Az edényforma Pannonia Dny-i–Ny-i részén, Poetovio környékén, Savaria korai temetőjében tűnik fel, és a III. században is megtalálható temetőink és telepeink anyagában.⁶⁸

F ü l e s k a n c s ó: Anyagukban sok edényfűl található, ezek közül több darabról bizonyosan nem lehet megállapítani, hogy milyen edényhez tartoznak. Néhány esetben azonban, pl. a 4., 112–113. sz. töredékek, a fűl alsó részén látható vörös festés alapján a vörös sávfestés, ún. brigetioi sávos kerámia körébe utalhatók. A 116. számú (V. t. 11.) darabunk hasonló lehetett ahhoz a Brigetio – Gerhát fazekastelepen gyártott egyik fő edénytípushoz, amely bőszájú egyfűlű, a hasán vörös sávval díszített kancsó volt.⁶⁹ Ez az edényforma sávfestés nélkül is feltűnik, hosszú nyaka közepén egy barázdával díszítve, I–II. századi temetőinkben Pannonia Dny-i részén.⁷⁰

F ü l e s k o r s ó: A sárga színű, festett vagy festetlen korsó az egyik leggyakoribb edénytípus a római kori leletanyagban. Perem- és hasképzése alapján igen sok formaváltozatát ismerjük. Fűzfőn kétféle forma fordul elő gyakrabban. A kihajló peremű, nyakdudoros, – ide tartoznak a 61–64., 106. számú (V. t. 1., 8.) darabok, valamint a galléros peremű korsóformának több variánsa, amelyekhez a 14., 65., 107–109. számú (V. t. 3–4., 6–7., 12.) darabok sorolhatók. A nyakdudoros füleskorsó a korai formák közé tartozik, a pannoniai⁷¹ és a rajnai⁷² darabokat is az I–II. századra keltezik. Teste általában körte formájú, nyúlánkabb testű változata a II. században Antoninus Pius korában⁷³ gyakoribb. A galléros peremű korsó korai itáliai forma, legkorábbi típusához tartozik a 109. számú darab, amelyhez hasonlóak a laibachi temetők anyagában fordulnak elő sűrűn, legkésőbbben Antoninus Pius éremmel datálva.⁷⁴ Aquincumban főleg a gázgyári fazekastelepen készültek ilyenek a II. század első felében.⁷⁵ Ugyancsak itt készültek a duzzadtabb peremű változathoz hasonló edények, amelyek az ugyanazon korszakból való bicsérdi fazekastelepen anyagában,⁷⁶ és Intercisában⁷⁷ is előfordulnak. Carnuntumban⁷⁸ a II. század egyik jellegzetes korsó típusaként tartják számon, a nyugati provinciákban is gyakori.⁷⁹

A 66. számú (V. t. 5.) korsótöredék a Aquincum – gázgyári anyagban igen sűrűn előforduló⁸⁰ függőleges szájpereemű, kisméretű korsó típusához tartozott. A vízszintesen kihajló peremű korsók sima, szűk, hengeres nyakú példánya lehetett a 15. számú (V. t. 13.) korsó, míg a 67. számú (V. t. 2.) töredék festett volt

12. ábra. A VII. kemence hosszanti, É-D-i metszete
Abb. 12. Längsschnitt N-S des Ofens VII

és peremét barázdák díszítették. A 68. számú (V. t. 9.), ugyancsak vörös festésű korsó megvastagodó peremén és a szájnylásnál sűrűn barázdált volt. A 17. számú (4. ábra) hosszú, nyúlánk testű, festetlen korsó peremét nem ismerjük, de az edény teste igen erős rokonságot mutat azokkal a gázgyári fazekastelepen készült edényekkel,⁸¹ amelyeken a fül alatt ugyancsak kettős barázda sor látható. Az edény oldalára karcolt ANNIVS név Észak-itáliai, aquileiai eredetű személy neve lehet. Mócsy András valószínűnek tartja, hogy az Annius család tagjai nem veterántelepítések során, hanem az I. századi nagy itáliai kereskedelmi hálózat kiépítése kapcsán kerültek Pannóniába.⁸² A korai időben a név eddig csak Pannonia Ny-i felén volt ismeretes.⁸³

A 111. számú (V. t. 10.) darab nagyméretű, festett, valószínűleg kétfülű korsóhoz tartozott. A kétfülű korsó régi itáliai forma, a mi példányunk pereme a galléros peremű egyfülű korsókéra emlékeztet.

Néhány kisméretű, pohárszerű fületlen bögre töredéke is megtalálható anyagunkban. A 104. számú (IV. t. 11.) kis, kihajló peremű, alacsony talpon álló, festett bögre Bónis XVIII. 45. típusához áll közel. Hasonló darabok Nyugat-pannoniai temetőkből ismeretek.⁸⁴

A 13. számú (IV. t. 9.) hordó testű, márványozott festésű bögre formája hasonló lehetett a grazi múzeum egyik, Penzendorf-ból származó, II. századi edényéhez.⁸⁵

A 105. számú (IV. t. 7.) finom, vékony falú bögre anyagában, kidolgozásában teljesen elüt a többi töredéktől, biztosan nem a fűzfői műhelyben készült.

Díszítésmód: Az anyagban található csekély számú szürke kerámia díszítéseit a formák leírásánál, mint az edények legjellemzőbb vonásait megemlítettük már. A sárga kerámia esetében viszont külön kell szólnunk a zömmel festett edények két jellegzetes festésmódjáról, a márványozást utánozó festésről és a vörös sávós edénydíszítésről.

A Rajna vidékén igen kedvelt márványozott festéssel díszített edényeket technikai kivitelük alapján két nagy csoportba osztja a kutatás.⁸⁶ A korai darabokra a finom, vékony ecsetvonásokkal készített narancsvörös színezés jellemző, ez a Flavius korban jelenik meg nálunk és a II. század első harmadáig tart. Aquincumban a korai anyag a Selmeci úti műhelyben készülhetett,⁸⁷ újabban a Kende utcai műhely anyagából is ismerünk ilyen darabokat.⁸⁸ A későbbi csoportot a széles ecsetkezelés és a barna festés megjelenése jellemzi. A márványozott festés a II. században élte virágkorát, de ekkor, Aquincum mellett, gyártásában nagy szerepet játszott Brigetioban a Kurucdombi,⁸⁹ majd a Hadrianus korban meginduló Gerhát fazekastelep.⁹⁰

Márványozott festéstechnikával készített edényeket a III. század első harmadáig dolgozó aquincumi Schütz műhely is.⁹¹ Későbbi gyártásáról adataink nincsenek, a Rajna vidékén a IV. században is előforduló festéstechnika.⁹²

A fűzfői anyag a II. századra jellemző kettősséget mutatja: még gyakori a szép, fényes, finom narancs-piros-vörös festésű darab, de már jelen van a gyengébb minőségű, elnagyoltabb kidolgozású, barnás-barnássárga festésű anyag is.

A márványozás elsősorban tálakon, tojás alakú fazekakon, egyetlen esetben füles korsón található meg. A formailag egyedülálló függeszhető edény technikai kivitele minőségileg is a legkiemelkedőbb darabok közé tartozik.

A másik festési mód az edények vörös sávval vagy sávokkal való díszítése. A sávos festésű kerámián belül a díszítés háromféle módját különböztethetjük meg a fűzfői anyagban:

1. A festett felületen karcolt csíkok, rovátkasorok, hullámvonal.
2. A vörös vagy barna festett sávok között a márványozás technikájához közelálló íves csíkfestés.
3. A vörös festett sávok között vörös festésű minta: folt, rács vagy hullámvonaldísz.

Az 1. díszítésmód jellegzetes római technika, amely a késő kelta eredetű vörös sávfestéssel, többnyire kelta formákat őrző edényeken jelenik meg. Legkorábbi darabjai a tartomány DNy-i részén, Poetovio környékén jelennek meg a Flaviusok korában,⁹³ gyakoriak a nyugati terület telepein és temetőiben. A K-pannoniai limes mentén ritkábban, de lényegileg az egész tartományban előfordulnak.⁹⁴ Készítésének virágkorát kétségkívül a II. század közepén – III. század elején Brigetioiban, a Gerhát fazekastelepen gyártott anyag képviseli.

Ívelt vékony sávokkal festett edények Poetovioiban⁹⁵ és a carnuntumi legiostábor anyagában⁹⁶ is megtalálhatók, azonban a mienkhez hasonló elrendezésű darabokat egy Veszprém megyei töredéktől⁹⁷ eltekintve között anyagból nem ismerünk. Az ívelt sávok alkalmazása a karcolt hullámvonal és fogadisszel együtt, egy carnuntumi Maximinus éremmel keltezett csontvázas sírban előkerült edény tanúsága szerint⁹⁸ a III. század közepén is megtalálható.

A 3. mintavariáció folt-, ill. rácsfestéses díszítése ritkán fordul elő a pannoniai anyagban. A már ismert poetovioi és dernovoi daraboktól eltekintve,⁹⁹ a fűzfőihez hasonló foltfestéses töredékeket eddig publikált anyagból keveset ismerünk. Aquincumban fordulnak elő vörös sávok közötti nyers felületen petytyekkel díszített edények töredékei.¹⁰⁰ A Dernovóból ismert¹⁰¹ petty- és rácsminta együttes alkalmazását láthatjuk egy carnuntumi amforatöredéken.¹⁰² Rácsmintával festett töredék előkerült a bicsérdi fazekastelepen,¹⁰³ a százhalombattai tábor canabaejának 1. sz. lakógödreből,¹⁰⁴ amelynek betemetését Mócsy András a westerndorfi terra sigillaták alapján Marcus Aurelius korára helyezte. Igen szép, finom kivitelű töredék került elő a gyulafirátóti telepről.¹⁰⁵ Rácsminta és hullámvonal együttes alkalmazása,¹⁰⁶ illetve hullámvonal¹⁰⁷ dísz ugyancsak a bicsérdi anyagban található meg. A rács és hullámvonal eredete kétségtelenül a késő kelta edénművelésből származik, a vörös festésű hullámvonaldísz a késő kelta festett anyag egyik kedvelt motívuma, a rácsminta a beszimított szürke kerámia egyik sajátos díszítőmotive. A brigetioi sávos kerámia tárgyalásánál Bónis Éva rámutatott

arra, hogy a Ny-i provinciákhoz hasonlóan a II. század folyamán nálunk is észlelhető a kelta fazekas hagyományok megerősödése,¹⁰⁸ ezért nem véletlen, hogy a kelta díszítőmotívumok is újraélednek.

Bónis Éva a fazekastelepek elhelyezkedésével kapcsolatban két fontos tényezőre hívja fel a figyelmet: egyik, hogy a tűzveszélyes edényégető kemencék mindig a településen kívül találhatóak meg, a másik a víz közelsége.¹⁰⁹ Fazekastelepünk elhelyezkedése mindkét szempontból megfelel a kívánalmaknak. Az általunk ismert legközelebbi római lakótelep¹¹⁰ innen ÉNy-ra, cca 500 m-re feküdt, a fazekastelep pedig két patak összefolyásának szögletében, a Balatonparttól kb. 1 km-re helyezkedett el.

Fűzfő esetében e két szemponthoz továbbiak is kapcsolódnak. A Fűzfő feletti dombok kiváló agyagelőhelyek, amelyek alkalmasak voltak a gyártáshoz szükséges anyag helybeli kibányászásához. A műhely tulajdonosát kereskedelmi szempontok is vezérelheték a megtelepedésre, ugyanis itt a közelben találkozhatott egymással két útvonal, a Balaton D–DK-i oldala felől É-felé tartó, és a Balaton É-i partján a vízparti római telepeket összekötő útvonal. Ezeknél jóval nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a nagy Poetovio – Aquincum közötti útnak, amelynek Fűzfőhöz való közelségét talán éppen a közeli Gyulafirátót – Pogánytelken talált Claudius – kora Flavius kori terra sigillata lelet¹¹¹ jelzi.

A Balaton K-i csücskének érintésével halad át a területen a Sopianaeból Arrabonába vezető út is, amely, mint a sigillata leletek mutatják, csak a II. század végén jutott nagyobb szerephez.

A balatonfűzfői római fazekasműhely tehát olyan helyen jött létre, amely lehetővé tette az ott dolgozó fazekasok számára a nagy fazekasközpontokkal – Poetovio, Aquincum, Brigetio – való állandó összeköttetést. A kerámiaanyag tárgyalásánál mind a három fazekasközpont hatását észleltük.

A márványozott kerámia Ny-i hatásra készült Pannoniában, elterjesztői a limes-menti katonatáborok fazekasai voltak. Ebből a szempontból Aquincum és Brigetio kerámiaművelésének hatása egyaránt lehetséges.

Brigetio sávos kerámiájával kapcsolatban Bónis Éva kimutatta, hogy az e körbe tartozó kerámia kedvelése a Ny-pannoniai kapcsolatokkal van összefüggésben. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy az erős Poetovio környéki hatás ellenére ez a kerámia csak a II. század közepén érte el virágkorát.¹¹² Mócsy András a Balaton vidék feliratos anyagának vizsgálatánál a személynévanyag alapján leszögezte, hogy a Balaton vidékének romanizációja a II. század kezdetére befejeződött, az Itáliával való kereskedelmi kapcsolat erősen lecsökkent, sőt a korábbi, Savariával és DNy-Pannoniával való kapcsolat teljesen eltűnt, ami együtt járt a lakosság összetételének változatlanásával is.¹¹³ A Balaton környéke kimaradt abból az I. század végi – II. század eleji nagy gazdasági, kereskedel-

mi virágzásból, amely a dunai limes mentén végbe-
ment. A nagybirtokrendszer kialakulása bizonyos
mértékig visszaesést eredményezett a vidék gazdasági
és kulturális életében.¹¹⁴

A Balaton K-i térségében vizsgált II. századi lelet-
anyagban jelentkező DNy-pannoniai hatás valószínű-
leg nem közvetlen kereskedelmi kapcsolatokra vezet-
hető tehát vissza, hanem arra, hogy éppen a kereske-
delmi kapcsolatok lecsökkenése révén és a terület la-
kosságának számbeli megszorodásával a régi hagyo-
mányokat folytató kelta fazekasság újra előtérbe ke-
rült.

A Balaton ÉK-i térségének etnikai összetételét a
felírt anyag csekélyisége miatt nagyon kevésbé ismer-
jük. Míg az I. század birtokosai (Baláca, Gyulafirátót–
Pogánytelek) között biztosan kimutatható az
italicus eredet, a II–III. század veterán birtokosai kö-
zött bennszülött eredetűeket is számon tarthattunk.¹¹⁵
A terület bennszülött lakosságának emlék-
anyagát feltáró ásások, a balatonaligai leletmentésen
és a jelenleg feldolgozás alatt álló inotai halomsírokon
kívül teljesen hiányoznak, így egyelőre csak a terepbe-
járások adataira támaszkodhatunk.

Megfigyeléseink szerint LT–D korszakba sorolható
jelentősebb telep a tihanyi félsziget nagy telepét és az
aligai telepet¹¹⁶ leszámítva nem mutatható ki a fel-
színi nyomok alapján.

Ugyanakkor a korarómai telepek anyagában fel-fel-
tűnnek késő kelta típusú edénytöredékek, és a II–III.
századi villatelepülések közelében szinte mindenütt
megtalálhatók a bennszülött lakossághoz köthető ki-
sebb, falusias jellegű (földbe ástott házak) telepek nyo-
mai. Ezeknek a telepeknek az anyagában igen gyakori
a tipikusan római edénytöredékeken kívül a korongol-
atlan fésűs fazéktöredék (pátkai típusú fazék), a me-
zőgazdasági tevékenységre utaló vassarló vagy kasza, a
terra sigillata hiánya. A lelőhelyek közül csak néhány
fontosabb helyet említünk meg: Balatonfűzfőn a faze-
kastelep közelében levő villatelepülésen kívül benn-
szülött-telephez tartozható földbe ástott „putri” met-
szetét és római cserepekkel teli kemencét figyelt meg
Rhé Gyula a part bevágásában,¹¹⁷ Ősi határában ko-
rai villa és őslakosteletre utaló felszíni nyomokon kí-
vül olyan II. századi sírok kerültek elő, amelyeknek
leletanyaga – vörös festésű, fedővel borított nagy tál,
vörös festésű, kihajló peremű fazék, szürke tál¹¹⁸ – a
Fejér megyei tumulusok anyagával rokon, Berhidán a
községtől ÉNy-ra római villa és II. századi urnatemető
közelében földbe ástott ház, mezőgazdasági szerszá-
mok előkerülésén kívül II. századi anyaggal keltezhe-
tő edényégető kemencéről¹¹⁹ is van tudomásunk.

Egybevetve a római telepek és az edényégető ke-
mencék – Fűzfő, Gyulafirátót, Aliga, Berhida – elő-
kerülési helyét, nyilvánvalóvá válik, hogy az ott mű-

ködő őslakos-telephelyből álló településkörzetek szá-
mára dolgozhattak. Nincs kizárva, hogy néhány jó mi-
nőségű áru távolabbi vidékre is eljuthatott, de elsősor-
ban helyi igényeket elégítettek ki. Sajnos a fűzfői ke-
mencék anyaga az egyedüli, amelynél a leletegyüttes
együttmaradása révén a helyben készült formákat
pontosan ki tudjuk mutatni. A Fűzfőn dolgozó faze-
kasok az edények formáját és díszítésmódját tekintve
a környék lakosságának igényeihez igazodtak, de egy-
ben lépést tudtak tartani az egész tartományban for-
galomban levő áruk divatjával is. Fazekastelepünk
edényeinek készítői között bizonyára voltak kelta
eredetű fazekasok is, de a 17. számú edény oldalára
karcolt Annius név kétségtelenül itáliai eredetű keres-
kedőcsalád egyik tagjának (libertusának?) nevéként
fogható fel, s így kérdés, hogy Anniust itáliai fazekas-
nak tekintjük-e, vagy pedig személyét illetően benne
lássuk a fazekastelep tulajdonosát.

Az anyag keltezését megnehezíti az a körülmény,
hogy a fazekastelep anyagában egyetlen olyan import-
darab (terra sigillata) vagy érem sem került elő, ami
lehetővé tenné a pontos keltezését, illetőleg amelyek-
nek segítségével ezek a II. században mind jelenlevő
formák és díszítések szűkebb időhatárok közé szorí-
tása biztosan megoldható lenne.

A pannoniai bepecsételt díszű tálak jó minősége,
mintakincse arra utal, hogy a tálak készítője vagy ké-
szítői közel állottak Resatus mester köréhez, s így
darabjaink a II. század első felében, de legkésőbb a
század közepén készülhettek. A legnagyobb számban
ránk maradt bordás tálak készítése a II. században a
Hadrianus – Antoninusok alatt talán a leggyakoribb
Pannoniában. A brigetioi, fertőrákosi, miénkkel telje-
sen megegyező darabok alapján Fűzfőn való gyártásu-
kat szintén erre az időszakra tehetjük.

A nagy, vízszintes peremű, mély tálak, félgömb
alakú füles tálak a II. század első felére keltezhető
leletegyüttesekben fordulnak elő.

A függőleges peremű mély tálak párhuzamát csak
Brigetioból ismerjük, Hadrianus – Antoninusok ko-
rára keltezett fazekeskemence anyagából.

Csészéink, füles korsóink formái korai temetőink
anyagában tűnnek fel, a késő kelta S-profilú táltöre-
dek jelenléte a II. század első felére utalnak.

A sávos kerámia zöme jól illeszkedik a tartomány-
szerte megtalálható II. századi leletanyagba. Ugyanek-
kor a köztük levő nagy ecsetvonásos márványozás, a
nagy foltos festés, és a karcolt hullámvonalas darabok
azt mutatják, hogy mivel ez a díszítésmód főként a II.
század második felére, a III. század elejére keltezhető
darabokon található meg, a valószínűleg Hadrianus
korában meginduló fazekastelep megszűnésének, fel-
hagyásának időpontját a II. század végére tehetjük.

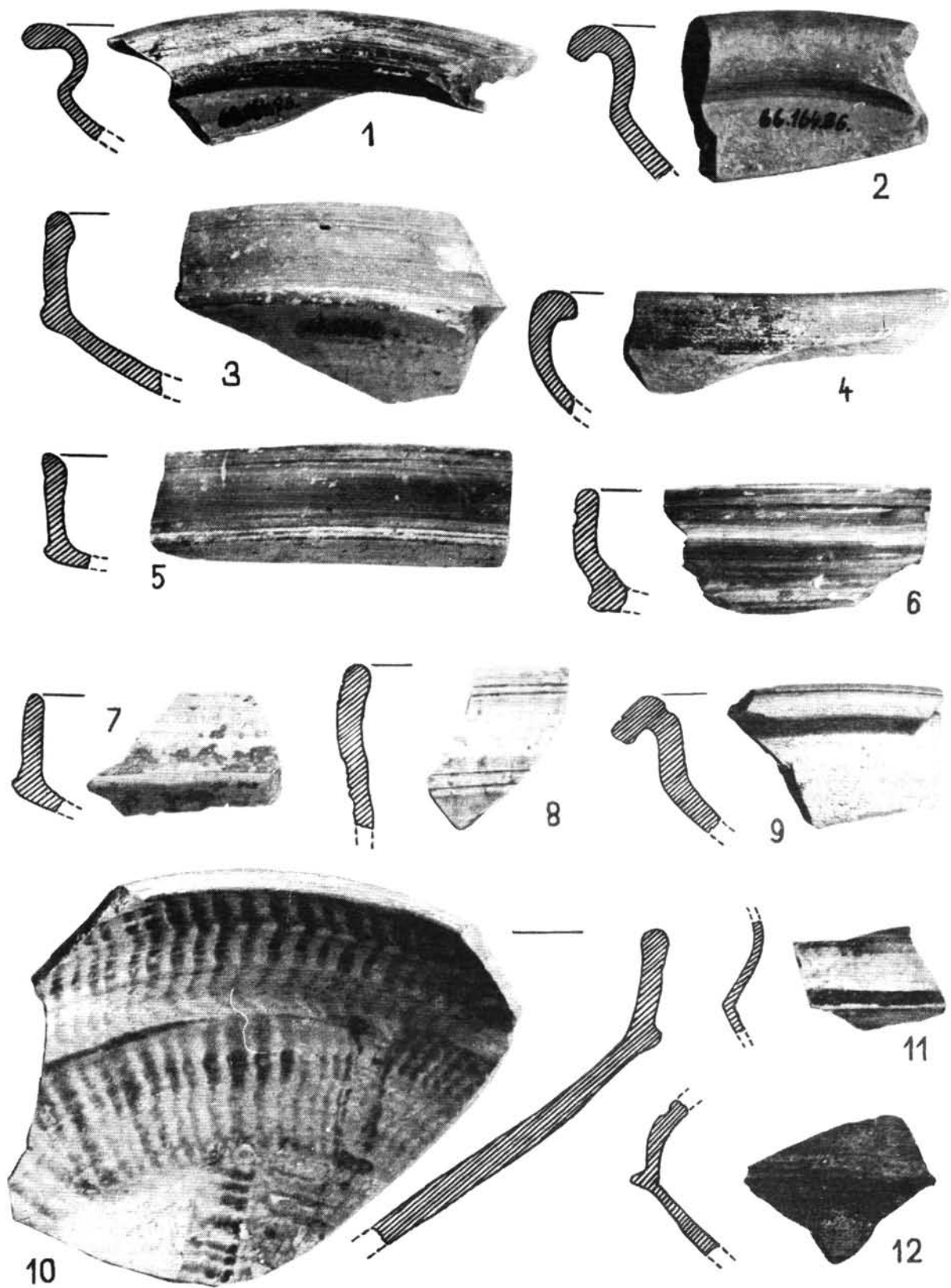
GYAKORIBB RÖVIDÍTÉSEK

- BÓNIS 1942 Bónis, É.: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss. Pann. II. 20. Bp. 1942.
- BÓNIS 1947 Bónis É.: A Bécsi úti kora római temető agyagedényei. Ant. Hung. 1947.
- BÓNIS 1957 B. Bónis É.: Császárkori halomsíros temetkezés Iváncon. FA 9.1957.
- BÓNIS 1969 Bónis, É.: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. Bp. 1969.
- BÓNIS 1970 B. Bónis É.: A brigetioi sávos kerámia. FA 21.1970.
- BÓNIS 1975 Bónis É.: A brigetioi katonaváros fazekastelei. FA 26.1975.
- BÓNIS 1976 B. Bónis É.: Edényraktár a brigetioi katonaváros fazekastelepen. FA 27.1976.
- BÓNIS 1979 B. Bónis, É.: Das Töpferviertel „Gerhát“ von Brigetio. FA 30.1979.
- MÓCSY 1954 Mócsy A.: Kora római sírok Szombathelyről. Arch Ért. 81.1954.
- MÓCSY 1959 Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959.
- MRT 2 Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 2. A veszprémi járás. Bp. 1969.
- MRT 5 Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergomi és a dorogi járás. Bp. 1979.
- NAGY 1928 Nagy L.: Egy pannoniai terra sigillata gyár. Arch Ért. 42.1928.
- NAGY 1942 Nagy L.: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. Budapest története I. Bp. 1942.
- NAGY 1943 Nagy L.: A középkori Kelenföld (Tabán) római kori hagyatéka. Bp. Rég. 13.1943.
- PÓCZY 1952 Póczy K.: Festett állatalakos edények Aquincumban. Arch. Ért. 79.1952.
- PÓCZY 1956 Póczy, K.: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. Acta Arch. 7.1956.
- PÓCZY 1957 Póczy, K.: in Intercisa II. Acta Arch Hung. 36. Bp. 1957.

JEGYZETEK

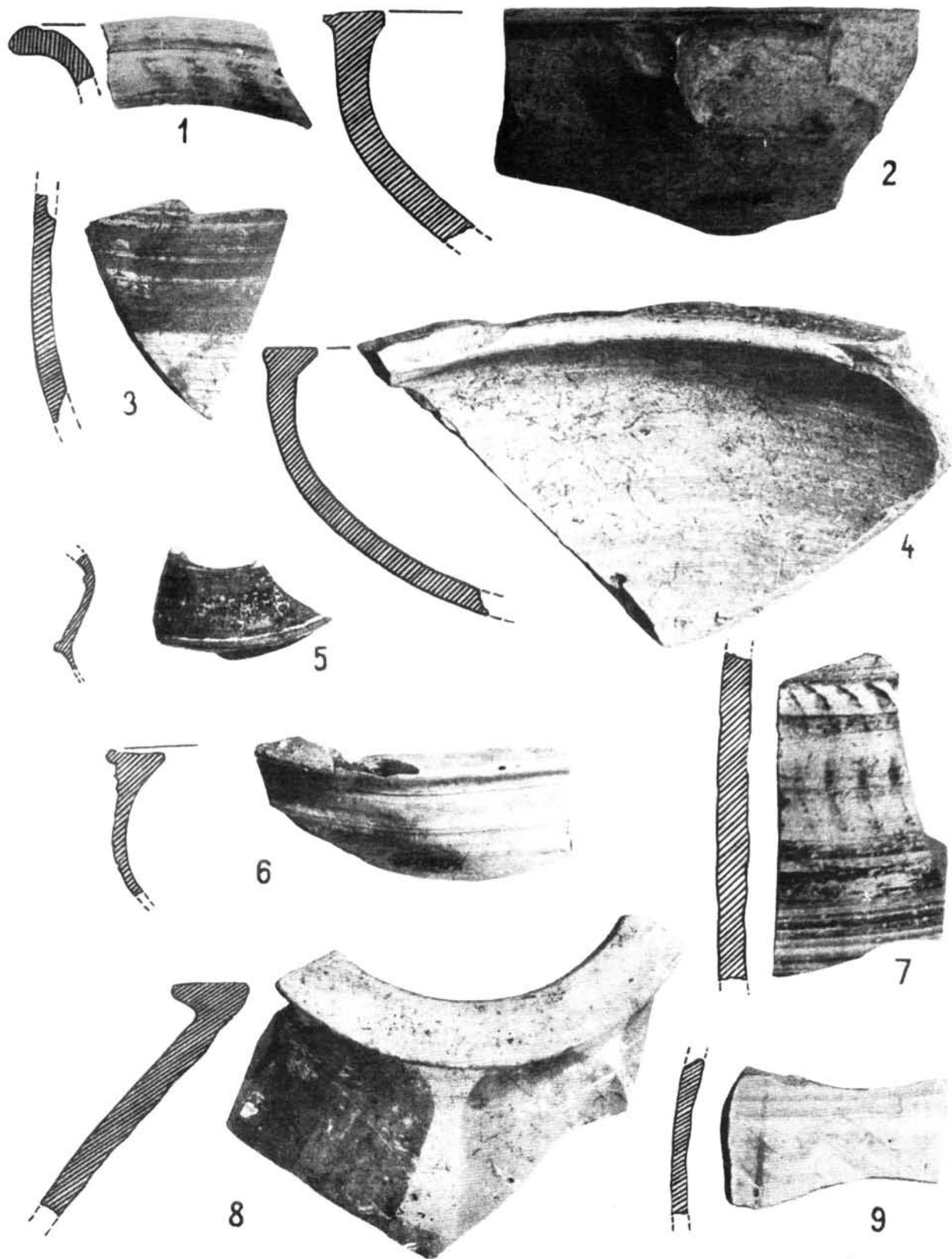
- MRT 2. 7/5., 7., 12. lelőhely
- Összefoglalását L: BÓNIS 1969.212.
- BÓNIS 1969.176.
- R. PETŐ M.: Kora császárkori fazekastelep a Gellérthegey déli oldalán. Arch Ért. 103.1976.90., 7. kép 2.
- GOSE E.: Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland. Bonn 1950.21., 243–252. típus
- GABLER, D.: Der römische Gutshof von Fertőrákos. Acta Arch. 25.1973.154.–rövid összefoglalással.
- BÓNIS 1976.84., 4. ábra
- DRACK, W.: Die helvetische Terra Sigillata Imitation des 1. Jahrhunderts n. Ch. Basel 1945. Taf. VII. 1.
- BÓNIS 1942.160–162., REINFUSS, G.: Carnuntum Jb. 4.1958., 1960.79., Abb. 1.24., GABLER op. cit. 156., Abb. 12.4–5., 7.
- BARKÓCZI, L.–BÓNIS, É.: Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta Arch. 4. 1954. Abb. 25., 9. Taf. LIV. 8., KOCZTUR, É.: Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium (Tác–Margit-telep). Alba Regia 13.1974. Abb. 60. 5.
- BÓNIS 1942.22.
- BÓNIS 1975.88., 7. ábra 2–3., 8. ábra 7., 12. BÓNIS 1979.151., Abb. 16.2.
- GOSE op. cit. Taf. XXV. 108.
- BÓNIS 1942. XXI. 29., KOCZTUR op. cit. 121., Abb. 60.5–6.
- BÓNIS 1942.21–22.
- GOSE op. cit. 259. típus
- KUZSINSZKY B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bp. Rég. 11.1932.349–350., 358. kép 1., PÓCZY 1956.103–105., Abb. 8.1.
- PÓCZY 1956. Abb. 2., 18.
- PARRAGI Gy.: Kora császárkori fazekasműhely Óbudán. Arch Ért. 98.1971.75., 13. ábra 2–6., 20. ábra
- PÓCZY 1956.97.
- BÓNIS 1975.84., 6. ábra 18–19.
- KOCZTUR op. cit. 119., Abb. 52.2., 55.10–11.
- ETTLINGER, E. – SIMONETT, C.: Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa. Basel 1952.24., 120.
- STEFAN, Gh.: Le camp Romain de Drajna-de-Sus. Dacia 1945–47. 128. Fig. 10., 6.
- BÓNIS 1975. 6. ábra 16.
- PARRAGI op. cit. 20. kép
- BÓNIS 1975. 8. ábra 8.
- BÓNIS 1942.24.
- KUZSINSZKY op. cit. 332.
- BÓNIS 1942.24.
- BÓNIS 1942.25., PÓCZY 1956. Abb. 10., 7–8., BÓNIS 1979. Abb. 16., 11.
- NAGY T.: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. Bp. Rég. 21.1964.42.
- NAGY ibid., GABLER op. cit. 163.
- MÓCSY 1954.187., MÓCSY A.: Pannonia. (PWRE) Stuttgart 1962.679.
- PÓCZY 1952.103., PÓCZY 1956.125., KOCZTUR op. cit. 122.
- NAGY 1928.99., NAGY 1942.257., B. THOMAS, E.: Die römerzeitliche Villa von Tác–Fővenyusztza. Acta Arch. 6. 1955.110., KOCZTUR op. cit. 121–122.
- NAGY 1942.258., LAMIOVA–SCHMIEDLOVA, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. Slov. Arch. 17.1969.469.
- Legutóbb KOCZTUR op. cit. 122.
- NAGY 1942.258., THOMAS op. cit. 112., PÓCZY 1957.37., KOCZTUR op. cit. 122.
- KUZSINSZKY B.: A Balaton-környék archeológiája. Bp. 1920.195., NAGY 1942.256.
- THOMAS op. cit. 112., KOCZTUR op. cit. 122.
- KOCZTUR op. cit. Taf. VIII. 8.
- NAGY 1942. L. t. 1.
- NAGY 1943.453.11. kép, BÓNIS 1969. Abb. 24. 20.
- BARKÓCZI–BÓNIS op. cit. LX. t. 12.
- BÁNKI ZS.: Kutatások Gorsiumban 1974-ben. II. Leletek. Alba Regia 15.1976. XI. t. 4., 7.
- MRT 5. 28. t. 2.
- KOCZTUR op. cit. Taf. VII. 11.
- MRT 5. 28. t. 8.
- BÓNIS 1942. XIX. 51., 56., SCHÖRGENDORFER, A.: Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Wien 1942. 63.
- MÓCSY 1954.186., 39/8., 50/2., 9., 11. kép
- SZ. BURGER A.: A kékesdi kora császárkori temető. Arch Ért. 93.1966.268., 5. kép K. 8., 10. kép 3.
- BÓNIS 1942.18., SCHÖRGENDORFER op. cit. 7., BURGER op. cit. 268.

54. T. SZÖNYI E.: Észak-Itáliából importált császárkori agyagcsészék a győri Xantus János Múzeumban. Arrabona 14.1972.24.
55. SZÖNYI op. cit. 25., 1. ábra 4., IV. t. 4.
56. MÓCSY 1954.37. sír, 8. kép
57. BÓNIS 1947. I. t. 19.
58. ETTLINGER–SIMONETT op. cit. Taf. 3., 40.
59. BÓNIS 1942.87.
60. BÓNIS 1970.74.
61. BÓNIS 1969.188–189. részletes irodalommal
62. BARKÓCZI–BÓNIS op. cit. 150., BARKÓCZI L.: Császárkori kelta edényégető telep Bicsérdén. FA 8.1956.72., KOCZTUR op. cit. 124.
63. KOCZTUR op. cit. 124–125.
64. PÁRDUCZ M.: A szarmata kor emlékei Magyarországon. I. AH 25. Bp. 1943.28., VISY,ZS.: Die Daker am Gebiet von Ungarn. A Móra F. Múz. Évkönyve 1970.5–31.
65. LAMIOVA–SCHMIEDLOVA op. cit. 460–461.–össze-foglaló irodalommal
66. BÓNIS 1969.189.
67. BÓNIS 1969.189.
68. BÓNIS 1942.14. XIV–XV. t., BÓNIS 1970.78., 80.
69. BÓNIS 1970. 2. ábra, 4. ábra 6.
70. BÓNIS 1942. XXX. t. 2.
71. BÓNIS 1942.26., 208., 222., MÓCSY 1954.186.
72. GOSE op. cit. 369., 371–372.
73. SCHÖRGENDORFER op. cit. 464., BÓNIS 1942.26–27., REINFUSS, G.: Carnuntum Jb. 1961–62. 4–5. Abb. 1/25., GABLER op. cit. 162. Abb. 14.11–13.
74. BÓNIS 1942.25–26.
75. KUZSINSZKY B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bp. Rég. 11.1932.338, 345. ábra 3., PÓCZY 1956. VIII. t. 10.16–17. továbbá a katonai raktárműhely anyagában: VI. t. 4.
76. BARKÓCZI op. cit. XX. t. 10.
77. PÓCZY 1957. II. 43–44., Abb. 44.82–83.
78. REINFUSS op. cit. 45.
79. ETTLINGER, E.: Die Keramik der Augster Thermen. Basel 1949. T. 25/3., Gose op. cit. 373–376.
80. KUZSINSZKY op. cit. 347. ábra., PÓCZY 1956. Abb. 8., 2., 7., VIII. t. 6–8.
81. KUZSINSZKY op. cit. 347. ábra
82. MÓCSY A.: Római sírkő Magyar Szerdahelyről. FA 9.1957. 86.
83. MÓCSY 1959.151.
84. BÓNIS 1942.124., MÓCSY 1954.170., 186., 44/5.
85. SCHÖRGENDORFER op. cit. 22., 206.
86. GOSE op. cit. 21–22., PÓCZY 1956.91., PÓCZY 1957.42., BÁNKI, ZS.: Villa II. von Tác. Alba Regia 4–5. 1965. 103., KOCZTUR op. cit. 118., ETTLINGER–SIMONETT op. cit. 60-a márványozott kerámia megjelenését a néhány évig K-en tartózkodó legiókkal hozza kapcsolatba.
87. PÓCZY 1956.91.
88. PETŐ op. cit. 90., 12. kép 1.
89. BÓNIS 1970.82., és 51. j.
90. BÓNIS 1970.75.
91. PÓCZY 1956.114., 117.
92. GOSE op. cit. 22.
93. BÓNIS 1942.14., XI–XV. t., BÓNIS 1970.78., 80., GABLER op. cit. 158.
94. BÓNIS 1970.80.
95. BÓNIS 1942. XI. t. 4–5.
96. GRÜNEWALD, M.: Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. (Grabungen 1968–74). RLiÖ 29.1979.29–30., T. 15.
97. MRT 2.24/8. lelőhely–Hidegkút
98. GRÜNEWALD op. cit. 42., Taf. 26., 15.
99. BÓNIS 1942. XI. t. 4., XXXVI. t. 5–7.
100. KABA M.: Az aquincumi parancsnoksági épület belső dekorációja a Laktanya utcában. Bp. Rég. 16.1955. 83. j., 21. kép 7–8.
101. BÓNIS 1942. XXXVI. t. 6.
102. REINFUSS, G.: Die Keramik der Jahre 1958/59. Carnuntum Jb. 1959.80–81. VII. T. 4.
103. BARKÓCZI 1956.23. ábra 3–4., 8., XIX. t. 2–3.
104. MÓCSY A.: A Százhalombatta–dunafüredi római tábor és település. Arch Ért. 82.1955.62., XVI. t. 23.
105. MRT 2.20/6. lelőhely, 13. t. 27.
106. BARKÓCZI op. cit. XXI. t. 10.
107. BARKÓCZI op. cit. 22. ábra 8., XVIII. t. 7.
108. BÓNIS 1970.82.
109. BÓNIS 1975.84.
110. Vö. 1. jegyzet
111. GABLER D.: Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében. Arch Ért. 106.1979.212.
112. BÓNIS 1970.82.
113. MÓCSY 1959. 41–43., 98.
114. MÓCSY A.: Pannonia a korai császárság idején. Bp. 1974. 126–127.
115. MÓCSY 1959. ibid.
116. MRT 2. 45/7., 13., 15–16., 11/4. lelőhelyek.
117. MRT 2. 7/12. lelőhely
118. MRT 2. 36/8 lelőhely, 13. t. 18., 25–26., 29.
119. MRT 2. 14/23–25. lelőhely

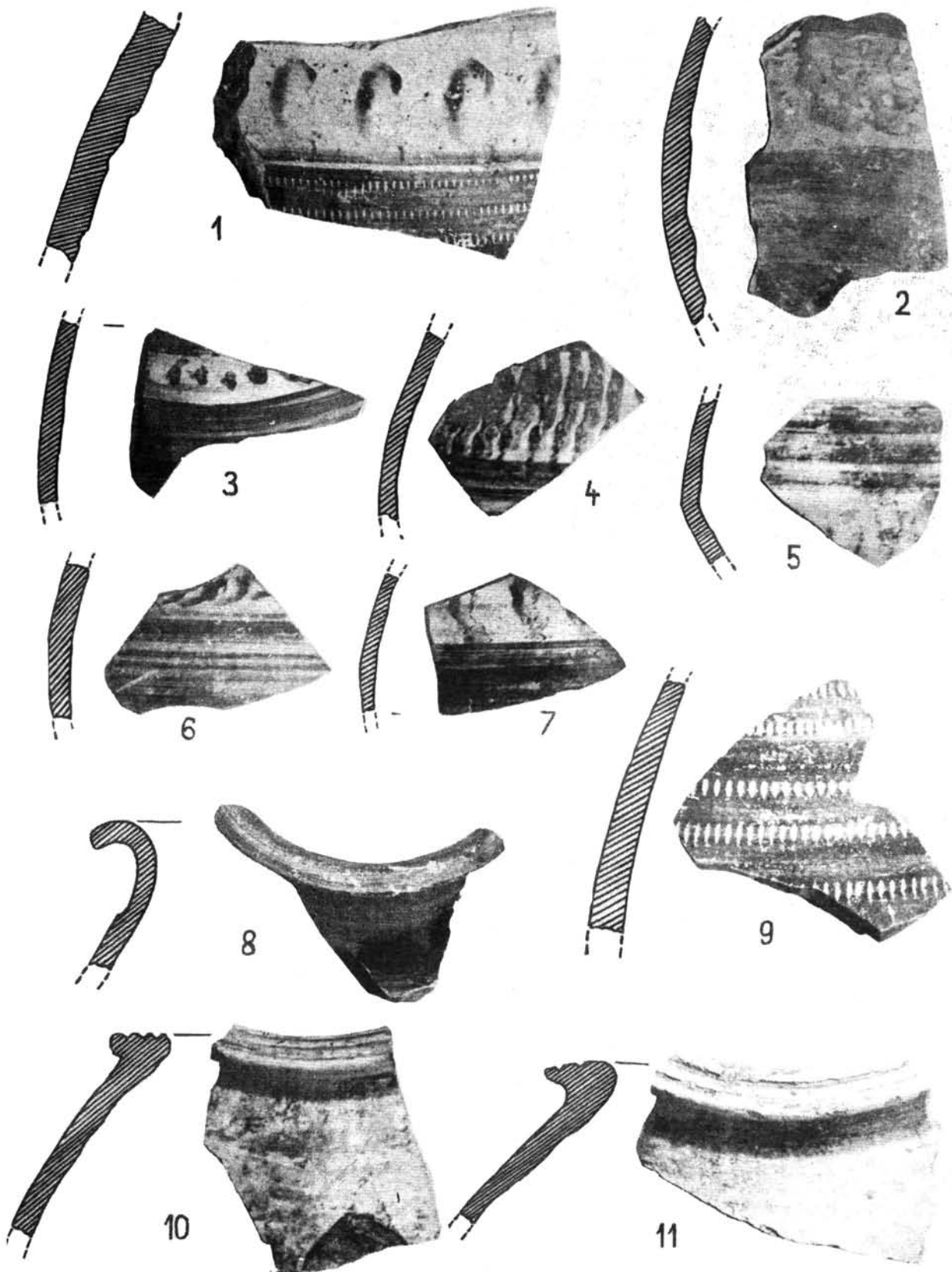
I. tábla

Tafel I.: 1 = 73, 2 = 71, 3 = 77, 4 = 74, 5 = 76, 6 = 1, 7 = 44, 8 = 48, 9 = 7, 10 = 78, 11 = 70, 12 = 43

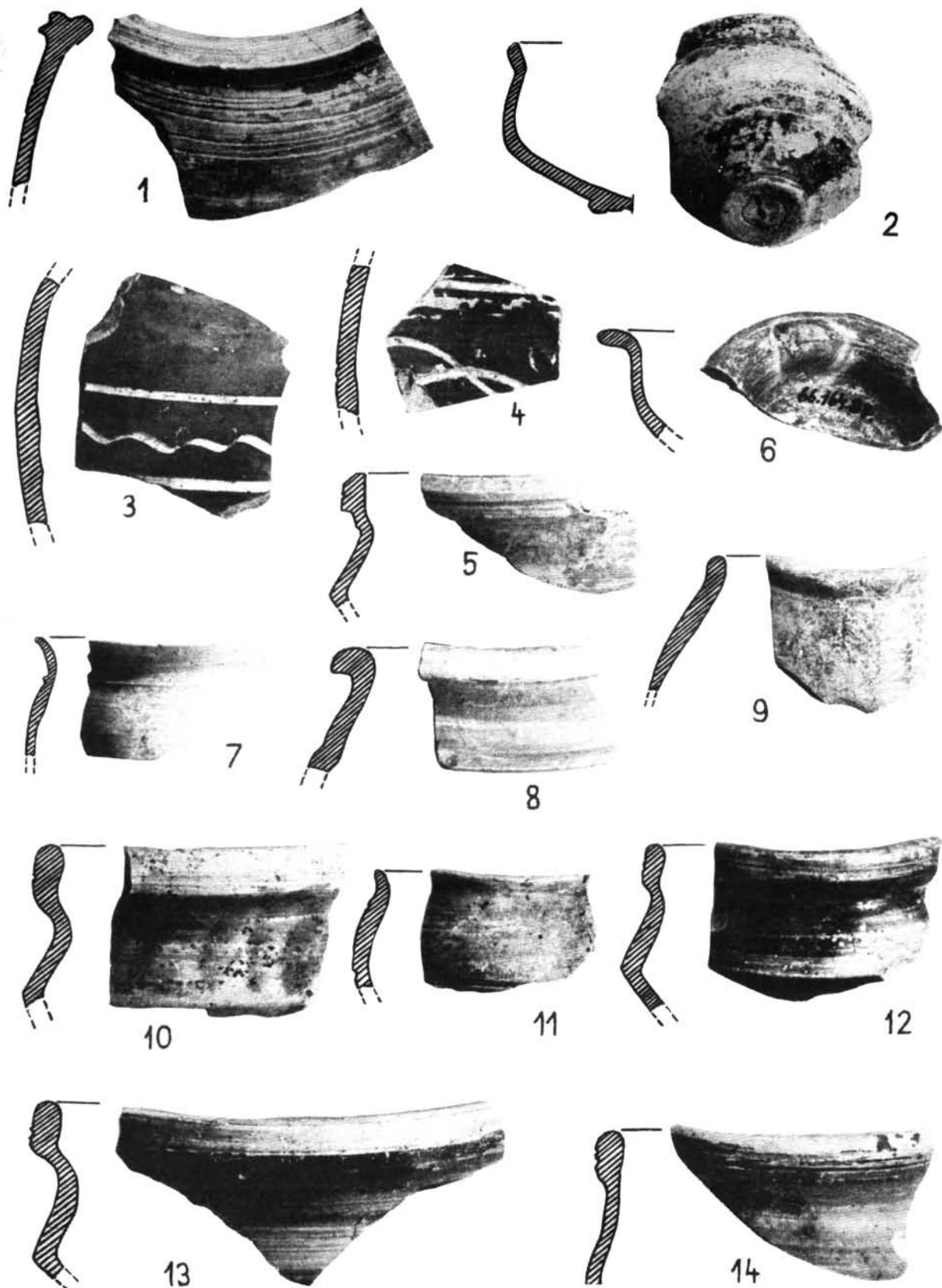
II. tábla

Tafel II.: 1 = 49, 2 = 80, 3 = 94, 4 = 83, 5 = 103, 6 = 8, 7 = 87, 8 = 92, 9 = 55

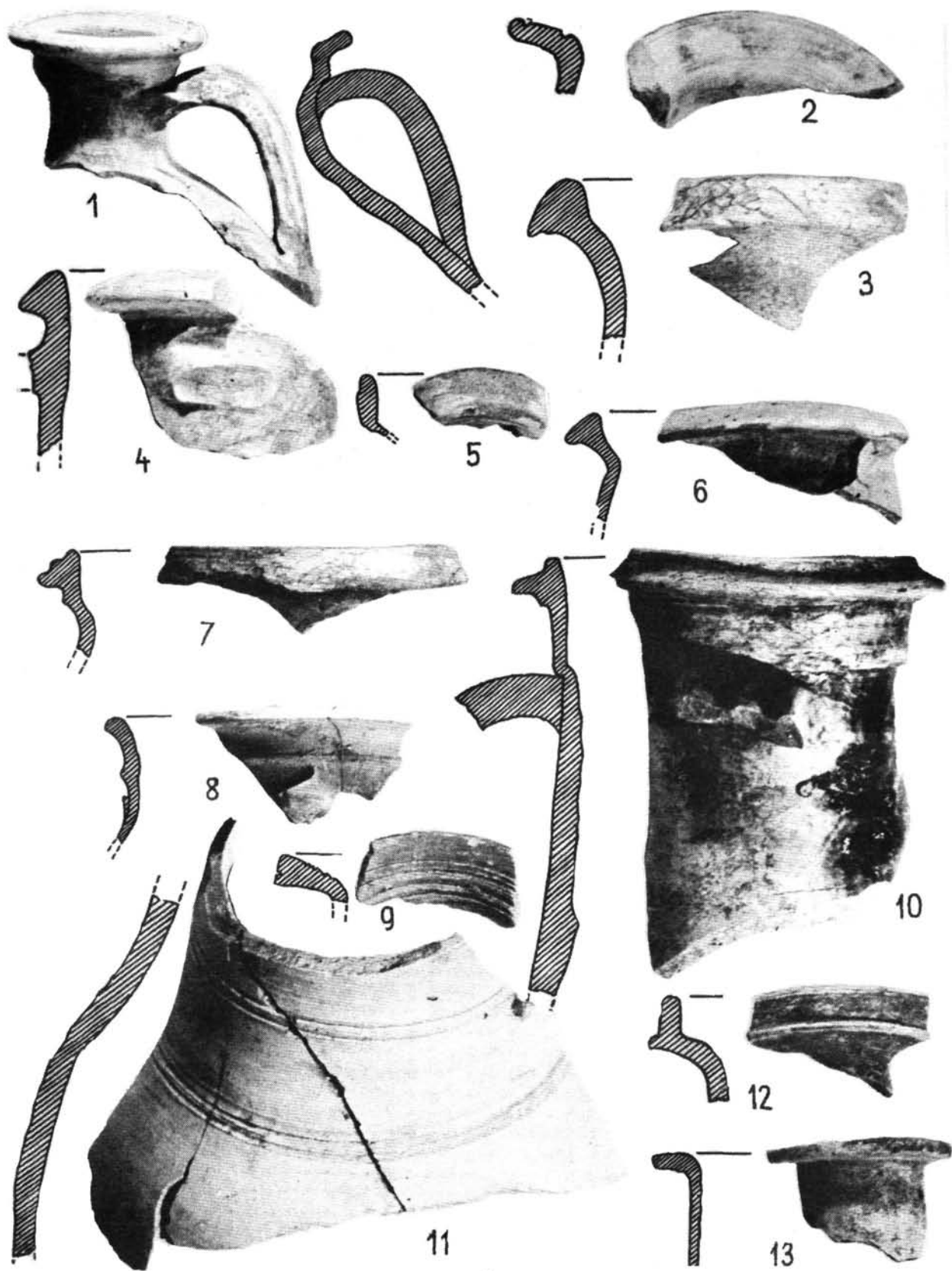
III. tábla

Tafel III.: 1 = 93, 2 = 54, 3 = 5, 4 = 11, 5 = 86, 6 = 51, 7 = 52, 8 = 2, 9 = 91, 10 = 85, 11 = 3,

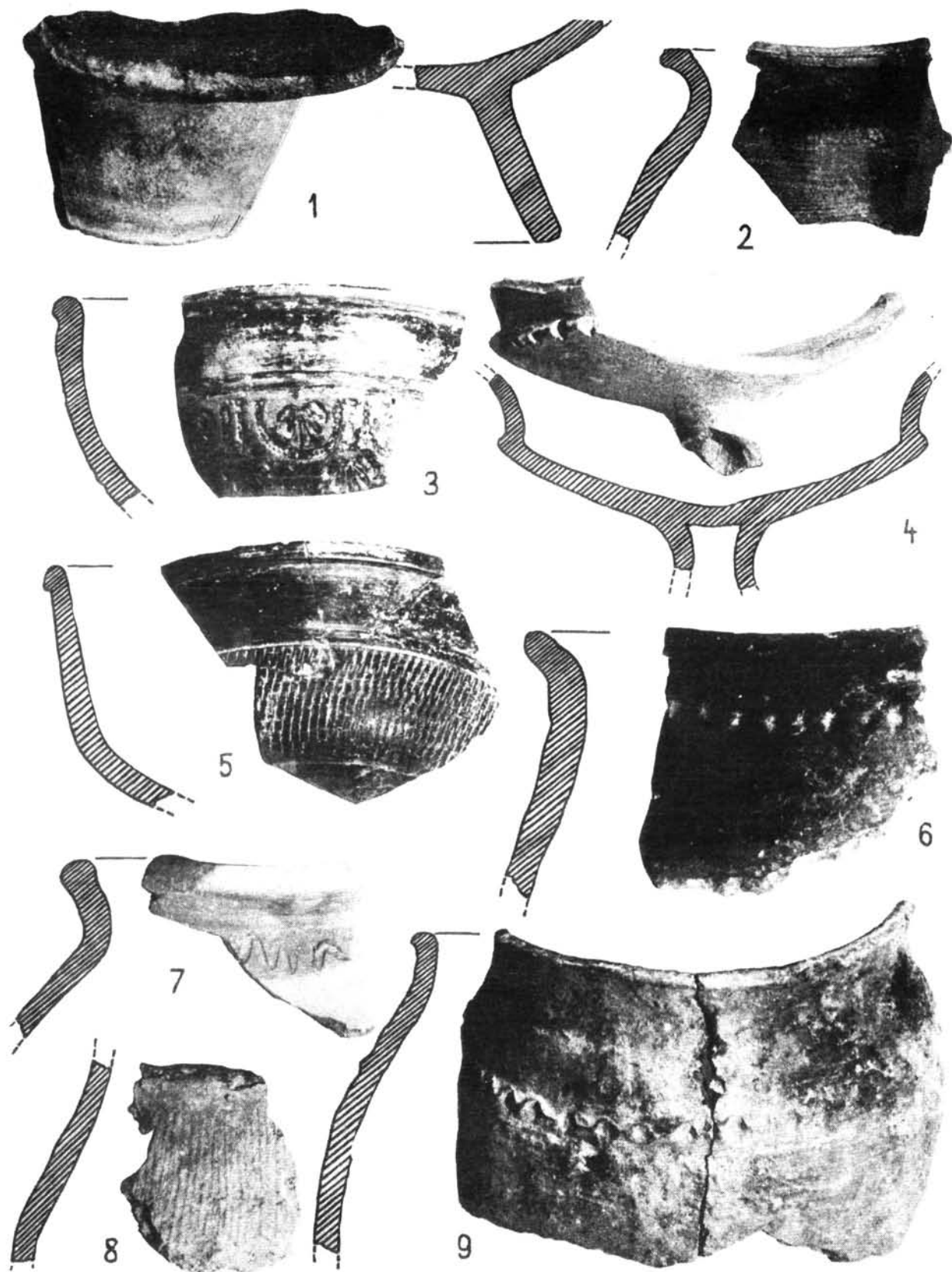
IV. tábla

Tafel IV.: 1 = 88, 2 = 102, 3 = 89, 4 = 90, 5 = 56, 6 = 101, 7 = 105, 8 = 100, 9 = 13, 10 = 96, 11 = 104; 12 = 95 13 = 98, 14 = 12

V. tábla

Tafel V.: 1 = 106, 2 = 67, 3 = 107, 4 = 108; 5 = 66, 6 = 65, 7 = 14, 8 = 61, 9 = 68, 10 = 111, 11 = 16, 12 = 109, 13 = 15

VI. tábla

Tafel VI.: 1 = 117, 2 = 118, 3 = 114, 4 = 18, 5 = 21, 6 = 122, 7 = 22, 8 = 23, 9 = 121.

TÖPFEREIÖFEN AUS DER RÖMERZEIT IN BALATONFÜZFŐ

Im Jahre 1966 hatte man am N-NW-Rand von Balatonfüzfő während eines Strassenbaus Teile einer römischen Siedlung gefunden. Während der Fundsicherung haben wir Teile eines Steinhauses und mehrere Öfen freigelegt bzw. beobachtet (Abb. 1-3).

Das Steinhaus war im Grundriss etwa rechteckig und bestand aus 5, möglicherweise aus 6 Räumen. In den Räumen 1 und 2 haben wir Terrazzo-Fussboden gefunden, in den anderen Räumen war der Fussboden aus hartverdichtetem Erdboden gemacht, örtlich mit dünnen Mörtelschichten vermengt. Die Räume waren von S und W vom Hof umgeben, welcher von einem Zaun abgeschlossen war. Am südlichen Abschnitt des Zauns fanden wir Mauerreste in N-S-Richtung, an der Westseite mit Steinweg in 2,5 m Breite. Der Steinweg verläuft in 7 m Länge in südlicher Richtung, dann im leichten Bogen in südöstlicher Richtung.

Um das Gebäude herum waren insgesamt 9 Öfen zu finden, nördlich vom Haus die Öfen Nr. I bis VI. und südlich die Öfen Nr. VII-IX. Eingehend untersucht haben wir nur die Öfen Nr. I und IV, vom Ofen Nr. VII, der in Längsrichtung von einem Graben zerschnitten worden war, haben wir eine Schnittzeichnung angefertigt. Die Öfen Nr. I, II, III, IV und VII waren mit Sicherheit Töpfereiofen, was man nicht gewiss von den Öfen Nr. V, VI, VIII und IX behaupten kann, da diese auch Backöfen hätten sein können.

Ofen Nr. I (Abb. 5-7) war kreisförmig mit einem Durchmesser von 142 cm, die Achse in N-S-Richtung, die Heizöffnung in südlicher Richtung. Die Wölbungsmauer ist in 10 bis 15 cm Höhe erhalten geblieben. Der Rost war an mehreren Stellen angerissen, an den ganz gebliebenen Teilen konnte man Spuren von Reparaturen - also zweite Verlehmung - beobachten.

Ofen Nr. IV war grösser als Nr. I und enthielt wesentlich mehr Funde. Aus Zeitmangel konnte die Heizkonstruktion nicht mehr untersucht werden.

Ofen Nr. VII (Abb. 11 u. 12) konnte im N-S-Schnitt beobachtet werden. Das Gewölbe stand auf der Nordseite in 65 cm Höhe, der Rostdurchmesser betrug 175 cm, der der Aschengrube mit starker Holzkohlefüllung 155 cm. Die Heizöffnung war auch hier in südlicher Richtung zu finden.

Das aus dem Haus und aus den Öfen stammende Fundmaterial bestand ausschliesslich aus Topfresten. Das Keramikmaterial enthielt keine Terra sigillata, und wenn man von zwei Amphoraresten absieht, auch keine sonstigen Importkeramiken. Von einigen Bruchstücken lässt sich feststellen, dass diese nicht in Balatonfüzfő hergestellt worden waren; diese stammten wahrscheinlich aus anderen Töpfereien Pannoniens. Solche Stücke sind die Nr. II. t. 5. und IV. t. 7.

Der Füzfőer Ursprung gilt als unsicher in solchen Fällen, wenn der Topftyp im Material lediglich durch ein oder zwei Stücke repräsentiert wird. Dies gilt für die Dreifusschüssel, für die Räucherschüsseln, für die Topfreste, die nicht auf der Töpferscheibe gedreht worden waren, sowie für einige Bruchstücke von pannonischer Ware mit grauer Stempelverzierung.

Die in Füzfő erzeugten Töpfe können in drei grosse Gruppen eingeteilt werden: Schalen, Töpfe und Krüge. Unter den Schalen sind mehrere Typen zu finden. Die Schalen mit S-Profil, geglätteter Oberfläche oder roter Bemalung und mit

eingezogenem Rand stammen aus LT-D. Die Form der italienischen Terra sigillata wird von der sog. Leistenschale nachgeahmt. Diese sind die charakteristischsten Teile des Materials und sind auch zahlenmässig am stärksten vertreten (28 Stück); die überbrannten bzw. deformierten Stücke darunter weisen auf den lokalen Ursprung hin. Die Art der Bemalung der Leistenschalen kann zweierlei sein: Marmorbemalung oder glatte rote Bemalung, aber auch beide Formen zusammen kommen mitunter vor.

Unter den Schalen mit dicker Wand und mit in horizontaler Richtung breiter werdendem Rand kommen glatte und Leistenschalen, Schüsseln mit und ohne Griff vor. Die Bemalung ist auch hier marmorartig oder glatt. Es sind auch unbemalte Stücke vorhanden.

In dem Material sind 11 solche Schalenbruchstücke enthalten, welche bislang nur aus Brigetio bekannt waren aus dem Material der Töpfersiedlung von Gerhát (IV. t. 5., 10, 12-14).

Von den Töpfen ist die typischste Gruppe die Form mit horizontalem Rand und eierförmigem Rumpf. Ein Teil der Kollektion der Topfform von spätkeltischer Herkunft (rote Zonenbemalung, Wellenlinie) deutet ebenfalls auf keltischen Ursprung hin. Dieser Topftyp kommt am frühesten im südwestlichen Teil der Provinz, in der Gegend von Poetovio vor, der bislang bekannte grösste Herstellungsort war im II. Jahrhundert Brigetio. Auf den Stücken aus Füzfő kommen neben der glatten roten Zonenbemalung im rohen Teil zwischen den Zonen bemalte Gitter- und Wellenlinienmuster, zwischen den horizontalen Linien Marmorimitationen oder Fleckenbemalung bzw. eingeritzte Zahnverzierung in mehreren Zeilen vor.

Die Form der grifflosen Krüge ist ein anderer charakteristischer Topftyp der Zonenkeramik. Der ebenfalls auf keltische Tradition zurückblickende Krug mit länglichem Rumpf, engem Hals und herausragendem Rand wurde mit roter Färbung versehen, an der Seite mit eingeritzten Rillen, Wellenlinien und Zahnverzierung. An der Seite einiger solcher Krüge aus Füzfő sind auch gemalte Tüpfel bzw. Marmorzonenbemalung zu finden. In dem rotbemaltem Material kommen auch die Überreste von Griffkrügen mit vor.

Unter den Griffkrügen sind zwei typische römische Formen zu finden: der Krug mit herausragendem Rand, mit Halswulst bzw. mit Kragenrand. Es fällt auf, dass die Form und die Musterstücke doppelten Ursprungs sind. Aus formalem Gesichtspunkt betrachtet können wir feststellen, dass sowohl spätkeltische (Schalen mit S-Profil, Töpfe von Eierform, Krug ohne Griff), wie auch römische (Terra sigillata-Schale [Imitationen], Griffkrüge, grosse Schalen) Formen vertreten sind.

Auch die Stücke zeigen diese Dualität, denn Zonenbemalung, Gitter- und Wellenlinienverzierung sind keltischen Ursprungs, wohingegen Marmorbemalung und Ritzverzierungstechnik typische römische Techniken sind. Beide Techniken sind auch gemeinsam anzutreffen.

Die Datierung des Materials wird durch den Umstand erschwert, dass weder Münzen, noch Importkeramiken zu finden waren. So können wir das Material nur durch Vergleich mit bekannten anderen pannonischen Keramiken zeitlich einordnen.

Die zahlreichen Leistenschalen sind in Pannonien vorwiegend im II. Jahrhundert, in der Zeit während des Hadrian und Antoninus am häufigsten vertreten. Die Stücke aus Brigetio und aus Fertórákos stimmen mit unseren Funden völlig überein, so dass wir die Erzeugung der Töpfereiwaren in diese Zeit legen können.

Die derben Schalen mit horizontalem Rand kommen in der ersten Hälfte des II. Jahrhunderts vor.

Die Parallelität der tiefen Schälchen mit vertikalem Rand sind nur aus Brigetio bekannt aus dem Material der Töpfereien aus der Zeit von Hadrianus und Antoninus. Von den Stücken, die nicht in Füzfő erzeugt, aber dort gemeinsam mit dem übrigen Material gefunden worden waren, ist die Dreifussschale ein charakteristischer Vertreter aus dem I. und II. Jahrhundert und in allen frühromischen Siedlungen anzutreffen. Ein Füzfőer Stück der pannonischen Ware mit Stempel-

verzierung kann mit Meister Resatus in Verbindung gebracht werden, so dass dieses Stück wahrscheinlich in der ersten Hälfte des II. Jahrhunderts entstanden ist.

Die Dualität der technischen Ausführung der Marmorbemalung – z.T. orangerote Bemalung mit feiner Pinselführung, andererseits wiederum gröbere, bräunliche Bemalungen – deutet ebenfalls auf das II. Jahrhundert hin. Die Stücke mit eingeritzter Zahnverzierung müssen wir zu den späten Stücken der Töpferei zählen.

Die Tätigkeit der Töpferei kann also anhand der Analyse der aufgearbeiteten Teile auf die Zeit von Hadrian und Antoninus gelegt werden.

Anschrift der Verfasserin: Márta H. Kelemen
Museum „Bálint Balassa“
H-2500 Esztergom

Nympháknak szentelt oltár Kékkútról

LÁSZLÓ PÉTER

Kékkút község, a tapolcai járásban, régtől jól ismert római kori régészeti lelőhely. Több faragott, feliratos kő került elő a falu határában és a környéken, amelyeknek egy része azonban az idők folyamán sajnos elveszett. Ezek közé tartozott az a Nympháknak szentelt oltár is, amely a közelmúltban újból megke-
rült.

A Magyarország Régészeti Topográfiája Kékkút lelőhelyeit és leleteit ismertetve a 22/2. szám alatt a következőket írja: „A község szélén, a Salföldre vezető út jobb oldalán, Keresztúri Mihály Fő utca 51. sz. házának kapuoszlopába római oltárkő van befa-
lazva. A körül nem dönthető el, van-e felirata.”¹ A kérdéses oltárkövet 1977-ben a kapuoszlopból kiemelték és elszállították, s az Straub Péter diszeli há-
zának kertjében került felállításra, ahol jelenleg is megtalálható. Miután az emlék hozzáférhetővé vált, bebizonyosodott róla, hogy van felirata és azonos az elveszettnek hitt, Nympháknak szentelt oltárral. Az oltár szövegét a CIL III 4133 közölte, s ennek nyomán a szakirodalomban több helyen is szerepelt, de már 1890 óta az „eltűnt” megjegyzéssel.²

Az egyszerűen megmunkált oltár fehér mészkőből készült. Magassága 88 cm, szélessége az alpnál 36 cm. Az oltártörzs alul 34 cm, felül 31 cm széles. Az oltár egyszerű négyszögű alapon áll, amelynek alsó része durván kifaragott. A viszonylag karcsú oltár fel-
felé egyenletesen keskenyedik. A széles felső párkány-
zat alatt gyengén profilált kyma-tagozat biztosítja az átmenetet a törzshöz. Alul a törzset az alapzattól egy keskeny, inkább léctagra emlékeztető párkányzat vá-
lasztja el.

Ma már nehéz megállapítani, hogy valószínűleg tel-
jesen sima abacusa eredetileg milyen magas volt, mivel teteje hiányzik. Ugyancsak sérültek az alsó és felső párkányzat sarkai és az oltártörzs élei, valamint erő-
sen kopott és töredezett elülső felülete azon a részen, ahol az utolsó két feliratsor húzódik. Az oltártörzs elülső felületén négysoros felirat olvasható, amely szorosan a felső párkányzat alatt kezdődik:
Nymph / is Iul(ia) / Martia / v(otum) [s(olvit) l(ibens)]
m(erito) /³

Azok a szerzők, akik az oltárkövel foglalkoztak, azt eredetiben nem láthatták, s csak a CIL publikációjára voltak utalva. Mommsen azonban maga sem látta a követ – mint munkájában utal is rá.⁴ Az emlékről neki Peter Köppen, orosz geográfus és régiségtudós

1823-ban Bécsben kiadott „Alterthümer am Nord-
gestade des Pontus” c. műve alapján volt tudomása. Magát a szöveget Car. Ern. Christ. Schneider pozsonyi professzor jegyzeteiből idézte, amelyeket Schneider fia bocsátott rendelkezésére. Így történhetett, hogy Mommsen az oltár feliratát hibásan publikálta.⁵

.....
NYMPH
IS·IUL·
MARTIA
V·I·

A kipontozott legfelső sor talán arra utal, hogy Mommsen felül még egy feliratsort tételezett fel, amely feltételezés az eredeti kő ismeretében eleve ki-
zárt. Ezenkívül teljesen tévesen közölte az utolsó feliratsort is. Annál meglepőbb, hogy Kuzsinszky Bálint 1920-ban – tehát amikor az oltár már biztosan nem volt meg – ennek ellenére helyesen idézte a szöve-
get.⁶ Szerinte az utolsó feliratsor v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) – ami megfelel a valóságnak, de ami a CIL-ből nem olvasható ki. Nehéz megmondani, hogy mi készítette Kuzsinszkyt arra, hogy eltérjen a Mommsen által közölt szövegtől. Talán az oltárfelira-
tok szokásos befejező formuláját itt is eleve feltéte-
lezte, s a v(ir) i(n)lustris) kifejezés a név Iulia Martia feloldásával amúgy is összeegyeztethetetlen volt.

Th. Mommsen műve 1873-ban jelent meg – for-
rása, mint láttuk a kékkúti oltárkövet illetően P. Köp-
pen 1823-ban kiadott könyve volt. Ezután bárki is foglalkozott a kővel, vagy említette azt, a CIL nyomán tette. Így először Récsey Viktor, akit 1890-ben az Országos Régészeti és Embertani Társulat azzal bízott meg, hogy Rómer Flóris korábbi kutatásai után a Ba-
laton vidékén, Zala, Somogy és Veszprém vármegyék-
ben az újabban előkerült régészeti emlékeket felku-
tassa. Récsey beszámolója 1895-ben jelent meg nyom-
tatásban. Miután ő 1890-ben már nem találta meg az oltárkövet Kékkúton,⁷ bizonyos, hogy az valamikor 1823–1890 között került beépítésre a Fő utca 51. sz. ház kapuoszlopába.⁸

Az oltár lelőhelyeként a MRT 1.⁹ és ennek nyomán a RIU 2¹⁰ egyértelműen a savanyúvízforrást jelöli meg. Érdemes ezen adat eredetét megkeresni, mivel tanulságos példája egyúttal annak is, hogyan lesz az idők folyamán egy általánosan fogalmazott megállapításból adatszerű bizonyosság.

1. ábra. Nympha-oltár, Kékkút.
Abb. 1: Nymphenaltár, Kékkút

Ebben a tekintetben mint ősforrás, Mommsen már sokat idézett műve, a Corpus Inscriptionum Latinarum szerepel. Th. Mommsen számára, aki soha nem járt Kékkúton, a falu egyetlen lelőhely volt – annyit tudott róla, hogy a Balaton közelségében fekszik és határában gyógyforrás található. Megjegyzi, hogy a római korban látogatott volt ez a hely éppen meleg vízű (!?) forrása miatt („... cum aquis calidis Kekutiensibus”), s erre példaként a szóbanforgó oltárkövet említi.¹¹ Az említett forrás vize azonban nem meleg, hanem hideg, jórészt kalciumtartalmú ún. kristályvíz, ami ugyan nem zárja ki esetleges népszerűségét, de abban az értelemben, ahogyan Mommsen említi, meleg gyógyfürdőként nem jöhet szóba. Mommsennek a helyismeret hiányából fakadó ezen tévedése érdekes módon Makay Bélánál, jóval később, 1913-ban ismét felbukkan.¹² „Kékkúton a hévvizet a rómaiak jól ismerték, azt az utóbbi helyen talált feliratos kő megfejtése által Mommsen is erősíti.” Mommsenre hivatkozik Récsey Viktor is beszámolójában:¹³ „Nemhiába ismerték már a rómaiak a kékkúti savanyúvízforrást, gazdag lelethele is ez a római időszaknak. Volt itt a Nymphák tiszteletére állított oltárkö is, melyet Mommsen 4133. sz. a. közölt, de ezt

már nem találtam ott.” Kuzsinszky Bálint 1920-ban ezt írta:¹⁴ „Kékkút határában, azon a helyen, ahol a savanyúvízforrás fakad, a Kővágóörsre vezető út jobb oldalán nincsen semmi római nyom, legalább én nem láttam ilyent. Pedig, hogy már a rómaiak ismerték és használták, a mellett szól, hogy Kékkúton találtak egy olyan oltárkövet, melyet a Nymphák tiszteletére egy nő, Julia Martia állított.” Mindezek a szerzők Mommsen idézett művére hivatkoznak, míg a MRT 1 a lelőhely kérdésében elsősorban Récsey Viktor beszámolójára utal.¹⁵

Végeredményben a MRT 1 előtt egyik szerző sem állítja azt, hogy a nevezett oltár valóban a savanyúvízforrásnál került elő, bár megállapításaik ezt az értelmezést sugallták. Félrevezető volt az a tény, hogy ezt az oltárkövet mindig a savanyúvízforrással összefüggésben említették. Kezenfekvőnek tűnt, hogy ha Kékkúton Nymphák tiszteletéről beszélünk, akkor az csak a savanyúvízforrással kapcsolatban lehetséges. Mommsennek az a tévedése, hogy itt egy melegvízű forrásról tudott, növelte ennek a lelőhelynek a jelentőségét.

Ezek után annyi bizonyos csupán, hogy ez a Nympháknak szentelt oltár Kékkútról származik. Természetesen a fenti fejtegetéssel nem bizonyítottuk, hogy ez az emlék adott esetben nem állhatott éppen a

2. ábra. Nympha-oltár, Kékkút.
M = 1:10
Abb. 2: Nymphenaltár, Kékkút
M = 1:10

savanyúvízforrásánál – de nem zárhatjuk ki eleve más lelőhely valószínűségét sem. Kétségtelen, hogy Kékkúton más lelőhely is számbajöhet, ahol ilyen oltárt felállíthattak.

Már Kuzsinszky Bálint megállapította azt, hogy a savanyúvízforrás közelében semmilyen római nyom nincs.¹⁶ Az egyetlen római lelőhely, amely viszonylag nincs messze innen az ún. Maktyányi-dűlőben van.¹⁷ Itt egy római villa maradványaira bukkantak, amely villa az i. sz. IV. században épült és előzményei nincsenek. A villa lakója már keresztény volt.¹⁸

A falu ellenkező végén, a Salföld felé vezető út mentén, szintén van egy jelentős római kori lelőhely, ahol a leletek a rómaiak által kiépített Nagykúti-forrás körül csoportosulnak.¹⁹ A lelőhelyet már Kuzsinszky Bálint is ismerte,²⁰ s valóban a környéken a

kukoricásban, a forrástól nem messze, épületekre utaló nyomok ma is megfigyelhetők. A Nagykúti-forrás köveit sajnos az utóbbi években a helyi MgTSz. géppel szétrombolta, hogy itatóhelyet létesítsen itt.

A Nagykúti-forrás ugyanúgy számításba jöhet olyan lelőhelyként, ahol a Nympháknak szentelt oltár esetleg állhatott.²¹ Ezt a feltételezést alátámasztani látszik az a tény is, hogy a kő a Fő utca 51. sz. ház kapuoszlopába volt beépítve – már a múlt század második felétől –, amely épület a falunak Salföld felé eső végén áll, s a szélső házak egyike. Ez a hely egészen közel fekszik a Nagykúti-forráshoz. Talán kézenfekvőbb, hogy a kerítés és a kapu építésekor innen hozták az oltárkövet, mint a falu túlsó végéről, ill. a falu kővágóörsi szélétől is még távol fekvő savanyúvízforrástól.

JEGYZETEK

1. BAKAY K.–KALICZ N.–SÁGI K.: Magyarország Régészeti Topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966. (MRT 1.) 97.
2. MOMMSEN, Th.: Corpus Inscriptionum Latinarum III. 1873. 4133., RÉCSEY V.: Balaton-vidéki régészeti kutatásaim némi eredménye. Veszprém 1895. 18., MAKAY B.: A Balaton a történeti korban. Bp. 1913. 50., 52., KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archeológiája. Bp. 1920. 131., 136., MRT 1.22/5. lelőhely, BAR-KÓCZI, L.–MÓCSY, A.: Die römischen Inschriften Ungarns. Bp. 1976. (RIU 2.) Nr. 324., 48.
3. Mócsy A. a fényképfelvétel alapján megfontolásra ajánlja azt a feltételezést, hogy a harmadik sorban esetleg a MARIA, ugyancsak jól ismert, latin cognomen áll. A kopott felületen az I jelen keresztülfutó görbe vonal sérülésnek is könnyen felfogható.
4. CIL III 159. (XXVIII).
5. CIL III 4133, RIU 2. Nr. 324., 49.
6. KUZSINSZKY op. cit. 136.
7. RÉCSEY op. cit. 18.
8. Székely Károly kékkúti lakos szerint, akinek a családja volt a ház eredeti tulajdonosa, az a múlt század második felében épült.
9. MRT 1. 22/5. lelőhely
10. RIU 2.48.: „Bei Sauerwasserquelle gefunden”.
11. CIL III 523. (XV)
12. MAKAY op. cit. 52.
13. RÉCSEY op. cit. 18.
14. KUZSINSZKY op. cit. 131. idézve a CIL III 4133-t.
15. MRT 1. 22/5. lelőhely, 1. jegyzet
16. KUZSINSZKY op. cit. 131.
17. MRT 1. 22/3. lelőhely
18. SÁGI K.: Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása Kékkúton. VMMK 11. 1972. 121–135.
19. MRT 1. 22/4. lelőhely
20. KUZSINSZKY op. cit. 136.
21. Nem változtatja meg lényegesen a képet az az adat sem, amelyet Straub Péter kapott a Fő u. 51. sz. ház jelenlegi tulajdonosától. E szerint a követ a kapuhoz a római katolikus templomtól szállították ide, amelynek a renoválása ebben az időben folyt. A templom ugyancsak a falunak a Nagykúti-forráshoz közeleső végén áll.

NYPHENALTAR AUS KÉKKUT

Die Archäologische Topographie Ungarns erwähnt unter den Fundorten von Kékkút unter der Nummer 22/2 einen römischen Altarstein, der in die Torsäule des Hauses Fő utca Nr. 51 eingemauert ist. Nachdem der Stein in 1977 aus der Torsäule herausgenommen worden ist, konnte festgestellt werden, dass dieser mit dem Nymphenaltar identisch ist, der zuerst von Th. Mommsen unter CIL III 4133 publiziert worden war und als verloren galt.

Der einfach gearbeitete Altar ist aus weissem Kalkstein gemacht. Seine Höhe beträgt 88 cm, die Breite ist am Fundament 36 cm. Der Altarrumpf ist unten 34 cm, oben 31 cm breit, verjüngt sich also nach oben leicht. An der Vorderfläche des Rumpfes ist eine vierzeilige Aufschrift zu lesen, welche direkt unter dem obersten Sims anfängt:
Nymph / is Iul(ia) / Martia / v(otum) [s(olvit) l(ibens)] m(erito) /

Th. Mommsen hatte über den Stein anhand des im Jahre 1823 in Wien herausgegebenen Werkes von P. Köppen „Alterthümer am Nordgestade des Pontus“ bzw. anhand der Aufzeichnungen des Pressburger Professors Car. Ern. Christ. Schneider geschrieben. Er selbst konnte den Stein nicht sehen, und wahrscheinlich ist der Text daher falsch zitiert. Der Stein wird anhand von Mommsens Angaben von mehreren Autoren erwähnt, er galt allerdings schon seit 1890 als verschollen in der Fachliteratur. Der Alter ist irgendwann in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts in die Torsäule des erwähnten Wohnhauses eingebaut worden.

Th. Mommsen, der keine Ortskenntnis in dieser Gegend besass, brachte diesen den Nymphen gewidmeten Altarstein mit der Sog. „Sauerwasserquelle“ von Kékkút in Verbindung. Irrtümlicherweise hielt er die Quelle für warm, und damit verlieh er dem erwähnten Fundort eine zu grosse Bedeutung. Jeder nachfolgende Autor erwähnt den Altarstein in diesem Zusammenhang, und danach wurde in der Archäologischen Topographie als eindeutig erwiesen angenommen, dass der

Fundort die Sauerwasserquelle war. Es gibt keine konkreten Hinweise für den genauen Fundort des Steines, so dass wir die Möglichkeit nicht ausschliessen können, dass der Stein ursprünglich anderswo gestanden hat. Das Wohnhaus, zu dessen Tor der Altarstein als Baustein verwendet worden ist, befindet sich am anderen Ende des Dorfes, in der Nähe eines anderen römischen Fundortes, der sog. Nagykúti-Quelle. Somit können wir in erster Linie diese Quelle als den eigentlichen Fundort annehmen. Dieser Umstand wird unterstützt durch die Tatsache, dass direkt an der Sauerwasserquelle keine römischen Denkmäler gefunden worden waren. Das nächste Andenken aus der Römerzeit ist in der sog. Maktyányi-Flur eine Villa aus dem IV. Jahrhundert, welche nach den hier ausgeführten Ausgrabungen keinerlei baulichen Vorläufer besass. Der Besitzer der Villa war bereits Christ.

Anschrift des Verfassers: Dr. Péter László
Bakonyi Múzeum
H-8201 Veszprém

A pápasalamoni kincslelet ládaverete

GÁSPÁR DOROTTYA

A veszprémi Bakonyi Múzeum kiállítási vezetője olyan domborított medúzafejeket ismertet, amelyek még az 1920-as évek során kerültek a múzeumba más leletekkel együtt.¹ A leletegyüttesről bővebben csak a Régészeti Topográfiában olvashatunk. Az idevonatkozó részt idézem: „A temető melletti homokbányában 1923-ban egy javarészt bronzleletekből álló együttest találtak. 1925-ben Kajcsos I. gyűjtéséből a következő tárgyak kerültek a VBM-ba: láda pántdarabjai (34 db), egy bronztükrő töredéke, emberi lábat utánzó edényfűl, bronz kancsódarabok, bronz töredékek, szőlőlevél idomú bronz edényfűl, agyagedény-töredékek, vaspatkó, vaslándzsa és ládafogantyú. Az 52 db-ból álló együttest Kajcsos I. 2 pajzsdudorral, Horváth G. Antal 1926-ban feltehetőleg ládikaveretként szolgáló medúzafejjel gyarapította. A leletek két tárgy kivételével elkallódtak, illetve a ládikaveretek tévesen Lovas lelőhellyel kerültek beletárolásra. Radnóti A. a II–III. sz-ra határozta meg. A ládaveretek alapján azonban a leletegyüttes inkább a III–IV. sz-ra keletkezett.”²

Magát a kiállított tárgyat véve alapul, közli a darabokat H. Buschhausen,³ aki részletesen foglalkozik a kiállításon látható rekonstrukcióval, amelyet helyesen fogad el.⁴ A vereteken kívül H. Buschhausen megemlíti még azokat a pénzeket is, amelyeknek másolatait a kiállításrendezők didaktikai célokból a ládikába helyezték. E pénzeknek a leletegyütteshez való tartozását bizonytalannak véli.⁵

Ezzel a néhány adattal a ládikaveretek kutatástörténete be is fejeződött egy biztos következtetést hagyva maga után, hogy ti. a darabok körül van bizonytalanság, amelyet tisztázni kell, a helyesbített adatokra pedig ismét fel kell hívni a figyelmet.

Egy ilyen nem lényegtelen helyesbítés a lelőhely meghatározása. A Szerzeményi Napló bejegyzései alapján a Topográfia munkatársai megállapították, hogy a leltárkönyvben téves a lelőhely megnevezése.⁶ Sajnos, az irodalomban is a hibás LOVAS megjelölés vált köztudottá a tényleges PÁPASALAMON helyett.⁷

Buschhausen katalógusa felveti annak kérdését, vajon pénzek tartoztak-e a lelethez? Hogy mik tartoztak a kincslethez, azt a Szerzeményi Napló egyértelműen tisztázza, amely érmekeket nem említ, tehát nem voltak a kincsleletben. A nagyobb probléma azonban inkább az, hogy ládikaveret-e minden, amit annak tar-

tanak. Így egyik feladatunk a ládikaveretek és a kincslelet egyéb darabjainak a szétválasztása.

Az 55.277. 1–3. leltári számon nyilvántartott darabok – egy medúzafej kivételével – az 1. ábrán látható összeállításban voltak kiállítva. Ez a rekonstrukció az, amelyről Buschhausen ír.⁸ Amennyiben a medúzafejeket is a ládikához tartozónak gondolnánk, akkor megjegyzendő, hogy a rekonstrukcióról a negyedik medúzafej lemaradt. A négyszögletes lemezek kis lyukacskáit pedig automatikusan lefedték az öntött bronzkúpokkal, feltételezve, hogy valamennyi lyuk szögnek a helye. Kúpokkal felszerelve láthatók a lemezek a 2. ábrán. Vizsgáljuk meg önmagunkban az egyes darabokat külön-külön képen mutatva be őket:

3. *ábra:* 31,5 x 13,9 cm nagyságú bronz lemez, amelynek közepét domborított és négy vésett koncentrikus kör díszíti. A lemez felső szélén egy szakaszon még megmaradt a derékszögben meghajlított, így a doboz élére applikálható, lemezcsík. A lyukak közül a négy sarkon, valamint a kör középpontjában látható lyuk valóban szögek helye, de a domborított kör külső oldalán vágott egy-egy lyuk már a fül odaillesztésének helye. A dobozon ez a lemez a fedél előoldalának közepén van. Aranyozott.

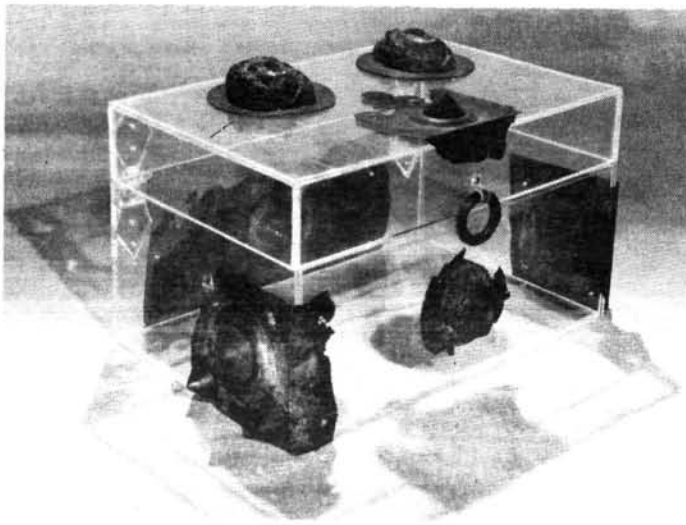
4. *ábra:* 13,1 x 13,7 cm nagyságú saroklemez, ami azt jelenti, hogy két szomszédos oldalán van meg a derékszögben meghajlított lemezcsík, amely azt eredményezte, hogy csakis a doboz sarkára volt applikálható a darab. Így ez a fedél előoldalának szélén, a doboz sarkán helyezkedett el. Az előbbivel egyezően, domborított és vésett koncentrikus körökkel van díszítve. A darab jelentősége az, hogy jobb felső sarkában látható a szög eltakarására szolgáló szögfej nyoma, amely 1,8 centiméternyi átmérőjű. Aranyozott.

5. *ábra:* 13,0 x 13,5 cm nagyságú éllemez, ami azt jelenti, hogy csupán egy oldalán van derékszögben meghajlított lemezcsík, így a doboz előoldalának szélén helyezkedhetett el. Díszítése az előbbi lemezével azonos. Aranyozott.

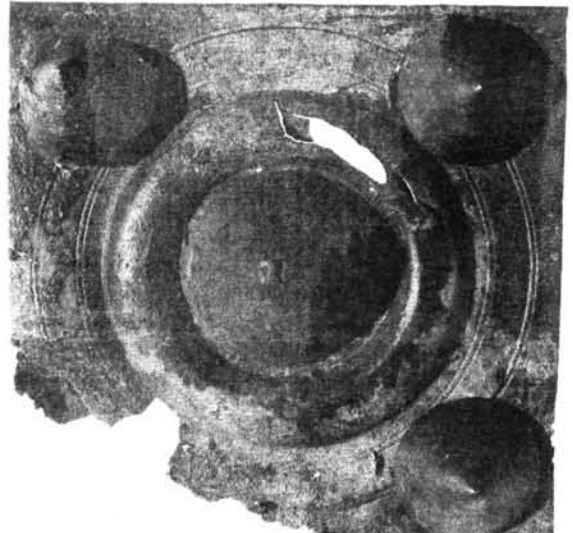
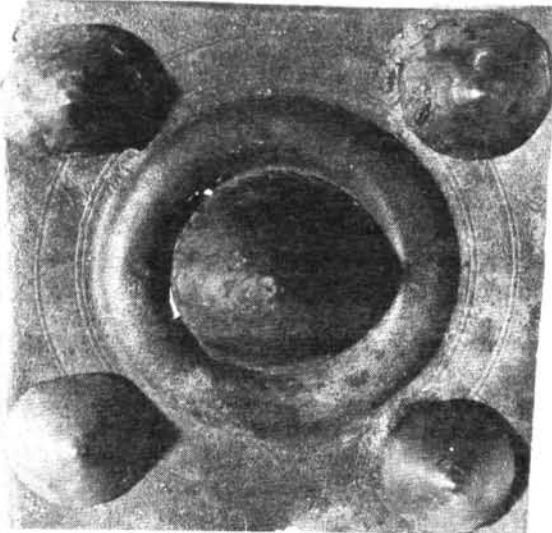
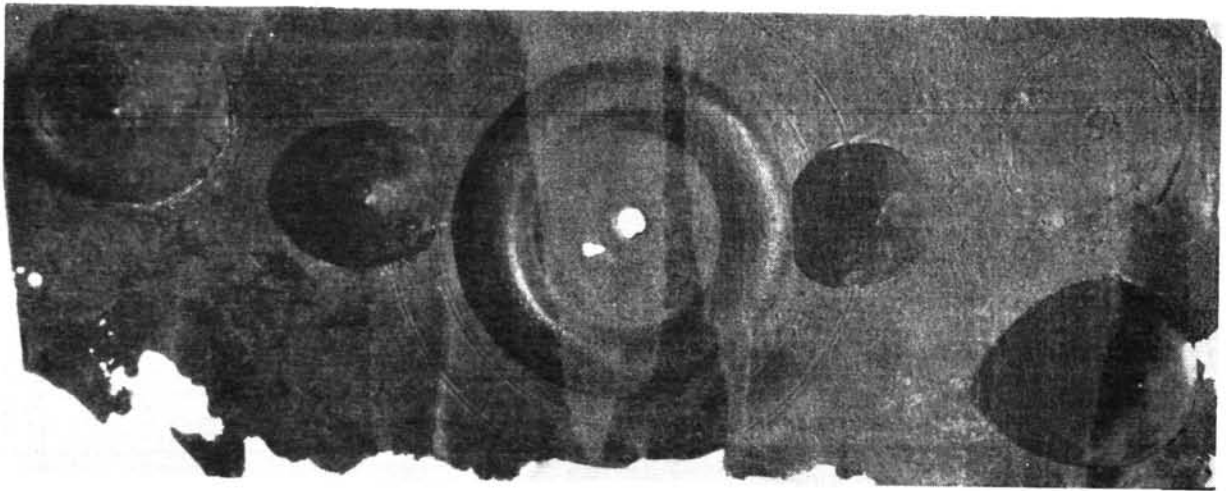
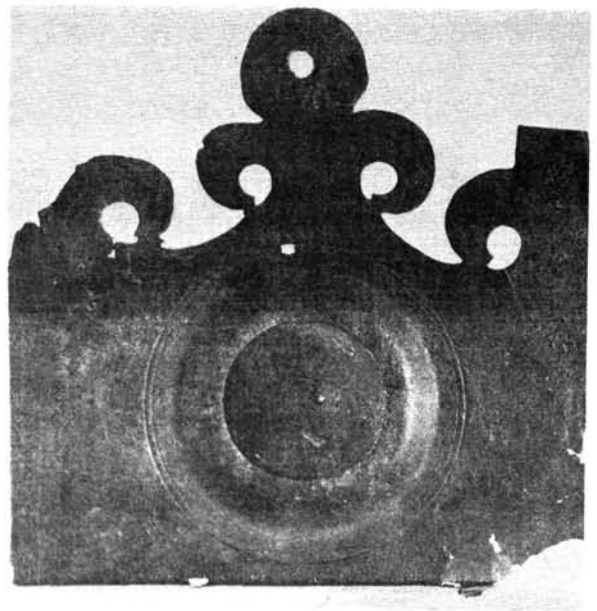
6. *ábra:* 13,4 x 13,0 cm nagyságú éllemez, amelynek egyik oldala profilált. Közepét egy domborított és két vésett koncentrikus kör díszíti. Aranyozott.

7. *ábra:* Az egyik derékszögben meghajlított lemezcsík töredéke.

8. *ábra:* Öntött bronz kúpok. 6 db nagy: d = 5 cm, m = 3,6 cm. 11 db kicsi: d = 3,4 cm, m = 2,0 cm. Öntött bronz karika, amelynek átmérője 4,8 cm. Egy

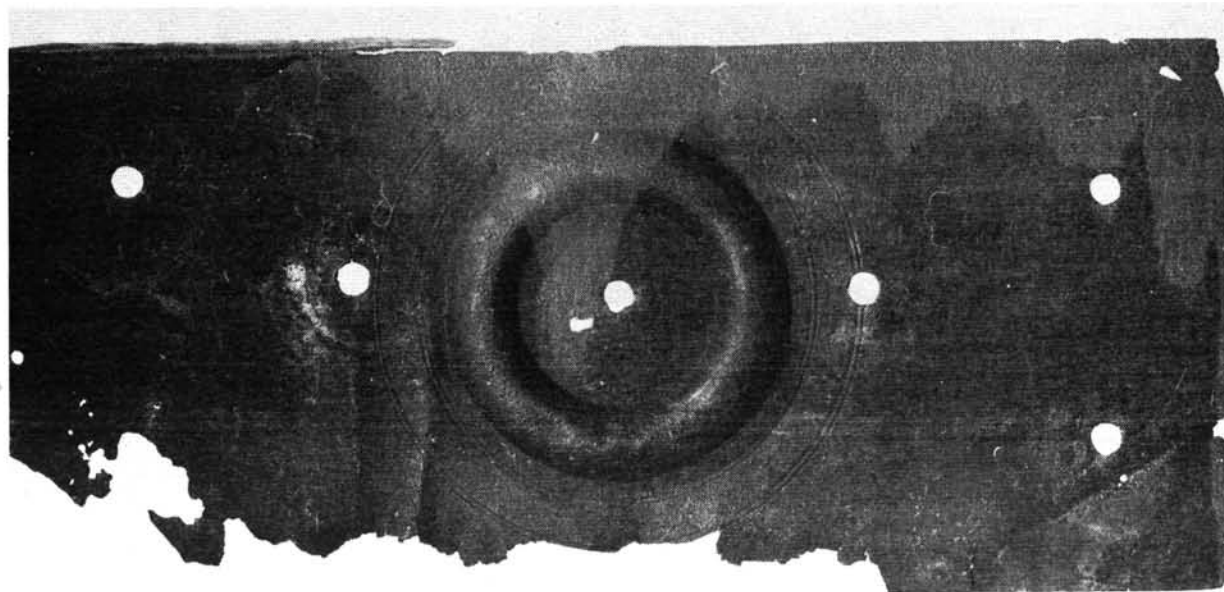
1. ábra. Az egykori kiállításon bemutatott összeállítás
Abb. 1. Rekonstruktion in der ehemaligen Ausstellung

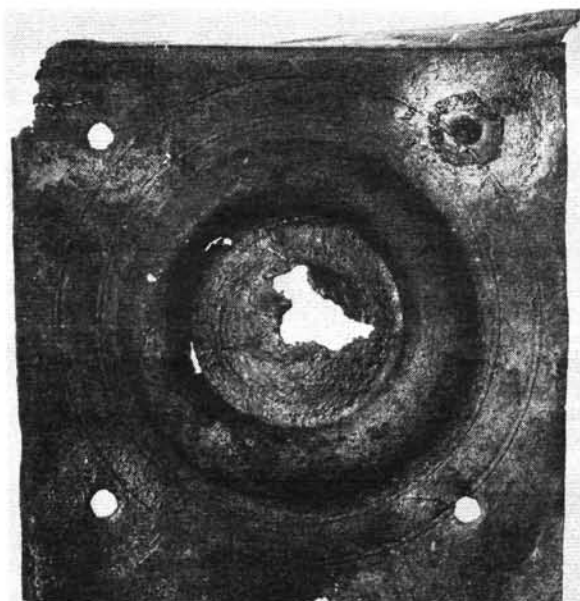
2. ábra. A kúpokkal ellátott veretek
Abb. 2. Kastenbeschläge mit Kegel

rövid szakaszán vasmaradványok vannak. Az öntött bronz kúpok legtöbbjében megfigyelhető a vastüske töredéke. Egy darabnál hiányzik teljesen és egy darabnál van meg sértetlenül. (9. ábra) A vastüske érdekessége, hogy nem hegyes, mint ahogy a szög szokott lenni, hanem lekerekített és nem nyúlik túl a kúp palástján. (10. ábra) A vastüske rögzítése bronzal való körülöntéssel történt, amely megfigyelhető a 9.

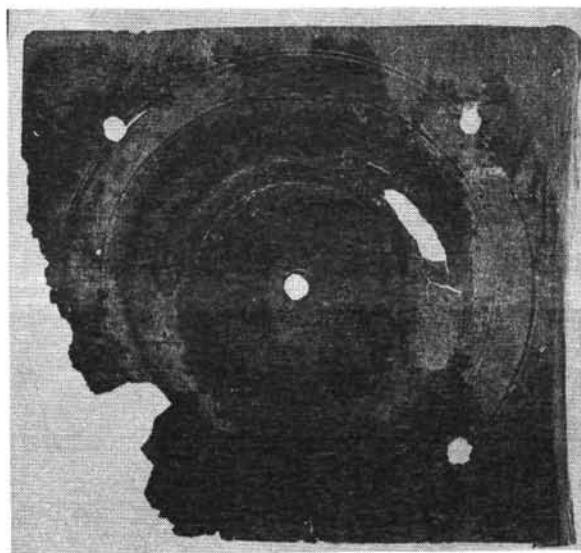
3. ábra. Fülalátételemez.
Abb. 3. Unterlageplatte des Henkels.

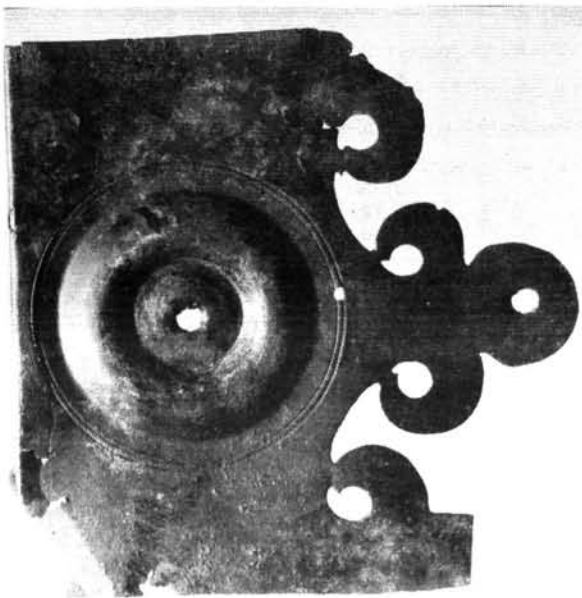

4. ábra. Saroklemez
Abb. 4. Eckplatte

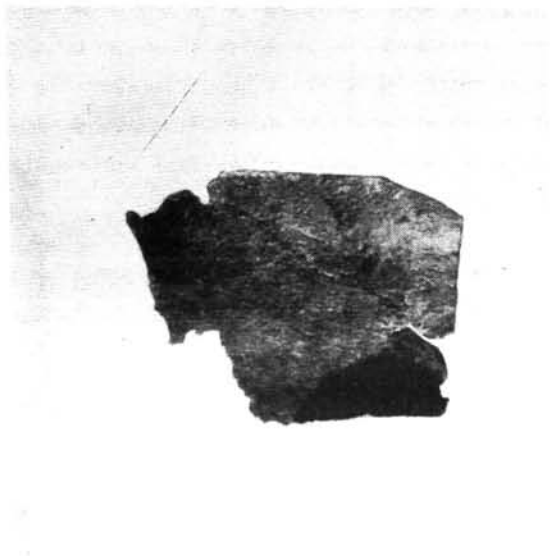

5. ábra. Éllemez
Abb. 5. Kanteplatte

6. ábra. Profilált éllemez
Abb. 6. Profilierter Kanteplatte

7. ábra. Éllemez töredéke
Abb. 7. Bruchstück einer Kanteplatte

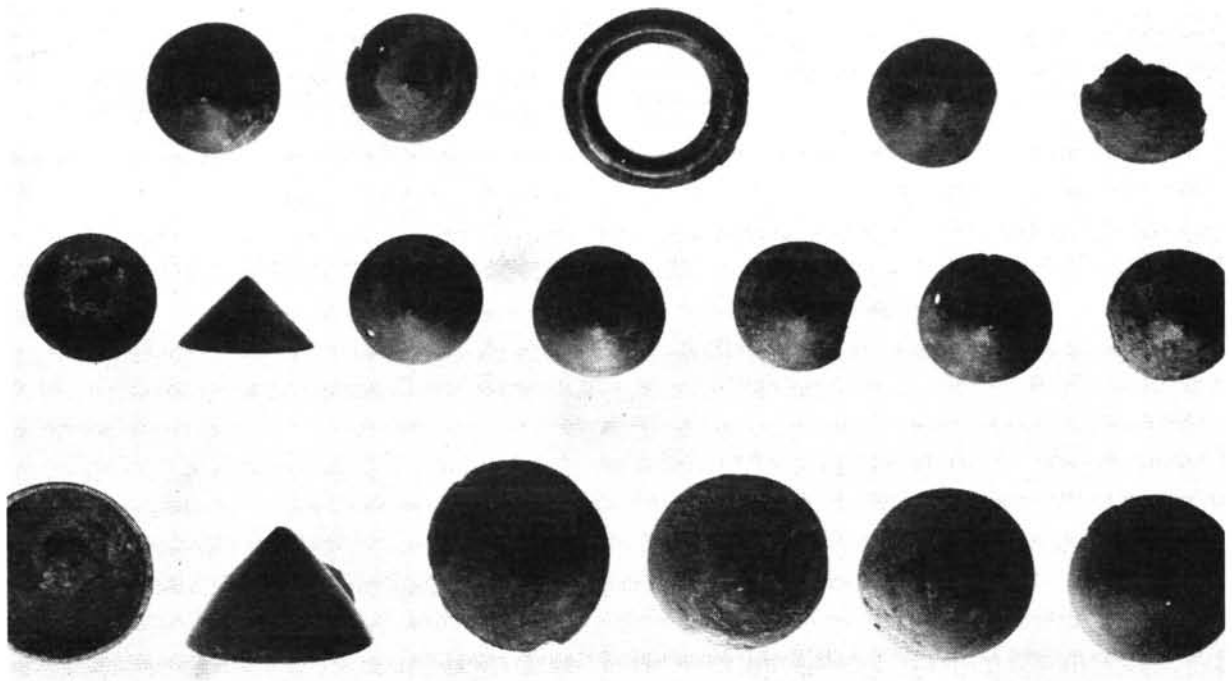
ábra egyik darabján. A bronzzal való körülöntés egyedi eset. A szögnek a szögfejhez való rögzítése általában ólommal vagy valamilyen kénes vegyülettel történt. E vegyület kémiai összetételét nem ismerem. A pápasalamoni kúpok ilyen szempontból tehát unicumok.

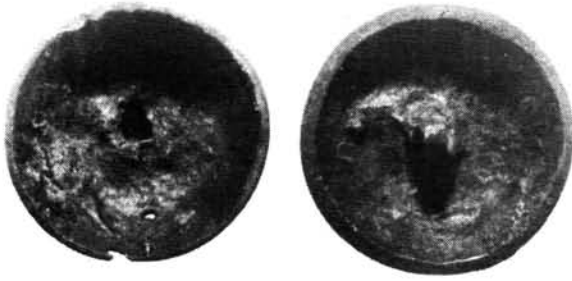
11. ábra: 10,7 cm átmérőjű medaillon. Széleit vésett koncentrikus körök, középpontját igen magas reliefben domborított szárnyas medúzafej díszíti. A medaillonon látható két lyuk modern bevésés eredménye. Aranyozott.

12. ábra: 10,7 cm átmérőjű medaillon. Díszítése mint az előbbié. Szeglyuk nincs rajta. Aranyozott.

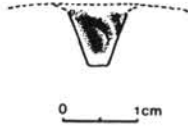
8. ábra. Öntött bronz kúpok és a bronz karika

Abb. 8. Gegossene bronzenen Kegel und einen bronzenen Ring

9. ábra. Két bronz kúp hátoldala
Abb. 9. Rückseite von zwei bronzenen Kegel

10. ábra. A bronz kúp vastüskéje
Abb. 10. Eiserner Stachel des bronzenen Kegel

11. ábra. Medúzafejes medaillon: a) felülről, b) oldalról
Abb. 11. Medaillon mit Medusakopf. a) von oben, b) von seiner Seite

12. ábra. Medúzafejes medaillon: a) felülről, b) oldalról
Abb. 12. Medaillon mit Medusakopf. a) von oben, b) von seiner Seite

13. ábra. Medúzafejes medaillon töredéke
Abb. 13. Bruchstück des Medaillon von Medusakopf

13. ábra: Az előbbi kettőhöz hasonló medaillon töredéke eredeti szeglyukkal. Aranyozott.

14. ábra: Az előbbiekhöz hasonló medaillon töredéke eredeti szeglyukkal.⁹ Aranyozott.

Nézzük először a medúzafejes medaillonokat, amelyekről minden hasonlóságuk ellenére megállapítható, hogy különböző verőtöveken készültek. Az eltéréseket a következő vonások adják: a homlok különböző magassága, a homlokráncok jelzése (12, 13. ábra) ill. a homlok simasága (11. ábra). Hosszúkás (13. ábra) és gömbölyűbb (12. ábra) szemforma. A haj csomóinak eltérő elrendezése, a kígyófejek más-más magasságú elhelyezése (11/b. és 12/b. képek). Az áll alatt a kígyók farka különböző helyen csomózódik. A medúzafejet körülvevő vésett körök a 13. és 14. ábrák darabján szabályosan, egyébként szabálytalanul futnak. A felsorolt kidolgozásbeli eltérések azonban a medaillonokat nem datálják különböző korra.

Keltezésük és rendeltetésük megállapításához a díszpáncélok szolgáltathatnak analógiát. Két darabon (11., 12. ábra) nincs szeglyuk,¹⁰ ami azt jelenti, hogy nem lehettek fára felerősítve. A másik kettőn már van, ami viszont nem jelenti azt, hogy feltétlenül ládikára voltak felszögelve. A díszpáncélok között van egy olyan csoport, a medaillonok csoportja (a medaillon megnevezés itt nemcsak a tárgy alakját, hanem a leletcsoport fajtáját is jelenti), amely ugyanilyen eltéréseket mutat: Miltenberg¹¹, Bonn¹², Köln¹³, valamint egy kisázsiai darab¹⁴ szeglyuk nélküliek. Így e négy pápasalamoni bronz a medaillonok közé sorolható. Ezért ezeket a rekonstrukciónál figyelmen kívül hagytuk.

A hosszú, szemöldökkel kapcsolódó orr, a viszonylag rövid homlok, a lekerekített áll, a szemgolyó jelzése a II/III. század fordulójára datálják a darabokat. A felsorolt stílusjegyeket megfigyelhetjük a díszpáncélok más fajtáin is, így például a straubingi térdvédő-

lemez Minerva fején¹⁵, vagy egy másik bronzrelief Minerva ábrázolásán¹⁶, arcmaszok arc kidolgozásán¹⁷, páncéltöredék Minerva fején¹⁸.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a medúzafejes veretek nem ládikaveretek, koruk pedig a II. és III. század fordulójára tehető.

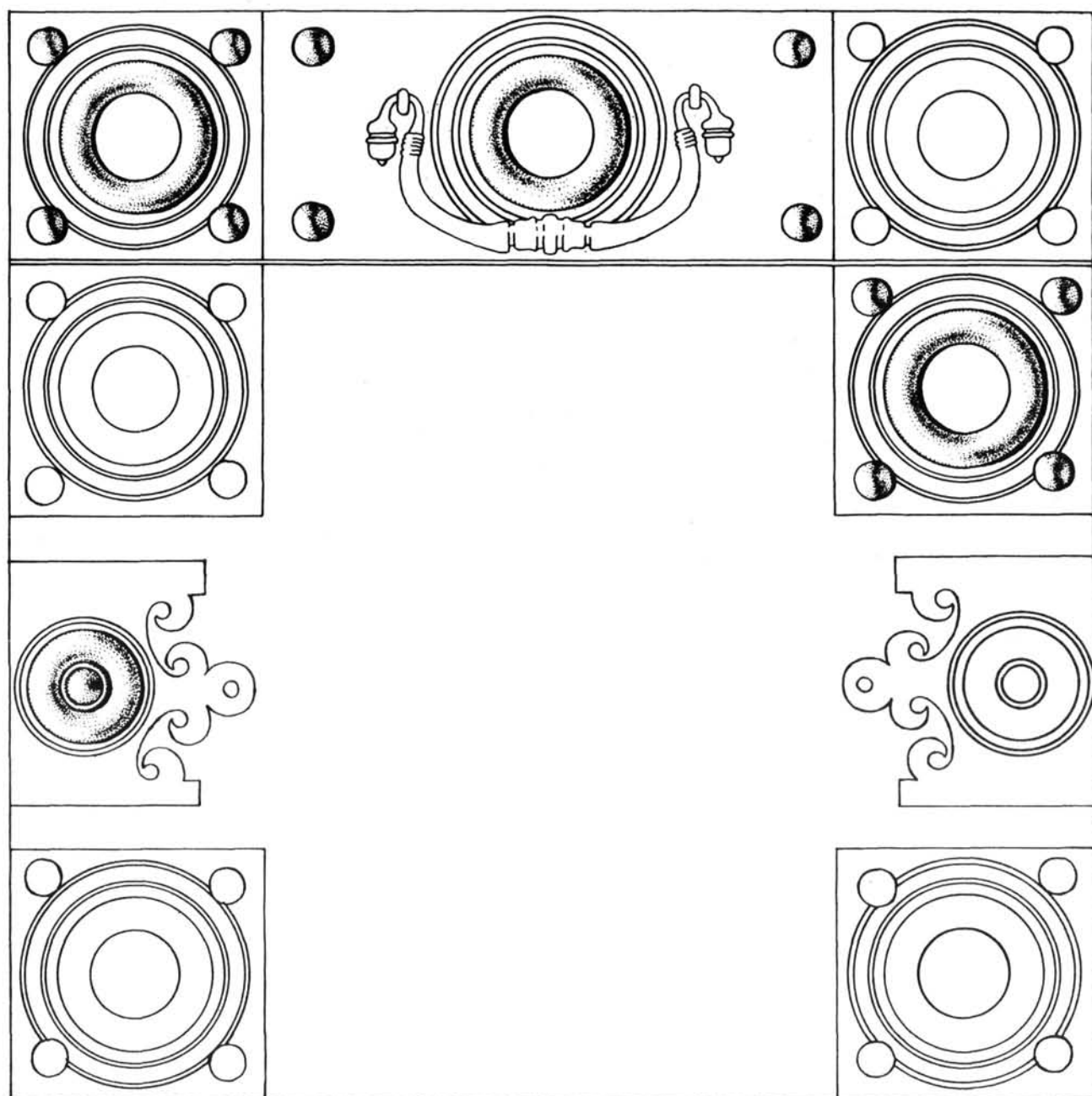
Mely darabok tartoznak tehát ládikához, melyek ládához és azok hogyan rekonstruálhatók?

Az ismertetett veretek – a 8. ábrán látható bronz karika kivételével – díszítésük, méretük, lemezzavastagságuk alapján jól beleilleszthetők a ládaveretek egy bizonyos típusába. E típust – egyetlen publikált darabjáról – nevezhetjük vajtai típusnak. A vajtai kocsi-sír ládájáról van ugyanis szó.¹⁹ Hangsúlyozandó, hogy a tárgy, amelyet a bronzveretek díszítettek, nem ládika, hanem láda. A típushoz tartozó darabok közül eddig egyről készült rekonstrukció, amelyet a komarnoi Podunajské Múzeumban őriznek.²⁰ Az eddig említetteken kívül a típus jellemzője még a nagyméretű, díszesebb fül, amelynek hátoldala laposra vágva ráfekszik a dobozra, a kúpos vagy harang alakú dísz szögfej és a veretek nagy mérete. Így például a fülalátétlemez hossza legalább 25 cm, de inkább több.

A pápasalamoni együttesből hiányzik a zárborító lemez, a fül, a zár, a kulcs, a sarniros pántok, valamint a fedél oldaléleit és a hátsó éleket erősítő pántok. Ezek közül néhány – a Szerzeményi Naplóból megállapíthatóan – valamikor még megvolt. Itt kell

14. ábra. Medúzafejes medaillon töredéke
Abb. 14. Bruchstück des Medaillon von Medusakopf

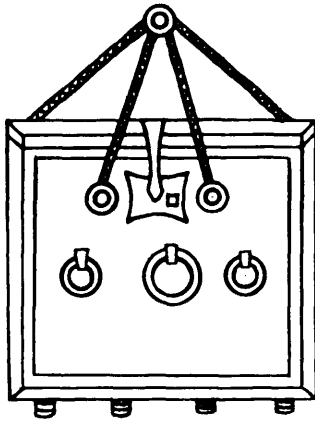
15. ábra. A veretek rekonstrukciója. A fül kiegészítése

Abb. 15. Die Rekonstruktion der Beschläge. Der Henkel ist Ergänzung

visszautalnom a MRT-ből idézettekre (Vö.: a 2. jegyzetnél), a 34 darab ládikapántra és a ládafogantyúra. A fogantyú és a pántok több darabja kallódott el.

Külön kell megemlítenünk a veret kúpjait. Problémát okoz ugyanis a már említett sajátosság, hogy t. a

vas „szög” a kúp palástjának magasságával azonos hosszúságú. Ez a tény azonban csak egyetlen esetben figyelhető meg, így talán véletlen törésről is beszélhetünk. Ezen túlmenően problémát okoz még a kúpok mérete. Általában ugyanis nem szokták kitölteni a

16. ábra. A bronz karika dobozának rekonstrukciója
Abb. 16. Rekonstruktion der Kästchens mit dem Ring

domborított kör belső átmérőjét, amint ez a jelen esetben megfigyelhető (Vö.: 2. ábra). Sajnos, a típushoz tartozó aquincumi veret, amelynek kúpos szögelfedése van, még publikálatlan.²¹ Sokat segítene a pápasalamoni veret problémájának megoldásában, ha tudnánk az aquincumi darab méretét, a kúpok nagyságát és azt, hogy vajon a kúpok öntve vagy trébelve vannak-e? Továbbá azt is, hogyan rögzítették a vaszöveget a bronz kúphoz? Mindenesetre óvatosságra intenek a különbözőségek, és ezért úgy foglalnék állást, hogy ha egyáltalán ládika szögborító kúpjai a pápasalamoni öntött kúpok, akkor nem ehhez a ládához tartoztak. Ennek megfelelően a pápasalamoni kincsletben esetleg még egy ládával számolhatunk.

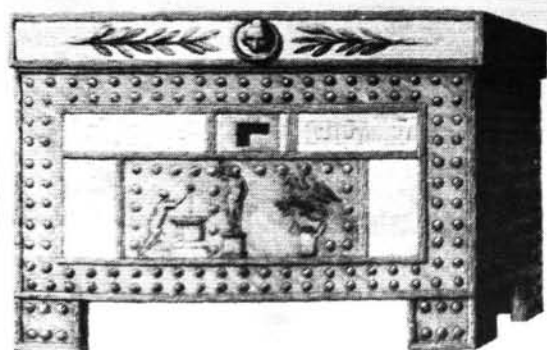
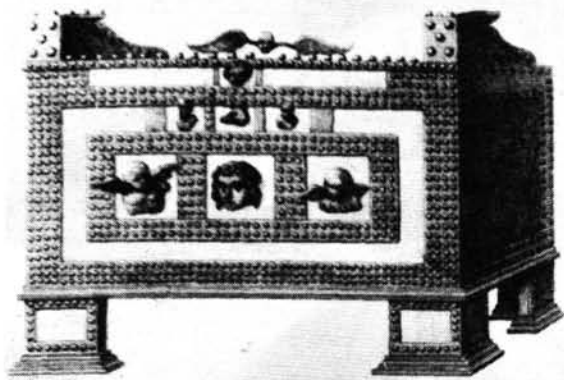
Ezt a feltevést támogatja az egyetlen hiteles szögfej nyoma, amely a 4. ábrán látható. A rekonstrukción ennek a szögnyomnak a figyelembevételével ábrázolja a szögborító fejeket. (15. ábra) A rekonstrukción az árnyékolt részek a meglévő darabokat jelentik, a vonalas rajz pedig a kiegészítést. Hangsúlyozandó, hogy a fül is kiegészítés. A rekonstrukción nem látható a leletegyüttes bronz karikája, amely ládikához tartozik ugyan, de egy másik típushoz. Így a pápasalamoni kincsletben az eddig említett két ládán kívül még egy másik ládika tartozéka is megtalálható. Ez utóbbi típus alakját egy korai, Durazzoból származó sírkőről ismerjük.²² A ládikán való elhelyezkedését Patsch alapján közlöm: 16. ábra.²³ Ez a típus a II. század végénél korábbi és inkább a birodalom hellenizált területeire jellemző.

A rekonstruált pápasalamoni láda pedig, amely feltételezésem szerint az elrejtett tárgyak tartóeszközeül szolgált²⁴, a III. század elejénél nem későbbi. A vajtai kocsitemetkezés korát Fülep F. a II. század közepe és a III. század első évtizedei közé teszi,²⁵ amely egyúttal kora a ládaveretnek is.²⁶ A típushoz tartozó, eddig ismert darabok ugyanis a III. század elejénél később nem fordulnak elő. Ennek megfelelően indokoltnak látszik a pápasalamoni láda veretét is a II. század végére és a III. század elejére datálni. Visszatérve a Topográfiában közöltekre, annyiban helyesbíteném az ott állítottakat, hogy a ládikaveretek jelenléte nem mond ellent Radnóti A.²⁷ datálásának, ellenkezőleg, megerősíti azt. Ugyancsak nem mond ellent ennek a datálásnak az sem, hogy a leletegyüttesben fellelhető egy korábbi ládikatípus maradványa.

Végezetül álljon itt még néhány szó a láda medailonos díszítésű változatáról. Összeállítóit a Pompeiben talált símveretes ládák inspirálhatták, minthogy rajtuk a síkból kiugró fémapplikációk is vannak. (17. ábra)²⁸

JEGYZETEK

1. B.-THOMAS, E.-SZENTLÉLEKY, T., Führer durch die archäologischen Sammlungen des Bakonyer Museums in Veszprém. Urzeit-Römerzeit. Budapest 1959. 35. Taf. XXI.
2. Magyarország Régészeti Topográfiája 4. Budapest 1972. 64/1. (MRT) A kincsletnek egy későbbi feldolgozása és közzététele kívánja majd tisztázni, mely tárgyak tartoztak hozzá, és hogy mely tárgyak kallódtak el.
3. BUSCHHAUSEN, H., Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare. I. Teil: Katalog Wien 1971. A 20, A Taf. 22.
4. BUSCHHAUSEN op. cit. 52.
5. ibid.
6. PALÁGYI, S., MRT 4 op. cit.
7. Tévedések elkerülése végett megjegyzendő, hogy van Balatonlovasról is ládikaveret, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek. Leltári száma: 67.1899.
8. BUSCHHAUSEN op. cit. A 45. GÁSPÁR, D., Spätrömische Kästchenbeschläge in Pannonien. Acta Antiqua et Archaeologica XV. 1-2. Szeged 1971. Nr. 2.
9. A bronz tárgyak értékelését és az említett megfigyeléseket a legutóbbi restaurálás tette lehetővé, amely ZAMADITS ÁGNES munkája. Az anyag restaurálatlansága eredményezhette, hogy a tárgyakat eddig másképp interpretálták. Fotót készítettek: 1-2. ábra: Szepsi Szücs Levente, 3-9, 11-14. ábra: Sugár Lajos, Rajzokat (10, 15-16. ábra) készítette: Szathmáryné, Polgár Ida.
10. A 11. ábrához a megjegyzést lásd a leírásnál.
11. GARBSCH, J., Römische Paraderüstungen. München 1978. R 5. (Megjegyzem, hogy az analógiák közül csak példaként sorolok fel néhányat.)
12. GARBSCH op. cit. R 8.
13. GARBSCH op. cit. R 10.
14. GARBSCH op. cit. R 15.
15. KLUMBACH, H., Ein Paradeschildbuckel aus Miltenberg. Bayerische Vorgeschichtsblätter 25. 1960. 128. Taf. 8/2.
16. GARBSCH op. cit. R 16
17. GARBSCH op. cit. O 24
18. GARBSCH op. cit. P 28
19. FÜLEP F., Római kocsitemetkezés Vajtán. ArchÉrt. 76. 1949. 40-54.

17. ábra. Pompeiben talált ládák H. de Longpérier nyomán.
Abb. 17. In Pompeji gefundene Kisten nach H. de Longpérier

20. Leltári száma: II. 4693, II. 4694. Publikációja nyomdában. GÁSPÁR D., RATIMORSKÁ, P., Podunajské Muzeum, Katalóg I.
21. Budapesti Történeti Múzeum, Ltsz. 56.202.73, -75, -78, -79. Publikációjukat PARRAGI GYÖRGYItől várjuk.
22. PATSCH, C., Aus dem Albanischen Nationalmuseum. Jahreshefte d. ÖAI. 23. 1926. Beiblatt 209-230.
23. Op. cit 33. kép 5.
24. Az első tamási kincsleletnél van erre példa. GÁSPÁR, D., Römischer Kastenbeschlag aus dem Dorf Tamási. A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII-IX. 1977-1978. 87-95.
25. FÜLEP op. cit. 51.
26. RADNÓTI, A., Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüssel. In: Intercisa II. Ach. Hung XXXVI. (Budapest 1957.) 253. - OROSZLÁN Z., Állatalakos kulcsnyelek Pannóniában (Manchi di clavi animalj, in Pannonia) Dolgozatok 15. 1939. (Szeged) 118-119. VIII.t. 1. és 1a.
27. RADNÓTI A., A pannóniai római bronzedények. Diss. Pann. Ser. II. No. 6. Budapest 1938. 140. Idézve: MRT 4. 64/1. 7. jegyzet.
28. DE LONGPÉRIER, H., Recherches sur les insignes de la questure et sur les récipients monétaires. Revue Archéologique IX. année 18 volume 1868 (septembre) pl. XX.

KASTENBESCHLAG DES SCHATZFUNDES AUS PÁPASALAMON

Der Ausstellungsleiter des Veszprémer Bakony-Museums beschreibt solche Relief-Medusenköpfe, welche zusammen mit anderen Funden während der 1920er Jahre in den Besitz des Museums gekommen waren (1). Der Inhalt des Schatzfundes wird in der Archäologischen Topographie Ungarns (2) aufgezählt, und hier erfahren wir auch, dass die Gegenstände irrtümlicherweise mit dem Fundort LOVAS inventarisiert worden waren (6), obwohl sie aus PÁPASALAMON stammen (7).

Die für Kästchenbeschläge gehaltenen Stücke (3) wurden

für die Ausstellung falsch rekonstruiert. Diese Rekonstruktion ist auf der Abb. 1 zu sehen. Die neu restaurierten Stücke (9) sind einzeln auf den Abbildungen 3 bis 14 zu sehen. Während der Restauration kam zum Vorschein, dass die Stücke ursprünglich vergoldet waren.

Bei der Bildbezeichnung sind die Beschreibung der Platten sowie die Begründung ihres Platzes an der Rekonstruktion (Abb. 15) angegeben. Von den Medallionen mit Medusaköpfen konnten wir anhand von Analogieschlüssen (11-18) feststellen, dass diese nicht Kastenbeschläge, sondern Me-

dallione am Zierpanzer waren. Die Bronzeplatten sind infolge ihrer Grösse nicht Kästchen-, sondern Kastenbeschläge vom Vajtaer Typ (19). Unter Berücksichtigung der Typeneigenschaften wurde bedingt festgestellt, dass die gegossenen Bronzekegeln entsprechend ihren Dimensionen nicht zu diesem Kasten zu einem noch grösseren Kasten gehören mussten. Diese Hypothese könnte durch den bislang unveröffentlichten Beschlag aus Aquincum bestätigt werden (21).

Die an der Rekonstruktion zu sehenden kleineren Nagelköpfe sind anhand der auf Abb. 4 zu sehenden Nagelspur angefertigt worden. Anstelle der verlorengegangenen Öse wur-

de eine fiktive Öse dargestellt. Das Kästchen (23) der Abb. 16 zeigt die Anwendung des Bronzeringes der Abb. 8.

Der Kasten aus Pápasalamon konnte als Behältnis für versteckte Gegenstände dienen (24), ihr Alter könnte Ende des II. Jahrhunderts bis Anfang des III. Jahrhunderts liegen.

Anschrift der Verfasserin: Dr. Dorottya Gáspár
MTA Régészeti Intézet
H-1014 Budapest
Úri u. 49.

IV. századi centenionalis lelet Takácsiból

BIRÓNÉ SEY KATALIN

A lelet 1978 augusztusában került elő szántás közben. A traktoros szedte össze az érme mintegy egyharmad részét. Bevitte a pápai Helytörténeti Múzeumba. Mithay Sándor, a múzeum igazgatója kiment a helyszínre – Takácsi, Sósi dűlőbe és az átlapátolt földből még további 300 db érmet vitt be a múzeumba.

Mithay igazgató jelentése szerint: „A szántás irányába húzódtak el a pénzek. Egy kb. 3 x 4 m-es folton voltak a pénzek és az azokat tartalmazó edénynek néhány kis töredéke.”

A beszolgáltatott és a Mithay Sándor által összegyűjtött érme összesen 772 darabot jelentenek. A lelet súlya tisztítás előtt 1,55 kg volt.¹ A fenti darabszámba 30 db felismerhető típusú éremtöredék és 22 db törmelék is beletartozik. Utóbbinál nem lehet tudni hány darab éremnek a törmeléke.

A lelet tisztításra és feldolgozásra a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába került, leltárba azonban a pápai Helytörténeti Múzeum veszi majd. Az érmekeket a rátapadt, rákövesedett föld borította, ettől kellett őket megtisztítani a feldolgozóshoz.

A katalógus összeállításánál a sokféle lehetőség közül azt választottuk, hogy elsősorban császárok szerint csoportosítottunk. Ezen belül időrendben következnek a veretek. A katalógusban használt sorszámzás egyben darabszámot is jelent. Így külön a darabszámot nem tüntettük fel. A császárok és verdek, a császárok és darabszám szerinti megoszlást, továbbá a császárok és típusok viszonyát táblázatokban hozzuk.

A katalógus sorrendje: sorszám (illetve darabszám), pénzfajta, a verés időpontja (a használt katalógus szerint: LRBC, RIC vagy Cohen), a verdek rövidített neve, a katalógus megnevezése és a meghatározó szám, a hátlapi mezőkben található jegyek. A / vonallal való elválasztás a bal és jobb mezőt jelzi, a hátlapi szelvényekben előforduló jegyeknél. A többemeletes jegyeket úgy jelöltük, hogy a betűket vízszintesen egymás mellett hozzuk a megfelelő, mindig azonos sorrendben. Pl.:

$$\begin{array}{c} R \\ \hline \text{Á} \end{array} \begin{array}{c} S \\ \hline \end{array} = \text{ÁR} / \cdot S$$

A jegyeknél használt kiegészítések a következők: kopott érme esetében a hiányzó – olvashatatlan – jelek helyére □-t tettünk. Ha a verdejegy kopott, de a határozóból (LRBC, RIC stb.) egyértelműen kitűnik,

hogy csak egyféle jel lehet a szelvényben vagy a mezőben, akkor zárójelben, kisbetűvel kiírtuk azokat – ezzel jelezve, hogy nem láthatók.

A RIC-ben római számokkal jelölt jegyvariációkat, Pl.: Valens RIC 17 b x b (Róma R · SECVNDA jegy) az egyszerűség kedvéért arab számokkal adtuk meg. Pl.: RIC 17 b 10b.

A nagyon kopott pénzeknél, ahol a verdejegy nem volt megállapítható, csak a császár és a típus, a Cohen katalógusból határoztunk. Ebben az esetben azonban megadtuk az előlapi körirat elválasztását a katalógusra vonatkozó jegyzetben. (Ezeknek a jegyzeteknek azonos száma van a katalógus számával, amelyet + jelzéssel láttunk el, hogy figyelmeztessünk a jegyzetre.)

A lelet meghatározását (kivéve a fent említett esetet) RIC, illetve LRBC katalógusból végeztük. Tekintettel arra, hogy Nagy Constantinus halála és I. Valentinianus uralkodásának kezdete (337–364) közötti időszakra a RIC megfelelő kötete még nem készült el, így ennek az időszaknak a pénzeit az LRBC-ből határoztuk meg.

A pénzfajtaikat nem nevükön neveztük, hanem az Ae 1–4 nagyság szerinti beosztást használtuk, mivel a lelet esetében így világosabban megkülönböztethetők a különböző nagyságú bronzok.

Olyan esetekben, amikor egy bizonyos típusú veret, illetve verdejegy két periódusban is alkalmaz a verde a meghatározásnál csak a korábbi periódus katalógusszámát használtuk, de három évszámot adtunk jelezve az áthúzódást a következő periódusba. Pl.: Valens SECVRITAS REIPUBLICAE típusú veretét a római verdében RPRIMA jeggyel már az első periódusban kezdik verni és folytatják a másodikban. Itt az első periódusra vonatkozó RIC számot adtuk meg (lásd katalógus 306–310) és a verés időpontjával a 364–367–375 időszakot jelöltük meg.

RÖVIDÍTÉSEK

C.	Cohen, H.: Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain. VIII. Paris 1892
RIC	The Roman Imperial Coinage Vol IX Valentinian I–Theodosius I. London 1953
LRBC	Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324–498. London 1976

1. ábra. Kat. 597. n.: E., H.
Fig. 1. Kat. 597. n.: E., H.

2. ábra. Kat. 619. n.: E.; H.
Fig. 2. Kat. 619. n.: E., H.

Hátlapi típusok

FH 3	FEL TEMP REPARATIO Virtus balra áll, baljában pajzs, lándzsájával a lováról a földre eső lovaszt szúr le, aki kezét felemeli, pajzsa a földön.
Gloria I jelvényes	GLORIA EXERCITVS két katonára áll, mindegyik lándzsát tart és a földön lába mellett pajzs, közöttük egy hadijelvény.
GR	GLORIA ROMANORVM a császár jobbra megy, jobbajával foglyot húz maga után, labarumot tart.
Restitutor reip	RESTITVTOR REIP a császár szemben áll, fejét jobbra fordítja, hadijelvényt és victoriolát tart.
SU	SECVRITAS REIPVBLICAE Victoria balra megy, koszorút és pálmát tart.

3. ábra. Kat. 627. n.: E., H.
Fig. 3. Kat. 627. n.: E., H.

Spes reipublice (sic) Sisakos Virtus balra áll, globust és lándzsát tart.
V 20 M 30 VOT/XX/MVLT/XXX babérszuszorúban
Virt Exerc VIRT EXERC ROMANOR Virtus jobbra áll, kezével térdelő foglyot, tropheumot és rövid botot tart.

II. Constantinus

1.	Ae 4	336–337	Nik	RIC 200	SMNΓ
----	------	---------	-----	---------	------

Constans

2.	Ae 4	337–341	Rom	LRBC 625	R☙
----	------	---------	-----	----------	----

II. Constantius

3.	Ae 3	337–341	Ant	LRBC 1391	[S]MANAI
4.	Ae 3	341–346	Ant	LRBC 1398	SMANAI
5.	Ae 4	341–346	?	C. 335	?
6.	Ae 3	352–354–360	Rom	LRBC 680	RT☙
7–10.	Ae 4	355–360	Rom	LRBC 691	R*T
11.	Ae 3	355–361	Aqu	LRBC 936	A[Q]P
12.	Ae 3	355–360	Aqu	LRBC 937	[AQ]T☙
* 13.	Ae 3	355–360	Aqu	cf LRBC 938	AQS
14–15.	Ae 4	355–360	Aqu	LRBC 951	AQP
16–17.	Ae 4	355–360	Aqu	LRBC 951	AQS
18.	Ae 4	355–360	Aqu	LRBC 951	AQT
19.	Ae 3	351–354	Sis	LRBC 1218	†SIS
20.	Ae 3	351–354	Sis	LRBC 1222	ASISΣ

21.	Ae 3	351-354	Sis	LRBC 1222		BSISS
22.	Ae 3	351-354-361	Sis	LRBC 1222		ΓSIS
23-25.	Ae 3	355-361	Sis	LRBC 1234	M/	ASISS
26.	Ae 3	355-361	Sis	LRBC 1236		□SISD
27.	Ae 4	355-361	Sis	LRBC 1245		ΓSIS..
28-30.	Ae 4	355-361	Sis	LRBC 1248	/*	BSIS
31.	Ae 3	355-361	Sir	LRBC 1609	M/	□SIRM
32.	Ae 3	351-354	The	LRBC 1683		SMTSΓ
33.	Ae 4	355-361	The	LRBC 1689		SMTSA
34.	Ae 3	355-361	Her	LRBC 1902	M/	SMHΓ
35.	Ae 4	355-361	Her	LRBC 1905		SMHA
36.	Ae 3	351-354	Con	LRBC 2039		CONSA
37.	Ae 4	355-361	Con	LRBC 2053		CONSAΔ
38.	Ae 4	355-361	Con	LRBC 2053		CONSQ
39.	Ae 3	355-361	Kyz	LRBC 2502	M/	SMKΔ
40-42.	Ae 4	355-361	Kyz	LRBC 2504		SMKA
43.	Ae 4	355-361	Kyz	LRBC 2504		SMKΔ
+ 44-49.	Ae 3	355-361	?	C. 47	M/	?
50-71.	Ae 4	355-361	?	C. 188		?
72-83.	Ae 3	351-361	?	C. 47		?
84.	Ae 3	351-354-361	Nik	LRBC 2309		SMNΓ

Constantius Gallus

85.	Ae 3	351-354	Con	LRBC 2044		CONSI
-----	------	---------	-----	-----------	--	-------

Julianus

86.	Ae 4	355-360	Rom	LRBC 685		R·M·P
87.	Ae 4	355-360	Rom	LRBC 692		R * □
88.	Ae 4	355-361	Sis	LRBC 1244		ΔSIS
89.	Ae 4	355-361	Sir	LRBC 1616		ASIRM
+ 90.	Ae 3	355-361	Sir	cf LRBC 1616		BSIRM
+ 91.	Ae 4	355-361	Sir	cf LRBC 1616	S/	BSIRM
92.	Ae 3	355-361	Her	LRBC 1903	M/	SMHΓ
93.	Ae 4	355-361	Her	LRBC 1906		SMHI
94.	Ae 3	355-361	Con	LRBC 2051	M/	CONS...
95-96.	Ae 4	355-361	Kyz	LRBC 2505		SMKΓ
+ 97.	Ae 4	355-361	?	C. 43	A/	?
98.	Ae 3	355-361	?	C. 43		?
99.	Ae 4	360-363	Rom	LRBC 693		R [..]
100.	Ae 4	360-363	Rom	LRBC 693		□ & □

Bizonytalan császár

+ 101.	Ae 3	351-361	?	FH 3 típus		?
--------	------	---------	---	------------	--	---

I. Valentinianus

102.	Ae 3	364-367	Lug	RIC 10a 8b	O/F II	LVGS*
103.	Ae 3	364-367	Are	RIC 7a 2b	OF/II	[CONST]
104.	Ae 3	364-367	Are	RIC 8a 2		TCONST
105.	Ae 3	364-367	Are	RIC 9a 2a	OF/I	CONST
106.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 15 a 5		SMRP
107.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 15a 5 v. 6		R (P)
+ 108.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 15 a 8		RQ
+ 109.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 15a 12b		(RQVA)RTA
110.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 15a 12b		(R)QVART A
111-114.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17a 9b		R·PRIMA
115-116.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17a 9a v. b		(R)PRIMA
117-119.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17a 10b		R·SECVNDA
120-121.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17a 10a v. b		(R)SECVN(DA)
122-125.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17a 11a		RTERTIA
126-127.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17a 12b		R·QVART A
128.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17a 12a v. b		[·]QVART A
129-134.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 9a		RPRIMA
135-137.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7a 1a	/A	SMAQP
138.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7a 2b	/B	SMAQS

139.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7a 3a	/B	SMAQP
140.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7a 6a v. b	/E	SMA(Q□)
141.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7a 7b	/R	SMAQS
142.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9a 1a v. b	A/	[SMAQ□]
143-144.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9a 3a	B/	SMAQP
145.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 12a 16a v. b	.	SMAQP . .
146-147.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5a 2		. rSISC
148-149.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5a 3		rSISC
150-152.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5a 4		Dr SISC
153.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5a 5	/A*	rSISC
154-161.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5a 7	/A*	Dr SISC
162.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5a 5-8	/A*	[SISC
163.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7a 2		ΔSISC
164-165.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7a 3		ΔSISC
166.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7a 1-3		[SISC
167-171.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7a 4		ΔSISC
172-176.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7a 7	*A/	ΔSISC
177.	Ae 3	364-367	The	RIC 16a 1		TESB
178.	Ae 3	364-367	The	RIC 17a 2		TESB
179.	Ae 3	364-367	The	RIC 18a 4 v. 5	*/	TES]
180.	Ae 3	364-367	Her	RIC 3a 1		SMHB
181.	Ae 3	364-367	Con	RIC 20a 1		CONSPA
182.	Ae 3	364-367	Con	RIC 21a 3		CONSA
183.	Ae 3	364-367	Kyz	RIC 10a 2		SMKB
+ 184.	Ae 3	364-367-375	Ale	RIC 3a 3		ALEr
+ 185-188.	Ae 3	364-375	?	C. 12		?
+ 189-197.	Ae 3	364-375	?	C. 37		?
198.	Ae 3	367-375	Lug	RIC 20a 16b	O/F II	LVGSR
199.	Ae 3	367-375	Are	RIC 16a 14b		SCON
200.	Ae 3	367-375	Are	RIC 17a 14a v. b		. . CON
201-202.	Ae 3	367-375	Are	RIC 17a 14b		SCON
203.	Ae 3	367-375-378	Rom	RIC 23a 15		SMφRT
204.	Ae 3	367-375-378	Rom	RIC 24a 14		SMφRB
205-206.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 11a 14b	/R	SMAQS
207.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 11a 16a		SMAQP
208-212.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 11a 16b		SMAQS
213.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 11a 17b		ΔSMAQS
214-215.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 12a 16a		SMAQP
216-219.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 12a 16b		SMAQS
220.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 12a 18a	*/	SMAQP
221-224.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14a 10	/R	BSISC
225-227.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14 a 10	/R	r SISC
228-232.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14a 11	/D	*BSISC
233-235.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14a 14	S/D*	BSISC
236-238.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14a 16	M/F*	BSISC
239-243.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14a 17	M/P*	BSISC
244.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14a 19	M/P*	BSIS
245-246.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14a 37	·S/Á R	BSISCS
247-253.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 10	R/	ASISC
254-258.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 10	R/	ΔSISC
259.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 11	D/	*ASISC
260-263.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 11	D/	*ΔSISC
264-265.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 11	D/	. . SISC
266-267.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 13	D/S	ΔSISC
268.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 15	F*/S	ΔSISC
269-272.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 16	F*/M	SISC
273.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 16	F*/(m)	(sisc)
274-278.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 17	P*/M	r SISC
279.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 27	K*/Q	ESISCE
280.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 30	Ř A/Q	(a)SISCE
281.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 35	Ř R/F	r SISC r
282.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 37	Á R/S	r SISC r
283.	Ae 3	367-375	The	RIC 26a 15	/A*	TES
284.	Ae 3	367-375	The	RIC 26a 38	V/A*	TES
285.	Ae 3	367-375	The	RIC 27a 30	M*/r	TES
286.	Ae 3	367-375	Con	RIC 42a 7(,)	·/·	CONS . .
287.	Ae 3	367-375	Con	RIC 42a 8	·/	CONSA
<i>Valens</i>						
288.	Ae 3	364-367	Lug	RIC 12, 7		LVGS*
289.	Ae 3	364-367	Lug	RIC 12, 8a	OF/I	LVGP(*)

290.	Ae 3	364-367	Are	RIC 7b 2b	OF/II	CONST
291.	Ae 3	364-367	Are	RIC 9b 3a	OF/I	CON(p)
292.	Ae 3	364-367	Are	RIC 9b 4a	OF/I	CON
293.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 15b 2		SMRB
294-298.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 15b 9b		R-PRIMA
299.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 15b 10a		RSECVNDA
300.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 15b 12b		R-QVARTA
301-302.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 17b 3		SMRB
303.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 17b 4		SMRT
304.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 17b 5		R P
305.	Ae 3	364-367	Rom	RIC 17b 8		R Q
306-310.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 9a		RPRIMA
311-318.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 9b		R-PRIMA
319-320.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 9a v. b		(rpr)IMA
321-327.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 10a		RSECVNDA
328-335.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 10b		R-SECVNDA
336-341.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 10a v. b		(rse)CVNDA
342-351.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 11a		RTERTIA
352-355.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 11b		R-TERTIA
356-359.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 11a v. b		(rter)TIA
360-366.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 12a		RQVARTA
367-371.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 12b		R-QVARTA
372-379.	Ae 3	364-367-375	Rom	RIC 17b 12a v. b		(rq)VARTA
380-381.	Ae 3	364-367-375	Aqu	RIC 17b 1a	/A	SMAQP
382.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 2a	/B	SMAQP
383.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 3a	/B	SMAQP
384.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 3b	/B	SMAQS
385-386	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 3a v. b	/B	(smaq .)
387.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 7b	/p	SMAQS
388.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 8a	/w	SMAQP
389.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 9b	/w	SMAQS
390.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 7b 13b		*SMAQS
391-393.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 1a	A/	SMAQP
394-397.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 1b	A/	SMAQS
398.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 1a v. b	A/	SMAQ . .
399.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 2b	B/	SMAQS
400-401.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 3a	B/	SMAQP
402-403.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 3b	B/	SMAQS
404.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 7a	p/	SMAQP
405.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 8a v. b	w/	SMAQ . .
406.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 9b	w/	SMAQS
407.	Ae 3	364-367	Aqu	RIC 9b 9a v. b	w/	(smaq . .)
408-409.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5b 1		BSISC
410.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5b 2		*ASISC
411-412.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5b 3		*BSISC
413.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5b 4		DBSISC
414-415.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5b 1-4		SISC
416-419.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5b 5	/A*	*BSISC
420-425.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 5b 7	/A*	DBSISC
426.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 1		BSISC
427-429.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 2		*ASISC
430.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 2		*r SISC
431-432.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 2		*ΔSISC
433-436.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 3		*ASISC
437.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 4		DASISC
438.	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 5		*ASISC
439-443:	Ae 3	364-367	Sis	RIC 7b 7	A*/	DASISC
444.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16b 1		TESB
445-450.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16b 1		TESr
451.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16b 3	/*	TESB
452-454.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16b 3	/*	TESr
455.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16b 3 v. 4	/*	(?)TESr
456-457.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16bb 8	/A	TES
458.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16bb 17	*/Δ*	TES
459-460.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16b 21	r/A*	TES
461.	Ae 3	364-367-375	The	RIC 16b 38	V/r*	TES
462-466.	Ae 3	364-367	The	RIC 18b 1		TESA
467.	Ae 3	364-367	The	RIC 18b 1		TESB
468-470.	Ae 3	364-367	The	RIC 18b 1		TESΔ
471.	Ae 3	364-367	The	RIC 18b 3	*/	TESA
472.	Ae 3	364-367	The	RIC 18b 3	*/	TESΔ

473.	Ae 3	364-367	The	RIC 18b 3	*/	TES ...
474.	Ae 3	364-367	Con	RIC 16c 3		CONSA
475.	Ae 3	364-367	Con	RIC 16c ?		CONS ..
476.	Ae 3	364-367	Con	RIC 21c 5		CONSB
477.	Ae 3	364-367	Con	RIC 21c 6		CONSD
478.	Ae 3	364-367	Nik	RIC 9b 1-4		SMN ...
479.	Ae 3	364-367	Nik	RIC 12b		SMNB
480.	Ae 3	364-367	Kyz	RIC 8b 2		SMKB
481.	Ae 3	364-367	Kyz	RIC 8b 1-4		SMK ...
482-483.	Ae 3	364-367-375	Kyz	RIC 13b		SMKB
484.	Ae 3	364-367	Ant	RIC 10b 2		ANTB
485.	Ae 3	364-367	Ant	RIC 10b 4		ANTΔ
486.	Ae 3	364-367	Ant	RIC 12b 4		ANTΔ
487.	Ae 3	364-367-375	Ale	RIC 3b 2		ALEB
488-490.	Ae 3	364-367-375	Ale	RIC 3b 4		ALEΔ
+ 491.	Ae 3	364-375	?	C. 11	/*	?
+ 492.	Ae 3	364-375	?	C. 47	*/	?
+ 493-494.	Ac 3	364-378	?	C. 11		?
+ 495.	Ae 3	364-378	?	C. 47	/	?
+ 496-505.	Ae 3	364-378	?	C. 11		?
+ 506-543.	Ae 3	364-378	?	C. 47		?
+ 544-545.	Ae 3	364-378	?	C. 47		?
546.	Ae 3	367-375	Lug	RIC 21a 16a	OF/I	LVGPR
547.	Ae 3	367-375	Lug	RIC 21a 26a	OF/I	LVGP·
548.	Ae 3	367-375	Are	RIC 17b 9a-c	/	.. CON
549.	Ae 3	367-375-378	Are	RIC 18a 14a		PCON
550-551.	Ae 3	367-375-378	Rom	RIC 24b 13		SMφRP
552-553.	Ae 3	367-375-378	Rom	RIC 24b 14		SMφRB
554-555.	Ae 3	367-375-378	Rom	RIC 24b 15		SMφRT
556-561.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 11b 16a		SMAQP
562-565.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 11b 16b		SMAQS
566.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 11b 17a		·SMAQP
567-575.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 12b 16a		SMAQP
576-581.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 12b 16b		SMAQS
582-583.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 12b 16a v. b		SMAQ ..
584.	Ae 3	367-375	Aqu	RIC 12b 17a		·SMAQP
585-588.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14b 10	/R	·r SIS
589-592.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14b 10	/R	·BSISC
593-596.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 14b 11	/D	* r SISC
+ 597.	Ae 3	367-375	Sis	cf RIC 14b 37 (1. k�p)	·S/�R	ΔSISCE
598-602.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 10	R/	·ASISC
603.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 12	D/	�SISC
604-605.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 13	D/S	ASISC
606-609.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 16	F*/M	ASISC
610.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 17	P*/M	ASISC
611-612.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 20	OR*/M·	ASISC
613.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 32	K �/Q	ASISCE
614-615.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15b 37	R �/S	(a)SISCE
616-617.	Ae 3	367-375	Sis	RIC 15a 14	D*/S	ASISC
618.	Ae 3	367-375	The	RIC 27b 17	r*/*	TES·
+ 619.	Ae 3	367-375	The	RIC 27b 21 (2. k�p)	Δ/�	(tes)
620.	Ae 3	367-375-378	The	RIC 27b 38	V*/A	TES
621.	Ae 3	367-375	Con	RIC 41b 3	*/�	CONS
622.	Ae 3	367-375	Con	RIC 41b 1-4	*/�	CONS ..
623.	Ae 3	367-375	Con	RIC 42b 6	+/+	(consb)
624.	Ae 3	367-375	Con	RIC 41b b	/·	CONS
625.	Ae 3	367-375	Con	RIC 41b ?	*/�	(cons ..)
626.	Ae 3	367-375	Con	RIC 42b 9	·/	CONS
+ 627.	Ae 3	375-378	Are	RIC 19a 15c (3. k�p)		TCON
<i>Gratianus</i>						
628.	Ae 3	367-375	Lug	RIC 20c 23 v. 25	O/� F II	LVGS
629.	Ae 3	367-375	Lug	RIC 20c 26 v. 27	O/S F II	?
630.	Ae 3	367-375	Are	RIC 15, 11c	N/	TCON
631-632.	Ae 3	367-375	Are	RIC 15, 14c		TCON
633-635.	Ae 3	367-375	Rom	RIC 24c 9a		RPRIMA
636.	Ae 3	367-375	Rom	RIC 24c 9a v. b		(r)PRIMA
637-638.	Ae 3	367-375	Rom	RIC 24c 10a		RSECVNDA
639-641.	Ae 3	367-375	Rom	RIC 24c 11a		RTERTIA

642–646.	Ae 3	367–375	Rom	RIC 24c 12a v. b.		(rq)VARTA
647.	Ae 3	367–375	Aqu	RIC 11c 16b		SMAQS
648–649.	Ae 3	367–375	Aqu	RIC 12c 16b		SMAQS
650.	Ae 3	367–375	Aqu	RIC 12c 17a v. b		·SMAQ . .
651–652.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 10	/R	·BSISC
653–655.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 11	/D	*BSISC
656–657.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 11	/D	* r SISC
658–659.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 12	/D	⊗ r SISC
660–664.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 13	S/D	r SISC
665.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 14	S/D*	r SISC
666.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 15	S/F*	r SISC
667–669.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 16	M/F*	r SISC
670–671.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 17	M/P*	r SISC
672–673.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 17	M/P*	ΔSISC
674–675.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 25	Q/O R*	ΔSISCR
676.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 33	F/R A	(sisce)
677.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 35	F/R R	ΔSISCE
678.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 37	S/Å R	ΔSISCE
679.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 37	S/Å R	ΔSISCA
680.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 14c 38	S/Å C	ΔSISCA
681–682.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 15c 10	R/	·ΔSISC
683–684.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 15c 11	D/	*ASISC
685.	Ae 3	367–375	Sis	RIC 15c 10–12		(si)SC
686.	Ae 3	367–375	The	RIC 26c 17	*/B*	TES
687.	Ae 3	367–375	The	RIC 26c 17	*/r *	TES
688.	Ae 3	367–375	The	RIC 26c 19	B/P	TES
689.	Ae 3	367–375	The	RIC 27c 17	r*/*	TES
* 690.	Ae 3	367–375	Con	RIC 41c 5	+/+	CONSA
691.	Ae 3	367–375	Kyz	RIC 13c		SMKA
692.	Ae 3	367–375	Ale	RIC 5c 1		ALEA
* 693–697.	Ae 3	367–375	?	C. 34		?
698.	Ae 3	367–383	?	C. 16		?

II. Valentinianus

699.	Ae 3	375–378	Aqu	RIC 17c 19c	·/*	SMAQS
------	------	---------	-----	-------------	-----	-------

I. Valentinianus vagy Valens

700.	Ae 3	364–367	Rom	RIC 17a v. b 4		SMRQ
701.	Ae 3	364–367–375	Rom	RIC 17a v. b 9b		R·PRIMA
702.	Ae 3	364–367	The	RIC 18a v. b 1		TES
* 703–704.	Ae 3	364–378	?	SU típus		?
* 705.	Ae 3	364–367	?	Restitutor típus		?

VD (Valentinianus dinasztia)

706.	Ae 3	367–375–378	Are	SU típus		TCON
707–708.	Ae 3	367–375–378	Rom	SU típus		(r)SECVNDA
709–711.	Ae 3	364–367–375	Rom	SU típus		(r)TERTIA
712–714.	Ae 3	364–367–375	Rom	SU típus		(rq)VARTA
715.	Ae 3	364–367–375	The	SU típus		TESA
* 716–719.	Ae 3	364–378	?	GR típus		?
* 720.	Ae 3	364–378	?	GR típus		?
721–748.	Ae 3	364–378	?	SU típus		?
749–772	Ae 3	érmek töredékei				

Az érmek állapotát tekintve a szokásosnak mondható a lelet. A katalógus: 5, 44–83, 100, 185–197, 491–545, 693–698, 703–705, 716–719, 720–748 szám alatti érmek kopottak, töredékesek. A 749–772 szám alattiak pedig inkább éremtörmelékek, amelyeknek sem császára, sem típusa meg nem határozható, de a lelet összességébe beletartoznak.

Ennél a leletnél is feltűnt az, ami már a korábban publikált IV. századi leleteknél (Döbrönte, Brigetio,

Veszprém) is szembeötlő volt, hogy a Róma verdéből származó pénzek sokkal rosszabb állapotúak, mint a többi verdéé. A lelet feldolgozásánál először az anyagot császárok és ezen belül típusok szerint válogattam szét. A verdék szerinti elkülönítés csak ez után következett. Valens egy halomban levő SECVRITAS hátlapú vereteiből – nem nézve a verdejegyeket csak az állapotot – kiválogattam a legkopottabb és legtöredékesebb példányokat. Ez után megvizsgáltam e kopott

csoport verdejegyeit és kiderült, hogy a darabok mintegy 90%-a a római verdében készült. A fennmaradó 10% kopott érem megoszlott a többi verdék között. Feltétlenül valami összetételbeli differenciának kell lenni a római verdében használt bronzok és a többi verde bronzanyaga között. Ez a probléma külön tanulmányt érdemelne. A forgalom okozta kopás nem magyarázza, hogy csak a római verdében készült centenionalisok kopottak ilyen nagy mértékben.

Mint a táblázatokból látható a leletet indító veret II. Constantinus GLORIA EXERCITVS 1 jelvényes hátlapi típusú Ae 4 nagyságú redukált follisa a nikomediai verdéből. Még I. Constantinus uralkodása alatt készült 336–337-ben. Ezt követi Constansnak már apja halála után vert szintén a fenti típusú redukált follisa a római verdéből (337–341). Majd néhány II. Constantius redukált follis képviseli a 340-es éveket, s vezet át a 350-es évek elejére, amely időponttól már folyamatosnak mondható leletünk. Constantius Gallust 1 db, Julianust azonban aránylag szép számú Ae 3 és Ae 4 képviseli. A leletben összesen 4 sirmiumi veret van, ebből 3 Julianusé. Természetesen a kincs lényeges és hangsúlyos része 364-től kezdődik.

Az említett császárokat FEL TEMP REPARATIO Lovas (FH 3) Ae 3 és SPES REIPUBLICAE (sic) Ae 4 képviseli. Iovianus pénze nincs a leletben, pedig az elő szokott fordulni az ilyen összetételű kincsekben.

A lelet nagy részét I. Valentinianus – legnagyobb mennyiségét Valens – Gratianus és II. Valentinianus veretei adják. Természetesen a GLORIA ROMANORVM és a SECVRITAS REIPUBLICAE típusal. Ezenkívül csak I. Valentinianusnak van RES-TITVTOR REIP verete. (1. táblázat)

Verdek szempontjából sem meglepetést leletünk. A szokásos összetételt mutatja. A veretek zöme a sisciai verdéből került ki (211 db). Ezt követően a római veretű centenionalisok száma a legnagyobb (157 db), majd Aquileia (98 db) kerül a harmadik helyre a pénzmennyiség szempontjából. Negyediknek pedig Thessalonikát említhetjük (47 db). Ez az általános kép a Valentinianus kori kincsleletekben. Néha az aquileiai veretek száma meghaladja a rómaiakét.

Sirmium és keleti verdék csak igen kis számú verettel vannak képviselve a leletben.

Mielőtt a lelet záródásának kérdését tárgyalnánk néhány olyan verdejegyet szeretnék kiemelni, amelyet a meghatározó katalógusok (LRBC és RIC IX) nem említene. Így Julianusnak a sirmiumi verdében vert Ae 4 SPES REIPUBLICAE hátlapi típusú veretén a bal mezőben S jegy látható. LRBC ilyent nem ismer,² illetőleg Julianusnak ebben a típusban és ezzel a

jeggyel csak olyan verdejegyet hoz, amelynél a mező üres, csak a szelvényben van jegy. Már a döbrönte leletben is előfordult az S a bal mezőben,³ mégpedig 4 darabon.

Valens sisciai veretei között a GLORIA hátlapú S^R ΔSISCE (1. kép) jegyű az utolsó emissiója a leletnek. Valens SECVRITAS hátlapokon előfordul ez a jegy (kat. 614–615) RIC azonban nem említi Valensnél GLORIA hátlappal.⁴

Ugyancsak a legkésőbbi emissió jegy Thessalonikából a Valens SECVRITAS Δ X (TES) jegyű veret (kat. 619, 2. kép). RIC nem hoz Δ jegyet, csak A, B és r lehetőségeket említi.⁵

Valens constantinopolisi GLORIA veretén jól látható az „A” officinajegy, amelyet RIC nem tudott a darab rossz állapota miatt kivenni,⁶ így a teljes jegy: CONSA

A lelet záródásáról annyit, hogy sok olyan centenionalis van benn, amelyet RIC datálása a 375–378 periódusba sorol, olyan formán, hogy az emissió verését a II. (367–375) periódusban kezdték, de átnyúlik a III. 375 utáni időszakra is.

Biztosan 375 utáni veret csak néhány van a takácsi leletben. Így Valens arelatei SECVRITAS verete TCON jeggyel, amelynek verése 375–378 időszakra tehető. Ezenkívül a lelet egyetlen II. Valentinianus GLORIA aquileiai centenionalisa SMAQS jeggyel szintén 375–378 között használatos verdejegy. Így leletünk ahhoz a ritkább éremkincscsoporthoz tartozik, amelyben néhány 375 utáni veret is kimutatható. A veszprémi, árpási és a későbbi brigetioi lelettel tartozik egy csoportba.⁷

A lelet elrejtését nem kívánjuk, de nem is tudjuk konkrét történeti eseményhez kapcsolni. Valentinianus halála ideje és az azt követő évek, amikor leletünk is zárul – mozgalmas, háborúkkal terhes időszaka a tartományoknak.⁸

Takácsi lelet császárok szerinti megoszlása

II. Constantinus	1 db
Constans	1 db
II. Constantius	82 db
Constantius Gallus	1 db
Julianus	15 db
Bizonytalan (FH 3)	1 db
I. Valentinianus	186 db
Valens	340 db
Gratianus	71 db
II. Valentinianus	1 db
Valentinianus v. Valens	6 db
VD (Valentinianus dinaszt.) és törmelékek	67 db
Összesen:	772 db

JEGYZETEK A KATALÓGUSHOZ

13. Az AQS jegy után van még valami, a bal mezőben szintén, de kivétel. LRBC nem hoz ilyent az előlapon M /
44–49. Az M / jegy több keleti verdében is előfordul.

90. LRBC ennél a típusnál csak Ae 4-t hoz.

91. LRBC S jegyet nem ismer – a döbrönte leletben is volt.

97. Talán sisciai veret, bár a mezőben ilyen ligatúrával csak

Magnentiusnak és Decentiusnak vernek 351-ben.
 101. E./ jobbra néző fej, de fejdísz bizonytalan, hogy van-e?
 108. Töredékes
 184–188. Ugyanezzel a jeggyel az I. és a II. periódusban is verték.
 189–197. E./ I–A elválasztás
 491. E./ N–S elválasztás, a * jegy miatt lehet Aquileia, Thessalonika és Constantinopolis
 492. E./ N–S
 493–494. S–P

495–543. E./ N–S
 544–545. E./ S–P
 597. RIC Valensnek GR típusnál nem hozza ezt a jegyet.
 619. Késői emissio 367–375 között.
 627. 375 utáni veret
 690. officina jegyét RIC nem ismeri
 693–697. E./ I–A
 703–704. E./ Gyöngydiadémós köpenyes mellkép jobbra
 705. E./ Gyöngydiadémós köpenyes mellkép jobbra
 716–719. Töredékes
 720. Gyöngydiadémós köpenyes mellkép jobbra.

1. táblázat

	GLORIA 1 jelv.	V 20 M 30	FH 3	SPES REIP	VIRT EXERCIT	GR	SU	RESTIT	Összesen
II. Constantinus	1								1
Constans	1								1
II. Constantius	1	2	35	44					82
Const. Gallus			1						1
Julianus			3	10	2				15
I. Valentinianus						77	105	4	186
Valens						105	235		340
Gratianus						42	29		71
II. Valentinianus						1			1
Valentinianus v. Valens							6		6
VD							62		67
császár ?			1			5			1
	3	2	40	54	2	230	437	4	772

2. táblázat

	Lug	Are	Rom	Aqu	Sis	Sir	The	Her	Con	Nik	Kyz	Ant	Ale	?	Összesen
II. Constantinus										1					1
Constans			1												1
II. Constantius			5	8	12	1	2	2	3	1	5	2		41	82
Constantius Gal.															1
Julianus			4		1	3		2	1					2	15
I. Valentinianus	2	7	31	27	93	5	6	1	4		1		1	13	186
Valens	4	6	93	57	69		33		10	2	4	3	4	55	340
Gratianus	2	3	14	4	35		4		1		1		1	6	71
II. Valentinianus				1											1
Valentinianus v. Valens			2				1							3	6
VD		1	8				1							57	67
Bizonytalan														1	1
	8	17	156	97	210	9	47	5	19	4	11	5	6	178	772

1. Akta: Nemzeti Múzeum Éremtár 06-5/78. ÉT. Ezúton mondok köszönetet Mithay Sándornak, aki az éremleletet feldolgozásra átadta.
2. LRBC 77.
3. BIRÓNÉ SEY K.: A döbrönteai későrómai éremlelet. Vp. Megyei Múzeumi Közlemények 13. 1978. 63. katalógus 450-454.
4. RIC IX. 143.
5. RIC IX. 170.
6. RIC IX. 220.
7. Veszprém: NZ 2. 1909. 117-136., NK 60-61. 1961-62. 29-48., Árpás: NK 31-32. 1933-34. 3-27., Brigetio: BIRÓNÉ SEY K.: Rég. Füzet. Ser. II. No. 18. 150.
8. A 375 utáni eseményekről MÓCSY A.: Pannonia (PWRE). Stuttgart 1962. 610., ALFÖLDI, A.: Der Untergang der Römerhereschaft in Pannonien. Berlin-Leipzig 1924-26. II. 59-60.

A CENTENIONAL FIND IN TAKÁCSI FROM
THE 4th CENTURY

A larger find of coins consisting of 772 pieces (mostly centenionals) has been secured in 1978 in Takácsi (county of Veszprém).

The breakdown by emperors, emperors and types and emperors and mints is shown in the Tables.

Again, it was remarkable, similar to the already published find from the 4th century, that coins from the Roman mint were in a considerably poorer condition than those of the other mints. This cannot be explained by wear only. Obviously, there must be differences in the composition in comparison to the bronzes used in the other mints.

The find starts with the reduced follis of Constantinus II. GLORIA EXERCITVS with one plaque of size Ae 4. This has been minted during the rule of Constantinus I. 336-337 AD. in the mint of Nicomædia.

The largest part of the find consists of centenionals Valens-Gratianus of Valentinianus I. There is but one coin of Valentinianus II.

The breakdown by mints shows the usual pattern of Pannonia. Most of the coins came from the mint of Siscia (211 pieces). They are followed by centenionals minted in Rome (157 pcs.), in Aquileia (98 pcs.) and Thessaloniki (47 pcs.).

There are several centenionals, which are dated by the RIC system to the period of 375 to 378, such as the minting of the emission started in the 2nd period (367 to 375), but did terminate in the 3rd after 375.

It can be safely stated that the Arelate impression of Valens SECVRITAS with the mark TCON is originated from after 375 (375-378), and similarly, the centenionals of Valentinianus II. from Aquileia with the reverse GLORIA with the mark SMAQS (375-378). Thus, our find belongs to the rare group of coin finds, in which impressions after 375 can be identified too. This belongs to the same group as the finds from Veszprém, Árpás and later Brigetio.

We did not want and can not connect the hiding of the treasure with any concrete historical event. The time of the death of Emperor Valentinianus I, and the following years (when our find ends) is a very moving period full of wars in the province.

Author's address: Dr. Katalin Biró-Sey
Magyar Nemzeti Múzeum
H-1088 Budapest
Múzeum krt. 14-16

Keleti germán női sírok Kapolcson

CS. DAX MARGIT

1979. augusztusában Kapolcson (tapolcai járás) a Kossuth Lajos utca 88-as számú telken házalapozási munkák közben egy csontvázas sírra bukkantak. (A Kossuth L. u. a Veszprém–Tapolca műút Kapolcs községen átvető szakasza.) A váz felső feléről több aranytárgy került napvilágra, amiről a találó Szafner István telefonon értesítette a Bakonyi Múzeumot. A helyszínre érkező Kralovánszky Alán leletmentése¹ egy gazdagon felékszerezett nő sírjának feltárását eredményezte augusztus 14-én. A sír környékének, — amely terület a szomszédos kert közeli kerítése miatt korlátozott volt, — átvizsgálása közben az 1. számú sírtól 4 m-re déli irányban megtalálta és feltárta a 2. számú csontvázas sírt is.²

(1. ábra)

Az 1. számú sírban egy magas termetű, fiatal nő (15–18 éves)³ nyújtott helyzetű, gyenge megtartású csontváza került elő 230 cm mélységből, kivételes gazdagságú ékszerekkel díszítve. A sír mérhető hossza 190 cm, szélessége a bolygatatlan alsó részen 55 cm. A sír tájolása 14° Nyugatról Dél felé.

Mellékletek a sírrajz sorrendjében (2. ábra, Ltsz.: 81.1.1 – 28.)

1. *Bögre*. A fej jobb oldalán, annál 32 cm-rel magasabban került elő in situ. Sötét szürke, kavicsos anyagú, vízszintes peremű, kézi korongon készített hasas kis bögre. Hengeres nyakát besímitott ferde rácsminta díszíti. Aszimmetrikus. Magassága 96 mm, szájának átmérője 84 mm, fenék átmérője 46 mm.

(3. ábra és 4. ábra).

A bögrét, — a korszakban gyakori módon valószínűleg a koporsóra tették.

2. *Fülbevaló*. A koponya két oldalán (a találó bemondása) 1 pár polyaederszüngő, sima karikájú, színarany fülbevalót találtak. A csüngők rekeszeit 4–4 rombusz és 8–8 hatszög alakú almandin lapocskák díszítik. A karikák 2 mm vastagságú huzala a csüngők belsejében elvékonyodik, s azok két oldalán barázdált arany huzallal keretezettek. Az egyik darabon a huzal vége a csüngő mellett egyenesre vágott és visszalapált, — a csüngő rögzítésére — a másokon a csüngőből kibújó elvékonyított huzal hurkot vetve annak belsejében visszafordul.

Az a) példány karikájának íve 32 mm ill. 25 mm, a csüngő 11 x 13 mm. 3 kis almandin lapocskák elveszett belőle. Súlyja 9,6 gr. (5. ábra 1.)

A b) példány íve 33 mm, ill. 25 mm, ebből négy kö hiányzik. Súlyja 9,5 gr.

A csüngők aranyács foglalatja a belső oldalon nincs felhajtva, így a köveket kitöltőpasztával rögzítették.

Az almandin lapocskák alá, a paszta eltakarására és a kövek csillogásának fokozása miatt, kis raszteres aranyfólia-lapocskát tettek. (6. ábra 1–2.)

3. *Tű*. 2 darab, tömör aranyhuzalból. A találók elmondása

szerint a nyakcsigolyáknál találták. Ugyanitt 6 aranycsövecske és egy aranygyöngy is előkerült. A tűk hossza 39 mm, vastagságuk fönt 21 mm, alul 0,9 mm. Felső harmadukban éles szerszámmal vágott sűrű, körbefutó rovátkákkal díszítettek. Mindkét darab vége egyenesre vágott. Súlyjuk 2,19 ill. 2,08 gr. (5. ábra 2., 6. ábra 3–4.)

4. *Aranygyöngy*. Egy félgömb, és egy kis hengerpalást alakú aranylemezből forrasztották. Alul lyukas, felső pereme kissé behajlik. Az egyik aranytű fejrésze volt. A belsejét kitöltő sárga színű pasztában megmaradt a tű mintájának lenyomata. A tanaxot kő fedhette, ez elveszett belőle. Hossza 11 mm, szélessége 7 mm, vastagsága, 0,1 mm. Súlyja 0,18 gr. (5. ábra 3., 6. ábra 5.)

5. *Csővecske*. 6 darab, keresztbe barázdált aranylemezből hármias csővé forrasztották össze. Hosszuk 10–10 mm, szélességük 4–4 mm. Súlyjuk 0,66–0,92 gr, összsúlyjuk 4,54 gr. (5. ábra 4., 6. ábra 6–11.)

6. *Csüngő*. A koponya alatt találták in situ. Kis balta alakú, ezüstlemezből kalapált csüngő. A felfűzésre szolgáló kis fül merőlegesen áll. Díszítetlen, lecsapott sarkú háromszög forma. Hossza 17 mm, legnagyobb szélessége 8 mm, vastagsága 0,2 mm. Egyik sarka kissé csorba. (5. ábra 5., 6. ábra 22.)

7. *Nyaklánc – Kapocs*. A gyöngyök között találtuk. Ezüsthuzalból készült. Egy lapos, bordázott, nyitott végű karikához kapcsolódó két „s”-forma tagból áll. Ez utóbbiak töröttek. A karika átmérője 12 mm, szélessége 3 mm, vastagsága 1 mm. (5. ábra 17, 6. ábra 30.)

8. *Gyöngyök*. A bordák tájékáról, részben in situ, részben bemondás alapján. 3 db nagyobb méretű, lapított gömb formájú, sötétkék üvegyöngy. Átmérő 12 mm. (5. ábra 6., 8–9., 6. ábra 15–17.)

3 db kisebb, sötétkék üvegyöngy, formára egyezik az előzőkkel. Átmérő 8–10 mm. (5. ábra 11–13., 6. ábra 15–17.)
1 db világoskék üvegyöngy. Átmérő 10 mm. (5. ábra 10., 6. ábra 19.)

1 db hengeres borostyángyöngy, kissé töredezett. Átmérő 12 mm. (5. ábra 7., 6. ábra 18.)

1 db piros, hengeres pasztagyöngy. Átmérő 5 mm, (5. ábra, 14., 6. ábra 20.)

1 db sárga pasztagyöngy, formára és méretre megegyezik az előbbivel. (6. ábra 21.)

4 db gerezdelt, aranyozott ezüstgyöngy, két félből összeforrasztva. Méret 18x17 mm. Kettő ép, kettő szétvált, egyik darab sérült. (5. ábra 15., 6. ábra 23–26.)

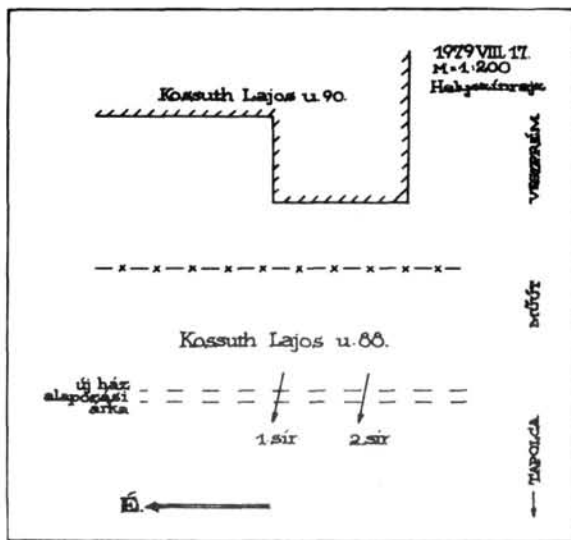
1 db sima ezüstgyöngy, két félgömbből forrasztva. Ép, átmérő 16x15,8 mm. (5. ábra 16., 6. ábra 27.)

2 db rovátkolt ezüsthuzalból készült, nyitott kis karika, amely valamelyik ezüstgyöngy nyílását keretelte. Átmérő 4 mm. (6. ábra 28–29.)

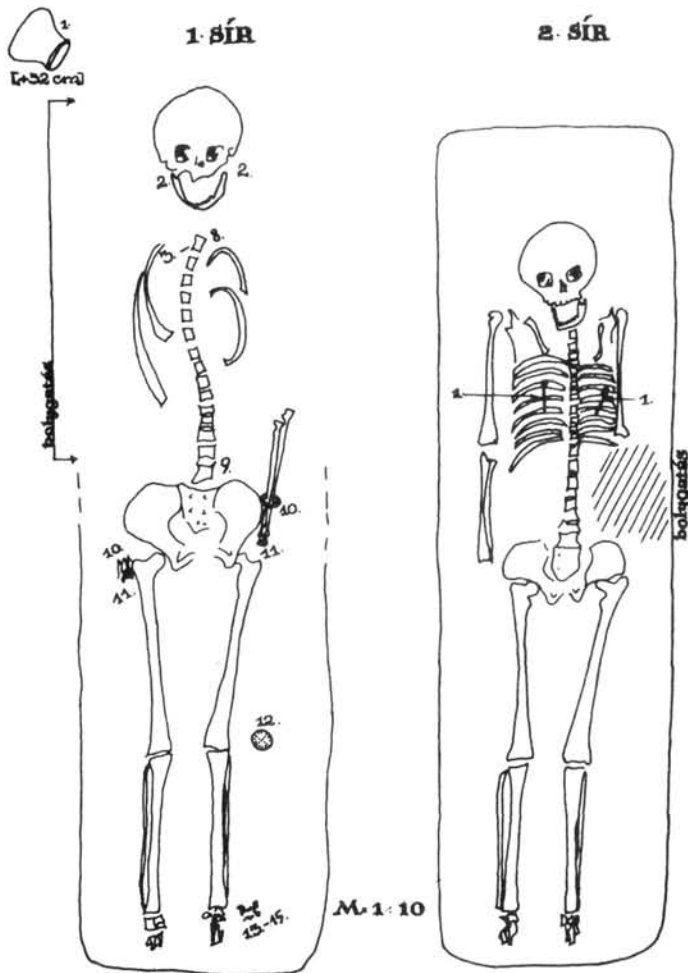
151 db ép, és 9 töredékes, hengerded korallgyöngy, hosszuk 2–12 mm. Több darabot hármásával összeragadva találtunk. (6. ábra 31.)

555 db ép, és 46 töredékes kásagyöngy kék üvegből. A belőlük fűzött nyaklánc hossza 1200 mm. (6. ábra 32.)

9. *Csat*. A találók elmondása szerint a 3–4. ágyékcsigolyán feküdt (amit a csigolyákon levő patina is megerősít.)

1. ábra. Kapolcs. A sírok lelőhelye
Abb. 1. Kapolcs. Fundort der Gräber

2. ábra. Kapolcs. A sírok rajza
Abb. 2. Kapolcs. Zeichnung der Gräber

Aranyozott ezüst díszcsat. (8. ábra) Négyzetes öntött keretét három oldalon mélyen vésett spirálindák díszítik. A keret a karika felőli oldalon ék alakban a középmezőbe nyúlik. A csatkeret külső és belső peremleceit hegyükkel összeforduló háromszögű nielló díszíti. A négy külső sarkon csonka gúla alakú keretben négy aranyozott fejű bronzszegecs ül. A csattest* középmezőjét hátoldaláról, poncolt díszű, ötszög alakú ezüstlemezzel fedték. Ezen középpütt két kör alakú és négy, a keret sarkai felé irányított, csepp alakú rekesz van. A csepp alakú rekeszeket tenaxba ágyazott piros színű üveglapocskák, a kör alakút zöld színű csontkorongocskák díszítik. A csontkorong közepén levő kis rekeszből díszje elveszett (10. ábra). A csattest előlapja és a keret oldalai, valamint a középső rekeszes lemez is tűzaranyozott. A csattest hátoldalát egy sima, négyzetes ezüstlemez zárja. Az előlapról beütött bronzszegek rögzítik. A keret előlapjának ék alakú részével párhuzamosan indul a kétágú, villás karikatartó, amely a hátoldalon a zárólemez felső szeglyukainak vonaláig hajlik vissza, de nem ér a kerethez. Innen lehet a tömör öntésű, ezüst karikát beakasztani. A karika az akasztófül alatt elvékonyodik. (9. ábra)

A csat tövise háztető formájú, üreges ezüst öntvény, állatfejes díszű, erősen ráhajlik, és túlér a karikán. Az állat feje és a hétszeres tagozású nyakrész rovátkolt nielló-berakással, tűzaranyozással és poncolt geometrikus mintákkal díszített. A csat teljes hossza 91 mm, a csatkeret 55x58 mm, a keret szélessége 12 mm, vastagsága 6 mm.

A karika vastagsága 10 mm, a bújató alatt 3 mm. A csattövise hossza 54 mm, szélessége 9 mm, magassága 11 mm. A tövis egyenes végének belső részén kis vasrozda jelzi a letört, ezüst beakasztó kampó helyét. (7. ábra)

10. *Karperec*. A bal alkaron in situ találták, a másiktól a találók levették. Díszítetlen, tömör, ezüst karperecpár, kiszélesedő, egynesre vágott végekkel. Az 1. példány kissé deformált, átmérője 65 és 55 mm, vastagsága 4 mm, végeinél 9 ill. 8,2 mm. Súlyja 38,4 gr. (6. ábra 34., 11. ábra 2.)

A 2. számú karperec átmérője 63 és 53 mm, vastagsága 4,5 mm, végeinél 7,9 mm, ill. 7,5 mm. (6. ábra 33., 11. ábra 1.)

11. *Gyűrű*. In situ került elő 1-1 példány mindkét kézről. Az a) példány sima, ezüst pántgyűrű, kis kerek ezüstlap fejjel. A karika átmérője 18 mm, a fejlapé 8,5 mm. (6. ábra 36., 11. ábra 4.)

A másik gyűrű sima pántkarikája, a gyűrű fejrésze alatt, kissé kidudorodik. Ezüst. A követ tartó, felhajtott szélű kerek rekesznek csak töredéke maradt meg, a benne levő kő elveszett. A karika átmérője 19 mm, vastagsága 1 mm. (6. ábra 37., 11. ábra 3-3/a.)

12. *Tükör*. A bal térd mellett in situ találták, hátlapjával felfelé. Bronzból öntött, tűzózású, ép példány. Pereme egy helyen öntéshibás, előlapjának ónozása kis részen javított. Hátlapját kettős koncentrikus körben nyolc sugár osztja. A belső kör közepén található a kissé kiálló, átfúrt fül. A tükör átmérője 54 mm, vastagsága 3 mm. (6. ábra 35., 11. ábra 5.)

13. *Gyöngy*. A bal lábfej mellett került elő 6 db különböző anyagú gyöngy: két hengeres borostyán, átmérőjük 18 és 11 mm. (6. ábra 38-39., 11. ábra 6-7.)

Két sötétkék-piros-sárga-zöld színű virágokkal díszített -, üvegyöngy. Méretük 12x11 mm. (6. ábra 40-41., 11. ábra 8-9.)

Két nyolcszögű középkék üvegyöngy. Az egyik ép, mérete 6x7 mm. (6. ábra 42., 11. ábra 10.) A másik darab töredék. (6. ábra 43.)

14. *Ezüst lemez*. A gyöngyökkel és egy csontfésű (?) töredékével együtt kerültek elő.

Egyenlő szárú háromszög alakú ezüstlemezből kettéhajlított, előlapján kis kerek fejben végződő díszlemez. Három darab került elő. Szélüket a hátoldalról kiütött poncolt pontsordísz keretezi. Mindhárom lemez között bőrt találtunk, de az egyik darabnál sem éri el a szélesebbik részt. A bőr és a lemez között ily módon kihagyott rész alkalmassá vált bőrszűj, vagy fonal befogadására.

A kerek végek közepét átütő szegeccsel rögzítették fel a díszeket. A legépebb példány hossza 32 mm, szélessége 17 mm, a kerek végen 8 mm. (6. ábra 44–46., 11. ábra 11.)

15. *Fésű*. Kétoldalas sűrűfésű lehetett, amelyből csak a háromrétegű középrész maradt meg, vetemedett, töredékes állapotban. Díszítés a lepusztult csontfelületeken nem látszik. Három bronzszeg fogja össze. Hosszúsága 61 mm, szélessége 13 mm. (6. ábra 47.)

A 2. számú sírban egy 50–56 éves nő nyugodott. Nyújtott helyzetű, közepes megtartású váza 215 cm mélyen került elő. A sír tájolása Ny–K. (2. ábra) Melléklete csak két ezüsttűből állott, amelyek a melltájon voltak.⁴

A két mm vastag ezüsthuzal kerekre kalapált fejben végződik. Sima, díztelen száruk végét hegyesre reszelték. A kerek fejek sérültek, de középtűt az átlukasztás kivehető. Hosszuk 60 ill. 61 mm. Az 1. sír aranytűivel ellentétben ezeket ruhába tűzte viselője.⁵ (5. ábra 18–19., 12. ábra)

Hasonló gazdag viseletű kora-népvándorláskori temetkezést Veszprém megye területéről eddig nem ismertünk. Az 1. sír gazdag ékszerkészlete mellett is meglepő, hogy a fibulák hiányoznak a sírból.⁶ A sokszögcsüngős arany fülbevalók, aranytűk és gyöngyök is inkább viselőjének társadalmi rangját, semmint ethnikai hovatartozását hangsúlyozzák, szinte nemzetközi viseletnek számító darabok.⁷

A sír felső részén, a váznál magasabban előkerült, nyakán besímitott ferde rácsmintás bögre analógiája igen széles körű, a Fekete tengertől Németorszáig. Eredetileg sem lehetett kizárólagos germán sajtóság a rácsmustra – mondja Alföldi.⁸

A nyak tájékán talált aranytűk – valószínű mindkettő –, olyan aranygyöngyfejú díshajtű volt, mint amilyeneket a római időkben is viseltek.⁹

Egyenesre vágott végük szinte kizárja, hogy ruhadíszként használták. A hármasszövegcsüngős elhelyezkedése csak feltételes, a többi gyönggyel való összefüggését nem ismerjük. Ha viselője két hajfonatot hordott, az abba tűzött hajtűk között felfűzve díszítették az elöl viselt hajfonatokat.¹⁰

A korallhengerecskékből fűzött nyaklánc több szemehármasával összeragadva került elő. A hederslebeni 1. sír¹¹ nyaklánc (80 db édesvízi korall) is háromsoros volt, középtűt egy olyan kék üveggyönggyel, mint amilyen a mi sírunkban is előfordul. A hederslebeni sírban egy 18–20 éves fiatal nő torzított koponyájú váza nyugodott.¹²

A borostyán, üveg és pasztagyöngyöket a rómaiak éppolyan szívesen viselték nyakláncra fűzve, mint az V. századi nők is.

A négy gerezdelt, aranyozott ezüst gyöngy is római előzményű. Intercisából ismertek aranylemezzel borított dinnye alakú gagátgyöngyök.¹³

Az Apahidán (II.) előkerült bolygatott sír gyöngyei üreges, golyó alakú, sodrott huzallal díszített aranyból készített példányok. A szerzők affelé hajlanak, hogy kard, vagy kantárszíjon lehettek, de legvalószínűbb, hogy táskát díszítettek. Közvetlen analógiáját ők sem találták.¹⁴

3. ábra. Kapolcs. Az 1. sír bögréje
Abb. 3. Kapolcs. Das Töpfchen des 1. Grabes

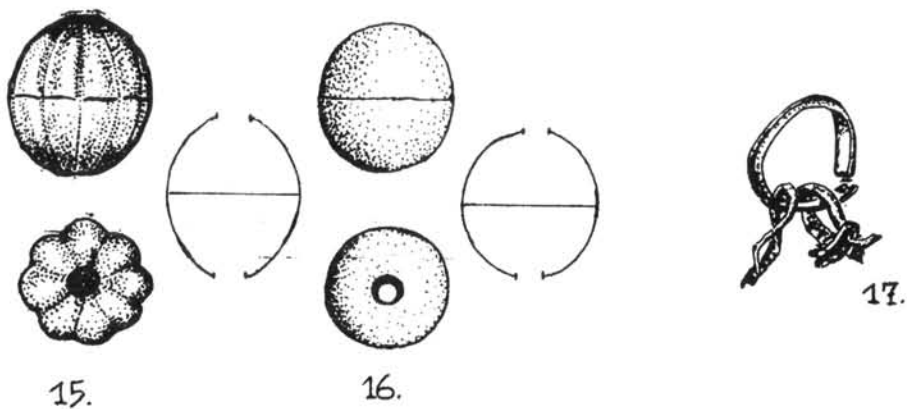
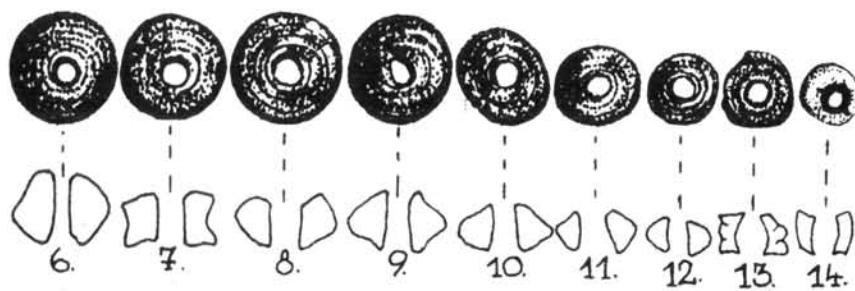
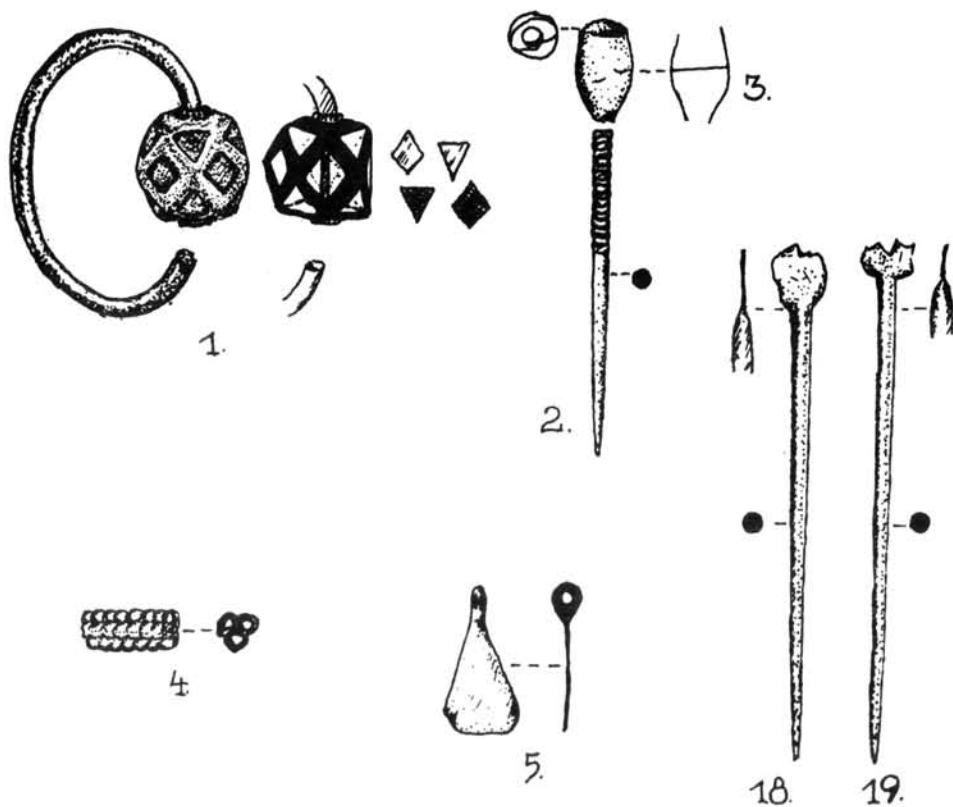
Megemlítjük, hogy a szilágysomlyói II. kincs aranykarperecének gerezdelt göbjei is hasonlóak.¹⁵

Az ezüst, balta alakú csüngő rontó hatalmak ellen védte viselőjét.¹⁶ A különböző germán törzsekhez¹⁷ a megelőző iráni lakosságtól jut el, nemcsak a forma, hanem a hozzá kapcsolódó babonás hit (óvó-termékenyítő varázsa) is.¹⁸

A kapolcsi 1. sír ékszerkészletének kiemelkedő darabja az aranyozott ezüst díszcsat. Hasonmása a Nagyvárad Guttmann téglagyár területén 1876-ban előkerült példánynak¹⁹, amelyet a gepida emlékmű egyik szép díszcsatjaként tart számon a szakirodalom.²⁰

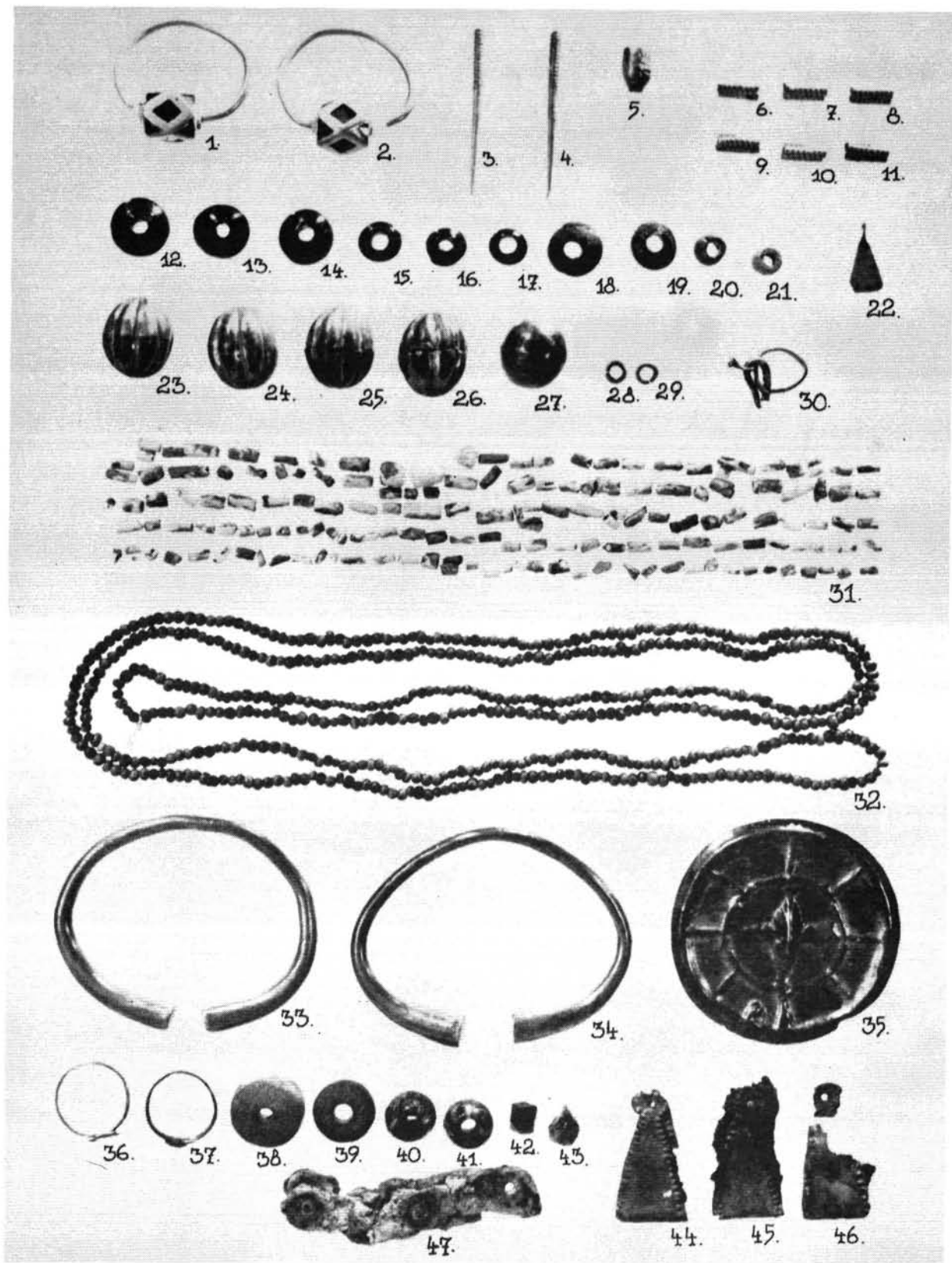

4. ábra. Kapolcs. 1. sír
Abb. 4. Kapolcs. 1. Grab

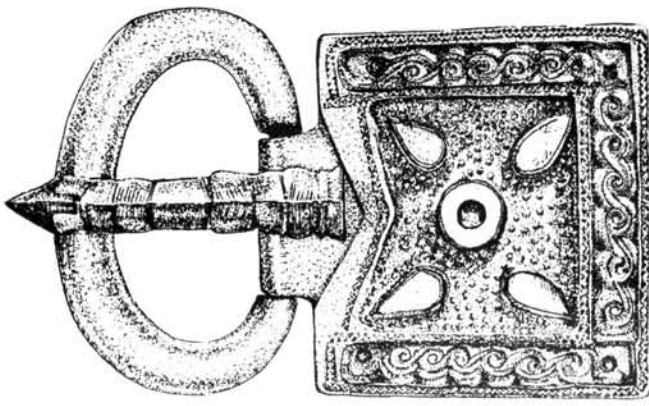

5. ábra. Kapolcs. Az 1. sír mellékletei: 1–17., a 2. sír mellékletei: 18–19. M = 1:1

Abb. 5. Kapolcs. Die Beilagen des 1 Grabes: 1–17., Die Beilagen des 2. Grabes: 18–19. M = 1:10

6. ábra. Kapolcs. Az 1. sír mellékletei
 Abb. 6. Kapolcs. Die Beilagen des 1. Grabes

M. 1 : 1

7. ábra. Kapolcs 1. sír. Az övcsat előlapja és tövise
Abb. 7. Kapolcs. 1. Grab. Der Dorn und die Vorderplatte der
Gürtelschnalle

A. Götze, aki az olaszországi díszcsatokat tanulmányozta²¹, elkülönített egy csattípust, ahol a csattest öntött keretét egy lemez zárja le a hátoldalon. A keret középmézőjét pedig rekeszekbe foglalt domború, vagy csiszolt gránátok, illetve üvegbetét díszítik.

Ugyanebben a csattípusban létezik egy változat, ezeken a csattüske felerősítési helyén a csatkeret díszítetlen. Az itáliai (olaszországi) csatok formája és díszítése a galliai (franciaországi), a Duna-menti és a Dél-országi gót emlékanyagéhoz hasonló.

A b) típus csattjait Götze osztrogótnak határozta meg. Bierbrauer, az olaszországi sír- és kincsletelekről írott összefoglaló munkájában²² biztosan a korai keleti gótokhoz köti a fent említett csatokat. Meghatározásuk nehézségeire ő is utal. A kapolcsi csattal ro-

kon a bresciai²³, a Firenze környéki²⁴, a Norciából²⁵ származó példány, a 2 ismeretlen lelőhelyű olaszországi²⁶, a Rajna vidék(?) -i²⁷ a Diergardt gyűjteményben levő²⁸, és a nagyváradi²⁹ csatok.

E két utóbbi mindazon meghatározó jegyeket hordozza, amelyeket a kapolcsi díszcsaton is megtalálhatunk.

A csattövisek bordadíszje, ill. tagolása³⁰ a Dunamedence öntött, négyszögletes keretű csattjaira jellemző az V. század utolsó harmadában.³¹

A tömör öntésű sima karperecek aranyból és ezüzből egyaránt szép számmal ismertek. A kapolcsi „deformált” karpereccel teljesen megegyező alakú a regölyi³² és a domolospusztai³³ példány.

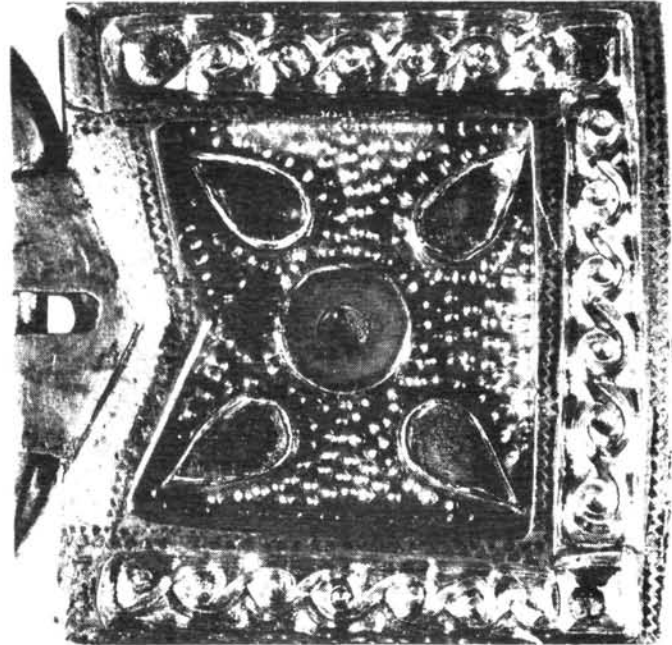
Ez utóbbit Dombay J. is kicsinek tartja. Valószínű ezt is, mint a kapolcsi darabot már kislánykortól viselték.

A gepidák éppúgy viselték, mint az alánok, vagy a keleti gótok.

Az ezüst pántgyűrűk egyszerű kivitelűek, talán bizánci tömegáru lehet.³⁴

A tükrökről Kovrig I. írt összefoglalóan³⁵. Jelen példány épsége miatt érdelem említést. Az V. században általánosan használták.

A bal lábfej mellett talált gyöngyök, fésű és ezüst díszek alapján kis bőrtarsolya is lehetett az elhunyt-nak. Szélét 6 db gyöngy díszítette.³⁶ Az ezüst lemezeket is elképzeltük a táska díszének oly módon, hogy a meghajlított lemezek csipesz-szerűen közrefogták annak szélét, félkörös fejükkel lefelé.³⁷

8. ábra. Kapolcs. 1. sír. Részlet a díszcsat előlapjáról (Nagyítás)

Abb. 8. Kapolcs. 1. Grab. Detail von der Vorderplatte der Schmuckschnalle (vergrößert)

A fejrészt egy szegeccsel aztán a bőrhöz rögzítették. A lemezke meghajlított része a tarsoly pereménél feljebb állt, így a lemezek közé fűzhatték az összehúzásra szolgáló fonalat. A lemezek vékonysága miatt bőrszjra nem gondolhatunk.

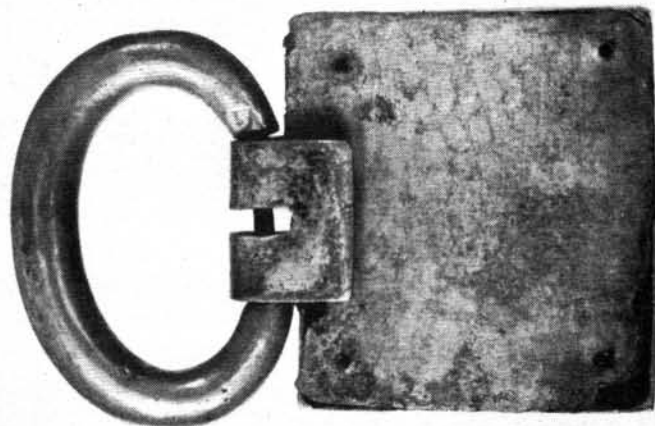
Mivel a díszlemezkek a lábfejnél kerültek elő, cipőhöz is tartozhattak. Ez esetben a cipők hasítékának szélén cipőfűzőlyukként alkalmazhatták.

A 2. sírból csak egy pár ezüst ruhatű került elő. Kerek kalapált fejrészüik sajnos töredezett, hiányos. Az analógiák alapján vagy ívelt csőrű madárfejben³⁸, vagy egyszerű, kerek, átlukasztott fejben végződött.³⁹

A két sírban talált mellékletek közül egyik sem utal a vázak nyugat–keleti tájolásán kívül viselőik keresztény voltára.⁴⁰

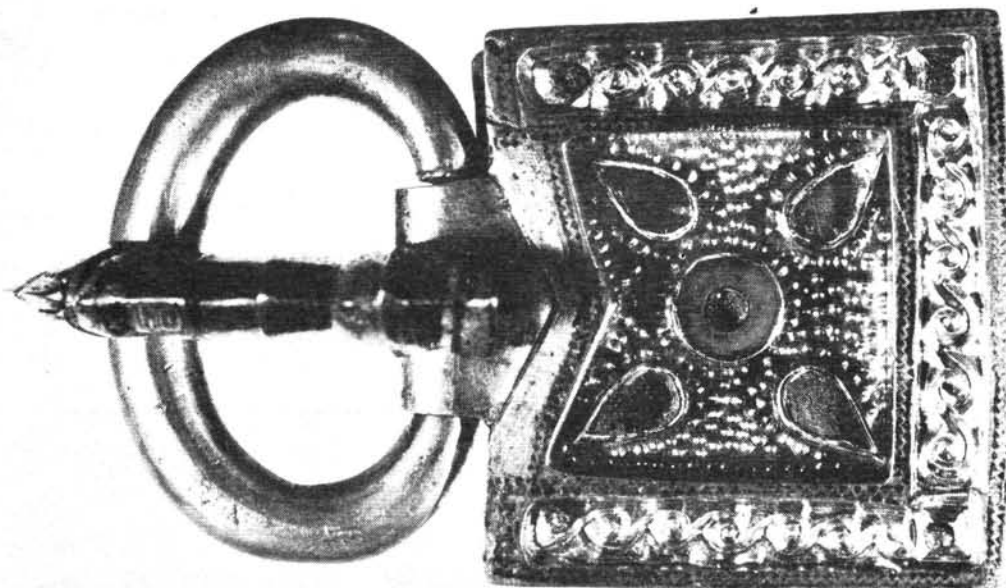
Bár a 2. sírban nyugvó nőnek elég egyszerű melléklete volt az 1. számúéhoz viszonyítva, a sír mélysége, kis mértékű koponyatorzítása és a két nő rokoni kapcsolata inkább egy nemesi udvarház temetkezőhelyét, semmint a nemesasszony és szolgálója ismert variánsát példázza. (Persze ennek lehetősége sem kizárt a fel nem tárható kert területén.)

Az előkerült ékszerek zöme általánosan használt „divatcikk” az V. század folyamán. Fibulák hiányában csak a díszcsat nyújt lehetőséget a leletek datálására. A kapolcsi csat azonos műhelyben készült a nagyváradival, és valószínűleg az ismeretlen itáliai töredékekkel is. Koruk az V. század utolsó harmada. Valószínű, egy itáliai műhely néhány alkotása (gót vagy Odoaker-kori?)⁴¹ jutott el a Duna-vidék különböző népeihez.

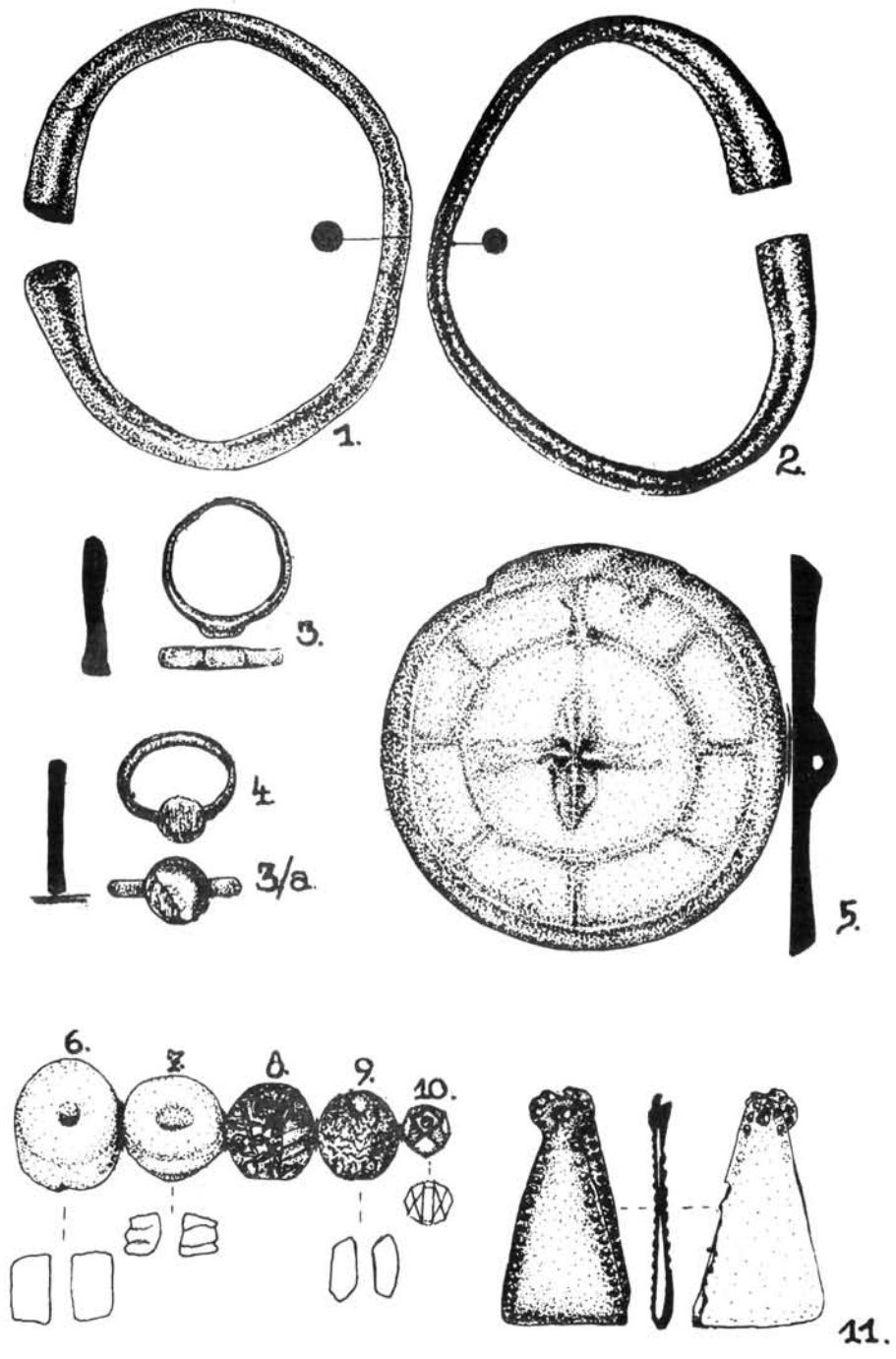

9. ábra. Kapolcs. 1. sír. A csat hátoldala
Abb. 9. Kapolcs. 1. Grab. Die Hinterplatte der Schnalle

Ilymódon a kapolcsi leletek nemcsak Veszprém megye⁴², de Pannonia V. század második felének keleti germán emlékéanyagát is örvendetesen gyarapították.

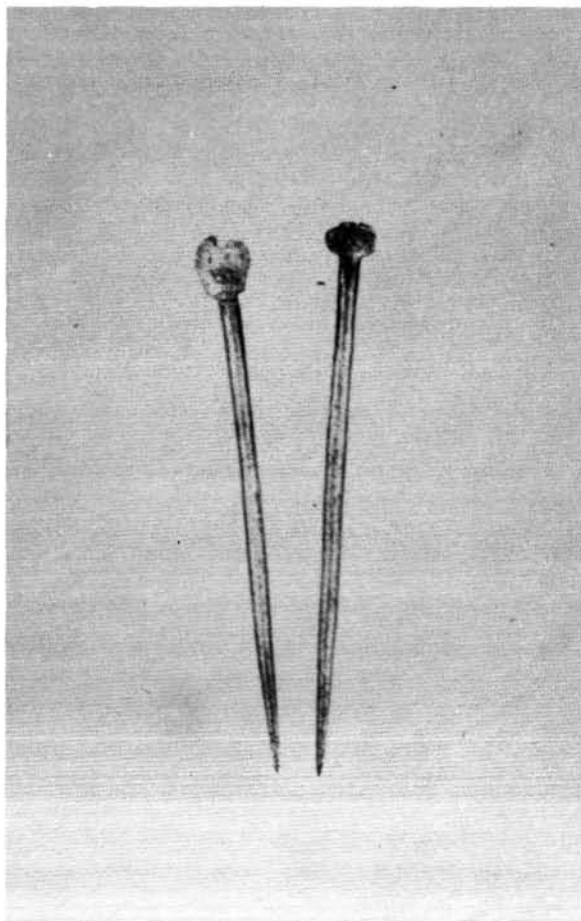
10. ábra. Kapolcs. 1. sír
Abb. 10. Kapolcs. 1. Grab

11. ábra. Kapolcs. 1. sír mellékletei. M = 1 : 1
 Abb. 11. Kapolcs. Die Beilagen des 1. Grabes. M = 1 : 1

WÖLKERWANDERUNGSZEIT

1. Kralovánszky Alán leletmentési jelentése. Arch Ért. 107 (1980).
2. KRALOVÁNSZKY A.: Másfélezer éves gazdag sírok kerültek elő Kapolcson. Napló (Veszprém) 1979. VIII. 23.
3. ÉRY K.: Ötödik századi csontvázleletek Kapolcsról. VMMK 15–16 (1981)
4. Itt is köszönetet mondok a sírok feltárását végző Kralovánszky Alánnak, hogy a leletegyüttes tudományos feldolgozását és publikálását átengedte.
5. Megköszönöm az ékszerek vizsgálatát végző Szvetnik Joachimnak útmutató szakvéleményét.
6. BÓNA I.: A középkor hajnala. Bp. 1974. 71. A langobard nők jegyajándékként kapták a fibulát. A kapolcsi fibulák hiánya, és a nő fiatal kora megengedi azt a feltevést, hogy hajadonként hunyt el.
7. BÓNA I.: A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. Székesfehérvár, 1971. 227 (11).
8. ALFÖLDI A.: Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. ArchHung. 9. 1932. 44.
9. B. SEY K.–KÁROLYI M.–SZENTLÉLEKY T.: A balzsameggyesi ékszer- és éremleret. ArchÉrt. 98. 1971. 195.
10. R. ALFÖLDI M.: A rábakovácsi római ékszerlelet. FA. 6. 1954. 62.
A rábapordányi leletben a szőlőlevél alakú csüngőket is 10 mm hosszú aranycsövecskék taglalják, de egy lemezből készültek. ALFÖLDI op. cit. 38. X. t. A granadai nyaklánc aranycsövei kétlyukúak.; ÅBERG, N.: Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit. Uppsala 1922. 207. 302/b kép.
11. SCHMIDT, B.: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog. (Nord- und Ostteil) Berlin 1975. 59. 170. T. 1. f–g.
12. SCHMIDT op. cit. 12. A lelet korát a II/a periódusba sorolva, 450–480 közé datálja.
A Bugac-pusztaházi sírban H. Tóth Elvira talált korall gyöngyöket. ArchÉrt. 97. 1970. 313.
13. Intercisa II. ArchHung. XXXVI. 1957. LXXVIII. t. 13.
14. HOREDT, K.–PROTASE, D.: Das zweite Fürstengrab von Apahida. Germania 50. 1972. 208–209. 35. T. 4–6. 4. T. 1–3.
SCHMIDT, B.: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle 1961. 55. T. k.: a reudeni 6. sírban az apró üvegyöngyosoron is van egy gerezdelt, és három sima, két fölgömbből forrasztott fémgöngy.
15. HAMPEL J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunsweig 1905. III. 28. kép.
16. BÓNA op. cit. 1974. 76.
17. PÓSTA B.: Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. Budapest–Leipzig 1905. 438. 246. kép, 513. 285. kép 22–23. V. ö. KOVRIG I.: A tiszalöki és mádi lelet. ArchÉrt. 78. 1951. 113–114.
18. GEBERS, W.–HINZ, H.: Ein Körpergrab der Völkerwanderungszeit aus Bosau. Offa 34. 1977. 5–15. 4., 8., 12. kép. 31–32. 13. kép., erre a cikkre Bóna István hívta fel figyelmemet, amelyért itt mondok köszönetet.
19. HAMPEL J.: A nagyváradi lelet. ArchÉrt. 14. 1880. 79–81.
HAMPEL J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunsweig 1905. II. 662. A csat jelenlegi helye: Baltimore, Walters Art Gallery. Lsz.: 57.664. Közli: ROSS, M. C.: Arts of the Migration Period in the Walters Art Gallery 1961. 50. 13/a kép.

12. ábra. Kapolcs. A 2. sír tűi
Abb. 12. Kapolcs. Die Nadeln des 2. Grabes

20. CSALLÁNY D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. ArchHung. 38. 1961. 108–109. CCVIII. T. 2. kép.
21. GÖTZE, A.: Gotische Schnallen. Berlin 1907., ÅBERG, N.: Die Goten und Langobarden in Italien. Uppsala 1923. 2–13.
22. BIERBRAUER, V.: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Biblioteca degli „Studi Medievali“. VII. Spoleto 1975. 145–152.
23. BIERBRAUER op. cit. LII. T. 3. Keretének formája megegyezik a kapolcsiéval, de a vésett spirálminta ezen még nem szerepel.
24. BIERBRAUER op. cit. LIII. T. 5.
25. BIERBRAUER op. cit. LIV. T. 1–2. kép.
26. BIERBRAUER op. cit. LXXVII. T. 4. középső lemez poncolt díszű. A LXIII. T. 3. kép csat középlemezét díszítő rekeszek formája megegyezik a kapolcsi csatéval, de a csepp alakú rekeszek csúcsa nem a sarkok, hanem a középrekesz felé irányul.
27. BIERBRAUER op. cit. LXXX. T. 3. kép csatját a szerző olaszországi darabnak tartja.
28. BIERBRAUER op. cit. 145. LIII. T. 3.
29. BIERBRAUER op. cit. 145. LXXXII. T. 2.
30. BIERBRAUER op. cit. Pl. a krainburgi LXIX. T. 2., a dessanai IX. T. 1., és a picenumi XLIX. T. 4. csat tövisén.
31. BIERBRAUER op. cit. 146.

32. MÉSZÁROS GY.: A regölyi korai népvándorláskori fejedelmi sír. ArchÉrt. 97. 1970. 75. 12. kép 2.
23. DOMBAY J.: Die gotische Grabfund von Domolospuszt. 122. A domolospusztai gót sírlelet. JPMÉ. 1. 1956. 130. XVII. T. 1–2.
34. HOREDT, K.–PROTASE, D. op. cit. 211. A politikai viszonyok miatt a Kárpát-medence keleti germán népei csak 453 után kerültek kapcsolatba Bizánccal.
35. KOVRIG op. cit. 116., KOVRIG I.: Nouvelles trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie. ActaArchHung. 10. 1959. 209–225. III. T. 4.
36. Az apahidai II. fejedelmi sírban talált táska szélét almandin gyöngyök díszítették. HOREDT–PROTASE op. cit. 202–203. 47. T. 20–26.
37. A szilágysomolyói II. kincs csészéjének széldíszje is hasonló. HAMPEL op. cit. III. 30. t.
38. Ókér. DIMITRIJEVIČ, D.–KOVAČEVIĆ, J.–VINSKI, Z.: Zmajev. Seoba Naroda. Zemun 1962. 65. I. t. 3.
39. SCHMIDT, B.: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Südteil) Berlin 1970. 95. 105. kép 3. b–d. (Honorius éremmel együtt kerültek elő. Köszitz–Neustadt, Pößneck str), CSALLANY op. cit. 235. CCXV. T. 1.
40. BÓNA I.: Eugippius: Vita Sancti Severini (Bevezetés és kommentár Eugippius, Vita Sancti Severini első magyar fordításához. Antik Tan. 16. 1969. 271.
41. BÓNA I.: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn. (1945–1969.) Acta ArchHung. 23. 1971. 280.
42. BAKAY K.–KALICZ N.–SÁGI K.: Magyarország Régészeti Topográfiája 3. Budapest 1970. 68–69. 21. kép 1–4. Dabronc–Ötvöspuszt., BIERBRAUER op. cit. 59.

OSTGERMANISCHE FRAUENGRÄBER IN KAPOLCS

Im August 1979 hatte man in der Gemeinde Kapolcs (Kreis Tapolca) am Grundstück Kossuth Lajos-Strasse 88 während Fundamentierungsarbeiten ein Grab mit Skelett aufgedeckt. Während der Fundsicherung kamen aus dem 230 cm tiefen Grab reiche Schmuckstücke einer 15 bis 18-jährigen Frau zum Vorschein. Auf der rechten Seite des Kopfes – wahrscheinlich auf den Sarg gelegt – lag ein Näpfchen mit eingeglätteter schräger Gittermusterung. Auf beiden Seiten des Schädels fand man Ohringe aus glattem Golddraht mit Multigon-Gehänge und Almandin-Verzierung. Die Halskette bestand aus 600 Stück blauen Breiperlen, 160 Zylinderkorallen, 3 grösseren und 4 kleineren blauen Glasperlen von abgeflachter Kugelform, aus einem zylindrischen Bernstein, aus einer roten und gelben Pastenperle, aus vier gelappten, vergoldeten Silberperlen und aus einer glatten Silberperle.

An der Kette hing ein Plättchengehänge aus Silber von abgerundeter Dreiecksform.

Die junge Frau mochte im Haar zwei Goldnadeln getragen haben, von der einen Nadel hatte man auch den Goldperlenkopf gefunden. Die Nadeln waren durch sechs querverrippte Dreifach-Goldröhrchen miteinander verbunden.

Ein hervorragendes Stück der Schmuckteile ist eine gegossene, vergoldete Silberschnalle von 9,1 cm Grösse. Der viereckige Rahmen wird an drei Seiten von tief eingemeisselten Spiralranken, die äusseren und inneren Randleisten durch dreieckige, mit den Spitzen nach innen zeigende Niello verziert.

Das Mittelfeld des Schnallenrumpfes ist von einer pentagonförmigen Silberplatte bedeckt. In der Mitte der Silberplatte befinden sich zwei kreisförmige Vertiefungen mit grünen

Beinscheibchen. An den Ecken befinden sich vier tropfenförmige, mit roten Glasplättchen verzierte Vertiefungen.

Die Rückseite des Schnallenkörpers wird durch ein glattes, quadratisches Silberblech abgeschlossen. Der glatte, gegossene Ring kann in einen zwischenkligen Halter eingehängt werden, welcher mit dem Schnallenkörper in einem Stück ausgegossen worden ist. Der Schnalldorn besitzt die Hausdachform, ist ein Hohlsilberguss, überagt den Ring und endet in einem Tierkopf. Der Tierkopf und der siebenfach geteilte Halsteil ist durch eingekerbte Nielloeinlagen, Feuervergoldung und ponzierte geometrische Muster verziert.

Von den Händen kamen je ein glatter, silberner Reifenring hervor. Neben dem linken Knie lag ein aus Bronze gegossener, feuerverzinnter, ganzer Spiegel. Die Rückseite des Spiegels ist in zwei konzentrischen Kreisen durch acht Radien geteilt.

Neben dem linken Fuss fand man zwei Bernsteine, zwei farbige Gläser mit Blumenzier und zwei achteckige blaue Glasperlen. An gleicher Stelle fand man die Mittelplatte eines Knochenkammes.

Ausserdem haben wir drei gebogene Silberbleche mit Lederresten dazwischen gefunden. Diese dienten zur Verzierung entweder der Ledertasche, oder der Schuhe der Frau.

Vier Meter vom Grab der jungen Frau fand man das Grab einer Matrone mit lediglich zwei Kleidernadeln aus Silberdraht von der Brustgegend.

Das Fundmaterial aus Kapolcs kann zu den ostgermanischen Andenken des letzten Drittels des V. Jahrhunderts gezählt werden.

Anschrift der Verfasserin: Margit Cs. Dax
Bakonyi Múzeum
H–8201 Veszprém

V. századi csontvázleletek Kapolcsról

ÉRY KINGA

1979 nyarán Kapolcs község (Veszprém m.) területén a Kossuth u. 88. alatt, házépítés közben, gazdagon felékszerezett nő sírjára bukkantak. A bejelentést követő kiszállás során sikerült megmenteni a régészeti leleteken kívül a megbolygatott sír csontanyagának zömét és szomszédságában feltárni egy még bolygatatlan sírt.¹ Tekintettel arra, hogy a területet csak mintegy 180 fokos körzetben lehetett átvizsgálni, nem zárható ki annak lehetősége, hogy e két sírhoz további néhány sír is tartozott.

A két sír tárgyi anyagának régészeti elemzéséből megállapítható volt, hogy a halottak az V. század második felében kerültek a földbe, s valamely keleti germán néphez tartozhattak.²

Alábbiakban röviden ismertetjük a két csontváz fontosabb embertani jellegzetességeit. A vizsgálatot a következő módszerekkel végeztük. Az életkor-meghatározást az 1. egyén esetében Johnston szerint³, a 2. egyén esetében Nemeskéri–Harsányi–Acsádi szerint,⁴ a nem-meghatározást Éry–Kralovánszky–Nemeskéri szerint,⁵ a mérést és leírást Martin–Saller szerint,⁶ s a testmagasság kiszámítását Pearson szerint.⁷ A két egyén koponyaméreteit és jelzőit az 1. táblázaton, vázcsontméreteit és jelzőit a 2. táblázaton közöljük.

1. sír. 15–18 éves nő erősen korhadt, töredezett koponyája és közepes megtartású vázcsontozata.

A nem-meghatározás a koponya egy jellege s a váz hét jellege alapján történt.⁸ Az átlagos nemi kifejezettség $-0,44$, ami mérsékelt fokú nőiességet jelez.

Az életkor-meghatározásnál a végtagcsontok elcsontosodása szolgált támpontul, ez azonban bizonyos rendellenességet tükrözött. Amíg ugyanis a combcsont és sípcsont mindkét ízületi vége a szárhoz forrt és már csak a csontosodás vonala látszik, nincs elcsontosodva a felkarcsont és szárkapocs felső –, a két alkarcsont alsó ízületi vége, a keresztcsont öt csigolyaszelvénye stb. A fogazat csak az alsó állkapcsón volt tanulmányozható, ezen a harmadik nagyörlők még nem bújtak ki, a fogak felszínén kopás nem volt észlelhető. Mindezen jelenség együttes mérlegelése tette szükségessé a viszonylag tág életkori határok megadását. Sajátos, hogy ugyanakkor egyes koponyatöredékeken elcsontosodott varratszakaszok láthatók.

Mérésre és az alaki jelek vizsgálatára a koponya nem volt alkalmas. Mindössze annyit állapíthattunk meg, hogy a szemfogi árok igen mély, s hogy az alsó

metszők enyhén torlódnak. Szerencsés véletlen folytán azonban megmaradt a jobboldali falcsont és halántékcsontról viszonylag nagyobb, összefüggő része, s az ezen mutatkozó elváltozások szerint a fiatal nő koponyája torzított volt. Erre a falcsont megnyúlt, csaknem függőleges helyzete s a halántékpikkely fölötti részen keresztben húzódó enyhe beívelődés utal. Igen valószínű, hogy az idő előtti varrat elcsontosodás a koponyatorzítás következménye volt, mivel azonban a fiatal nőnél egyéb, fentebb említett csontosodási szabálytalanság is volt, a jelenség létrejöttében egyéb kórfolyamatok is szerepet játszhattak. (1. ábra 1–2)

Az 1. nő termete magas volt (161,5 cm). A végtagcsontok ízületi végei és a szárméretek átlagos felépítésű testalkatra utalnak.

2. sír. 50–56 éves nő töredékes koponyája és közepes megtartású vázcsontozata.

A nem-meghatározás a koponya tíz s a váz négy jellege alapján történt.⁹ Az átlagos nemi kifejezettség $-0,36$, ami gyenge nőiességre vall.

Az életkor meghatározása a belső koponyavarratok, továbbá a felkar és combcsont fejének belső szerkezeti elváltozása alapján történt. Mindhárom korjelző azonos életkori szakaszra utalt.¹⁰ A felső metszőfogak erőteljes kopottsága is összhangban van a számított életkorral.

Haloványan a 2. nő koponyáján is felismerhető az egykori torzítás nyoma. Két pályát alkalmaztak. Az első, körkörös kötés nyoma a homlokcsonton a két homlokdudor fölötti rész lapultságán, mindkét falcsont hátulso, csecsnyúlvány fölötti szakaszának meredek állásán és homorulatán, valamint a nyakszirtpikkely lapitottságán figyelhető meg. Úgy tűnik, hogy a homlokcsonton és nyakszirten még az egykori pályá helye is mérhető, amely mintegy 30 mm széles lehetett. Egy második, haránt irányú kötés nyoma sejthető a két falcsonton a koszorúvarrattal párhuzamosan, annak közelében.

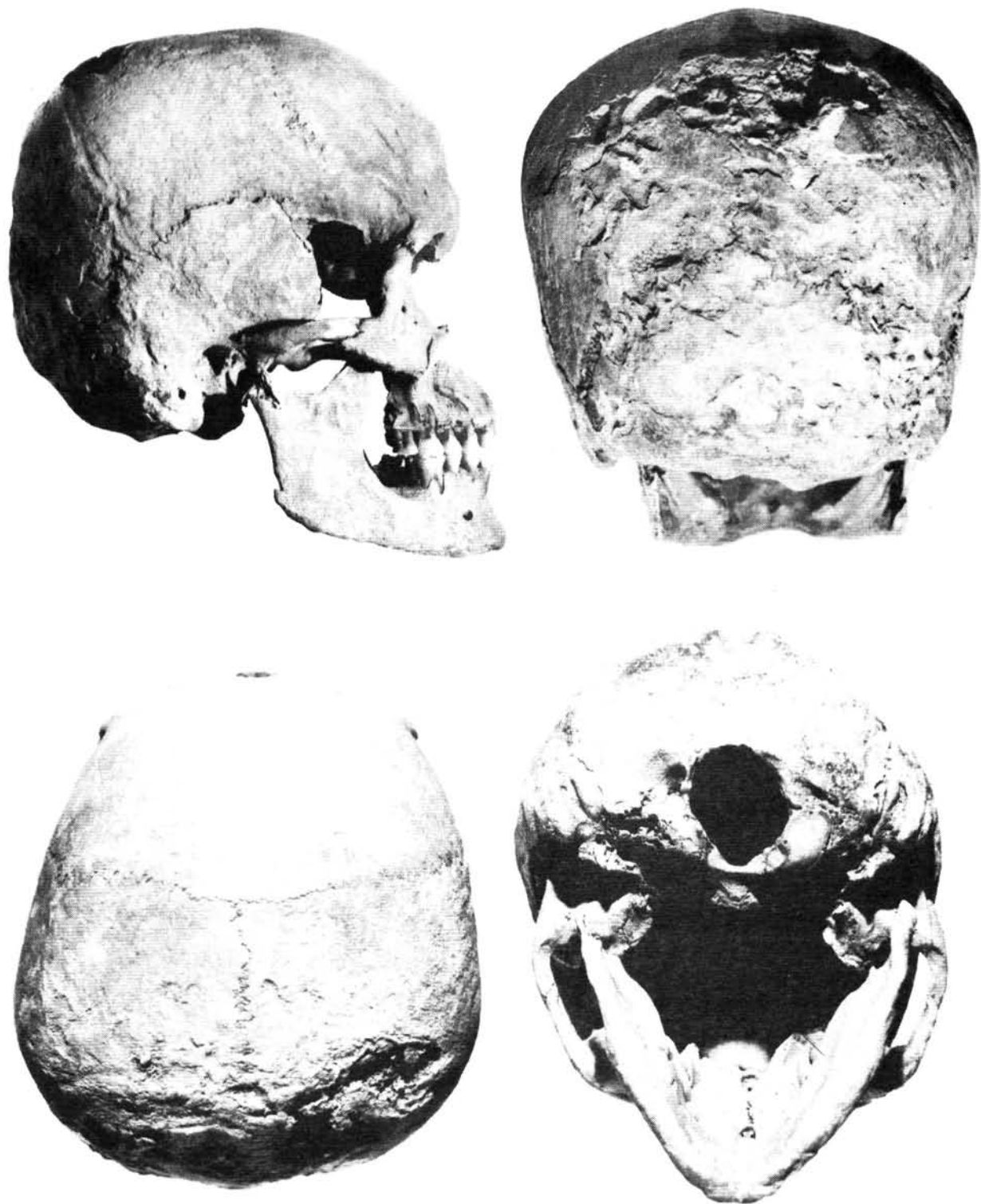
Az eredetileg is rövid, magas koponyát a torzítás még rövidebbé és magasabbá tette, mindazonáltal valamennyi mérete a normál variációs terjedelmen belül van. Feltehető, hogy az egykori torzítás következménye az a részaránytalanság, amely főként a koponyaalaapon észlelhető. (1. ábra 3–4., 2. ábra 1–4.)

Az a tény, hogy a torzítás nyoma az 50–56 éves nő halálakor már alig volt észlelhető, két dologra utal. Egyrészt arra, hogy eredetileg sem torzíthaták olyan

1. ábra 1–2.: 1. számú nő jobb oldali fal- és halántékcson-
jának oldal- és hátulnézete, 3–4.: 2. számú nő koponyája.

Abb. 1. 1–2: Seiten- und Rückansicht des rechtsseitigen
Scheitelbeins und Schläfenbeins der Frau Nr. 1, 3–4: Schädel
der Frau Nr. 2

2. ábra 1-4.: 2. számú nő koponyája.

Abb. 2. 1-4: Schädel der Frau Nr. 2

1. táblázat: Koponyaméreték és jelzők
 Tabelle 1: Schädelmasse und -indices

Nr. nach Martin	Sírszám Nr. des Grabes	1.	2.
	1	--	(166)
	5	--	(96)
	8	--	145
	9	--	99
	10	--	126
	11	--	118
	12	--	(108)
	17	--	139
	20	--	120
	23	--	495
	24	--	337
	25	--	359
	26	--	128
	27	--	129
	28	--	102
	29	--	111
	30	--	112
	31	--	91
	38	--	1380
	40	--	(94)
	43	--	103
	44	--	94
	45	--	129
	46	--	90
	47	--	(110)
	48	--	(67)
	51	--	--
	52	--	(32)
	54	--	--
	55	--	(48)
	60	--	--
	61	--	--
	62	--	--
	63	--	--
	65	--	--
	66	--	--
	69	31	32
	70	--	--
	71	31	31
	72	--	(84)
	75/1	--	--
	8 : 1	--	(87,4)
	17 : 1	--	(83,7)
	17 : 8	--	95,9
	20 : 1	--	(72,3)
	20 : 8	--	82,8
	9 : 8	--	68,3
	47 : 45	--	(85,3)
	48 : 45	--	(51,9)
	52 : 51	--	--
	54 : 55	--	--
	61 : 60	--	--
	63 : 62	--	--

2. táblázat: Vázcsontméretek és -jelzők
Tabelle 2: Skelettknochenmasse und indices

Nr. nach Martin	Sírszám Nr. des Grabes		1.	2.
Clavicula	1	j	—	—
		b	—	—
	6	j	—	31
		b	—	36
Humerus	1	j	—	—
		b	—	334
	2	j	—	—
		b	—	329
	4	j	57	—
		b	—	—
	7	j	55	55
		b	56	55
	7 : 1	j	—	—
		b	—	16,5
Radius	1	j	—	—
Ulna	1	j	—	—
		b	—	—
Femur	1	j	454	449
		b	—	453
	2	j	451	444
		b	—	445
	6	j	27	26
		b	27	26
	7	j	26	26
		b	27	28
	9	j	34	32
		b	34	33
	10	j	26	24
		b	28	26
	19	j	45	44
		b	46	45
	21	j	79	76
		b	—	75
	6 : 7	j	103,8	100,0
		b	100,0	92,9
	10 : 9	j	76,5	75,0
		b	82,4	78,8
Tibia	1	j	369	372
		b	369	—
	1/b	j	372	372
		b	364	—
	3	j	72	—
		b	—	—
	8/a	j	29	30
		b	31	34
	9/a	j	23	22
		b	28	26
	9/a : 8/a	j	79,3	73,3
		b	90,3	76,5
Fibula	1	j	—	—
Sacrum	2	j	—	—
		b	—	—
Testmagasság Körperhöhe	5	j	—	—
		b	—	116
			161,5	162,1

erőteljesen, mint ahogy az több, hasonló korú leleten megfigyelhető volt, másrészt arra, hogy a kötést valószínűleg korán lebonthatták.

A 2. nő arcvázára a szemöldökívek fejlettsége, a szemüreg felső peremének vastagsága, a karcsú, keskeny járomcsont, az igen mély szemfogi árok, előreálló felső állcsont, hegyes, előreugró áll jellemző. A keskeny fogsorívhez képest a fogak nagyok, ennek következtében az alsó metszők torlódnak, s mindkét felső szemfog az állcsontban beágyazódva maradt.

A 2. nő termete magas (162,1 cm), a felső és alsó végtagcsontokból azonos termetérték adódott. A szár és az ízületi végek méretei átlagos testalkatra utalnak.

Az elmondottak alapján, továbbá a 2. táblázat számadataiból a két csontváz több hasonlóságára figyelhetünk fel. Mindkét esetben gyenge nőiességet észleltünk a nemi jellegeken, mindkét esetben igen mély a szemfogi árok, mindkét esetben torlódnak az

alsó metszőfogak. Vázcsontozatuk pedig nemcsak a testmagasság tekintetében, hanem egész felépítésében azonosnak tűnik. Mindebből jogosnak látszik feltételezni, hogy a két nő közeli vérokonságban állt egymással, a fiatalabb nő koponyájának részletes ismerete nélkül azonban ez kellően nem igazolható.

Taxonómiai hovatartozás tekintetében, a mély szemfogi árok alapján nemcsak az idősebb, hanem a fiatalabb nő esetében is biztosra vehető, hogy egyikük sem tartozott a mongolid formakörhöz. A 2. nő esetében az orrcsontok hiánya és a torzítás lényegesen az alrasszba sorolást bizonytalanná teszi, jelenlegi megjelenési formája szerint a rövidfejű európai formakörbe tartozik. Arcvázának egyes részei azonban arra utalnak, hogy alárendelt mértékben atlanto-mediterrán elemek is hozzájárulhattak külső megjelenésének kialakításához.

JEGYZETEK

1. KRALOVÁNSZKY A.: Kapolcs, Kossuth u. 88. Rég. Füzet. Ser. 1. No. 33. 1980. 60.
2. CS. DAX M.: Keleti germán női sírok Kapolcsról. VMMK 15. 1980. 97–106. 1980–81.
3. JOHNSTON, F. E.: Sequence of epiphyseal union in a prehistoric Kentucky population from Indian Knoll. Human Biology 33. 1961. 66–81.
4. NEMESKÉRI J.–HARSÁNYI L.–ACSÁDI GY.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthrop. Anzeiger 24. 1960. 103–115.
5. ÉRY K.–KRALOVÁNSZKY A.–NEMESKÉRI J.: Történeti népeiségek rekonstrukciójának reprezentációja. Anthrop. Közlemények 7. 1963. 103–115.
6. MARTIN, R.–SALLER, K.: Lehrbuch der Anthropologie. 3. Auflage, Stuttgart 1957.
7. PEARSON, K.: On the reconstruction of the stature of prehistoric races. Math. Contr. to the Theory of Evol., V. Phil. Trans. of the Royal Soc., Ser. A 192 1899. 169–244.
8. A nem-meghatározás alapja: 8: -1, 10:0, 15: -1, 16:0, 17:0, 19: -2, 20: -1, 21: +1, 22:0.
9. A nem-meghatározás alapja: 1: -2, 2: +1, 3:0, 4: -1, 6: +1, 7:0, 8: -1, 9:0, 10:0, 11:0, 17: -1, 20: -2, 21:0, 22:0.
10. Az életkor-meghatározás adatai: koponyavarratok III, felkar II–III, combcsont III.

SKELETTFUNDE AUS KAPOLCS AUS DEM V. JAHRHUNDERT

Im Jahre 1979 hatte man in der Gemeinde Kapolcs (Komitat Veszprém) zwei weibliche Skelette gefunden, eines davon war reich verziert. Die archäologischen Untersuchungen von M. Cs. Dax ergaben, dass beide Gräber aus der zweiten Hälfte des V. Jahrhunderts stammen mussten, wobei es sich um Angehörige irgendeines ostgermanischen Volks handeln musste.

Auf beiden Schädeln waren Spuren von künstlicher Deformation zu sehen. Aus der Tatsache, dass am Schädel der Frau Nr. 2, die im Alter von ca. 50 bis 56 Jahren verstorben war, diese Spuren kaum noch zu sehen waren, mussten wir schließen, dass in ihrem Falle diese Deformation nicht besonders kräftig gewesen sein mag und dass der Verband ziemlich frühzeitig entfernt worden sein mochte.

Aus den übereinstimmenden metrischen und morpholo-

gischen Eigenschaften beider Frauen, namentlich aus dem gleichen Körperhöhe, aus der tiefen fossa canina und aus der Zahnstockung in beiden Fällen erscheint es uns wahrscheinlich, dass zwischen den beiden Frauen nahe Blutverwandtschaft bestehen musste.

In taxonomischer Hinsicht gilt als sicher, dass sie beide nicht zur mongoliden Grossrasse gehört hatten. Aus der európiden brachykranen Schädelform der 2. Frau kann keine nähere Typenbestimmung erfolgen, am Gesichtskelett können allerdings untergeordnete atlanto-mediterrane Merkmale erkannt werden.

Anschrift der Verfasserin: Dr. Kinga Éry
Bakonyi Múzeum
H-8201 Veszprém

A balatonszőlősi református templom kutatása

LÁSZLÓ CSABA

A Balaton északi partján húzódó dombvonulat mögött középkori eredetű települések követik egymást. Egyik közülük a Balatonfüredet Nagyvázsónnyal összekötő út mentén fekvő Balatonszőlős. Bár csak néhány kilométerre van a tótól, annak éltető, gazdagító hatását itt már nem érezni. A napjainkban is csak néhány száz lakosú település soha nem tartozott a gazdagabbak közé. Ezzel magyarázhatjuk, hogy harmonikus faluképe, műemléki védettségre érdemes házaival a múlt század óta szinte változatlanul maradt meg napjainkra.

Történeti adatok:

Az őskortól kezdve lakott vidéken római kori és jelentős késő avarkori emlékeket találtak. A mai falu területén Árpád-kori településnyomokat is megfigyeltek.¹ A Vérbulcsu nemzetség birtokterületéről kora Árpád-kori okleveles adatokkal nem rendelkezünk. Nem tudjuk, hogy a királyság megszervezésekor milyen birtok lett a terület, a falu nevéből csak az itteni szőlőtermelésre következtethetünk.² Először I. András hamis tihanyi oklevelében szerepel „Zeuleus”. Ezen oklevél Győrffy György szerint a XIV. sz. középső évtizedeiben készült.³ A hiteles tihanyi alapítólevélben nem szerepel a falu, tehát az apátság csak később szerzett ott birtokot. Szent László 1082-re datált oklevelében a falu a veszprémi Szent Mihály egyház birtokaként szerepel. Ez az oklevél is egy XIV. sz.-i átiratban maradt ránk, így nem tudjuk, hogy adatai mennyiben XI. századiak.⁴

A XII. század elejére a vidék leghatalmasabb világi urai már az Atyusz nemzetség tagjai. Gazdagságukat mutatja, hogy Bánd fia Atyusz – apja végakarátának megfelelően – az almádi monostornak jelentős birtokokat adományozott Szőlősön. Monostorapáti mellett a hegyen levő, ma már csak romjaiban látható egykori bencés apátság 1121. évi alapítólevelében halunk először hitelesen Szőlősről: „in loco qui dicitur Zeuleus vineas II. cum totidem cultoribus” kapott a kolostor.⁵

1211-ben Oros apát összeíratta a tihanyi apátság addig kapott birtokait, és azokra II. Andrástól megerősítő oklevelet kért, amelynek tanúsága szerint „in villa Zeuleus sunt udvornici . . .”. A név szerint is ismert jobbágyság földjén kívül további 600 hold földje volt még a faluban az apátságnak. Ugyanezen oklevél említi, hogy az oroszok remeteségnek is volt birtoka

Szőlősön. A Szent Miklósról elnevezett oroszok remeteségét a kutatás a Tihanyi-félszigeten levő barátalakásokkal azonosította.⁶

Egy 1222-ből származó oklevél szerint ekkor Szőlősön birtokolt a veszprémi káptalan is, de már korábban is volt a faluban szőlője.⁷

Az Árpád-kor végén, 1300-ban tűnt fel először a veszprémi káptalan nemes jobbágya, a Billegéről való Erdős fia Ányos. A falu középkori történetében ő volt a legnagyobb birtokszerező. Huszonnégy éven át tudjuk követni földvásárlásait, földcseréit. Első alkalommal Márk veszprémi jobbágytól vett Szőlősön tíz pénzért egy hold szőlőt és földet. Az oklevélből megtudjuk, hogy a vásárolt föld szomszédságában volt a zirci apátság és két rokon nemes: Arnold ispán és Volpod birtoka.⁸

Néhány évvel később 1309-ben, Ányos földet cserélt. A szomszédok között ekkor tűnt fel először a fehérvári káptalan és a zalavári apátság mint birtokos.⁹

Ugyanezen évben keletkezett Dénes ispánnak, a veszprémi káptalan tisztartójának végrendelete. Ebben az örökös részletesen felsorolta, hogy korábban kitől mennyi földet vett, és mindezt – fia nem lévén – a veszprémi káptalanra hagyta.¹⁰

Négy évvel később 1313 nyarán Dénes ispán eladott a káptalan engedélyével Ányosnak két hold földet, amely a szőlősi „capella Virginis Marie” fölött feküdt, tőle északra. A vételár két bécsi márka volt. Dénes a helybéli kápolnában levő részének a felét is Ányosnak adta, kikötvén, hogy midőn „ipsam capellam lapidibus muroque ipse comes Dionisius una cum cognatis suis edificarent aut construere intenderent” Ányos köteles két márkát adni a költségekhez. A kápolna az oklevél szerint világi birtokos, Dénes ispán és sógorai földjén állt. A forrás egyértelműen kőből, falal átépítendő kápolnáról beszél, az előző épület fából volt. Az 1309. évi végrendeletben nincs szó templomról, és 1313-ban át akarják építeni, így a fatemplom csak e két időpont között épülhetett, a kőtemplom pedig csak 1313 után.¹¹

A XIV. század elején Szőlős szomszédságában volt Lőrinte nemzetségből való Lőrinte ispán birtoka. Az ő kezén volt egyebek között Essegvár is.¹² Lőrinte fia, Tamás 1318-ban Szőlőst és környékét fosztotta ki. A világi birtokosok közül Dénes ispán, Arnold és Volpod földjeit pusztította, nemeseket vetett fogság-

ba, és onnan csak váltságdíj fejében engedte ki őket, – így pl. egy veszprémi nemesért két hordó bort fizetett. A szőlősi temetőt és a Mária kápolnát feltörette, és az onnan elrabolt javakat várába vitette.¹³ Nem tudjuk, hogy Tamást a király mivel büntette, de feltételezhetjük, hogy nem kapott súlyos büntetést, mivel I. Károly szűkebb környezetéhez tartozott.¹⁴

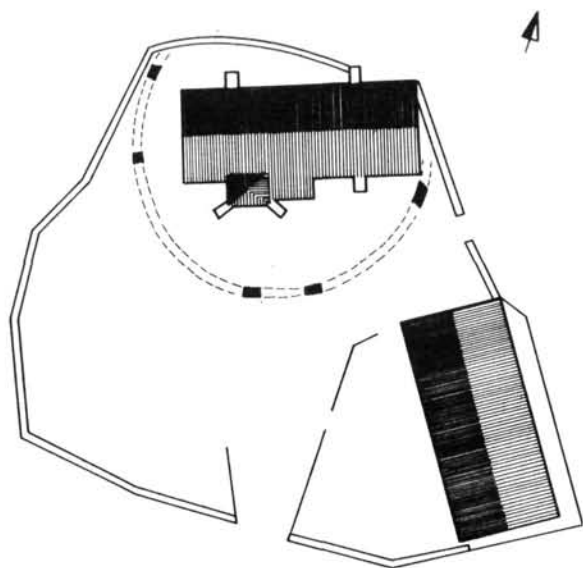
Néhány hónappal később Ányos újból földet vett. Ebből az oklevélből tudjuk, hogy Miklós papnak birtoka volt Szőlösön, de arról nem értesülünk, hogy Miklós hol pap, esetleg plébános.¹⁵

1318-ban Arnold és Volpod fiaikkal együtt a veszprémi káptalan nemes jobbágyainak sorába léptek. Feltehetően Tamás hatalmaskodása kényszerítette erre a tehetős nemeseket, hiszen ők azok, akik a század elején már bérbe vettek a tihanyi apátságtól szőlősi és kövesdi földeket.¹⁶ Ezeken a birtokokon emeltek 1320-ban kőépületet ill. tornyot: „aedifitia lapidea”-t és „turris”-t.¹⁷

I. Károly 1323-ban szőlősi földeket adott vissza a veszprémi püspöknek és káptalannak, amelyeket előzőleg királyi ill. királynői jog címén foglalt le. Mivel ezen jog pontos tartalmát a kutatás eddig még nem tisztázta, nem tudjuk, hogy a fenti adat korábbi birtokviszonyra utal-e.¹⁸

Húsz évvel később Péter szőlősi villicus és társai pereskedtek a veszprémi káptalannal, királyi és királynői szabad tárnokoknak vallván magukat, kiválni igyekeztek az egyház szolgálatából. A per egyezséggel zárult, amelynek értelmében Péter és társai visszaadták az addig saját jogon bírt részek tulajdonjogát a káptalannak, cserébe a föld haszonélvezetéért. Így tehát a szőlősi jobbágyok kísérlete kudarcot vallott, nem tudtak felemelkedni a nemesi rétegbe, és kitörni a káptalan hatalmából.¹⁹

1. ábra. Helyszínrajz
Abb. 1: Lageplan

2. ábra. A templom déli homlokzata kutatás előtt
Abb. 2: Südfront der Kirche vor der Erforschung

A XV. század folyamán a vázsonyi pálosok és a Rozgonyiak is birtokoltak földet Szőlösön.²⁰

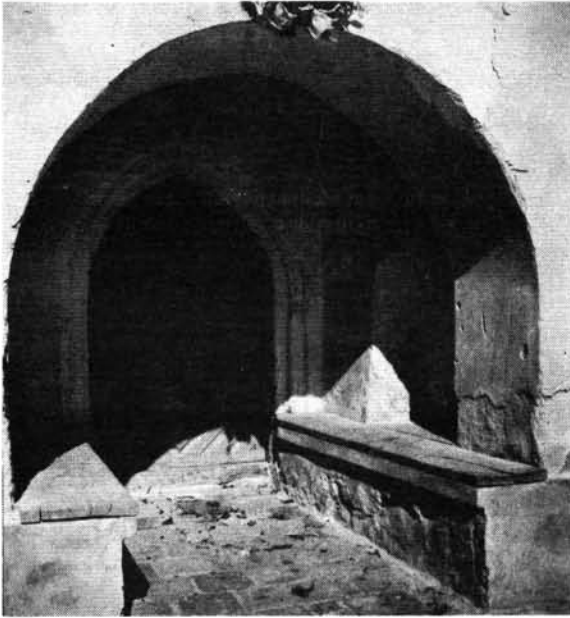
Nem tudjuk pontosan, hogy a templom mikortól plébániás egyház. A pápai tizedjegyzékben nem szerepel. 1343-ban Péter és társai perénél a „prope ecclesiam Beate Virginis” helymegjelöléssel találkozunk. Ezek szerint ekkor már plébánia lehet Szőlösön.²¹ Ugyanezt támasztja alá egy későbbi adat. 1373-ban hallunk András papról. Mivel András a pécselyi Miklós pappal és a vázsonyi Péter pappal együtt egy tihanyi apátsággal kapcsolatos perben tanúskodott, és mivel mindkét község szerepel a tizedjegyzékben, feltételezzük, hogy a két plébánossal együtt tanúskodó és ugyancsak sacerdosként említett András is plébános.²²

A Mohács utáni években több adóösszeírásban szerepelt Szőlös. Mindegyik a falu fokozatos elszegényedését mutatta. Egyházi birtokosok a XVI. század első felében: a veszprémi és a fehérvári káptalan, a tihanyi és a zirci apátság.²³ Közülük a zirci apátság 1575-ben kilép, elzalogosítja birtokát Thury Benedeknek és Farkasnak.²⁴ A község újkori történetéről a tihanyi apátság XVII–XVIII. századi urbáriumai tájékoztatnak.²⁵

Az időközben protestánssá lett templomot 1796-ban átépítették.²⁶ A múlt század első felében a veszprémi káptalan, a tihanyi apátság és nemesi családok voltak birtokosok a faluban.²⁷

Rómer Flóris 1861-ben járt Szőlösön és feljegyzéseket készített a templomról.²⁸

Utoljára 1943-ban tatarozták az épületet.

3. ábra. A toronyalj és a kapu kutatás előtt
Abb. 3: Turmsohle und Tor vor der Erforschung

A templom kutatás előtt:

A falu közepén, újkori kerítésfallyal körülvett telken áll a református templom. Melle a parókia épülete. (1. ábra) A téglalap alaprajzú keletelt templom déli homlokzatának nyugati harmadában, sarkain ferde támpillérekkel támasztott torony áll. (2. ábra) A templom déli oldalán a toronytól keletre egy, az északi oldalon pedig két támpillér látható. A boltozott toronyalj két oldalán kő ülőpadok vannak. Közöttük nyílik a templom egyetlen, vörös homokkőből faragott csücsíves keretű ajtaja, amelyen kívül középkorra utaló műrészlet nincs az épületen. (3–4. ábra)

A teremszerű belső tér fiókos dongaboltozattal fedett. A nyugati és a keleti végében egy-egy lapos ívű karzat áll. A karzatok szintjén nyugatra és délre, ill. keletre és délre kisméretű íves ablakok nyílnak. A két végfalán a földszinten is van két hasonló nyílás. Az északi falon nagyméretű ablak, tőle keletre az előbbiekkel egyező kis nyílás van. A déli falban, a toronyhoz kívülről támaszkodó toronyfeljáró mellett nagyméretű ablak nyílik. A templomban betonpadló, a karzatokon téglaburkolat van. A márványlapos úrasztala a múlt században, a többi jellegtelen belső berendezés (padok, szószék) 1943-ban készült.

A templom kutatása:

A templomban egy Ny–K irányú árokmal kezdtek meg a kutatást. A további keresztirányú árkok után három szelvényben kutattunk.²⁹ (5. ábra)

Az 1. árokban a betonburkolat alatt téglapadló maradványát találtuk. (6. ábra) A keleti részen, a csak kis területen megfigyelhető téglapadló után habarcsos járószint következett. Ez a járószint a templom keleti

bővítmenyének első vakolatrétegéhez csatlakozott. Közvetlenül a habarcsos réteg alatt került elő a lebontott szentély fala. Tőle keletre az egykori külső járószintet figyeltük meg -0,56 m mélységben. A bővítmeny alapozása -2,0 m mélyen volt, míg a középkori szentély alapozását -1,65 m-nél még nem értük el. (A szinteket a legutolsó betonpadlótól mértük.)

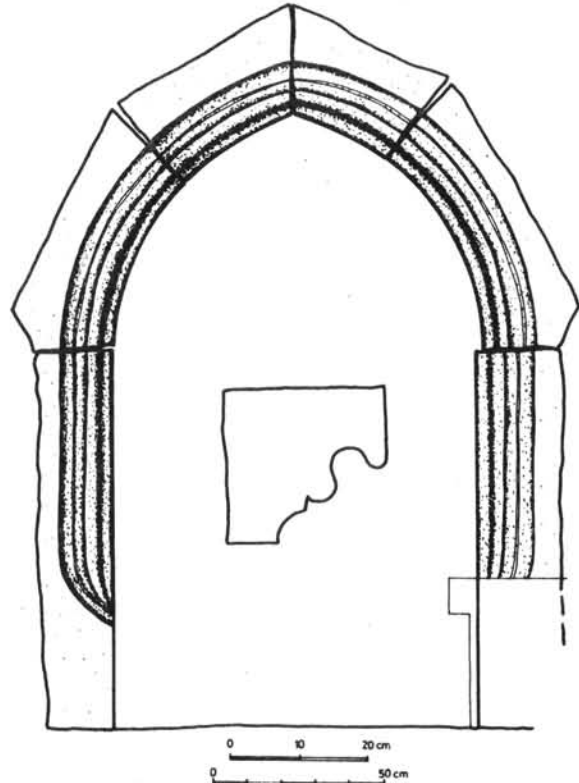
A 2. árokmal és az I. szelvényvel a szentély területének nagyobb részét a bolygatatlan talajig feltártuk. A szentély 3,40 m széles, 3,65 m hosszú és 0,90 m falvastagságú volt. A lebontott falakból csak 30 cm-es felmenő szakasz maradt meg. A rajta levő vakolat tanúsága szerint a szentély középkori járószintje -0,34 m mélyen volt. A diadalív nem szűkülte össze. (7. ábra)

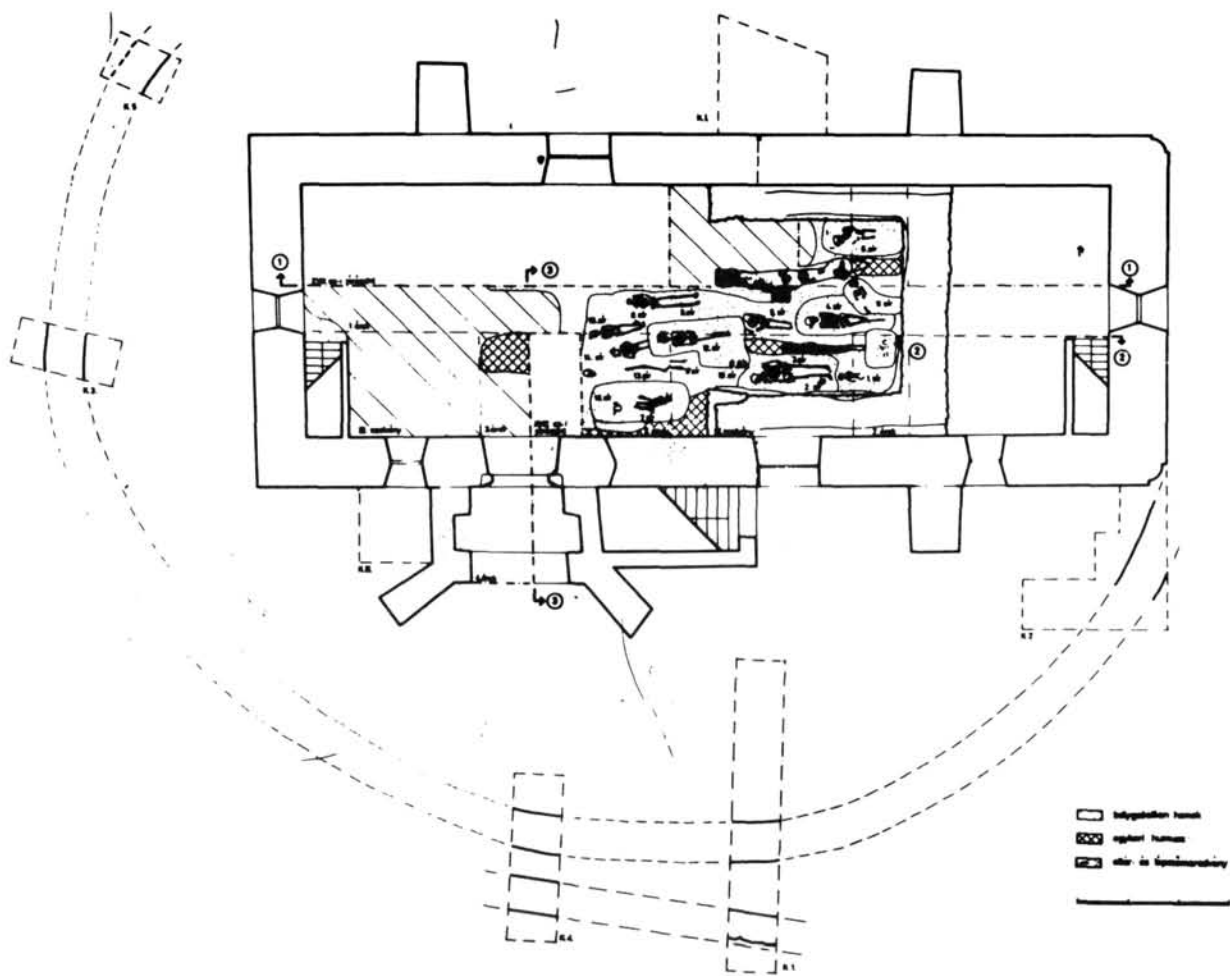
A szentély észak–keleti sarkában durva mészkőből faragott követ találtunk. (8–9. ábra) Az élszedett, hátsó síkján durva felületű kő egykor fal mellé volt állítva és alsó részének tanúsága szerint a padlóba volt eresztve. Felső részén csaplyuk mutatja, hogy felfelé magasabb volt. Valószínű, hogy szentségtartó fülke lábához tartozott.

A szentély közepén, annak falával egy magasságra visszabontva keretszerű, kő oltárlap maradványait tártuk fel. A szentélylépcsőből csak nagyon kevés maradt meg, mivel az oltárral együtt a későbbi sírok nagymértékben elpusztították.

A templom építése előtti talajrétegződést csak a kis mélységben alapozott oltár és lépcső alatt figyel-

4. ábra. A kapu felmérési rajza
Abb. 4: Vermessungszeichnung des Tores

5. ábra. Ásatási alaprajz

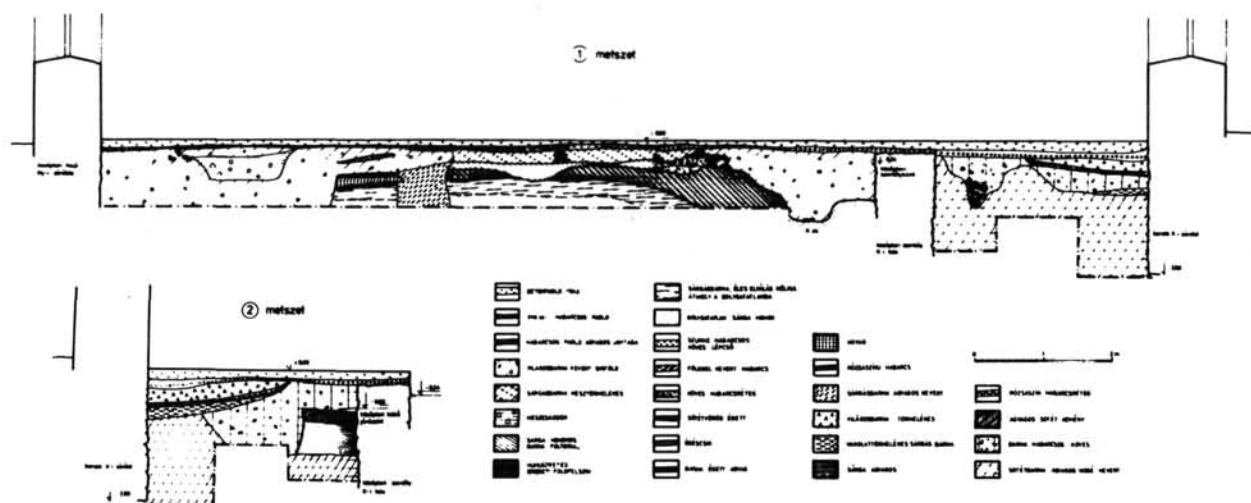
Abb. 5: Grundriss der Ausgrabungen

hettük meg. Az egykori humusz fokozatosan ment át a bolygatatlan sárga homokba. A terepszint kelet felé feltehetően süllyedt, erre utal a metszet tanúságán kívül (6. ábra) a hajó és a szentély eltérő alapozási mélysége. (hajó: -1,25–1,35, szentély -1,65-nél mélyebb.)

A szentély területén nyolc sírt tártunk fel. A templom kifestésére utalt, hogy nagy mennyiségű freskótöredék volt a sírok földjében. A kis töredékek sajnos nem tették lehetővé a freskó korának meghatározását. Az oltár előtt, egy sír földjében I. Ferdinánd karinthiai veretű pfenningjét találtuk. (1535)³⁰ A 2. sírban csak egy későbbi temetkezéssel bolygatott koponya volt. Rajta fémszálakból fonott XV–XVI. századi pártát találtunk, amelyet préselt rozetták és vékony bronz csüngők díszítettek. A rozetta és a fonott fémszálak között is zöld üveggyöngyök voltak. (10. ábra) Hasonló jellegű pártát találtunk a 6. sírban.

A középkori oltárt átvágó sírok közül a templom protestánsá válásának időpontjára következtethetünk a 4. sír melléklete alapján. A nyugat–keleti tájolású sírgödörrel teljesen átvágták az oltárt. A bolygatatlan homokba -1,08–1,12 m mélységben eltemetett nő koponyájának jobb oldalán hajtút találtunk. (11. ábra) Az aranyozott ezüst hajtú gömb alakú fejének alsó fele sima, míg a felső része áttört. Hossza 10,3 cm. A XVI–XVII. században elterjedt hasonló típusok közül az itt találttal szinte méretben is egyezőt ismerünk a tolnai kincsből, amelynek segítségével leltünk a XVI. század második feléből származónak határozhatjuk meg.³¹ Ugyanezen sírban kisméretű esztergályozott csonttárgyat találtunk. (12. ábra) A kúposan keskenyedő, belül kifűrt 3,6 cm hosszú tárgy feltehetően pipereeszköz végét díszítette, ill. zárta le.³²

A középkori hajó területének közel a felét tártuk

6. ábra. Az 1. árok metszetei

Abb. 6: Schnitte des Grabens 1

fel. A II. szelvényben csak a déli fal mentén jelentkezett az egykori humusz. A többi részen temetkezések voltak, a sírok kevert földjében freskótörödékekkel. A feltárt kilenc, egymást is vágó sírt a bolygatatlan homokba ásták. Közülük csak a 12. sírban volt lelet. A szabályos tájolású női váz koponyáján rossz állapotú XVII. századi párta maradványait észleltük. A szelvény dél-keleti sarkában leástunk a hajó alapozásáig. A habarcsba rakott kőfalat -1,25 m mélyre alapozták a bolygatatlan homokba.

A templom nyugati felében nyitottuk a III. szelvényt. A betonburkolatot megelőző szinten I. Ferenc (1800) pénzét találtuk. Itt is megfigyelhető volt az a habarcsos, helyenként agyaggal javított járósínt, amely a bővítés padlóját adta, és amelyen itt Mária Terézia (1780) érme feküdt. Ez a lelet a XVIII. század végi átépítésre utal. Ekkor ásták azt a meszesgödört, amely közvetlenül a habarcsos padló alatt volt, és a lebontott szentélyből származó habarcs- és vakolatdarabokkal volt tele. A szelvény egész területén sírok kevert földje mutatkozott, amelyben csak -1,0 mélységre ástunk le. Az itt talált sírokat, így a meszesgödör alatt levőket sem volt módunkban kibontani.

A kapu tengelyében kijelölt 3. számú árok területén a kevert sírföldből egy ujperc került elő, rajta három gyűrűvel. (13. ábra) A rossz ezüstből készített gyűrűk egyikén IHS bepecsételés volt. Az itt is megfigyelhető habarcsos járósínt több helyen agyagos letapasztással javították. (14. ábra) A középkori járósínt -0,30 m mélységben volt. Ez azt mutatja, hogy a szentély és a hajó között nem volt szintkülönbség, csupán az oltár szélességében húzódo lépcső emelkedett 0,14 m-rel magasabbra.

A kőkeretes kapu küszöbköve az eredeti helyén maradt meg, a középkori járósínhez képest 0,22

m-rel magasabban. A 4. árokban megfigyeltük, hogy a küszöbhöz a toronyaljban csatlakozó külső járósínt -0,25 m. (14. ábra)

A templom északi külső oldalán már a kutatás előtt elválást lehetett látni. (15. ábra) Az itt nyitott K. I. szelvényben a középkori hajó észak-keleti sarkának és az újkori bővítmenynek az alapozásban meglévő elválását figyeltük meg. Mindkét kőfalat habarcsba rakták, és a bolygatatlan sárga homokba alapozták: a középkori falat -1,33 m, az újkort -2,0 m mélységben.

A hajó és a torony csatlakozásánál levő szelvényben az alapozásban is meglévő elválás bizonyította, hogy a tornyot később építették a déli falhoz.

A cinterem falát sugár irányú árkokkal határoztuk meg. A déli oldalon a K. I. árokban, a templom falától 7 méterre, közvetlenül a humusz alatt megtaláltuk a 0,90 m széles, a terepszinttől mért -1,14 m mélységben alapozott körítőfalat. Tőle délre újabb 0,80 m széles fal volt. A K. 4. árokban a humusz alatt apróköves járósínt, alatta a körítőfal jelentkezett, mellette az előbb megfigyelt szabályosan rakott kőfal, amelynek déli oldalán több rétegű meszelés volt. Az ismeretlen korú és rendeltetésű épületet a körítőfallal együtt bontották le.

A K. 2. árokban megfigyeltük, hogy az apróköves járósínt hozzáfut a bővítmenyhez. Alatta volt a lebontott középkori körítőfal. (16. ábra)

A középkori körítőfal a templomot kör alakban vette körül, kapujára nincs adatunk, de feltehetően a templom kapujával szemben lehetett. A mai kerítésfal nem követi a középkori fal vonalát, minden részletében újkori.

A templom vörös homokkőből faragott késő román kapuja eredeti.³³ A toronyaljban levő fülkék a toronnyal egyidősek, az ülőpadok 1861 után készült.

7. ábra. A lebontott középkori szentély és oltár
Abb. 7: Abgebafter Chor und Altar aus dem Mittelalter

tek. A templom középkori ablakai közül a hajó déli falában a toronytól keletre levő ablak csekély maradványát találtuk meg. A barokk boltvállal részben elpusztított, kőkeret nélküli nyílás teljes magasságát, záradékának formáját már nem lehetett megfigyelni.

Megállapítottuk, hogy a nyugati karzaton a délre néző ablakot is a középkori nyílás felhasználásával alakították ki. A hajóban levő többi ablak utólagos bevégés.

A karzatok nem a barokk bővítéssel egyidősek, hanem későbbiek, hiszen boltzatukat utólag vágták a bővítmény, ill. a hajó falába. A karzattalvédők az 1943-as tatarozást közvetlenül megelőző időszakban készültek.

A padlástérben látható volt, hogy a nyugati oromfal három periódusban készült. A legkorábbiiban egy egyenes záródású, befelé bővülő résablakot bontottunk ki.

A templom falainak külső és belső oldalán csak kis területen maradt meg a középkori vakolat.³⁴

Az ásítás eredményeit összevetve a történeti adatokkal, felvázolhatjuk a templom építéstörténetét. (17. ábra)

Az 1313 után tört kőből épült, 13,5 x 7 m-es templom egyenes szentélyzáródású volt. A hajó és a szentély falvastagsága eltért egymástól: 1,0, ill. 0,90 m. Szentélyét, amelyben pasztoforium állt, freskók díszítették. Csúcsíves kapuja a déli oldal közepén nyílt, ugyanitt legalább két ablak törte át a falat. Nyugati oromfalában résablak volt. A templomot kívül is vakolták. A cintermet és a templomot kőfal vette körül.

A második építési periódusban felépült a torony. (18. ábra) Építési idejét nem ismerjük, mivel a még befalazott félköríves toronyablakok nem adnak segítséget a datáláshoz, de feltételezhetjük, hogy a környéken levő Vörösberény és Balatonfüred templomának

középkori eredetű déli tornyához hasonlóan szintén a középkorban épült.³⁵ Építésével egyidőben az egész épület sima, meszelt vakolatot kapott.

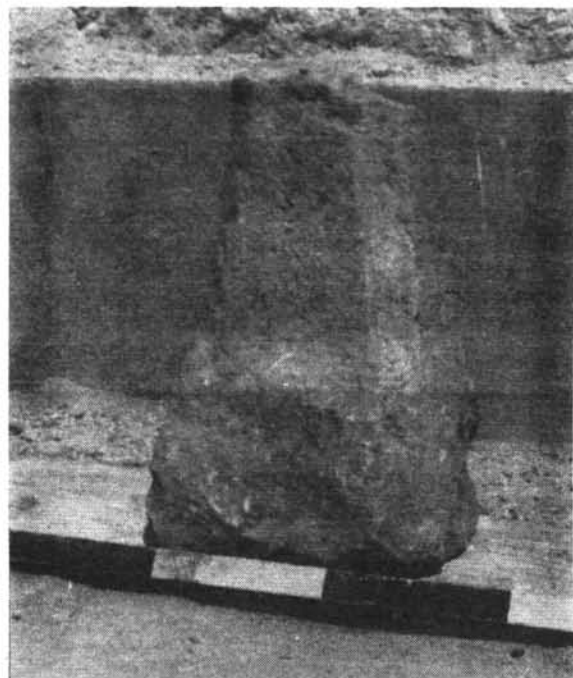
A templom a XVI. században a protestánsoké lesz. Az oltárra nem volt már szükség, a szentélybe is temetkeztek. A továbbiakban már nagyobb változtatás nélkül állt a templom a XVIII. század végéig.

1796-ban lebontották a középkori szentélyt, és a hajó szélességében az épületet kelet felé mintegy négy méterrel meghosszabbították. A lebontott szentély északi falára szőszéket emeltek. Ekkor már nem temetkeztek a templomban. Az épületet bevoltozták, kisméretű ablakokat vágtak a falba, és fakarzatot építettek. Megemelték a nyugati oromfalat. A külső felületekre, a torony kivételével, jellegzetes barokk meszelt szalagokkal keretezett, höbörccsös vakolat került. Lebontották a körítőfalat, és ekkor készült a parókia is. (19. ábra)

A múlt században téglából karzatokat építettek. Ezzel egyidőben, vagy röviddel utána elkészült a három külső támpillér. A későbbiekben a karzatokra téglamellvédet emeltek.

Századunk húszas éveiben kisebb javítást végeztek a templomon. Az oromfalat újra megemelve kicserélték a korábbi zsindefedést. Ekkor épült a toronyhoz tapasztott feljáró. A barokk szalagkereteket lemeszelték, a keleti oromfalon levő bekarcolt évszám tanúsága szerint 1923-ban.

Nagyobb beavatkozásra utoljára 1943-ban került sor. Teljes külső és belső tatarozást végeztek. Az északi és a déli falban – a korábbi ablakokat részben megsemmisítve – nagyméretű nyílásokat vágtak, új

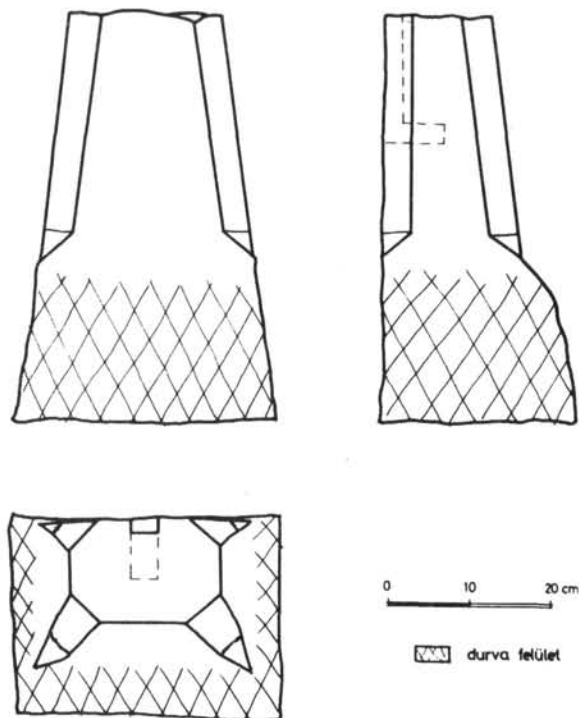
8. ábra. A szentélyben talált gótikus kő
Abb. 8: Im Chor gefundener gotischer Stein

karzatfeljártó készítették, lebontották a barokk szószéket és betonból újat készítettek. Kicsérélték a teljes belső berendezést, a téglapadlót felszedve betonburkolatot alakítottak ki. A templom külső falfelületeinek egyenetlenségeit téglaköpenyezéssel kiigazították, kijavították a kerítésfalat.

A balatonszőlősi templom a középkorban általánosan elterjedt egyenes záródású típust képviseli. A középkori falusi templomok kialakulásával az utóbbi évtizedekben többek foglalkoztak.³⁶ Felvetődött a szentélytípusok esetleges kor szerinti éles szétválasztása. Bizonytalanná teszi a feltevést, hogy több egyenes záródású falusi templomot ismerünk, amely a XIII. század második fele előtt épült: Kardoskút, Ipolytölgyes, Felsődörgicse.³⁷

A Balaton-felvidék román kori templomait vizsgálva, Koppány Tibor feltételezi, hogy az alaprajzi eltérés a birtokossal lehet összefüggésben.³⁸ Így az egyeneszáródású, azaz az egyszerűbb templomokat egyházi birtokosok emelték, míg a díszesebb, magasabb technikai fokon épült félkörös szentélyzáródásúakat világi földjén találjuk. Balatonszőlősen egyházi és világi birtokosok egyaránt voltak a XIV. század elején. A templom Dénes ispán – esetleg egyházi fennhatóság alatt levő – földjén épült.

A továbbiakban vizsgáljuk meg, – vázlatosan – néhány környékünkön levő egyenes szentélyzáródású templom építési idejét. A Nagyvázsony melletti két elpusztult település, Csepely és Leányfalu közül az

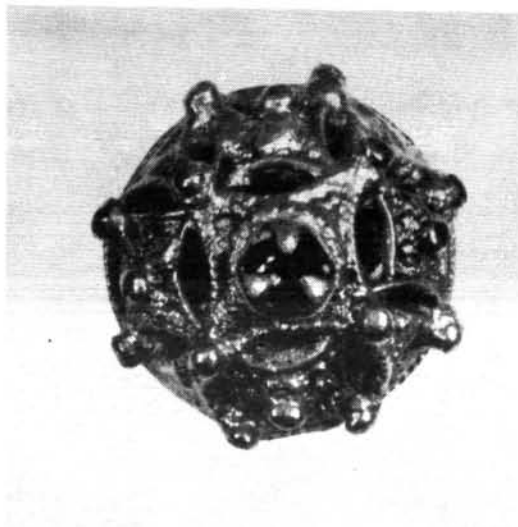
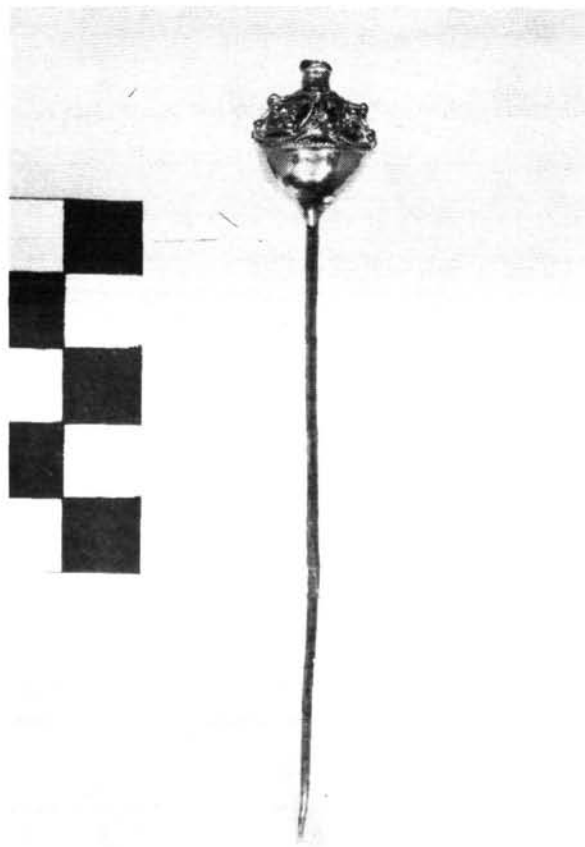
9. ábra. A gótikus kő felmérési rajza
Abb. 9: Vermessungszeichnung des gotischen Steins

10. ábra. Párta a 2. sírból
Abb. 10: Jungfernkranz aus dem 2. Grab

előbbiről első adat csak a tizedjegyzékben szerepel, míg az utóbbiról nincs középkori okleveles említés. A kövesdi templomról az első adat 1363-ból ismert, míg a csopaki egyházat a tizedjegyzék említi először. Felsődörgicsén 1231-ben már áll a templom, Alsődörgicse először a tizedjegyzékben fordul elő. Udvari és Örvényes templomáról nincs középkori adatunk. Megjegyzendő, hogy egy 1267-ben keltezett oklevél a tihanyi félszigeten négy kápolnát említ, amelyek közül eddig csak az újlaki és apáti templomot sikerült azonosítani. A tizenkét templom közül csak ötről van XIII. századi adat.³⁹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a többi csak később épülhetett. Elképzelhetőnek tartjuk – különösen az 1313 után épült Balatonszőlős tanúsága szerint –, hogy a Balaton-felvidék nagyszámú egyenes záródású templomának egy része már a XIV. században épült. Nem mond ellent ezen feltevésnek a Dunántúl néhány támpillér nélküli sokszög záródású templomának kormeghatározása. A nagyvázsonyi Szt. István templomról régészeti tanulmány nem jelent meg, így nem tudjuk, hogy a XIII–XIV. század fordulójára tett datálás milyen bizonyítékokon nyugszik. Berhidát ugyanarra az időre datálják, mégpedig analógiák alapján, hasonlóan a somlószőlősi és veleméri templomokhoz.⁴⁰ A két alaprajzi típus együttélését elképzelhetőnek tartjuk, ami az analógiás datálások hitelességét kérdésessé teszi.

Mivel a XIII–XIV. századi okleveles anyag többsége ismert, újabb adatok nagyszámában nem várhatók. Így a templomok korhoz kötése a régészeti kutatásra hárul, különösen a műrészletek nélküli épületek, romok esetében. Ennek érdekében elengedhetetlennek tartjuk a teljes feltárásokat, beleértve természetesen a temetőfeltárásokat is, hiszen csak így kaphatunk – szerencsés esetben – választ kérdéseinkre.⁴¹ A gyakran csak alaprajzi vizsgálatokon alapuló, olykor sematikus korhatározásokat félretéve tudomásul kel-

12. ábra. XVI. századi hajtű a 4. sírból
 Abb. 12: Haarnadel aus dem XVI. Jahrhundert aus dem 4. Grab

lene vennünk, hogy vannak kérdések, amelyeket nem tudunk, és belátható időn belül nem is fogunk tudni megválaszolni.

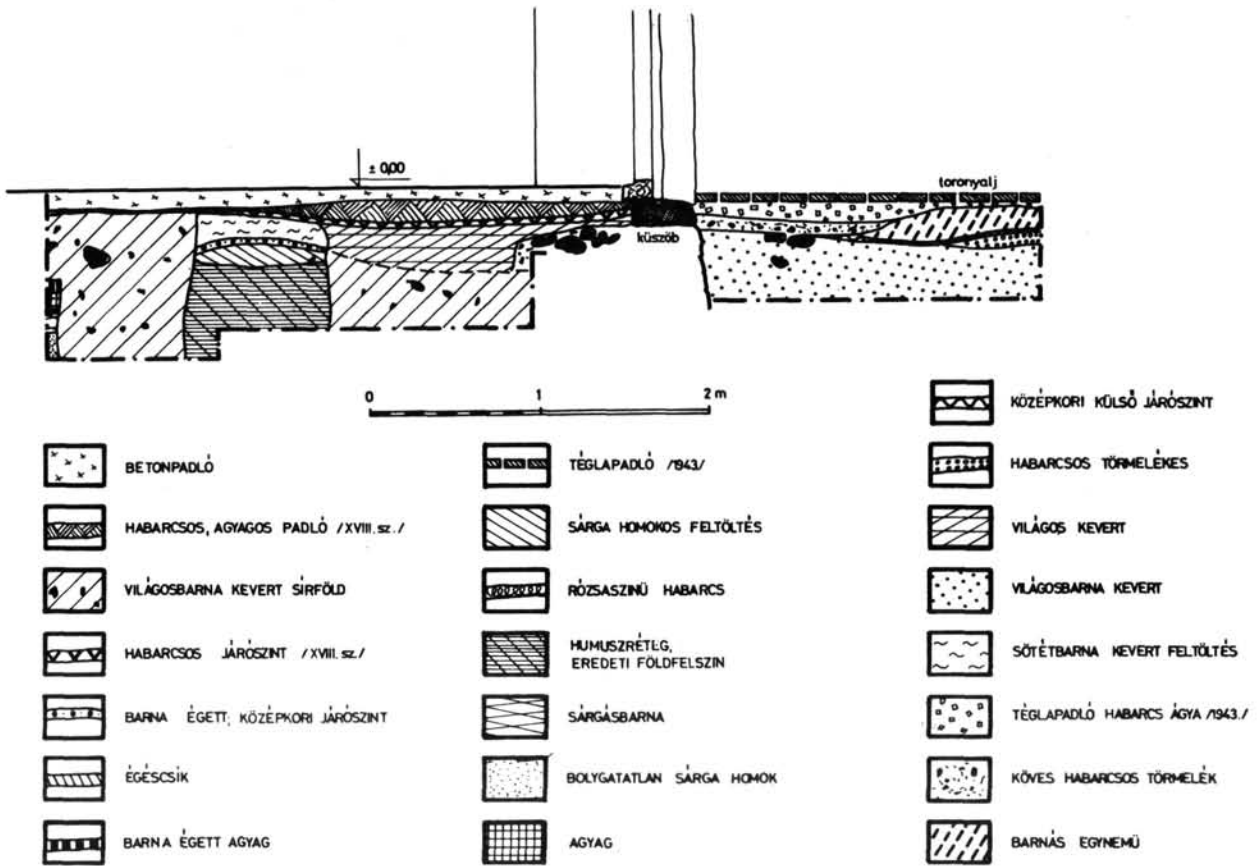
11. ábra. Csonttárgy a 4. sírból
 Abb. 12: Knochengegenstand aus dem 4. Grab

13. ábra. Gyűrűk a 3. árokból
 Abb. 13: Ringe aus dem 3. Graben

③ metszet

14. ábra. 3. és 4. árok keleti metszete a középkori kapun át

Abb. 14: Östlicher Schnitt der Graben Nr. 3 und 4 über das mittelalterliche Tor

JEGYZETEK

1. ÉRI I.—KELEMEN M.—NÉMETH P.—TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 2. (MRT 2.) A veszprémi járás. Bp. 1969.55., NÉMETH P.: Újabb avar leletek a történeti Veszprém megyéből. VMMK 8.1969.153.
2. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban I. Pécs 1929.
3. SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923-43.13., ERDÉLYI L.: A tihanyi apátság története I. Bp. 1908.488., GYÖRFFY

- Gy.: Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. Levéltári Közl. 1968.3-8.
4. FEJÉR: Codex Diplomaticus VI. 2.357., SZENTPÉTERY op.cit. 21., ERDÉLYI op. cit. 497.
5. SZENTPÉTERY I.: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv. 1927.364.
6. WENZEL G.: Árpád-kori Új Okmánytár I. Pest 1860.124., ERDÉLYI op. cit. 506., CSEMEGI J.: A tihanyi barlanglakások. ArchÉrt. 1946-48.369., KOM-

15. A templom északi homlokzata
Abb. 15: Nordfront der Kirche

16. ábra. A középkori körítőfal a K. 2. árokban
Abb. 16: Mittelalterliche Rundummauer in der Grube K. 2.

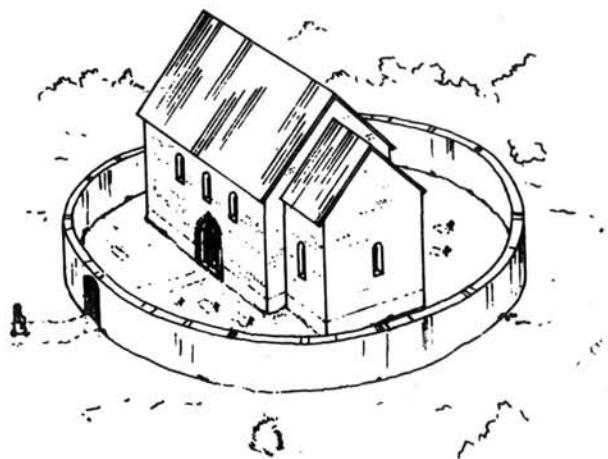
JÁTHY M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közl. 1955.32.

7. MRT 2.55.
8. HORVÁTH K.: Zirc története. Veszprém 1930.271., ERDÉLYI op. cit. 263–272.–az idézett oklevélből megtudjuk, hogy az eladott szőlő szomszédai kelet felől a veszprémi káptalan és a zirci apátság, nyugatról Arnold és Volpod fia.
9. HORVÁTH op. cit. 272., ERDÉLYI op. cit. 263–272., KUMOROVITZ B.: Veszprémi regeszták. Bp. 1953.44. Ányos a zirci monostor másfél hold szőlőjét cserélte el a saját három holdjával. A zirci föld a Horvát–Győre hegyen fekszik, északról Ányos szőlője, keletről a nagy út, délről Volpod fiának szőlője között. Ányos elcserélt szőlője – amelyet korábban Makra fia Márkustól vett – szintén Szőlőson volt: keletről az oroszokói remeteség, délről a zalavári apátság, nyugatról Péter fia Sebestyén, északról Volpod fiának szőlője határolja. A zirci föld a ma Győre hegynek nevezett területen feküdt, Balatonfüred északnyugati oldalán az országút mellett.
10. KUMOROVITZ op. cit. 43. ezen oklevélben szerepel a következő felsorolás: A Sceuleus falu határában lévő Hydegkut–Bungurd ispán fiától vásárolt 40 hold szántót, 1 hold kenderföldet, 1 erdőt, 1 falcastrumnyi rétet, a közös erdőben levő erdőhasználattal továbbá a Sceuleus faluban levő Duba fia Volpodtól és Fobyna fiától Zolyomtól és Arnoldtól vásárolt házhelynek is alkalmas 10 hold földet, a Bolyar fiától Iwancától és Buthustól vett és a zirci apát telkének keleti szélén fekvő 3 hold földjét valamint a veszprémi egyház, a zirci monostor, az almádi konvent és az oroszokói Szt. Miklós egyház jobbágyaitól vásárolt földjeit hagyja a veszprémi káptalanra.

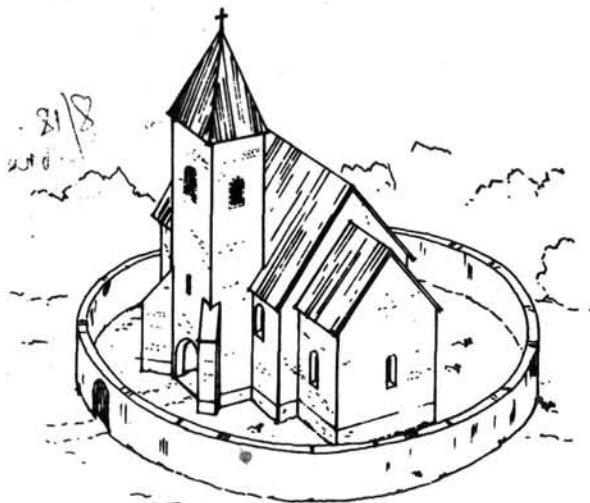
11. Az oklevélből regesztát közöl KUMOROVITZ op. cit. 65.

A teljes szöveget az alábbiakban Draskóczy István szíveségéből közöljük.

„Nos frater Johannes, miseratione divina abbas et conventus monasterii Tykoniensis significamus quibus expediret universis, quod comes Dyonisius filius Fen, officialis venerabilis capituli Vesprimiensis ab una parte, item Anianus filius Erdeus similiter jobagio dicti capituli de eadem Sceuleus ab altera coram nobis personaliter constituti, ipso Dyonisio de Sceuleus referente necnon afferente nobis extitit recitatum, quod duo jugera terre sua, emptitiam esse dixit, super capellam Virginis Marie in eadem Sceuleus a parte aquilonis existencia, (pro) duabus marcibus denariorum viennensium habitis et receptis ab eodem Aniano, de bona voluntate prenotati capituli, sicut idem comes dixit, predicto Aniano et posteritibus eius peremptorie vendidisset, dixit etiam idem comes Dyonisius, quod dimidietatem portionis sue quem dicit se habere in eadem capella, cum ipso Aniano et filiis suis natis et nascendis, de permissione eiusdem venerabilis capituli, participisset, sicut nobis retulit, est etiam adiciendum quod cum vel quando ipsam capellam lapidibus muroque ipse comes Dyonisius una cum cognatis suis edificarent aut construere intenderent, ad opus dicte capelle prenotatus Anianus duas marcas . . . et solvere teneretur, prout adhuc ipse Anianus tam pro se quam pro filiis suis se obligavit, nec hoc pretermittendum sit, quod si in accessu temporum ipse Anianus aut filii sui necessitate aliquali opprimerentur, et vendere ipsa duo jugera terre opporteret, easdem non aliis vendere possit, nisi capitulo supradicto et si idem capitulum aut pertinentes

17. ábra. A középkori templom rekonstrukciója
Abb. 17: Rekonstruktion der mittelalterlichen Kirche

18. ábra. A templom a déli toronnyal
Abb. 18: Kirche mit Südturm

ad ipsum precio comparere recusarent, liberam cuilibet vendendi habeant facultatem, quibus duobus iugeribus terre dictis ab occidente ipse idem comes Dyonisius, item Benedictus et Petrus filii Gama ab aquilone, item filii Bel ab oriente et ab aquilone vicinantur. Datum in festo sancti regis Stephani. Anno domini M' CCC' tredecimo'' (DI. 40 347.)

12. KOPPÁNY T.: Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte. Balatonfüred 1961.64.
13. KUMOROVITZ op. cit. 86.,90.
14. KOPPÁNY op. cit. 65.
15. NAGY I.: Hazai Okmánytár I. Győr 1865.111., 115., KUMOROVITZ op. cit. 117., 452., 723., 763., ERDÉLYI op. cit. 263., 272.

Bencse fia István és Dacs fia Kelemen a tihanyi apátság füredi jobbágyai négy és fél hold földjüket adják el Erdős fia Ányosnak. Az eladott föld a Körtvélyes nevű területen fekszik, a nagy út mellett. Ugyanitt van az említett Miklós papnak és a tihanyi apátságnak a földje. Ányos 1322-ben ugyanezen a területen örököl négy holdat. Mivel Ányos testvéreinek Katának férje Kelemen örökös nélkül halt meg, így testvére hitbére címén kapta meg a földet. 1324-ben hallunk utoljára Ányosról, ekkor újabb földet vesz, négy holdat eddigi földjeitől nyugatra, az almádi apátság földjétől északra. Valószínű, hogy az egy Galle vagy Gella nevű helyen, amelynek mai neve Nagy-Gella (Magyarország Földrajzinév-tára II. Veszprém megye Bp. 1978.). Az oklevélből kiolvashatóan Ányos földjei a mai Győr hegytől északra a Körtvélyes nevű területen az Evetes völgyében feküdtek ill. a falutól északra a Nagy-Gella területén.

Ismerjük Ányos testvérét, Katát és tudjuk, hogy Ányos fiai voltak István és a veszprémi káptalan tiszttartója, János. István fiának a felesége Bilgecsatári Máté leánya, Katalin ugyanonnan származott ahonnan egykoron Ányos.

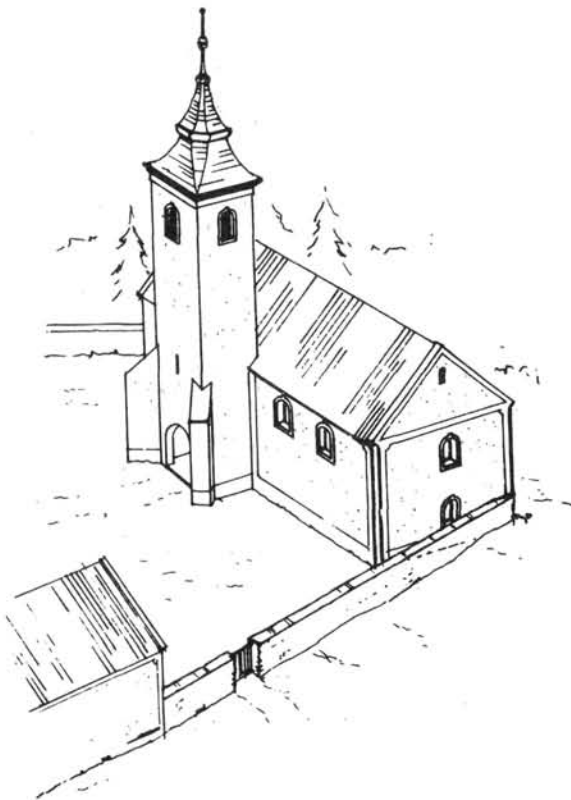
16. KUMOROVITZ op. cit. 93., ERDÉLYI op. cit. 263., 272. Arnold fiai: Demeter, Tykon és az Oroszlánnak nevezett Miklós. Volpod fiai: László és Demeter.
17. FEJÉR op. cit. VIII. 2. 273.
18. KUMOROVITZ op. cit. 130.
19. KUMOROVITZ op. cit. 376–378.
20. HOLUB J.: Zala megye községei a középkorban III. 846.–kézirat a Göcseji Múzeumban.
21. KUMOROVITZ op. cit. 377.

22. Zalai Okmánytár II. Bp. 1890.86.

Az általánosan elfogadott nézet szerint, ha egy templomot capella-ként említenek nem tekinthető plébániának, míg ha ecclesia kifejezéssel illetik akkor már az. Szőlős esetében az 1313-as oklevél capella-t mond. Egy 1324-es

19. ábra. A templom XVIII. sz. végi állapotának rekonstrukciója

Abb. 19: Rekonstruktion des Zustandes der Kirche Ende XVIII. Jahrhundert

- oklevél (Dl. 40 466.) „ad capellam ecclesie Beate Virginis . . .” kifejezéssel él. Elképzelhető, hogy a templom átépítése után már megpróbálták megszerezni a plébániajogot. Erre adatunk nincs, így csak a korábban kifejtettek alapján következtethetünk a plébániává válás idejére. 1327-ben (Zalai Okmánytár I. 203.) említenek egy oklevélben „Blasius sacerdos de Zeleus”-t. Az 1373-as oklevélben „Andreas sacerdos de Zeuleus”-ról van szó. 1418–19-ban a szőlősi plébános „Laurentius Michaelis” (A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára. III. 13., IV. 387.). 1421-ben Bertalan a plébános (A Veszprémi . . . IV. 395., 410., 413.).
23. ERDÉLYI op. cit. 263–272., 698., 702., 717–1531-ben a tihanyi apátságnak 12 adózó és 2 szegény portája van Szőlőson, a veszprémi káptalannak 4 adózó és 6 elhagyott ill. szegény. 1548-ban a tihanyi apátságot birtokló Choron Andrásnak adózik 1 porta, az elhagyott szegény porták száma 6. Veszprémnek 2 adózó, 3 elhagyott. 1568-ban a tihanyi apátságnak 8 adózó és 4 elhagyott, 1572-ben pedig már csak 4 adózó telke van Szőlőson.
 24. HORVÁTH op. cit. 76.
 25. ERDÉLYI op. cit. 263–272.
 26. KOVÁCS I.: Magyar református templomok. Bp. 1942. 478.
 27. ERDÉLYI L.: A tihanyi apátság története II. Bp. 1911. 905.
 28. RÓMER Flóris jegyzőkönyvei III. 74. (1861) OMF Könyvtár
 29. A kutatást 1978 nyarán végeztük. Régész: dr. Valter Ilona, művészettörténész: Dercsényi Balázs. Ezúton köszönöm nekik, hogy a munkában való részvételhez és a feldolgozáshoz hozzájárultak. A templom helyreállítását tervező építész: Komjáthyiné Kremnicsán Ilona.
 30. Gedai István meghatározása.
 31. S. LOVAG Zs.–T. NÉMETH A.: A tolnai XVI. századi kincslelet. FA 25. 1975. 219.
 32. G. SÁNDOR Mária szíves meghatározása.
 33. A csücsíves záródású kapu profilja még jellegzetes román profil. A tagozatok egy pontba futása is románkori sajátosság (Kisbény, nyugati kapu). A forma elterjedésére csupán néhány alkalmazását említjük: Deménd (egykori Hont megye, ma Demandice) déli kapu, Kosd sekrestyeajtó, Révfülöp nyugati kapu.
 34. Habarcs- és vakolatelemzéseket végzett Szabó Zoltán. Eredményei egyeztek a helyszíni megfigyelésekkel.
 35. A vörösberényi tornyot is átlós helyzetű támpillérek támasztják. A templom kutatója, Pámer Nóra, közelebbi meghatározás nélkül, gótikusnak tartja a déli tornyot. Rég. Füz. Ser. I. No. 20. 1967. 107., Magyar Műemlékvédelem 1963–66. (1969) 258. A balatonfüredi templom déli oldalán egy előcsarnok állt. A kutató feltételezi, hogy torony emelkedett felette, de ez nem bizonyítható: VALTER I.–KOPPÁNY T.–GEDEON T.–NEMCSICS A.–LENGYEL I.–ZIMMER K.: A balatonfüred-tetői templomrom feltárása és helyreállítása. VMMK 11. 1972. 152. A déli bővítmény XV. századi a tanulmány szerint.
 36. SZ. CZEGLÉDY I.–KOPPÁNY T.: A balatonfüzfő-mámai román kori templomrom. VMMK 2. 1964. 141–160., KOZÁK K.: Győr-Sopron megye középkori egyeneszáródású templomairól. Arrabona 7. 1965. 133–165., KOZÁK K.: Borsod megye egyeneszáródású középkori templomai. HOMÉ 1965. 223–257., KOZÁK K.: A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. Magyar Műemlékvédelem III. 1966. 111–133. ÉRI I.: A Látvány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása. VMMK 6. 1967. 183–195., HOLL, I.: Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946–54. ActaArch. 22. 1970. 365–411, MAROSI E.: Magyar falusi templomok. Bp. 1978, FELD I.: A zubogyi református templom. Műemlékvédelem 1979. 242.
 37. MÉR I.: Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég Füz. Ser. II. 12., BAKAY K.: A magyar államalapítás. Bp. 1978. 160., MRT 2. 85.
 38. SZ. CZEGLÉDY–KOPPÁNY op. cit.
 39. KOPPÁNY T.: A Balaton felvidék román kori templomai. VMMK 1. 1963. 81–114., VALTER I.–KOPPÁNY T.: A Csopak-kövesdi templom. VMMK 13. 1978. 93–101.
 40. SEDLMAYR J.: A nagyvázsonyi Szt. István templom helyreállítása. Műemlékvédelem 1962. 1., MRT 2. 134–135. CZEGLÉDY I.–ÁGOSTHÁZY L.: Berhida középkori temploma. VMMK 6. 1967. 217–238., KOPPÁNY T.: A somlószőlősi rk. templom helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem. 1971–1972. (1974) 219., A: KOZÁK É.: A veleméri rk. templom kutatása. Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. (1974) 236. A tárgyfotókat Pusztai Rózsa készítette. A rekonstrukciós rajzok Máthé Géza munkái.

ERKUNDUNG DER REFORMIERTEN KIRCHE IN BALATONSZŐLŐS

Balatonszőlős ist eine der weniger bekannten Siedlungen um den Plattensee. Das Dorf, das bis zu unseren Tagen ständig bewohnt war, ist nachgewiesenermassen zuerst im Jahre 1121 erwähnt wurden. Während des Mittelalters waren Besitzer das Stift Veszprém und Fehérvár, die Abteien Tihany und Zirc, die Einsiedlerei Oroszkő, sowie verschiedene weltliche Besitzer. Nach der Stiftungsurkunde von 1313 sei die Marienkirche in Balatonszőlős „mit Steinmauern” umzubauen. Die z. T. auch heute noch bestehende Steinkirche ist also nach 1313 errichtet worden.

Während der Freilegung haben wir festgestellt, dass die Kirche mit gerade abschliessendem Chor gebaut und mit Fresken geschmückt war, das Kirchentor zeigte in Richtung Süden. Im XV. Jahrhundert wurde an der Südfront ein Turm

errichtet. Die Kirche gehörte vom XVI. Jahrhundert zu den Protestanten. Gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts wurde das mittelalterliche Chor abgebaut und das Gebäude nach dem Osten hin vergrössert.

Um die Kirche herum haben wir auch die mittelalterliche Rundmauer aufgedeckt, im Inneren fanden wir Gräber mit Jungfernkranzen und Haarnadeln als Beigaben.

Die Bedeutung dieser Kirche sehen wir darin, dass sie eine der wenigen, mit Urkunde belegten Kirchen ist.

Anschrift des Verfassers: Csaba László
Országos Műemléki Felügyelőség
H-1014 Budapest
Táncsics u. 1.

A pápai esperesi kerület összeírása 1748-ban

RAJCZI PÁL

A tridenti zsinat (1545–1563) előírja, hogy a püspökök a múlt hagyományait követve kétévenként látogassák meg egyházmegyéjüket és tapasztalataikat foglalják írásba. Ilyen alkalommal a püspökök figyelme terjedjen ki a szent helyekre, a személyekre és az egyházi dolgokra egyaránt.

Ennek az előírásnak a legjobb akarat mellett is képtelenek voltak eleget tenni a főpásztorok a XVII. század végéig. A török által meg nem szállt zalai főesperesség területét 1554-ben meglátogatta Gáspár mester, egerszegi plébános. A püspöki helynök részére készítet jelentését Pfeiffer János tette közzé.¹

A későbbiekben Padányi Biró Márton (1741–62) látogatta végig az egyházmegyét. Vállalni merte a súlyos feladatot, s töretlen utakon, hóban, vízben, sárban, hol szekéren, hol gyalog kereste föl egyik falut a másik után.² Az egyházmegye területi rendezése (1777) után Pészaki Bajzáth József (1777–1802), majd Kurbély György (1809–21) járták végig az egyházmegyét. A püspöki levéltárban hatalmas, vaskos kötetek őrzik eme látogatások jegyzőkönyveit. Ezeket a jegyzőkönyveket nevezi a szóhasználat Visitatio Canonicanak, egyházlátogatásnak. Geleji Makai Antal (1823–25) és Kopácsy József (1825–42) végeztek több látogatást. Ezek után következett a XIX. század közepén Zichy Domonkos vizitája a cseszneki, bakonyszombathelyi, palotai, veszprémi és füredi kerületben.³

A veszprémi egyházmegye területe 1777-ben nyerte el mai formáját. Ekkor szakították ki testéből a mai székesfehérvári püspökség egészét és az egerszegi kerületet, viszont megkapta Győrtől a pápai főesperességet és néhány Dráva-menti plébániát Zágrábtól. Mindkét területen végeztek látogatást. Zágráb többet is, ezzel is bizonyítani kívánván a terület feletti illetékességét, amit a veszprémi püspökök mindig is vitáltak. A látogatások jegyzőkönyvét közli le Pfeiffer idézett műve. Ugyanitt megtalálható a pápai főesperességet végiglátogató Mikoy Ferenc pápai főesperes írása, aki 1698-ban Keresztély Ágost herceg, győri püspök utasításának tesz eleget. Pfeiffer nemcsak a jegyzőkönyvek szövegét közli, hanem alapos elemzésnek is aláveti azokat.

Az egyházlátogatások a világi hatóságok közreműködésével történtek. A püspök mellett a megye képviselője és a falu elöljárói is jelen voltak. Így a jegyző-

könyvek kétoldalú szerződés hatályával bíró, államilag is elismert közokiratok, perdöntő bizonyítékok.

Tartalmuk rendszerint a következő: leírja a plébánia történetét, határait, népét, az egyházi épületeket, azok állapotát, fenntartását, az egyháznak és alkalmazottainak javadalmazását és kötelezettségeit, az istentiszteletek rendjét, a látogatáskor tett esetleges intézkedéseket. Odafigyel a protestánsokra is.

A legtöbb esetben latin nyelven készült jegyzőkönyvek kincsesbányái a legkülönbébb szakembereknek, de nélkülözhetetlen a saját szűk pátriáját megismerni kívánó helytörténészeknek is.

Ha a püspök alapos munkát akart végezni, akkor megfelelő módon elő kellett készíteni a látogatást. Ezt az előkészítő munkát szolgálta az esperes által végzett összeírás, a conscriptio. Ezekben általában jóval több adat található, mint a végleges jegyzőkönyvben.

A pápai kerület 1748-as összeírását⁴ közöljük magyar fordításban. Szerzője ismeretlen. Az összíró részére küldött kérdőpontok nincsenek meg, a válaszokból utólag kíséreltük meg összeállítani azokat.

KÉRDŐPONTOK

Az egyház

1. A helység megnevezése, máter vagy filia, a máter-től való távolsága.
2. Templomának védőszentje? Mikor épült? Mikor tartják a búcsúnapot?
3. Milyen állapotban van?
4. Van-e ingatlana?
5. Alapítványok.
6. Kézpénze.
7. ?
8. Hogyan tartanak számadást?
9. Tudnak-e elidegenített vagyonról?
10. A templom fölszerelése.
11. Oltár, harang, temető.
12. Testvérületek, egyesületek.
13. Zarándoklatok.
14. Keresztek.
15. ?
16. Földesúr, kegyúr.
17. ?
18. Protestáns templom.
19. ?

A plébános és lelkipásztorkodás

1. A plébános neve, életkora, nyelvtudása. Mióta van itt? Hol szolgált előtte? Hol tanult? Tett-e hitvallást? Milyen könyvei vannak? Kitől kapott joghatóságot?
2. Milyen a hívekkel való kapcsolata?
3. Eleget tesz-e egyházhatósága rendelkezéseinek?
4. A szentségek kiszolgáltatásánál hogyan áll helyt?
5. Kihirdeti-e a házasulandókat, ünnepeket, böjtöket?
6. Vezet-e anyakönyvet?
7. Milyen a szentségház, a szentolajok, kehelyfelszerelés állapota? Van-e örökmécses? Mikor szentel keresztutat?
8. Mikor renoválja az Oltáriszentséget?
9. Mikor miséznek?
10. Tart-e rendszeresen szentbeszédet? Megtérések.
11. Ki a bába? Tett-e hitvallást? Ismeri-e teendőit?
12. ?
13. Protestáns lelkész; vannak-e hitehagyottak?

A lakosság

1. A nép nyelve.
2. Felekezeti megoszlás.
3. Vallásos buzgóság.
4. Megtartják-e a kötelező ünnepeket?
5. Nyilvános vétségek.

A plébánia és javadalma

1. Milyen állapotban van a paplak? Melléképületek?
2. Ki gondoskodik az épületek fenntartásáról?
3. Javadalmi földek, hívek szolgáltatásai, párbér.
4. Elidegenített javak.
5. Stóladíjszabás.
6. Nincs-e visszaélés a stólánál?
7. Mennyi az évi stólaris jövedelem?
8. Van-e a plébánián leltári tárgy?
9. ?
10. ?
11. Protestáns lelkész lakása.
12. Protestáns lelkész javadalmi földje, párbére.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Katolikus mester neve, nemzetisége, nyelvtudása, életkora, tett-e hitvallást?
2. Fogyatékosága.
3. Plébános iránti viselkedése.
4. Eleget tesz-e kötelezettségeinek?
5. Lakása, ki tartja fenn?
6. Javadalmi birtoka, párbére, stólaris jövedelme.
7. ?
8. Protestáns mester adatai, javadalma.

A PÁPAI ESPERESI KERÜLET PLÉBÁNIÁINAK ÖSSZEÍRÁSA 1748-BAN

„Senki nem emlékszik, hogy a pápai kerületben mikor volt egyházlátogatás.⁵ A méltóságos és főtisztelendő gróf Zichy Ferenc megyéspüspök úr által hoztam küldött kérdőpontok alapján végeztük el mi alulírottak ezt az összeírást.

1748. február 12.
NAGYSZÖLLŐS⁶

helység összeírása, amely a győri egyházmegyében,⁷ tekintetes Veszprém vármegyében és a pápai esperesi kerületben van.

Az egyház

1. Nagyszöllős máter⁸, négy filiája van: Kerta, Doba, Vecse⁹, és Salamony¹⁰.
2. A templom Szent György vértanú tiszteletére épült, úgy mondják pár évszázada.
3. A szentély kivételével teljesen elpusztult, ennek ép a boltzata.
- 4.5. Semmi
6. A hívek adományából van 40 forintja.
7. Semmi
8. Évente szokták ellenőrizni a bevételeket és a kiadásokat a plébános és a község előljárói.
9. Hogy van-e elidegenített javadalma? nem tud róla senki.
10. Fölszerelése a következő: kopott és törött réz kehely, ugyancsak réz Úrmutató,¹¹ két szakadozott és egy jobb miseruha, egy jó és egy szakadt misekönyv, két szertartáskönyv, három korporálé, hat kehelykendő. Mindezt tisztán és rendben tartják. Egy tönkrement oltár, egy oltárkő,¹² aminek nem látni pecsétjét; két nagy temető, el van választva a luteránusok és a kálvinisták helye, valószínűleg meg van áldva.
12. Semmi.
13. A mostani plébános körmenetet kezdett vezetni Szent Margit vértanú-szűz somlóhegyi kápolnájához, mégpedig Szent Margit ünnepén,¹³ húsvét és pünkösd másnapján. Aztán mivel a nép nem jött, kénytelen volt abbahagyni.
14. Közterületen egy kereszt van.
15. Semmi.
16. Földesurak méltóságos gróf Zichy János és István, akik alapítás jogán kegyurak is.¹⁴
17. Semmi.
18. A luteránusoknak és kálvinistáknak¹⁵ közös temploma van, kb. 300 embert képes befogadni, 23–24 éve épült. A falu nem becikkelyezett hely,¹⁶ hogy mikor és kinek a révén kerültek ide az eretnekek, nem tudni.

A plébános és a lelkipásztorkodás

1. Salamon Ferenc a plébános, egyházmegyes pap,¹⁷ 34 éves, 8 éve pap, 7 éve lelkipásztor, itt 6 esztendeje van. Először Czenken volt káplán 10 hónapig. Csak azt a hitvallást tette le, amit a szemináriumban szokás. A győri szemináriumban végzett, csak magyarul beszél. Könyvei: latin és magyar Szentírás, erkölcsstanból Reiffenstuel, Viganđ és Buzenbaum, a hitvitázó Pázmány és Becanus, Pázmány, Ginther, Faber, Delaminetz vasár és ünnepnap, Horn, Ginsel prédikációi. Joghatóságot¹⁸ az Istenben boldogult méltóságos és főtisztelendő Adolf¹⁹ győri püspök úrtól kapott.
2. A hívekkel jó kapcsolata van.
3. A püspöki és helynöki rendeleteknek pontosan eleget tesz.

4. A szentségek kiszolgáltatásánál szorgalmas, senki nem halt meg a szükséges szentségek fölvétele nélkül, senkitől semmit nem fogad el a szentségek kiszolgáltatásáért.
5. Mielőtt a jegyeseket összeadná, szokás szerint háromszor kihirdeti őket.²⁰
6. Van könyve, amibe pontosan bejegyzi a kereszteleket, házasságokat és halottakat.²¹
7. Az oltárszekerényt,²² a szentolajokat,²³ korporálékat, kehelykendőket és minden más egyebet rendben tart. Az oltárszentség előtt nincs lámpa,²⁴ és remélni sem lehet, hogy legyen. Nagyszombaton megáldja a keresztkutat.²⁵
8. Az Oltárszentséget kéthetenként újítja meg.
9. A misét a nép egyetértésével 9 és 10 óra körül tartja, semmiféle nézeteltérés nincs e kérdésben.
10. Szentbeszédet, hitoktatást nem hagyja el. Kb. 24 ember tért meg az ő idejében az igaz hitre.²⁶
11. A bába katolikus, becsületes életet élő asszony, esküt tett, a szükséges tennivalókban képzett.²⁷
12. Semmi.
13. A luteri szektának²⁸ van helyben prédikátora: Bognár György. Elődje a kuruc lázadás idején, mintegy 35 vagy 36 éve jött ide, minek utána a plébánost maga a lakosság szemérmetlenül elkergette. E dolognak ma is élnek még szemtanúi. A jelen prédikátor annyira makacs és vakmerő, hogy sok olyat, akinek apja vagy anyja katolikus, tévedésbe és a kárhozzátott szektába vitt vagy megesketett. Többek között pár éve a nagy szőlősi néhai Badics Mihály leányát is, akit összeesketett egy luteránussal és luteránussá is lett, bár szülei mindketten katolikusok voltak.

A lakosság

1. A lakosság magyar.
2. Részint katolikus, részint eretnek.²⁹ Összesen 189 katolikus van, ebből 122 a gyónóköteles. 304 az összes eretnek, ebből gyónókorú³⁰ 235. Formális hitehagyott nincs, de olyan igen, aki annak ellenére eretnek, hogy apja és anyja katolikus volt.
3. A szent dolgokat tisztelik, de a prédikáció és a hitoktatás hallgatásában ridegek, a járandóságot csak nehezen adják meg.
4. A kötelező ünnepeket az eretnekek megszegik, sokak nagy megbotránkoztatására a nagy ünnepeken mint húsvét és karácsonykor mulatozás, tánc és részegeskedés megy. Ez az istenkáromlás már az égbe kiált.
5. Az egész nép körében nagyon dívik a káromkodás.

A plébánia javadalma

1. A paplakás megfelelő karban van, kivéve a siralmasan kinéző istállót és csúrt.
2. A lakóházat és a csúrt a nagyszőlősi és kertai hivek, az istállót részben a dobaiak, részben a salamoniai kötelesek javíttatni. A vecseiek ez ideig nem folytak be, de őket is kötelezni kellene valamire. Az említett épületeket rendbe kell hozni, a három társaság összefogásával menne is, de nehéz.
3. Fél jobbágyteleknek megfelelő földje van.³¹ Nagy része művelhetetlen, mivel vagy mocsaras vagy terméketlen tájon van. Egy másfél-két pozsonyi mérős földet őszivel, egyet meg tavaszival vetnek be a hivek. A párbérgabona³² 6 győri mérőt³³ tesz ki, a készpénz pedig 5 forint 50 krajcárt. A közös legelőből van kiszakítva egy rét, ha nem legeltetnék meg, akkor három kocsi szénát hozna.³⁴
4. Sokan állítják, hogy a templom alatt levő kb. 16 hold föld egészen a tőig valamikor a plébániához tartozott. Elidegenítették a tizenhatodot is.
5. A stóla³⁵ a következők szerint van megszabva: a keresztelek és avatásnál egy máriás, temetésnél 8 garas, énekes gyászmisénél 1 forint.

6. Esketési és temetési beszéd ez ideig szabad stóla volt. Visszaélés nem volt, mert 1 forintot, illetve 25 garast kapott, egy esetben volt 29 garas.
7. Így a stólajövedelem az egész plébánián 20 forint körül mozog. Fogattal rendelkezők tartoznak egy kocsi fát hozni.
- 8.9.10. Semmi
11. A prédikátor³⁶ háza jó állapotban van, a hivek gondoskodnak róla.
12. A prédikátornak 12 hold földje van. Ebből ötöt őszivel, egyet tavaszival vetnek be. Van két rétje: egyik Nagy-Szöllősen, úgy is hívják, hogy Papréttye, ez öt, időnként hat kocsi szénát terem. A másik Meréte-pusztán van és 9–10 kocsinyit ad. Ez mind ahhoz a házhoz tartozott, ahol a plébános lakik, amíg a prédikátor lakta. Terményt is kap házankint: részben egész, részben fél mérőt. Ez 35 győri mérőre rúg, készpénzben 15 forintot fizetnek.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Nincs katolikus mester,³⁷ így a plébános héten át csak akkor tud misézni, ha a filiákba megy. A gyerekek hite is vesztélyben forog, mert a katolikusok közül többen is a luteránus mesterhez küldik őket tanulni, s ezek szinte magukba szívják az eretnekséget.
- 2.3.4.5.6.7. Semmi.
8. Némethi István a luteránus mester. Háza jó karban van, az eretnekek gondozzák. Fél holdja van, amit évente bevetnek neki. Rét nincs, hanem készen kap egy kocsi szénát. A párbérgabona 15 győri mérő, a készpénz 24 forint 70 krajcár.

1748. február 13.

- KERTA ugyanabban az egyházmegyében, megyében és kerületben van. Valamikor máter volt, ma Nagyszőlősi filiája, egy órányira attól.³⁸
2. Temploma egykor magyarországi Szent Erzsébet tiszteletére épült, ennek ünnepén tartják a búcsút.³⁹
 3. Annyira romos, hogy a szentélyt kivéve, amit a mostani plébános hozatott rendbe a hivek adományából, szinte csak romhalmoz.
 - 4.5.6.7.8. Semmi.
 9. Nem tud senki arról, hogy a templom javait elidegenítették volna.
 10. A hivek adományából van egy új réz kehely, egy új misekönyv, ugyancsak egy új miseruha és egy régi, egy miseing, egy korporále, kehelykendők. Mindezt rendben tartják.
 11. Egy oltárkő, egy az eretnekekkel közös harang: hogy ez valamikor a katolikusoké volt, világosan mutatja a fölírata. A templomnál van az elég nagy, az eretnekekkel közös temető, valamikor fallal, ma bizonyos részein sövényvel kerítve.⁴⁰
 - 12.13. Semmi.
 14. A temetőben van egy új kereszt, eddig törődtek vele.
 15. Semmi.
 16. Méltóságos gróf Zichy János és István a földesurak, akiknek alapítás jogcímén kegyúri joguk is volt.
 17. Semmi.
 18. Mintegy négy éve épült a luteránusok imaháza. A plébános tiltakozott ellene a megyénél, mivelhogy a plébánia telkén építették. Mintegy 200 embert tud befogadni. A falu nem becikkelyezett hely.
 19. Semmi.
- A plébános és a lelkipásztorkodás
- 1.2.3.4.5.6.7.8.9.10. mint az anyaegyháznál.
 11. A bába luteránus, esküt tett a prédikátor előtt.

12. Semmi.
 13. Németi Mihály az evangélikus prédikátor, régóta itt van, csak az uraság jóvoltából maradhat itt. Annyira merész, hogy nem kevés embert elcsábított, akinek apja vagy anyja katolikus. Olyan katolikusok is vannak, akik férjük vagy feleségük kedvéért az eretnekek templomába járnak. A plébános tiltakozása ellenére könnyen megesketi a katolikus szülők gyermekeit.

A lakosság

1. A nép magyar.
2. Részint katolikusok, részint eretnekek. A 176 katolikusból 124 gyónóköteles, a 171 eretnekből 116 gyónókorú. Formális hittagadó nincs, de olyan igen, hogy vegyesházások minden gyermeküket eretnekségben nevelik.
3. Istentiszteletre elég szorgalmasan eljárnak, de anyagi kötelezettségeiket nehezen teljesítik.
- 4.5. Mint a máterban.

A plébánia javadalma

- 1.2. Válasz a máternál.
3. Egyéb telke vagy javadalma nincs a plébánosnak, mint kb. 8 hold, amiből a hivek kötelesek kettőt őszi-vel, egyet tavaszival bevetni, egyet megtrágyázni, ezt azonban négy éve már elmulasztják. Az említett földek egyenkénti hozama két pozsonyi mérő.⁴¹ Van egy másfél-két kocsi szénát hozó rét. A fogattal rendelkezők fizetnek házanként fél győri mérőt és 8 garast. Ez terményben eléri a 11 győri mérőt készpénzben pedig a 7 forintot. A fogatosok kötelesek hozni egy kocsi fát.
4. Lenne a plébánosnak 4–5 háznai telke, de a lakosság ezt elidegenítette. Itt lakik a katolikus mester, az eretnek mester és a prédikátor. A plébániához tartozó szántó és rét ugyancsak a prédikátoré. Tizenhatod nincs.
- 5.6.7.8.9.10. mint a máternál.
11. A prédikátor háza nagyon jó állapotban van, az eretnekek gondoskodnak róla.
12. A nevezett prédikátornak 12 hold kétnyomásos⁴² földje van, amiből kettőt őszi-vel, kettőt pedig tavaszival vetnek be. Mindegyik 3–4 pozsonyi mérős. Van két 5, időnkint 6 kocsi szénát adó rét. A fogattal rendelkezők adnak házanként egy nagy köből gabonát, a többiek felet, ami 24 nagy köblöt tesz ki. Készpénzben fizetnek 4 forintot. Két filiát is ellát, mégpedig Karakót és Kamondot.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. A katolikus mester Bozzaj György, aki még nem tett hitvallást, úgy-ahogy tudja a maga dolgát, a gyermekeket a hit elemeire oktatja.
- 2.3.4. Engedelmes és tisztelettudó a plébános iránt, kötelességének mind a templomban, mind azon kívül eleget tesz.
5. Háza siralmas állapotban van, a község tartozna azt rendben tartani.
6. Földje nincs, hanem a plébános engedélyével annak földjéből kettőt őszi-vel, egyet tavaszival vetnek be neki. Három kocsi szénát hoz a rétje. Házanként kap egy negyed köblöt és 10 krajcárt, ez 13 pozsonyi mérőt és 2 forint 10 krajcárt tesz ki. Ha virraszt, a temetésnél 24 krajcárt kap.
7. Semmi.
8. Az ágostai eretnekeknek is van mestere. Háza jó állapotban van, az eretnekek tartják fenn. Két holdat őszi-vel,

egyed tavaszival vetnek be. A párbér 12 pozsonyi mérőt tesz ki, készpénzben 3 forintot.

DOBA helység összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben.

1748. február 12.

Az egyház

1. Doba község Nagy Szőlős filiája, attól háromnegyed óra távolságban.
2. Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére épített temploma van, ennek búcsúnappját a két apostol ünnepén⁴³ tartják teljes búcsúkiváltsággal.⁴⁴
3. A szentély kivételével minden romos.
- 4.5. Semmi.
6. A házanként összegyűjtött pénzből 40 forintja van, kölcsönként kiadva kamatot fizetnek érte.⁴⁵
7. Semmi.
8. Az említett forintokról évenként számadást tesznek a plébános és az előjárók előtt.
9. Senki nem emlékszik, hogy eltulajdonítottak volna birtokot.
10. A következő fölszerelése van: réz kehely és ennek ezüst tányérkája, egy új és egy régi miseruha, egy miseing, egy új misekönyv, két korporále és két kehelykendő. Mindezt rendben tartják.
11. Van egy oltár, egy oltárkő, egy harang, amiről nem tudni, hogy megáldották-e. A templom melletti temető elég nagy, sövénykerítése van.
- 12.13. Semmi.
14. A templom mellett levő keresztet a plébános áldotta meg.
15. Semmi.
16. Földesurai méltóságos Erdődi László gróf úr és Vaida Ádám nemzetes úr.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

Minden pontban egyezik a máterrel, kivéve a 12. és 13. pontot. Erre a válasz: Semmi.

A lakosság

1. A lakosság magyar.
2. Mindenki katolikus. Összesen 334, amiből gyónóköteles 211, azaz kettőszáztizenegy.
3. Mint a máterben.
4. A parancsolt ünnepeket megtartják.
5. Mint a máterben.

A plébánia és javadalma

- 1.2. Mint a máterben.
3. Van 8 hold föld, amiből egyet őszi-vel, egyet tavaszival bevetnek. Mindegyik 2–2 1/2 mérős. Van két rét: egyik a Sósban másik a Füzes-kertben. Két kocsi széna terem rajtuk. Aztán az igásállattal bírók adnak házanként fél köből terményt és 8 garast, a többiek negyedet és 4 garast. Ez 14 győri mérőt és kb. 9 forintot tesz ki. A fogatos hoz egy kocsi fát.
4. Mivel a mesternek nincs szántója, a mostani plébános az elődeihez hasonlóan jóindulatból átenged a plébánia földjeiből három holdat, amit a hivek át akarnak juttatni a mesternek.
- 5.6.7.8. Mint a máterban, a többire: semmi.

Az egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester: a magyar Szatovics Mihály. Hitvallást még segédként tett, a vallás elemeit jól ismeri, az ifúságot erre oktatja.

- 2.3.4. Meg van elégedve a plébános és a nép is.
5. A mester háza siralmas állapotban van, a közösség tartozna rendben tartani.
6. Évente bevetnek két hold őszt, mindegyik két pozsonyi mérős. Volt két kocsi szénát hozó rétje. Ezek egyikét eltulajdonította Vajda Ádám nemzeti úr Borbély János információjára. Házanként kap negyed köből elegyest és 10 krajcárt. Ez összesen 12 mérőt és 4 forint 50 krajcárt tesz ki. Virrasztásért és búcsúztatóért 24 krajcárt kap. Harangozásért egy kenyeret szoktak adni.
A többire: semmi.

1748. február 13.

A győr egyházmegyei, tekintetes Veszprém vármegyei, pápai kerületbeli SALAMONY⁴⁶ összeírása.

1. Salamon a nagyszőlősi egyház filiája, egy jó mérföldnyire attól. Alkalmasabb lenne Kuphoz kapcsolni, ha lenne ott plébános. Úgy tudni erről, hogy valamikor plébánia volt, ma az eretnekek kezén van.
2. Nincs templom, a mester házánál szokott lenni a mise.
- 3.4.5. Semmi.
6. Mintegy 60 forintja van a hívek adományaiból.
7. Semmi.
8. A számadás a plébános és a község elöljárói előtt történik. Az említett 60 forintnak idős Kovács János templomatyja viseli gondját.
9. Nem emlékeznek, hogy javadalmat elvettek volna.
10. Pillanatnyilag elegendő fölszerelése van a kápolnának. Van két rézkehely, három miseruha, két miseing, egy korporále, 4 kehelykendő, egy misekönyv, egy szertartáskönyv. Mindezt rendben tartják.
11. Van oltárkö és egy megáldott kis harang. A temető messze van a falutól, elég nagy, de kerítetlen.
12. Semmi.
13. A máterhez hasonlóan tartottak körmeneteket, de a nemtörődömségből és restségből kifolyóan abba maradtak.
14. Közterületen két kereszt van: az egyik megáldott, a másiktól nem biztos. Jó karban vannak.
15. Semmi.
16. Földesura méltóságos és főtisztelendő vasonkői Zichy Ferenc győri püspök úr.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

Minden ugyanúgy értendő, mint a máterben, kivéve a 12. és 13-at. Erre: semmi.

A lakosság

1. Az egész nép magyar nyelvű.
2. Mindenki katolikus, összesen 212, ebből 136 a gyónóköteles.
3. Makacsok, a fizetésben ellenszegülők. Panaszolja a plébános, hogy nem akarják megadni azt, amit a többi hívek ellenkezés nélkül megadnak. Mindenütt az egész plébánia területén a fogattal bírók valamit fölszántanak és 8 garast meg fél győri mérő terményt adnak, a többiek pedig 4-et és negyedét. Itt viszont csak 6 garast és egy fél pozsonyi mérőt, a zsellérek pedig negyed mérőt és 3 garast akarnak adni. Ebből kifolyóan aztán a plébános nem akarván megcsonkítani szűkös jövödelmét és veszedelmet szítani a többi hívek között, már hat éve nem kapott semmit.

A plébánia és javadalma.

- 1.2. Lásd: a máternél.
3. A plébánosnak itt semmi földje nincs. Kész terményben kellene kapnia két kocsi szénát, de soha sem adták meg kellő módon. Van tizenhatod, ami terményben hat-hét keresztet tesz ki. Fogatosok házankint adnak fél mérőt, a többiek negyedét. Ez összesen 13 mérőre rúg. A készpénz fizetést illetően ez ideig vita van. A fogattal rendelkezők másutt hoznak egy kocsi fát, itt viszont összesen 8 kocsinyit akarnak adni.
4. Nem tudni, hogy idegenítettek-e el valami fundust.
- 5.6.7.8. mint a máternél, a többire: semmi.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk.

1. A magyar Budai István a katolikus mester, hitvallást nem tett, a hit dolgában megfelelően képzett, erre oktatja az ifjúságot.
- 2.3.4. Mind a plébános, mind a hívek meg vannak veje elégedve. Engedelmes és szorgalmas feladatainak ellátásában.
5. Siralmas állapotban van a háza, fenntartásáról a községnek kell gondoskodni.
6. Két holdja van, évenként az egyiket bevetik neki 4 pozsonyi mérős. Van aztán két kocsi szénát termő rétje. Házanként egységesen negyed mérőt és 12 krajcárt fizetnek neki, ez 9 pozsonyi mérőt tesz ki és 4 forint 50 krajcárt.
A többire: semmi.

VECSE helység összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében és a pápai kerületben.

Az egyház

1. Nagyszőlős filiája, attól fél órára.
2. A mester háza szolgál imaházul.
3. A lakosság gondatlansága és közömbössége miatt elhanyagolt.
- 4.5.6.7.8.9.10. Semmi.
11. A sövényvel kerített temető az eretnekek imaházánál van, azok birtokában. A katolikusok is itt temetkeznek. Nem tudni, hogy megáldották-e. Van egy harangocska. Egyébként semmi.
- 12.13.14.15. Semmi.
16. A lakosok a méltóságos és főtisztelendő győri püspök úr nemesei.⁴⁷
17. Semmi.
18. A luteránusoknak és kálvinistáknak közös imaháza van, ezelőtt mintegy 27 évvel építették kőből. Az építésben a katolikusok is részt vettek. Kb. 200 embert tud befogadni. Nem becikkelyezett hely.

A plébánosról és a lelkipásztorkodásról

ugyanazt mondjuk, mint a máterben.

Nincs prédikátor, hanem a nagyszőlősi lelkész szolgálta ki a keresztséget, házasságot és egyebeket. Ha pedig a kálvinisták közül beteg valaki, vagy a csöglei vagy más prédikátor jön át a plébános méltatlankodása ellenére.

A lakosság

1. A nép magyar nyelvű.
2. Részben katolikusok, részben luteránusok és kálvinisták. 94 katolikus van, ebből 64 gyónóköteles. A 231 eretnekből gyónó korú 152. Dózsa István felesége (aki Istenben boldogult Adolf püspök úrtól telket kapott, hogy mindkét nembeli gyermeke katolikus lesz és mégis rajta kívül

mindenki eretnek a családban), a hitehagyás útjára lépett pár esztendeje, valamint Badics Péter és Borbély János gyermekei Luther és Kálvin szektájában nevelődnek, holott ezek katolikusok.

3.4.5. mint a máterben

A plébánia javadalma

1. Mint a máterben.
 2. Nem akarnak részt venni a paplak fönntartásában.
 3. A plébánosnak itt nincs más javadalma, mint hogy összességében kap 3 1/2 mérő gabonát és 3 forintot. Ezt is behajtás útján. Kötelesek lennének egy holdat bevetni, és annak minden munkáját elvégezni, de ezt gyakran elhanyagolják, vagy csak nehézségek árán lehet őket erre rábírn.
 4. Kb. 28 esztendeje egy katolikus hívő hagyományozott az egyháznak egy holdat, amit a luteránus mester vett használatba.
- 5.6.7. lásd a máternél.
8.9.10. Semmi.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. A magyar Gyurasevics Imre a mester. Hitvallást nem tett. Derék ember, jól képzett a keresztény tanokban, nincsenek iskolás zverek.
- 2.3.4. A plébános iránt engedelmes és tisztelettudó, kötelezettségeinek eleget tesz.
6. A hivek tartoznának egy hold földet bevetni, de hát semmi szántó nincs. Nem lévén biztosítva a megélhetése, kénytelen lesz elhagyni a helyét. Amit házanként kap, az 4 1/2 pozsonyi mérő, a pénz pedig 1 forint 70 krajcár tesz ki.
7. Semmi.
8. Van evangélikus mester, Zatrok István. Háza jó állapotban van, az eretnekek javítják. Van négy hold föld két nyomásban, évente kettőt vetnek be, 2 pozsonyi mérő. Van egy rét, két kocsi szénát hoz. Fogatosok fizetnek házanként fél mérőt, a többiek negyedet. Mindenki egységesen 3 garast ad. Ez terményben 16 mérőt tesz ki, készpénzben pedig 7 forintot.

1748. február 15.

TÜSKEVÁR helység összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai esperesi kerületben.

Az egyház

1. Tüskevár vagy más néven Nagy Gyenő máter négy filiával, és pedig: Kis Gyenő, Karakó Szörcsök, Torna és Kis Börzsöny. Valamennyi ugyanabban az egyházmegyében, megyében és kerületben van.
2. Plébániatemplomul egy fából készített ház szolgál valamikor a licenciátus^{4*} lakása volt.
3. Teljesen elhanyagolt, romladozó állapotban van.
4. Semmi.
5. Kegyes alapítványokból van 91 forint 85 krajcár készpénze, azaz kilencvenegy forint és nyolcvanöt krajcár, amiből
6. 34 forint 8 krajcár ki van adva kölcsönként, ennek kamata rendszeresen befolyik évről évre. A vásárhelyi szőlőhegyen van egy 50 forintot érő elhanyagolt szőlője.
7. Semmi.

8. A bevételekről és kiadásokról évente szoktak számadást készíteni a plébános és a község előljárói előtt. A javadalmak kezelője a plébános és a templomatya, az egyház pénzének van egy duplázásos pénztárládája.^{4*9}
9. Semmi.
10. A következő fölszerelése van: egy ezüst kehely, egy rézkehely, amit áldoztatáskor használnak, réz úrmutató, három régi és egy új miseruha, két megfelelő és egy rongyos miseing, három korporále és húsz kehelykendő, egy misekönyv, egy szakadozott szertartáskönyv. Mindezt rendben tartják.
11. Van egy siralmas faoltár, oltárkő, két nagy és egy kis harang, mindegyik ép. Temetőnek a városon kívül van kijelölve egy elég nagy hely, úgy tudják, hogy megáldott, kerítése nincs.
12. Semmi.
13. Négy zarándoklatot szoktak tartani. És pedig: az Erzsébetet meglátogató Boldogságos Szűz ünnepén⁵⁰ Sümegre, Szent Margit vértanú-szűz ünnepén⁵¹ húsvét és pünkösd másodnapján a somlóhegyi Szent Margit kápolnához. Odafelé rendezett sorokban mennek, hazafelé azonban nagyrészt elmaradoznak a keresztől.
14. Közterületen két kereszt van, amikről kellőképpen gondoskodnak.
15. Semmi.
16. A falu földesura a méltóságos és főtisztelendő győri püspök úr, aki alapítás jogcímén egyben kegyúr is.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

1. Varjas István egyházmegyes pap az itteni plébános, 46 éves, 24 éve áll a lelkek szolgálatában, ezen a plébánián 17 1/2 éve működik. A hitvallás letétele után először Kapuváron káplánkodott 3 hónapig. Aztán kisujjomi plébános lett 5 éven át. Morálist Győrtől végezte, magyarul beszél. A következő saját könyvei vannak: magyar Szentírás, Hogar moralisa, Drexel, Panophius ünnepi beszédei, Mercantius vasár és ünnepnap, Illyés, Segneri, Káldi prédikációi, Speculum exemplorum, Flores doctorum és a Polianthea három kötete. Joghatóságot a méltóságos és főtisztelendő Czinczendorff Fülöp bíboros, győri püspök úrtól kapott.
2. Híveivel jó viszonyban van.
3. Mind a püspöki, mind a helynöki rendelkezéseknek eleget tesz.
4. A szentségek kiszolgáltatásánál nagyon szorgalmas és serény, ezért semmit nem fogad el.
5. Mielőtt a házasulandókat összeadná az Anyaszentegyház előírása szerint háromszor kihirdeti őket.
6. Lelkiismeretesen kihirdeti az ünnepeket és a böjtöket.
7. A kereszteltek, házasultak és halottak bejegyzésére van jegyzőkönyve.⁵² Az oltárszekrényt, keresztutat (amit nagyszombaton áld meg), kelyheket, szentolajokat, korporálékat, kehelykendőket és minden egyebet tisztán és rendben tart. Az Oltáriszentség előtt nem ég lámpa, de remény sincs beszerzésére és tartására.
8. Az Oltáriszentséget 2–3 hetenkint újítja meg.
9. A szentmisét 9 és 10 órakor szokta tartani, ekörül semmi nézeteltérés nincs a hivek között.
10. Vasár- és ünnepnap nem marad el a prédikáció és a hitoktatás.
11. Jó erkölcsű katolikus asszony a bába, esküt tett, a kereszteléssel kapcsolatos tudnivalókat jól ismeri.
- 12.13. Semmi.

A lakosság

1. A nép magyar nyelvű.
2. Katolikus, egyetlen luteránust kivéve, de ennek a

- megterésére is van remény. 544-en vannak, ebből 402 gyónóköteles.
- Vallási dolgokban jámborak, izzó lélekkel látogatják és hallgatják az istentiszteleteket, plébánosukat köteles tisztelettel követik, járandóságait megadják.
 - Az ünnepeket megtartják
 - A káromkodás bűne dívik.

A plébánia és javadalma

- A paplakás megfelelő állapotban van, kivéve a kamrát és az istállót, amik rövid időn belül összeomlanak.
- A paplakot járulékaival együtt a túskeváriak, a kamrát a kisgyeneiek, az istállót részben a karakószörcsökiek részben a kisberzsenyiek tartoznak javítani.
- A plébánosnak 16 holdja van a túskevári határban, mindegyik 2 pozsonyi mérős. Ebből a hivek bevetnek 3 holdat őszi és egyet tavasszal. Rét nincs, de a városbéliek 6 kocsi kész szénát adnak. A párbér összességében 30 pozsonyi mérő és 22 forint.
- Nem tudni, hogy idegenítettek volna el birtokot.
- Mivelhogy a pápai kerületben emberemlékezet óta nem volt egyházlátogatás, a plébános kénytelen volt a hivekkel szerződést kötni a stólat illetően, mint ahogyan a béres szerződik gazdájával. Eszerint a keresztelésnél és avatásnál egy máriást, esketésnél két máriást adnak. Házszenelésnél nincs meghatározott összeg, de ez szóra sem érdemes.
- Semmi.
- Az évi stólaris jövedelem 20 forint körül mozog.
9. 10. 11. 12. Semmi.

Az egyházi alkalmazottak és javadalmuk.

- A katolikus és magyar Végh János a mester. Hitvallást tett, tagja a Mária-egyletnek, teendőit jól ismeri, alaposan járatos a hit dolgaiban, az ifjúságot szorgalmasan oktatja erre.
3. 4. Tisztelettudó és engedelmes a plébános iránt, feladatát mind a templomban, mind azon kívül ellátja.
- Lakása jó karban van, a község javíttatja.
- A mesternek négy hold földje van két nyomásban, mindegyik két pozsonyi mérős, évente két holdat bevetnek neki őszi. Egy kocsi szénát termő két réte van. Készen kap a hivektől két kocsi szénát. A házankint adni szokott termény összesen 20 pozsonyi mérőt, a készpénz pedig 8 forintot tesz ki.
8. Semmi.

1748. február 15.

- KISGYENŐ község Túskevár filiája, fél órára van.
- Szent István tiszteletére épült temploma van. Búcsúnappját a szent ünnepén⁵³ tartják, de minden búcsúkiáltás nélkül.
- A templom jó karban van, hiszen az itteni lakosok költségén ezekben az években javították meg.
- 5.6.7.8. Semmi.
- Volt a gyenői hegyen valami kis szőlője, amit azonban Kámány Ambrus kisgyenei lakos megvett 6 forinton.
- Fölszerelése a következő: egy kopott réz kehely, két miseruha, egy miseing, egy szertartáskönyv, egy misekönyv, 2 korporálé és hat kehelykendő. Mindezt rendben tartják.
- Van egy oltár, egy oltárkő, egy harang, a templomtól messze van a temető (gyepűvel kerítve) és ebben egy kápolna.
13. mint a máterben.
- Van egy újonnan föllállított kereszt, amit a kerületi esperes úr áldott meg.

- Semmi.
- A falu népe a méltóságos és főtisztelendő győri püspök úr nemesei.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

Minden pontnál ugyanúgy értendő mint a máterben.

A lakosság

- Lásd fentebb a máternél.
- Mindenki katolikus, összesen 381, ebből gyónóköteles 288.
- A többi ugyanúgy mint a máterben.

A plébánia és javadalma

2. feleltünk a máternél.
- A plébániához tartozó gyenői hegyen lévő bizonyos szőlőt használ a plébános. Ugyancsak van 7 hold szántó, amiből kettőt évente bevetnek őszi. Van aztán rét, ami rendszerint négy kocsi szénát terem. A párbér 20 pozsonyi mérőt tesz ki terményben, a készpénz pedig 12 forint 20 krajcárt.
- Elidegenített javakról nem tudni.

Az egyházi alkalmazottak és javadalmuk

- Van katolikus mester, a magyar Komlósi György, hitvallást tett, jól képzett a hit elemeiben, erre oktatja a gyerekeket.
- 3.4. mint a máterben.
- Siralmas állapotban van a háza, a községnek kellene javítani, de nem akarják, bár nagyon kellene.
- Három holdja van, amiből egy a plébániához tartozik, de ideiglenesen átengedte neki a plébános. Minden évben kettőt be szoktak vetni őszi. Réte nincs, hanem évente kap két kocsi szénát. A párbér összességében 15 győri mérőt tesz ki terményben, a készpénz pedig 6 forintot.
- 7.8. Semmi.

1748. február 14.

KARAKÓ SZÖRCsök falu összeírása, ami a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében és a pápai kerületben van.

Az egyház

- Karakó Szörcsök Túskevár filiája, fél órára van.
- Szent András apostol tiszteletére épített templom van, az ő ünnepén⁵⁴ jön össze a nép, de búcsúkiáltása nincs.
- Leromlott állapotban van.
5. Semmi.
- A házankint összegyűjtött adományokból 46 forintja van, ebből 26 forintot kiadtak megbízható helyre, kamatja befolyik.
- Semmi.
- A bevételekről és kiadásokról számadást a plébános és a falu előjárói előtt szoktak tartani.
- Semmi.
- A templomnak van egy réz kelyhe, egy miseruha, miseing, oltárkő, misekönyv, egy korporálé, 5 kehelykendő. Minden rendben.
- A mester házában, ahol a misét szokták tartani, van egy oltárként szolgáló asztalka.

- 12.13. Mint a máterben.
14. Közterületen egy kereszt van, amit a plébános áldott meg.
15. Semmi.
16. Földesurak az itteni nemesek.
17. Semmi.
18. A luteránusoknak van egy 1743-ban épített imaháza, bár az itteni plébános és a hívek tiltakoztak ellene. Nem beikkelyezett hely.
19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

- 1.2.3.4.5.6.7.8.9. mint a máterben.
10. Hála a Szentlélek kegyelmének, mintegy 30 ember megtért.
- 11.12. Mint fentebb a máternél.
13. Prédikátor helyben nincs, hanem a kertai látja el filiaként.

A lakosság

1. A nép magyar nyelvű.
2. Részben katolikus, részben luteránus. A katolikusok összesen 242-en vannak, ebből gyónóköteles 169. A 146 luteránusból 93 a gyónó korú.
3. 4. 5. mint a máterben.

A plébánia és javadalma

- 1.2. mint a máternél.
3. Egyéb javadalma nincs a plébánosnak mint a párbér: 11 győri mérő termény és 5 forint készpénz.
4. Az idők viszontagságai között biztosan idegenítettek el fundust. Többről nem tud az emlékezet, de két holdról többen is tanúskodnak, hogy a plébániához tartozott. Az egyiket Nagy János, a másikat Kis István birtokolja. Mindketten itteni lakosok, luteránusok. Két rétet is felosztottak maguk között, ami valamikor a plébániához tartozott. Dés Benedek tanúsága szerint, aki bizonyos részét birtokolja.
- 5.6.7.8.9.10.11. mint fentebb a máternél.
12. A Kertán lakó prédikátornak, aki ellátja őket, bevetnek a kertai határban egy holdat. A párbérgabona összesen 12 győri mérő, a készpénz pedig 2 forint 60 krajcár.

Egyházi alkalmazottak és javadalmak

1. Van katolikus mester, a magyar Magyar István. Úgy, ahogy tudja a dolgát. Hitvallást nem tett. A keresztény tanokban úgy közepesen jártas, gyerekeket nem tanít.
2. Italban mértéktelen.
3. Plébánosa iránt tiszteletudó.
4. Kötelességei végzésében hanyag.
5. Lakása eléggé megfelelő.
6. Évenként van két hold bevetett földje, mindegyik 3 mérős. A párbér összesen 12 győri mérő, a készpénz pedig 15 forint.

1748. február 14.

1. TORNA⁵⁵ község Tüskevár filiája, negyed óra távolságban.
2. Van templom, de hogy kinek a tiszteletére épült, senki nem tudja.
3. Teljesen romos és elhanyagolt.
- 4.5.6.7.8.9.10.11.12.13.14.15. Semmi.
16. A földesúr méltóságos Karácson József úr és más nemesek.
- 17.18.19. Semmi.

132

A plébános és a lelkipásztorkodás

Ugyanaz áll ide is, mint a máterben.

A lakosság

1. A nép magyar.
2. Mindenki katolikus egyetlen luteránust kivéve.
- 3.4.5. Mint a máterben.

A plébánia és javadalma

1. 2. feleltünk a máternél.
3. Ezen a területen 12 holdja van a plébánosnak, amit a Tüskeváron lakó pálos atyák ismételtlen meg akartak maguknak szerezni. A természetbeni juttatás kb. 4 mérőt, a pénzbeli 2 torintot tesz ki. Ezt is csak nagy nehézségek árán adják meg.
4. Azt mondják, hogy a Pap-berke rész valamikor a plébániához tartozott, egy másik részt a Torna folyón ma is Pappmalmának neveznek, ahol a plébániái malom volt. Azt is mondják, hogy egyéb földek is a plébániáié voltak valamikor, ami ma a lakosságé.
A többi kérdésre válaszoltunk a máternél.
Nincs mester, sem egyéb egyházi szolgálatban levő.

Ugyanazon év ugyanazon napján

KIS BÖRZSÖNY Tüskevár filiája fél órára van. Se templom, se imaház nincs. A lakosság részben katolikus, részben eretnek nemes. A 128 katolikusból 91 a gyónóköteles, 42 az összes eretnek, ebből 31 a gyónó korú. Nincs más javadalma a plébánosnak, mint párbéreként adnak neki negyed mérő gabonát, ami 3 1/2 győri mérőt tesz ki, a pénzbeli juttatás 2 forint 10 krajcár. Nincs mester.

1748. február 20.

DEVECSER

és a jogilag hozzátartozott Borszöröcsök és Oroszi összeírása. A győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben vannak.

Az egyház

1. Devecser máter. Két filiája van: Bor Szöröcsök és Oroszi.
2. Van plébániatemplom, ami nincs fölszentelve⁵⁶, egyik szentről sincs elnevezve.
3. Az említett templomot újonnan építette a pápai méltóságos Eszterházi Ferenc gróf úr.
4. Se vagyona, se birtoka nincs.
5. Kegyes alapítványokból van 90 azaz kilencven forintja, valamint az uradalmi büntetéspénzekből a templom épületére 38 forint 50 krajcár.
6. Készpénzben van 43 forint 68 1/2 krajcár.
7. Semmi.
8. A plébános nem tudja, hogy szokott-e évenkénti számadás lenni, mivelhogy a jövedelmek sorsáról Poór János intéző úr gondoskodik.
9. Senki nem emlékszik, hogy valami fundust elidegenítettek volna.
10. A templomnak megfelelő a fölszerelése. Van ezüst úrmutató, réz áldozatókehely, három kehely, (az egyik egészen, a másiknak a kupája ezüst, a harmadik réz), egy misekönyv és két fekete miseruha, 6 korporálé, 12 kehelykendő. Mind rendben.

11. Az oltár még nem készült el. Van egy oltárkő, orgona, két harang, amiből egyik törött. A kerítetlen temető messze van a templomtól és közös az eretnekekkel.
12. A kordavisezők testvérelete eleget tesz az alapszabályainak.
13. Évente négy alkalommal szokott zárandoklat lenni. Mégpedig: Sárlos Boldogasszony^{5 7} napján Sűmegre, és három alkalommal a Somló-hegyen levő Szent Margit vértanúszűz kápolnához: a szent ünnepe^{5 8}, húsvét és pünkösd másnapján. Menet is, jövet is megtartják a körmeneti rendet.
14. Közterületen két kereszt áll, megfelelően gondoskodnak róluk.
15. Semmi.
16. A földesúr a pápai méltóságos gróf Eszterházy Ferenc úr, aki a templom építésével és a fundus adományozásával kegyúri jogokat is nyert.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

1. A 64 esztendőes egyházmegyes pap Mátéfi István a plébános. 32 éve pap, ugyanennyit töltött a lelkek szolgálatában, ezen a plébánián 9 évet. Először Rőitökön volt plébános két és fél évet. Másodsor Fehér Tón három és fél évet, harmadszor Patyon ugyanennyit, negyedszer Gerézden három évet, aztán Erdélybe ment misszióba, ahol négy évet töltött el. Végül Siskén volt hat éven át. Amikor elhagyta a győri szemináriumot ahol a morálist végezte, hitvallást tett. Csak a magyar nyelvet bírja. A következő könyvei vannak: latin és magyar Biblia, Reiffenstuel morálisa, Pázmány Péter vitakönyve; prédikációkból Landovics vasárnapi, Illyés András vasár- és ünnepnap, Szentek tüköre, Illyés István, Csúzy vasárnapi, Hartung vasárnapi, Franth homiliái, Martinecz Vade mecuma, Avancinus elmékedései, Kempis Tamás, Zozerda Nucleus catecheticus, Concordantia, Szentek élete, plébánosok kézikönyve, szótár, Linda Lukács, Dietenicus Konrad teológiája. Istenben boldogult méltóságos és főtisztelendő Nádasdi László szentelte pappá. Joghatósgát az akkori általános helynöktől főtisztelendő Kontor úrtól kapott.
2. Míg a hívekkel jó a kapcsolata, addig az intézővel hosszú ideje veszekszik.
3. Mind a püspök, mind a helynök rendeleteihez alkalmazkodik.
4. A szentségek kiszolgáltatásánál nagyon szorgalmatos, az ő nemtörődömsége miatt senki nem halt meg a szükséges szentségek nélkül. Ezért semmiféle ellenszolgáltatást nem kíván.
5. Mielőtt a jegyeseket összeadná, a tridenti zsinat⁹ szellemében háromszor kihirdeti őket, ugyancsak becsülettel kihirdeti az ünnepeket és a böjtöket is.
6. Anyakönyvébe^{6 0} bejegyzni a keresztelteket és a halottakat.
7. Keresztkút nincs. Minden egyének a tisztaságáról gondoskodnak. Az oltáriszentség előtt nem ég lámpa, de még csak remélni sem lehet, hogy valaha is lesz.
8. Az Oltáriszentséget hetenként vagy kéthetenként újítja meg.
9. A szentmisét általában 10 órakor tartják, a hívek körében senkinek sincs ellene kifogása.
10. Minden vasár és ünnepnap prédikál a népnek. Luther és Kálvin eretnekségéből mintegy kétszáz lelket térített vissza az igaz hitre.
11. Két esküt tett, jó életű bába van, aki a szükségkeresztséget illetően ki van oktatva.
- 12.13. Semmi.

A lakosság

1. A nép magyar, bár van egy-néhány német is, de a magyar nyelv az uralkodó.

2. Nagyrészt katolikusok, van azonban néhány luteránus is. Összesen 1092 katolikus van, ebből 815 a gyónóköteles. A luteránusok összesen 176-an vannak, gyónó korú 143.
3. A hitoktatás és a keresztény igazságok meghallgatásában nemcsak, hogy közömbös a lakosság, de még a gyerekeiket se küldik el. A plébános iránti köteles tisztelet megadásában nem lehet panasz, de fizetési kötelezettségük teljesítésében egyesek hanyagok és nehézkések.
4. A kötelező ünnepeket megtartják.
5. Semmi.

A plébánia és javadalma

1. Van paplakás, amely azonban a plébános szobájának kivételével elhanyagolt és romladozó.
2. A községnek kellene javítani, de nem törődnek vele.
3. 10 hold földje van, amiből évente bevetnek 5 holdat őszi-vel. Holdanként 2 mérős. Tavaszi vetés nincs semmi. A kisörsi hegyen van egy szőlője, amit saját erejéből műveltet a plébános. Jelenleg nincs meghatározott rétje. A párber 90 mérőt tesz ki. Késpénze 60 forint van a várostól. Ezt egy éve megtagadták tőle, nem tudni miért.
4. Kegyes alapítványként volt a plébános úrnak 9 holdja Istenben boldogult Csordás Jánostól. Ezt azonban Poór János intező önhatalmúlag elvette. Aztán volt Kolontáron egy általában 20 kocsi szénát hozó rétje. Irigységből ezt is elvette az intező és az újonnan megtelepített lakosoknak adta.
5. A következő a stóla: keresztelés egy máriás, avatás egy garas, esketés egy máriás, temetési beszéd egy máriás, temetés egy hetes.
6. Semmi.
7. A stólajövedelem kb. 15 forintot tesz ki egész plébánián.
- 8.9.10.11.12. Semmi.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Bogács József a mester, egyben orgonista, magyarul, latinul és szlovénul tud. Hitvallást tett. Jól érti a dolgát. A hit kérdéseiben nagyon jártas, az iskolába járó ifjúságot erre oktatja.
- 2.3.4. Engedelmes és tisztelettudó a plébános iránt, kötelességeinek mind a templomban, mind azon kívül eleget tesz.
5. Lakása a melléképületekkel együtt nagyon rossz.
6. Van 9 hold földje, semmit nem vetnek be neki. Rétje nincs. A párbergabona 40 pozsonyi mérő, a késpénz pedig 20 forint.
- 7.8. Semmi.

1748. február 19.

1. BOR SZÖRCSÖK Devecser filiája,^{6 1} egy órára van.
2. Szent Anna tiszteletére épített temploma van, búcsúnapiját Szent Anna ünnepén tartják teljes búcsúval.
3. Eléggé jó állapotban van az épület, javításokat a hívek készséggel végzik.
4. Semmi.
5. Kegyes alapítványokból van 106 forint 80 krajcárja; ki is van helyezve, de a kamatja nem folyik be.
- 6.7. Semmi.
8. Minden évben készítenek számadást a javadalomról vagy inkább a hívek adományairól a plébános és az előljárók előtt; a pénzt a templomatyá kezeli, pénztárláda nincs.
9. Semmi.
10. A következő fölszerelése van: réz kehely, 2 miseruha, 2 miseing, 2 korporále, 1 misekönyv, 1 szertartáskönyv, 8 kehelykendő; mindezt rendben tartják.
11. Van új oltára, 1 oltárkő. Az eléggé nagy, kerítetlen temető a templom mellett van.

- 12.13. Semmi.
 14. Négy kereszt van közterületen, gondoskodnak róluk.
 15. Semmi.
 16. A méltóságos és főtisztelendő veszprémi püspök úr és a falu nemesei a földesurak.
 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

Egyedül azt érdemes megjegyezni, hogy ádventtől gyertyaszentelőig a szentmisét és szentbeszédet hajnalban szokta itt tartani a plébános, hogy megfelelő időben hazaérhessen a második misére. A többire vonatkozóan ugyanazt kell érteni, mint a máterben.

A lakosság

1. A nép magyar.
2. Mindenki katolikus, összesen 435-en vannak, ebből 286 a gyónóköteles.
3. Az istenes dolgokban jámbor és alázatos, plébánosa iránt kellően tisztelettudó, a járandóságot megadja.
- 4.5. Mint a máterben.

A plébánia javadalma

- 1.2. Mint a máternél.
3. Nincs se föld, se egyéb javadalom, mint párbér. Ez 14 mérőt tesz ki és 18 forintot.
4. Nem tudni elidegenített javakról.
5. Stóla a következők szerint: keresztelésnél és avatásnál máriás, esketésnél két máriás, temetésnél 25 krajcár, házszentelésnél tetszés szerint.
- 6.7.8.9.10.11.12. Feleltünk a máternél.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester, a magyar Domonkos Ferenc. A hitvallást letette. A hit dolgaiban járatos, iskolába járó gyerekek nincsenek.
- 2.3.4. Erkölcsileg jól viseli magát. Plébánosa iránt tisztelettudó; kötelességének mind a templomban, mind azon kívül eleget tesz.
5. Háza jó állapotban van.
6. 4 hold földje van, amiből a hívek évente kettőt bevetnek őszivel. Van egy három kocsi szénát hozó rétje. A párbér 23 győri mérőt, készpénzben pedig 4 forintot tesz ki.
- 7.8.9. Semmi.

1748. február 19.

OROSZI Devecser filiája⁶², de a nagy távolság és az alkalmatlansága miatt a devecseri plébános nem tudja ellátni, ezért kormányzását átadta a vásárhelyi plébánosnak. De nehogy valamikor is átvihesse az esztergomi egyházmegyéhez,⁶³ amelyhez ő tartozik, az összeírás alkalmával a saját plébános Nagy Szöllősnek adta át a helyet az ellátásra. Alkalmasabb lenne idecsatolni, amíg felsőbb rendelkezés nem jön.

Az Egyház körül a következő említésre méltó dolgok vannak. Éspedig: van egy bizonyos kis kápolna, amit pár éve a hívek adományából kezdtek építeni, de most sincs még befejezve. Fölszerelése, földje, javadalma nincs. Adományokból van 16 forint 65 krajcárja, amiből az idén első alkalommal kiadtak 15 forintot.

Itt semmi egyéb javadalma nincs a plébánosnak, mint, hogy a fogattal rendelkezők adnak házanként fél mérő terményt és 8 garast. Ez összesen 7 köblöt tesz ki és 6 forintot.

A lakosság katolikus, összesen 178, akik közül 135 gyónóköteles.

Van katolikus mester, közepesen képzett, iskolába járó gyerekeket nem oktat. Háza siralmas állapotban van. Házánál van két hold föld, ebből egyiket évente bevetik neki. A párbér 7 győri mérő termény, a készpénz 3 forint 15 krajcár.

1748. február 20.

1. NOSZLOP⁶⁴ ez ideig sehová nem tartozik, Devecserhez lehetne kapcsolni.
2. Van templom, amiről azt mondják, hogy valamikor anyagyház volt, de jelenleg a kálvinisták használják. Hogy valamikor a katolikusoké volt, mind a szentély, mind a sekrestye romjai világosan mutatják. Ugyancsak ismételtén mondta alattvalóinak a Nemes Dömölkön lakó földesúr Noszlopi Sándor úr, hogy vannak birtokában iratok, amikből könnyű bizonyítani, hogy a templom a katolikusoké volt.

Másik földesúr méltóságos Eszterházi Ferenc gróf úr és több nemes.

A katolikusoknak se plébánosa, se mestere nincs. Számuk összesen 187, gyónóköteles 115. Kálvinisták és luteránusok 384-en vannak, ebből gyónó korú 228.

Van helyben (nem becikkelyezett hely) református prédikátor, akinek 11 holdja van. Ebből évente négyet vetnek be. A község által adott rét 8 szekér szénát hoz. A termény 29 győri mérőt, a készpénz 25 forintot tesz ki.

Az eretnek mesternek két hold kétnyomásos földje van, két kocsi szénát ad neki a község. Terményben kap 14 győri mérőt, készpénzben 12 forintot.

Ugyanazon év február 21. napján

Az újonnan megtelepített KOLONTÁR⁶⁵ ez ideig sehová nem tartozott. Devecserhez lehetne csatolni. Nincs templom, nincs kápolna. A nép német, mindenki katolikus, összesen 78, ebből gyónóköteles 48.

Ugyanaz nap

PUSZTA MISKE eddig sehová nem tartozott. Legalkalmasabban Devecserhez lehetne csatolni. Templomromokat lehet látni. Az eretnek templomát mintegy hét éve építették. Nem becikkelyezett hely.

Kenese István és Sári Mihály gyermekei a földesurak, valamennyien kálvinisták.

A lakosság részben katolikus, részben eretnek. Az 58 katolikusból 38 a gyónóköteles, a 77 eretnekből 60 a gyónó korú.

Van evangélikus mester, akinek évente egy holdat bevetnek őszivel. Házanként kap terményt, ami 7 pozsonyi mérőt tesz ki, a készpénz pedig 5 forintot.

1748. március 5.

VASZAR

község összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben.

Az egyház

1. Vaszar, máter, filiaként hozzá tartozik Lovász Patona, Gecse, Vanyola és Takácsi.
2. Szent György vértanúról elnevezett plébániatemploma van. A védőszent ünnepén⁶⁶ tartják a búcsúnapot, de semmiféle búcsúkiváltság nincs. A többire: semmi

3. Az épület jó karban van, nemrég javíttatta meg a boldogemlékű főispán Bubnitz győri éneklőkanonok úr, a saját költségén.
4. A templomnak van kétnyomásban hat hold földje, amiből évente hármat bevetnek a hivek. 14 pozsonyi mérős.
5. Semmi.
6. Van 120 forintja kihelyezve a községben, rendesen befolyik az évi kamata. Készpénze nincs.
7. Semmi.
8. Évente készítenek számadást a bevételekről és kiadásokról a plébános és a község előjárói előtt. A pénz kezelése a templomatyja dolga.
9. Elidegenített javakról nincs tudomás.
10. A szükséges felszereléssel kellőképpen el van látva. Van ugyanis két kehely, egy áldozókehely, egy úrmutató. Mindegyik rézből való. Van 8 miseruha ebből 4 jobb, 3 miseing, 2 régi misekönyv, 2 szertartáskönyv, 4 korporálé, 6 kehelykendő, valamennyi rendben tartva.
11. Van 3 oltár, 2 oltárkő, két megáldott harang. A templom mellett van a temető, kerítése nincs.
12. Semmi.
13. Tét Szent Kútra újholdvasárnaponként vezetnek zárándoklatot. Menet is, jövet is megtartják a rendet.
14. Két kereszt van közterületen.
15. Semmi.
16. A méltóságos és főispán Győri püspök úr a földesúr, akinek kegyúri joga is van.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

1. Az egyházmegye Thyukos János plébános. 33 éves, 9 esztendeje pap, ugyanennyit lelkipásztorkodott. Mindig Vaszonon. Hitvallást tett. Tanulmányait Győrött végezte. Magyarul beszél. A következő könyvei vannak: latin és magyar Biblia; Lacroix és Vigand morálisa, a következő prédikációs könyvek: Pázmány, Illyés András és István, Barányi, Csuzi, Bellarmin, Nucleus catecheticus, Kapi, Hanapo, Lochner, Szent Ágoston Soliloquia. Joghatóságot a boldogemlékű méltóságos és főispán Adolf Győri püspök úrtól kapott.
2. A hivekkel jól van.
3. A püspöki és helynöki rendeleteknek hiánytalanul eleget tesz.
4. A szentségek kiszolgáltatásánál szorgalmas, senki nem halt meg a szükséges szentségek nélkül. Semmit nem kér a kiszolgáltatásnál.
5. Mielőtt a jegyeseket összeadná, mindig kihirdeti őket három alkalommal a Tridenti Zsinat értelmében. A bűntöket és ünnepeket is pontosan kihirdeti.
6. Van könyve a keresztelték, házasultak és halottak bejegyzésére.^{6 7}
7. A szentségházat, szentolajokat, keresztutat, (amit évente kétszer: nagyszombaton és pünkösdkor megáld) és minden egyebet rendben tart. Az Oltáriszentség előtt nem ég lámpa, de remélni se lehet ezt.
8. Kéthetenként újítja meg az Oltáriszentséget.
9. A mise a vidékről jövő hivek igényének megfelelően rendszerint 10 órakor szokott lenni. Emiatt nincs nézeteltérés.
10. Vasár- és ünnepnap nem hagyja el a prédikációt, kb. 60 embert térített meg.
11. A bába katolikus, jóerkölcsű, esküt tett, a szükséges tudnivalókban jól képzett.
- 12.13. Semmi.

A lakosság

1. A nép magyar nyelvű.
2. Mindenki katolikus, összesen 720, ebből gyónóköteles 464.

3. Buzgó misérejárók. Becsülettel megfizetik a plébános úr járandóságait.
4. A parancsolt ünnepeket megtartják.
5. Nyilvános vétek nincs.

A plébánia és javadalma

1. A paplakás teteje és az istálló romladozó.
2. Mind a házat, mind a melléképületeket a hiveknek kell rendben tartani.
3. 17 1/2 (azaz tizenhét és fél) holdja van. Évente 6 holdat vetnek be őszi vel a hivek, tavaszi vetés nincs. Mindegyik két pozsonyi mérős. Ezenkívül a méltóságos és főispán Győri püspök urak rendelkezéséből emberemlékezetet meghaladó idő óta egy jobbágytelket kap a plébános úr. Ugyancsak van két rétje, ami kb. nyolc kocsi szénát hoz. A házanként adott termény mintegy 50 köböl, a készpénz pedig 5 garasával mintegy 30 forint.
4. Nincs tudomás elidegenített javakról
5. A következő stóla van: keresztelestől egy kenyér, egy tyúk és egy garas, avatásnál garas, temetésnél 5 garas, esketésnél 10 garas a stóla, ha azonban mindkét fél özeget, akkor egy egész abroszt és egy asztali kendőt is adnak.
6. Szabad stóla nincs.
7. Stólából kb. 20 forint jön össze a plébánián.
- 8.9.10.11.12. Semmi.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester: Bakos Ferenc, magyar, hitvallást tett, megfelelően képzett a keresztény tanokban, az iskolákat oktatja is erre.
- 2.3. Jámbor, a plébánosnak engedelmes, feladatát mind a templomban, mind azon kívül ellátja.
- 4.5. A mester háza jó állapotban van, kivéve az istállót, amely közel áll az összeomláshoz.
6. Négy hold földje van kétnyomásban, ebből kettőt bevetnek a hivek. Öt pozsonyi mérős. Van egy rétje is, ami 5 kocsi szénát hoz. A párbérgabona 22 pozsonyi mérőt, a készpénz 4 forintot tesz ki. A virrasztásért, búcsúztatásért és halott kísérésért 9 garast kap, gyászmisénél 5 garast.
- 7.8. Semmi.

1748. március 6.

LOVÁSZ PATONA^{6*} összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai területben.

Az egyház

1. Lovászpálos Vaszar filiája, valamikor maga is máter, jó mérföldnyire.
2. Szent Márton tiszteletére épített temploma már hosszú ideje a luteránusok kezén van. Szilárd fállal kerített temetője közös a katolikusokkal. A katolikusoknak semmiféle imaházuk nincs, a községi házban tartanak istentiszteleteket, ahol a legutóbbi farsangon is az egyik földesúr, Tallián Ferenc lakodalmat rendezett egyik alkalmazottjának a plébános és a hivek tiltakozása ellenére. Gyakori dolog, hogy a beszállásolt katonák rendeznek zavart. Igaz ugyan, hogy az istentisztelet nem közvetlenül azon a részen van, hanem az épületnek egy különálló zárt részében. Tehát a ház a kápolnával egy testet alkot.
3. A templom, ami valamikor a katolikusoké volt, nagyon jó állapotban van.
4. 5. 6. 7. 8. 10. 11. 12. 13. 14. 15. Semmi.

16. Csuzi Gáspár, Talliány István és Talliány Ferenc a földesurak.
17. Semmi.
18. A katolikus templom a luteránusok kezén van, mint mondtuk. Nem becikkelyezett hely.

Plébános és lelképasztorkodás

- 1.2.3.4.5.6.7.8.9.10.11.12. mint a máternél.
13. A luteránusoknak van prédikátora, aki csupán a földesurak jóindulatából maradhat itt.

A lakosság

1. Az egész nép magyar.
2. Részint katolikusok, részint luteránusok. Összesen 320 katolikus van, ebből 242 a gyónóköteles. 365 luteránus közül 365 a gyónó korú.
3. A katolikusok szorgalmas misére járók.
4. Az eretnekek megszegik a kötelező ünnepeket.
5. A káromkodás nagyon dívik.

A plébánia és javadalma

- 1.2. Feleltünk a máternél.
3. A plébánosnak nincs mása, mint a párbér. Ez terményben 14 győri mérő, készpénzben pedig 9 forint.
4. Nem emlékszik senki, hogy telket elidegenítettek volna.
5. Stóla a következők szerint: keresztelés és avatás mint a máterben, esketés 1 forint, a többi úgy, mint a máterben.
- 6.7.8.9.10. mint a máterben.
11. A helyi prédikátor háza melléképületeivel együtt elkészült. Van 14 holdja, amiből évente 4-et bevetnek. Mind-egyik három poszonyi mérős. Van 10 szekér szénát hozó rét, a párbérgabona 50 nagy köből és 17 forint.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

- 1.2.3.4.5.6.7. Semmi.
8. Van luteránus mester, akinek évente egy holdat bevetnek. Mivel nincs rétje, a közösség ad neki két kocsi szénát. A párbérgabona kb. 26 nagy köből és 12 forint.

Ugyanazon év március 8.

1. GECSE a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben van. Vaszar filiája, szentségeikért ide mennek, mindössze fél órára van.
2. Szent Margit vértanú-szűz^{6,9} tiszteletére épített temploma a luteránusok kezén van. A pesti comissio^{7,9} után három évre került birtokukba elúzvén a katolikus licenciatust.
3. A templom jó karban van. Méltóságos és főtisztelendő Biró Márton veszprémi püspök úr a földesúr. A plébános úrnak itt nincs más javadalma mint a párbér: 3 köből termény és 2 forint készpénz. Van luteránus mester, N. N. akinek kétnyomásban 4 holdja van, ebből kettőt bevetnek, 8 köből termést hoz. Két kocsi szénát termő rétje is van. Páronként adnak neki fél köből gabonát és 25 krajcárt. Ez összesen 18 köből gabona és 12 forint. A lakosság részben katolikus, részben eretnek. A 106 katolikusból 71 a gyónóköteles, a 311 eretnekből 171 a gyónó korú. Nem becikkelyezett hely.

1748. március 8.

A győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben levő VANYOLA^{7,1} összeírása

1. Vanyola eddig sehová nem tartozott. Vaszarhoz lehetne csatolni, eddig is úgy, ahogy oda tartozott, hiszen a szentségek kiszolgáltatásáért oda fordultak.
2. A Bűnbánó Magdolna tiszteletére épített temploma az eretnekek kezén van. 1726-ban kaparintották meg, amikor Varga Ádám katolikus licenciátus meghalt.
3. A templom jó karban van.
4. Méltóságos és főtisztelendő Biró Márton veszprémi püspök úr a földesúr.

A lakosság

1. A nép magyar.
2. Részint katolikus, részint eretnek. A 83 katolikusból 45 a gyónóköteles, a 372 eretnek közül gyónó korú 259.
A plébános úrnak itt semmi javadalma nincs, hacsak nem esket vagy keresztel akár katolikus, akár eretneket egyaránt. Ezt még boldogult Acsády Ádám veszprémi püspök úr kötötte ki, amikor hozzájárulásával Gecsére és Vanyolára eretnek mestert hoztak. Február 22-én meghalt az eretnek mester. Házánál volt 8 hold földje, amiből évente 4-et bevetnek. Ugyancsak volt 4 kocsi szénát termő rétje. Páronként, kivétel nélkül, adnak fél köből gabonát és 20 krajcárt. Ez összesen 25 (huszonöt) köből gabona és 15 (tizenöt) forint. Temetésnél kap 40 krajcárt.

Ugyanazon év és nap

1. A győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben levő TAKÁCSI ez ideig nem tartozott sehová. Lelki vigasz nélkül lett volna, ha a vaszari plébános úr szeretetből nem jött volna segítségükre.
2. Kálvinisták birtokában van a templom, hogy ez valamikor a katolikusoké volt, kellőképpen bizonyítja a szentély és egyéb más körülmény. A katolikusoknak nincs imaházuk.

A lakosság

A lakosság magyar, részint katolikus, részint kálvinista. A 124 katolikusból 95 a gyónóköteles. A kálvinisták száma 498, ebből gyónó korú 370. Ha a többiekhez hasonlóan a katolikusok itt is adnának párbért, ez természetben 6 köből, készpénzben 3 forint lenne.

Van kálvinista prédikátor, akinek két holdja van. Egyik évben egyiket, másikban a másikat vetik be a hűvek. 12 poszonyi mérőt hoz. A párbér 60 mérő, a készpénz 50 forint. Kap még hat kocsi szénát..

1748. március 8.

UGOD

község összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben.

Az egyház

1. Ugod máter, négy filiája van: Csót, Béb, Gyimóth és Bedege.
2. Csak fából való imaháza van. Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére építették 1736-ban. Nincs fölszentelve. Teljes búcsúval tartják meg búcsúnapját Szent Péter és Pál apostolok ünnepén^{7,2} akiknek ereklyéje is van; igaz ugyan, hogy nem hitelesített.
3. Jó karban van, a hűvek építették.
- 4.5.6.7.8.9. Semmi.
10. Elegendő felszerelése van: egy kehely, áldoztatóhely és Úrmutató rézből, ezüst szelence a szent Útravaló vitelé-

- hez, három színes és egy fekete miseruha, két miseing, egy misekönyv, egy szertartáskönyv, 8 korporálé, 10 helykendő. Mindezt rendben és tisztán tartják.
11. Van egy oltár, egy oltárkő, két megáldott harang, a temető távol van a templomtól, minden oldalon nyitott.
 12. Semmi.
 13. Két alkalommal van zárándoklat. Szent István király ünnepe Szent Mártonra⁷³ és egy szabad napon Tét Szent Kútra. Menet is, jövet is megőrzik a körmeneti rendet.
 14. Közterületen két kereszt van, nem tudni, hogy megáldották-e azokat.
 15. Semmi.
 16. A pápai méltóságos Eszterházi Ferenc gróf úr a földesúr, aki az alapítás jogán kegyúri jogokkal is bír.
 - 17.18.19. Semmi.

A plébános és a javadalom

1. Viniczay Ferenc 30 éves, egyházmegyes pap a plébános. 5 éves pap, azóta a lelkipásztori szolgálatban áll, kezdetől fogva itt. Mielőtt elhagyta a szemináriumot, letette a hitvallást. Győrött végzett, magyarul beszél és a közepesen gyöngébben németül. A következő könyvei vannak: latin Biblia, Vigand és Buzenbaum erkölcstana, a következő prédikációs kötetek: Faber, Calamatus egy kötete, Copenstein, Engelgrave, Succursus novus, Ginther, Murányi, Káldi, Josefus a s. Maria, Telegdi egy kötete, Szentek élete, Catecheticus, Heinpach. Istenben boldogult méltóságos és főtisztelendő Adolf győri püspök úrtól kapott joghatóságot.
2. A plébános úr jó viszonyban van a földesúrral és a hívekkel.
3. Betartja pontosan a püspöki és a helynöki rendeleteket.
4. A szentségek kiszolgáltatásánál minden lehetőséget megragad, így aztán senki nem halt meg a szükséges szentségek nélkül. A kiszolgáltatásért semmit nem kíván.
5. Mielőtt a jegyeseket összeadná, háromszor kihirdeti őket, ugyancsak hirdeti az ünnepeket és a bűjtöket is.
6. Van könyve, amibe szorgalmasan bejegyzi a kereszteleket, házasságokat és megholtakat.⁷⁴
7. Az oltárszekrényt, a szentolajokat, a korporálékot, helykendőket, kelyheket tisztán és rendben tartja. Nincs keresztút, természetesen vízzel keresztel.
8. Az Oltáriszentséget két-, esetleg háromhetenként újítja meg.
9. A szentmisét rendszerint 9 óra körül tartja.
10. Vasár- és ünnepnap nem hagyja el a prédikációt. Az igaz hitre mintegy 20 lelket vezetett vissza.
11. Katolikus, jó erkölcsű, esküt tett bába van, a szükséges tudnivalókat ismeri.
- 12.13. Semmi.

A lakosság

1. A nép magyar.
2. Mindenki katolikus, pusztán egy luteránus jobbágy van háza népével együtt. 629 katolikus van, ebből gyónóköteles 418, luteránus 8.
3. A lakosság tiszteli a szent dolgokat, az istentiszteletet buzgón látogatják, engedelmeskednek a plébánosnak, anyagi kötelezettségeiknek eleget tesznek.
4. Pontosan megtartják a kötelező ünnepeket.
5. Nyilvános bűn nincs.

A plébánia és a javadalom

1. Van paplakás.
2. A közösség feladata annak karbantartása, el is készítették a azt kőből.

3. A plébánosnak két földje van, 18 pozsonyi mérős. Őszivel be szokták vetni, tavaszzal nem. Van egy hét kocsi szénát hozó rétje, 40 győri mérőt tesz ki a párbérgabona, 6 garas készpénzből összesen 24 forint jön össze.
4. Elidegenített javokról nem tud senki.
5. A meghatározott stóla a következő: keresztelezésnél egy kenyér és egy tyúk, avatásnál egy kenyér és egy garas, esketésnél 1 forint, felnőtt temetésnél 5 garas, házaldásnál amit adnak.
6. Semmi.
7. A stólából származó jövedelem az egész plébánián kb. 40 (negyven) forint.
- 8.9.10.11.12. Semmi.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester: Ladovics István, magyar és latin, hitvallást tett, a hit elemeiben jártas, az iskolába járó gyerekeket erre oktatja.
- 2.3.4. Jó erkölcsű, plébánosa iránt tisztelettel viseltetik, szolgálatát mind a templomban, mind azon kívül ellátja.
5. A romos istálló kivételével lakása jó állapotban van, a község gondoskodik róla.
6. Van két földje, az egyiket bevetik neki őszivel, 5 pozsonyi mérős. Mivel nincs rétje, készen kap két kocsi szénát. Párbérből összejön neki 21 győri mérő, készpénzben pedig 8 forint 50 krajcár. Virrasztásért és a halott kikíséréseért kap 7 garast, énekes gyászmiséért egy hetest, esketésnél két garast, keresztelezésnél 2 krajcárt.

A fentebbi napon

CSÓTH község összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben

Az egyház

1. Csót Ugod filiája,⁷⁵ egy órányira van.
2. Egy szegényes imaházuk van a katolikusoknak, ahol az istentiszteletet tartják.
- 3.4.5.6.7.8.9. Semmi.
10. Ennek az imaháznak van egy miseruhája, egy oltárköve, egy régi misekönyve, egyébként semmi.
11. Van egy az eretnekekkel közös harang. A temető a luteránus templomnál van. Nem tudni, hogy meg van-e áldva, itt temetkeznek a katolikusok is.
- 12.13.14.15. Semmi.
16. Ugyanaz a földesúr, mint a máterben.
17. Semmi.
18. A luteránusok birtokában a katolikusoktól elfoglalt templom van, hogy a katolikusoké volt, nyilván bizonyítják a szentély és a sekrestye romjai.
19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

Ugyanaz értendő, mint a máterben.

A lakosság

1. A nép magyar nyelvű.
2. Részben katolikusok, részben eretnekek. Hogy azonban mindkét részen mennyien lehetnek, nem lehet tudni, mert a megidézés ellenére se jöttek el a plébániára.

A plébánia és javadalma

2. mint a máterben.
3. Egy hold föld van egy nyomásban, 4 pozsonyi mérő. Ugyancsak van egy rét, ami két kocsi szénát hoz. A házanként adott termény fölmege 9 köbölre, a pénz pedig 7 forintra.
A többire ugyanaz, mint a máterben.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester: Káldi János, magyar. Ilyen helyen alkalmas és megfelelő.
- 2.3.4. Mint föntebb.
5. Se háza, se földje. Ahol most lakik, az egy jobbgytelek és -ház.
6. Két pozsonyi mérő egy hold földet vetnek be neki a hívek. 6 köbölre megy fel a párbérgabona, a pénz pedig 2 forint 25 krajcár.
7. Semmi.
8. Van eretnek mester, a luteránus Benedicti Ferenc. Lakása jó karban van, évente bevetnek neki az eretnek egy hold 5 pozsonyi mérő földet. Két helyen van rétje, ez két kocsi szénát terem. Készen kap 12 köböl gabonát és 12 forintot.

BÉB összeírása ugyanabban az egyházmegyében, megyében és kerületben.

Az egyház

1. Filia, a máterből fél órára.
2. Templomnak csak romjai vannak, fából készített imaházuk van.

A plébánia és javadalma

1. Egyebe itt nincs a plébánosnak, mit 9 köböl gabona és 6 forint. A többire, mint a máterben.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

- 1.2.3.4. Van katolikus mester, német, egyszerű, de becsületes, plébánosa iránt tisztelettudó, kötelességei teljesítésében szorgalmas.
5. Jókarban van a lakása, a nép tatarozza, amikor szükséges.
6. Évente egy holdat vetnek be neki és egy kocsi szénát kap. A termény 6 köbölre megy, a pénz 4 forintra.
7. 8. Semmi.

Ugyanazon a napon

Az ugyanabban az egyházmegyében, vármegyében és kerületben fekvő GYIMÓT⁷⁶ Ugod filiája, fél órára. A katolikusoknak nincs semmiféle imaháza, templomukat a kálvinisták birtokolják. Nem becikkelyezett hely. A pápai méltóságos Eszterházi Ferenc gróf úr a földesúr. A plébánosra vonatkozóan feleltünk a máternél.

A lakosság

1. A nép magyar.
2. Nagyrészt kálvinisták, vannak katolikusok is, de az idézésre nem jöttek át. Meghagytam a plébános úrnak, hogy írja össze mindkét részt. Nem tudok pontos számot mondani, mert még nem kaptam meg a jelentést.

A plébánia és javadalma

A plébánosnak itt nincs más jövedelme, mint házanként párbér. Ez terményben 6 győri mérőt, pénzben 3 forintot tesz ki.

Stólából származó jövedelemről a máternél szoltunk.

Van eretnek prédikátor és mester. Hogy mennyi a jövedelmük nem tudni, mert az idézésre nem jelentek meg.

A fentebbi napon

BEDEGE⁷⁷ község a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben, Ugod filiája, attól fél órára.

A katolikusoknak se temploma, se imaháza nincs, míg a luteránusoknak és kálvinistáknak kb. 7 éve épült imaháza.

A lakosok nemesek.

A plébánosról és a lelkipásztorkodásról szoltunk a máternél.

A lakosság

1. Magyarok laknak itt, részben luteránusok és kálvinisták, részben katolikusok. Hogy mennyien vannak nem tudni, nem jelentek meg az idézésre. Meghagytam a plébános úrnak, hogy írja össze őket. Még nem kaptam meg a jelentését.

A plébánia és javadalma

- 1.2. Válaszoltunk a máternél.
3. Más jövedelme nincs, mint a párbér: összesen 4 győri mérő és 3 forint.
4. Senki nem tud arról, hogy valamit elidegenítettek volna.
- 5.6.7.8.9. mint a máternél.
10. Nem tudni, hogy mi a jövedelme a prédikátornak és a mesternek, mert nem jelentek meg az összeírásra.

1748. március 7.
TESZÉR⁷⁸

község összeírása a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben.

Az egyház

1. Teszér anyaegyház, öt filiája van: Tamási, Fenyőfő, Szücs, Szent Ivány és Sáágh.
2. Itt van a Keresztelő Szent János tiszteletére 1737-ben épített plébániatemplom, amit megáldottak, de nem szentelték föl. A búcsúnapot Keresztelő Szent János ünnepén⁷⁸ tartják búcsúkiváltság nélkül.
3. A templom jókarban van, alaposan megépítették a jámborul elhunyt Erneszt József költségén, aki a méltóságos Eszterházi Ferenc gróf számvevője volt.
- 4.5. Semmi.
6. A templomnak 57 forint készpénze van, biztos kezekhez ki van adva belőle 37 forint, aminek a törvényes kamata pontosan befolyik.
7. Semmi.
8. A templomnak egyéb jövedelme nincs, mint a vasár- és ünnepnapokon a hívek által jószívűen perselybe tett adomány. Ezekről ez ideig nem készült számadás, hiszen a gyertyavételre se elegendő. A plébános és a templomatya gondolja, a pénzt az egykulcsú templomládában tartják.

9. Eltulajdonított javak nincsenek.
10. A következő felszerelése van: rézkehely, szelence a szent Útravaló vitelére, két színes és egy fekete miseruha, egy rongyos miseing, 1 misekönyv, 1 szertartáskönyv, 2 korporále, 15 kehelykendő. Mindezt rendben tartják.
11. Van egy oltár, egy oltárkő, egy megáldott ép harang. A templom körül van az eléggé szűkös, minden oldalon nyitott temető, katolikusok és eretnekek vegyesen temetkeznek.
12. Semmi.
13. Tét Szent Kútra vezetnek évente egyszer zárandókatot. Oda- és visszamenet megtartják a körmeneti rendet.
14. Közterületen egy jó karban lévő kereszt van.
15. Semmi.
16. A pápai méltóságos Eszterházi Ferenc gróf úr a földesúr, aki alapítás címén kegyúr is.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

1. A plébános Ritz Pál 33 éves, egyházmegyes pap. 11 éve szentelték, 10 éve lelkipásztor, 5 esztendeje van itt, előtte 5 évet az őrsi kerületben levő Szent Péteren volt. Hitvallást tett. Győrött végzett. Tökéletesen bírja a magyar és a német nyelvet. Következő könyvei vannak: latin és magyar Szentírás, Lachro, Sbogár, Vigand, Spanner, Heinpach, Phirmenios, Barányi és az Agricultura Spiritualis. Joghatóságot az Istenben boldogult főtisztelendő Adolf győri püspök úrtól kapott.
2. A hívekkel jól van, de a tisztartóval nehézségei vannak.
3. A püspöki és helynöki rendeletekhez alkalmazkodik.
4. A szentségek kiszolgáltatása érdekében mindent megtesz, így aztán a plébános hanyagságából senki nem halt meg a szükséges szentségek nélkül, semmit nem kér a kiszolgáltatásnál.
5. Mielőtt a jegyeseket összeadná, háromszor kihirdeti őket. Hirdeti az ünnepeket és böjtöket is.
6. Van könyve a kereszteltek, házasultak és halottak bejegyzésére.⁸⁰
7. A szentségházat, a szentolajokat, kehelykendőket és minden egyebet rendben tart. Mivel nincs keresztkút, a keresztvizet egy faedényben szenteli meg nagyszombaton.
8. Az Oltáriszentség előtt nem ég lámpa, remény sincs beszerzésére.
9. Kéthetenként újítja meg az Oltáriszentséget.
10. Vasár- és ünnepnap 10 óraker van a szentmise. Semmi vita nincs e körül.
11. Minden vasár- és ünnepnap van prédikáció. Mintegy 21 embert térített vissza az igaz hitre az eretnekségből.
12. A bába katolikus, felesküdt, jó erkölcsű.
13. Semmi.

A lakosság

1. A nép magyar nyelvű.
2. Részben katolikus, részben eretnek. A 300 katolikusból 202 a gyónóköteles, a 187 luteránusból 138 a gyónókorú.
3. A nép uszteni a szent dolgokat, istentiszteletre szorgalmasan eljár, a plébános iránt tisztelettel viseltetik, anyagi kötelezettségeit teljesíti.
4. A kötelező ünnepeket megtartják.
5. Gyakori a káromkodás.

A plébánia és javadalma

1. Van plébániaház, újonnan készült, jó állapotban.
2. A máter és a filiák közösen kötelesek tatarozni, ha szükségessé válik.

3. Más javadalma nincs a plébános úrnak, mint amit házankint szoktak adni. Ez összesen 24 győri mérő és 14 forint készpénz szokott lenni.
4. Egy 24 mérőre való, az uradalomtól kapott földet szoktak bevetni a hívek a plébános részére. Az idén azonban elfoglalta ezt Bittó József úr, a méltóságos Eszterházi Ferenc gróf úr tisztartója. Így aztán semmit nem vetettek a plébánosnak.
5. Stóla a következő: keresztelésnél 6 garas, avatásnál 3 garas, esketésnél 1 forint, gyónóköteles temetésénél 10 garas, gyermektemetésnél 5 garas, házszentelésnél tetszés szerint.
6. Semmi.
7. Az egész plébánia évi stólaajvédelme 45 forint.
- 8.9.10.11.12. Semmi.

Egyházi alkalmazottak és javadalmak

1. Ősei István a katolikus mester. Németül, magyarul és szlovénul beszél. Hitvallást még nem tett. Jól ellátja a dolgát, az egyházi előírásokat jól ismeri, tanítja is rá az iskolás gyerekeket a lehetőségek szerint.
2. Italban ki-kihág.
3. Tisztelettudó a plébános iránt.
4. Mind a templomi, mind az azon kívüli feladatainak igyekszik eleget tenni.
5. Nincs háza, a községnek kellene építeni.
6. Van két hold földje kétnyomásban. Évente bevetnek neki egyet őszivel. 4 győri mérős. A házanként adni szokott termény 14 győri mérő, a készpénz 13 forint. Ha jelen van a keresztelésnél, kap 1 garast, ugyancsak 1 garast az avatásnál, esketésnél 1 hetest, felnőtt temetésénél 5 garast, gyerektemetésnél 1 hetest, virasztásnál 7 garast.
- 7.8. Semmi.

TAMÁSI⁸¹ ugyanazon egyházmegyében, megyében és kerületben van, mint az előbbi falu, Teszérhez tartozik filiaként, egy órányira attól.

2. A templom a luteránusok birtokában van. Hogy valamikor a katolikusoké volt, kellőképpen bizonyítják a sekrestye romjai, meg a boltozatra festett Szűz Mária-kép, amit ez ideig se le nem vertek, se le nem meszeltek.
3. A földesúr ugyanaz, mint a máterben.
4. A falu nem becikkelyezett hely. Van evangélikus prédikátor és mester. Hogy mennyi lehet a hívek száma, nem tudtam megállapítani, mivel a megadott időpontra nem jelentek meg a plébániaháznál. Meghagytam azonban a plébános úrnak, hogy írja össze őket és küldje meg azt nekem. Ez ideig azonban nem kaptam meg.

1748. március 7.

1. FENYŐFŐ a teszéri egyház filiája, egy órányira.
2. Van templom, de nem tudni, hogy melyik szent tiszteletére épült.
3. Teljesen romos és elhanyagolt, tető nélkül. A szentélynek megvan a boltja, itt tartják az istentiszteleteket. Veszedelemes azonban, minden oldalon nyitott.
- 4.5. Semmi.
6. A hívek adományából van 23 forint készpénz.
- 7.8.9. Semmi.
10. Fölszerelése: réz kehely, két miseruha, miseing, misekönyv, szertartáskönyv, edény a szentolajok számára, két korporále, 3 kehelykendő.
11. Van egy oltárkő, egy megáldott harang, kerítetlen, eléggé nagy temető a templomnál.
- 12.13. feleltünk a máternél.
14. Két útmenti kereszt van, jó karban.

15.16.17.18.19. Semmi.

Ami a plébánost és a lelképásztori munkát illeti, azt elmondtuk a máternél.

A lakosság

1. Magyar és német nyelvű, többségében németek.
2. Mindenki katolikus, összesen 183 lélek, ezekből 160 a gyónóköteles.
- 3.4.5. mint föntebb a máternél.

A plébánia és a javadalom

- 1.2. mint a máternél
3. Más nincs, mint amit házanként adnak. Ez összesen 13 győri mérő és 10 forint.
A többi kérdésre feleltünk a máternél.

Az egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester: Elek József, német és magyar, hitvallást nem tett. A keresztény tanban jártas, gyerekeket erre oktatja.
- 2.3.4. mint a máterben, kivéve a 2. pontban említett hibát.
5. Lakása jó állapotban van.
6. Kétnyomásos művelésre van két hold földje, az egyiket évente bevetik. Adnak két kocsi szénát. A házanként adni szokott gabona 15 pozsonyi mérő a készpénz pedig 13 forint.
A többire ugyanaz, mint a máterben.

1748. március 7.

1. SZÜCS^{s 2} helység ugyanabban az egyházmegyében, megyében és kerületben van, Teszér filiája, egy óra távolságban.
2. Újjonnan fölépített kápolnája az Erzsébetet meglátogató Szűzanya^{s 3} tiszteletére készült.
3. Jó karban van.
- 4.5.6.7.8.9. Semmi.
10. Van egy réz kehely, miseruha, miseing, misekönyv, 2 korporále, 4 kehelykendő. Valamennyi rendben.
11. Van benne egy oltár, oltárkő, egy harang, az elég nagy temetőjében csak katolikusok temetkeznek.
- 12.13.14.15.16.17.18.19. Semmi.

Plébános
mint a máterben.

A lakosság

1. A nép német.
2. Teljességében katolikus, a 197 lélek közül 134 a gyónóköteles.
- 3.4.5. mint a máterben.

A plébánia és javadalma

- 1.2. Válasz a máternél.
3. A plébános úrnak itt nincs más javadalma, mint amit házanként szoktak adni. Ez természetben 24 győri mérő, készpénzben pedig 13 forint 30 krajcár.
4. Elidegenített javakról nem tudni.
- 5.6.7.8.9.10.11.12. mint a máterben.

Egyházi alkalmazottak és javadalmak

1. Van katolikus mester, a német Scharn János, hitvallást nem tett, jól képzett a hit elemeiben, oktatja is erre az iskolás gyerekeket.
- 2.3.4. mint a máterben.
5. A mesternek nincs saját háza, a községnek kellene építeni.
6. Se földje, se rétje nincs, hanem házanként adnak terményt. Ez 9 pozsonyi mérőt tesz ki és 11 forintot készpénzben.
A többire: semmi.

Ugyanaz nap

1. SZENT IVÁNY^{s 4} falu ugyanabban az egyházmegyében, megyében és kerületben, Teszér filiája, egy óra távolságban.
- 2.3.4.5.6.7.8.9.10. Semmi.
11. Van egy kis harangja.
- 12.13.14.15. Semmi.
16. Ugyanaz a földesúr, mint a máterben.

A plébános

és a lelképásztori ellátás ugyanaz, mint a máterben.

A lakosság

1. Németek.
2. Valamennyien katolikusok, összesen 278, ebből gyónóköteles 176.
- 3.4. mint a máterben.
5. Semmi.

A plébánia és javadalma

- 1.2. Mint a máterben.
3. A plébánosnak itt nincs más javadalma, mint amit házanként adnak. Ez 19 pozsonyi mérő gabona és 11 forint 40 krajcár készpénz.
- 4.5.6.7.8.9.10.11.12. mint a máterben.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester, a német Térrer Illés, közepesen képzett, hitvallást nem tett, tanítványai nincsenek.
- 2.3.4. mint a máterben, kivéve az ottani kihágást.
5. Háza nincs, a községnek kellene építeni.
6. Más javadalma nincs, mint amit házanként kap. Ez terményben 7 és fél győri mérő, készpénzben pedig 10 forint.
- 7.8. Semmi.

Ugyanaz nap, mint a máterben

1. SÁGH^{s 5} község a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében, a pápai kerületben, Teszér filiája két és fél óra távolságban. Ha Lovászpatonán lenne plébánia, alkalmasabb lenne odacsatolni.
2. Se templom, se kápolna nincs, pedig szükség lenne rá, mivel semmi lelki vigaszt nem kapnak távol lévén a mátertől.
- 3.4.5.6.7.8.9.10.11.12.13.14.15. Semmi.
16. Földesúr ugyanaz, mint a máternél.

Plébános
Válasz a máternél

Lakosság

1. Magyarok.
2. Mindenki katolikus. Összesen 157-en vannak, ebből gyónóköteles 103.
- 3.4.5. mint a máternél.

A plébánia és javadalma

- 1.2. mint a máternél.
3. Ugyancsak semmi mást nem kap a plébános, mint a pár-bért: terményben 9 győri mérőt, készpénzben pedig 3 forint 50 krajcárt.
A többire mint a máternél.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van katolikus mester: László Ferenc, magyar, hitvallást még nem tett, a kereszteni tanításban közepesen jártas.
- 2.3.4. Jó erkölcsű, plébánosa iránt tisztelettudó, kötelességeinek tehetsége szerint mindenben eleget tesz.
5. Lakása jó állapotban van.
6. A két pozsonyi mérős földjét a hívek bevetik őszivel. Van egy rétje, ami egy kocsi szénát ad. A pár-bér gabona 16 győri mérő, a készpénz pedig 8 forint.
Stóla ugyanaz, mint a máterben.

1748. március 6.

GYIRÓTH^{8 6}

község összeírása, amely a győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében és a pápai kerületben van.

Az egyház

1. Gyirót község anyaegyház, két filiája van: Románd és Szent László. Sikátor egyelőre sehová sem tartozik, de mivel Lázihoz közelebb van, azért a szentségeket a lázi plébános úr szolgálatja ki. Mivel azonban a győri egyházmegyéhez és nem a főapátságához^{8 7} tartozik, azért a gyiróti plébániához kapcsolódik, amitől egy órányira van.
2. A Mennybevett Nagyszony tiszteletére épített temploma van, ekkor tartják a búcsúnapot is; hogy fölszentelt-e a templom, senki nem tudja bizonyosan.
3. Az épület tökéletesen jó állapotban van; Istenben boldogult méltóságos Eszterházi Ferenc cseszneki gróf úr költségén hozták rendbe. Kripta nincs.
- 4.5. Semmi.
6. 30 forint készpénze van a hívek adományából.
7. Semmi.
8. A hívek adományából származó bevételekről és kiadásokról minden évben szoktak számadást tartani a plébános és a falu előjárói előtt. A pénzeket a plébános kezeli, a pénz elhelyezésére azonban nincs meg az előírt két kulccsal ellátott pénzesláda.
9. Elidegenített vagyon nincs.
10. Van elegendő fölszerelése: két réz kehely, ugyancsak réz úrmutató és áldozatókehely, öt színes és két fekete miseruha, két miseing, egy misekönyv, két szertartáskönyv, 4 korporále, 12 kehelykendő. Mindez megfelelő állapotban van.
11. Van két oltár, két sértetlen oltárkő, ugyancsak van orgona, három harang, amiből kettő biztosan megáldott, a

harmadikról nem biztos. A temető a templomnál van, annyira szűk, hogy egészen a falakig kell menni a holttestek eltemetésével. Templomrom található benne. Részint sövényvel, részint árokkal van kerítve.

12. Semmi.
13. Évenként két alkalommal szokott zárandoklat lenni: Szent István ünnepén Szent Mártonba, a másik pedig Tét Szent Kútra meghatározatlan napon.
14. Három útmenti kereszt van, mindegyik megáldott, fenntartásukról kellően gondoskodnak.
15. Semmi.
16. Földesurak az Istenben boldogult cseszneki gróf Eszterházi Ferenc méltóságos úr örökösei, alapítás és a templom építése jogcímén kegyúri jogokat is élveznek.
- 17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

1. Az itteni plébános az egyházmegyes Paukovics András 37 éves, 10 éve pap, 9 éve lelkipásztor, mindig itt működött, hitvallást tett. Tanulmányait Győrött végezte. Perfekt német és magyar. A következő könyvei vannak: latin és német Biblia, Layman, Buzenbaum, Polyanthea 3 része, Calamatus 4 része, Thussianus, Faber művei, Ginther, Frisius művei, Cassius, Csuzi, Delaminetz, Szentek élete, Hortulus biblico-moralis, Concionator domesticus, Nucleus catecheticus. Joghatóságot az Istenben boldogult méltóságos Adolf győri püspök úrtól kapott.
2. A földesurakkal és a hívekkel egyaránt jó a kapcsolata.
3. Mind a püspöki, mind a helynöki rendeleteknek eleget tesz.
4. A szentségek kiszolgáltatásánál szorgalmatos, így aztán az ő hanyagsága miatt senki nem halt meg a szükséges szentségek nélkül. A szentségek kiszolgáltatásáért nem vár semmit.
5. A házassulandókat az egyház gyakorlata szerint esketés előtt háromszor kihirdeti. Ugyancsak kihirdeti szorgalmasan az ünnepeket és a böjtöket.
6. Van könyve, amibe bejegyzik a kereszteleket, házassulakat és megholtakat.^{8 8}
7. Keresztelőkút nincs, az oltárszekrényt, szentolajokat, korporálékat, kelyheket tisztán tartja.
8. Az Oltáriszentséget két-három hetenkint újítja meg. Örökmécs nincs, de remélni se lehet, hogy valaha is legyen.
9. A szentmisét a népnek megfelelő időpontban tartja 10 óra körül, semmi vizály nincs miatta.
10. Minden vasár- és ünnepnap van prédikáció vagy hitoktatás. Az igaz hitre 7 embert térített vissza.
11. A bába katolikus, jó erkölcsű asszony, esküt tett és a tudnivalókra ki van oktatva.
- 12.13. Semmi.

A lakosság

1. A nép német.
2. Mindenki katolikus; összesen 426, ebből gyónóköteles 296.
3. Vallási dolgokban helytállnak, a járandóságot megfizetik.
4. A kötelező ünnepeket megtartják.
5. Leginkább a káromkodás bűne dívik a nép között.

A plébánia és javadalma

1. A plébániához jó állapotban van, kivéve a romladozó tetőt.
2. Ez ideig egyedül a máter tartotta rendben a paplakot és a melléképületeket. Ekkora teherre azonban nem elegendő, így a leányegyházak segítségét is igénybe kell venni.

3. Szántó föld nincs, így nincs mit bevetni. A házanként adni szokott termény 37 győri mérőt tesz ki, a készpénz pedig 32 forintot. Van egy rét, ami jelenleg öt kaszás, 15 éve még 10 kaszás volt, de egy részét elidegenítették. Adnak 3 kocsi szénát és 12 öl fát. Mind a máterben, mind a filiákon kiadják a tizenhatodot.
4. Hogy egyéb birtokot is idegenítettek-e el, nem tudni.
5. Megszabott stóla: keresztelésnél 5 garas, avatásnál hetes, esketésnél 15 garas, gyónóköteles temetésénél 10 garas, gyermektemetésnél 5 garast fizetnek.
6. Semmi.
7. A stólajövedelem évente mintegy 25 forint.
8. A plébánia tulajdona egy kis asztalka és a Szent Mihály lova.
- 9.10.11.12. Semmi.

Egyházi alkalmazottak és javadalmuk

1. Van mester, aki egyben orgonista is: Pem Márton. Jól tud magyarul, németül, csehül és latinul. Hitvallást tett, a saját dolgában jól képzett, a hit ismereteiben is, kellő alaposággal oktatja az iskolás gyerekeket.
- 2.3.4. Tisztelettudó és engedelmes a plébános iránt, köteleseit mind a templomban, mind azon kívül ellátja.
5. Lakása jó állapotban van, a község tartozik gondoskodni javításáról; amikor szükség van rá, meg is teszik.
6. Két holdja van: az egyik öt, a másik két pozsonyi mérős. Őszivel a hívek vetik be. A párber 26 győri mérőt tesz ki, készpénzben 25 forintot. Kap hat öl tűzifát. Felnőtt temetésénél 5 garast, gyermek temetésénél 3 garast, avatásnál egy garast, keresztelésnél két garast, esketésnél egy máriást, hirdetési céduláért egy hetest kap.
- 7.8. Semmi.

A fentebbi napon

1. A győri egyházmegyében, tekintetes Veszprém vármegyében és a pápai kerületben lévő ROMÁND⁸ község összeírása. A gyiróti egyház filiája, fél óra járásnyira.
2. Szent Mihály arkangyal tiszteletére épített templomáról nem tudni, hogy fölszentelt-e. Búcsúnapot Szent Mihálykor tartanak.⁹
3. A templom új, Istenben boldogult méltóságos Adolf győri püspök úr költségén épült pár esztendeje.
- 4.5. Semmi.
6. 60 forintnyi készpénze ki van adva a falubelieknek, akik pontosan megfizetik az évi kamatot.
7. Semmi.
8. Évente szoktak számadást tartani a bevételekről és a kiadásokról a plébános úr és a község előljárói előtt. A pénz kezelése a templomatya gondja, az előírt duplakulcsú pénzeszláda hiányzik.
9. Senki nem tud elidegenített javokról.
10. Jól föl van szerezve. Van egy réz kehely, áldozató kehely és Úrmutató. Két miseruha, két miseing, két misekönyv, két szertartáskönyv, két korporálé, hét kehelykendő. Mindezt rendben tartják.
11. Van egy oltár, egy oltárkő, egy megáldott harang. A templomnál lévő temető sövénykerítésű, elegendő nagyságú.
- 12.13. mint a máternél.
14. Három útmenti kereszt van, mindegyik megáldott.
15. A méltóságos és főtisztelendő győri püspök úr a földesúr.
- 16.17.18.19. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

Minden pontra feleltünk a máternél.

A lakosság

1. A nép német nyelvű.
2. Mindenki katolikus: összesen 316, ebből gyónóköteles 231.
- 3.4.5. mint a máternél.

A plébánia és javadalma

- 1.2. ugyanaz mint a máternél.
3. Itt se föld, se rét nincs, hanem 3 kocsi kész szénát adnak. A házankénti termény 12 győri mérőre rúg, készpénzben pedig 12 forintot adnak. 8 öl tűzifát tartoznak hozni.
- 4.5.6.7.8.9.10.11.12. mint a máternél.

Egyházi alkalmazottak és javadalmak

1. Van katolikus mester: Posonyi Péter, magyar és német, hitvallást nem tett, kötelezettségeit jól ismeri, a hit dolgában közepesen jártas, az iskolás gyerekeket szorgalmasan oktatja.
- 2.3.4.5. mint fentebb mondtuk a máternél.
6. Két hold földje van: az egyiket évente bevetik, ez két és fél pozsonyi mérős. A házanként adott termény 20 mérőt, a készpénz 20 forintot tesz ki. A stóla ugyanúgy mint a máternél, kivéve azt, hogy a tűzifát ő maga vágja meg és az így elkészített fából hoznak neki hat kocsival.
- 7.8. Semmi.

A fenti napon

1. A fenti egyházmegyében, megyében és kerületben lévő SZENT LÁSZLÓ¹ község Gyirót filiája, attól fél óra távolságban.
2. Az egykor Szent László király tiszteletére épített templom jelenleg a luteránusok birtokában van. Így a plébános kénytelen az uradalmi házban tartani az istentiszteleteket.
3. A nevezett templom hajója elhanyagolt, de a szentélye jó karban van.
- 4.5.6.7.8.9. Semmi.
10. A következő fölszerelése van: egy kopott kehely, 3 miseruha, egy miseing, egy misekönyv, egy szertartáskönyv, egy oltárkő, egy korporálé, 4 kehelykendő.
11. Aztán egy a luteránusokkal közös harang. A templomnál van a temető, amely minden oldalán nyitott, a katolikusok és eretnekek egyaránt itt temetkeznek.
- 12.13.14.15. Semmi.
16. Földesurai ugyanazok, mint a máteré.
17. Az evangélikusok kezén van a katolikus Szent László tiszteletére épített templom. A falu nem becikkelyezett hely.
18. Semmi.

A plébános és a lelkipásztorkodás

Ugyanaz mint a máterben.

A lakosság

1. A nép magyar nyelvű.
2. A lakosság részben katolikus, részben eretnek. A katolikusok összesen 133-an vannak, amiből 84 a gyónóköteles. 230 eretnekből 141 a gyónó korú.
3. A hívek nem nagyon szorgalmaszkodnak a misére járásban.

4. Az eretnekek gyakran megszegik a kötelező ünnepeket.
5. Legjobban a káromkodás dívik a nép között.

A plébánia és javadalma

- 1.2. Feleltünk a máternél.
3. Egyéb javadalma itt nincs a plébánosnak, mint két kocsi széna és a házankénti párber: 9 győri mérő és 9 forint.
- 4.5.6.7.8.9.10. mint a máterben.
11. A luteránus szektának van prédikátora, háza jó állapotban van, az eretnekek tartják fönn.
12. A nevezett prédikátor ténylegesen birtokol hat holdat, amiből egyik évben kettőt, a másikban négyet vetnek be, mindegyike két pozsonyi mérős. Van két rétje is négy kocsi szénával. A házanként adni szokott termény 19 nagy köből, a készpénz pedig 15 forint.

Az egyházi alkalmazottak és javadalmuk

- 1.2.3.4.5.6.7. Semmi.
8. Van luteránus mester, Komon Pál, akinek jövedelme 13

mérő és 5 forint. Lakása jó állapotban van, az eretnekek gondoskodnak róla.

A pápai kerület

azon helységeinek jegyzéke, ahol jelenleg református vagy evangélikus prédikátor van:

Nagy Szőlős, Kerta, Pirit, Csögle, Gergeli, Szalók, Dabrony, Alásony, Nyárád, Mezőlak, Borsos Győr, Lak, Dáka, Tapolcza Feő, Kup, Noszlop, Polány, Kovács, Mihál Háza, Malomsok, Takácsi, Görsöny, Lovász Patona, Tamási, Szent László, Magyar Tevely, Szombat hely, Sikátor, Réde, Csere, Bánk, Szent Király, Bödöge, Gyimoth.

Összesen 34 prédikátor és 45 eretnek mester.

Ezek a helységek nem lettek összeírva, kivéve Nagy Szőlős, Kerta, Noszlop, Lovász Patona és Szent László. A megyei karhatalom segítsége nélkül nem voltak hajlandók megjelenni”.

JEGYZETEK

1. PFEIFFER J.: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai. 1544–1760. Veszprém 1947.
2. PEHM J.: Padányi Biró Márton élete és kora. Zalaegerszeg 1934.
3. MESZLÉNYI A.: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatásai 1845–46-ban. Veszprém 1941.
4. Veszprémi Püspöki Levéltár – Conscriptioes parochiarum 1726–1769. Fasc. I. No. 11.
5. A pápai főesperesség egyházlátogatása 1698. jún. 3. és 12. között történt Keresztély Ágost herceg, győri püspök rendeletére, amit Mikos Ferenc pápai főesper végzett. A jegyzőkönyvet közli Pfeiffer op. cit. 121–144.
6. Somlószőlős.
7. 1777-ig Győrhöz tartozik a kerület.
8. mater: itt van a plébániatemplom, itt lakik a plébános, ez a plébánia székhelye, anyaegyház. Filia = leányegyház: a máterhez kapcsolt községek.
9. Somlóvecse.
10. Pápasalamon. 1807-től önálló plébánia, ettől kezdődően vezet anyakönyveket.
11. Az előforduló kifejezések szójegyzéke: kehelykendő – purificatorium, kehelyabrosz – corporale, miseing – alba, misekönyv – missale, miseruha – casula, szertartáskönyv – rituale, úrmutató – monstrantia, áldoztatókehely – ciborium.
12. Márványlap, amibe vértanúk ereklyéit helyezik el, és amit a püspök pecsétjével hitelesít. Ezen miséznek.
13. Antiochiai Szent Margit ünnepe július 20.
14. Kegyuraság bizonyos terhekkel kapcsolatos jogok ill. kiváltságok összessége, amelyek templomok vagy javadalmak alapítóit illetve jogutódait a kérdéses javadalom betöltésénél megilletik. – A kegyúr adta a lelkész ellátásának alapját jelentő ingatlant, a templom és plébánia épí-

- tésénél, javításánál gondoskodott az anyagról és a készpénzkiadásokról, míg a kézi és fogatos munkát a hívek adták. Legfőbb joga: a javadalom megüresedése esetén alkalmas személyt ajánlhatott a püspöknek. A tényleges kinevezés és a beiktatás a püspök joga volt. – (BANK: Kánöni jog. Budapest, 1960. 124. §.)
15. luteránus: evangélikus, Luther követője; kálvinista: református, Kálvin követője.
16. Artikuláris, becikkelyezett hely: az 1681. évi soproni országgyűlés kimondja a vallás szabad gyakorlatát. 1691-ben megjelent Explanatio Leopoldiana különbséget tesz a nyilvános és a magán vallásgyakorlat között. Ez utóbbi mindenütt szabad. Mivel Magyarországon a katolikus az államvallás, a nyilvános vallásszabadság csak ezt illeti meg. A protestánsok részére a vallás gyakorlásának szabadságát csak bizonyos ún. artikuláris (becikkelyezett) helyeken engedélyezi. Ilyen helyeken építhettek templomot, tarthattak lelkészt és csak neki fizették az előírt stólát. Nem artikuláris helyen a protestáns lelkész nem végezhetett istentiszteletet, de az ilyen helyeken lakó hívek felkereshették lelkészüket, ott igénybe vehették szolgálatát, ha előbb megfizették a stólát lakóhelyük plébánosának. A nem-artikuláris hely protestánsai csak stólát fizettek a plébánosnak, de 1701-től már minden teher viselésében részt kellett venniük a katolikusokkal egyenlő mértékben. A magánvallás-gyakorlat megengedett.
17. Petrinus: egyházmegyei szolgálatban álló, nem szerzetes pap, világi pap.
18. A püspök által adott megbízás a plébánia vezetésére.
19. Groll Adolf (1733–1743).
20. A tridenti zsinat előírta, hogy a házasulandókat három alkalommal ki kell hirdetni a templomban.
21. Mostani anyakönyvei 1796-tól vannak.
22. Tabernaculum – oltárszekrény. Itt őrzik az Oltáriszentséget.

23. Háromféle olajat használnak: keresztelési, betegek kenete és a krizma.
24. Lámpa itt örökmécs.
25. A keresztvizet a régi gyakorlat szerint nagyszombaton és pünkösöd vigiliáján áldották meg és a keresztútban tartották.
26. Az ellenreformáció korában külön dicsőséget jelent a megtérések száma.
27. A gyakori csecsemőhalálozás miatt a bábának föltétlenül tudnia kellett keresztelni.
28. Kölcsönös gyűlölet, veszekedés, bárdolatlan hang jellemzi a kort.
29. Eretnekeknek nevezik a protestánsokat.
30. Gyónóköteles illetve gyónó korú kb. 10 éves kortól.
31. Egy jobbágytelek kb. 24 hold föld és 6 hold rét.
32. Párbert csak a jobbágy fizetett és csak a házasok. A falusi plébániák a jobbágyok egyházai voltak. A kegyúr adta az ingatlant, ezt a jobbágyok művelték.
33. Száraz anyagok mérésére használt úrmérték. Szinte minden vidéknek megvolt a maga „mérője”. A mi területünkön általában a pozsonyi (62–64 liter) és a győri mérő (76–80 liter) a használatos. LÉDERER E.: Régi-súly- és úrmértékek. Századok 1923–24.
34. A rét nagyságát a termett széna szerint jelzik. Szokták úgy is emlegetni, hogy hány „kaszás”. Egy kaszás az a terület, amit egy ember egy nap alatt levág (kb. 1 kat. hold).
35. Szertartások végzésénél a papnak (kántornak) járó tiszteletdíj. Nagyságát püspöki előírás szabályozza.
36. A protestáns lelkészek elnevezése.
37. A mester (ludi magister) iskolásokat tanított, végezte a kántori, sekrestyési és harangozó munkát. A legtöbb esetben ő volt a jegyző (notarius) is.
38. A távolságot gyalogmenetben adja meg. Egy óra kb. 6 km.
39. November 19.
40. A kerítés gyakorlati célja, hogy távol tartsa az állatokat. Hittani tartalma pedig: a keresztény ember halála után is igyekezett a templom közelében a világtól elkülönített helyen, megszentelt helyen lenni. (Gottes Acker). Előírás szerint minden katolikus temetőben nagyméretű, messziről látható fa vagy kő keresztet állítanak föl.
41. Két pozsonyi mérős: ennyi a vetőmag.
42. A föld megművelése nyomásos rendszerben történik, azaz a föld egy része minden évben ugarnak marad. Kétnyomásos művelés esetén a föld egyik fele minden második évben vetetlen, ugar.
43. Június 29.
44. Lelki kiváltság.
45. Általános szokás a templom pénzét megbízható embereknek kiadni kamatra. Még főuraink is éltek ezzel a forrással.
46. Pápasalamon.
47. Nem gyakorolhatott politikai jogokat, nem szerezhettek nemesi birtokot, nem lehettek jobbágycsapatok, nem gyakorolhatott földesúri joghatóságot, a püspöktől kapott birtokkal nem rendelkezhetett szabadon, csak fiúágon lehetett a birtokot örökölni, függött a püspöktől, nem lehetett címere és előneve.
48. A nagy paphiány miatt a török időkben, majd később az ellenreformáció idején is bizonyos egyházi teendőket végeztek püspöki megbízás alapján. Kereszteltek, előmádkoztak, evangéliumi magyarázatokat olvastak fel, hitoktatást végeztek. Civil férfiak voltak.
49. A pénzt a templom pénzesládájában tartották. Előírás szerint ennek két kulcsa volt: egyik a plébánosnál, másik a templomatyánál. Így egyik a másik nélkül nem nyúlhatott hozzá a pénzhez.
50. Sarlós Boldogasszony – július 2.
51. Vö 13-as jegyzet.
52. 1717-től vannak meg az anyakönyvek.
53. Augusztus 20.
54. November 30.
55. Apácatorna.
56. A templomot kétféle áldással adhatják át rendeltetésének: a püspök által végzett ünnepélyes szertartás a consecratio (fölszentelés), az egyszerűbb szertartás neve benedictio (megáldás), amit nem föltétlenül a püspök végez.
57. Vö. 50. jegyzet.
58. Vö. 13. jegyzet.
59. 1545–63. Ez írja elő többek között az anyakönyvezést.
60. Anyakönyvei 1732-től.
61. Ma Somlóvásárhely filiája.
62. Ma Noszlop filiája.
63. Somlóvásárhely, Iszkáz és Pápa ebben az időben Esztergomhoz tartozott. 1777-ben került át Veszprémhez.
64. 1767-től önálló plébánia. Ettől van az anyakönyve is.
65. 1935-től önálló.
66. Április 24.
67. Anyakönyvek 1702-től.
68. 1805-től önálló.
69. Vö. 13-as jegyzet.
70. A felekezeti ügyek kivizsgálására létrehozott intézmény, 1721-ben kezdte meg működését.
71. 1752-től önálló, anyakönyvei ettől kezdődnek.
72. Június 29.
73. Pannonhalma.
74. Anyakönyvek 1740-től.
75. 1779-től önálló, ettől vannak anyakönyvei.
76. Nagygyimót. 1779-től Csót filiája, 1945-től önálló.
77. Homokbödöge.
78. Pápateszér.
79. Június 24.
80. Anyakönyve 1743-tól van.
81. Bakonytamási.
82. Bakonyszücs. 1772-től önálló, ettől anyakönyvez.
83. Vö 50-es jegyzet.
84. Bakonyszentiván.
85. Bakonyság.
86. Bakonygyírót.
87. Pannonhalma.
88. Anyakönyvek 1717-től.
89. 1817-től önálló, ettől vannak anyakönyvei.
90. Szeptember 29.
91. Bakonyszentlászló. 1790-től önálló, ettől anyakönyvez.

DIE KONSRIPTION DER ERZDECHANEI VON PÁPA 1748

Das Konzil von Trident (1545–63) schreibt den Diözesanbischöfen verpflichtend vor, dass sie jedes zweite Jahr die Pfarreien ihrer Diözesen besuchen und die dortigen Zustände schriftlich aufnotieren.

Gáspár, der Pfarrer von Egerszeg besuchte so 1554 die Pfarreien der Erzdechanei von Komitat Zala. Márton Biró von Padány (1752–62), József Bajzáth (1777–1802) und György Kurbély (1809–21) besuchten alle Pfarreien ihrer Diözese. Antal Makai (1823–25), József Kopácsy (1825–42) und Domonkos von Zichy (1842–49) besuchten einige Dechanate. Die Protokollaufzeichnungen ihrer Visitationen (*Visitatio Canonica*) sind in ausgiebigen Bänden im bischöflichen Archiv von Veszprém zu finden. Die Diözese erhielt 1777 ihre heutige Territorialform. In diesem Jahr wurde von ihr die ganze heutige Diözese Székesfehérvár und die Dechanei Zalaegerszeg abgesondert. Zu selben Zeit erhielt sie von der Diözese Győr die Erzdechanei Pápa und auch noch einige Pfarreien an der Drau von Zágráb (Zagreb). Die ganze Erzdechanei Pápa visitierte Ferenc Mikoy (1698).

Die Visitationen ereigneten sich mit der Mitwirkung der Zivilbehörde. Zugewen war Vertreter des Komitats, sowie der Vertreter der Gemeinde, so dass die Protokolle bilaterale Vertragwirkung besitzen und auch staatlich als öffentliche Urkunden anerkannt sind.

Ihr Inhalt ist meistens der folgende: sie schildern die Geschichte der Pfarrei, die territoriale Ausbreitung, die Bewohnerschaft, die Bauten der Kirchengemeinde und ihre Aufrechterhaltung, die Kultordnung, die Dotationen und Pflichten der Angestellten. Gelegentlich auch der Visitation eingeleiteten Massnahmen. Einiges von in der Gemeinde lebenden Andersgläubigen.

Damit der Bischof bei der Visitation gründliche Arbeit erreichen kann, so musste man sie gut vorbereiten. Darum bereitete der Dechant zeitlich vorhinein ein Referat von der Zustand der Kirchengemeinde, dass der Bischof sich zeitlich über den Zuständen informieren konnte. Eine solche Konscription der Erzdechanei Pápa veröffentlichten wir hier aus dem Jahr 1748. (Bischöfliches Archiv Veszprém. *Conscriptiones proventuum parochiarum*. Fasc. I. No. 11.).

Der Dechant wurde von der Konscription folgenderweise sortiert: die Kirche und ihre Ausrüstung, ihr Habe und Gut, Ihr Titulus, der Pfarrer und seine Seelsorgerarbeit, die Sprache der Einwohner und Konfessionserteilung sowie Gesinnung, die Pfarrei und ihre Dotation, die kirchlichen Angestellten.

Anschrift des Verfassers: Pál Rajczi
H–8564 Ugod

Keresztek a felsőörsi határban

KÖRMENDY JÓZSEF

Hazánk egész területén, de főként a lankás Dunántúlon, utak mentén, templomok előtt, temetők központjában, vagy egy-egy kimagasló hegyormon léptenyomon találkozunk értékes kő-, vagy egyszerű fakeresztekkel. Ezeket a hívő nép „Isten dicsőségére”, fogadalmak beváltására, vagy súlyos természeti csapások megszűnése alkalmával érzett hálája, vagy a holtak iránti kegyelet lerovására emeltette.

Ezen emlékművekhez sorolhatjuk még azokat a nyilvános helyeken felállított képeket és szobrokat is, amelyeknek karbantartása, felújítása a r. k. egyházközség hatáskörébe tartozott, és ezt alapítványok útján biztosította. A nyílt területen (út, tér, hegy) elhelyezendő kereszt, vagy szobor fenntartására a felállítónak akkora összegű alapítványt kellett tennie, amelynek kamata az elavulási időn belül elégséges a kereszt, a szobor, vagy kép restaurálására, vagy felújítására. Kézpénz helyett földingatlanban is lehetett alapítványt tenni. Ebben az esetben a földingatlant a kereszt, vagy a szobor... nevére telekkönyvezték a fenntartási teherrel együtt. Az alapítványok létesítéséhez szükséges volt még az illetékes egyházmegyei hatóság jóváhagyása is.¹

Az alapítványokat a XVIII. században a plébánosok és a templomatyák kezelték és adóslévél ellenében rendszerint magánosoknak adták kamatra. A XIX. században az egyes egyházmegyéek Alapítványi Pénztárakat létesítettek az alapítványok együttes kezelésére. Ezek az alapítványi betétek után törvényes kamatot fizettek. Az alapítványi jövedelmekről évente Alapítványi Számadást kellett készíteni, amelyet az egyházközségi képviselőtestület ellenőrzése után az Egyházmegyei Hatóság jóváhagyott.² Szabály volt még, hogy a kereszt, vagy a szobor felállítási helyén 2–4 □-öl területet a kereszt vagy szobor nevére kellett telekkönyvezni. Sajnos ezt sokszor nem teljesítették.

A plébániákon ma is megtalálható az „Alapítványi Napló”, ahova folyamatosan feljegyezték az alapítványok következő adatait: folyószám, a bejelentés éve, hava, napja, az alapító neve és lakhelye, az alapítvány rendeltetése (pl. kereszt fenntartása, szegénygyermek tanszerekkel való ellátása, árvák, özvegyek segélyezése...), az alapítvány összege, az Egyházmegyei Hatóság jóváhagyásának száma, az alapítvány összegének elhelyezési módja, az alapítvány jövedelmének felhasználása.³

A kereszt nemcsak keresztény szimbólum, hanem ősi misztikus jelvény, amely különböző formában szinte a világ minden táján megtalálható az ősnépek vallási életében.⁴ A zsidóknál, Krisztus keresztjének előképei közül, megemlítjük Mózes fára függesztett „rézkígyó”-ját és Ezekiel titokzatos keresztjét.

„Mózes tehát (Isten parancsára) csinált egy rézkígyót, s egy póznára tette. Akit megmártak a kígyók, de föltekintett a rézkígyóra, az életben maradt.”⁵

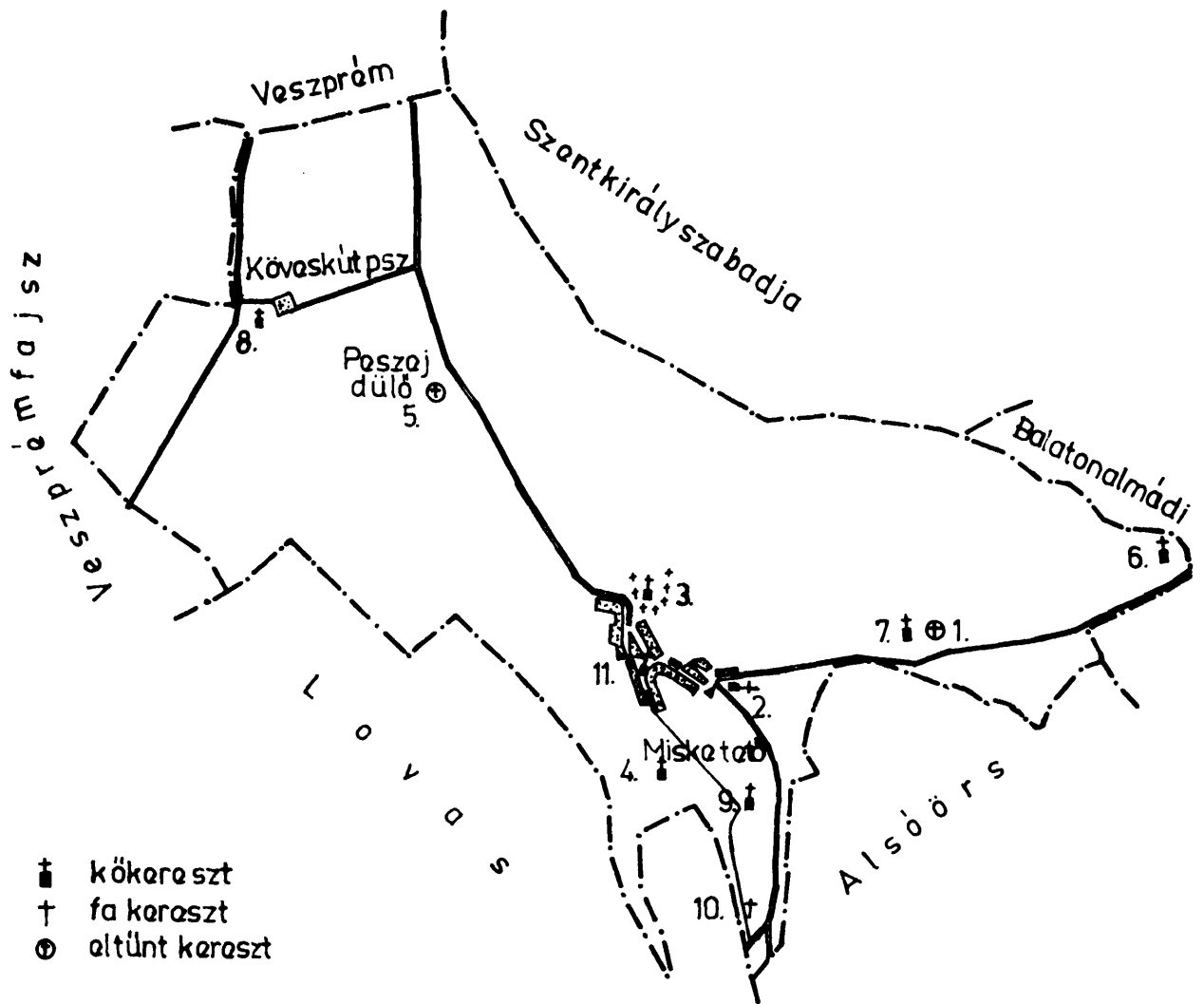
Jézus saját magára alkalmazta ezt a jelet, amikor azt mondotta: „Amint Mózes felemelte a kígyót a pusztában, úgy fogják felemelni az Emberfiát is, hogy aki hisz benne, az el ne vesszen, hanem örökké éljen.”⁶ Ezekiel titokzatos keresztje: „Ekkor a fehér ruhába öltözött férfit hívta (az Úr)... és így szólt hozzá: Járd be a várost, járd be egész Jeruzsálemet és jelöld meg kereszttel azoknak az embereknek a homlokát, akik siránkoztak és bántódtak a szörnyűségek miatt, amelyeket művelnek benne.”⁷ A látomás keresztje a héber betűsor utolsó betűje a „T”⁸

A rómaiaknál a „keresztfa” az „akasztófának” megfelelő szégyenfa volt, amelyet a gyilkos latrok, a hadifoglyok és rabszolgák kivégzésére használtak.

A leánytestvérét meggyilkoló Horatius ítélete így hangzott: „...i (licitor), caput obnube... , arbore infelici suspende”... menj (poroszló), kösd be a szemét... függeszd fel a gyalázatfára.⁹

Nero császár idejében (54–68) Britanniában a rómaiak „az ellenséget... nem tartották fogságban, sem el nem adták, hanem bosszúállástól elragadtatva siettek... öldökléssel... tűzzel, kereszteken... elpusztítani.”¹⁰ Cicero a keresztre feszítést a rabszolgák halálbüntetésének nevezte.¹¹ Senecánál a kereszt gyümölcstelen, szerencsétlen fa (arbor infelix, lignum infelix).¹²

Ez a gondolat csendül ki Pál apostolnak a galátákhoz írt leveléből: „Krisztus megváltott minket a törvény átkától, amikor átokká lett értünk.” Hiszen az Írás szerint „Átkozott mind, aki a fán függ.”¹³ Péter első levelében pedig ezt írja: „Vétkeinket a saját testében felvitte a (kereszt)fára, hogy meghaljunk a bűnöknek, s az igazságnak éljünk.”¹⁴ A rómaiak „gyalázat fája” Krisztus keresztre feszítése után a keresztények tiszteletének tárgya lett. Ezért énekelte az egyház nagypénteki liturgiában: „Íme Jézus keresztje-

- 1 Rötth József keresztje
- 2 Szilasi vagy Búzer
- 3 Tamtői
- 4 Miskai
- 5 Bezerédj
- 6 Forintos
- 7 Tallián
- 8 Kövaskút pusztai
- 9 Vass Andras keresztje
- 10 Rosos
- 11 Hősök keresztje

1980

0 1km

1. ábra: Felsőörs területén található keresztek
 Abb. 1. Auf dem Gebiet von Felsőörs gefundene Kreuze

nek drága áldott fája, ezen függ az egész világ váltságdíja és üdvünket őáltala nyertük. Jöjjetek hívek hódoljunk és buzgó szívvel mind imádjuk.”¹⁵

Krisztus keresztfájáról, annak külső alakjáról az Újszövetség nem ad részletes leírást. Az I. századi keresztény írók közül Justinus, Ireneus, Tertullianus bővebben szólnak róla.¹⁶ A kereszt két gerendából – feltehetően 3–4 m függőleges és 2 m vízszintes darabból – állt. A vízszintes rész a függőleges oldalába úgy volt beillesztve, hogy a felső végén akkora rész maradjon, hogy azon az elítélt nevét és bűneit feltüntető tábla még elférjen. Jézus esetében a tábla felirata: „Jesus Nazarenus Rex Iudeorum”, azaz a názáreti Jézus a zsidók királya. Rövidítve INRI. Ez volt az ún. latin kereszt, vagy fejes kereszt (cruz immissa). A keresztények által használt formák még: a lefelé fordított latin kereszt, a Péter kereszt, az oldalt fekvő Fülöp kereszt, az egyenlő szárú görög kereszt, az X alakú András kereszt, a „T” alakú vagy Antonius kereszt.¹⁷

A keresztnek, mint keresztény jelvénynek a tisztelete a katakombákban kezdődött. Krisztus monogramot, horgonyt, görög és latin keresztet festettek, vagy véstek a katakombák falára, vagy szeretteik sírkövére. A Pontianus katakombában található a falra festett, ékkövekkel díszített kereszt a „cruz gemmata”¹⁸ A legrégebb mozaik keresztet a római Szt. Pudentiana templomban őrzik a IV. század második feléből.¹⁹

A kereszt nyilvános „diadala” a IV. században indult meg, amikor Constantinus császár 312-ben Róma mellett, a milviusi hídnál, a Krisztus-monogrammal díszített hadijelvények alatt legyőzte ellenfelét Maxentiust, megszüntetve a keresztre feszítést, és amikor édesanyja, Ilona 320-ban megtalálta a Golgotán Jézus keresztjét.²⁰ A Krisztus-monogram ekkor állandó jelleggel a római hadijelvényekre (labarum) és érmékre került.²¹

A pápák, királyok koronáikat, az egyháziak szertartásoknál használt ruháikat, egyes kegyszereket és templomtornyokat kereszttel díszítették. Szokássá vált a keresztnek az egyháziak és a világiak részéről díszjelvényként (mellkereszt, lovagkereszt . . .) való viselése.²²

A VII. századig a kereszt üres, legfeljebb a bárány van alatta. A trullai zsinat (692) elrendelte, hogy a báránykép helyett Krisztus emberi alakját kell ábrázolni a keresztben. A legrégebb domborműves kereszt a római Szt. Sabina templom ajtaján van (V. század), ahol Jézus ruhátlanul van felszögezve. A VII. századi római ábrázolásokon Jézus hosszú tunikában függ a keresztben. A VIII. századi keresztteken a diadalmas, az uralkodó Krisztust ábrázolják dicsfényvel és királyi koronával „orante” állásban, nincs a kereszthez szögezve.

A gótikus keresztteken Jézus töviskoronás feje aláhanyatlik, az egész test fájdalomtól vonaglik, a lágyéket rövid ruha (perizoma) takarja, az eddigi 4 helyett

3 szöggel van felszögezve. A kereszt környéke benépesül: a Fájdalmas Anya, Szt. János apostol, Mária Magdolna, a két lator, a pogány százados, poroszlók, káromló zsidók, az Istent jelző Nap és az embereket jelző Hold veszik körül a szenvedő Jézust.²³

A fent említett keresztábrázolás legnagyobb része freskó, fa vagy fém dombormű, olaj, tábla- vagy vázsonkép.

A IV. században megkezdődött a fa- és kőkeresztek felállítása is főleg az utak mentén és köztereken. Az angolszász területeken a VIII. századtól a zarándokok gyülekezőhelyein állítottak keresztet azzal a hittel, hogy az utasok erőt és bátorítást kapjanak az utak viszontagságai közt a keresztben függő Krisztustól.²⁴

A II. nikaiai zsinat (787) ünnepélyesen kimondotta, hogy a keresztnek nem imádás (adoratio, latria), hanem csak tisztelet (salutatio, dulia) és hódolat (veneratio) jár Krisztus megváltó halála miatt.

A IV. konstantinápolyi zsinat Szt. Ambrus milánói püspök szavaival erősítette meg (869) a II. nikaiai zsinat határozatát: „mi Krisztus királyt imádjuk, aki a fán függött, nem pedig a fát.”²⁵

A középkori kutatások és ásatások azt mutatják, hogy hazánk keresztény élete lépést tartott a tudományban és a művészetben is Európa keresztény országaival. A bizonyítékok azonban legnagyobb részt áldozatul estek a XVI–XVII. század háborús pusztításainak.

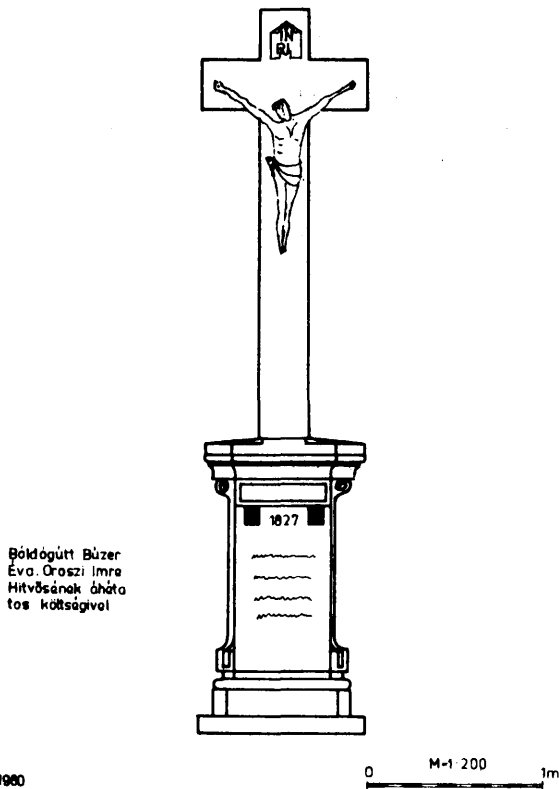
Temetői keresztokról a XVIII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek a „Visitatio Canonica”-k már tudósítanak. Több helyen ezt olvassuk a „régii templom a falun kívül romokban hever, körülötte temető”, némelyik helyen megjegyzi még, „kereszt van feszület nélkül, vagy feszülettel.”²⁶

A XVIII. és XIX. században fából és kőből készült útmenti és szabadtéri kereszttekkel találkozunk. A fakeresztek felszerelése (Krisztus-test, Fájdalmas Anya, felirati tábla) festett pléh, a kőkeresztéké kő, a XIX. század végétől vasöntvény. A XX. században a felsőörsi fakeresztek felszerelése is vasöntvény.

A keresztetekre vonatkozó felsőörsi szájhagyományt 1938-ban id. Bartl Kálmán temetőgondnok a r. k. temető pénztárnaplójában „A határunkban és községünkben levő keresztjeink eredeti története” címen írásba foglalta. Ezt kutatásainkkal kiegészítve, az adatokat részben helyesbítve az alábbiakban közöljük a felsőörsi határban található, vagy már elpusztult keresztetek történetét.²⁷ (1. ábra)

Rötth József keresztje

A felsőörsi határban az Öreghegyen Szammer Alajos szölejénél Rötth József 1917. okt. 16-án fakeresztet állított, amelyet Kopácsy József veszprémi kanonok áldott meg, akinek szintén volt ott szöleje. Az 1847. évi kimutatásban még szerepelt. A későbbi kimutatások nem említik. Nyoma veszett.²⁸ Az

Boldogútt Búzer
Éva Oroszi Imre
Hitvösének áhát-
tos költségével

2. ábra. Szilasi vagy Búzer-kereszt
Abb. 2: Szilasi- oder Búzer-Kreuz

1844/45. évi Felsőörsi Birtokkönyv-ben sem Róth József, sem Szammer Alajos nem szerepel a tulajdonosok között.²⁹

Szilasi vagy Búzer-kereszt

„A . . . kőkeresztet a Felső Örsi Helység keleti részén Tettes Antal Ferenczné háza elébe Tettes Dalosné asszonyság fundusára a füredi út mellé, mint a fölírása mutatja néhai Búzer Éva . . . 1827-ben állította.”³⁰ A felirat teljes szövege: „Készítettett 1827-ben Boldogult Búzer Éva Oroszi Imre hitvösének áhát-tos költségével.” Búzer Éva végrendeletileg 100 váltóforintot hagyott a kereszt fenntartására. Ez kevésnek bizonyult, azért Vajky György prépost szintén adott 100 váltóforintot.³¹ A fehér homokkőből készült keresztet Vurglich Ágoston prépost 1900-ban restauráltatta, bekerítettte fakorlással, és köréje 4 db akácfa-ét ültetett. 1900–1905 között keresztjáró körmenetet is vezettek oda. Amikor a viharok megtépázták a keresztet, „jólelkű szilasi asszonyok” bemeszelték, de ez hamarosan tönkrement és még siralmasabb képet mutatott, mint meszelés előtt. 1938-ra már a kerítés is elkorhadt. Ekkor az egyházközségi gyűlésen Angyal Imre és Strenner Imre indítványára elhatározták, hogy az eucharisztikus év emlékére a keresztet restauráltatják. Ez meg is történt Bartl Kálmán szor-

galmazására a temetői pénztár 42 P. költségén. A meszelést a körül gondosan letisztították, kétszer olajjal átkenték, és a felírást is megújították. Köréje betonoszlopokból új kerítést készítettek. A munka 1938. pünkösdjére készült el. 1939-ben ismét felkereste a keresztjáró körmenet.

1961-ben a műút készítése alkalmával a KPM az Egyházmegyei Hatóság engedélyével, saját költségén, a keresztet Varga József háza elé, az ő hozzájárulásával, a kertbe helyezte, aki azóta gondját viseli a kereszt környékének.³² (2. ábra)

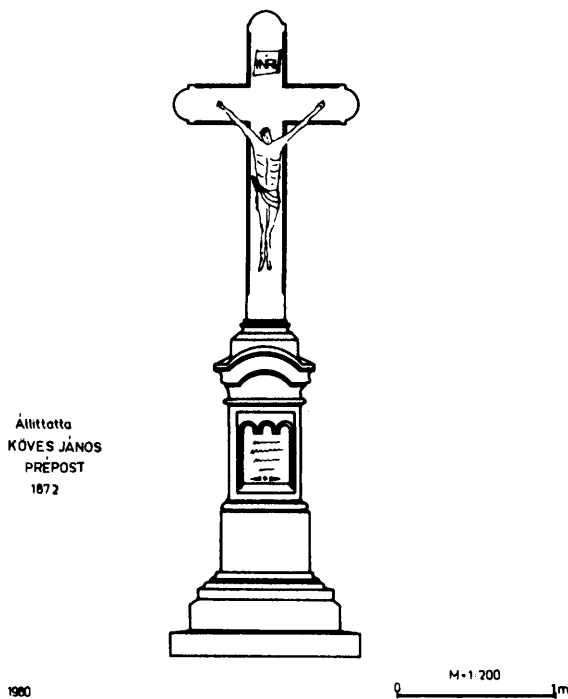
Temetői kereszt

A falu nyugati részén, a temetőben 1821 és 1829 között Virth Mihály káplán gyűjtéséből Vajky György prépost fakeresztet állíttatott, amely 1866-ban még állt.³³

Ma a temető közepén vörös homokkőből készült kereszt áll vasöntvény korpuszsal és felirati táblával. Felirata: „Köves János prépost 1872.”

Bizonyára ekkor távolították el a megrokkant, korábbi keresztet.

A kereszt felállításáról a következő feljegyzés található az irattárban: „1872-ben Oct. hó 20-án. A temető megnagyobbítottat, az új rész közepére egy kőkeresztet készíttettem. [Köves János] Az új temetőrész, s benne az új kőkereszt F : t-dő Pongrácz János ker. surrogált esperes és paloznaki plebános által beszenteltetett. Magam pedig ott a helyszínen egyházi beszé-

Állíttotta
KÖVES JÁNOS
PRÉPOST
1872

3. ábra. Temetői kereszt
Abb. 3: Friedhofskreuz

det tartottam! Az idő igen szép, igen kedvező volt. Lélekemelő volt az igen népes kimenet – a künn végzett ájtatosság –, melyre a helybeli reformátusok közül is igen sokan megjelentek. A szent ünnep emlékére a hívek a temetőn kívül, a nyugoti részen este nép-ünnepélyt rendeztek, s a reformált fiatalssággal együtt a kath. hívek közösen esti 9 óráig szép csendben és békében mulattak. A temetői kereszt került felállítással együtt mintegy 100 Ft-ba oszt. (osztrák) értékben. Főntartása a hívekre és a következő prépost utódokra bízatik. Feljegyeztem magam Köves János prépost. Temetési beszédem emlékül a prépostsági iratok között marad.”³⁴

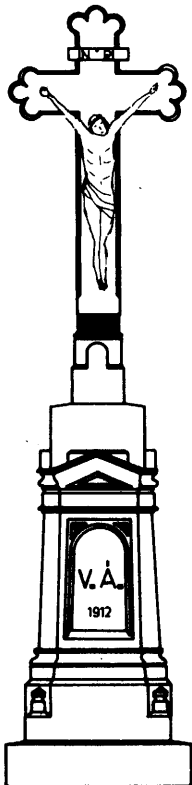
A szép keresztet 1874-ben óriási szélvihar ledöntötte. Köves prépost 50 Ft. költséggel megújította és a régi korpuszt is visszazegeztette.³⁵

A Köves család 1904-ben a saját, Bartl Kálmán temetőgondnok 1938-ban pedig temetői pénztár költségén restauráltatta a keresztet.³⁶

A kereszt fenntartását ma is a temetői pénztár viseli. A fémrészek 1968-ban arany-oxiddal állagmegóvás-ban részesültek. (3. ábra)

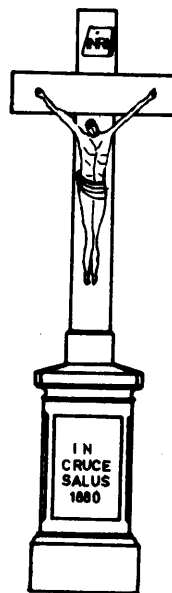
A temetői keresztnél végzik Mindenszentek ünnepén délután 3 órakor halottaikért a közös ájtatosságot, miközben a keresztet égő gyertyák erdejé veszi körül. A keresztjáró napokon minden esztendőben, áldozósütörtök utáni vasárnapon a nagymise után ide vonult a könyörgőkörmenet.³⁷

Miskei kereszt

4. ábra. Miskei kereszt
Abb. 4: Miskei-Kreuz

M-1:200

5. ábra. Forintos-kereszt
Abb. 5: Forintos-Kreuz

M-1:200

0 m

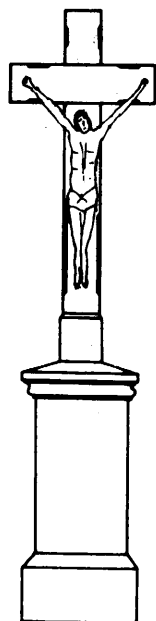
980

A községtől délre, a falu és a Kishegy között, a Malomvölgy fölött emelkedő hegyormot Miskének, vagy Miskepalotának hívja a nép. Hajdan itt állott Őrsi Miske ispán kőháza, kastélya.³⁸ Minden valószínűség szerint ez az Őrsi Miske volt a Szt. Mária Magdolna prépostság alapítója és a templom építtetője a XII. és XIII. század fordulóján.³⁹ Niklesz János prépost (1830–1854) Miske palotájának romja fölé a prépostság alapítójának emlékére a kolerajárvány megszűnése alkalmával Szt. Rozália tiszteletére kápolnát akart építeni és a hozzá vezető útra kálváriát. A telek tulajdonosai, a református birtokosok csak fakeszt felállításába egyeztek bele. Ezt a prépost 1833-ban fel is állította. Fenntartására 25 Ft-t hagyott.

Időközben a Szt. Rozáliát ábrázoló oltárkép is elkészült, amelyet a prépostsági templom déli kórusán helyeztek el.⁴⁰

Az első miskei fakesztet Niklesz prépost 1834. július 2-án áldotta meg, amely 1866-ban még állt. Utána hamarosan elpusztult. Helyébe Köves János prépost (1854–1887) új fakesztet állított 1870-ben, amelyet 1871. május 29-én szentelt fel. A kereszt tartozékai: pléh feszület, Mária-kép, aranyozott felírás. Ez a fakeszt is elkorhadt.

A Miskepalotának harmadik, most már véglegesnek tekinthető keresztjét Vurglich Ágoston prépost (1888–1916) 1912-ben állította fel vörös homok-

1980

M-1:200 1m

6. ábra: Tallián-kereszt.
Abb. 6. Tallián-Kreuz

kőből, öntvény feszülettel és táblával. Felirata: „V. Á. 1912.” Vasrúd kitámasztója is volt, amelyet a temetőgondnok kérésére dr. Albrecht József adminisztrátor 1939-ben eltávolított, mert ártalmára volt a keresztnek. Az eltávolított vasrudat a kultúrház építésénél használták fel. A kereszt meglazult főszerát vasbetonkoszorúval erősítették meg és az egészet befestették 22,50 P. költséggel.⁴¹

1969. év telén ismeretlen tettesek a kereszt felső részét a felirati táblával együtt ledöntötték és a hegy alatt folydogáló Séd patakba gurították. A kereszt helyreállítása a festéssel együtt 300 Ft-ba került. (4. ábra)

A miskei kereszt a felsőörsi hívek tiszteletének fontos tárgya volt, Nagypéntekre virradó éjjel itt szokták végezni az asszonyok a Krisztus-siratást, a keresztjáró körmenet minden évben kijött ide a második napon. Ma is állandó kirándulóhely, gyönyörű kilátással a Balatonra, a Malomvölgyre és a falura. Mórocz Dániel táblabíró feljegyezte: „Alatta az alapító (Niklesz) prépost sokszor imádkozott.”⁴³ A miskei kereszt, mint építmény, nagyságával, megjelenésével keresztjeink között rangsorban az első helyet foglalja el.

Bezerédj kereszt

Bezerédj Gyula és felesége 1862-ben a veszprémi országútra dülő földjükre fakeresztet állítottak, ame-

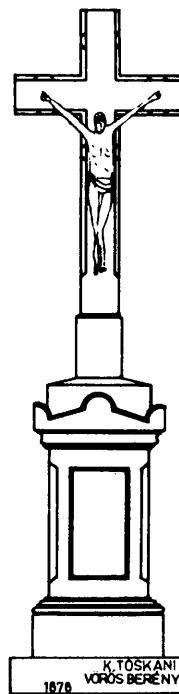
lyet Kulcsár István füredi ker. esperes, petendi plébános 1862. május 11-én áldott meg. Az alapítók írásban kötelezték magukat és utódaikat a kereszt karbantartására. Úgy látszik, hogy kötelezettségüket elmulasztották, mert 1918-ban a keresztnek már nyoma sem volt.⁴⁴

Forintos kereszt

Az Öreghegyen, az almádi határút mentén, amely a Balatonalmádiba vezető műútról a régi öreghegyi vasúti átjáró előtt balra ágazik, a mély határárok vasbeton hidján áthaladva, magas tuják között szép kőkeresztre bukkanunk. A keresztet Forintos István veszprémi kanonok állíttatta 1880-ban vörös homokkőből. Felirata: „IN CRUCE SALUS 1880” (A keresztben az üdvösség.) Fenntartására 1885. január 6-án 50 korona alapítványt tett, amely a veszprémi Alapítványi Hivatalban 1898-ig 162,96 koronára emelkedett.⁴⁵ A kereszt jó állapotban van. (5. ábra)

Tallián-kereszt

Az Öreghegyen, a Balatonalmádiba vezető út szőlőhegyi megállójától balra, ÉK-i irányban a régi szeminaryumi felsőszőlő déli határán Tallián Lázár veszpré-

1980

M-1:200 1m

7. ábra: Köveskútpusztai kereszt
Abb. 7: Kreuz von Köveskútpusztza

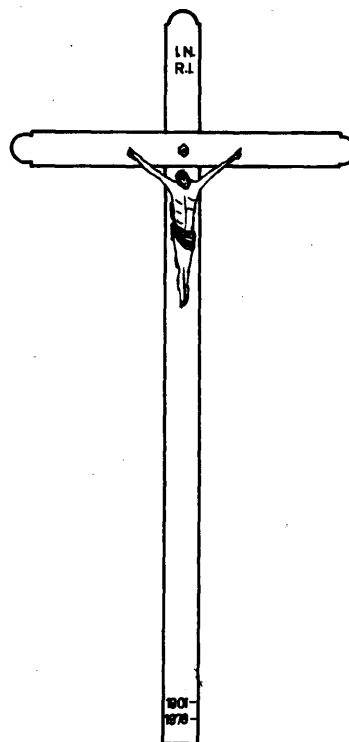
mi kanonok, c. püspök 1870-ben, akkor még családi örökségén, vörös homokkőből keresztet állíttatott fém korpuszal. A kereszt ép, az INRI tábla és a felirat hiányzik. A kereszt fenntartására 1886-ban 299,88 korona alapítványt tett, amelyet a veszprémi egyházmegyei Alapítványi Hivatalban helyeztek el.⁴⁶ Az alapítólevél hiányzik. A kereszt kisebb javításra szorul. (6. ábra)

A kereszt körül elterülő szőlőt a rajta levő épületekkel a veszprémi papnevelő intézetre hagyta Tallián Lázár c. püspök. A család mauzóleuma a felsőörsi temetőben van.⁴⁷

Köveskútpusztai kereszt

Köveskúpuszta nyugati részén, a Csupak-veszprémi műútra vezető dűlőút bal oldalán a Köves család 1869-ben állíttatott fel kőkeresztet. A kereszt fenntartására 1902-ben özv. Köves Péterné 100 korona alapítványt tett, amelyet a veszprémi Egyházmegyei Hatóság 1902. aug. 8-án 2920. sz. alatt jóváhagyott, és az Alapítványi Pénztárba helyezett el.⁴⁸

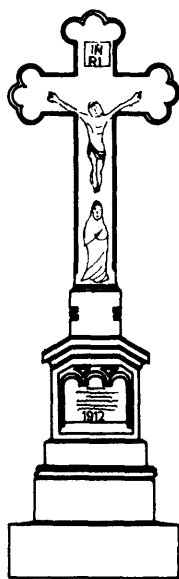
A kereszt felállításának körülményeiről dr. Keöves Ferenc felsőörsi lakos családi hagyományra hivatkozva a következőket mesélte el: „Köveskúpusztán nem volt ivóvíz. A puszta vízellátására lajtban hordták a vizet a kb. 1,5 km távolságban levő „Peszei kútról”. A család ismételten próbált kutat ásatni, de vizet nem találtak. 1865 körül geológussal kutattak víz után. Az ki is jelölte a helyét. Már két éve ástak, de víz csak nem tört fel a sziklás talajból. Ekkor Köves János

1980

M= 1:200

9. ábra. Rosos-kereszt.
Abb. 9: Rosos-Kreuz

Isten
dicsőségére emeltette
VASS ANDRÁS
és neje LŐRINCZ ANNA
és unokaöccse VASS GYÖRGY
és neje SIMON MÁRIA

M=1:200

1980.

8. ábra. Vass András keresztje
Abb. 8: Kreuz von Andrés Vass

prépost nagybátyánk Felsőörsről könyörgő körmenetet vezetett a pusztára és kérték Istent könyörüljön meg a puszta népén és adjon vizet. A körmenet utáni második napon sikerült a sziklát áttörni és bőséges vízzel telt barlangra akadtak, amely már biztosította a puszta vízellátását. Hálából állította a család a pusztára a keresztet.”⁴⁹ A kereszt jó állapotban van. Léc-kerítése is volt, de azt a körülötte legelésző jószágok ledöntötték. A felsőörsi keresztetek közül egyedül a köveskúpusztai őrzi talapatán a kőfaragómester nevét: „K. TOSCANI VÖRÖSBERÉNY 1878.”⁵⁰ (7. ábra)

Vass András keresztje

A faluból a Kishegyre vezető Úttörő utca végén az útelágazásnál Vass András és felesége, Lőrincz Anna saját telkükön 1880-ban díszes kőkeresztet állított. Ezt 1910-ben hatalmas szélvihar ledöntötte és részben összetörte. Helyette unokaöccsük Vass György és felesége, Simon Mária 1912-ben rövidebb szárral, de jobb minőségű vörös kőből új keresztet csináltatott. Felirata: „Isten dicsőségére emeltette VASS ANDRÁS és neje LŐRINCZ ANNA és unokaöccse VASS GYÖRGY és neje SIMON MÁRIA 1912.” A kereszt fenntartására 1917. szeptember 16-án 100 koronás

alapítványt tettek. Az egyházi jóváhagyás száma: 3609/1917. A tőkét a veszprémi Alapítványi Pénztárba helyezték.⁵¹

A Vass kereszt volt minden esztendőben a keresztjáró körmenetek első állomása az áldozócsütörtök előtti vasárnapon.⁵² (8. ábra)

Rosos kereszt

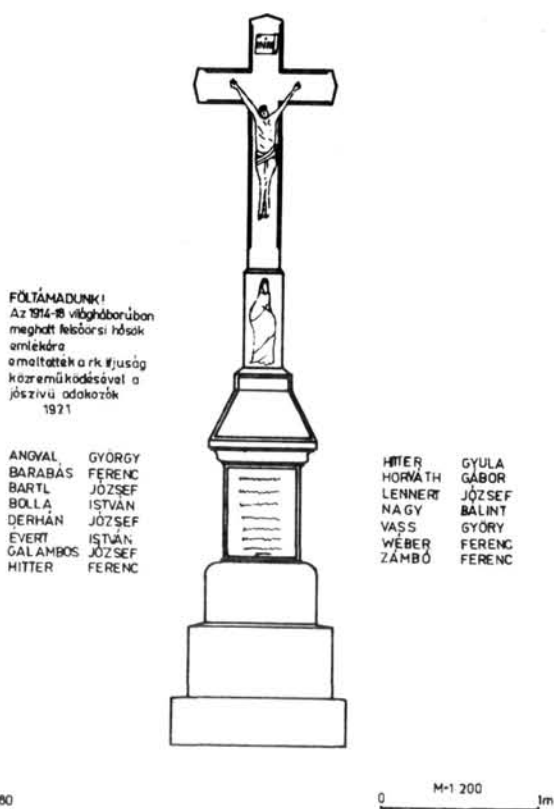
Rosos Károly 1862 körül a Kishegy Balatonra néző részén, a lovasi határ közelében fakeresztet állított. 1863-ban már szerepel, 1884-ben még feltalálható Köves János prépost kimutatásában. Több adat nincs róla. Rosos István siófoki plébános, a későbbi veszprémi kanonok, az édesatyja által felállított keresztfa helyett, attól kissé keletre, az Angyal Gyulától 10 koronáért megvásárolt telekre új fakeresztet állított 1901-ben. Ugyanekkor 50 korona alapítványt tett annak fenntartására, amelyet az Egyházmegyei Hatóság 2656/1901. sz. alatt jóváhagyott és az Alapítványi Pénztárba helyezett. 1923. február 5-én „A kishegyi fakereszt helyett majdan felállítandó kökeresztre” 1000 korona értékű papírt helyezett el az Alapítványi Pénztárba. Az alapítványok elértéktelenedtek, a fakereszt pedig kidőlt.

Horváth Lajos prépost (1916–1938) Rosos István keresztje helyén, 1933-ban ismét fakeresztet állított. Ennek öntött korpuszát vaspöröllyel összetörték. A megrongált keresztet 1978 nyarán, a hívek adományából, 1400 Ft-ért teljesen felújították és betontuskóba helyezték.⁵³ (9. ábra)

Hősök keresztje

A préposti kúria előtti téren 1921-ben, az I. világháborúban elesett felsőörsi lakosok emlékére közadakozásból kökeresztet állítottak, amelyet Horváth Lajos prépost 1921. augusztus 1-én áldott meg.⁵⁴ A kereszt felirata: „Föltámadunk! Az 1914–18. világháborúban meghalt felsőörsi hősök emlékére emeltetik a rk. ifjúság közreműködésével a jószívű adakozók 1921.” A kereszt jobb és bal oldalán az elesettek nevei olvashatók, amelyeket Horváth prépost 1938-ban vésetett rá.⁵⁵ Jobb oldalon: Angyal György, Barabás Ferenc, Bartl József, Bolla István, Derhán József, Évert István, Galambos István, Hitter Ferenc. Bal oldalon: Hitter Gyula, Horváth Gábor, Lennert József, Lőrincz József, Nagy Bálint, Vass György, Weber Ferenc, Zámbo Ferenc.

A községen áthaladó műút építése során szükségessé vált a hősök keresztjének áthelyezése. Ez az Egyházmegyei Hatóság engedélyével a Községi Tanács és az egyházközségi vezetőség kölcsönös megegyezése alapján 1961. november 30-án meg is történt. A kereszt a templom homlokzatával egy vonalban az északi oldalra került. Az áthelyezési munkát Gipp József veszprémi kőfaragómester végezte a KPM út-

10. ábra. Hősök keresztje.
Abb. 10: Heldenkreuz

építő vállalatának költségén. A kereszt talapzatába vízmentesen lezárt üvegben a következő szövegű okirat került. „A felsőörsi róm. kat. egyházközség 1914–18-as világháborúban elesett hősi halott fiai emlékére közadakozásból emeltette azt a keresztet, melyet Vurglich Ágoston pápai prelátus, prépost-plébános kezdeményezett, Máyer Dömötör adminisztrátor szorgalmazott és Horváth Lajos prépost-plébános 1921-ben felszentelt. A kőfaragó munkát Nagy János veszprémi és Győri Miklós balatonalmádi kőfaragók végezték. A felállítás idején dr. Rott Nándor volt a veszprémi püspök, Marinovics Ferenc a felsőörsi jegyző, ifj. Figuli Dániel községi bíró, Bognár Imre h. bíró, Csendes Gyula róm. kat. kántortanító, id. Vass István iskolaszéki világi elnök. Az 1961. évi műútépítés és térrendezés során a kereszt áthelyezése szükségessé vált. A keresztet az Egyházmegyei Hatóság engedélyével a Közl. és Postaügyi Minisztérium útépítő vállalata helyeztette át jelenlegi helyére 1961. november 30-án. A felállítási munkát Gipp József veszprémi kőfaragómester végezte. Felsőörs, 1961. november 30. Dr. Körmendy József sk. lelkész, egyházközségi elnök, Dr. Keöves Ferenc sk. világi elnök, Kovács József sk. tanácselnök, Ruzsa Antal sk. vb. titkár, Pohl József sk. templomtáya, id. Galambos István sk. pénztáros.”⁵⁶ (10. ábra)

A prépostsági templom restaurálási munkatervével kapcsolatban, a templomra való szabad rálátás miatt, szükségesnek látszott a hősök keresztje helyének megváltoztatása. Az egyházközség vezetősége elfogadta az OMF kiküldöttjének, Mendele Ferencnek ajánlatát, és a keresztet a jelenlegi helyére 1962-ben áthelyezte.

Mindenszentek ünnepére és halottak napjára a hívek koszorúval és virágokkal díszítik a hősök keresztjét.

A kereszt bronz tartozékait (Krisztus-test, Fájdalmas Anya, INRI tábla) 1969-ben arany-oxidral befestették.⁵⁷

A felsőörsi keresztet, a fehér kőből készült Búzer kereszt kivételével, permi vörös homokkőből készítették.

A kőbányászat, a kőfaragás római kori nyomaira

utal az a vörös homokkőoszlop, amely a Főszőlők római leletei között található.⁵⁸

A középkori kőbányászatnak, kőfaragásnak legsebbebb terméke a felsőörsi XIII. századi román stílusú prépostsági templom.⁵⁹ Itt bányászták a Csiker dűlő déli végződésénél az Öreghegyet a Kishegygel összekötő és az Alsóörsre vezető utat keresztező kőpadnak, az út közvetlen közelében kitüremkedett dombjából a század elején a veszprémi „Károly kápolna” vörös követ. A követ Angyal János és id. Angyal Imre felsőörsi lakosok fejtették.⁶⁰ Az 1960-as években a felsőörsi termelőszövetkezeti bányából került ki a budapesti Déli Pályaudvar vöröskő lábazata is.⁶¹

A felsőörsi kőbányák és kőfejtők múltjának feltárása az ifjabb nemzedék öröksége lesz. Sohasem szabad feledni: „A homokot elhordja a szél, a földet elmossa az ár, de a kőszikla állja a vihart.”

JEGYZETEK

1. Az új kereszt felállításáról és az alapítványok kezeléséről a veszprémi Püspöki Levéltár (Vpl.) 1845. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve, „Visitatio Canonica” így rendelkezik: „... 4-szer. Új keresztnek föl állítása, nehogy ezek utóbb romladozott állapotjuk által botrányul szolgálhassanak Megyei Hivatalunknak előleges meg egyezésével csak akkor és úgy fog megengedtetni, ha fenntartásukra elég alapítvány tétetik le, – melyről számadás a templom számadása közt leszen vezetendő... 7-ed szer. A templom és egyéb ájtatás alapítványok pénzei kezelése iránt legszorosabb felelősség terhe alatt meghagyatik a Lelkipásztornak, hogy mind a kamatoknak pontos beszedésére kitűnőleg felügyeljen és ezen pénzekről vezetendő kézikönyveket a legnagyobb pontossággal szerkesztvén...” Vpl. A 8/26. 15–16.
2. A plébániák ma is készítenek Alapítványi Számadást. A devalválódott tőkék „Összevont Alap”-ot képeznek.
3. Felsőörsi Préposti Levéltár (Fplt.) a misék és keresztokról szóló alapítványok naplója vezetve az 1898. évtől kezdve, miselapítványok 1–20. lapon, keresztalapítványok 21–30. lapon.
4. A keresztre vonatkozó források: Katolikus Lexikon III. Bp. 1932. (KL) 27–31., Weltes Kirchenlexikon. VII. Freiburg 1891. 1054–1099., LUKÁCS J.: Történelem, filozófia, vallásosság. Bp. 1979. 205. „... a kereszt... amellyel az indiaiak, mexikóiak vallásában a napkerék szimbólumaként, a görögöknél Apollon jagaraként, az egyiptomiaknál Thot kalapácsaként... találkozzunk, de amely ez idő tájt a lázadók halálbüntetésének elterjedt eszköze is... (eleinte) a kereszt... inkább csak Krisztosz monogramjában (görög) X = khi betű jelenik meg a műalkotásokon, az egyházatyák mindaddig tiltják a keresztalál ábrázolását, amíg Constantinus el nem törli a keresztre feszítést.”
5. (Szám [Numeri] 21,9.)
6. (Jn 3,14–15.)
7. (Ez 9,14)
8. Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat Bp. 1976. 1003. 9/1 j.
9. LIVIUS, Ab Urbe Condita I. 26.
10. TACITUS, Ann. XIV. 33.
11. CICERO in Verrem V.
12. Weltes Kirchenlexikon op. cit. 1057., SENECA, Ep. 101.
13. (Gal. 3,13., vö. MTörv. [Deuteronomium] 21,21–23.)
14. (I Pt. 2,24.)
15. Ordo Hebdomade Sanctae Instauratus. Vatican 1956. 93. „Ecce lignum Crucis, in quo salus mundi pependit. Venite adoremus.”, A Nagyhét liturgiája. Betétlapok a magyar misekönyvhöz. 119. vö. 25. j.
16. JUSTINUS, „Ligni crucis, per quod regnavit Christus, variae figurae in Vetere Testamento: Moyses cum virga missus est ad populum liberandum, eamque manibus gestans cum populum antecederet, mare dissecuit.” (a keresztfa, amelyen Krisztus uralkodott, különböző formájú volt az Ószövetségben: Mózeszt Isten vesszővel küldte népe megszabadítására és azt a kezében hordozván midőn a nép előtt haladt, szétválasztotta a tengert.), MIGNE: Patrologiae Graecae. VI. S. Justinus Philosophus et Martyr. 1857. No. 86., 679. – „Sola crux molesta Triphoni ob maledictionem, Ipse tamen probat Jesum esse Christum” (egyedül a keresztfa kelemetlen Triphonnak az átok miatt, de éppen ez bizonyítja, hogy Jézus a Messiás.), No. 89., 687. – „Crucem significabant extensae manus Moysis”, (a keresztet jelezték Mózes kitért karjai...), No. 90., 690. – IRENEUS: „Et ipse habitus crucis: fines et summitates habet quinque, duos in longitudine, et duos in latitudine, et unum in medio, in quo requiescit, qui clavis affigitur...” (a kereszt formája: öt végződése volt, kettő a hosszában, kettő a szélességében, egy a közepén [konzolként], amelyre ráültették, akit keresztre feszítették.), MIGNE: Patrologiae Graecae. VII. 1857., IRENEUS, Contra Haereses. II. XXIV. 794–95.

17. Vö. 4. jegyzet – Péter-kereszt nevét Szt. Péter apostoltól nyerte, akit „kérelmére fejfelé feszítettek meg.” (KL. III. 528.) Fülöp-kereszt, vagy fekvő kereszt nevét Szt. Fülöp apostoltól kapta. (Weltes Kirchenlexikon op. cit. 1055.) András-kereszt X formájú kereszt, mert a hagyomány szerint András apostolt nem derékszög, hanem hegyes- és tompaszög formában összeállított keresztre feszítették.” (KL. I. 66.) Az építőipar András-keresztje is erről a kereszt formáról kapta a nevét. A T, vagy Antonius kereszt nevét remete Szt. Antaltól vette, aki köpenyét kereszt gyanánt viselte. (KL. III. 29.)
18. DETZEL, H.: Christliche Ikonographie. I. Freiburg 1894. 13.
19. DETZEL op. cit. 33.
20. KL. III. 104., 55.
21. „Labarum, római hadijelvény, négyzet alakú kis lobogó, mely a dárdanyelet keresztező pálcáról lóg le. Nagy Konstantin római hadjárata közben serege előtt a napkorong felett a kereszt jelét pillantotta meg TOUTO NIKA (E jelben győzz!) felirattal, majd álmában azt az utasítást kapta az Úrtól, hogy a jelenéhez hasonló L-ot vitessen csapatai élén. Ekkor keletkezett a konstantini L., melyről egykorú érmék . . . révén is értesülünk . . . Konstantin eskü alatt mondta el látomását Eusebiusnak.” (KL. III. 151.), ALFÖLDI A.: Nagy Konstantin megtérése. Studi Italiani in Ungheria 6. 1942. Bp. 1943., SCHRAMM, E. P.: Herrschaftszeichen und Staatsymbolik. 1–3. Stuttgart 1954., 1955., 1956.
22. KL. III. 28., Weltes Kirchenlexikon op. cit. VII. 1081., 1088.
23. KL. III. 29–30. – A keresztre feszítés hagyományos ábrázolása, hogy a tenyer közepén hatolt át a szeg, megfele-e a valóságnak? Anélkül, hogy ezt a kérdést el akarnók dönteni: HYNEK, R. W.: Krisztus kínhalála. Bp. 1937. 41–42. – „Orvosi szempontból . . . teljesen kizárt, hogy Üdvözítő két tenyerét szúrták volna át s ő így függött volna a keresztben. A tenyerében nincs olyan izom, de még egyetlen ín sem, amely a test súlyát tartani bírná . . . , hogy az elítélt szétszakadt kézzel le ne essék a keresztfáról.” 56–57. „A szeg a kézfej gyökerébe ütötték bele, annak első homorulatába. Itt csodás könnyűséggel keresztülment a kéztő csontocskáinak első és második sora között . . .” „Van Dyck-on kívül – aki a (turini) szent leplet saját szemével látta – talán nincs egyetlen festő, vagy szobrász sem, aki a keresztre feszített Krisztust nem tenyerén keresztülsegezve ábrázolta volna! . . .”
24. KL. III. 28.
25. KL. III. 28., ELŐD I.: Katolikus Dogmatika. Bp. 1978. 47–48. 120. § 1., 655–656., vö. 15. jegyzet – a nagy-penteki szertartásban „venite adoremus” (jőjtek imádjuk) az „imádjuk” kifejezés csak hódolatot (dulia) nem pedig valódi imádást (latría) jelent.
26. KÖRMENDY J.: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. VMMK 10. 1971. 63/59. j., 64., 63/67/b. j.
27. FpIt. Bartl. – A Felső Órsi róm. kat. Temető történetével, Bevételével és kiadásával (,) a Temető Rendezésével megírt könyv. A Felső Órsi róm. kat. Egyház Tulajdona 1938. (Vezette id. Bartl Kálmán Tem. gondnok) 1–178./ – kézirat 9–12.
28. Vpl. A8/28., 93., FpIt. A felsőörsi prépostság jelene és múltja. Kézirat 1947. (FpIt. JM.) I. 25.
29. FpIt. Felsőörsi Helység Birtokkönyve. 1844/45. 76.
30. Vpl. A8/28. 93.
31. FpIt. JM24.
32. FpIt. Bartl 10. – Oroszi Imre református volt. A mai Hóvirág utcában lakott, a malom felé vezető út bal oldalán, az utolsó házban. Ma id. Németh Gáborné és leánya Orbán Lajosné lakik benne családjával. A ház előtt húzódó vízlevezető árkot ma is „Oroszi-árok” hívják. (ibid.), FpIt. Historia Domus 1938-tól 40. – Az áthelyezési munkát Gipp József kőfaragómester végezte 1961. nov. 30-án.
33. Vpl. A8/28. 93., FpIt. JM. 25.
34. FpIt. JM. 26.
35. FpIt. JM. 27.
36. FpIt. Bartl 11.
37. Felsőörsi r. k. hívek közlése.
38. BEDY V.: A felsőörsi prépostság története. Veszprém – 1934. 8–9.
39. BEDY op. cit. 13.
40. BEDY op. cit. 101–102., FpIt. Bartl 9.
41. FpIt. JM. 24–25., Bartl op. cit., FpIt. Alapítványi Napló 26.
42. FpIt. Historia Domus 1938–1974. 111–112.
43. FpIt. JM. 25.
44. FpIt. Bartl 9., JM 25. – A Bezerédj keresztéről a következő mondat jegyezte fel id. Bartl Kálmán: „. . . a mostani felső teleken még most is nevét viselő Bezerédi föld országút menti partján keletről (most Tisler földek) itt volt egy fakereszt. A nép mondása szerint Bezerédi prépost (1752–1775) állította a földje végére, ennek a keresztnek a tetején az 1800-as évek első felében egy kéményseprőt, aki a támadó farkasok elől menekült fel a keresztre éjjel, másnap az arra járó kocsisok megfagyva találtak a keresztben, vagyis a keresztet átölelve, mivel a kereszt töve a földszínen meg volt ásva állati nyomokkal és az akkori időben nem is volt újság a farkas a határunkban, a kereszt az 1880-as években elpusztult, azóta nincs.”
45. FpIt. Alapítványi Napló 21. fsz. 1.
46. FpIt. Alapítványi Napló 22., JM. 24., Bartl 12.
47. FpIt. Alapítványi Napló 23.
48. FpIt. Alapítványi Napló 25., JM 24.
49. Dr. Keöves Ferenc vallomását a szerző 1980. januárjában magnószalagon rögzítette és az irattárban őrzi.
50. „Toscani Cosimo (Kázmér) T. Claudius és Ceresi Nuntia fia 1843. május 6-án született a milánói egyházmegye Indani ad Olonam plébánián. 18 éves koráig ugyanott élt, s onnan szabadon távozott. Szabad állapotú. (Latin nyelvű irat a 3. lezármazott birtokában.) A Balafon vidéki vasútépítések alkalmával jött Magyarországra. 1872-ben házasságot kötött Vörösberényben Nagy Zsófiával. Foglalkozása: kőfaragó. Fia: Toscani Kázmér (1895–1956), ugyancsak kőfaragó. Unokája Toscani Kázmér (1920–) szintén kőfaragó. Vörösberényben él, még apróbb munkát vállal.” – Horváth József vörösberényi esperes szíves közlése.
51. FpIt. Alapítványi Napló 27., JM 24.
52. Felsőörsi hívek közlése: A keresztjáró-napokat, vagy könyörgőnapokat (feriae rogationum) testi és lelki javak kérésére áldozócsütörtök előtti hétfőn, kedden, szerdán tartották, itt Felsőörsön pedig áldozócsütörtök előtti és utáni vasárnapon, valamint áldozócsütörtökön. Nagymise után kereszt és zászlók alatt indult a körmenet a kijelölt keresztbe miközben a Mindszentelek litániáját énekelték. Ott elvégezték a kijelölt ájtatosságot. Visszajövet „Hallgasd meg Uram” kezdetű énekekkel indultak vissza a templomba, ahol áldással fejeződött be az ájtatosság. Az utolsó napon a templomhoz közeledve elénekelték még a Te Deum-ot is.
53. FpIt. Alapítványi Napló 21., 29., JM. 25. 2., Bartl 11. – Akácfából készült, amelyet a szállítással együtt 1400 Ft-ért szereztünk be Bakonyszentlászló vinyei fatelepen. A korpusz öntvény, a felirat és a számok kovacsoltvas. A kereszt elkészítésénél és felállításánál közreműködtek: Wachtler József asztalos, Horváth Géza lakatos, Viszt Ferenc festő, Németh Zoltán és ifj. Bartl Kálmán kőműves, Pohl Ferenc temetőgondnok, ifj. Horváth Géza felsőörsi lakosok.
54. FpIt. Alapítványi Napló 28., JM. 24., Bartl 12.

55. Fplt. Bartl 12.
 56. Fplt. Historia Domus 1938. 40., 86/1961. irat
 57. A festést Török Antal helybeli festő végezte
 58. Id. Angyal V. préháza előtt – Magyarország Régészeti Topográfiája 2. A veszprémi járás. Bp. 1969. 92.

59. TÓTH S.: Felsőörs későromán templomtornya. Művészet 21. 22–26.
 60. Fplt. Historia Domus II. dr. Keöves Ferenc feljegyzése – 1979.
 61. Feliratos tábla a pályaudvar épületén.

KREUZE AM RANDE VON FELSŐÖRS

Auf dem gesamten Gebiet Ungarns finden wir entlang der Strassen, auf Berggipfeln, vor Kirchen und in der Mitte von Freidehöfen Stein- und Holzkruzifixe, welche vom gläubigen Volk zu Ehren Gottes, zur Einlösung von Gelübden oder aus Pietät gegenüber Toten errichtet worden waren. Über Pflege und Erneuerung dieser Denkmäler haben die Stifter durch Grundkapital in der Stiftungskasse der Diözese gesorgt.

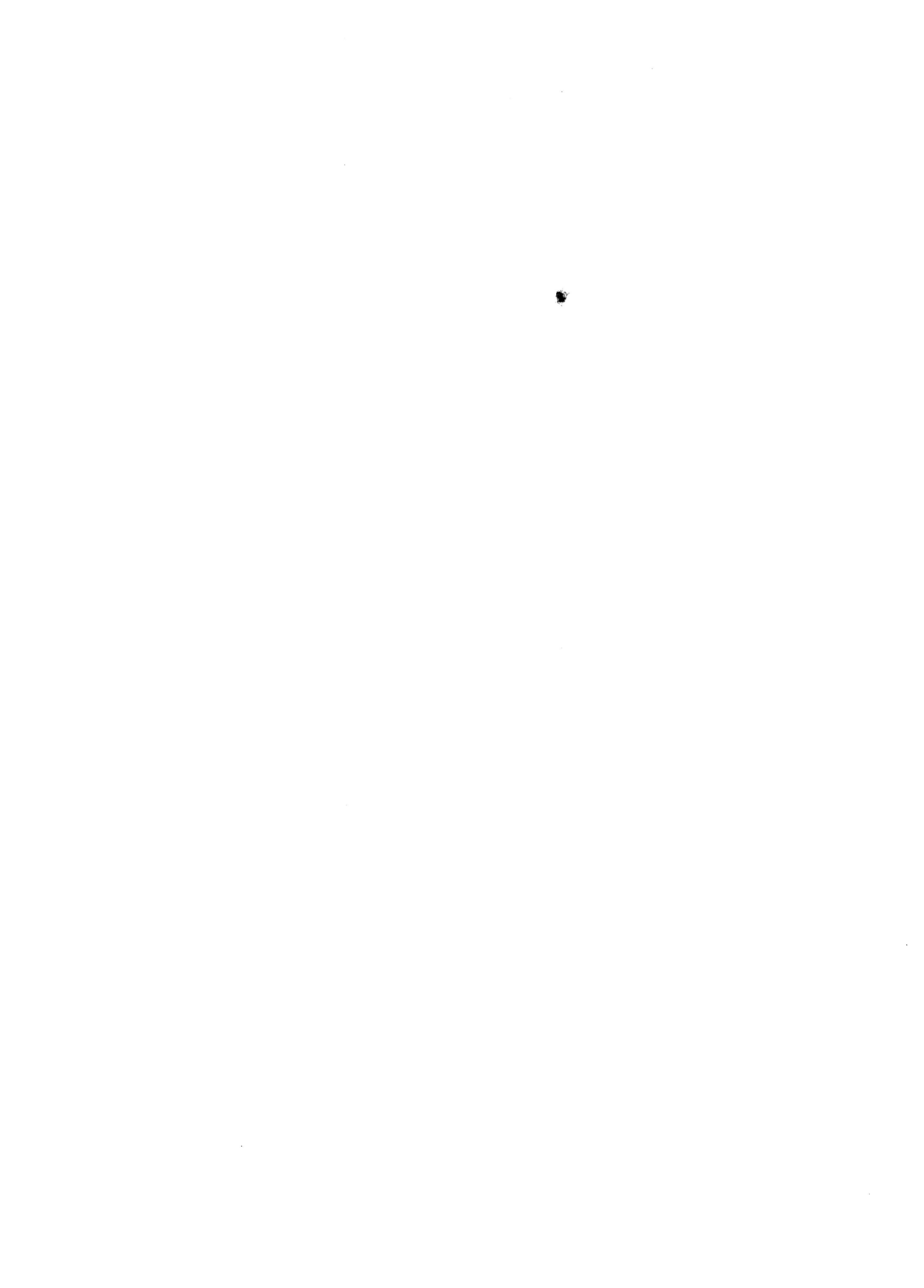
Der Vorläufer des heutigen Holzkreuzes ist der römische Schandpfahl, an dem Verbrecher, Sklaven und Gefangene hingerichtet worden sind. Seit dem Tode von Jesus Christus ist das Kreuz zum Objekt der christlichen Ehrung geworden. Die öffentliche Ehrung des Kruzifixes datiert auf 312 zurück, als Kaiser Konstantin der Grosse zum Gedenken des Sieges unter dem Zeichen des Kreuzes die Bestrafung durch Kreuzigung unterbunden und die Kriegsinsignien (Labarum) und die Münzen mit dem Monogramm von Christus versehen hatte.

Vom IV. Jahrhundert finden wir in den christlichen Ländern am Wegrand und an Pilgersammelstellen aufgestellte

Kruzifixe. In Ungarn finden wir wegen kriegslicher Verwüstungen vor allem vom XVII. und XVIII. Jahrhundert an öffentlich aufgestellte Kruzifixe.

Die Einwohner von Felsőörs bewahren das Andenken an 9 Kruzifixe. Von diesen sind zwei (Holzkreuze von Róttth und von Bezerédj) vollständig vernichtet worden, neun stehen aber auch noch heute: das Búzer-Kreuz (Abb. 2) aus weissem Stein, die Rotsteinkreuze vom Friedhof (Abb. 3), von Miske (Abb. 4), die Forintos- (Abb. 5), Tallián- (Abb. 6), Köveskutpusztaer- (Abb. 7), Vass- (Abb. 8), Helden-Kreuz (Abb. 10), sowie das Holzkreuz von Rosos (Abb. 9). Für die Pflege der Kruzifixe sorgt infolge der Devaluation der Stiftungskapitale die römisch-katholische Kirchengemeinde.

Anschrift des Verfassers: Dr. József Körmendy
 H-8227 Felsőörs
 Dózsa Gy. tér 3.

A pápai városháza építéstörténete

MITHAY SÁNDOR

A XIX. század elején Pápa városa három részből állott. A belső-, alsó- és a felsővárosnak valószínűleg külön tanácsa volt. A hiányos tanácsulési jegyzőkönyvekben csak a belső- és az alsóvárosi tanács szerepel. A földesúri mezővárosnak a mondott időben 1379 háza volt.¹ Úgy tudjuk, hogy a belsővárosnak 1834-ben 4312 a lakosa² az összlakosság 1825-ben pedig 13 187 fő volt.³

A század 20-as éveiben érdekes kép tárult a szemlélő elé. A római katolikus plébániatemplom tornyaitól – a Fő téren – az 1809. évi földrengés óta a kereszt hiányzott.⁴ Az akkori Hosszú utcában emelkedett házak között, illetőleg egy telek belső részén, 1784 óta a református templom torony nélkül. Csak egy évvel később fejeződött be a várkastély 2. és kisebb átépítése. Az utcának ugyan ezen az oldalán álló, volt pálos templom 1806 óta a bencéseké; mellette állott ugyanennek a rendnek „gymnasiuma négy deák oskolával”.⁵ A tér és az utca sarkán helyezkedett el a Griff, amelyet Gyurkovics György 1808-ból való térképén, mint „bálházat” és vendégfogadót jelzett.⁶

Az utca Ny-i házsorában működött a belsővárosi városháza, amely az utca vonalával párhuzamosan elnyúló, egyemeletes és Ny felé háromablakos épületnek látszik a várkastély, Nádor-termében levő, az 1760-as évekből származó festményén. (1. ábra). Ez az épület Maynczek térképén a 64. sz. telken található.⁷ A telek 1910-től a 158. számot kapta az akkori új kataszteri számozás szerint. Ma Fő u. 7. sz.

A régi tanácsház 1815-ben már nagyon elhasznált állapotban volt. A tető gerendái olyan rosszak, hogy új városház építését tervezték, amelynek költségei előreláthatólag 30 ezer forintot tehetnek ki. Szóba került olyan megoldás is, hogy esetleg Csuzi Gáspár házát vennék meg. Erről az épületről úgy tudták, hogy az jó állapotban volt és így alkalmas lenne a tanács ottani működésére.⁸ Az épületben levő boltok is tetemes hasznót hoznának a városnak. Mivel ez a szándék a megyénél, előre jelentés nélkül, végrehajtható, azért a tanácskozó testület köszönettel vette „a városi bírónak és az érdemes tanácsnak” ebben a tárgyban kifejtett buzgalmat.⁹

A városháza udvarán különben nagyobb esők alkalmával annyi víz gyűlt össze, hogy fenyőfából készített csatornán vezették azt ki.¹⁰ 1821. szeptem-

berében a folytonos esőzések az É-i szomszéd Vittmajer Józsefné pincéjét is vízzel telítették. Az udvarán pedig nagy gödör volt az esővíz összegyűjtésére. A rogyófélben levő épület helyett az újnak a megépítése igen sürgősnek mutatkozott. A telek hátsó (Ny-i) részén levő ház szobáit még 1820-ban átalakították. Mivel annak bolthajtása volt, a „városi irományok” ide kerültek. A tanács meg akarta akadályozni az ideiglenesen helyet kapó iskola végleges berendezését. Ezért a tanács határozat szerint a Cancellária és a Tutorális hivatal költözött ide az építés időtartamára. Az építés gyors lebonyolítására Velsz János adóvevőt bízták meg.¹¹ Hamarosan újabb tanácsulésen már arról tárgyaltak, hogy az építkezésre a lakosságtól kölcsönt vesznek fel. Ezt ki is hirdették a város „közönségének”.¹² A városházához tartozó contractuális szántóföldeket bérbe adták 6 éven át. E földek helyett a Város-pusztán, a zabföldek nagyságának megfelelő területet zabbal vetnek el az egyik esztendőben. A másikban a városi tisztviselők kapják kukoricaföldeknek árendába. A bérlet egy mérő (valószínűen pozsonyi mérő) után két forint.¹³

1822. január 7-én volt a városháza tervének nyilvános megvizsgálása. Az épület tervét Makk József uradalmi építőmester és Pauli Mihály kőművesmester készítette. A közgyűlés a tervet helybenhagyta. Azonban az épületből nagyobb hasznót akartak húzni és ezért az utca felől, a kapu két oldalán még egy-egy boltot javasoltak. Ezért átvizsgálták a tervrajzot és elegendő helyet láttak a kapu két oldalán 2–2 helyiségnek. Ezt meg is szavazták. A szavazók a belső és külső tanács jelenlevő 27 tagjából álltak. A városház D-i szomszédságában Pauli Mihály háza állott. Ezen az odalon lett volna az egyik üzlet és e között és a kapu között tervezték a városi jegyző szobáját. Az É-i szomszéd a már említett Vittmajerné háza. Erre felé is lett volna egy bolt és a kapu és az új bolt között az „ordonánz hajdú” szobája. A tervet mindezekért újra átrajzolták. (2. ábra).

Pauli Mihály Pápan született. Apja is kőművesmester volt. 1772. máj. 27-én született, (anyja Cséppán Susanna) 88 éves korában halt meg, 1859. dec. 3-án és a Kálvária temetőben temették el.¹⁴ Makk Józsefről nem tudunk bővebbet.

Gerő a városházának és a megyeházának (Fő u. 17.) a tervezőjét azonos személynek tartotta.¹⁵ Így az előbbiektől mindkét épület tervezői lehetnének.¹⁶ A

1. ábra. Kirajzolt részlet a pápai Esterházy várkastély Nádor-termében levő Pápa-festményről.

Abb. 1: Gezeichnetes Detail vom Pápa-Gemälde im Palatinssaal des Esterházy-Burgschlosses zu Pápa

megyeházán 1822 februárjában tartott „Kótyave-tyén” a városháza építéséhez talicskákat, deszkákat és állásnak való bakokat vettek.¹⁷ A két épület tervén valószínűleg egyidőben dolgoztak. A megyeház 1821-ben, tehát a városházánál egy évvel előbb, már nagyrészt felépült.¹⁸

A közgyűlés megmozgta Pusch János cserepes, Manhart József ács és Pauli Mihály kőműves mestert a bontás 1822. január 8-án való megindításával. Tél lévén könnyen tudtak megfelelő számú napszámost kapni. Január 7-én délután a városi tisztviselőknek le kellett hordatni a sessionális szobákban levő eszközöket és irományokat a városházi telek Ny-i végében levő, nemrégén épített cancelláriába. Úgy határoztak, hogy az építés idején az üléseket itt fogják tartani.¹⁹

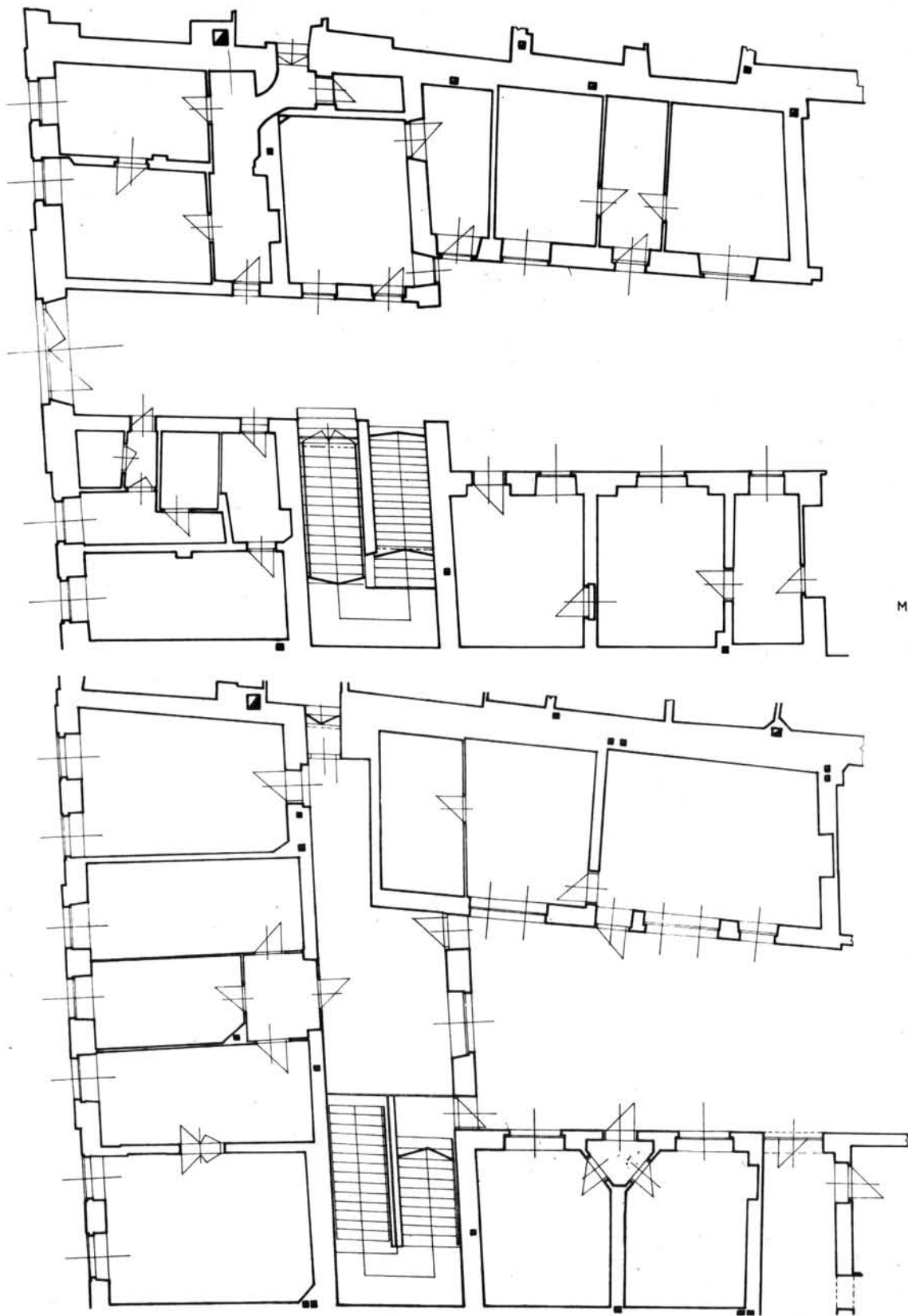
A régi városháza bontásánál és az új építésénél dolgozó napszámások állandó felügyelője Fischer Leopold lett.²⁰

Január 7-én már az egykori tűzi fecskendők házából átépített Cancelláriában tartották a tanács-ülést. Itt volt a „Gyámtyaság gondviselése alá bízott árvák százezer forintot meghaladó értéke”. Itt helyezkedett el a már említett városi levéltár is. Mind a két intézményt feltétlenül őriztetni kellett. Ezért elren-

delték, hogy éjjel éjfél előtt és éjfél után is két városi polgár és két hajdú „sor szerint megjelenjen”. Ellenkező esetben a kijelölt személy kemény büntetést kapott. A hivatalviselő polgárokat kivéve „akár házbirtokos, akár birtoktalan minden személy-válogatás nélkül Utza és ház sor szerint a szokott órákra őrt állani ki rendeljék”.²¹

A bontást annyian és olyan iramban végezték, és az alapozással is annyira előrehaladtak, hogy február 13-án már azt jelenti a tanács, hogy „a következő héten” a „talpkő” elhelyezése következhet. A négy-szegletesre kifaragott kő „üregébe a mostani Városi elöljárók s Tisztviselők nevei egy réz Táblára feljegyezve a követendő maradékoknak emlékezetére bé tetetni”.²²

A réztáblát és annak vésését Sziffer János kőműves mester készítette. Február 8-án délután 3 órakor Horváth Pál városi bíró, a jegyző és a tanácsbeliek és a „választott község jelesebb” része győri és veszprémi tekintélyes vendégek előtt felmutatták a beüzüstözött réztáblát. A bíró helyezte el a táblát és ő, majd a város vezetősége mindenki külön-külön háromszor megkocogtatták a fedőkövet, a kőművesek és a napszámások 1 akó bort kaptak áldomásul.²³

2. ábra. A pápai egykori váróház földszinti és emeleti alaprajza

Abb 2: Grundrisse des Erdgeschosses und des Obergeschosses des ehemaligen Rathauses von Pápa

Írásbeli megegyezést készített a városi tanács az épület É-i szomszédjával, Vittmajernéval, illetőleg annak meghatalmazottjával, Horváth Antal uradalmi számvetővel.²⁴

Egy 19 fontos vas ágyúgolyót találtak a bontásnál, amelyről a városban, mint a török háborúk egyik emlékéiről beszéltek. A tanács a golyót befalazta „az Udvar felül fel szélről”.²⁵ Ma is élő tanúk szerint még 1945 után is látható volt a D felé eső egyik emeleti ajtó szögletében.

1821. szept. 20-tól 1822. szept. 10-ig közel 14 q meszet vásároltak, a szükséges mennyiségnek csak egy részét. Az egyemeletes, „U” alakú épülethez (2. ábra) több mészre volt szükség. Sajnos számadáskönyvek nem maradtak ránk. A legtöbb esetben ugodi meszesektől vásárolták és csak kétszer Kislődről. Az oltatlan mész kg-ja ebben az évben 33 x volt.

A fent említett cserepes, ács és kőműves mestereket a tanács meghallgatta és ennek alapján a fenti mesterségbeli legények a következő napszámokat kapták: cserepesek napi 54 x, ács 48 x, kőműves 45 x, férfi napszámok 30 x és női napszámok 27 x.²⁶

1813-ban az ácslegények órábérére „a maguk kenyere” 3 x, a pallér minden napra 9 x-ral többet kapott, mint a legény.²⁷ Ugyanerre az évre a megyei tanács határozata alapján a kőműveslegény és pallér 3 x órabért kapott. A mészkeverők és a napszámok napszáma nyáron 21 x volt. Ugyanazoknak napszáma Szt. Mihálytól Szt. György napig 18 x.²⁸

A napok hosszabodásával reggel 6 órától este 18 óráig dolgoztak és a kőműves pallér napibére 85 x, a legényeknek 25 x.²⁹

Mivel a napszámok egyik hétről a másikig nem várható, azért minden este a felügyelő, Fischer Leopold a „Népszószólló” hadnaggyal összeírták őket. Így tanácsi határozat nélkül is kifizethették, mint más sürgős esetekben is, a felmerülő költségeket.³⁰ Február 23-án újabb bérmegállapítások történtek. A jövő évi Szt. József napig ezek szerint a kőműves pallér 1 f 15 x, a legény 54 x, a malterkeverő 36 x és a napszámok ugyancsak naponta 30 x-t kaptak.³¹ Márc. 2-án Szt. József napig a pallér 1 f 21 x-t, a legény 1 f napibért kapott.³²

Csak február utolsó napjaiban történt meg az árajánlatok (Überschlag) átvizsgálása. Lakatos munkára Czimmermann János és Pirtler György jelentkezett és Pirtler ajánlatát fogadták el. Az épületasztalos munkákat Lakézi János asztalos kapta.³³

Az ácsmunkák árajánlatát Makk József uradalmi építőmester vizsgálta át és Menhart József ács árajánlata ellenében Niederajter Antal ács ajánlata került elfogadásra. A tanácsi határozat kiemelte, hogy Niederajter „minden féle közterheket viselt” ember. Az ácsok megegyezésénél a szokásos formula itt sem hiányzott: „meg tiltván minazonáltal a forgátsoknak és egyéb darab fáknak akármilyen szín alatt való elvittele.”³⁴

Tapolcafőről Lutor Istvántól vásároltak az alapba

26 öl terméskövet.³⁵ Langspitz János kőfaragó és az épületen dolgozó fazekas legények szállást és ételment kaptak.³⁶ A győri Mangeltz József kőfaragómester és két legénye készítette el az épület utcai homlokzatán levő lábazati köveket és sarokköveket, őket külön hozatták Győrből.³⁷ Mangeltz végszámlája különben 1462 f 15 x volt.³⁸

1822. októberében a Duna alacsony volt, hogy a „kö a Bányákról Győrig . . . hajókon fel nem vitethettek” és így október végén a készen levő épületbe egyenlőre falépcsőket helyeztek el. Így okt. 30-án már itt folytatták a tisztújító gyűlést.³⁹ Dec. 17-én már arról értesülünk, hogy 3 pápai polgár önként felajánlotta kocsiját és lovait (Pánkl Simon, Ibi Ferenc és Niederajter Antal) a Győrben elkészített „és vett vörös márvány köveknek” a város fuvarosaival együtt való hazaszállításáért.⁴⁰

Az áccsal való megegyezés értelmében az összes ácsmunka összege summásan 1400 Vfk. Ebben a tető egésze is értendő. Mindezeket a munkákat június végéig kellett befejezni.⁴¹

Fenti összeget 1823-ban még meg kellett emelni.⁴²

Pirtler György lakatosmester 6400 F előleget vett fel. Mindennek felülvizsgálatára csak 1823. február végén került sor.⁴³ Vasárukat Kárpits Józseftől vásárolták.⁴⁴

Lakézi János asztalosmester ugyancsak az új épületen dolgozott.⁴⁵

Sziffert János „kolompáros” a tető pártázatát és a homlokzat vörös rézzel való bevonását végezte el, a réz és feldolgozásának fontját 32 x-el számítva 732 f 42 x a végszámlája.⁴⁶ Ide tartozik Gottlieb Simon „kép írónak” műve, amikor „ezen Pápa Belső Városának a petsétyén és zászlóin lévő Czimere, ugymint Sz István első Martyr képe vas pléhre olajos festékekkel ki festve belé is helyhez tettevén.”⁴⁷

Erről a címerről említi Horváth és Tóth, hogy az heraldikailag hamis bővítésű.⁴⁸ Ismeretlen az első változtatás ideje.

Vinter Mátyás pápai keménycserépgyárából 5,5 q alabástrom gipszet vettek (q-ja 15 f) az új épület falának kifehérítéséhez.⁴⁹ Pauli Mihály kőműves gipszből készített virágokat a külső ablakok fölé.⁵⁰ Rusztler Mihály festőnek az elvégzett festőmunkáikért 650 f-t fizettek ki.⁵¹ Irenka Teophilus „bágyogónak” a munkája: „a Városháza ablakjaihoz belőlről az ablakok izzadása miatt tsinált”.⁵² Horváth Pál üvegemester az ablakokat 503 f-rt csinálta meg.⁵³ A pinceablakokra drótos üvegeket rakott (gaterok).⁵⁴

Reguli György kádármester a tűzoltó felszereléshez szükséges kádakat készítette el.⁵⁵

A felső folyosók „ki flastromozásához” Győrből, Flanderer Ignáctól vásároltak 200 db négyzetletes fehér márványlapot (darabja 48 x).⁵⁶ Az udvart kövekkel „flastromoztatták” ki. Koppendorfer Ferenc 89 □-ölet dolgozott be (öle 25 garas).⁵⁷

1823. okt-ban az új városháza előtti, az építés alatt

megrongálódott, 22 □-ól terület újonnan flastromozása 22 f-ért történt.⁵⁸ =

Reigner Mátyás pápai fazekassal nem tudtak meg-
egyezni a városházi kályhák elkészítésére és ezért
Győrben, Darhauer János győri fazekastól országos
vásáron 6 kályhát vettek meg 380 f-ért.⁵⁹

A méz beszerzésénél észrevehető hiányok vonat-
koznak a téglá tanácsülési jegyzőkönyvi kimutatására
is. Úgy gondoljuk, hogy ez sem a teljes felhasznált
mennyiség.

A városi közönség nevében Horváth Pál városi bíró,
Szabó Ferenc jegyző és Kárpits József „népszószóló”
elküldettek nagyalásnyi Bartza Ádám táblabíró és
uradalmi prefektushoz a téglá megszerzésének ügyé-
ben. A prefektus ígéretet tett, hogy a téglát és a
cserepet ahonnan kívánják és olyan áron, amibe
magának a grófnak kerül, megszerzi. Az uraságnál
kieszközölték, hogy a városi kassza éveken át fizet-
hesse vissza a megállapított árat.⁶⁰ Az első tétel, 30
ezer téglá a kupi kemencéből érkezett,⁶¹ márciusban.
Tehát addig bizonyára a bontott téglával falaztak.
Majd a pápai, olaszfalui, ismét a kupi, borsosgyőri
kemencéből érkezett összesen 137 600 db. Cserép-
zindelyt Pápáról kaptak 12 ezer db-ot. 200 db
„pártázat-téglá” is érkezett. Június 22-én jött meg az
utolsó szállítmány.

Június 22-én újabb 50 ezer téglát kért a prefek-
tustól Rikkotty Pál tanácsstag, Mihátzy Ignác aljegy-
ző és Kárpits József népszószóló. A prefektus olyan
árat szabott meg, mint bármely más idegennek és az
addig hitelezett téglák árat is folyó évi nov. 1-ig
követelte, ellentétben márciusi ígéretével. Mindennek
az oka, hogy jún. 13-án a város a plébánosnak a papi
pénzt megtagadta és nem vállalta el a templom és
plébánia javítását. Így akart az uradalom „engedetlen
alattvalóin” bosszút állni. Erre a városi tanács hivatalos
írásbeli jelentésében helytelenítette a téglák ked-
vezményes árának megváltoztatását. Nyilván az ol-
csóbb téglaszállítmány ellenében a plébániatemplom
és a plébánia javítását, és szekeres napszámot kért.
Elhatározták ezért a hitelezett tégláknak a megsza-
bott határidőre való kifizetését. Az uradalom tehát
ebben az esetben olyan dolgot követelt, amelyre a
Contractus szerint a város köteles. A határozat végén
a város méltán felháborodva jelentette ki, hogy a
prefektus a város küldötteit személyeikben kisebbit-
teni akarta és minduntalan bosszúállással fenyegető-
zött.⁶²

Úgy tudjuk, hogy 1825. aug. 31-én egyezség
történt a járandóságokról a plébános és a hívek
között.⁶³ Majd a következő évben ismét egyezsége
léptek a templom és a plébánia tatarozására,⁶⁴
amelyet a belső és az alsó városi tanács küldöttsége
írta alá. A földesúr a szabad plébánosválasztási joga
1784-ben tűnik fel a maga valóságában először: Simon
Györgyöt a veszprémi püspök az „Esterházyak be-
mutatása alapján plébánosnak” nevezte ki.⁶⁵

A június 22-i tanácsi határozatból kiderült, hogy a

téglá ára ezrenként 20 f. A cserépszindely ára ezren-
ként 28 f. A pártázat téglá darabja 6 x.

Az építkezéshez szükséges faanyagot a legkülön-
bözőbb helyekről vették. Pápán magánosoktól, vala-
mint Krotta Salamon zsidótól és Latzi Mihály fakeres-
kedőtől. A Somogyi uraságtól és Mórichidán az urada-
lomtól is vásároltak. Győrben négy fakereskedőtől,
Kislődön, Takácsin és Vanyolán pedig magánosoktól
szerezték be a megfelelő faanyagot. Szilágyi János
„keszői” lakostól 100 kéve nádat vettek. Ugyancsak
rendelést adtak le Czink Ferenc kötélverőnél és Ibi
Ferenc kovácsnál. A faanyag vásárlása még 1823-ban
is tartott. A kapuzsín padlózása 1823. máj. 10-én
fejeződött be.⁶⁶

1822. okt. 30-án már az új épületben tartották az
új tisztújítást, hiszen a tanácsi határozat is megállapí-
totta, hogy ekkora „a szobák lakható állapotban”
kerüljenek. Így tehát a városháza már működött és
mégis az irodalom úgy tartja számon, hogy csak a
következő évben készült az el.⁶⁷

Fontos volna számunkra azután megállapítani,
hogy milyen szobákban milyen irodák voltak. Az „U”
alakú épület alaprajzain (2. ábra) a szobák száma
megállapítható ugyan, de nem biztos, hogy ez érvé-
nyes az 1822. évre is. 10-nél több szobára viszont
kevés az előbb említett győri 6 kályha. Lehet, hogy a
régi kályhákat újra tudták rakatni. Ki lehetne indulni
az akkori tanács létszámából is. A vezetőség 10
személyből állott, a város élén levő bíróval, majd
ehhez járult 11 tanácsbeli és választott személy, akik
az 1822. évi tanácsülési jegyzőkönyv alapján 39-en
voltak,⁶⁸ holott a választott személyek a tulajdon-
képpen „60 személyek”. Egy tisztújító gyűlés alkal-
mával összesen 50–60 személy lehetett jelen, amely-
nek helyiségét az első emeleti kapu fölött levő
szobában gondoljuk. A fizetésért dolgozó, a rangot is
viselő (a 2 vásárbíró esetleg nem számítva) 8 személy-
nek feltétlenül kellett iroda. A kisebb rangú írnokok-
kal együtt bizonyára 10 szobára volt szükségük.

Érdemesnek tartjuk néhány éven át még figyelni (a
hiányos adatok alapján is) a városházán történt
változásokat. 1841-ben „az emeleten levő márvány
köveken” a gyakran keletkező jégréteg veszélyessége
miatt a lépcsőktől a „cancelláriáig bekanyaruló
deszka padlózatig” a kőpadokat „olcsóbb áru pak-
rócczal” való befedését rendelték el.⁶⁹ 1842-ben a 3
városrészből jelöltek „Tanácsbeli urakat” és „válasz-
tott személyeket.”⁷⁰ Ez év novemberében egy újabb
határozatból arról értesülünk, hogy az archívum és a
kancellária két egymásba nyíló szoba volt. Az 1.
emeleten a gyámsági hivatal a „60 személyek” szobája
helyére került. Így tehát az 1. emeleten a gyámhivatal
és a kancellária egymással szembe kerültek. Az akkori
gyámsági szoba két kis szobából állott: adóvevői és
alapítványi pénztári szobából. A két őrségben levő
hajdú szobája a Ny-i részen a földszinten volt: a hajdú
lakása 2 szobából állott.⁷¹

1845-ben a zálogház a városházán volt és a 3

hadjúnak felváltva volt kötelessége az értékeket fegyverrel őrizni.⁷² 1853-ban készítette el Németh András lakatos a lépcsők alja elé szánt vaskaput.⁷³ Ez év szeptemberében költözött ki az alsó „lakrészt”-ből a csendőrség, majd azt a pénzügyőrségnek adták ki bérbe.⁷⁴ 6 évvel később a gyámhivatalba akarták a pénztári hivatalt költöztetni.⁷⁵ 1892. júliusában értesülünk emeleti építkezésről, bizonyára a hátsó traktusban.⁷⁶ Végül, 1910-ben a Pápai Hírlap jelentette, hogy a városházi építkezés aug. 6-án befejeződött. A kapu mellett a pénztárhelyiségből rendőrszoba lett. A pénztári hivatal a földszint északi szárnyába került. A hátsó épületszárnyba (Steinberger-féle házba) költözött a mérnöki hivatal és a fogyasztási adóhivatal.⁷⁷

A városház építésével kapcsolatban érdemes megvizsgálni, hogy miképpen tudott a belső város vezetősége a szokásos bevételeken jóval felüli összegekhez jutni. Ennek egyik megoldása a kölcsönök felvétele, amelyet a bíró és munkatársai meghirdettek. A határozat még 1822. márc. 18-án megszületett, mert az összegek felvételére a „Prefectus Urtól engedelmet adatott”,⁷⁸ s a várkastélyba ment küldöttség a kölcsönök, adósságok felvételéért folyamodhatott.

A kölcsönadók között szerepelt nagyobb összeggel az első a pátkai kasznár, Huszty József, Arzensperger Péter serfőző, maga Bischitzky Maximilián a tanács építő perceptora, Gietting József pápai uradalmi serfőző, Holczer András nyúli tisztartó, majd a városi szegény ispotály, a városi tűzikassza, Szakonyi Ferenc tanácsbeli, Veichbad József solti serfőző, öreg Gold Antal tímármester, Aigner Sámuel szentbékllai kasznár. A pénzt, többnyire papír váltóforintban, néha ezüstben 6%-os kamatra vették fel. Így megtudjuk, hogy 1 ezüst forint 2,4 „cedulabeli váltóforint”.⁷⁹ 1834-ben már csak 5%-ot kapott a kölcsönadó. Két alkalommal aranyban kölcsönzött Bischitzky a városnak és ennek átszámítása 1 császári arany 11 vft 15 x.⁸⁰ Az első befizetés 1822. márc. 18., az utolsó 1842. dec. 7. volt. Újabb pénzszerzési módja is volt a tanácsnak. Házbérbevalláskor 5 vft a taksa az építőpénztár felé. 1826. máj. 6-á óta folyt be többkisebb tétel. Esküdti válság címén is leginkább 10 vft volt a taksa. A különböző ügyekben járók több esetben adtak ajándékképpen kisebb összeget.

Az újonc polgárnak is illett bizonyos taksát fizetnie polgári felvétele hivatalos aktusánál. 131 tételben maradt fenn a felvett adósságokról szóló kimutatás. 1842 év végéig az összes felvett kölcsön, amely a megmaradt jegyzőkönyvekben fennmaradt 39,997 vft 30 xr.

A kölcsönfelvétel másik nagy tétele az árvák értékéből származott. Erről nem maradt meg tételes kimutatás. A meglevő jegyzőkönyvben talált határozatok szerint értéke 6500 vft. Az utolsó feljegyzés 1826-ból való.⁸¹

A földbérletekből ugyancsak származtak építő-kassza-beli bevételek. Nagyon hiányosan közölték a bevételeket. A számadáskönyvek elkallódása miatt

sem szerezhettünk pontosabb adatokat. 1821. nov-ben választották meg Bischitzky Maximiliánt építő perceptornak.⁸² Ekkor határozták el azt is, hogy a befolyó földbérletek is az építő pénztárba folyjanak be. A földbérletek ügyében 1822. júl. 11-én történt az első érdemleges döntés. A tőke kamatainak kifizetésére és évenként legalább egyszer vft visszafizetésére szükséges összeget, a Várospuszta Gyimóti földek után járó bérleti díjat kellett a polgárok közt licitáció révén bekasszálni. Az előbbi földeket, kis bérleti díj ellenében, a belső városi polgárok használták, és a városi tanács tagjai a szolgálkakkal együtt ingyen művelték. Ha licitációval keltek el a földek akkor is számítani kellett a jegyzők és a „concentios városi szolgálk” ingyen földjeire. A pusztán levő zabföldeket is – bérbe – elárverezték. A határozat értelmében a fent említett földeket 6 egymást követő évre adták bérbe.⁸³

Ez év októberében értesülünk arról, hogy a legújabb szerződéskötés szerint a földekről a bér egy fél évre 1495 vft 30 1/4 x.

Ma a vaszari határba eső jó földeket a pápaiak vették bérbe.

Az 1841. októberi újabb határozat szerint „a hitelezett tőke pénzek azon földek hasznélvezet segítségével Isten kegyelméből majd nem vég képpen vissza fizetettek.” Így a földek bére helyett minden tanácsbeli 50 ezüst ft kapott a város közönséges pénztárából. Az 1841/42. évben az adófizetés alól is felmentették őket.⁸⁴

1822. okt. 5-én egy újabb határozathozatalkor értesülünk a városháza alatt levő nagy pince első bérbeadásáról. Az első bérlő Koller Klára asszonyság, néhai Györgyi Imre devecseri Esterházy birtokon működő tisztartó özvegye. Valószínűen a pincében bort tároltak. Fél évre az „Árenda” 50 f volt.⁸⁵ Csak 1826-ban értesülünk a bor tárolásáról.⁸⁶ 1835-ben Majer György a pince bérlője.⁸⁷ Foglalkozását nem említi a tanácsi határozat Majernek, de bizonyára a posztókereskedőről és keménycserép-gyárosról szerezhettünk újabb adatot.

1854-től 6 éven át a városi jegyző, Könnye Ferenc bérlő az előbbi helyiséget.⁸⁸

A már említett földszinti boltok bérlőiről is vannak feljegyzések. 1822. okt. 5-től kezdve Obermajer József kalmár az első bérlő az egyik boltban. Egy évre a bér 125 ft.⁸⁹ Majd újabb kalmárok, posztósok, órás, borbély, könyvkötő és különböző mesterségbeliek éveken át a bérlők. Kimutatásaink nem pontosak, hiszen a jegyzőkönyvek sem említik mindig mind a két üzletet. Így csak a meglevő adatok alapján állítottuk össze az üzletek bérlőinek időrendbeli listáját:

1822: Obermajer József kalmár, 1823: Bernhard József órás, 1826: Pacham József kalmár, 1834: Csepen József kalmár két boltban, 1835: Heim Mihály posztós a déli boltban, 1841: Hevner József-

É-i bolt, 1841: Heim Mihály posztós-D-i bolt, 1841: Scharenszek János, 1856: Érsek szabó-É-i bolt, mértékbélyegzési hivatal, Nagy János borbély, 1872: Guthman Mayer szabó, 1875: Stampfl Gusztáv, 1876: Ruzicsek Sámuel, 1879–82: Messzerer Vilmos, Poppi Mátyás könyvkötők, 1881–82: Kovács József szíjgyártó, 1885–1897: Weinberger Mór, 1888: Vermes

Andrásné, 1888: Mayer Adolf könyvkötő, Süle József férfisabó, 1895: Weisz Samu ruhakereskedő, 1897: Schlosser István cipész, 1903: Sijjártó Gyula órás és aranyműves-É-i bolt. Szóbeli közlések: Kreutz szíjgyártó, Osterman férfikalapos, 1920-as évek Majer István könyvkötő-D-i bolt, Vajtai Erzsébet női kalapos É-i bolt, Németh Pál borbély-D-i bolt.

JEGYZETEK

1. BOGNÁR I. E., Pápa településföldrajza. Pápa 1934 104.
2. Pápa Város Tjvk 1934. nov. 5. 255/840, Veszprém megyei Levéltár, törzsszám: V.2.a. (Továbbá csak dátum és oldalszám, pontszám)
3. KOVÁCS E., Pápa. Szeged 1939 43.
4. FÉNYES E., Magyarország leírása. Pest 1847 I.k. 431.
5. FÉNYES op. cit. 431.
6. GERŐ–SEDLMAYR, Pápa Bp. 1959 41–42. kép
7. BOGNÁR op. cit. 10. ábra, GERŐ–SEDLMAYR op. cit. 137–138.
8. 1818. febr. 17. 34/96
9. ibid.
10. 1818. máj. 2. 45/134
11. 1821. szept. 17. 105/360
12. 1821. szept. 20. 106/364
13. 1821. okt. 27. 116/410
14. Pápa belvárosi r.k. plébánia anyakönyveiből.
15. GERŐ–SEDLMAYR op. cit.
16. A mai megyeház elődje a pápai várkastély Nádortermei festményén nem látszik.
17. 1822. márc. 2. 23/83
18. Megyei Tjvk 1821. nov. 5, 1547/505, 1822. márc. 4, 373/340.
19. 1822. jan. 7. 3–4/10
20. 1822. jan. 7. 5/11
21. 1822. jan. 7. 5–6/17, 1821. jan. 9-én a 45/78-ból megtudjuk, hogy uradalmi funduson van a megyeház. Esterházy önként felajánlja a házhelyet a megyének.
22. 1822. febr. 13. 16/64
23. 1822. febr. 16. 17/68, 1822. márc. 2. 24/90
24. 1822. febr. 25. 22/81
25. 1822. márc. 6. 25/94
26. 1822. jan. 12. 6/18
27. 1813. évi megyei árszabás 40. PHM lelt. sz.:
28. 1822. febr. 23. 21/77
29. 1822. márc. 30. 34/132
30. 1822. jan. 12. 6/18
31. 1822. febr. 23. 21/77
32. 1822. márc. 2. 23/84
33. 1822. febr. 25. 22–23/82
34. 1822. márc. 6. 24–25/91
35. 1822. febr. 16. 17/67
36. 1823. febr. 22. 16/60
37. 1822. máj. 15. 54/218
38. 1822. dec. 18. 140/581
39. 1822. okt. 30. 125/504
40. 1822. dec. 17. 140/581
41. 1823. febr. 22. 19/73
42. 1823. febr. 23. 21/78
43. 1823. febr. 22. 19/73
44. 1822. márc. 6. 25/92
45. 1822. máj. 11. 52/207
46. 1822. szept. 21. 102/416
47. 1822. szept. 21. 103/417
48. HORVÁTH E.–TÓTH E., Pápa megyei város múltja, jelene és környéke Pápa 1936 ...
49. 1822. okt. 16. 119/484
50. 1822. nov. 9. 131/536
51. 1823. máj. 15. 47/206
52. 1823. jan. 4. 2/7
53. 1823. márc. 8. 26/102
54. 1823. dec. 6. 124/485
55. 1823. júl. 19. 75/311
56. 1822. dec. 7. 138/570
57. 1822. dec. 14. 139/575
58. 1823. okt. 25. 105/416
59. 1822. szept. 21. 102/416
60. 1822. márc. 18. 31/116
61. 1822. márc. 23. 32–33/121
62. 1822. jún. 15. 67/270
63. KISS J., A pápai plébánia története. Veszprém 1908 203–205.
64. op. cit. 206.
65. op. cit. 133.
66. 1823. máj. 10. 45/192
67. HORVÁTH–TÓTH op. cit. 85., BOGNÁR op. cit. 104., GERŐ–SEDLMAYR op. cit. 133.
68. 1822. évi jvk. ülésein részt vett személyek: Horváth Pál bírósági, nemes Kovács Erasmus jegyző, Kárpits József népszószóló, vasáros, Pánkl Simon gyamatya, Szakonyi Antal hadnagy, Velsz János adóvevő, Ceglédi Antal vásárbíró, szűcs, Ibi Ferenc vásárbíró, Kovács, Pauer József örökös fundacionális tőke pénzek számadója, „tanács ur”, Bischitzky Maximilián „építő perceptor”, választott személy. „Tanács urak”: Czillinger Leopold, Ettl Mátyás, Kollonits János, Lakézi János asztalos, Lukits László, Matsovits József, Menyhárt Ferenc, Pallya Pál, Pauer József, Rikotty Pál kalmár, Szakonyi Ferenc. Választott személyek: Balogh József lakatos, Bellavits Márton, Bischitzky János „szappanyos”, (patricarius?), Bischitzky Maximilián, Bischitzky Miksa (?), Dobosi György szűcs, Fischer Leopold, Fittler István csizmadia, Fittler Simon, Gylókai Mihály, Habeller József szíjgyártó, Házi Ferenc, Hegedüs Imre, „ör”. Hegedüs Pál, Kis József csapó, Kitsovits Ferenc, Koller Ferenc, Kopf Antal, Korpits József, Körmendi József, Kunte János, Lueff Ferenc, Lukonits József szűcs, Morvai József, Nyékai Pál, Passinger János, Pauli Mihály kőműves, Reguli György kádár, Riedl János kalmár, Romleitner Károly, Scharenpeck Márton, Soós József, Schwartz József, Sziffert János rézműves, ifj. Takáts József varga, Tamasits Imre szűcs, Verseghy István, Vingler Fridolin órás, Vitze Imre.
69. 1841. jan. 2. 1/4
70. 1842. okt. 26. 234–237/948–949
71. 1842. nov. 12. 259–262/1016
72. 1845. ápr. 17. 97/454
73. 1853. jún. 18. 85–86/512
74. 1853. szept. 3. 132/732
75. 1859. jan. 10. 8,10/22
76. 1892. júl. 16. és 23. 928, 950
77. Pápai Hírlap 1910. aug. 6. sz. 3.
78. 1822. márc. 18. 30/112
79. 1826. máj. 20. 87/286
80. 1841. okt. 30. 136/847
81. 1826. aug. 26. 144/478
82. 1821. nov. 13. 128/474
83. 1822. júl. 11. 75–76/300
84. 1841. okt. 25. 230–231/827
85. 1822. okt. 5. 113/458
86. 1826. jún. 17. 104/351
87. 1835. máj. 9. 96/371
88. 1852. dec. 17. 975/233
89. 1822. okt. 5. 111/450.

DER BAU DES RATHAUSES DER STADT PÁPA UND EINIGE DATEN AUS SEINER WIRKUNG

Am Anfang des 19. Jahrhunderts besteht die Stadt Pápa aus drei Teilen: die innere und zwei äussere Städte. Das Rathaus von der inneren Stadt war in dieser Zeit in so einem schlechtem Zustand, dass bei einem grossem Regen der Hof und die Keller der Nachbargrundstücke mit Wasser überschwemmt waren. Darum musste ein neues Rathauserbaut werden. Man hat die Kanzlei, das Tutoralis-Büro und das Archiv in den hinteren Trakt geräumt.

Den neuen Plan haben am 7 Januar 1822 der Architekt Josef Makk und der Maurermeister Michael Pauli überprüft. Das alte Gebäude wurde abgerissen und am 13 Februar fand bereits die feierliche Grendsteinlegung statt. Die Arbeit bestellte man bei den Dachdeckern, den Maurern und den Zimmerleuten und diese haben sich bei der Bezahlung einigt. Alle „Überschläge“ hat man am Ende Monats geprüft.

Südlich von Pápa in Tapolcafő hat der Rat Bruchstein gekauft für das Fundament des Gebäudes, den Stein hat ein Steinmetz aus Győr bearbeitet. Ende Oktober war das neue Rathaus schon so weit fertig, dass nur die rote Marmorstufen fehlten, weil diese wegen des niedrigen Wasserstandes in der kleinen Donau von der Steingrube nicht geliefert werden konnten. Deswegen musste man provisorisch Holzstufen anbauen. Im Dezember sind schliesslich die Marmorstufen angekommen.

Der Zimmermann, der Schlosser und der Blechschläger haben Vorschuss bekommen und danach wurde die Rech-

nung bezahlt. Ausser den hiesigen Industriellen kam ein Pflastermacher aus Győr nach Pápa zur Arbeit. Auf dem Markt von Győr hatte man 5 Öfen gekauft.

Von dem herrschaftlichen Schloss hat der Präfekt dem Rat mit begünstigten Preis Ziegeln versprochen. Aber nach kleinen Unstimmigkeiten hat der Rat schliesslich für die Ziegeln und Dachziegeln den vollen Preis ausgezahlt. Das Bauholz hat man in der Gegend und in mehreren Städten eingekauft.

Am 30 Oktober im Jahre 1822 hat man schon in dem neuen einstöckigen Rathaus die Restauration gehalten. Aus dem mangelhaften Protokollen haben wir versucht die Funktion mancher Zimmer zu rekonstruieren.

Im Jahre 1845 war das Versatzamt in diesem Gebäude, und in jeder Nacht mussten drei Haiduken mit Gewehr es bewachen. Im Jahre 1892 hat man einen Teil des Rathauses weitergebaut.

Beim Aufbau waren die gewöhnlichen Einnahmen der Stadt wenig für die grossen Ausgaben und darum waren Anleihen, Grundbestände, die Vermietung der grossen Kellers unter dem Rathaus und am Erdgeschoss die Läden nützlich.

Wir zeigen schliesslich die neuen Siegel von Pápa im 19. Jahrhundert und die Fahne der Stadt.

Anschrift des Verfassers: dr. Sándor Mithay
Helytörténeti Múzeum
H-8500 Pápa

Veszprém megye és a Szövetséges Hatalmak stratégiai légitámadásai a második világháborúban

VERESS D. CSABA

A második világháború után – 1946-ban – kiadott statisztikai adatok szerint 1944–45-ben Veszprém városát 86 légitámadás érte, amelyek során életét veszítette mintegy 250 polgári személy és ismeretlen számú katoná, s a lakóházak 75,5%-a sérült meg.

Pápa városát ért légitámadások alkalmával meghalt mintegy 115 polgári személy és ismeretlen számú katoná, s a lakóházak 49,6%-a rongálódott meg. Várpalotán a légitámadások során mintegy 80 polgári személy lelte halálát és a lakóházak 71,3%-a szenvedett károkat.

A (történelmi) Veszprém megyének 205 lakott helységéből 92 szenvedett el egy vagy több légitámadást, s a légitámadások, harci cselekmények következtében a (történelmi) Veszprém megyében 2050 polgári személy veszítette életét, s az összes lakóházak 25,2%-a pusztult el vagy sérült meg különböző mértékben.¹

I.

A polgári légoltalom és a katonai légvédelem kiépítése, valamint a magyar katonai repülés Veszprém megyében 1937-től 1941 júniusáig, Magyarországnak a második világháborúba való belépéséig.

Az 1936. augusztus 22-én Berchtesgadenben lezajlott német–magyar kormány szintű tárgyalások – Hitler és Horthy között – döntő jelentőségűek voltak a következő évek magyar külpolitikai irányvonalára. Horthy Miklós, Magyarország kormányzója 17 oldalas memorandumban foglalta össze Magyarország és a Kis-antant államok között – a trianoni békekötés óta – fennálló feszültség megoldásának tervezetét. Horthy véleménye szerint ez a feszültség csak katonai eszközökkel volt megoldható. Álláspontja szerint elsőnek Csehszlovákia ellen kell preventív háborút indítani, s csak ezután kerülhet terítékre a Jugoszláviával és Romániával fennálló ellentétek katonai megoldása.²

A magyar politikai-katonai vezetés a feszültség megoldását egyértelműen csak erőszakos, fegyveres formában látta megoldhatónak, de ehhez Németország diplomáciai-katonai segítségével volt létfontosságú. Egy várható háború pedig egy eddig ismeretlen tényezővel – a légi háborúval fenyegetett. Egy – a hátszínre került – légi háború esetén pedig fel kellett ké-

szülni a polgári légoltalomra, valamint a katonai légvédelemre és a saját légierő kiépítésére. Négy hónappal a Hitler–Horthy találkozó után, 1936. december 24-én már konkrét formában vetődtek fel egy a Kis-antanttal kapcsolatos háború problémái. Az említett napon az Országos Frontharcos Szövetség Veszprémi Főcsoportjának rendezésében – a veszprémi Petőfi Színházban – Nyiri László ny. vezérkari ezredes előadást tartott, amelyben kifejtette, hogy Magyarország helyzete az ellenséges légitámadások tekintetében igen súlyos. A Kis-antant államok közül Csehszlovákia erős és ütöképes légierővel rendelkezik, kimondottan támadó jelleggel, ezt követi Jugoszlávia és bizonyos mértékig elmaradva Románia. A Kis-antant összesen mintegy 3–4000 repülőgéppel rendelkezik. Mivel Magyarország K–Ny-i irányban két óra alatt, É–D-i irányban egy óra alatt átrepülhető, városaink, ipari gócpontjaink egy hadüzenet után percekkel megtámadhatók. Ezért kötelességünk a passzív polgári légoltalom és az aktív katonai légvédelem hathatós megszervezése.³

1937. márciusától – a légoltalomról kiadott 1935. júl. 20-i XII. törvénycikkre hivatkozva – megkezdték a légitámadásoktól veszélyeztetett városok polgári légoltalmának kiépítését. Március 30-án a veszprémi polgármesteri hivatal utasította a Városi Mérnöki Hivatalt, hogy a városi tűzoltóparancsnokság kérésére készítsen költségvetést a városban építendő légoltalmi víztároló medencék és vízcsepők készítésére. Április 25-én a város légoltalmi bizottsága – vezetője dr. Tekerkes Lajos h. polgármester – közölte, hogy a Veszprém Vármegye c. hetilap ezentúl külön rovatot nyit a légoltalom kérdéseiről. Május 2-től kezdve az említett újság folyamatosan közölte Molnár László városi tűzoltóparancsnok tájékoztató cikksorozatát, amelyet ezzel a mondattal nyitott meg: „Új veszély előtt állunk, tehát védekezzünk! A légitámadások elleni légoltalom a polgári lakosság szempontjából: önvédelem!” Egyúttal elrendelte – december 31-i határidővel – a padlások lomtalanítását a tűzveszély megelőzésére. Ugyanakkor a lap felhívta a figyelmet a – Magyar Légoltalmi Liga által – a budapesti Nemzetközi Vásáron rendezett légoltalmi kiállításra és filmvetítésre, hogy azt okvetlenül tekintse meg az, aki Budapestre utazik. Május 22-én Veszprém város polgármestere – hivatkozva a m. kir. honvédelmi miniszter 2060/eln. OLP/C. 1936. sz. rendeletében kiadott

„Légoltalmi Utasítás” 82. sz. pontjára –, utasította a város üzemait, hogy készítsenek Légoltalmi Tervet az alábbi szempontok alapján: a) Vezető személye, b) Riasztás megszervezése, c) Elsötétítés megszervezése, d) Tűzvédelmi intézkedések, e) Az üzem folytonosságának biztosítása, f) Óvóhelyek, g) Egyéni gázvédelem, h) Segélyhelyek, segélyosztások szervezése.

1937. augusztus 22-én, vasárnap délelőtt a veszprémi MOVE sporttelepen a veszprémi Önkéntes Tűzoltó Testület – a fűzfői és péti gyártelepek tűzoltóegységeivel együtt – tűzoltó és légoltalmi bemutatót tartottak, amelynek során a fűzfőgyártelepi tűzoltók bemutattak egy harcászatról való mentési gyakorlatot, majd bemutattak egy – eddig még sohasem látott – haboltási gyakorlatot gyújtóbomba-támadás imitáció keretében. A bemutatót dr. Tekerés Lajos helyettes polgármester, városi légoltalmi vezető beszéde fejezte be, aki újra kihangsúlyozta a polgári légoltalom megszervezésének fontosságát, mert egy esetleges háború esetén a légitámadások óriási veszélyt jelentenek a polgári lakosságra!

A polgári légoltalom megszervezésének első feladata a riasztás korszerű megszervezése volt. 1937. november elején a Veszprémi Városi Mérnöki Hivatal – helyi kipróbálásra – 3–4 km hallósugarú légoltalmi szirénát kért a budapesti Szalai László Rt. Villamos Szerelési Anyagok és Készülékek Gyáráról, az Engel Károly Elektromos Szerelési Anyagok és Készülékek Gyáráról, valamint az „Elektor, Karl W. Müller u. Co.” esslingeni cég magyarországi képviselőjétől. Megjegyzendő, hogy a megye más városaiban és községeiben – így pl. Pápán hosszú ideig nem volt mód légoltalmi szirénák beszerzésére, s a riasztást a harangok féltreverésével oldották meg.

1937. október 13-án Budapesten elsötétítési próba keretében megtartották az első légoltalmi gyakorlatot, majd november 14-én Székesfehérvárott volt hasonló gyakorlat, amelyen Veszprémből dr. Tekerés Lajos h. polgármester, a város légoltalmi vezetője vett részt. A gyakorlat után az Országos Légvédelmi Parancsnokság határozatot hozott, hogy a következő – még nagyobb arányú gyakorlatot – Veszprémben és környékén tartják meg előreláthatóan 1938. januárjában. A határozatot hivatalosan 1937. december 19-én jelentették be a sajtó útján, s az időpontot 1938. január 3-ában szabták meg.

1937. novemberében a magyar kormány utasítást adott ki a polgári lakosság országos központtal és helyi szervezetekkel rendelkező önvédelmi szervezeteinek, a Légoltalmi Ligának megszervezésére. Az országos szervezet december 5-én megalakult, s egyúttal megkezdték az országban hét – a honvéd vegyesdandárok területével egyező – kerület megszervezését. A Veszprém megyei, városi és községi szervezetek a székesfehérvári 2. honvéd vegyesdandár területéhez tartoztak.

1938. január 7-én Veszprémben felszerelték a budapesti Szalai-féle cég által leszállított 1 db 4 kW-os

teljesítményű elektromos légoltalmi szirénát a tűztornyon, a papnevelde (jelenleg Tanácsakadémia) és a rendőrségen (jelenlegi VÁEV-székház), s készenlétben tartottak 3 db kézi szirénát. A szirénák teljesítményét 1938. január 28-án pénteken délelőtt 09–11 óra között próbálták ki öt alkalommal. A próba során 2–2 percig szaggatott üvöltéssel szólaltak meg a szirénák – Veszprém történetében először, de – sajnos! – nem utoljára! A szirénajelzéseket a város különböző pontjain figyelték, hogy felderítsék az esetleges hangárnyékoló területeket.

Az 1937. december 19-én bejelentett nagyszabású légoltalmi gyakorlat előkészítő főpróbájára – a tervezett 1938. január 3-á helyett – február 3-án este 20–23 óra között került sor. Az erre vonatkozó hivatalos felszólítást már január 30-án a polgári lakosság tudomására hozták és elrendelték az elsötétítés megszervezését. Ugyanakkor – 1938. január 10–15. között – a Magyar Vöröskereszt Egylet Veszprémben, a Sziklay János utca 2. sz. alatti cserkészotthonban légoltalmi egészségügyi oktatói tanfolyamot tartott, amelyen 32-en tettek le záróvizsgát.

Annak ellenére, hogy az 1938. február 3-i gyakorlat csak előkészítése volt egy nagyobb méretű gyakorlatnak, az előpróbát is nagy gonddal szervezték és bonyolították le. A gyakorlatra megérkezett az Országos Légvédelmi Parancsnokság parancsnoka: Fábry Dániel ezredes, illetve vezérkari főnöke: Rubiczay István vezérkari őrnagy, a székesfehérvári 2. honvéd vegyesdandár légvédelmi parancsnoka: Domián András ezredes, valamint a helyi hatóságok, Tarnóczy István rendőrfelügyelő, a város légoltalmi parancsnoka, a közeli repülőalakulatok tisztjei és a városi hatóságok. Este 20 órakor a városházán a gyakorlat megbeszélése zajlott, amikor elrendelték a csökkentett világítást: a közvilágítás 677 db lámpájából csak 188 db-ot hagytak égve, de ezeket is ernyővel látták el. A közvilágítás nyolc kapcsolója mellett örökös szerelők a légi-riadó jelére kikapcsolták a teljes közvilágítást, csak 26 kék irányfény maradt égve, s égve maradtak a jutasi repülőter forgalma számára a várostól északra, nyugatra és délre 5–6 km-re felszerelt piros-fehér-piros irányfények. A riasztást a város három pontján felszerelt szirénák bűgása jelezte. A gyakorlat alatt a rendet a rendőrség, a segédrendőrség és a cserkészek tartották fenn. Közben az értekezlet tagjai autóbusszon – a völgyhídon és a Jókai utcán át – a villamoscentrálé melletti vízmedencéhez vonultak, ahol 20 óra 55 perckor Fábry ezredes megadta a légiveszélyre a jelt, amit telefonon továbbítottak a rendőrségre. Az itt megindított vezérsziréna hangjára felüvöltött a város más pontjain felszerelt másik két sziréna is. Egy percen belül sötétbe borult a város, s csupán a vasútállomás zemaforja és Bánd irányából két fénypont világított. Az értekezlet tagjai az ipartelepi vasútállomáson bevárták a Balatonalmádiból érkező vonatot, majd Fábry ezredes elrendelte a légi-riadó beszüntetését, amit a szirénák hosszú, egyenletes bűgással jeleztek. A

bizottság ezután újra a városházára vonult, ahol Fábry ezredes elismerését fejezte ki a gyakorlat jó szervezése és végrehajtása miatt. „... Adja a jó Isten, hogy ne kerüljön sor annak komoly alkalmazására!” – írta a gyakorlatot ismertető – sajnos rossz jónak bizonyuló – újságró a cikk végén.⁴

A megyei sajtó – a Veszprémmegye c. lap – 1938. február 13-i száma értékelt a február 3-i előgyakorlat tapasztalatait. A gyakorlat általában problémamentes volt, de az udvarokra, kertekre néző ajtókat és ablakokat sok helyen nem sötétítették el. Nem volt megfelelő megoldás, hogy a család a riasztás alkalmával aludni tért és eloltotta a villanyt, az elsötétítés megszervezését a családoktól várták. A február 22-re tervezett nagygyakorlatnál a hatóságok a mulasztások ellen kihágási eljárást akartak indítani.

A megyei sajtó 1938. február 20-án közölte, hogy a február 22-re tervezett légtalmi nagygyakorlat méreteiben és fontosságában a budapesti után a legnagyobb jelentőségű lesz, s Veszprémen kívül kiterjed Balatonalmádi, Balatonkenese, Berhida, Gyulafirátót, Hajmáskér, Kádárta, Királysztistván, Litér, Őskü, Papkeszi, Peremarton, Sóly, Szentkirályszabadja, Várpalota, Vilonya, Vörösberény, Fűzfő, Pétfürdő területére is. A sajtó és a kiosztott szórócédulák, plakátok elrendelték, hogy a gyakorlat kezdetét 20 órakor – szirénajelzés nélkül – csökkentett világítás jelzi, a teljes elsötétítést pedig a szirénák üvöltő bűgása jelenti be. Ettől kezdve tilos az utcákon tartózkodni 23 óráig, a gyakorlat teljes befejezéséig.

Február 22-én este a gyakorlat vezető törzse (pk.: Domián András ezredes, a 2. honvéd vegyesdandár légvédelmi parancsnoka) a veszprémi 1. sz. postahivatalban foglalt helyet, ahol ismét megjelent az Országos Légvédelmi Parancsnokság parancsnoka és vezérkari főnöke, a városi légvédelmi parancsnok, az iparügyi minisztérium és a MÁV igazgatóság képviselője, sőt az osztrák légvédelmi parancsnokság képviselője is. A törzs távbeszélő összeköttetésben volt a város légtalmi parancsnokságával, a gyakorlatban részt vevő községek légvédelmi parancsnokaival, a városban felállított kárfigyelő és ellenőrző állomásokkal, valamint a 475. sz. iparostanuló cserkészcsapat tagjaiból a Nagylátóhegyen szervezett figyelő- és jelzőőrssel, továbbá a községekben felállított polgári figyelőőrsekkel, akik a – jutasi repülőtérről felszálló – repülőgép közeledését jelezték a törzsnek. A gyakorlat 20 órakor a közvilágítás csökkentésével kezdődött. Ezzel egyidejűleg a városházán értekezletet tartottak, ahol dr. Tekeres Lajos h. polgármester, légtalmi előadó ismertette a gyakorlat általános – és Bokrossy Jenő városi műszaki tanácsos a gyakorlat műszaki részleteit, Molnár László városi tűzoltóparancsnok pedig a gyakorlat programjában szereplő tűzoltóbemutatót. Ezután a tanácskozás résztvevői a Szt. Benedek hegyre vonultak, s onnan ellenőrizték a csökkentett világítás végrehajtását. Ezt követően, 21 óra 14 perckor – amikor a közeledő repülőgép motorzúgása hallhatóvá

vált – a törzs elrendelte a légriadót. Elsőnek az 1. sz. sziréna üvöltött fel, amelyet a hallás után két másik sziréna bűgása követett. Miközben a város teljes sötétségbe borult, a törzs távbeszélőn riasztotta a községeket, de a pályaudvart nem, mert a vasút önálló riasztó alközponttal rendelkezett. A riadó alatt – a gyakorlat tervének megfelelően – a Szt. Imre tér 11. sz. alatti „Hangya” raktárnál gyakorló tűzriadó volt, ahol egy tiszt, 12 tűzoltó és 8 segédtűzoltó tűzoltási imitációt hajtott végre. A szirénák 21 óra 30 perckor fűjték le a légtalmi gyakorlatot, amelyet újabb értékelő megbeszélés követett. A repülőgépen megfigyelő Rudniczay őrnagy és Borsányi százados szerint az elsötétítés teljes és tökéletes volt. Fábry vk. ezredes elismerését fejezte ki a gyakorlat szervezése és végrehajtása végett, s közölte, hogy az országban ez volt az első ilyen nagyszabású gyakorlat, amit valószínűleg egy dunántúli körzeti, majd egy országos gyakorlat fog követni. Március 8-án a m. kir. honvédelmi miniszter is – 420. eln./OLP. 1938. sz. leiratában elismerését fejezte ki: a gyakorlat mind a földi, mind a légi megfigyelés szerint megfelelő volt, az elsötétítés alatt Veszprémben és a kijelölt községekben egyetlen fénypont sem látszott.

Február 22-én – a gyakorlat délelőttjén – a veszprémi vármegyeház nagytermében ismertette az új tűzrendészeti és légvédelmi törvény legfontosabb részeit, kiemelte, hogy a tűzoltóság hatósággá vált, amelynek parancsnokai veszedelem esetén a közbiztonsági szervekkel is rendelkeznek. Rámutatott a légvédelmi törvény azon fontos pontjára is, amely az államnak nemzetvédelmi szempontból jogot ad a magántulajdon igénybevitelére is – légtalmi berendezések építése esetén. Ezt követően az Országos Légvédelmi Parancsnokság parancsnok helyettese, Virágh László őrnagy felhívta a figyelmet a falvak légtalmának megszervezésére is.⁵

1938. júniusában – az 1937. december 5-i utasításkan megfelelően – a megyében sorra alakultak meg az Országos Légtalmi Liga helyi csoportjai a polgári lakosság önvédelmi tevékenységének irányítására. Elsőnek – június 16-án – Pápán alakult meg a helyi csoport Martsa Dániel ny. ezredes vezetésével. A csoport igen aktív tevékenységet fejtett ki: 1938. évben az összalakosság (21 438 fő) részére 42 légtalmi előadást tartottak 9008 fő részvételével, s ezzel egyidejűleg 14 – egyenként háromhetes – tanfolyamot szerveztek 1812 ember bevonásával. A Légtalmi Liga helyi szervezetének ugyanakkor 1278 férfi és 129 női tagja volt.⁶ 1938. június 23-án az Országos Légtalmi Liga veszprémi csoportja is megalakult hivatalosan, de tevékenységét csak 1939. áprilisától kezdte meg.

Az 1938. szeptemberétől rohamosan kiéleződő német és csehszlovák, valamint magyar és csehszlovák ellentétek miatt – országosan és – a megyében is megszervezték a hatósági légtalmi osztagokat, amelyeknek parancsnoka a mindenkor helyi rendőrpá-

rancsnok volt. Veszprémben az osztagok az alábbi készütségi helyeken összpontosultak: a segédrendőrség, a riasztószolgálat és a hírvivők a rendőrkapitányság épületében (Rosos-kúria), a villamos- és vízműhelyreállító osztag a villanytelepen, egy tűzoltó, egy gázfelderítő és egy egészségügyi osztag a szeretetházban és a felsőkereskedelmi iskolában (jelenlegi Ságvári kollégium és 1. sz. Ált. Iskola), egy egészségügyi osztag az OTI székházban és a káptalani jószágfelügyelősegen (kisegítő iskola), egy alkörzet-parancsnokság, egy tűzoltó-, egy gázfelderítő és mentesítő, egy egészségügyi és egy műszaki mentőosztag pedig a városi turista szállóban és a vele egy épületben levő zeneiskolában állomásozott. 1938. október 25-én Veszprémben elrendelték az óvóhelyek szervezett építését. (Ezek véglegesen 1944. októberére készültek el!) A Városháza udvari épületének pincéiben és a nagypincében, a tűzoltóságnál, az ipari tanonciskolában és a rendőrségnél aládúcolással erősítették meg a pincék téglalobozatos födémeit, gáz- és szilánkvédő falakkal zárták le az ablakokat és szénlehányó nyílásokat, vérszűrőket létesítettek. Terveket dolgoztak ki a Rákóczi téren (jelenleg Vöröshadsereg tér) egy nyilvános óvóhely építésére. A város 383 pengő értékben vásárolt 4 db kézi szirénát, gázvédő ruhákat, gázfelderítő készülékeket, kézi szóródobot, poroltót, a MONE Orvosi Műszerüzem Rt.-től 100 db sebkötöző csomagot, 5 db egészségügyi járórtáskát, 5 db hordágyat, 1 db gázorvosi táskát, 1 db oxigénbellelegző készüléket és tartályt.⁷ Ugyanakkor a város üzemeinek külön légoltalmi parancsnokságot állítottak fel (pk.: Sándorfői Béla, helyettese: Nagy István) és azt két körzetre osztották: I. körzet a vízmű (pk.: Takács József főgépész), II. körzet a villamosmű (pk.: Radács Tivadar). A veszprémi hatósági légoltalmi szolgálat első gyakorlatát 1938. október 27-én 19 órakor tartotta meg a Kossuth L. utcában egy gyújtóbomba támadás imitáció formájában, tűzoltással és mentéssel.

1938. novemberében – a német–csehszlovák konfliktus hatására – a m. kir. Honvédelmi Minisztérium országos légoltalmi és légvédelmi gyakorlatot rendelt el.

A november 21–22-én lezajlott gyakorlat Pápán a legnagyobb rendben ment végbe az osztagok és a lakosság részéről. Veszprémben is elfoglalták helyüket a hatósági légoltalmi osztagok, de a polgári lakosság a gyakorlatot nem vette komolyan. A 13 órakor elrendelt légiriadó jelzése után is tovább sétáltak az utcákon, csoportokba verődve hallgatták a szirénákat és lesték, mikor tűnik fel az ellenségnek jelzett repülőgép. A félórával később megismételt légiriadónál – a rendőrök figyelmeztetése ellenére – a fegyelmezetlenség tovább tartott. Csak a gyakorlat második napján viselkedett fegyelmezettebben a veszprémi lakosság.⁸

A m. kir. Honvédelmi Minisztérium 1938. december 1-én újra országos légoltalmi és légvédelmi napokat rendelt el december 1–10 közti napokra, a

pontos időpont előzetes megjelölése nélkül, a Magyar Rádió riasztása útján. A rádióban bejelentett riasztás azonban már másnap, december 2-án reggel 07 órakor megtörtént. A szirénák üvöltésére a hatósági légoltalmi osztagok elfoglalták helyüket, de a mellékutcákban – ahol nem voltak rendőrök – a lakosság újra az utcákon sétált és bámészkodott. A veszprémi hatósági légoltalmi segélyosztagok – a segédrendőrség, a 3. sz. tűzoltó (Csatár u.) és a 3. sz. egészségügyi osztag (Szt. István utcai óvoda) – két gyakorlatot hajtottak végre.

Reggel 08 órakor bombázás imitáció volt a Szt. István utca 56. sz. ház előtt, majd este 20 órakor a Rákóczi téren volt tűzvédelmi gyakorlat. December 2-án déli 12 óra 15 perckor Pápán is megkezdődött a légoltalmi gyakorlat – szirénák hiányában a félrevert harangok és a gyárak szirénáinak jelzésére. A heti vásár ellenére a város utcái gyorsan kiürültek. A képzeletbeli repülőgépek bombákat dobtak le a Széchenyi térre, ahova tűzoltó és mentőosztagok vonultak ki. Délután 13 óra 30 perckor, majd este 21 órakor újra riadót rendeltek el Pápán, s miközben a város páldás rendben sötétségbe borult – képzeletbeli bombák csapódtak be a Szt. Imre téren.⁹ 1938. december 2-án déli 11 óra 15 perctől Tapolcán is légoltalmi riadógyakorlat zajlott le. A riasztás után 9 perccel jelent meg a város felett a „támadó” repülőgép, amely feltételezett légitámadást intézett a Légiforgalmi Vezetőség épülete ellen. Mivel a hatósági légoltalmi osztagok emberei még karszalaggal sem voltak ellátva, több helyen – elsősorban a kültelki részeken – sokan renitens módon viselkedtek velük szemben – írta a Tapolcai Újság 1938. december 4-i száma. A helyi sajtó ugyanakkor bejelentette, hogy eddig Tapolcán egy teljes gáz- és bombabiztos óvóhely már elkészült, egynek építkezése pedig befejezés előtt áll.

A polgári légoltalom megszervezésével párhuzamosan, 1936-tól – az „Előd–II” hadrend kiépítése során – megindult a honi légvédelmi tüzéség megszervezése is. A hadrend szerint azonban a magyar kir. honvédségnek összesen hat – korszerűtlen, gépjárművekre szerelt 1905/08. M. 8 cm-es közepsarkos légvédelmi lövegekből álló – légvédelmi ágyús ütege volt.

Ezt a hat üteget szánták a honi légvédelem számára. A modern légvédelmi tüzéség azonban már 1929-től kiépítés alatt állt. A svéd Bofors-cégtől 1929-ben megvásárolt licens alapján megindult az 1929 M. 8 cm-es „bofors” légvédelmi ágyúk gyártása, valamint a svéd Bostström-cégtől vásárolt licenc alapján a 35 M. 4 cm-es gépágyúk gyártása. 1938-ra 56 db ágyú és 112 db gépágyú készült el, s a kincstár további 80 db ágyút és 186 db gépágyút rendelt. 1939-ben a kincstár – a löiskolák részére – újabb 8 db ágyút rendelt, 1940-ben pedig nagyobb ipartelepek – saját költséjükre és saját légvédelmükre – 8 db ágyút és 16 db gépágyút rendeltek meg. A Légvédelmi Hadtestet 1941. februárban szervezték meg, az 1. légvédelmi dandárból (101., 102., 103., légvédelmi tüzérszattyók), a 2. légvédelmi dandárból (104., 105. légvé-

delmi tüzérsztyályok), a légvédelmi lőiskolából az I–VIII. légvédelmi gépágyús tüzérsztyályokból és az 1–2. gépkocsizó légvédelmi gépágyús ütegből, valamint az 1–13. kerületi légvédelmi központokból.¹⁰ A honi légvédelmi tüzérség végleges felállítására – többszörös átszervezés után – csak 1943. őszén került sor. A légvédelmi figyelő- és jelzőrendszert a budapesti Országos Légvédelmi Központ (Orlékőz vagy Sziklaközpont) koordinálta, s ennek volt alárendelve az 1939-re megszervezett négy, majd 1941-re tizenhárom kerületi légvédelmi központ. A 3. kerületi légvédelmi központ (pk.: Philadelphi Jenő alezredes) Veszprémbe települt, s hatásköre a Dunántúl északnyugati körzetére terjedt ki. A központ összesen 101 figyelőőrsrel – őrsönként 15 honvéddel, 1 db 6 x 30-as látcsővel és egy 1936.M. távbeszélőkészülékkel – rendelkezett. Az 1–9. kerületi légvédelmi központok automatizálása csak 1941. február 27-re fejeződött be s a figyelőőrsök ekkorra gépi kapcsolású üzemmódra lettek kiképezve. A tervezett R–14. F. rádióállomások azonban még ekkorra sem készültek el.

A polgári léggóltalom és a katonai légvédelem fokozatos kiépítése mellett – 1936. október 1-től – megindult az 1938. szeptemberéig „titkos” légierő kiépítése is. A Légügyi Hivatal (LÜH) 1936. nyaratól az országban negyven repülőtér – köztük a Veszprém-jutasi, szentkirályszabadjai, tapolcai, pápai, várpalotai, tótvázsonyi, kenyeri, lesvári, váti stb. építését rendezte el. Ezzel egyidejűleg, 1936. október 1-én Szombathelyen megalakult a LÜH 3. könnyűbombázó ezrede – öt század személyiállomány-keret – gépek nélkül. 1937. május 25-én – a még mindig repülőgépek nélküli – öt századot Veszprém megyébe telepítették. Az ezredparancsnokságot, valamint a 3/I. osztályparancsnokságot és a 3/1. és 3/2. századokat Tapolcán, a 3/3. századot Veszprémbe, a 3/II. osztályparancsnokságot és a 3/4., 3/5. századokat Pápán összpontosították. A századok csak iskola- és gyakorló-repülőgépekkel – pl. a veszprémi 3/3. század 2 db Heinkel HD 22-es, 1 db Bücker Bü–131-es és 2 db Hungaria I. típusú géppel – voltak felszerelve. Ugyancsak Veszprém-jutason állomásozott a LÜH 1/3. vadászpilóta százada 12 db Fiat CR–32-es kétfedelű vadászgéppel. Miután a Veszprém-jutasi repülőtér elkészült, a német Junkers Művektől vásárolt 3 db kétmotoros Junkers Ju–86 K–2-es kétkormányos bombázó iskolagépet 1937. decemberében már ideszállították. Röviddel ezután, 1938. januárjában – az említett három iskolagéppel – a veszprémi repülőtérre megalakult a „Ju–86-os átképző iskola” (pk.: Dóczy Lóránd rep. százados), ahol megkezdtek a repülőgépezetők és műszaki (motor és sárkány) kiképzést. Az 1938. március 5-én meghirdetett hadseregfejlesztési „Győri Program” alapján 1938. április és június között a dessaui Junkers Művektől folyamatosan megérkezett 63 db kétmotoros – 2 x 970 LE-s Weiss Manfréd–Gnome Rhone K–14-es csillagmotorral 380 km/órás teljesítményű 8000 m csúcsmagasságot elérő, 2000 km ma-

1. ábra. Magyar Junkers Ju–86. bombázórepülőgép a tapolcai 3/2. századból. (1940)
Fig. 1: Hungarian bomber Junkers Ju–86 from the Squadron 3/2. of Tapolca (1940)

ximális hatótávolságú, 1000 kg bomba terhelésű – nappali közepes bombázórepülőgép. A Junkers Ju–86 K–2-es gépek egy részével a Légügyi Hivatal 2. bombázórepülő-ezredének „Buzogány”, „Vörös Ördög” (Szombathely) századait szerelték fel. A gépek másik csoportját a Légügyi Hivatal 3. bombázórepülő-ezredéhez (pk.: Fráter Tibor alezredes) vezényelték. Az ezredparancsnokság, valamint a 3/I. bombázórepülő-osztály parancsnokság és a 3/1. „Isten Nyila” – és 3/2. „Isten kardja” bombázórepülő-századok 9–9 gépe Tapolcán állomásozott. A 3/II. bombázórepülő-osztály parancsnoksága és a 3/4. „Sárkány” – és 3/5. „Hüvelyk Matyi” bombázórepülő-századok 9–9 db gépe Pápán települt. A 3/3. „Sárga Vihar” bombázórepülő-század a Veszprém-jutasi repülőtérre összpontosult.¹¹ A 2. és 3. közepes bombázórepülő-ezred mellett egy könnyűbombázó-repülőezredet is fel akartak állítani. Erre az olasz gyártmányú Caproni Ca–310. „Libeccio” típusú kétmotoros (2 x 470 LE) repülőgépet szánták, amelynek háromnapos csapatpróbája 1938. május 29-én kezdődött a tapolcai repülőtérre.

Annak ellenére, hogy a magyar szakbizottság a vásárlást nem javasolta, a magyar kormány 36 db gépre tett megrendelést.¹² (1. ábra)

1938. augusztus 23-án a blei konferencián a Kisantant államok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Ezzel a magyar légierő titkossága is megszűnt, s szeptember 23-tól a légierő legálissá vált. A gépekre felfestették az ék alakú nemzeti színű hadijeleket. A 3. közepes bombázórepülő-ezredet a csehszlovák válság idején, 1938. októberében riasztották először. A 3/3. bombázórepülő-század a csákvári repülőtérre állt készenlétben, 1939. januárjában pedig a debreceni repülőtérre vezényelték. Innét február 2-án repültek veszprémi béke repülőtérükre. Az egyik bombázó a rossz látási viszonyok miatt Jászberény közelében lezuhant, pilótája (Buzdor őrmester) és még egy fedélzeti lövész meghalt, ketten életben maradtak. A szlovákiai válság idején – 1939. márciusá-

ban – a pápai 3/II. bombázórepülő-osztály két századát, valamint a veszprémi 3/3. bombázórepülő-század 3. raját (pk.: Vadkerti hadnagy) újra Debrecenbe telepítették, ahonnan március 24-én délelőtt végrehajtották első harci feladatukat, az iglói szlovák repülőter bombázását, amelynek során 11 db Avia-B-354. vadász- és Letov-S-328. könnyűbombázó és egy Avia-B-71. közepesbombázó-repülőgépet semmisített meg.¹³

Míg a német és csehszlovák konfliktusok esetén Magyarország Németországot támogatta, az 1939. áprilistól gyors ütemben kibontakozó német–lengyel viszálytól Magyarország mereven elzárkózott. A magyar miniszterelnök 1939. július 24-i levelében közölte a német kormánnyal, hogy – bár egyetért a Tengelyhatalmak politikájával – egy Lengyelország elleni háborúban erkölcsi megfontolásból nem vesz részt. A növekvő katonai-politikai feszültség ennek ellenére érezhetően növekedett, s 1939. augusztus elején – más fegyvernemekkel egyidejűleg – fokozták a magyar légierő harckésztségét is. A sorozatosan megrendezett bombázási gyakorlatok egyikén, augusztus 7-én délelőtt 09 óra 45 perc körül a veszprémi 3/3. közepes bombázórepülő-század két gépe pusztult el baleset folytán. A 2. raj B-341. jelű gépe, mintegy 400 méteres magasságban, a veszprémi repülőter északi légtérében – egy kidobáskor fennakadt bombától felrobbant, kigyulladt, majd – lezuhant. A gép parancsnoka (Magjerek László rep. főhadnagy) és a gép személyzetének négy tagja (Sinkó Lajos rep. őrmester, Balogh Ferenc és Juhász József rep. szakaszvezetők, Tóth József rep. tizedes) életüket veszítették, a gépből csak dr. Hábermann Károly rep. főhadnagynak sikerült ejtőernyővel kiugrani.¹⁴ Ugyaneznap a 3/3. k. bombázórepülő-század B-345. jelű gépe a börgöndi repülőtéren szállt le, s leszállás után egy – kidobáskor fennakadt – bomba eltávolításakor felrobbant. A gép parancsnoka (Járomy Árpád rep. hadnagy) és a gép személyzetének több tagja életét veszítette.

1939. szeptember 1-én kitört a német–lengyel háború, amely néhány napon belül – Franciaország és Nagy-Britannia beavatkozásával – világháborúvá szélesedett. Ámbár Magyarország 1941. júniusáig semleges maradt, a m. kir. honvédelmi minisztérium tovább igyekezett fokozni a polgári légoltalom hatékonyságát. 1939. október 22-én a H. M. – október 26-ra és november 3-ra – újabb egy-egy napos országos légoltalmi és légvédelmi gyakorlatot rendelt el, amelyről már október 22-én értesítették a polgári lakosságot. A gyakorlat első napján, 1939. október 26-án Veszprémben öt imitált légiadó zajlott le, egy reggel, három délután és egy este. Ezek közül három légítámadással volt kapcsolatos, a veszjelző szirénák üvöltésébe légvédelmi ágyúk dörgése és géppuskák kattogása vegyült. November 3-án zajlott le a gyakorlat második napja, amelynek tárgyát a riasztás és a riadó alatti magatartás képezte. A reggel 08 órakor kezdődő gyakorlatnál a veszprémi katonai állomásparancsnokság

katonái különböző színű bombajeleket helyeztek el a városban, jelezve a gyújtó-, romboló- és gázbombák becsapódásait. A bombajeleket a szolgálatos rendőr jelezte a városi légoltalmi parancsnokságnak, ahol kiadták a további intézkedéseket. A gyakorlat során „kigyulladt” a felső kereskedelmi iskola (jelenleg 1. sz. Általános Iskola), a Faipar gyártelepe, de mire a tűzoltóság odaért, „leomlott” a vasúti átjáró, majd délután sűrű „gázfelhő” lepte el a Szabadság teret és a Fodor-féle könyvkereskedés előtt mustárgáz jelzés fekküdt, s „kigyulladt” a Gizella téren a katonai állomásparancsnokság épülete. A tűzoltók, a gázfertőzés miatt, a Horgos (Hámán Kató) utca felől nyomultak előre, de ott volt a „Rombolva!” jelzés, s ezért a Cserháton és a Buhim utcán át siettek a helyszínre. Este az Almádi úti laktanyát és környékét érte „légítámadás”, úgy, hogy a villanyvilágítás is megszűnt. A küldött riporter szerint „... a gyakorlat komoly izelítőt adott egy valószínűs légítámadás borzalmairól!”¹⁵ A kétnapos gyakorlatot Váry Béla ezredes, városi katonai állomásparancsnok értékelte ki, s megállapította, hogy a kivonuló tűzoltóság lassú, ezt pedig csak autófecskendő beszerzésével lehet megoldani.

Az ellenőrzések megállapították, hogy a polgári légoltalomnál is sok a hiányosság, egyedül a pénzügyigazgatóság légoltalmi szolgálata volt – a pénzügyminisztérium pénzügyi támogatásának jóvoltából! – példásan megszervezve.

1939–1940. fordulóján – a m. kir. 2. vadászrepülőezred felállítására miatt – a 3. bombázórepülőezred a 4. bombázóezred elnevezést kapta. Az ezredparancsnokság (pk.: Ditrói Orosz Béla alezredes), valamint a 4/II. osztályparancsnokság és a 4/3. és 4/4. bombázórepülő-századok Veszprémben, a 4/I. osztályparancsnokság és a 4/1. és 4/2. bombázórepülő-századok Tapolcán állomásoztak.

1940. nyarán a magyar kormány – kihasználva, hogy Németországot lekötötte a nyugat-európai háború – Romániát Erdély részleges vagy teljes visszadására akarta kényszeríteni. A németek ezt helytelenítették, s ezért leállították a magyar légierőnek szánt korszerű Messerschmitt Me. 109. E. típusú vadászrepülőgépek szállítását is. Csak 3 db Me. 109. D. mintagép került kipróbálásra a várpalotai repülőterre.¹⁶ Mindezek ellenére, 1940. május 25-én a magyar kormány megkezdte a részleges mozgósítást, s rendelkezéseket adott ki a polgári légoltalom fokozására is.

Ennek során a Pápai Hírlap – május 25-én – felhívta a figyelmet a Vojta-féle telken felhalmozott nagytömegű épületfára, amelynek égése egy esetleges gyújtóbombatámadás esetén tömegkatasztrófát idézhetett volna elő. Ugyanis tözsomszédságában volt számos lakóház, egy nagy bérház, az Irgalmasrend kórháza és a kerületi református főiskola számos épülete. A kiürített telek ugyanakkor kiválóan alkalmas lett volna egy nyilvános légoltalmi óvóhely kiépítésére. Ezzel egyidejűleg – június 2-án a Légoltalmi Liga

veszprémi szervezete hozzákezdett – október 16-ia táridővel – a légoltalmi házcsoport körzetek, házparancsnokságok megszervezéséhez – amelyet azonban november 24-én sem fejeztek be.¹⁷

Az 1940. július 1-i német figyelmeztetés ellenére a magyar kormány folytatta a mozgósítást és két hadtest felvonultatását a román határon. Ennek keretében, július 5-én a tapolcai 4/I. bombázórepülő-osztály Sajóörsre, a veszprémi 4/II. bombázó repülő-osztály Felsőábrányba települt. Másfél hónapi feszültség után, augusztus 16-án német–olasz javaslatra – tárgyalások kezdődtek meg magyar–román részről, amelyek azonban 24-én megszakadtak. A román–magyar háború veszélye a küszöbön volt! Augusztus 26-án légoltalmi készültséget rendeltek el, s ezen a napon a Veszprém megyei rendőrség is megkezdte a légoltalmi elsötétítések szigorú ellenőrzését. Augusztus 27-én a román–magyar határon már fegyveres összecsapásokra került sor. Ezen a napon – augusztus 27-én délután 14 óra 30 perckor – súlyos szerencsétlenség történt a veszprémi repülőterén. A 4/3. „Sárga Vihar” bombázórepülő-század 2. rajának B–337. lajstromjelű Ju–86. K–2-es mintájú gépébe bombákat rakodtak. Az egyik 10 kg-os repeszt bomba váratlanul felrobbant az egyik katona kezében, s ez további két 50 kg-os bombát röpített a levegőbe, mire az egész repülőgép felrobbant. A repülőgép közelében tartózkodó katonák közül a helyszínen tizenhárman – sérüléseik miatt a következő napokban további hárman – haltak meg. Mivel az 1936. M. 10 kg-os repülőbombákkal még több szerencsétlenség történt, a bombákra új ejtési biztosítékot dolgoztak ki, amelynek csapatpróbáját 1941. február 27-én ejtették meg Hajmáskéren.¹⁸ Bár a háborús feszültség 1940. augusztus 30-án a II. bécsi döntésben feloldódott, a 4/I. és 4/II. bombázórepülő-osztályok csak szeptember 15-e után tértek vissza Szatmár-németiből Tapolcára és Veszprémbe.

1940. őszén felállították Pápán a m. kir. 1. repülőhadosztálynak alárendelt 1. honvéd ejtőernyős-zászlóaljat (pk.: Bertalan Árpád őrnagy) három ejtőernyős-lövész-századdal, egy műszaki századdal és egy gépkocsivonat-álosztállyal. A zászlóalj állandóan jelentős tiszt- és tiszthelyetteshiánnyal küzdött, 1941. március közepén is csak 15 tisztje és 5 tiszthelyettese volt, ami 8 tiszt- és 27 altiszt hiányt jelentett.¹⁸ A zászlóaljat az 1. szállítórepülő-század (pk.: Kelemen Károly százados) szolgálta ki a polgári légitársaságtól (MALÉRT) átadott – és az olaszoktól 1938. júniusában vásárolt – 5 db hárommotoros Savoia–Marchetti SM–75 típusú (3 x 860 LE-s WM K–14-es motorokkal, 340 km/óra sebességű, 4 fő személyzetet és 24 utast szállító), valamint 6 db – ugyancsak az olaszoktól 1935. márciusában vásárolt – hárommotoros Caproni Ca–101. típusú (3 x 370 LE-s motorok 250 km/óra sebességű) repülőgéppel. A Légierő Parancsnokság 1941. februárjában lezajlott vizsgálata szerint a szállítórepülő-század összes repülőgépe használhatatlan volt. Az SM–75. gépeknél – a gyatra és felüle-

tes gyártás miatt – a fékszárnyakkal a víz folyt be, amely a szárnyszerkezetet erősen megrongálta. Mivel az Olaszországból rendelt pótkatkrészek többszöri sürgetés ellenére – nem érkeztek meg, a csűrőlapok és fékszárnyak javítását a Weiss Manfréd-cég II. 18-ra, a szárnyak javítását a székesfehérvári javítóműhely II. 15-re elvégezte – egy gép kivételével. A hat Ca-101-es gépet ugyanakkor végleges kiselejtezésre, vagy teljes átjavításra ítélte a vizsgálat. Mivel az ejtőernyős-kiképzés nem állhatott le, a Légierő Parancsnokság a Honvédelmi Minisztériumon át 3 db német gyártmányú hárommotoros JU-52-es gépet kért a polgári légiforgalomtól (MALÉRT), de kérését nem teljesítették. Az ejtőernyős zászlóalj fegyelmével is problémák voltak. A Légierők Parancsnoka 1941. március 1-i szemléjéről az alábbiakat jelentette a Vezérkari Főnöknek: „... Az ejtőernyős alakulatot Pápán megsemmisítettem, de a szemlélt félbe kellett szakítanom a hiányos katonai rend miatt. Ügyeletes tiszt nincs, csak egy tiszt, foglalkozási tervezet ismeretlen volt a vezetőknél, az őrség hiányos és nem volt kioktatva stb. Nevezettek Pápán úgy látszik, kedélyes falusi életet élnek. Rendcsinálás folyamatban.” Március 1-től egyébként a Légierők Parancsnoksága alá rendelték az eddigi légierőket, az ejtőernyősöket, a légvédelmi alakulatokat, valamint a honi légvédelmi figyelő- és jelzőszolgálat szerveit.

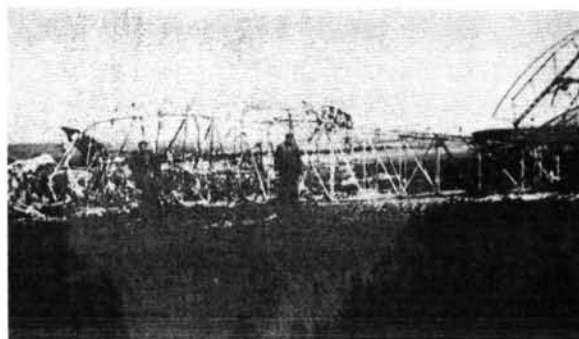
1941. tavaszán a repülőalakulatokat állandóan diszlokálták. Február 1-én Veszprémbe egy bombázószázad, Várpalotán két bombázószázad, Csákvárott egy bombázószázad, Tótvázsonyban két vadászpilótaszázad, Balatonvilágoson (Szabadi) két vadászpilótaszázad, Tapolca II-es repülőterén két vadászpilótaszázad, Lesváron egy szállítórepülő-század, Váton két szállítórepülő-század, Kenyeriben két ejtőernyős-század állomásozott. Március 24-re megváltozott a helyzet: Veszprémbe egy bombázó-, Várpalotán két vadászpilótaszázad, Tótvázsonyban két szállítórepülő-, Balatonvilágoson egy bombázó-, Tapolca II-n két vadászpilótaszázad, Kenyeriben egy bombázó-, Váton két szállítórepülő-század összpontosult.¹⁹

A német haderőnek 1941. április 6-án megindított Jugoszlávia elleni támadása során – reggel 06 és 09 óra között – a német légierő többszáz bombázó- és vadászpilótájával repülte át a Dunántúl – és ezen belül Veszprém megye – légtérét.²⁰ Ugyanakkor német XLVI. pécélos hadtest a Dunántúlon keresztül támadott és nagylétszámú német csapatok vonultak át az országon. (Csak március 31-én 2830 német katonai vasúti szerelvény futott át az országon!) A várható jugoszláv légitámadások miatt a honvédelmi minisztérium április 6-tól az egész ország területére elrendelte a légvédelmi és légoltalmi készültséget, a teljes elsötétítést.²¹ Az óvatosság indokolt volt. Április 7-én jugoszláv légitámadások érték az ország déli körzeteit, s délelőtt 10 óra 45 perctől Veszprém körzetében is elrendelték a légiriadót. A városban leállt a járműforgalom és az emberek futva igyekeztek a kapuk alá

vagy más biztonságos helyekre. Délután 16 órától újabb félórás légiriadó volt, de a jugoszláv repülőgépek ebben az esetben sem érték el a megye légtérét. Április 9-én délelőtt negyedórás, 10-én délben pedig két – egyenként félórás – légiriadó volt a megye körzetében. Az utóbbi alkalommal jugoszláv repülőgépek tűntek fel a légvédelmi körzetben, de Veszprémet nem érték el.²² Április 9-én délelőtt harcba vetették a magyar I. vadászrepülő-ezredet. A Várpalotán állomásozó 1/1. vadászrepülő-századnak azonban csak hat Fiat CR-32-es vadászgépe szállt fel, de rövidesen műszaki hibák miatt három visszatért támaszpontjára, három pedig a veszprémi repülőtéren hajtott végre kényszerleszállást.²³ Április 9-én a veszprémi felsőkereskedelmi iskola udvarán sorozást hajtottak végre a hatósági légoltalmi szolgálat kiszélesítésére.

1941. április 12-én reggel a magyar hadsereg is megindította támadását Jugoszlávia ellen. A földi csapatok támogatásában részt vettek a légierők is, köztük a székesfehérvári repülőtérről felszálló veszprémi 4/II. bombázóosztály két százada is. A bombázó- és vadász kötelékek 12-én délelőtt 09 óra 45 perc és 10 óra között gyülekeztek Szekszárd felett.²⁴ A három hullámban támadó kötelékek a – zömében már kiürített – jugoszláv 1. és 2. erődvonalat bombázták Sambortól keletre. Április 12-én délután 15 óra 45 perckor a m. kir. 3. hadsereg parancsnokság utasította az 1. ejtőernyős-zászlóaljat, hogy hajtson végre ejtőernyős deszanttámadást és foglalja el a jugoszláv védelmi vonalak mögött húzódó Ferenc-csatorna újverbázi és szenttamási hídjait. Mivel az 1. szállítórepülő-század négy (egy még mindig javítás alatt állt) SM-75-ös szállítórepülő-gépe nem tudott teljes terheléssel felszállni az elvizenyősödött pápai repülőtérről, csak az üres gépek repültek át a veszprémi repülőtérré. Az ejtőernyős-zászlóalj – 1. századából, egy rohamutász-, egy felderítő- és egy híradós szakaszból és egy egészségügyi rajból szervezett – harccsoportját gépkocsiszállítással hozták át a veszprémi repülőtérré. Miután a harccsoport berakodott, délután 17 órakor az E-101-es jelű vezérgép (amelynek pilótája a szállítószázad parancsnoka, Kelemen százados volt, s itt tartózkodott az ejtőernyős zászlóalj parancsnoka is) megkezdte a felszállást, de túlterhelés és a gép ismert műszaki hibái miatt mintegy 60 méteres magasságból a gép visszazuhant. A gépben levő négy tisztből és 26 fő legénységből a tiszték és 19 fő legénység meghalt, hét fő legénység súlyosan megsérült.²⁵ A katasztrófa ellenére, a bevetést folytatták és végrehajtották. (2. ábra)

A jugoszláv háború utolsó légiriadójára április 13-án 16 órakor került sor. Előző nap – 12-én 17 órakor – öt német kétmotoros Heinkel-vízirepülőgép (egészségügyi felszereléssel és személyzettel) – Friedrichshafenből Várnába tartva – szállt le Balatonfürednél a Balatonra s ott vesztegelt néhány napig a felhős idő miatt.²⁶ Miután Jugoszlávia április 17-én kapitulált, 22-től az egész ország területén megszűnt a lég-

2. ábra. A veszprémi repülőtéren 1941. ápr. 12-én lezuhant ejtőernyős szállítórepülőgép roncsai. (Hadnagy Károly gyűjteményéből)

Fig. 2: Wreckage of parachute air-carrier crashed on 12th April 1941 at Veszprém airport (Collection Károly Hadnagy)

védelmi és légoltalmi készütség. Április 27-én elrendelték a hatósági légoltalmi osztagok leszerelését is készütségi helyeiken. Veszprémben ez 28–30-án délután zajlott le a rendőrségi, villanytelepi, szeretetházi, kereskedelmi iskolai, káptalani jószágfelügyelő-ségi, turistaszállói és zeneiskolai osztagoknál.²⁷

II.

A polgári légoltalom és a katonai légvédelem, valamint a katonai repülőalakulatok Veszprém megye területén 1941. június 27-től, Magyarországnak a második világháborúba való beavatkozásától 1944. áprilisáig, az amerikai és brit légitámadások kezdetéig

1941. június 26-án délután, néhány órával a kassai provokációs légitámadás után készenléti helyzetbe rendelték a veszprémi 4. bombázórepülő-ezred 4/II. bombázórepülő-osztályának (pk.: Mocsáry István százados) Tapolcán állomásozó 4/1. „Isten Nyila” – és 4/2. „Isten Kardja” bombázórepülő-századait (pkok: Telbisz Lóránd és Vitán Béla századosok), továbbá a 4/II. bombázórepülő-osztály Veszprémben összpontosított 4/3. „Sárga Vihar” – és 4/4 „Buzogány” bombázórepülő-századait. A két osztály összesen 36 db kétmotoros Ju-86. K-2-es típusú közepes bombázórepülőgéppel rendelkezett. Másnap, június 27-én hajnalban a négy bombázószázad a debreceni és hajdúböszörményi repülőterekre települt át, majd 07 óra 10 perckor – még a hivatalos hadüzenet előtt! – támadási parancsot kaptak a Szovjetunió egyes célpontjai ellen. A magyar kötelékek bombatámadást hajtottak végre Sztaniszlav, Sztrij, Kolomea szovjet városok ellen, s reggel 08 órára veszteség nélkül visszatértek támaszpontjaikra. A magyar kormány csak ezt követően – délelőtt 10 órakor – üzent hadat a Szovjetuniónak. A 4. bombázórepülő-ezred a háború során nem tért többé vissza Veszprém megyei támaszpontjaira. A repülőtereket a m. kir. 1. honvéd repülőhadosztály

kiképző osztályai foglalták el. A Veszprém–jutasi repülőtérén a bombázó kiképzőosztály működött: a vízszintes bombázó kiképzőszázad Ju–86. E–2-es és Caproni Ca–135-ös kétmotoros, a zuhanóbombázó kiképzőszázad pedig JU–87-es gépekkel volt felszerelve. A tapolcai T–1-es és T–2-es repülőtereken a vadászrepülő kiképzőosztály működött. A pápai repülőtérén állomásozó 1. honvéd szállítórepülő-század 6 db Ca-101-es és 4 db SM–75-ös repülőgépet harctéri szolgálatba állították. (Az utóbbiakból egyik augusztusban a Kárpátokban, egy másik pedig november 4-én Budaörsön zuhant le és pusztult el személyzetével és utasaival együtt). Az 1. honvéd ejtőernyős-zászlóalj (pk.: Szügyi Zoltán ezredes) 1944. májusáig nem vezényelték a frontra, hanem Pápán állomásozott.

1941. nyarán – a német és a velük szövetséges hadseregek gyors előnyomulása ellenére – állandóan fennállott egy szovjet légi- vagy ejtőernyős támadás lehetősége. Erre június 29-én központilag is figyelmeztették a polgári lakosságot, június 30-án pedig a honvédelmi minisztérium utasította a hadtestparancsnokságot az ejtőernyős figyelés és elhárítás megszervezésére. Ezt Veszprém megyében a III. hadtest végezte el.

A hadtestparancsnokságok intézkedtek, hogy növeljék a csendőrsők tűzerejét, s valóságos „ejtőernyőspszichózist” keltve, tűzharcosokból, leventékből, cserkészekből „partizánvadász” csoportokat szerveztek. A III. hadtestparancsnokság azt is javasolta, hogy tiltsák be vagy erősen korlátozzák a – pl. Pápán is gyakorolt – vitorlázó repülést, mert ezek „... egyes községek határában céltalan izgalmat keltenek.” Az izgalmat fokozta, hogy Veszprém megyéhez közeli területeken valóban előfordultak szovjet ejtőernyősök. Így pl. 1941. július 6-án a zalaegerszegi állomásparancsnokság egységei Sárhida határában két szovjet ejtőernyőst elfogtak. Augusztus 18-án délelőtt egy szovjet repülőgép Komárom légtéréig hatolt be és tíz bombát dobott le a város katonai célpontjaira. Október 7-én 16 óra körül pedig Nyul és Écs, valamint Tényő községek határában észleltek szovjet ejtőernyősöket, de elfogni nem sikerült őket.²⁸ A fentiek miatt, 1941. szeptember 7-én újra elrendelték országosan a légoltalmi és légvédelmi készültséget. A megyei sajtó is felhívta a polgári lakosság figyelmét arra, hogy „... Légvédelmi riadóra bármikor lehet számítani Veszprémben!” Újra elrendelték az – április 28–29-én leszerelt – hatósági légoltalmi osztagok felszerelését és készenlétbe állítását. 1941. november 17-én 15–17 óra között Pápán szirénapróbát tartottak, ami a városban nagy riadalmat okozott, mert a lakosság nagyrésze nem ismerte az előtte való napokban kiadott figyelmeztetéseket. A Légoltalmi Liga veszprémi csoportja is fokozta tevékenységét, s az év második felében 11 tanfolyamot tartottak, s összesen 557 személyt képeztek ki. Ugyanakkor újra életbe léptették – az 1941. április 20-án elrendelt, az elsöté-

títés alatt elkövetett bűncselekmények elleni – statáriumot. Röviddel ezután elfogták és október 14-én halálra ítélték – majd november 7-én a veszprémi törvényszéki fogház udvarán felakasztották – a többszörösen büntetett Balogh János (Janó) nevű betörőt, aki egyik betörését elsötétítés után követte el.²⁹

Annak ellenére, hogy 1941. szeptemberétől 1942. szeptemberéig – egy teljes éven át – teljes légi nyugalom volt Magyarországon s ezen belül Veszprém megyében, a Légoltalmi Liga helyi szervei és a polgári hatóságok időnként eszébe juttatták a polgári lakosságnak, hogy háború van – és a légitámadások veszélye továbbra is fenyeget. 1942. április 4-én a pápai polgármester felszólította a háztulajdonosokat, hogy az előírt légoltalmi felszereléseket – a házcsoportparancsnok javaslata alapján – sürgősen szerezzék be, ellenőrizzék, hogy ki van-e függesztve a „Légoltalmi Tennivalók!” és a „Légoltalmi Tájékoztató!” c. nyomtatvány, a padlás fel van-e szerelve vízzel feltöltött 10 literes tartállyal, 2 db lapáttal, 2 db vederral és fél köbméter homokkal.

1942. tavaszán a magyar kormány az olasz Fiat Művektől 14 db hárommotoros (egyenként 770 LE-s motorok, 390 km óránkénti sebesség, 14 utasülés) Fiat G–12. típusú szállítórepülő-gépet rendelt a pápai 1. honvéd ejtőernyős-zászlóalj kiszolgáló 1. szállítórepülő-század számára, mivel annak állományában már nem volt használható szállító repülőgép. Május elejétől magyar pilóták négy gépet repültek át Torinóból Pápára, amelyek közül az egyik május 2-án Vaszcénynél lezuhant. Az ötödik – és egyben az utolsó – gépet azonban csak két év múlva, 1944. szeptember 5-én szállították Pápára. A gépeket ejtőernyős kiképzésre alkalmazták.³⁰ (3. ábra)

A négy év óta tartó számos légoltalmi próbariasztás után akkor került sor az első tényleges légitámadásra, amikor az országtól legtávolabb húzódtak a frontvonalak. 1942. szeptember 4-én éjszaka 23 óra 35 perckor – a Kalinin és Romenszkoje repülőterekről felszálló – szovjet távolbombázó kötelékek Zágrá-

3. ábra. Magyar Caproni Ca–101. szállítórepülőgép és ejtőernyős katonák. (1941) Exner István gyűjteményéből.
Fig. 3: Hungarian freighter Caproni Ca–101 and paratroopers (1941) Collection István Exner

4. ábra. Pápai ejtőernyősök gyakorlaton. (1942)
Fig. 4: Paratroopers from Pápa on exercise (1942)

big és Budapestig repültek be, s bombázták a két fővárost. A váratlan szovjet légitámadás után másnap az egész országra vonatkozóan elrendelték a legszigorúbb elsötétítést és a légvédelmi óvóhelyek azonnali rendbetételét. A következő szovjet légitámadásra szeptember 9-ről 10-re forduló éjszaka, 22 órától 01 óráig került sor, amikor is öt hullámban és 8000 méteres magasságban 30–40 szovjet kétmotoros DB–3-as mintájú bombázórepülőgép jelent meg – gépenként 800 kg bombateherrel – az ország légterében. Az egyik – tíz gépből álló – kötelék Veszprém–Ajka–Pápa légterében repült (Pápa felett háromszor is megjelentek a gépek), de a tökéletes elsötétítés miatt szervezett bombatámadásra nem került sor. A szovjet bombázók csak a Bakonyban észlelt fénypontokra – szabadban éjszakázó pásztorok tüzeire – dobtak bombákat, s így bombák robbantak a Farkasgyepű körüli erdős hegyek között.³¹ A váratlanul előállott tényleges veszélyhelyzet miatt a hatóságok nagyobb szigorral torolták meg a légoltalmi szabályok elleni vétségeket, így a pápai rendőrség több személy ellen kihágási eljárást indított a tökéletlen elsötétítés miatt. Ugyanakkor a Légoltalmi Liga pápai csoportja október 10-től 8 óras utánképző tanfolyamot indított a házcsoportparancsnokok, körzetparancsnokok és helyetteseik részére.³² A megye légoltalmi parancsnoksága november 15-én elrendelte, hogy 21-től minden szombaton 13 órakor a hatósági légoltalmi szerve-

zetek szirénapróbát tartanak a „légiveszély elmúlt!” jelzés alkalmával.

A megye légterében fokozódott a saját repülőgépek tevékenysége. Ugyanis 1942. őszétől – a veszprémi repülőtéren működő 1. repülőhadosztály kiképzőosztálya mellé az eddig Kassán levő Repülő Akadémia II. évfolyamát is Veszprémbe, illetve Szentkirályszabadjára telepítették. (4. ábra) A kiképzések során – 1942. szeptember és 1943. október között – számos repülőbaleset történt. Nyolc lezuhanásnál történt emberhalál, 21 oktató és növendék halt meg. Így pl. 1942. szeptember 21-én délután egy Ca–135. típusú kétmotoros gép egyik motorja kiszakadt. A gép Hárskútnál lezuhant, négyfőnyi személyzete meghalt. 1943. július 23-án egy Ju–86-os gép magasságmérő hibája miatt a Csererdőben zuhant le, a gép roncsai között három ember meghalt. 1943. szeptember 4-én délben – a jutasi páncélos alakulattal közösen rendezett hadgyakorlat során – a parancsnoki gép zuhant le, egy repülő- és egy páncélosszázados meghalt.³³ (5. ábra)

1943. februártól egyre sürgősebbé vált a megye légvédelmének megszervezése. 1943. február 27-én a m. kir. Honvédelmi Minisztérium részéről felmerült az a terv, hogy az I. légoltalmi csoportba sorolt ipartelepek légvédelmére a jugoszláv hadseregtől zsákmányolt 133 db erődgéppuskát használják fel. Ezekből 6 db-ot kapott volna Veszprém, 4–4 db-ot Peremarton, Pákeszi, 2–2 db-ot Várpalota, Fűzfő, géppuskánként 10–10 ezer darab lőszerrel. A géppuskákat az érdekelt üzemeknek kellett volna megvásárolni, géppuskánként 24 ezer pengőért, kezelésüket pedig az üzemek polgári alkalmazottai látták volna el. A m. kir. honvéd Vezérkari Főnökségnek azonban az volt a véleménye, hogy „... Nem tartja célszerűnek polgári szervezet, különösen esetleg kommunista érzelmű gyári munkásokat felfegyverezni!” A terveket végül is elvetették, mivel a géppuskáknak legfeljebb lélektani hatásuk lett volna, hatástalanságuk miatt semmi értelme nem volt alkalmazásuknak. Az ipartelepek légvé-

5. ábra. Magyar Fiat CR–42. vadászipülőgép a tapolcai vadász kiképző-osztálynál. (1942)

Fig. 5: Hungarian fighter plane Fiat CR–42 at training base Tapolca (1942)

delmét a honvédségnek, a honi légvédelmi tüzérségnek kellett ellátni.³⁴ A teljes légvédelmi tüzérséggel rendelkező m. kir. Légvédelmi Erők Parancsnoksága ekkor 36 légvédelmi ágyús üteggel (ütegenként 3 db 29. M. vagy 29/38. M. mintájú 8 cm-es légvédelmi ágyúval) mintegy 293 db 35 M. mintájú 40 mm-es gépágyúval számolhatott. 1943. májusra elkészült a Balaton-vidéki iparvidék légvédelmét ellátó légvédelmi tüzérség rendszere. A Veszprém–Várpalota–Pétfürdő–Füzfő–Ajka körzetében lévő ipartelepek védelmére felvonult 26 db 35. M. mintájú 40 mm-es gépágyú, valamint a 103/1. és 209. légvédelmi ágyús ütegek 4–4 db 80 mm-es lövege. A veszprémi lőszergyártól DNy-ra a 242/2. sz., D-re a 261. m. p.-nál a 242/1. sz., KKD-re a 241/1. sz., ÉK-re a 241/2. sz. légvédelmi gépágyús félszakaszok (1–1 db gépágyúval) foglaltak el tüzelőállást. Veszprémtől délre, Nemesvámos körzetében a Likas-dombon (359. m. p.) a 209. légvédelmi ágyús üteg 4 db 80 mm-es lövege, László-majornál a 237/1. sz., ettől D-re, a 318. m. p.-nál pedig a 237/2. sz. gépágyús félszakasz 1–1 db lövege helyezkedett el. A pétfürdői Nitrogénművek Ipartelepeinek légvédelmére, a gyárteleptől Ny-ra emelkedő Macskahegyen a 103/1. légvédelmi ágyús üteg 4 db lövege, a Kispéti-pusztán a 238/2. sz., Vörösmalomnál a 207/1. sz., ettől Ny-ra, a 128. m. p.-nél a 238/1. sz., a gyárteleptől NyNyD-re emelkedő magaslaton a 236/2. sz., a gyárteleptől É-ra levő út–vasúti kereszteződésnél a 236/1. sz., ettől ÉK-re a Csererdőben a 131. m. p.-nál a 207/2. sz., a gyárteleptől K-re pedig a 235/2. sz. gépágyús félszakaszok 1–1 db légvédelmi gépágyúja foglalt el tüzelőállást. A Várpalotától Ny-ra, a 129. m. p.-hoz tervezett 208. légvédelmi ágyús üteg ekkor még nem vonult fel. Pétfürdőtől délre, a peremartoni Ipari Robbanóanyag Rt. védelmére, a gyárteleptől ÉNy-ra, a 153. m. p. körzetében a 247/1. sz., a gyárteleptől DDK-re, a 154. m. p. keleti körzetében a 247/2., ettől délre a 229/2, a 154. m. p. és Berhida közti felezőben pedig a 229/1. sz. gépágyús félszakasz 1–1 db 40 mm-es gépágyúja helyezkedett el. A füzfői Nitrokémia Ipartelepektől DNy-ra, a 184. m. p. körzetében a 240/2. sz., a gyárteleptől D-re, a 119. m. p.-nél a 240/1. sz., a gyártelep ÉK-i szélén a 208/1. sz., a gyártelep É-i sarkán a 208/2. sz., a Papvásárhegyen a 239/1. sz., a gyárteleptől ÉNy-ra, a Kásahegyen (238. m. p.) pedig a 239/2. sz. gépágyús félszakaszok 1–1 db gépágyúja foglalt el tüzelőállást. A gyárteleptől DNy-ra, a Tobruk elnevezésű magaslatra tervezett 210. légvédelmi ágyús üteg erre az időre még nem érkezett meg.

Az ajkai ipartelepek (centrálé, timföldgyár, alumíniumkohó, üvegyár stb.) védelmére: a gyárteleptől D-re, a vasút melletti 244. m. p.-on a 4/3. sz., Tósokberénd É-i szélén, a 236. m. p.-nál a 4/1. sz., Tósokberénd ÉK-i szélén, a 223. m. p.-nál pedig a 4/4. sz. gépágyús félszakaszok 1–1 db 40 mm-es gépágyúja foglalt állást.

Az Ajkától ÉK-re emelkedő magaslatra tervezett

207. légvédelmi ágyús üteg ez időre még nem érkezett meg.

A légvédelmi tüzérséget ellátó honi szaklégvédelmi figyelőszakaszok a megyében három körzetben települtek. A 209. sz. szakvédelmi szakasz (Veszprém) alárendeltségében levő 209/1. raj Veszprémvarsányban, a 209/2. raj Csóton, a 209/3. raj Révfülöpon, a 209/4. raj Akaliban, a 209/5. raj Tihanyban működött. A 210. sz. szaklégvédelmi szakasz (Ajka) volt alárendelve: a 210/1. raj Pápán, a 210/2. raj Nyárad Ny-ra, 155. m. p.-on, a 210/3. raj Károlyházapusztán, a 210/4. raj Sümegen, a 210/5. raj Tapolcától D-re, Szentgyörgyhegyen. A 208. sz. szaklégvédelmi szakasz (Pétfürdő) alárendeltségében volt, a 208/1. raj Kisbéren, a 208/2. raj Rédén, a 208/3. raj Nagyberényben, a 208/4. raj Kustánhegyen, a 208/5. raj pedig Enyingtől DK-re.³⁵ (6. ábra)

1943. augusztus 12-re véglegesen kialakult az ország hét honi légvédelmi tüzérségi csoportparancsnokságának megszervezése, ezen belül a „Balatoni honi légvédelmi tüzércsoport” kialakítása a légvédelmi ágyús ütegek tekintetében. Balatonfüzfő körzetében a 103/2, IV/1. és IV/2. légvédelmi ágyús ütegek foglaltak tüzelőállást ütegenként 3–3 db 29/28. M. mintájú 80 mm-es légvédelmi ágyúval. Ugyanakkor Pétfürdő

6. ábra. Magyar 1935. M. 40 mm-es légvédelmi gépágyú tüzelőállásban. (1943–44)

Fig. 6: Hungarian 40 mm anti-aircraft gun 1935.M in firing position (1943–44)

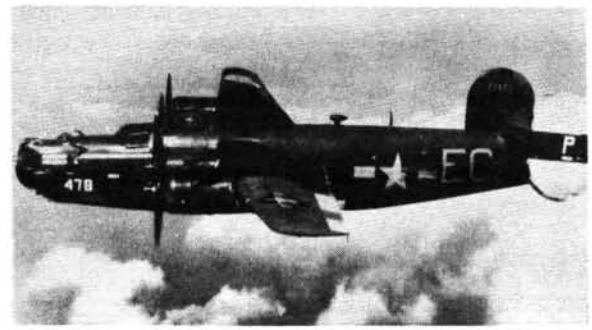

körzetében a 203/1., 203/2 és 203/3. légvédelmi ágyús ütegek 3–3 db 29. M. mintájú, 80 mm-es lövege ment tüzelőállásba. A 40 mm-es gépágyús félszakaszok diszlokációja válatozatlan maradt. 1943. október 9-én a honvédelmi miniszter a 36-os bizottság ülésén kijelentette, hogy a honi légvédelmi tüzércsoportok szervezése befejeződött, de „... még nem érték el azt a fokot, ami a korszerű angolszász légi tömegtámadások eredményes elhárításához szükséges volna.”³⁶

Annak ellenére, hogy Magyarország és a Szövetséges Hatalmak nyugati államai (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia) között már 1941. decembertől hadiállapot volt, a frontvonalak távolsága miatt tényleges harci cselekményre nem került sor. Miután a brit és amerikai hadseregek 1943. májusára elfoglalták Észak-Afrikát, lehetővé váltak a délkelet-európai stratégiai célpontok elleni légitámadások. Észak-Afrikában – az ott állomásozó amerikai 9. harcászati légi-hadsereg 98. és 376. nehézbombázó-ezredeiből, valamint az Angliában állomásozó amerikai 8. hadművelési légihadseregtől átirányított 44., 93. és 389. nehézbombázó-ezredekéből – megszervezték az amerikai 201. Ideiglenes Bombázókülönítményt, amely 1943. július 3-ra érte el a harckészültség szintjét. Június 10-én az Angliában állomásozó amerikai 8. hadművelési légihadsereg és az Észak-Afrikában összpontosított amerikai 201. Ideiglenes Bombázó Különítmény kombinált bombázó hadműveletre (Combined Bomber Offensive – CBO), fedőnéven „POINTBLANK” hadműveletre kapott parancsot délkelet-európai katonai célpontok ellen.³⁷ Az első – Wiener Neustadt-i – légitámadásra 1943. augusztus 13-án került sor. A 201. Ideiglenes Bombázó Különítmény I. hullámában megjelenő 30–35 négymotoros bombázórepülőgép 13 óra 31 perckor Sellye magasságában hatolt be az ország légterébe. A Balaton vonalán repülő kötelék Tihany felett fordult északnyugati irányba. A II. hullám 20 db négymotoros bombázója a megye légterét nem érintette.³⁸

Szeptemberben az amerikai 201. Ideiglenes Bombázó Különítményt feloszlatták, s az október 1-i és 24-i nyugat-dunántúli átrepüléseket az amerikai 9. harcászati légihadsereg két bombázóezrede hajtotta végre. A veszprémi 3. kerületi légvédelmi központ mindkét esetben légiriadót rendelt el, de mivel egyik esetben sem jelentek meg amerikai repülőgépek, a polgári lakosság – különösen Veszprémben – most sem vette komolyan a légiriadót, s a rendőrség figyelmeztetése ellenére az utcákon csoportosultak, sétálgattak. A november 2-án déli 12 óra 40 perckor elrendelt légiriadó után sem jelentek meg a megye légterében amerikai repülőgép-kötelékek.

1943. november 20-án a m. kir. Légierők Parancsnoksága elrendelte, hogy az országban állomásozó repülőegységek – harci osztagok, iskolák stb. – két-négy gépből álló légvédelmi készültséget szervezzenek. November 30-án délelőtt 10 óra 45 perckor a

7. ábra. Amerikai Consolidated B-24. „Liberator” bombázó-repülőgép. (1944)

Fig. 7: American Consolidated B-24 „Liberator” bomber (1944)

veszprémi 3. légvédelmi központ – az ország délnyugati légterében megjelenő amerikai bombázórepülőgépek miatt – riasztottá Sopron, Pápa, Ajka, Veszprém, Győr, Székesfehérvár és Börgönd körzetét. A felhős égbolt miatt az amerikai bombázókat ebben az esetben sem lehetett látni, azonban a több hullámban repülő kötelékek motorjainak bűgása Pápán jól hallható volt. Pápa város lakossága a 11 óra 35 percig tartó légiriadó alatt példás magatartást tanúsított, de Veszprémben újra panaszok merültek fel a lakosság komolytalan viselkedése miatt. A légiriadó első perceiben – 10 óra 50 perckor –, a légvédelmi vadász-erők parancsnokságának tévesen értelmezett „bevetési készültség” parancsa folytán a tapolcai repülőtérről a légvédelmi készültség három Reggiane R-2000-es „Héja” vadászrepülőgépe felszállt, de a 10 perces bevetés során a légterben amerikai repülőgépeket nem láttak.³⁹ Az amerikai légiháború során ez volt az első eset, hogy magyar vadászrepülőgépek – ha téves parancsra is! – felszálltak az amerikai bombázók ellen.

Mivel a Dunántúl a délkelet-németországi iparvidék előterét képezte, a német „Ostmark Vadászrepülő Parancsnokságnak” („Jagfü, Ostmark”) alárendelt német 8. honi vadászrepülő-hadosztály (pk.: Handrich rep. vezérőrnagy) 1943. novemberétől a hadosztály alárendeltségében harcoló 103/2. rombolóosztály (állomáshelye: Wels) tevékenységi körzetét a Dunántúlra is kiterjesztette. Az osztály Messerschmitt Me. 210-es és Messerschmitt Me. 410-es kétmotoros rombolókkal volt felfegyverezve.⁴⁰

A Magyarország elleni szervezett amerikai–brit légitámadásokat politikailag a teheráni konferencia (1943. november 28–december 1.) készítette elő. A Szövetséges Hatalmak vezérkarai elhatározták, hogy az 1943. júliusa óta folyamatban levő Kombinált Bombázó Offenzívát (CBO), az ún. „POINTBLANK” fedőnévű légi hadműveletet Németország szövetségeseire is kiterjesztik, s csapásokat mérnek azok ipari, nyersanyag- és közlekedési bázisaira. A magyarországi célpontok közül elsődlegesen a Budapest–Csepel–Győr hadiipari üzemek, valamint a dunántúli olajipari bázisok voltak. Veszprém megyében csak a péti olajfinomító volt hadműveletileg kijelölt célpont. Az

1944. nyári légitámadások során csak ezt a hadműveleti célpontot érte – 1944. június 14-én és július 14-én – stratégiai légitámadás. Ezenkívül – harmadiknak – még a veszprémi repülőteret érte 1944. július 8-án stratégiai légitámadás.

A légitámadásokat azonban csak a Dél-Olaszországban kiépített repülőterek felhasználásával lehetett megvalósítani. 1943. november 1-én megalakult – és az olaszországi Foggia körzetében települt – az amerikai 15. hadászati légihadsereg. Ennek alárendeltségében voltak a – négymotoros Consolidated B–24. „Liberátor” típusú stratégiai bombázó-repülőgépekkel felszerelt – 98., 376., 449., 450., 451., 484., 460., 464., 465., 485., 454., 455., 456., 459., bombázórepülő-ezredek, valamint a négymotoros Boeing „Fortress–II” típusú stratégiai bombázó-repülőgépekkel felszerelt 2., 97., 99., 301., 463., 483. bombázórepülő-ezredek. A 21 ezred összesen 84 századból állott, századonként 8–8 db repülőgéppel. A légihadsereg közel ezer bombázógépből állt, a veszteségek és a pótlás miatt számuk állandóan változott. A bombázógépek támogatását 1943. végén csak a – Lockheed P–38. „Lightning” típusú kétmotoros-kéttörzsű, egyszemélyes távolsági kísérő vadászpilóta-egységével felfegyverzett – 1., 14., és 82. vadászpilóta-ezredek látták el. (Az egymotoros, egyszemélyes North American P–51. „Mustang” vadászpilóta-egységekkel felszerelt 31., 52., 325., vadászpilóta-ezredek, valamint az egymotoros, egyszemélyes Republic P–47. „Thunderbolt” vadászpilóta-egységekkel felszerelt 332. vadászpilóta-ezredet csak 1944. nyarára állították fel). A légihadsereg átlagosan 500 db vadászpilóta-egységgel rendelkezett. (7. ábra)

A légihadseregnek volt alárendelve a B–24. és B–17. típusú gépekkel felszerelt 885. különleges bombázórepülő-század, a P–38-as gépekkel ellátott 154. időjárásfelderítő-század, valamint a speciális P–38-as, ún. F–5-ös repülőgépekkel felszerelt 15. térképező repülő-század.⁴¹ Az amerikai 15. hadászati légihadsereg mellett tevékenykedett a brit 205. bombázócsoporthoz tartozó 8. század: a Tortorellánál állomá-

8. ábra. Amerikai North American P–51. „Mustang” vadászpilóta-egység-raj. (1944)

Fig. 8: North American P–51 „Mustang” fighter squadron (1944)

sozó 37., 70. bombázószázadok, valamint a Foggia körzetében települt 40., 104., 142., 150. bombázórepülő-századok kétmotoros Vickers-Wellington típusú bombázórepülőgépekkel, a 178. bombázórepülő-század négymotoros „Liberátorokkal”, a 614. bombázórepülő-század négymotoros „Halifax”-okkal, a 14. bombázórepülő-század pedig kétmotoros „Marauder” és „Boston” közepes bombázórepülőgépekkel volt felfegyverzve. A brit kötelékek kizárólag éjszakai légitámadásokra voltak berendezkedve. December 10-én megszervezték a két bombázórepülő-magasabbegység felsőbb parancsnokságait: a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő parancsnokságot, illetve az annak alárendelt „Mediterranean Allied Strategic Air Force” (MASAF), „Földközitengeri Szövetséges Hadműveleti Légierő” parancsnokságot. (8. ábra)

1943. december közepétől a MASAF légi felderítőegységei megkezdték Magyarország hadi fontosságú célpontjainak légi felderítését. A felderítőrepülések 1944. januárjában folytatódtak. A január 5-ről 6-ra virradó éjszaka, 7-én és 22-én a déli órákban, 23-án és 26-án este a Dunántúl légtérében amerikai felderítő repülőgépek jelentek meg. A növekvő veszély miatt, 1944. február 11-én a m. kir. honvédelmi minisztérium – 129–130. sz./eln. 36.–1944. sz. rendeletével utasította a városok polgármestereit a légitámadások tűzveszélye miatt oltókutak és oltóvíztárolók építésére. A mellékletben egy 500 m³-es oltóvíztároló medence szabványrajzát és ár kalkulációt közölték: egy 500 m³-es medence 70000 Pengő, egy 250 m³-es medence 50000 Pengő, egy oltókút pedig 15000 Pengőbe kerülhetett. Röviddel utána, 1944. február 15-én a szombathelyi III. hadtestparancsnokság – 192. sz./eln. légió – 1944. febr. 15-i rendeletében – hivatkozva a m. kir. honvédelmi minisztérium 129 400/eln. 36. – 1944. sz. rendeletére – utasította a városok polgármestereit, hogy kötelezzék a lakosságot házcsoport-óvóhelyek azonnali létesítésére. Ennek végrehajtásáról április 1-ig kértek pontos jelentkezéseket.⁴²

1944. március 17-én déli 12 óra 16 perckor légiraidót rendeltek el a dunántúli körzetekben, mivel DNY-i irányból, a Balaton légterén át mintegy 70 db amerikai bombázórepülőgép jelent meg két hullámban, vadászvédelem nélkül. A bombázók az ún. „Combat box”-ot alkalmazták, három százados osztálykötelékben, századonként kilenc géppel repültek (az osztálykötelék 1945. februárig 27 gépből állt). Az így nyert harci alakzat szinte hézagmentes tűzösszpontosítást és tűzteret alkotott.

Mivel a kötelékek Budapest főirányban repültek – magasan az alacsony felhőtakaró felett – riadóstarttal harcba vették Budapest-Ferihegy repülőtérről a magyar 2/1. vadászpilóta-század Messerschmitt Me–109. G. kötelékeit. A rossz látási viszonyok és sűrű, vastag felhőzet miatt a tizenegy gépből álló magyar 2/1. vadászpilóta-századnak csak 3. raja (pk.: Szombathelyi Elemér főhadnagy) került harcérrintkezésbe az ameri-

kai B-24. „Liberator” bombázókkal. Az amerikai bombázók fedélzeti géppuskái két magyar vadászgépet lelőttek. Az egyik sérült magyar gép (Murvai János őrmester) Mezőkomáromnál kísérelt meg kényszerleszállást, de a gép egyik szárnyvége a Petőfi utca 48. sz. ház istállójának sarkába ütközött, a gép levágódott az ún. Papmajor területére és felrobbant. A gép roncsai többszáz méteres körzetben szóródtak szét, a robbanás darabokra szaggatta a pilótát is. A másik találatokat kapott magyar gép (Kis-Benedek István tizedes) a Siótól délre, Szabadhídvégtől mintegy 1500 méterre zuhant le, mélyen belefűrődve a laza talajba. A gép pi'ótája ugyancsak életét veszítette.⁴³ Az amerikai bombázóknak veszteségei nem voltak, csak kisebb sérülések lehettek, mert Ósi északi körzetében és Várpalotánál több bombaledobás történt.⁴⁴

A szombathelyi III. hadtest légvédelmi parancsnoka, Törseök Károly ezredes riportot közölt a „Veszprémvármegye” c. lap 1944. április 16-i számában „Beszámoló a március 17-i bombázásról” címmel, s a riport valószínűleg Várpalotán játszódott le: „Március 17-én szürke felhőtakaró tette fagyossá az amúgy is nedves, páratelt levegőt. Mégis a déli órákban felbúgó sziréna hangjára melege támadt az óvóhelyre szaladó embereknek, ki-ki törölte verejtékét, mert hallhatóvá vált a szokatlanul erős dübörgése sok-sok láthatatlan gépnek, motornak, melyek a felhők fölött északnak ugyancsak szeltek a levegőt. Már jó negyed-órája figyeltük ezt a vég nélküli zúgást, midőn lassanként távoli morajjára zsugorodott össze a motoroknak idegeket korbácsoló lárma. . . Sír csend borult a kis városka egyébként élénk forgalmára. A beállt szünetben végigtekintettem a főtéren. Seholy lélek. . . (Néhány perccel később) . . . nyugati irányból közeledő gépek zúgása ütötte meg a fülünket. Vissza az óvóhelyre! Alig érkeztem le az óvóhelyre, tompa robbanások hangja hallatszott, majd néhány perccel később erősebb dörögek, közelebb esett bombasorozatok reszketették meg a falakat. Itt volt a vész pillanat, amely összeszorítja a szíveket. . .

Ebben a pillanatban fejünk felett erős géppuska- és géppágyútüzelés váltakozott a motorok iszonyatos erejű dübörgésével. Majd ismét bombarobbanások nehézséges moraja feszítette az idegeket. . . Még vagy nyolc percet kellett várni, míg végre megszólalt a nehezen várt egyenletes szirénabúgás, a felszabadító jel, amely visszahozta az életszintet az emberek arcába. . . A városka légközpontjába igyekeztem. A kárfigyelők már együtt voltak és jelentették, hogy a városka határában levő hegyi dűlőben négy bomba esett, délre, „A” község felé nagyon sok bomba hullt, észak felé, „B” község irányában pedig vagy tíz bombaledobást észleltek. . . „C” és „D” községeket több bombatalálat érte. . . Emberéletben kár sehol sem történt.”

Március 17-től – több mint két héten át – teljes léginyugalom honolt az országban

Március 18-án délután a német hadsereg részéről megindult a katonai megszállás légi előkészítése két

német csatarepülő-ezred és egy vadászrepülőosztály bevetésével. A Veszprém megyei magyar katonai repülőterek felett német repülőgépek jelentek meg, leszállási engedélyt kértek, de a légvédelmi tüzérség figyelmeztető lövéseire nyugati irányba távoztak el.

A délutáni órákban – más katonai objektumokhoz hasonlóan – a megye repülőterein is készültségi állapotot rendeltek el. Másnap – március 19-én a déli órákban felvonuló – német csapatok harc nélkül szállták meg a megyében levő magyar katonai repülőtereket. Veszprémet és környékét a német 92. gépesített dandár csapatai szállták meg, majd néhány nappal később Berhida körzetébe érkezett a német 615. légvédelmi tüzérsztály négy – 105 mm-es légvédelmi ágyúkkal felszerelt – ütege. A légvédelmi tüzérséggel egyidejűleg Lovászpataona körzetébe egy vadászrepülő-irányító központot telepítettek a németek. A bázist egy német Todt-műszaki század és a környékről felfogadott polgári munkaerő építette. A szállásbarakokat az Újhegy mögötti völgyben építették, míg az Újhegyen állították fel a hatalmas rácsantennájú Fu. Mg. A. 1. „Freya” kereső lokátort, amely 2,4 méteres hullámhosszal 120–200 kilométerre érzékelte a célt, az oldalszöveget és a távolságot. A völgyben épült fel a Két Fu. Mg. 65. jelű „Würzburg-Reise” berendezés, egyenként 9–9 tonna súlyú, 7,5 m átmérőjű parabolarács-tükörrel, amelyek közül az egyik az ellenséges vadászrepülőgépet követte, a másik a saját vadászrepülőgépet irányította és vezette rá a célra.

III.

Veszprém megye és a Földközi-tengeri Szövetséges Hadászati Légierő „POINTBLANK” légi hadműveletének utolsó szakasza 1944. április 3-tól decemberig

1944. április 1-vel az amerikai hadművelési légierő megkezdte a Kombinált Bombázó Offenzíva (CBO), az ún. „POINTBLANK” légi hadművelet utolsó sza-

9. ábra. A keszthelyi öbölben 1944. ápr. 4-én kényszerleszállást végrehajtott brit Vickers Armstrong Wellington bombázórepülőgép.

Fig. 9: British bomber Vickers Armstrong Wellington emergency-landed at Keszthely Bay on 4th of April 1944

kaszát, amelynek hadászati célja már a tervbe vett nyugati partraszállás, a második front megnyitásának légi előkészítése volt. Feladatai közé tartozott, hogy rombolja és megbénítsa Kelet- és Délkelet-Európa út- és vasúthálózatát, hogy ezzel lassítsa a német erők átcsoportosítását a keleti frontról Nyugat-Európába. Mivel ezek az útvonalak jelentős részben Magyarországon át húzódtak, a légi hadművelet súlyosan érintette Magyarországot is, s ezen belül a Dunántúlt és Veszprém megyét. 1944. április 3-án délelőtt az amerikai 15. hadműveleti légihadsereg megindította első támadását Budapest – a nagy forgalmi és ipari csomópont – ellen. A déli órákban az ország délnyugati légterében 180 négymotoros bombázó- és 170 vadászpilóta-gép jelent meg, majd a Balaton légterén át Budapest felé repült.

A Várpalota–Pétfürdő és Berhida körzetében összpontosított légvédelmi tüzérség, a német 615. légvédelmi tüzérosztály, továbbá a magyar 203. honi légvédelmi tüzérosztály, valamint a Balatonfüzfőnél tüzelőállásban levő magyar IV/1. és IV/2. légvédelmi ágyús ütegek és a 103/2. légvédelmi ágyús üteg teljes erővel lőtte a nagy magasságban repülő kötelékeket – minden eredmény nélkül. A budapesti olajfinomítókat ért pusztító légitámadást április 3-án éjszaka – 20 óra 30 perctől 01 óra 30 percig – a MASAF brit 205. bombázócsoportjának több hullámban végrehajtott éjszakai bombatámadása folytatta. Éjszaka 22 óra 30 perc körül egy Budapest felett megsérült kétmotoros brit Vickers-Armstrong Wellington típusú bombázórepülőgép Keszthelytől 4 km-re északra, néhány száz méterre a gyenesdiási partoktól a Balatonban hajtott végre kényszerleszállást. A repülőgép gerince, egyik szárnya és függőleges vezérsíkja kiemelkedett a tó vízből, s erre kapaszkodott fel a gép személyzetének négy életben maradt tagja. A gép pilótája (Gordon Pemberton őrmester, 25 éves, Ausztrália) lövéssérülések miatt már előzőleg meghalt. A brit katonák segélykérő fény- és sípjeleit egy polgári személy vette észre, aki azt azonnal jelentette a keszthelyi német katonai parancsnokságnak. Április 4-én haj-

10. ábra. Amerikai Lockheed P-38. „Lightning” vadászpilóta-gépek. (1944)

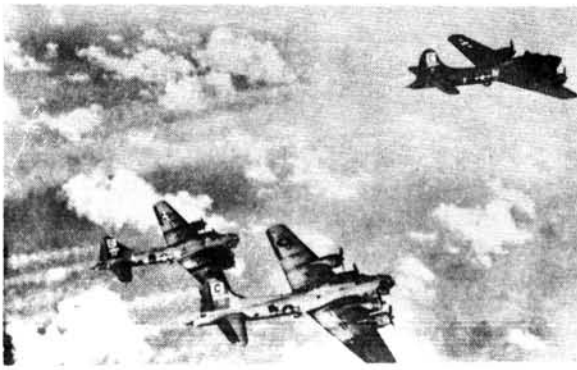
Fig. 10: American Lockheed P-38 "Lightning" fighters (1944)

nali 04 óra körül egy német osztag vonult ki úszó gépkocsikon, míg néhány kocsi a parton biztosított, több úszó gépkocsi szétbontakozott harci rendben úszott a roncstól adott fényjelek irányába. A bombázógép törzsen lovaglólásban kuporgó, összefagyott négy britet – köztük két sebesültet – és a halott pilótát azonban egy elsőnek odaérkező magyar polgári motorcsónak vette fedélzetére és szállította Keszthelyen partra.⁴⁵ A halottat Keszthelyen temették el, az életben maradt katonák – kórházi kezelés után – hadifogságba kerültek (9. ábra)

Mivel az elkövetkezendőkben további amerikai és brit légitámadásra lehetett számítani, április 6-án elrendelték a városi és járási kármegállapító bizottságok azonnali felállítását, s elrendelték, hogy a légitámadások kárjelentéseit szóban hat órán belül, írásban pedig öt napon belül jelenteni kell az illetékes hadtestparancsnokságnak, a Kereskedelmi és Közlekedési Minisztérium O. M. osztályának és a Honvédelmi Minisztérium 7/K. és 36. osztályának.⁴⁶ Egyidejűleg a szombathelyi III. hadtest légvédelmi parancsnoksága megszervezte a körzetébe tartozó megyék légoltalmi tüzseréjszolgálatát.

Veszprém megye légoltalmi tüzseréjszolgálatát a hajmáskéri Központi Lőiskolában működő 7. sz. légő tüzserész járőr (pk.: Szénási Mátyás tü. mű. gyakor-nok) látta el. Feladatuk volt a befulladt, fel nem robbant bombák, ejtőlőszeretek hatástalanítása.⁴⁷ Az életveszélyes felderítő és kiemelési munkákra ugyanakkor a hajmáskéri katonai táborban levő zsidó vallású személyekből felállított 104/2. kiegészítő katonai munkaszolgálatos századot alkalmazták. Április 4–12 között – kivéve a 8-i esti és a 9-ről 10-re forduló éjszakai zavaró repüléseket – légitvékenység nem volt a Dunántúl térségében. Csak április 12-én 11 óra 30 perc és 13 óra között rendeltek el légiriadót a megyében a Dunántúl nyugati légterében – Wiener Neustadt ellen – támadó 320 amerikai repülőgép miatt.⁴⁸ A Balaton északnyugati légterében – a jobbszárnyukat biztosító – tíz Lockheed P-38. „Lightning” kétmotoros – kéttörzsű vadászpilóta-gép jelent meg, amelyek Tapolca felett megtámadták a magyar vadászpilótaképzőiskola három „Héja” vadászgépközvetítőjét és leszállásra kényszerítették azokat.⁴⁹ A légiharc során eltévedt gépfegyver lövedékek Tapolcán – a járásbíró-ság épületében – megöltek egy polgári személyt, aki a légiriadó ellenére az épület ablakában tartózkodott.⁵⁰ (10. ábra)

Április 13-án délelőtt délnyugati irányból két oszlopban jelentek meg újra amerikai kötelékek. Az egyik oszlop – 342 db négymotoros Consolidated B-24. „Liberator” – Budapest, a másik oszlop – 163 db négymotoros Boeing B-17. „Flying Fortress” – Győr irányába repült.⁵¹ A Győrt támadó bombázók közül a légvédelmi tüzérség és a vadászélelem több gépet lelőtt. Ezek közül az egyik megsérült és égvé déli irányba menekülő Boeing B-17. „Flying Fortress” déli 12 óra 15 perc körül Gyarmat községtől 1

11. ábra. Amerikai Boeing B-17. „Flying Fortress” bombázórepülőgép. (1944)
Fig. 11: American Boeing B-17 "Flying Fortress" bomber unit (1944)

km-re délkeletre lezuhant. A gép személyzetéből négyen ejtőernyővel sikeresen földet értek. A hatósági adatok szerint: Max Well (Zittleton W. T. 43. 44. B. 18. 190. 052. P.), Miller Earl J. J. R. (T. 43. T. 44. B. P. 13. 080. 274.), Willie W. Germann (O-750973. T. 42. 43. A. P.) és még két azonosíthatatlan amerikai katona a gép roncsai között elégett.⁵² Egy másik sérült amerikai négymotoros bombázó Zircig repült, s miközben az egyik szárnya már lángolva égett, egy teljes kört írt le a község felett, majd a Zirc-től 4 km-re északra fekvő Flóra-major és a 83. sz. műút között lezuhant és felrobbant. A személyzetből hatan ejtőernyővel földet értek, hárman a roncsok között égték el. (11. ábra)

Április 14-én a m. kir. III. hadtest parancsnoksága elrendelte a hadiipari jellege miatt különösen veszélyeztetett Pétfürdő polgári lakosságának azonnali kitelepítését. 850 polgári személyt telepítettek Borzavár, Réde, Nagysztertgár és Porva községekbe. A kitelepítetteket élelmiszerral és közszükségleti cikkekkal az üzemnek kellett ellátnia.⁵³ Április 14–23 között nyugalom volt, csak a 15-ről 17-re forduló éjszaka hajtott végre átrepülést a brit 205. bombázócsoporthoz. Mivel a német 6/III. éjszakai vadászpilóta-osztály több helyen megtámadta őket, a brit bombázók kényszer bobaledobásokat hajtottak végre, pl. a Balatonakaratya-Enying közti műút 2.790-es kilométerszelvényében, s világítóbombákat dobtak le Pétfürdő és Pula felett.⁵⁴ Több brit repülőgép lezuhant, valószínűleg az egyik brit gép személyzetének tagjai közül való volt az a két angol katona, akiket április 17-én a barnagi erdőben fogott el a magyar csendőrség.⁵⁵ Az egyre nagyobb arányokban kibontakozó légitámadások miatt Veszprém megye polgári hatóságai elrendelték, hogy április 30-ig házi és házcsoport-óvóhelyeket kell kialakítani és építeni, házi riasztókészülékeket kell beállítani.⁵⁶ Veszprémben ezt annyira nem vették komolyan, hogy július 30-án a polgármester ennek határidejét – szigorú büntetés kilátásba helyezésével! – augusztus 15-re módosította. Ugyancsak ápri-

lis 24-én a megyei hatóságok újra elrendelték a vízművektől és vízvezetékektől független oltóvíztároló medencéknek (legalább 250 m³-es űrtartalommal) gyorsított kiépítését.⁵⁷ A légtalmi intézkedések mellett az országban több sajtóorgánium – köztük a „Veszprémi Hírlap” és a „Veszprémi Hírlap” is 1944. április 16 – 23. és 26. számában – a Szövetséges Hatalmak hadseregei elleni gyűlöletkeltés szándékával – mint az utólag kiderült! – hamis adatokat közölt. „Óvakodjunk a talált játékoktól!” címmel arról írt április 16-án a Veszprémi Hírlap, hogy az angol-szász repülőgépek robbanószerkezettel ellátott rongybabákat dobtak le. Az újságok szerint Nyirádon robbanó cigarettákat, Csabrendeken robbanó Schmoltpasza jelzésű cipőboxos dobozt találtak, az utóbbitól egy asszony súlyosan megsérült. Veszprém-Görzsönyben pedig olyan barna lemezeket találtak, amelyeknek érintésére több ember keze megbénult. A Veszprém vármegye c. lap április 23-án „Gyermekgyilkos hadviselés!” címmel hisztérikus kirohanást intézett: „... Hadviselés ez? Nem hadviselés! Ez közönséges és legaljasabb emberölés! Hadicsel ez? Nem hadicsel! Hadicsel volt valamikor a trójai faló, de ezek a rongybabák semmi máshoz nem hasonlíthatók, mint a történelemben ismert heródesi gyermekölés egyik módjához! Pedig elérkezik még az az idő, mikor nekik felelniök kell a rongybabákért, a dinamittal töltött tollakért és ceruzákért, a nemzetközi hadijognak ilyen förtelmes megcsúfolásáért!” A pánikkeltő újsághírekre a m. kir. Honvédelmi Minisztérium csak 1944. július 17-én reagált 132.979./eln. 36. 1944 sz. köriratában, amelyet az összes rendőrfőkapitányságnak és megyei-városi légtalmi parancsnokságnak megküldött. A körirat kijelentette, hogy április 3-a óta tömegével érkeztek a H. M. 36. osztályához minden tárgyilagosságot nélkülöző, képzelet szülte – a légtalmi parancsnokságok által nem ellenőrzött – bejelentések, melyek szerint több helyen találtak angol-szász parancsnokságok által nem ellenőrzött – bejelentések, melyek szerint több helyen találtak angol-szász repülőgépek által levett „robbanó ceruzákat”, töltőtollakat, zseblámpaelemeket, öngyújtókat stb., amelyek sérüléseket is okoztak. Ezekkel kapcsolatban mind a fővárosi, mind a vidéki újságokban minden alapot nélkülöző közlemények jelentek meg. A vizsgá-

12. ábra. Amerikai Boeing B-17. „Flying Fortress” bombázórepülőgép. (1944)
Fig. 12: American Boeing B-17 "Flying Fortress" bomber (1944)

latok megállapították, hogy mindezek légből kapott rémhírek.⁵⁸

Április 23-án déli 12 óra 45 perckor újra légiriadót rendeltek el a Dunántúl teljes térségében, mivel – délnyugati irányból – a Balaton légtérében hatalmas amerikai repülőgép-kötelékek jelentek meg, összesen 956 bombázó- és vadászipülőgép.⁵⁹ A magyar 101. honi vadászipülő-osztály nem került bevetésre, a német 8. honi vadászipülő-hadosztály kötelékei viszont már a Balatontól délre megtámadták az amerikai kötelékeket s összesen nyolc négymotoros bombázót és négy vadászipülőgépet lőttek le. A légvédelmi tüzérség ugyanakkor hat gépet semmisített meg. Egy amerikai kétfőrszű P-38. „Lightning” vadászipűgét a német vadászipűgepek Kerta légtérében lőttek le, s az égő amerikai repülőgép Bazsi mellett, az Irtás-dűlőben zuhant le, ahol felrobbant és elégett. A gép pilótája ejtőernyővel földet ért, s a magyar csendőrök csak az esti órákban Keszthely közelében fogták el.⁶⁰

Április 23-tól – május 4-i Budapest elleni éjszakai légítámadás kivételével – május 10-ig az amerikai 15. légihadsereg kötelékei nem támadták az országot. A legközelebbi átrepülésre május 10-én délelőtt került sor, amikor is 174 db B-17 „Flying Fortress” és 126 db B-24 „Liberator” típusú négymotoros bombázógép – nagyszámú vadászipülőgép biztosítása mellett – támadta a Dunántúl délnyugati térségén át Wiener-Neustadtot. A német 8. honi vadászipülő-hadosztály vadászip- és rombolókötelékei már a Balaton légtérében megtámadták az amerikaiakat. Déli 11 óra körül heves légiharc alakult ki Tapolca, Jánosháza és Pápa légtérében. Egy találatokat kapott német Me. 109-es vadászipűgép Sümegtől délkeletre, a tapolcai út mellett zuhant le, pilótája (Georg Heinelt törzsőrmester, 28 éves, Reppen) életét veszttette. Egy másik német vadászipűgép Közép-Iszákztól mintegy 800 méterre keletre zuhant le és pilótájával együtt elégett.⁶¹ A légiharcok során megsérült amerikai bombázógépek helyenként kényszer bombaledobásokat hajtottak végre, így pl. Csögle határában tizenegy nagyméretű bombát dobtak le. (12. ábra.)

1944. májusában a pápai 1. honvéd ejtőernyős-zászlóaljat – az 1. szállítórepülő-század 4 db Fiat-G.

13. ábra. Magyar Messerschmitt Me. 109. G. vadászipűgőgép a veszprémi repülőtéren. (1944. nyár)

Fig. 13: Hungarian fighter Messerschmitt Me. 109. G at Veszprém airport (summer 1944)

12-es szállítórepülőgépe nélkül – frontra szállították. Ezekben a napokban – 1944. május 10–14 között – telepítették a Veszprém-jutasi repülőtérré az 1944. május 1-én megalakult és a Légierő Parancsnokságnak alárendelt Honi Légvédelmi Parancsnokság irányítása alá tartozó m. kir. 101. honvéd honi vadászipűgő-osztályt. (pk.: Heppes Aladár őrnagy.) Az osztálynak alárendelt 101/1. vadászipűgő-századot (pk.: Scholtz Miklós százados) a volt kolozsvári 2/1. „Tör”-, a 101/2. vadászipűgő-századot (pk.: Ujszászy György százados) a volt szolnoki 1/1. „Dongó”- és a 101/3. vadászipűgő-századot (pk.: Bejczy József főhadnagy) pedig a volt 5/3. „Kör Ász” vadászipűgő-századból szervezték meg. A századok személyi állományát a Repülő Kísérleti Intézet (RKI) néhány repülővezetőjével egészítették ki. Mind a három századot korszerű – egymotoros, együléses – Messerschmitt Me. 109 G. típusú vadászipűgőgéppel szerelték fel. A Veszprém-jutasi repülőtéren állomásozó 101. „Puma” honvéd honi vadászipűgő-osztály 1944. szeptember 25-ig látta el az egész ország légvédelmét. A vadászipűgő-osztály századai május 16–23 között gyakorló repüléseket, légi lövészeteket hajtottak végre.⁶² Az osztály első harci bevetésére 1944. május 24-én a kora délelőtti órákban került sor, a Bécs körzetének olajcélpontjait támadó amerikai 15. hadászati légihadsereg kötelékei ellen. A mintegy háromszáz gépből álló amerikai erő ellen – a német 8. honi vadászipűgő-hadosztály egységei mellett – a 101/1. vadászipűgő-század (fedőneve: „Zongora”) 13 db vadászipűgőgépét vetették be. (13. ábra.)

A század parancsot kapott, hogy repüljön Bécs légtérébe. Azonban ide késve érkeztek meg, s már csak a német 24. légvédelmi tüzérhadosztály (356 db 88 mm-es, 48 db 105 mm-es és 28 db 128 mm-es légvédelmi ágyú) által szétzilált és visszatérőben levő amerikai kötelékeket érték el. A magyar vadászok megtámadták a szétszórtan repülő egyik – mintegy negyven négymotoros bombázógépből álló – amerikai köteléket, s közülük három B-24. „Liberator” és egy B-17. „Flying Fortress” négymotoros bombázót és egy P-51. „Mustang” vadászipűgőgépét német (osztárak) terület felett lelőttek.⁶³ A támadó magyar vadászipűgőkre ezek után – váratlanul – egy amerikai

P-51. „Mustang” vadászipűgőgép zúdul, amelyek a magyar köteléket teljesen szétszórták. A század parancsnoki gépe Szombathelyen, hét gép pedig sérülésekkel Gyékényes körzetében hajtott végre kényszerleszállást, egy gép pedig Alsórendvánál lezuhant, (pilótája: Sárkány Sándor hadnagy életét veszttette) s csak négy gép tért vissza épségben a veszprémi repülőtérré. Néhány napi nyugalom után, május 30-án délelőtt a 101. honvéd honi vadászipűgő-osztály mind a 32 db repülőgépét harcba vetették, de az osztály – ellentétben Heppes Aladár visszaemlékezésével – amerikai repülőgépekkel nem találkozott.⁶⁴

Az egyre nagyobb mértékű amerikai és brit légítámadásokkal szemben, 1944. június 1-én a német

14. ábra. Magyar Me. 109. G. vadászpilótáknak a veszprémi repülőtéren. (1944. nyár)
Fig. 14: Hungarian fighters Me.109.G at Veszprém airport (summer 1944)

„Ostmark Vadászpilóta Parancsnokság” („Jafü Ostmark”) a német 8. honi vadászpilóta-hadosztály 6. éjszakai vadászpilóta-ezred III. osztályát (pk.: Leopold Fellerer őrnagy) Szombathelyre telepítette. Ezzel egyidejűleg a 26. rombolóezred III. osztályának 7. századát – amely a Wien-Seyring-i repülőtéren állomásozott – WR. 21-es típusú levegő-levegő rakétával szerelték fel az amerikai bombázórepülőgépekkel szemben.⁶⁵ A Bécs-Koblenz körzetében állomásozó 8. honi vadászpilóta-hadosztály 1944. júniusában továbbra is a 27/II., 10/II., 302/I. vadászpilóta-osztályokból, az 1/II. és 26/III. rombolóosztályokból és a 108. vadászpilóta-ezredből (vadásziskola) állott, s alárendeltségében volt a 6/III. éjszakai vadászpilóta-osztály. (14. ábra.)

1944. június 2-án reggel 06 óra 55 perckor megkezdődött az Olaszországban állomásozó amerikai 15. hadászati légihadsereg „FRANTIC” (Operation Frantic) hadművelete, amelybe június 21-én bekapcsolódott az Angliában állomásozó amerikai 8. hadászati légihadsereg is. A légi hadművelet a Dunántúl – és ezen belül Veszprém megye térségét – nem érintette. A „FRANTIC” légi hadművelet első napján súlyos amerikai légitámadások érték Szeged, Szolnok, Debrecen stb. városokat. A déli irányból északkeleti irányba támadó amerikai bombázókötetek ellen a délelőtti órákban harcba vetették – Debrecen légterében – a 101. honvéd honi vadászpilótaosztály mindhárom századát. (Debrecen Pallagpuszta felett egy amerikai B-17. „Flying Fortress” lelőttek.)

1944. májusára gyorsított ütemben befejezték a veszprémi hatósági-polgári légoltalmi szervezet kiépítését. Személyzetét a városi katonai kiegészítő parancsnokság állította ki katonai behívóval, kéthetes váltással 3 x 87 embert. Parancsnoksága a rendőrkapitányság épületében („Rosos”-kúria pincéje), parancsnoka Apoldy Mátyás rendőrkapitány volt. A szervezet felállása a következő volt:

Rendfenntartó osztag: pk. Lengyel Mihály rendőrfelügyelő, 29 fő és a rendőrszemélyzet a rendőrség épületében.

Műszaki osztag: pk. Nagymihály Ferenc mérnök, 29 fő, a jelenlegi Kállai Éva Gimnázium épületében.

Tűzoltó osztag: pk. Vénis Sándor tűzoltóparancsnok, 1. raj: tűzoltóparancsnokság, 2. raj: Szeretetház, 3. raj: kereskedelmi iskola, 4. raj: református iskola, felszerelése: a városi tűzoltóság egy 600 liter/perces „Rába”- és egy 1500 liter/perces „Klöckner” tűzoltóautó, 3 db 800 liter/perces és egy 400 liter/perces motoros-fecskendő. (Az utóbbi a jutasi tiszthelyettes-iskolában volt.)

Egészségügyi osztag: pk. dr. Koháry József városi tisztiorvos, négy rajának elhelyezése azonos a tűzoltórajokkal, egy száz személyes légóképzőháza a Szt. Anna kápolna mögötti elemi iskolában, egy – 2 fekvő és 2 ülő beteg számára alkalmas – „Magosix”, s egy-egy fekvő- és egy ülőbeteg számára alkalmas – „Kapitán” mentőautóval.

A szervezet figyelőszolgálattal és a – 3. kerületi légvédelmi központtól független – riasztószolgálattal (szirénákkal) rendelkezett.⁶⁶ A hatósági légoltalmi szervezet május 25-én és június 4-én nagyarányú gyakorlatot rendezett Veszprémben. Június 9-én – a Belügyminisztériumtól kapott 500 ezer pengős kamatmentes kölcsönből – megkezdtek a nyilvános óvóhelyek építését, amelyek közül július 30-ra az alábbiak nyíltak meg: városháza pincéje (100 fő), Szt. Imre tér 9. sz. ház pincéje (110 fő), Kossuth L. u. 24. sz. ház pincéje (90 fő), Miklós utca 8., 10., 12., 14., 19. sz. házak pincéje (150 fő), s októberre elkészült a Benedek-hegy alatti óvóhely is. (200 fő). A tervek szerint óvóhelyet akartak építeni a Vár-hegy alatt is, amelynek bejáratai az Ürkút utcai Levente Otthonnál, valamint a Jókai utcai Peintler-vendéglőnél és a Ruttner-ház udvarán lettek volna.

Pápán nyilvános óvóhelyekké építették ki a bencés gimnázium és a Szt. István utcai dr. Domonkos István-féle ház pincéit.⁶⁷ Intézkedéseket tettek a megye egyik legfontosabb ipari üzemének, a péti nyersolajfeldolgozó telep védelmére. Május 19-re 11 db tartályt (6310 m³) láttak el 51 cm vastag – portlandcementbe ágyazott téglából rakott – szilánkvédő falakkal, s védőfalat kapott a topping-üzem szivattyúháza is, a külső vezetékeket kő- és homokfeltöltéssel védték.⁶⁸

A május végi és június eleji amerikai felderítőberendezések során Veszprém körzetében több amerikai ejtőernyős ügynök-felderítő ledobását észlelték. Május 25-én Balatonalmádinál ejtőernyőt és felszerelési tárgyakat találtak, május 28-án két amerikai repülőgép felderítőket dobott le, felkutatásukra intézkedések történtek, s június 10-én Veszprém és Gyulafirátót között egy ejtőernyős ügynököt sikerült elfogni. Júniusában újabb szigorító rendelkezéseket adtak ki az – április 9-én elrendelt – ellenséges rádióhallgatási tilalom ügyében. Még a zenei műsor hallgatása is tilos volt. Megszegése hat hónapi elzárással járt.

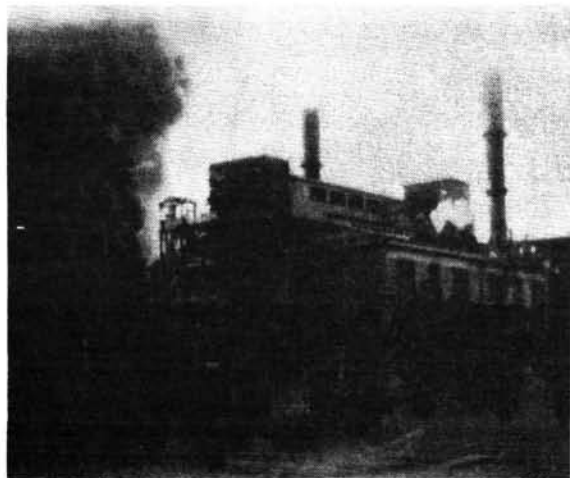
1944. június 12-ről 13-ra forduló éjszaka az amerikai 15. hadműveleti légihadsereg – a szőnyi és almásfüzitői benzinfüvetlenítő elleni bombázással – megkezdte az „olajcél” elleni légitámadás-sorozatát. A

június 13-i szünet után, június 14-én délelőtt mintegy hatszáz amerikai bombázó- és vadászpilóta hatolt be az ország délnyugati légtérébe. Délelőtt 10 óra körül harcra vetették – a német 8. honi vadászpilótahadosztály mintegy 80 db Messerschmitt Me. 109-es és Focke-Wulf FW-190-es vadászpilótáival – a magyar 101. honvéd honi vadászpilóta-osztály mindhárom századát is, amelyek a Balaton–Bakony–Vértes légtérben összecsaptak a mintegy 120 db amerikai kísérő-vadászpilótával. A németek veszteségei ismeretlenek. A magyarok két gépet vesztek: az egyiknek, amely Csókahegy oldalában zuhant le a pilótája (Király Gyula hadnagy) is meghalt, míg a másik (Forró Pál hadnagy) Várpalotától északra hajtott végre kényszerleszállást. A légvédelmi tüzérség 11 db, a német vadászok kettő, a magyar vadászok öt amerikai repülőgépet lőttek le. Az egyik P-38. „Lightning” vadászgépet – Debrődy György hadnagy – lőtte le Dudartól keletre; a gép a Cigány-tónál zuhant le és felrobbant. Heves légi harc tombolt Pétfürdő és Veszprém légtérben is. Itt lőtték le az amerikai 14. vadászpilótaosztály 49. vadászpilóta-századának parancsnokát, Louis Benne alezredest is, aki utólag leírta a légi harcot.⁶⁹ Ezek szerint századának 15 db P-38. „Lightning” gépét Pétfürdő északi légtérben ötven német és magyar vadászpilóta támadta meg. Az első összecsapásban Benne alezredest lelőtt egy Me. 109-es, de a harc forgatagában – miközben az eddigi 4000 méterről 8000 méterre akart emelkedni – négy német Me. 109-es támadta meg és lelőtte. Az alezredest zuhanórepülésbe fogott égő gépből szerencsésen kiugrott. Valószínűleg ő volt az, aki a veszprémi Margit-templom közelében ért földet ejtóernyőn, s sérülései miatt azonnal a városi kórházba szállították, ahol – emlékirata szerint – meglátogatta az őt lelövő német pilóta.

A vadász kötelékek között dúló légi harc közepette,

15. ábra. Az égő péti ipartelepek az 1944. június 14-i amerikai bombatámadás után.

Fig. 15: Industrial Works Péti in flames after air-raid of American bombers on 14th of June 1944

két amerikai bombázópilóta-osztály – egyenként 27–27 db négymotoros géppel – északi és északnyugati irányból, 11 óra előtt néhány perccel bombatámadást hajtott végre a Péti Nitrogénművek ellen. A bombasorozatok – mintegy 1500 db bomba – északnyugati irányból délkeleti irányba, átlósan érték a gyártelep 50 k. holdnyi területét. A bombáknak azonban csak egyharmada érte a gyártelepet, a többi célt tévesztve a Pét patak völgyében, a futball pályán, a Cserérdőben és a gyárteleptől délkeletre húzódó földiken robbant fel.⁷⁰ A két hullámban támadó amerikai bombázók bombasorozatai azonban nem a tervezett célt – a benzinfinomító Kraktelepet – találták el, hanem az amerikaiak számára másodlagos fontosságú nitrogén-sorozat üzemét pusztították el. A Központi Laboratórium több találatot kapott és teljes berendezésével együtt porrá égett. A triklór-etilén üzem 75%-os épület- és 40%-os berendezéskárokat szenvedett el. A szénkéngüzem épületeit 45%-os, berendezéseit 15%-os rombolások érték. A salétromsav-töményítőt ért kár 75–80%-os volt, a régi koncentrált savüzem épületeinek É-i sarkát több bombatalálat érte, s a berendezések 50%-a tönkrement. A 3000 vagonos pétióráktár teljesen megsemmisült: A zsírsavüzem és a mészkőtörő 25–30%-os károkat szenvedett el. Nem sérült meg, de a támadás után leállították az etilén- és műanyagkísérleti üzemeket. A Gázgyár nem kapott jelentősebb találatokat, de a kemencék gyors kihűlése miatt a szilikát-tégla tönkrementek, s ugyanakkor megsemmisültek a gázkülsővezetékek és a gáztárolók. Az amerikai támadás elsődleges célját képező benzinfinomító Kraküzemeket csak kisebb károk érték. A légtérrel dolgozó desztilláló toppingrésleg épületkárai mindössze 5%-ot tettek ki, berendezéseit is csak könnyen kijavítható károk érték, szivattyúi épék maradtak. Mivel – a május 19-én tervbe vett – szilánkvédőfalak még nem készültek el, jelentősebb károk érték a vezetékhálózatot és a tartályparkot. A 12 733 m³-es tartályparkból teljesen tönkrement 7118 m³ és megsérült 3772 m³. (Két – egyenként – 2000 m³-es tartály teljesen megsemmisült.) A kenőolajüzem ugyancsak 50%-ban tönkrement, s a gyár erőtelepének sodronykötél-állomása, a függőpálya vasszerkezete, ipari vízműve, 1720 m³-es hűtőtornyai 50–60%-os károkat szenvedtek el, a vízlágyító és az áramfejlesztő ugyanakkor teljesen tönkrement. A kazánházat ugyancsak 5%-os kár érte, de a szénelevátor sérülései miatt használhatatlanná vált. A súlyos bombakárokat fokozta a kibontakozó tűzvész, amelyet az első órákban megfékezni sem lehetett, mivel a gyártelep tűzoltóberendezései teljesen megsemmisültek.⁷¹ A bombatámadásnak 37 sebesült és 38 halálos áldozata volt. Ezek közül 17 polgári személy (3 műszaki vezető, 13 munkás, egy nő) a helyszínen halt meg, 4 személy (3 térfi és 1 nő) a veszprémi kórházba szállítás közben vesztette életét.

A gyártelepen dolgozó román katonai munkaszolgálatosok közül 7 ember, egyéb magyar katonai alakulá-

tokból 8 ember lelte halálát, 3 sebesült katona pedig a veszprémi kórházban hunyt el. (15. ábra.)

Annak ellenére, hogy a légitámadás során a P–38 „Lightning” mintájú kísérővadászgépek alacsony támadásokkal lefogni igyekeztek a gyártelepet védő magyar 203. honi légvédelmi tüzérsztály ütegeit, a légvédelmi tüzérség tüzet nyitott. Az ágyús ütegek közül csak a Várpalotától Ny-ra levő 208. sz. ágyús üteg tüzelt a távozó amerikai kötelékekre, a Macska-hegyen összpontosított 209. sz. ágyús üteg nem, mivel aznap éppen áttelepülőben volt. A gépágyú-félszakaszok közül az Öskütől DK-re levő 238/1. félszakasz (pk.: Zwicker Ferenc hadapródörmester) tüzet nyitott a DNy-i irányból, kb. 1500 méteres magasságban közeledő első bombázóraj 7 gépére. A 2. raj Öskü felé kifordult, a 3. raj pedig 17 bombát dobott le, de ezek a lövegállás és Öskü közti rétre hullottak. A gyárteleptől É–ÉK-re összpontosított 236/2. és 235/1. gépágyús félszakaszok is tüzeltek, de néhány sorozat után mindkét löveg meghibásodott és leállt. A gyártól K-re beásott 235/2. gépágyús félszakasz tüzelőállása bombatelitalálatot kapott, a löveg felborult, öt katona meghalt, többen megsebesültek.⁷² A német 615. légvédelmi tüzérsztály szerepéről adatok nincsenek.

Az égő péti üzemek segítségére azonnal felvonultak a környező hatósági légoltalmi osztagok és tűzoltóságok. A veszprémi hatósági légoltalmi szervezet teljes létszámban, műszaki mentő-, egészségügyi és tűzoltóosztagaival kivonult. Útközben csatlakozott hozzájuk a „Danuvia” gyár tűzoltóosztaga két szakasz tűzoltóval és egy Klöckner kocsival. A balatonfüzfői üzemek mentőosztagai is időben érkeztek. Ők ásták ki a benzinüzem óvóhelyén szorongó 120 embert, ugyanis a szomszédos pénzügyőri épület az óvóhely kijáratára omlott. Időben érkezett meg Komáromból a 201. gépkocsizó különleges műszaki zászlóalj 2. századának (pk.: Endrédi Lajos főhadnagy) egyik gépesített szakasza is. Az emberfeletti erőfeszítéssel végzett mentési-oltási munkálatok csak június 15-re virradó 03 órára fejeződtek be.

A súlyos károk miatt a zsidó vallású munkaszolgálatosokból álló 8/17. és 104/2. munkaszolgálatos századokat azonnal Pétfürdőre vezényelték. A munkaszolgálatosokat – a hajmáskéri 7. sz. légoltalmi tűzserész-járőr (pk.: Szenási Mátyás tü. mű. gyak.) irányításával – elsősorban a fel nem robbant bombák felderítésére és felszedésére használták! A légitámadást követő napokban azonnal megkezdték a hadi fontosságú gyár helyreállítását. A Hadiipari Bombakárügyi Bizottság 1944. június 22-én kelt utasítása szerint augusztus 15-ig a benzinfinomító Krak telepet annyira helyre kellett állítani, hogy elérje a napi 30 vagonos termelést.⁷³ Az áramkiesést a Várpalota–Pét–Fűzfő közti 80 ezer V-os vezetékről kellett megoldani.

A június 15-i légi nyugalom után, június 16-án a kora délelőtti órákban a Dunántúl DNy-i légtérben a MASAF 658 négymotoros bombázó- és 290 vadász-

repülőgépe jelent meg széles kiterjedésben és több hullámban. Az USA kötelékek, amelyek magyar területet ebben az esetben nem bombáztak, Bécs és Pozsony főirányokban repültek. A kötelékek ellen harcra vetett német 8. honi vadászrepülő-hadosztály kötelékei mellett harcra vetették a magyar 101. honi vadászrepülő-osztály mindhárom századát, összesen 28 géppel. A Simontornya–Tihany–Tapolca légtérben kibontakozó légiharcban – a rendkívül erős amerikai vadászvédelem miatt – a bombázó kötelékek szinte megközelíthetetlenek voltak. A légiharcok során 13 db magyar vadászrepülőgépet lőttek le az amerikaiak. Négy magyar gép pilótája (Pászthy István hadnagy, Bognár József és Kőhalmi János főhadnagyk, Szittár Gyula szakaszvezető) életét vesztette. A magyar vadászrepülők hat amerikai P–38. „Lightning” és egy Republic P–47. „Thunderbolt” vadászrepülőgépet lőttek le. A „Lightningek” közül egy Balatonendrédnél és egy Szántódnál zuhant le (mindkettőt Lőrincz Mátyás szakaszvezető lőtte le egy percen belül), egy „Lightning” Iszkaszentgyörgynél, három pedig a Balatontól délre – Kerekinél, Kapolynál és Értyénél – pusztult el. A „Thunderboltot” Tóth Lajos hadnagy lőtte le 7000 méteren Simontornya légtérben.⁷⁴ A légiharcokban megsérült amerikai bombázók helyenként kényszer bobaledobásokat hajtottak végre. 17 db bomba robban Balatonfüreden a szív-kórház és az arácsi vasútállomás közti szőlőkben. Néhány bombát dobtak le – feltehetően a közeli magyar repülőtérenk szánva – a tótvázsonyi legelőre (három tehenet pusztítva el), valamint bombák robbantak a hajmáskéri Kremó-féle hidroelektromos művek körül.⁷⁵ Emberéletben sehol nem esett kár.

A polgári hatóságok szigorúan megtoroltak minden az amerikaiak irányába megnyilvánuló szimpátiát. A Veszprémi Hírlap 1944. június 25-i száma közölte, hogy egy Szapper Ilona nevű veszprémi tisztviselő nő tüntetőleg meglátogatott egy, a veszprémi kórházban – a péti sebesültek között – fekvő sebesült amerikai katonát, akinek édességet, cigarettát, sőt virágot vitt ajándékba. A veszprémi sajtó „hazaárulónak” bélyegezte a nőt, a rendőrség pedig rövidesen internálta tetéért.

1944. június 17–25. között újra elcsendesett az ország légtere. Ezekben a napokban a Honvédelmi Minisztérium Légügyi Főcsoportjának közvetlen alárendeltségében levő Repülő Kísérleti Intézetet (RKI) – ismeretlen számú és típusú repülőgéppel (köztük néhány rakétákkal, 40 mm-es gépágyúval stb. felszerelt kísérleti Me. 210-es repülőgéppel) Budapest-Ferihegyről a várpalotai repülőterre telepítették. Az RKI-nek harci alakulata nem volt, gépeit bevetésre nem alkalmazták. Ugyancsak ezekben a napokban – június 20-án – a pápai repülőter korszerűsítésére és bővítésére munkálataira Pápán felállították a m. kir. Pápai Honvéd Munkaszolgálatos Diák Zászlóaljat, amelynek négy – 80–80 fős – századát a huszárlaktanya négy istállóépületében szállásolták el. A repülő-

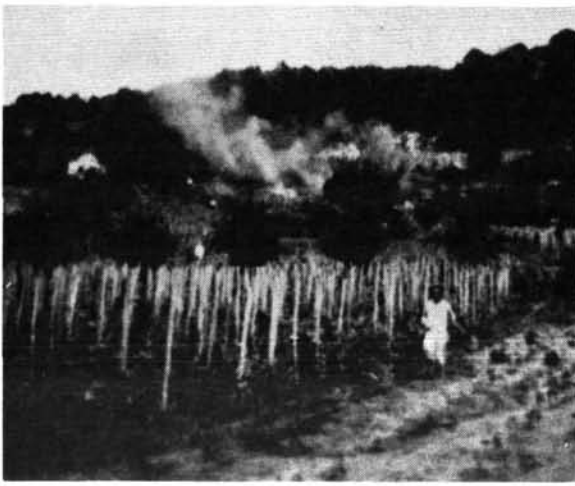
térbővítési munkálatok 1944. szeptember 20-ig elhúzódtak.⁷⁶

Közel tíz napi szünet után, június 26-án délelőtt 09 órakor újra légiriadót rendeltek el az ország délnyugati körzetében, mivel az amerikai 15. hadászati légihadsereg 550 db négymotoros B-24-es és B-17-es bombázórepülőgépe jelent meg több egymást követő hullámban.⁷⁷ A bécsi főirányban repülő bombázókötéleket biztosító P-38 „Lightning” vadászipülő egységek alacsony támadásokat hajtottak végre a megyében települt légvédelmi tüzérségi állások és a pápai repülőter ellen, ahol egy polgári alkalmazott lősérülésekben életét veszttette. A magyar 101. honvéd honi vadászipülő-osztály mindhárom századát – összesen 30 géppel – harcra vetették. A magyar vadászok Veszprém, Pápa, Sopron légterében megtámadtak egy 90 db négymotoros bombázóból és 50 db vadászipéből álló amerikai köteléket. A rácsapás során Heppes A. őrnagy, osztályparancsnok két B-24. „Liberator” lelőtt: az egyik gép Mosonszolnoknál, a másik Nagyacsád szélén zuhant le. Az utóbbinál két amerikai katonára roncsok között elégett, kilencen ejtőernyővel földet értek és hadifogságba kerültek. (Ketten súlyos lábsérüléssel.)⁷⁸ A magyar vadászok (Budai Lajos és Takács Pál szakaszvezetők) Balozsamegyesnél még egy B-24. „Liberator” bombázót, Rábacsanaknál pedig egy P-51. „Mustang” vadászipülőgépet lőtték le. Egy – feltehetően német vadászipépek által – lelőtt négymotoros amerikai bombázógép Devecsertől nyugatra, Lovaspusztánál zuhant le, tizenegy főnyi személyzete ejtőernyővel földet ért és hadifogságba esett.⁷⁸ A légiharcok során a magyar 101/1. vadászipülő-század 2. raja (PK.: Irányi Pál főhadnagy) a Bakony légterében mintegy 7000 méter magasságból egy amerikai P-38. „Lightning” köteléket vett észre, amely alacsony támadást hajtott végre a Bodajk–Zirc közti országút ellen. A magassági fölényben levő magyar vadászipépek lecsaptak az amerikai kötelékre, amelyek közül a rajparancsnok egy P-38-ast lelőtt. Az amerikai gép Téstől északra, a Kiskutasi-dűlőben zuhant le és pilótájával együtt elégett. Szinte ezzel egyidejűleg a magyar 2. rajt egy másik amerikai vadászipülőgép-kötelék támadta meg, s két magyar gépet lelőttek. Az egyik lezuhant (pilótája: Nagy József tizedes ejtőernyővel földet ért), a másik gép Tés közelében kényszerleszállást hajtott végre, de a földön fekvő gépet az amerikai repülőgépek szétlőtték, a gép pilótája (Molnár Miklós hadnagy) a roncsok között lelta halálát. A légiharcok során a magyar 101. honvéd honi vadászipülő-osztálynak még két pilótája (Podoba Illés és Ajben János szakaszvezetők) veszttették életüket.

A június 27-én lezajlott amerikai légitámadás nem érintette Veszprém megyét. A Budapest nyugati és északnyugati légterében harcra vetett magyar 101. honi vadászipülő-osztály – saját veszteség nélkül – két B-17. „Flying Fortress” – és egy B-24. „Liberator” négymotoros bombázót és egy egymotoros

North American P-51. „Mustang” vadászipülőgépet lőtt le. A június 28–29-i nyugalom után, június 30-án délelőtt 09 óra körül az amerikai 15. hadművelleti légihadsereg mintegy négyszáz gépe gyülekezett a Balaton felett. Egyik hulláma Németország, a másik Szlovákia, a harmadik pedig Budapest irányába bontakozott szét. A 3. hullámot a magyar és német vadászipülőgépek Tapolca légterében megtámadták, szétszörták és részben visszafordulásra kényszerítették. Az egyik északi irányban repülő – 27 db négymotoros bombázóból álló – kötelék a magyar vadászipülőgépek támadásai miatt Pula község felett fordult vissza déli irányba.⁷⁹ A déli irányban repülő kötelékből a magyar vadászok Balatonederics légterében hat gépet kiszakítottak, s hármat lelőttek. Az egyik bombázó égve zuhant le a Vállus körüli hegyek közé és ott személyzetével együtt felrobbant. Egy másik – már lángolva égő – amerikai bombázót, amely valószínűleg a tapolcai T-1-es repülőterre akart kényszerleszállást végrehajtani, ugyancsak lelőtték a magyar vadászok. (Huszár András zászlós.) Az égő négymotoros bombázó Nemesvitától délkeletre, a műút és a vasút között zuhant le, s személyzetével együtt elégett.⁸⁰ A harmadik amerikai négymotoros bombázót Karnay Ernő hadnagy lőtte le Szigliget felett. Az égve zuhanó gépből négyen ejtőernyővel kiugrottak, a gép roncsai – öt holttesttel, kb. 20 db fel nem robbant bombával és több ezer gépfegyverlőszerrel együtt – Szigligeten Tóth Mihály és Bodor Aladár telkére zuhantak. A roncsok között öt amerikai katonára holtteste hevert: egy 25–30 év körüli férfi, szőke hajú, homloka felszakadva, két lába combtól leszakadva, a holttest erősen megégett, egy 24–26 év körüli férfi, vörös hajú, a test csonkítatlan, de csontozata összetört és kissé égett volt, egy csonka férfitörzs, lábak nélkül, szénné égve, egy fej nélküli férfitest, erősen elszenesedve, egy 25–30 év körüli, középtermetű, barna hajú férfi, összetört csontozattal.⁸¹ A bombázógépből kiugrott katonák közül az egyiknek kigyulladt az ejtőernyője, majd a Badacsonytomajhoz tartozó Tégladombnál ért földet és szörnyethalt. (Adatai: R. F. Wheelep. 120. 34660. T. 42430. R. Wheelep. 121. Holleter. D. R. E. Hartford. Com.)⁸² Egy szemtanú – Rezes-Molnár Lajos festőművész – leírása szerint az egyik amerikai ejtőernyős a Tapolca patak torkolatánál zuhant a Balatonba. A katonára feltartott kezekkel jött ki a vízből, ennek ellenére csak a gyorsan helyszínre érkező hatóságok személyek akadályozták meg, hogy a parton összesereglett tömeg meg ne lincselje az amerikai katonát. A leírás szerint a katonán páncélmellény, villannyal fűtött kesztyűk és csizmák voltak, s a gépből kis gumicsónakok is hullottak a Balatonba.⁸³

A Németország irányába, északnyugati irányba tartó amerikai kötelékeket is megtámadták a magyar vadászok. Egyik B-24. „Liberator” bombázót (Fábián István őrmester) Tüskevártól délnyugatra, Veszprém-pinkóc felett lőtték le.

16. ábra. A Szigligetnél 1944. június 30-án lezuhant amerikai B-24. „Liberator” égő roncsai. (Exner István gyűjteményéből).

Fig. 16: Burning wreckage of American B-24 "Liberator" which crashed at Szigliget on 30th June 1944

A zuhanó gépből tizenegy főnyi személyzete ejtőernyővel kiugrott és Kisberzsénynél földet ért, a gép pedig Cserimalomnál zuhant le és felrobbant. Egyes amerikai kötelékek szétszóródtak. Egy kötelékétől elszakított és déli irányba menekülő négymotoros amerikai bombázógép – magyar vadászok tüzeben – a Papod-hegy légterében, északi irányból jelent meg és repült el alacsonyan Veszprém felett. A város fölé érve a gép kilenc bombát dobott ki. Ezek közül azonban csak egy robbant fel: telitalálat szétvetette a Tobak utca 6. sz. házat és huszonöt házat megrongált. A többi bomba a Benedek-hegybe fúródott (közülük egy a kálváriánál), de ezek nem robbantak fel.⁸⁴ A nap folyamán vívott légi harcokban több magyar vadászgép is lezuhant, de csak egy pilóta (Zsiros Gyula zászlós) halt meg.

A magyar 101. honi vadászrepülő-osztály összesítő adatai szerint 1944. júniusában 14 bevetést hajtott végre 196 géppel, amelynek során 45 légi győzelmet aratott. Saját veszteségeikről nem közöltek adatokat (16. ábra).

A július 2-án 10–15 óra között lezajlott amerikai légitámadás során – 712 db „Liberator” és „Flying Fortress” támadta Budapestet – harcba vetették a magyar 101. honi vadászrepülő-osztály 18 repülőgépét is, a Bécs–Sopron–Győr–Budapest irányba támadó német 8. honi vadászrepülő-hadosztály mellett. A német 1/II. és 7/II. rombolóosztályok mintegy száz Messerschmitt Me. 410-es gépe Budapest délnyugati légterében szétszórta az amerikai bombázókat. A kötelékeiktől elszakadt amerikai bombázók közül a magyar vadászok 3 db B-24. „Liberator” (Pettend, Etyek, Pusztaszabolcs), egy B-17. „Flying Fortress” (Kajászó) és két P-51. „Mustangot” (Pilisvörösvár, Vereb) lelőttek. Egy váratlan amerikai „Mustang”-támadás Pusztaszabolcs légterében szétugrasztotta a

magyar vadászokat és a német gépek egy részét. Heves légi harc alakult ki Polgárdi–Enying légterében. Egy német és egy magyar vadászgép (Forró Pál hadnagy) Enying közelében zuhant le, mindkét pilóta ejtőernyővel sikeresen földet ért. Egy magyar vadászgép – amelyet több amerikai gép üldözött – 11 óra 20 perckor Balatonkenese közelében zuhant le, pilótája (Beregzászi Sándor szakaszvezető) életét veszítette.⁸⁵ A légi harcok során még két magyar pilóta (Karnai Ernő hadnagy és Takács Pál szakaszvezető) halt meg. A július 3-i nyugalom után, július 4-én reggel egy magánosan berepülő amerikai repülőgép négy ejtőernyőst dobott le Ajkától délkeletre, a Kabhegy erdőseibe. Feladatuk ismeretlen, feltehetően „LORAN” (Long distance radio navigation) tevékenységet, azaz a nagy távolságra repülő bombázókötélékek rádióirányítását kellett volna végrehajtaniok. Egy szolgálatban levő erdőőr észlelte az ejtőernyősöket és megtalálta az egyik fán fennakadt ejtőernyős konténert, s azonnal riasztotta az ajkai csendőrőrsöt. A csendőrség – az erdőőrök és leventék segítségével – átfésülte az erdőt, s a délelőtti folyamán elfogták az ejtőernyősök parancsnokát, egy amerikai őrnagyot, majd a délutáni órákban elfogták a másik három amerikai katonát is. Megtalálták az osztag felszerelését is, egy rádió adó-vevő készüléket, két sátrat, több hétre való (kb. 100 kg) élelmet, fegyvereket, robbantóanyagot, jelentős mennyiségű aranyat és 35 ezer pengő pénzt. Az elfogott amerikaiakat Budapestre kísérték. Tóth Ernő csendőr-alezredes, a veszprémi csendőrosztály parancsnoka négy erdőőrnek és négy leventének 1000 pengő jutalmat adott.⁸⁶

A július 4–5–6-i nyugalom után, július 7-én délelőtt 09 órakor újra légiriadót rendeltek el a megye körzetében. A veszprémi magyar 101. honi vadászrepülő-osztályt a délelőtti folyamán háromszor riasztották, de csak a harmadik bevetésnél – déli 12 óra 15 perc körül – sikerült Győr légterében amerikai kötelékekkel harcértekezésbe kerülniök. A 9 db gépből álló 7000 méteren repülő magyar kötelék mélyen maga alatt amerikai P-38. „Lightning” vadászokat vett észre. Hirtelen rájuk csaptak és (Tóth Lajos hadnagy és Faludi Károly szakaszvezető) kettőt kilőttek közülük. Az egyik Tétnél, a másik Pápától nyugatra zuhant le. Az üldözést azonban rövidesen be kellett fejezni, mivel mintegy 4000 méteres magasságban hatvan amerikai bombázógép jelent meg alattuk. A magyar vadászokötélék két részre vált. Öt magyar vadász (Tóth Lajos hadnagy, Lőrincz Mátyás őrmester, Faludy Károly szakaszvezető, Debrődy György főhadnagy, Huszár András zászlós) két sérülése miatt a főköteléktől lemaradt „Liberatorra”, illetve „Flying Fortressre” vetette magát. A „Liberator” két magyar vadász Pannonhalmától északkeletre támadta meg. Az égő bombázóból két ember ugrott ki ejtőernyővel. A sérült gépnek rövidesen levált az egyik szárnya, majd pörögve zuhant le a sokorópátkai dombokra. (A gép lelövését Lőrincz Mátyás őrmesternek ítélték). A sé-

rülten menekülő B-17 „Flying Fortresst” a Deb-
rőy–Huszár géppár vette üldözőbe, s azt Jánosházától
délre, Megyercsnél lelőtte. A másik négy magyar va-
dászgép (Heppes Aladár őrnagy, Irányi Pál főhadnagy,
Benkő Lajos és Barsy Gellért hadnagyok) három sé-
rülten menekülő amerikai B-14. „Liberator” táma-
dott meg. Mivel Heppes őrnagy, osztályparancsnok –
lőszerhiány miatt – kivált a légiharcból, a három ma-
gyar vadászgép folytatta a harcot. A déli irányba, bal-
szárnyon menekülő amerikai bombázót Barsy had-
nagy üldözte, a bombázó azonban rövidesen a Pét-
Fűzfő (Mogyorósető) körzetében összpontosított
203. és IV. légvédelmi tüzérsztyályok ütegeinek tüzé-
be került és több találatot kapott. Személyzetének
nyolc tagja ejtőernyővel szerencsésen földet ért, a ki-
lencediknek kigyulladt az ejtőernyője és halálra zúzta
magát. (John A. Simone) Az égő gép Hajmáskér–Kül-
sőtáborban a Fülöp-féle házra zuhant és ott felrob-
bant. Az égő roncsok által kigyulladt házban egy pol-
gári személy – egy asszony – olyan súlyos égési sérülé-
seket szenvedett el, hogy a veszprémi kórházban rövi-
desen meghalt.⁸⁷ A középén menekülő bombázót
ugyancsak Barsy hadnagy támadta meg. A találatokat
kapott bombázó személyzetéből nyolcan Gyulafirátót
felett ejtőernyővel kiugrottak és fogságba estek. Az
égő és hosszú füstcsíkot húzó B-24 „Liberator” a
Hajmáskér és Kádárta közti 203. sz. vasúti őrházról
délre emelkedő dolomitsziklás magaslatokra zuhant és
ott felrobbant. A gép személyzetének egy tagja a gép-
pel együtt pusztult el.⁸⁸ A jobb szárnyon menekülő
amerikai B-24. „Liberator” Benkő Lajos hadnagy
üldözte Veszprém légterén át.⁸⁹ A bombázó hatalmas
alumínium teste valósággal elnyelte a magyar vadász-
gép géppuska- és gépágyúsorozatát. Veszprém déli
légterében a magyar vadászgépek erősen ki kellett
térni nyugati irányba, mert a bombázót tűz alá vette a
Vörösberénytől északra tüzelőállásban levő magyar
103/2. légvédelmi ágyús üteg, valamint a „Danuvia”
gyártelepen felállított gépágyús szakasz két 40 mm-es
lövege.⁹⁰ A magyar vadászgép ezért a Balaton felett
szembefordult a bombázóval és 500 méterről, szem-
ből nyitott rá tüzet. Ekkor már lángolva égett a bom-
bázó két motorja, s a személyzet öt tagja – a mai
Vöröscsillag pusztá felett – megkezdte ugrását. A
következő pillanatokban a bombázó felrobbant mint-
egy 1500 méter magasban, a robbanás négy darabra
szakította a gépet, melynek égő roncsai a Felsőörstől
északnyugatra emelkedő Kopasz-tető erdőségeiben
szóródtak szét. A roncsok között két szénné égett
amerikai katona maradványait találták: Sam J. Idrales
(0–700.339. T. 43.40.) és Bob E. French (0–
681374. T. 43.44.) Két másik katona zárt ejtőernyő-
vel ért földet és zúzódott halálra. Adataik ismeretle-
nek.⁹¹ A három lelőtt bombázó 21 életben maradt
katonáját a veszprémi állomásparancsnokságra (Gizel-
la tér) kísérték be, s az épület előtt – az összezsúdló
tömegnek – közszemlére állították őket, mielőtt ha-
dífogságba szállították volna Budapestre (17. ábra).

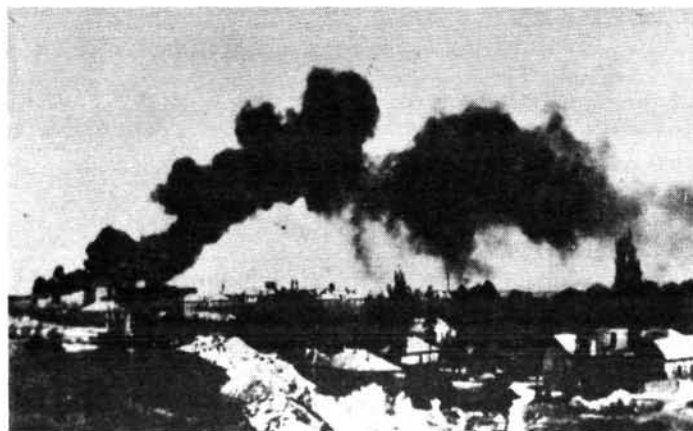
Másnap, július 8-án délelőtt légiriadó volt a Ny-
Dunántúl légterében németországi célpontokat táma-
dó amerikai kötelékek miatt. A kötelékek már vissza-
térőben voltak, s 11 óra 20 perc körül lefűjták a légi-
riadót, mikor váratlanul hatvan négymotoros amerikai
bombázó jelent meg a Veszprém-jutasi repülőtér fe-
lett, ahová már visszafelé özönlött a fedezékekből a
repülőtér személyezete. (A vadászrepülő-osztály kite-
rő repülést hajtott végre és nem tartózkodott a repülő
téren.) Az amerikai kötelék mintegy 9000 db –
egyenként 15 kg-os – speciális repeszbombával szórta
végig, egész Kádártáig a repülőteret. Az anyagi károk
jelentéktelenek voltak, de annál nagyobbak az ember-
veszteségek: 62 katona (ebből 4 tiszt) meghalt, 64-en
súlyosan és 63-an könnyebben megsérültek.⁹² A ha-
lottak közül 13-án tartoztak a 101. honi vadászrepü-
lő-osztályhoz, a többiek a harckiképző osztályhoz és
a földi kiszolgálószemélyzethez tartoztak. Meghalt
még két csendőr, kilenc polgári munkás, a közeli Új-
pusztán kettő és Kádártán szintén két polgári személy
halt meg.

A Bécs bombázásából visszatérő amerikai gépek
közül egy sérült B-24 „Liberator” 11 óra 05 perc-
kor Kúlsóvatnál, a Fisztó-dűlőben lezuhant.⁹³ Az égő
roncsok között vesztette életét a gép tizenegy főnyi
személyezete és két – a közelben dolgozó polgári sze-
mély.⁹⁴ Ezzel egyidejűleg egy másik négymotoros
amerikai bombázógép az Ukk és Gógánfa közti vasút-
vonalra zuhant, a 6. sz. vasúti őrház közelében. A gép
felrobbant és személyzetével együtt elégett.⁹⁵

A július 9–13. közötti nyugalom után, július 14-én
reggel 08 óra 20 perckor újra légiriadót rendeltek el
az országban, majd 09 óra 30 perc körül három hul-
lában kb. hatszáz amerikai bombázó- és vadászrepü-
lőgép jelent meg DNy-i irányból a Balaton légterében.
Az átlagosan 6000 méteren repülő kötelékek ÉNy-i és
É-i irányban távoztak, mikor 27–30 db négymotoros
bombázó váratlanul visszafordult és megtámadta a Pé-
ti Nitrogénműveket. Néhány korábban oldott bomba

17. ábra. A Felsőörsnél 1944. július 7-én lezuhant amerikai
B-24. „Liberator” égő roncsai. (Róka Kálmán felvétele).
Fig. 17: Burning wreckage of American B-24 „Liberator”,
which crashed at Felsőörs on the 7th of July 1944 (photo
taken by Kálmán Róka)

18. ábra. Az égő péti ipartelepek az 1944. júl. 24-i amerikai bombatámadás után.

Fig. 18: Industrial Works Pét in flames after air-raid of American bombers on the 14th of June 1944

a hajmáskéri katonai tábornokot érte, a 73. sz. épület telitalálatot kapott. Bombák robbantak a 8. sz. főközlekedési út és a péti gyártelepek közti erdőben, ahol az újvidéki 13. gépesített felderítőosztály és a szilágyosmlyói tartalékos tiszt tanfolyam tábora volt.⁹⁶ A katonai alakulatoknak veszteségei nem voltak az időben végrehajtott riasztás miatt. Hasonló okok miatt a péti üzemekben sem volt embervesztés. A 6000 méteres magasságból oldott bombasorozatok, köztük számos 500 kg-os, sőt néhány 2,5 tonnás rombolóbomba ebben az esetben sem a tervezett benzinfinomítót érte, hanem végleg megsemmisítette a nitrogén- és klórüzemeket. A szintézisüzem teljes tetőszerkezete a gépekre omlott. A savüzem svéd gránitból épült tornyai valósággal körbetűzdelték a bombatalálatok, de a tartályok épek maradtak. Az iparvágányok is váltók, valamint a vízhálózat 600 mm-es nyomócsöveinek tolózárai súlyosan megsérültek. A Várpalota és Pétfürdő közti villamos távvezeték leszakadt, de a fűzfői 30 ezer voltos trafó épen maradt. A benzinfinomítót ebben az esetben is jelentéktelen károk érték, pl. a nyersolaj-finomítót 14 db bomba érte, de egyik sem robbant fel. A tartálypark pusztulása viszont beteljesedett. A 12 733 m³ tartálytérből mindössze 1843 m³ maradt meg. Súlyos károk érték a lakótelepet is, de embervesztések – az időben történt riasztás miatt – itt sem voltak.

A déli irányba távozó amerikai kötelékek néhány bombát dobtak le a fűzfői üzemekre is, de azok célt tévesztve, beépítetlen területen robbantak fel.⁹⁷ (18. ábra.)

A Péti Nitrogénműveket 1944. június 14-én és július 14-én ért két légitámadás során – az amerikai adatok szerint – összesen 500 tonna bomba érte.⁹⁸ A két bombázás az épületekben mintegy 50%-os, a berendezésekben pedig mintegy 40%-os károkat okozott, összesen 77 963 230 Pengő értékben.⁹⁹ Mivel az ammóniagyár 50–60%-os károkat szenvedett el, jelentős salétromsavhiány állt be, ami súlyos zavarokat

okozott a Honvédelmi Minisztérium által megrendelt lőpor- és robbanóanyag-termelésben. Mivel csak havi 200 ezer kg salétromsav – a szükséglet egynegyede áll rendelkezésre, a balatonfűzfői Nitrokémiai Ipartelepek Rt. a lakkgypot gyártását leállította, hogy a hadifontosságú lőpor, lemezes- és nyers tri, pentritolt stb. gyártása folyamatos legyen.

Július 20-án a gyár igazgatósága tervbe vette a murvabányánál építendő óvóhelyrendszer kiépítését, melyhez az Iparügyi Minisztériumból 360 ezer db téglá és 1200 mázsa portlandcement kiutalását kérték.

Az építést engedélyezték, de építőanyagot nem tudtak kiutalni. Hosszas huzavona után – a Liska-féle építővállalat – csak augusztus 28-án tudta az alagút-óvóhely fűrészi munkálatait megkezdeni. Az alagút-óvóhely a gyártól kb. ezer méterre épült, három méterrel a föld alatt, a 180 méter hosszú, 2,5 méter széles és 2,5 méter magas dongaboltozat alatt 720 ember talált védelmet. A Liska-féle cég a nyersolajfeldolgozó üzemek föld alá helyezésére is tett ajánlatot, amelyet a HM. és az Iparügyi Minisztérium elfogadott, de ennek kiépítésére már nem került sor.¹⁰⁰ Július 14-e után romeltakarítás és helyreállítási munkák céljaira több kisegítő katonai munkásszázadot vezényeltek Pétre: így a szentendrei 701/305. kisegítő munkásszázadot (107 fő és 6 fő keret), az apahidai 101/353. kisegítő munkásfélszázadot (107 fő és 10 fő keret), az újszegedi 105/304. kisegítő munkásfélszázadot (107 fő és 11 fő keret), valamint a 104/302. kisegítő munkásfélszázadot (222 fő és 17 fő keret.)

A július 15-i nyugalom után, másnap 16-án újra hatalmas amerikai kötelékek repültek át a Balaton légtérét németországi célpontok felé tartva. Dél előtt 09 óra 30 perc körül a veszprémi repülőtérrel harcba vett 101. honvéd honi vadászrepülőosztály egyik egysége Pápától nyugatra megtámadott egy 130 négy motoros bombázóból álló köteléket. Bajczy József főhadnagy gépágyútüzében – Kenyeri légtérében – az egyik amerikai B-24. „Liberator” találatot kapott, nagy magasságban felrobbant és teljes személyzetével együtt megsemmisült.

Július 17–27. között újra viszonylagos nyugalom honolt az ország – és Veszprém megye – légtérében, s csak 27-én dél előtt 08 óra 30 perc körül hatolt be az ország délnyugati légtérébe mintegy ötszáz amerikai bombázó- és vadászrepülőgép, Budapest ellen hajtva végre súlyos légitámadást. A magyar 101. honvéd honi vadászrepülő-osztályt azonnal riasztották. A magyar vadászok Balatonfüred felett találkoztak a német 8. honi vadászrepülő-hadosztály kötelékeivel, majd a Balaton és Székesfehérvár közti légtérben megtámadták az amerikai bombázókat. Az amerikai kísérővadászokkal kibontakozó légi harcban a magyar vadászok két amerikai P-51. „Mustang” egymotoros vadászrepülőgépet lelőttek. Az egyiket – Skulka Zoltán szakaszvezető – a Balaton felett lőtte le, s a

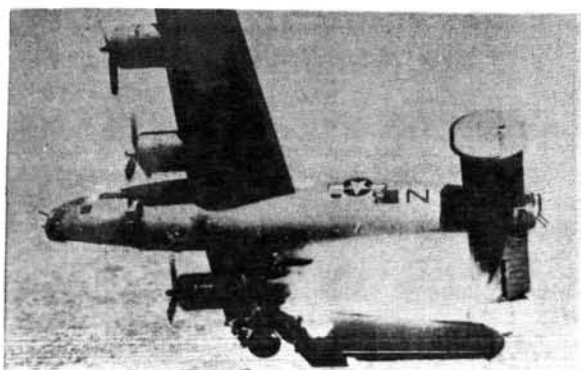
gép Nemesvámos közelében, a Cinegeháti-dűlőbe zuhant le, pilótája (Robinson L. Emores) a gép roncsai között lelte halálát. A másik amerikai vadászgép Csákvárnál zuhant le. A légi harcok során a magyar vadászok még négy B-24. „Liberator” is lelőttek Szabadbattyánál, Móránál, Csákvárnál és Oroszlánynál. Másnap, július 30-án délelőtt 09 óra 20 perctől 11 óráig újra légiriadó volt a Dunántúl délnyugati légterében megjelenő mintegy háromszáz amerikai bombázó- és vadászpilóta miatt. Az amerikai kötelékek ebben az esetben is a Balaton felett gyülekeztek és támadtak Budapest ellen. A veszprémi repülőtérről harcra vetett magyar 101. honvéd honi vadászpilóta-osztály egyik raja (Molnár László és Dániel László hadnagyok, Kovács Pál őrmester és Boldizsár László tizedes) a Balaton északi partján a légterében megtámadott két magánosan repülő B-24. „Liberator”, s azt Nádasladánynál lelőttek.¹⁰¹ A magyar 101. honvéd honi vadászpilóta-osztály összesítő adatai szerint az osztály 1944. júliusában 19 bevetést hajtott végre 196 géppel, s ezek során 38 db amerikai repülőgépet lőttek le. Az osztály veszteségeit ebben az esetben nem részletezték.

Augusztus 1–6 között újra nyugalom volt, s csak 7-én délelőtt 09 óra után rendeltek el légiriadót a Dunántúl délnyugati légterében megjelenő többszáz amerikai bombázó- és vadászpilóta miatt. Az amerikai kötelékek a Balatonig repültek, majd egy váratlan jobbfordulóval, déli irányban elhagyták az ország légterét. A veszprémi 101. honvéd honi vadászpilóta-osztályt azonnal riadóztatták, majd 8000 méteren Szombathely irányába vezényelték. A mintegy húsz magyar vadászpilóta Pápa felett találkozott össze egy német nehézvadászgépből álló kötelékkel, amelyek bal-lépcsőben repülve csatlakoztak a magyar egységhez. Ekkor az osztály rádióparancsot kapott, hogy Várpalota légterén át a Balaton felé vegyenek irányt. Mintegy 7500 méteren már a Balaton felett repültek, mikor hátul és felül, mintegy 9000 méteres magasságban amerikai vadászgépek kondenzcsíkjaik vették észre. A magyar vadászok azonnal ledobták a póttankjaikat, majd a Badacsony felett a tapolcai medence felé fordultak. Ezekben a percekben csaptak le rájuk az amerikai P-51. „Mustang” repülőgépek. Az amerikai gépek az első rácsapásnál azonnal lelőttek két magyar repülőgépet. Benkő Lajos hadnagy ejtőernyőjén sikeresen elhagyta találatokat kapott és égő gépét, s Várvölgynél földet ért. Nyemecz János zászlós is kiugrott égő gépéből, de ejtőernyőjén függve géppuskalövésektől súlyosan megsebesült, s néhány óra múlva a tapolcai kórházban meghalt. A Tapolca légterében északnyugati irányba forduló és menekülő magyar vadászpilótákat az amerikaiak tovább üldözték, s Káld felett a magyar kötelék parancsnoki gépét lelőtték, Molnár László hadnagyot ugrás közben érték halálos géppuskalövések. A légi harcban az amerikai vadászok lelőttek még egy német

vadászpilótát, s Rum légterében lelőtték Karácsonyi Mihály hadnagyot, aki azonban ejtőernyőjén földet ért. Az amerikaiak lelőtték még Tóth Lajos és Nánásy hadnagyokat, akik Sárvár közelében a Károlyi-kastély mellett hajtottak végre kényszerleszállást.¹⁰² Az augusztus 8-i nyugalom után, augusztus 9-én, majd 11-én németországi, majd budapesti célokat támadtak az amerikai 15. hadászati légihadsereg kötelékei. A magyar 101. honvéd honi vadászpilóta-osztályt mindkét nap harcra vetették – eredmény nélkül. Augusztus 12–19 között újra lecsendesedett Magyarország légtere. Ezekben a napokban – augusztus 11-én – a Magyar Királyi Légierő Parancsnoksága elrendelte a 101/II. vadászpilóta-osztály felállítását. Ennek elhelyezésére a Kenyerinél levő repülőteret szemelték ki, ahonnan az eddig ott működő II. repülőgépezet vezetői kiképzőosztály (pk.: Mititzky őrnagy) mintegy 150 db gépből álló állományának felét a Tüskevár melletti repülőtérré telepítették át.

Augusztus 20–21-én a MASAF K-magyarországi és budapesti célokat támadott, s csak 21-én este 22 óra 26 perckor rendeltek el újra légiriadót Veszprém körzetében, mivel kb. 50 db amerikai bombázó- és vadászpilóta repülte át a Balaton légterét délről északi irányba. A gépek helyenként – így Pula légterében – világító bombákat dobtak le. A német 6/III. éjszakai vadászpilóta-osztály kötelékei – Me. 110-G-4-es speciális éjszakai vadászpilótáikkal – a Bakony felett megtámadták az amerikaiakat. A légi harc során megsérült amerikai gépek helyenként leszártak bombaterhüket, ennek során egy bomba Alsóperére zuhant és ott épületkárokat és sebesüléseket okozott. A légi harc során, éjszaka 23 órakor egy találatot kapott B-24-es négymotoros bombázó égve zuhant le Bakonybánk és Réde között. A gép kilenc főnyi személyzetéből hatan ejtőernyővel kiugrottak és másnap reggel hadifogságba estek, hárman pedig a gép roncsai között elégtek.¹⁰³

Ugyancsak a légi harc során egy találatokat kapott P-38. „Lightning” vadászgép Hántánál zuhant le és égett el pilótájával együtt. Másnap, augusztus 22-én a délelőtti órákban az amerikai 15. hadászati légihadsereg bombázó- és vadászpilóta kötelékei délnyugati irányból a Balatonig repültek, majd Bécs irányába fordultak. A német 8. honi vadászpilóta-osztály kötelékei és a magyar 101. honi vadászpilóta-osztály kötelékei már Veszprém–Pápa légterében megtámadták az amerikaiakat. A Sümegtől északra kibontakozó légi harcban a magyar vadászpilóták (Szentgyörgyi Dezső zászlós) lelőttek egy B-24. „Liberator”, amely a Zalaerdőtől északra húzódó erdőszélen zuhant le. A gép személyzetének hét tagja a roncsok között égett el, mindössze ketten értek földet ejtőernyővel. A légi harcban a német 41. repülőképzőezred egyik Messerschmitt Me. 109-es gépe is találatokat kapott, s Kerta község délnyugati határában, a vásártér mellett lezuhant. A gép pilótája (Wilfried Schneider altiszt) életét veszítette.¹⁰⁴ A légi harc

19. ábra. Légvédelmi tüzérségi találatot kapott amerikai B-24 „Liberator” bombázógép.

Fig. 19: American B-24 "Liberator" bomber hit by A.A. gun

Pápától nyugatra és északnyugatra érte el tetőfokát, mikor – feltehetően a német 26/III. rombolóosztály 7. századának – hat gépe WG-21-es levegő-levegő rakétákkal támadta meg az egyik – tizennyolc gépből álló – amerikai bombázókötéléket. Dáka vonalában egy, Magyargencs légtérben pedig öt amerikai négy-motoros bombázógép robbant fel nagy magasságban. Az utóbbi öt bombázógép személyzetéből 17 amerikai katona holtteste került elő, akik közül kilenc személy azonosságát sikerült megállapítani: Irwing Stern (32. 106401. T. 43. N. D. Lt. Brooklin. N. J. G.), Frank A. Johnson (37666953. T. 43–44. Lt. Spencer J. A.) Willie N. Hobbs (34851121. T. 44. 44. A. B.), Alfred M. Donelson (0–819394. T. 43. T. 41. A.) Charles M. Cain (38476622. T. 43–44. A. F. L. Cain R. R. I. Gilmer Tex.), Richard A. Koolish (0–717450. T. 43. 44. A. H.), William T. Gibson (34650016. T. 43–44. B.), M. Beauclid I. R. (0–700893. T. 43–44. A. H.), John F. Bernabig (36581953. T. 43–44. O. C.).

A gépek roncsai között elégett nyolc ember azonosságát nem sikerült megállapítani.¹⁰⁵ Az ejtőernyőkön sikeresen földet ért 34 amerikai katonát a magyargencsi községháza előtt gyűjtötte össze a katonaság és csendőrség. A polgári lakosság feltűnően emberségesen bánt a földet ért és hadifogságba esett amerikai katonákkal. A Pápai Hírlap tudósítója – „Gyilkosok jóltartói!” címmel – felháborodottan írt erről: „... Az augusztus 22-i nagy légitámadás alkalmával szomorú jelenségek voltak tapasztalhatók a magyar nép körében. A honvédség, a csendőrök és a levették által hosszú üldözés után elfogott amerikai asszony- és gyermekgyilkosokat népünk sajnálkozással fogadta, sőt hűsítő italokkal (sörrel, fröccsel, vízzel) tartotta jól. De ha ez még csak a politikailag tájékozatlan és éretlen gazdáink részéről lett volna tapasztalható! Azonban előfordult az is, hogy egy ismert vidéki földbirtokos felesége, aki úgy látszik angol nyelvtudását akarta fitogtatni és miután az amerikaiakkal szívélyesen elbeszélgetett, a foglyokat őrző és kötelességüket teljesítő honvéd és közbizton-

sági szervek parancsnokait szinte zaklatólag és sértődötten felelősségre akarta vonni azért, hogy a könnyebben sérült foglyokat miért nem szállítják azonnal kórházba?”¹⁰⁶ (19. ábra)

A délelőtt 11 óra körül lezajlott légi harcokban a magyar 101. honi vadászrepülő-osztály is több gépet veszített, amelyeknek pilótái közül ketten (Skulka Zoltán szakaszvezető és Kovács Pál őrmester) életüket veszítették. A légitámadás során a Várpalota és Pétfürdő körzetében összpontosított magyar 203. honi légvédelmi tüzérosztály ütegei is lelőttek egy B-24. „Liberator” bombázót, amely Bakonybánk–Lázi között zuhant le. Kilencfőnyi személyzete ejtőernyővel földet ért.¹⁰⁷ Az augusztus 23–36 között lezajlott szórványos zavarórepülések után, a következő nagyarányú amerikai átrepülésre augusztus 27-én és 28-án déli 11–13 óra között került sor.

A bombázók több helyen szórványos bombaledobásokat hajtottak végre. Nagyszámú 10 kg-os repeszbombát szórtak le a várpalotai repülőtérré. Egy kötelékétől elmaradt négymotoros bombázó Herend felett oldott ki öt bombát. Egy a temetőben, egy a műút mellett, három pedig Herend és Szentgál községek között robbant. Augusztus 29-én reggel 08 órától délután 13 óráig volt légiriadó a Dunántúl – és a megye – légtérén át tömegesen repülő és a németországi célokat támadó amerikai kötelékek miatt. A repülőgépek helyenként újra szórványos bombaledobásokat hajtottak végre. Érdekes véletlen folytán Herendnél újra öt bombát dobtak le, az egyik 126 kg-os bomba az előző napi bombarobbanás kráterében robbant.¹⁰⁸

A magyar kir. 101. honi vadászrepülő-osztály összesítő adatai szerint 1944. augusztusában az osztály kilenc bevetést hajtott végre 121 db repülőgéppel, s ezek során 16 db amerikai repülőgépet (3 db egymotoros P-51. „Mustang”- és egy kétmotoros P-38. „Lightning” vadászrepülőgépet és 12 db négy-motoros B-24. „Liberator” és B-17. „Flying Fortress” bombázórepülőgépet) lőttek le. Saját veszteségük négy halott és egy sebesült volt. A lelőtt saját gépek számát a jelentés nem közölte. Az összesítő jelentés szerint a vadászrepülő-osztály 1944. május és augusztus között összesen 104 db amerikai repülőgépet lőtt le: 15 db egymotoros P-51. „Mustang”- és 33 db kétmotoros-kéttörzsű P-38. „Lightning” vadászrepülőgépet, valamint 56 db négymotoros bombázórepülőgépet. Ez idő alatt az osztály emberveszteségei a következők voltak: légi harcok során meghalt 18 pilóta, a repülőtér július 8-i bombázásánál életét vesztette az osztály 13 embere (köztük egy pilóta), egy fő pedig átképzés során halt meg repülőgép-baleset következtében. A gépveszteségek ismeretlenek.

1944. szeptemberére az amerikai légierő már kivívta a hadászati fölényt, s ezért a vadász kötelékek is arra kaptak parancsot, hogy a hadászati mélységben leyő földi célokat támadják. Ennek érdekében a 15. hadászati légihadsereg hét vadászrepülő-ezredét két

csoportha osztva megalakították a XV. vadászpilóta-parancsnokságot, amely három „Lightning” egységre (pk.: Morris R. Nelson ezredes) és négy „Mustang” egységre (pk.: Yantis H. Taylor ezredes) oszlott. Az egységek a bombázóköttelekektől függetlenül, hadműveleti jellegű légitámadásokat hajtottak végre délkelet-európai célpontok ellen.¹⁰⁹ Ennek a csoportosításnak volt része az a „Lightning” kötelék, amely 1944. szeptember 8-án hosszabb ideig keringett a várpalotai repülőter felett. Támadást nem hajtott végre, de a Bakony északi légterében német vadászgépekkel csaptak össze, amelyek közül egyet lelőttek: a német Me. 109-es gép Porvától 3 km-re nyugatra, a Kékhegy-erdő nagysaroki részén lezuhant, pilótája a roncsok között vesztette életét.¹¹⁰ Szeptember 13-án délelőtt 10 óra körül az amerikai XV. vadászpilóta-parancsnokság kötelékei géppuskatámadást hajtottak végre többek között a devecei vasútállomás ellen (egy mozdonyt szétlőttek, két mozdonyvezető meghalt) és géppuskázták a pápai repülőteret.

Szeptember 19-én a Románia térségében támadó szovjet 2. Ukrán Front 5. légihadseregének éjszakai kötelékei jelentek meg 19 óra 30 perctől 24 óráig. A székesfehérvári hadi fontosságú vasúti csomópontot támadó szovjet kötelékek a megye térségét nem támadták.

Szeptember 20-án délelőtt 11 óra 20 perc körül déli irányból nagy amerikai kötelékek repültek át a megyét és Győrt bombázták. Ezt követően – október 4-ig – teljes volt a légi nyugalom az országban. A szeptemberi légiharcokban a magyar kir. 101. honvéd honi vadászpilóta-osztály nem szerepelt. (20. ábra.)

Mivel 1944. szeptember 23-án a szovjet 2. Ukrán Front hadseregei elérték Magyarország délkeleti határait, szeptember 25-én a magyar 101. honvéd honi vadászpilóta-osztályt kivonták a Honi Légvédelmi Parancsnokság alárendeltségéből, a m. kir. 1. honvéd repülőhadosztály alárendeltségébe utalták. Időközben – a Honvédelmi Minisztérium szeptember 16-án kelt 2595/M. 37. – 1944. számú, valamint az 1. honvéd repülőhadosztály parancsnokság szeptember 19-én kelt 19546/M. III.–1944. számú rendelete értelmében elrendelték a 101./II. honvéd vadászpilóta-osztály megalakítását, s ezzel egyidejűleg az m. kir. 101. honvéd vadászpilóta-ezred felállítását. Az ezredparancsnokságot Heppes Aladár őrnagy vette át. Az eddigi 101. honvéd honi vadászpilóta-osztály 101/I. honi vadászpilóta-osztály hadrendi számot vette fel. (Pk.: Scholtz Miklós százados.)

A 101./II. honvéd vadászpilóta-osztály elsőnek felállított 101/4. vadászpilóta-százada 1944. szeptember 9-től december 4-ig a veszprémi repülőtéren állomásozott, ahol a 101/2. vadászpilóta-század mellé beosztva kezdték meg kiképzésüket. A 101/I. honvéd vadászpilóta-osztály 1944. szeptember 1-től november 7-ig már csak öt bevetést hajtott végre (60 géppel) az amerikai légierő ellen. Mivel a szovjet 2. Ukrán Front hadseregei 1944. október 6-án megkezdték

Délkelet-Magyarország térségében debreceni támadó hadműveletüket, amelyet október 29-től folyamatosan a budapesti támadó hadművelet követett (1945. február 13-ig) a 3. Ukrán Front bekapcsolódásával, a 101. honvéd vadászpilóta-ezredet a szovjet szárazföldi erők, valamint az 5. és 17. légihadseregek ellen vetették harcba.

1944. augusztus végére a támadó szovjet 2. Ukrán Front és a szovjet hadsereg oldalára állt román hadsereg csapásai alatt a súlyos veszteségeket szenvedett német „Dél-Ukrajna” hadseregcsoportnak csak roncsai vonultak vissza Kelet- és Délkelet-Magyarország térségébe. Míg a német 8. hadseregnek néhány hadosztályát sikerült visszavonni Észak-Erdélybe, a német 6. hadseregnek csak töredékei vonultak vissza magyar területre. A hátráló német csapatok képtelenek voltak megszállni a jól védhető Keleti- és Déli-Kárpátok átjáróit, ezért az akkori magyar határok vonalán igyekeztek új védelmi arcvonalat kiépíteni.

Ehhez azonban a visszavonuló német 6. és 8. hadsereget új erővel kellett feltölteni. Augusztus végétől október 3-ig – elsősorban vasúti szállítással – Debrecen, Nagyvárad, Nagyszalonta körzetébe vonult fel a német 1., 13., 23., 24. páncélos- és 60. páncélgránátos hadosztály, amely október 3-tól ismét a 6. hadsereg elnevezést kapta. Jelentős erőket vezényeltek az É-Erdélyben harcoló német 8. hadsereghez is. A német csapatok feltöltésére mintegy 170 ezer német katona érkezett K-Magyarország térségébe, közel 3500 db löveggel és 250 db harckocsival megerősítve. Ezek a hatalmas erők zömében a Dunántúl közút- és vasúthálózatán át özönlöttek a Német Birodalomból kelet felé. Felvonulásuk egyik fő vonala a Graz–Veszprém–Budapest közti vasútvonal és 8. sz. főközlekedési út volt, amelyek Veszprém megyét szeltek át Ny–K irányba.

Miután 1944. szeptember közepére a szovjet 2. Ukrán Front hadseregei több irányban kijutottak a Déli-Kárpátokból a magyar alföldre, a német „Dél-

20. ábra. A lebombázott péti ipartelepek romjai. (1944. július)
Fig. 20: Ruins of the bombed Industrial Works Pét (July 1944)

Ukrajna” (majd szeptember 23-tól „Dél”) hadseregcsoportnak alárendelt 4. légiflotta maradványait (kb. 550 db repülőgépet) a tiszántúli repülőterekről a dunántúli repülőterekre kellett visszavonni. A 2. „Immelmann” zuhanóbombázó-ezred három osztályát Kaposvár körzetébe, a 10. csatarepülő-ezred három osztályát Kaposvár körzetébe, a 10. csatarepülő-ezred részeit Pécs, Bátaszék, Magyarmecseke, Nagyvácszony, a 4/1. csatarepülő-osztályt Budapest, az 5. éjszakai csatarepülő-osztályt, valamint a 2/4. éjszakai csatarepülő-századot Börgönd, Sárosd, Pécs, Felsőábrány repülőterekre telepítették. Ugyancsak a Dunántúlra települt az 51/II., 52/II. és 53/I. vadászrepülő-osztályok számos egysége. Az 52/II. vadászrepülő-osztály 4. százada Csóron, 5. és 6. századai – a magyar 101/I. vadászrepülő-osztály mellett – a Veszprém-jutasi repülőtéren összpontosultak.¹¹¹ A repülőterek biztosítását a német V. légvédelmi tüzérhadtest 15. és 19. légvédelmi tüzérhadosztályai látták el. A német 4. légiflotta törzse Tata-Tóvárosban, az alárendeltségében levő II. repülőhadtest parancsnoksága pedig Pécsre települt.

A magyar 102. repülődandár főerői: a 102. vadászrepülő-, a 102. vadászbombázó- és 102. gyorsbombázó-osztályok továbbra is Székesfehérvár Börgönd-Seregélyes körzetében, a 102/1. szállító repülőszázad pedig Várpalota, illetve Pápa–Vaszar repülőtereken állomásozott.

Mivel a szovjet 2. Ukrán Frontnak alárendelt 5. légi hadsereg bombázó-, csata- és vadászrepülő-hadosztályait elsősorban az arcvonal harcászati mélységében alkalmazták, a hadműveleti mélységben – a Dunántúlon – felderített célpontok (repülőterek, felvonulási útvonalak, hadtápbázisok stb.) ellen – a szovjet hadműveleti tervekkel koordinálva azokat – a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő (MAAF) alárendeltségében levő 15. hadműveleti és 12. harcászati légi hadseregei, ezen belül a XV. vadászrepülő-parancsnokság négy „Mustang”- és három „Lightning” csoportja indítottak támadássorozatot. 1944. október 8-án az amerikai 15. hadműveleti légi hadsereg 84 db. négymotoros bombázórepülőgépe jelent meg három hullámban a Balaton felett, de támadásuk csak Veszprém megyén kívüli területeket – Komárom pályaudvarai, Duna-hídja, Érsekújvár stb. – érintettek.

21. ábra. A Tótvázsonynál 1944. október 12-én lelőtt magyar Me. 109. vadászrepülőgép roncsai. (Dóra Ambrus felvétele).
Fig. 21: Wreckage of the Hungarian fighter Me.109 shot on the 12th of October 1944 at Tótvázsony (photo taken by Ambrus Dóra)

Október 9-én délelőtt 09 órától délután 13 óráig az amerikai XV. vadászrepülő-parancsnokság „Mustang” csoportjai jelentek meg a Dunántúl légtérében, jelentősebb tevékenységet azonban Veszprém megyében nem fejtettek ki. Másnap, október 10-én délelőtt újabb nagyarányú amerikai vadászbombázó-támadás zajlott le, „Mustang” vadászbombázó-kötelékek támadták a Székesfehérvár körzetében fekvő börgöndi repülőteret, valamint számos vasúti csomópontot és vasútállomást. A legsúlyosabb amerikai „Mustang” vadászbombázó-támadásra október 12-én 11 óra 45 perc és 15 óra 45 perc között került sor. Az amerikai kötelékek megjelenésekor a magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztály 101/1., 101/2., és 101/3. vadászrepülő-századai, valamint a 101/4. vadászrepülő-század visszatérőben voltak egy – Makó–Szeged körzetében végrehajtott – bevetésből. Az amerikai „Mustangok” már a Balaton déli légtérében megtámadták a hátvédet képező magyar 101/1. vadászrepülő-századot, amelynek egyik Me 109-es gépét lelőtték. A sérült vadászrepülőgép a Balatonlelle–Irmapuszta közelében levő tónál hajtott végre kényszerleszállást, pilótája (Cserny Miklós hadnagy) könnyebben megsérült. A Balaton felett kibontakozó légi harcban a magyar vadászrepülők – Málik József hadnagy és Lőrincz Sándor őrmester – két amerikai „Mustangot” lelőttek, amelyek közül az egyik a Balatonba, a másik a Tihany–Aszfő közti nádasokba zuhant. Mindkét amerikai pilóta életét veszítette. A magyar 101/I honvéd vadászrepülő-osztály elővédjét képező 101/4. vadászrepülő-század gépei sértetlenül elérték a Veszprém-jutasi repülőteret és leszálltak ott. Az utánuk repülő 101/3. és 101/2. vadászrepülő-századot az üldöző amerikai „Mustangok” szétszórták. A Veszprém felett kialakuló légiharcban az amerikaiak két magyar vadászrepülőgépet lelőttek. Az egyik Me. 109-es vadászrepülőgép a jelenlegi Épületelemgyártól délre zuhant le, pilótája – Balogh Károly főhadnagy – a gép roncsai közt veszítette életét. A másik magyar vadászrepülőgép a rátóti Nagymezőn zuhant le, pilótája (Bélaváry Pál hadnagy) ugyancsak meghalt. Egy harmadik magyar vadászrepülőgép (Dóra Ambrus őrmester) egy éles balfordulóval kitört az üldöző „Mustangok” gépágyútüzéből, majd a Tekeres-völgy légtérén át földközben a tótvázsonyi tartalék repülőter felé menekült, ahol sérült gépével hasra szállt. A földön fekvő és égő repülőgépet az amerikai vadászgépek még több rácsapással géppuskázták, majd eltávolították. A magyar pilóta csak ezután tudta elhagyni az égő géproncsot. A légi harc kavargásában a magyar 101/3. vadászrepülő-század három gépe átrepülte a Bakonyt.

A pápai repülőterre menekültek, az ott települt német bombázórepülő-egység mellé szálltak le s csak az esti órákban repültek vissza a Veszprémi repülőterre. Az amerikai „Mustangok” – miután a magyar vadász-köteléket szétszórták – több hullámban alacsony támadást hajtottak végre a Veszprém-jutasi repülőter ellen. A gépágyútűzben több magyar Me. 109-es repülő-

gép kigyulladt és elégett. A súlyosabb veszteségeket azonban Tátrai Gyula tartalékos zászlós, az osztály hadtápvezető tisztje és beosztottjai megakadályozták azzal, hogy az égő repülőgépek közelében álló és veszélyeztetett repülőgépekből az üzemanyagot leszívatták és azokat a rácsapások szünetében biztonságos helyre tolták. A repülőtéri alacsony támadásnak – az anyagi veszteségeken kívül – mindössze egy sebesültje volt.¹¹³ Az amerikai „Mustangok” egyidejűleg alacsony támadásban lőtték a Veszprém körzetében levő magyar és német légvédelmi tüzérségi állásokat. Végig géppuskázták a Vörösberénytől É-ra összpontosított magyar 103/2. légvédelmi ágyús üteget, egy löveg megrongálódott és egy tüzér meghalt.¹¹⁴

1944. október 12-én kiadott Légierő Parancsnoksági parancs szerint a magyar 101. vadászpilótaezred két osztályát (Veszprém, Kenyeri) és a várpalotai repülőtéren összpontosított 5/1. kísérleti éjszakai vadászpilóta-századot a német 8. honi vadászpilóta-hadosztálynak rendelték alá. A vadászpilóta-hadosztálynak volt ekkor alárendelve a 108. vadászpilótaezred, az 53/I.–, 52/II.–, 1/III.–, 3/III.–, 77/III. vadászpilóta-, a 6/III.–, 101/II.– és 100/II. éjszakai vadászpilóta-osztály.

1944. október 13-án délelőtt 09 óra 30 perctől 14 óráig az amerikai 15. stratégiai légi hadsereg kötelékei egymást követő hullámban repültek át a megye légterét németországi célpontok ellen. A Balaton felett három – egyenként 29–29 négymotoros bombázógépből álló – kötelék északkeleti irányba fordult, s 09 óra 30 perckor bombatámadást hajtott végre a székesfehérvári vasúti csomópont ellen. A honi légvédelmi tüzérség ütegei összesen 11 db B–24 „Liberator” és két B–17 „Flying Fortress” lőttek le. A 203. honi légvédelmi tüzérosztály a Várpalota felett repülő amerikai kötelék egyik B–24 „Liberator” bombázóját lelőtte. A keleti irányú zuhanó gépből hat embernek sikerült ejtőernyővel kiugrani, hárman a roncsok között égtek. Déli 12 óra körül – a németországi kötelék 7 db négymotoros bombázógépből álló egysége jelent meg Pápa felett és 15–20 db bombát dobott le a város északi részén fekvő pályaudvar körzetében. A Vasút utca 3., 12., 20., a Zápolya utca 2., 5. és az Árpád utca 18. sz. házai telitalálatot kaptak. A romok alatt hét polgári személy (2 férfi, 3 nő és 2 gyermek) halt meg, két személy utólag halt meg sérüléseiben.¹¹⁵ Délután 13 óra 20 perc körül újabb amerikai kötelékek jelentek meg a megye légterében északnyugati irányból. Az egyik bombázókötelék bombákat dobott Űrkút községre: összeomlott három és megrongálódott hét lakóház, s a 28. sz. ház romjai alatt egy asszony életét veszítette.¹¹⁶ Az Ajka–Tószokberénd körzetében tüzelőállásban levő magyar 203/12. légvédelmi géppágyús üteg IV. fél szakasza 13 óra 20 perckor lelőtt egy amerikai P–51 „Mustang”, vadászpilótát, amely Lőrincze-pusztán mellett zuhant le. A gép pilótája – W. D. Westmoreland, 0809257. T. 43–44. W. G. Westmoreland, 375. Cain St. N. A. E.

Atalanta. A. S. P. – a gép roncsai között életét veszítette.

Délután 14 óra 50 perctől 16 óra 30 percig újra légiriadót rendeltek el a megye körzetében, mivel amerikai „Mustang” vadászbombázó-kötelékek jelentek meg. Az egyik kötelék Pápát támadta, s a déli bombatámadás romeltakarítási munkálatain dolgozó polgári osztagokat géppuskázták. A légítámadás perceiben jelent meg a város légterében a magyar 101. honi szállítórepülő-század egy – a budapesti Horthy-ligeti repülőgépgyárból nagyjavításból – visszatérő hárommotoros Fiat G–12-es szállítórepülőgépe. A „Mustangok” megtámadták és lelőtték a fegyvertelen szállítórepülőgépet, amely lángolva zuhant le a pápai repülőtér délkeleti részébe. Az égő roncsok közül két embert sikerült kimenteni, de három magyar katona súlyos égési sérülések, egy katona pedig lövéssérülések miatt meghalt.¹¹⁷

A légiriadó tartama alatt az amerikai „Mustang” kötelékek gépfegyveres alacsony támadást hajtottak végre több vasútállomás – így pl. Zalabér, Zalaszegvár, Ukk, Boba, Jánosháza, Sümeg, Zirc stb. – ellen. Veszprémváros vasútállomáson a gépágyútűzben két löszeres vasúti vagon felrobbant, súlyos károkat okozva.

A délutáni órákban a Vörösberénnél tüzelőállásban levő magyar 103/2. légvédelmi ágyús üteg lelőtt egy – feltehetően Székesfehérvár ellen végrehajtott légítámadás eredményeit felderítő – brit kétmotoros „Mosquito” távolfelderítő repülőgépet, amely a Balatonba zuhant – valószínűleg Balatonakaratyától délre. Október 13-án este 19 óra 45 perctől 21 óra 15 percig újra légiriadót rendeltek el, mivel a brit 205. bombázócsoport folytatta Székesfehérvár bombázását.

A magyar II/2. légvédelmi ágyús üteg egy brit Vickers Wellington kétmotoros éjszakai bombázógépet lelőtt, a gép Veszprémfajs közeli közelében zuhant le.¹¹⁸

Október 14-én délelőtt 10 óra és 14 óra 45 perc között újra megjelentek a megye légterében az amerikai 15. hadászati légi hadsereg bombázó- és vadászpilóta-kötelékei. Az egyik bombázócsoport déli 12 órakor mintegy 180 db bombát dobott le a Lázi közelében levő majorra, épületkárok keletkeztek és öt polgári személy meghalt. A bombázók feltehetően a közeli Jahn-pusztát akarták bombázni, ahol a győri repülőgépgyár egy kihelyezett részlege működött.¹¹⁹ A bombázókat kísérő kétmotoros-, kéttörzsű P–38. „Lightning” vadászgépek egyidejűleg önálló harcfeleadatokat hajtottak végre, alacsony támadásokkal géppuskázták végig az utakat. Az egyik ilyen amerikai kötelékre tüzet nyitott a Vörösberénytől északra tüzelőállásban levő magyar 103/2. légvédelmi ágyús üteg négy 80 mm-es lövege és egy „Lightninget” megrongált. A sérült gépre a jelenlegi veszprémi Bakony Művektől délre tüzelőállásban levő magyar 203/14. és 203/15. légvédelmi géppágyús ütegek két félszakasza

(1–1 db 40 mm-es gépágyú) is tüzet nyitott és azt lelőtte. Az égő gépből a pilóta ejtőernyővel kiugrott és súlyos lábsérüléssel ért földet. (A pilóta: Leo Alston főhadnagy 27 éves, Eldorado, Arkansas, 1944. november 28-án a veszprémi kórházban általános vérmergezésben meghalt.) A találatot kapott repülőgép a Csatár-hegy oldalába vágódott és felrobbant.¹²⁰

Déli 12–13 óra között egy másik amerikai kétmotoros „Lightning” kötelék alacsony támadásban végiggeppuskázta a vaszari vasútállomáson és a vasúti átjárónál vesztegelő vasúti szerelvényt, amelynek során egy polgári személy meghalt. A Pápa körüli összpontosított magyar 205/1. légvédelmi ágyús üteg tüzet nyitott a kötelékre, s déli 12 órakor egy amerikai P–38. „Lightning” típusú kétmotoros, két-törzsű vadászipülőgépet lelőtt. A gép Adásztevel közelében zuhant le, pilótája ejtőernyővel kiugrott és földet ért.¹²¹

Az országra nézve súlyos következményekkel járó 1944. október 15-én – a nyilas hatalomátvétel napján! – és másnap, 16-án légi nyugalom honolt az ország légtérében. Másnap, október 17-én azonban újra megjelentek az ország nyugati légtérében az amerikai 15. stratégiai légihadsereg kötelékei – és németországi célok felé repülve – déli 12 óra körül szórványos bombatámadást hajtottak végre Nagykanizsa és Szombathely ellen. A Dunántúl É-i körzetében összpontosított magyar II/2. és 205/1. légvédelmi ágyús ütegek tüzet nyitottak a kötelékekre és egy B–24. „Liberator” négymotoros bombázógépet lelőttek. A gép tizenegy főnyi személyzete Sur és Csatka körzetében ejtőernyővel kiugrott, a bombázógép pedig Dudartól délre lezuhant.¹²²

Október 18-án 13–14 óra között újra megjelentek a Dunántúl légtérében az amerikai XV. vadászipülőparancsnokság „Mustang” kötelékei, s 13 óra 45 perckor Tapolca légtérében megtámadtak egy – a börgöndi repülőtérről ismeretlen feladattal felszállt – német Ju–88. G–7-es mintájú kétmotoros nehézvadászgépet. A német gép Zalaszentől K-re, a laperi legelőn kényszerleszállást hajtott végre, de az amerikai vadászigépek szétlőtték és felgyújtották a földön fekvő roncsot. A gép pilótája (Drechsel őrnagy) és orrgéppuskalövésze (von Borsig altiszt) a roncsok között meghalt, a hátsó rádiós-lövész (Franz Galtermann altiszt) sebesülten kivergődött a gépből, de a puskarozatok vele is végeztek. (A német katonákat a tapolcai temetőben temették el).¹²³

Október 20-án egész nap támadták a dunántúli célpontokat (elsősorban a börgöndi német–magyar repülőteret) az amerikai XV. vadászipülőparancsnokság „Lightning” kötelékei, majd az esti és éjszakai órákban a brit 205. bombázócsoporthoz tartozó kötelékek támadtak. Az egyik kötelék bombákat dobott le Tapolcára. Az Erzsébet királynő utcában több ház telitalálatot kapott, találatok érték a Park utcát és a temetőt, ahonnan egy telitalálatot kapott kriptá darabjai a kb.

200 méterre levő utcában zuhantak. A támadás feltehetően a vasútállomás ellen irányult.

Az október 21-én délelőtt 10–11 óra között lezajlott amerikai légitámadás nem érintette a megyét, a támadás más célpontok (Szombathely, börgöndi repülőtér stb.) ellen irányult. Mindkét itt levő német repülőteret súlyos veszteségek érték. Október 23-tól – közel egy héten át – többszáz méteres ködtakaró borult a Dunántúlra. A németek ennek ellenére folytatták éjszakai szállítórepülő-tevékenységüket, amiből több súlyos repülőgép-szerencsétlenség adódott. Október 26-án hajnali 01 óra körül egy kétmotoros – feltehetően Heinkel He–111-es – szállítórepülőgép keringett Zirc–Olaszfa felett, valószínűleg eltévedt és a veszprémi repülőteret kereste. A gép északkeleti irányból ereszkedett lefelé, de nekiütközött az eplényi vasútállomás felett emelkedő Ámoshegy északkeleti oldalának. A gép az erdő fái között összetört, személyzete túlélte a katasztrófát, de utasai közül a német 131. légvédelmi tüzérsztály őt katonája a roncsok közt lelta halálát.¹²⁴

A Tiszántúlon és a Duna-Tisza közén egyre nagyobb erővel kibontakozó szovjet 2. Ukrán Front támadása miatt a magyar vadászipülő-erőket egyre inkább a szovjet földi – elsősorban páncélos – erők ellen alkalmazták. A várpalotai repülőtéren állomásozó magyar Repülő Kísérleti Intézet (RKI) Messerschmitt Me. 210-es nehézvadász-repülőgépeit október végén a börgöndi repülőtéren összpontosított magyar 102. gyorsbombázó-osztálynak rendelték alá 102/3. „Vihar” gyorsbombázó-század (pk.: Péterdy százados) hadrendi számmal. A század október 24-én délután 16 órakor mutatott be egy kísérleti konstrukciót, a Messerschmitt Me 210 D. rombolót, amelynek régi fegyverzetén kívül az orrban – páncélhárítási feladattal – egy 40 mm-es gépágyú, a szárnyak alatt pedig 3–3 db levegő–föld rakéta helyezkedett el.¹²⁵

A Veszprém-jutasi repülőtéren állomásozó magyar 101/I. honvéd vadászipülő-osztály három századát – és a 101/4. vadászipülő-századot – 1944. októberében szinte kizárólag az Alföldön támadó szovjet földi- és légi-erők ellen vetették be: október folyamán 17 bevetést hajtottak végre 134 db géppel. A jelentés sem veszteségekről, sem eredményekről nem tesz említést.

1944. novemberében a MAAF amerikai és brit kötelékei tovább folytatták – a CBO keretében – a dunántúli katonai repülőterek, köz- és vasutak ellen légitámadásaikat, hogy támogatást nyújtsanak a Budapest főirányba támadó szovjet 2. Ukrán Frontnak, valamint a – Mohácstól délre kialakított hadműveleti hídfőből – a Dunántúl térségében támadó 3. Ukrán Frontnak. November 1-én délelőtt a Dunántúl nyugati légtérében támadtak meg német vadászipülőgépek amerikai bombázókat. Egy négymotoros B–24 „Liberator” Halimbától északnyugatra, a Csótai-erdőben zuhant le, személyzetéből öt ember ejtőernyővel földet ért, négyen a roncsok között égtek.¹²⁶

November 5-én délután 14 óra körül a Bécs-Florisdorf körzetét támadó mintegy ötszáz amerikai bombázógép néhány kötelékét a német 8. honi vadászrepülő-hadosztály a Dunántúl légterébe szorította. A német hadosztályparancsnokság, az alárendeltségébe tartozó magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztályt is harcra vetette. Heves légi harc alakult ki Veszprém felett is, amelynek során az amerikai „Mustang” vadászok egy magyar vadászgépet lelőttek. A repülőgép égve zuhant le a Jutaspusztától délnyugatra emelkedő víztorony melletti parkba. A súlyosan sebesült pilóta (Ditróy Dittmer Csaba hadnagy) még aznap este meghalt a veszprémi kórházban.¹²⁷ A Veszprém felett dúló légi harcnak polgári áldozata is volt. A gépfegyverlövédék halála sebeztek a Csalogány utca 11. sz. ház udvarán egy Balogh Sándor nevű 9 éves kislányt. A Veszprém légteréből déli irányba sodródó légi harcban a magyar vadászok Nagykanizsa körzetében 4 db B-24. „Liberator” és egy P-51 „Mustangot” lőttek le. Ezzel egyidejűleg több magyar vadászrepülőgép is lezuhant, ezek közül három pilóta (Hoy Tibor szakaszvezető, Gáspár József zászlós, Lőrincz Mátyás őrmester) életét veszítette. November 6-án déli 13 óra körül a megye légterében újra megjelent az amerikai 15. hadműveleti légi hadseregének – Moosbierbaumot bombázó 300 gépéből – néhány kötelék. A német 8. honi vadászrepülő-hadosztály támogatására újra harcbavetették a magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztályt. A Bakony felett légi harc alakult ki. Egy találatokat kapott amerikai P-38. „Lightning” égve zuhant le a Bakonybél közelében levő Kerteskö mellett. A gép pilótája (Baker J. Clarence alhadnagy, 20 éves, Hiberside, Kalifornia) ejtőernyővel kiugrott, de halálra zúta magát.¹²⁸ A légi harc során a magyar 101/4. vadászrepülő-század egy géppárja (Bánlaky György százados és Korinyi József szakaszvezető) Győrtől délnyugatra, Gyirmónál lezuhant, mindkettő életüket veszítették. November 7-én az ausztriai célokat támadó amerikai bombázók néhány köteléke jelent meg a Dunántúl felett, amelyek ellen ismét harcra vetették a magyar 101/I. honvéd vadászrepülő-osztályt. A légi harcban – Tihany felett – a „Mustangok” lelőttek egy menekülő magyar vadászgépet, amelynek pilótája (Málik József hadnagy) ejtőernyővel földet ért. Egy másik magyar vadászgépet Litér légterében ért találat. A gép Litér és a 8. sz. főközlekedési út közé zuhant, a pilóta (Michna György hadnagy) kisebb sérülésekkel ért földet.¹²⁹ Ez a bevetés volt a magyar 101. honvéd vadászrepülő-erzed utolsó szervezett bevetése az amerikai légierő kötelékei ellen! November 8-tól az ezredet kirarólag a szovjet 2. és 3. Ukrán Front földi- és légi erői ellen vetették harcra. A 101/I. honvéd vadászrepülő-osztály összesítő adatai szerint novemberben az osztály az amerikaiak ellen öt bevetést hajtott végre 60 db repülőgéppel, s ezek során 11 db amerikai gépet lőttek le. (9 db négymotoros, 1 db kétmotoros, és 1 db egymotoros gépet.)

A 101/II. vadászrepülő-osztály 4. százada – amely ugyancsak a veszprémi repülőtéren állomásozott – novemberben az amerikaiak ellen három bevetést hajtott végre 43 db géppel, s ezek során egy amerikai repülőgépet lelőttek és két saját gépet veszítettek. 1944. november végén a német bécsi vadászkerület parancsnoksága összesítő adatokat közölt a magyar területek feletti honi légvédelem eredményeiről (1944. március–november hónapokra!):

I. A 101. vadászrepülő-osztály:

Bevetett gépek száma: 649

Légi győzelmek: 107 gép, ebből:

négymotoros: 61 db

kétmotoros: 32 db

egymotoros: 14 db.

Saját veszteség pilótákban: 30 fő, gépekben 78 db.

II. Német nappali vadászok:

bevetett gépek száma: 932 db.

légi győzelmek: 73 db., ebből:

négymotoros: 53 db.,

egy-, kétmotoros: 20 db.,

saját veszteség pilótákban: 43 fő, gépekben: 88 db.

Közel tíznapi szünet után, 1944. november 17-én déli 12 óra után a megye légterében az amerikai 15. hadműveleti légi hadseregnek – ausztriai célokat támadó és onnét visszatérő – kötelékei jelentek meg. Az amerikai kötelékeket a német 8. honi vadászrepülő-hadosztály egységei mellett a magyarországi repülőtereken állomásozó 10/7. csatarepülő-század FW-190-es gépei támadták meg Székesfehérvár és a Bakony felett. A sérült bombázók kényszerledobásokat végeztek: bombatalálatok érték a Devecser–Pápa közti 824. sz. országutat Pápakovácsitól északra, az 1500-as kilométerszelvényben. (Két időzített bomba 5 órával később robbant fel.) Két bombatalálat érte a 822. sz. utat a gici vasútállomástól nyugatra levő 5500-as kilométerszelvényben.¹³⁰

November 19-én 09–14 óra között az amerikai XV. vadászrepülő-parancsnokság „Mustang” és „Lightning” kötelékei több órán át folyamatosan támadták a megye hadifontosságú úthálózatát és vonalait. Délelőtt 11 óra után a „Mustang” kötelékek egyidejűleg támadták a 71. sz. balatoni utat és a 8. sz. főközlekedési utat. A balatoni műút mentén gépfegyveres támadás érte a balatonkenesei Fővárosi Üdülő körzetét (két német katona meghalt), az alsóörsi vasútállomás (egy polgári személy meghalt) és az Alsóörs–Balatonfüred között haladó személyvonatot. (Egy polgári személy meghalt.) A 8. sz. főközlekedési úton – a Veszprém–Márkó közti útszakaszon több német katonai gépjárművet és lovas fogatot semmisített meg. (Két német katona, egy magyar katonai munkaszolgálatos és egy gépkocsivezető veszítette életét.) Herenden a vasútállomást lőtték, ahol 3 db mozdonyt szétlőttek, két férfi és egy kisgyermek meghalt. A Kislőd–Ajka-rendek közti út 69–70. km-szelvényében egy nő és egy férfi halt meg. A Városlóddal párhuzamos útszakaszon a szentgotthárdi selyemgyár egy

ejtőernyőselemmel megrakott tehergépkocsiját lőték szét, három polgári személy életét veszítette. Az ajkacsingeri lakótelepet ért gépfegyvertámadás három felnőtt és két gyermek életébe került. A legsúlyosabb pusztítást a devecseri vasútállomással szemben húzódó útszakaszon érték el. Az amerikai vadászpilóták gépek egy magyar katonai gépkocsioszlopot lőtték szét. 20 magyar katona (köztük hat törzstiszt) és két polgári személy lelte halálát az égő gépkocsikon és a gépfegyvertűzben.¹³¹ Déli 12 óra 45 perc körül a 83. sz., Veszprém–Győr, valamint a Zirc–Bakonybél közti utakat támadták az amerikai vadászbombázók. A magyar légvédelmi tüzérség egy „Mustangot” lelőtt, s a gép Dudartól DNy-ra levő Irtásban zuhant le. A gép pilótáját a csendőröknek csak heves tűzharc után sikerült elfogni.¹³²

Déli 13 óra 30 perc körül újabb amerikai „Mustang” kötelékek jelentek meg a balatoni 71. sz. műút felett, amelyek közül a magyar IV./3 gépágyús üteg 1. szakasza Balatonkenesénél egy „Mustangot” lelőtt.¹³² Délután 14 óra 20 perc körül újabb amerikai „Mustang” kötelékek jelentek meg a balatoni 71. sz. műút légtérében, amelyek közül a magyar IV/2. légvédelmi gépágyús üteg lelőtt egy „Mustangot”, amely Balatonaliga közelében zuhant le.¹³² A magyar 9. sz. Légierő Parancs szerint a tapolcai T-2-es repülőtéren, a repülőteret támadó amerikai gépek közül Nagy János t. tizedes légvédelmi géppuskával egy alacsonyan támadó „Mustangot” lelőtt.

November 21-én 11 óra körül jelentek meg az év során utoljára szervezett formában amerikai vadászbombázók Veszprém megye légtérében. Tapolca légtérében légi harcra került a sor német vadászgépekkel amelynek során egy német vadászgép a Várvolgyben levő Fagyos-keresztnél lezuhant, pilótája (Peter Stein éjszakai vadászpilóta, 33 éves, Siedelsbrunn) életét veszítette.

1944. november 20-tól a Dunántúl és ezen belül a megye légtérét szinte kizárólag a szovjet 3. Ukrán Front 17. légi hadseregének kötelékei: a 9. vegyes csatrepülő-hadtest csata- és vadászpilótáinak, továbbá a 244. bombázó- és 262. éjszakai bombázó-repülő-hadosztályainak – harcászati (taktikai) – kötelékei uralták. A szovjet harcászati légierők – Veszprém megyei – tevékenysége azonban egy külön munka témáját képezi. A MAAF amerikai és brit hadműveleti (stratégiai) erőinek bombázó és vadászpilótái erői – a Dunántúlon kibontakozó szovjet támadás miatt – szervezett harctevékenységet Magyarország nyugati térségében többé nem fejtettek ki. 1944. november második felétől 1945. március végéig legfeljebb szórványos amerikai és brit átrepülések történtek, illetve néhány – németországi bevetése során megsérült – amerikai–brit repülőgép jelent meg a megye légtérében, hogy kényszerleszállást hajtsanak végre a Balatontól DK-re levő szovjet repülőtereken.

1944. december 1-én Veszprém megye területére vonták vissza – elsősorban – Baranya és Somogy me-

gyékből – a német 4. légiflotta I. repülőhadtestének néhány harci egységét. Így a Kaposvár–Taszár körzetében levő repülőterekről a 2. „Immelmann” zuhanóbombázó-ezred (pk.: H.U. Rudel ezredes) 2/I. zuhanóbombázó-osztályának (pk.: Rudolf Mrkva százados) FW-190 F-8-as mintájú repülőgépekkel felszerelt 1. és 3. századai, valamint a Ju-87-es gépekkel felszerelt 2. százada (pl.: H. K. Stepp főhadnagy), továbbá a zuhanóbombázó-egységek vadászbiztosítását ellátó – FW-190 D. mintájú vadászgépekkel felfegyverzett 2/II. zuhanóbombázó-osztály (pk.: Karl Kennel őrnagy) Nagyvázsöny–Tótvázsony körzetében levő repülőterekre települt. A 2/III. zuhanóbombázó-osztály FW-190 F-8/R. 1. és kétmotoros „Henschel” HS-129-es mintájú gépekkel felfegyverzett 7., 8., 9. századai és Ju-87-G. mintájú „páncélvadász” zuhanóbombázókkal felszerelt 10. százada december 4-től Börgöndről a várpalotai repülőtérré vonult vissza.¹³³

A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő (MAAF) parancsnokságának alárendelt Földközi-tengeri Szövetséges Harcászati Légierő (MATAF) 12. harcászati légihadserege által 1944. novemberétől 1945. februárjáig (22-ig) végrehajtott „Bingo” légi hadművelet (Operation Bingo), amely Délkelet-Németország út- és vasútvonalai ellen irányult, alig érintette a Dunántúlt, s ezen belül a megye térségét. Csak néhány esetben jelentek meg a légtérben sérült amerikai repülőgépek, így december 17-én 14 óra után egy sérült B-24 „Liberator”, amelyet a magyar 101/II. vadászpilótáinak egy géppárja (Dunaföldvárnál) lelőtt. 1945. február 7-én 14 óra körül egy sérült P-51 „Mustang” zuhant le Doba mellett, pilótája (Read Moore hadnagy) életét veszítette. Ugyanekkor egy sérült B-24 „Liberator” – amelynek személyzete Bakony-pölöske felett ugrott ki ejtőernyővel – Tósokberénd szélén zuhant le.¹³⁴ Február 13-án déli 13 óra előtt – az amerikai 15. hadműveleti légihadsereg Bécszet támadó 837 db négymotoros gépe közül – néhány bombázó Celldömölköt bombázta. (A vasútállomás körül negyven ember meghalt.) A veszprémi repülőtérről riadóstarttal harcba vetett magyar 101/7. vadászpilótáinak egyik vadászpilótája (Szeverényi Kálmán hadnagy) az egyik – az 5. bombázószárny 97. bombázócsoportjához tartozó – Boeing B-17 „Flying Fortress” négymotoros bombázógépet lelőtte. A 46546. gyári számot viselő repülőgép Bazsától délnyugatra, a Derékhegyen zuhant le. Személyzetéből nyolcan ejtőernyővel földet értek, egy ember a gép roncsai között lelte halálát. (S. E. Losh Nr. 17120598.)¹³⁵

1945. február 22-én az amerikai 8. és 15. hadászati légihadseregek, valamint a harcászati légihadseregek megindították a „CLARION” hadműveletet (Operation Clarion), melynek során a 8. légihadsereg Közép-németországi, a 15. légihadsereg pedig Délkelet-németországi célpontokat támadott.¹³⁶ Ennek következtében március 1-én délelőtt 08 óra 56 perctől 09 óra 45 percig nagyriadót rendeltek el a megyében is,

mivel a Bécs és Moosbierbaum körzetét támadó hat-
száz amerikai bombázó közül néhány kötelék bere-
pült a Dunántúl légterébe is. Déli 13, 50 perckor újra
légiriadót rendeltek el, mivel a német 8. honi vadász-
repülő-hadosztály gépei által üldözött amerikai bom-
bázó- és vadászrepülőgépek jelentek meg Pápa–Veszprém
légterében. A légi harc során egy találatot kapott
német vadászrepülőgép Veszprém–Csererdőben, egy
amerikai vadászrepülőgép pedig Hajmáskér közelé-
ben zuhant le.¹³⁷ Délután 14 óra 27 perckor egy sérült
B–24. „Liberator” jelent meg Pápa–Veszprém lég-
terében, amelyre a Márkó körzetében összpontosított
német légvédelmi tüzérség tüzet nyitott. Ugyanakkor
üldözőbe vette a bombázót a veszprémi repülőtérről
bevetett 101/7. vadászrepülő-század 1. és 2. rajának 7
db gépe. (Pk.: Máthé főhadnagy). A rajparancsnok
Tótvázsony felett csapott le a bombázóra, s gépagyú-
tüzével felgyújtotta annak jobb belső motorját. Az
égő gépből – Balatonfüred–Balatonszőlős között –
négy katona ejtőernyővel kiugrott, de az égő gép –
fedélzetén maradt öt emberrel – tovább repült annak
ellenére, hogy Tihany felett Máthé főhadnagy újabb
rácsapásával a jobb külső motort is felgyújtotta. Az
égő gép átrepülte a Balatont és Ságvártól DK-re haj-
tott végre kényszerleszállást – a szovjet csapatok által
elfoglalt területen.¹³⁸ A március 14-i (11 óra 31
perctől 17 óra 30 percig tartó) és 15-i (13 óra 09
perctől 19 óra 48 percig tartó) amerikai berepülések
érintették a megye légterét, de eseménytelenül teltek
el. Hasonlóan nem érintették a megyét a március 16–
17–18-i amerikai berepülések. Csak a március 19-én
14 óra 31 perctől 15 óra 58 percig elrendelt nagy-
riadó alkalmával – 15 óra 40 perckor – repülte át a
megye és ezen belül Veszprém város légterét ÉNy-i
irányból DK-i irányba, viszonylag alacsonyan 12 db
négymotoros amerikai B–24. „Liberator” bombázó.
A feltehetően sérült és kötelékbe rendeződött gépek a
Balatontól délre fekvő szovjet repülőterek felé tart-
hattak.¹³⁷ A március 21-én 09 óra 20 perctől 17 óra
05 percig öt egymást követő nagyriadó alkalmával
amerikai „Lightning” vadászbombázó-kötelékek je-
lentek meg Pápa légterében. Rajtaütésszerű táma-
dással szétlőtték a vaszari repülőtéren állomásozó
magyar 102/2. szállítórepülőszázad 7 db Ju-52-es há-
rommotoros szállítórepülőgépét, majd lecsaptak a
pápai repülőtérré és megtámadták az éppen bevetés-
ből visszatérő német 2/3. zuhanóbombázó-századot,
amelyek közül több FW–190-es gépet – köztük a
lovagkeresztes Alfred Heiduschka főtörzsőrmestert is –

lelőtték.¹³⁹ Ugyanezen a napon, március 21-én 16
óra 34 perckor – a Veszprémet megközelítő szovjet
9. gárdahadsereg és 6. gárda harckocsihadsereg csapa-
tai miatt – kiürítették a veszprémi repülőteret, a 101.
honvéd vadászrepülőezred I. és III. osztályait – a II.
osztály mellé – Kenyeribe telepítették. Március 23-án
déli 11 óra 40 perc körül – a szovjet csapatok már
megkezdtek Veszprém ostromát – a St. Valentin-i
célpontokat támadó USA 15. légihadsereg 157 db
B–24. „Liberatorai” és kísérő vadászrepülőgépei
közül több kötelék behatolt a Dunántúl és ezen belül
Veszprém megye légterébe, s 11 óra 45 perc körül
6–8 P–51. „Mustang” mintájú vadászrepülőgép egész
Veszprém légteréig repült. Ezt követően délután 15
óra előtt egy USA P–38. „Lightning” mintájú két-
motoros, kéttörzsű vadászrepülőgép-kötelék csapott
le Nagyvázsonyra, s gépfegyvertűzzel és bombákkal
árasztotta el a Fő utcát, ahol a magyar 25. fogatolt
ellátóoszlop és a német 5.SS ellátóoszlop gépkocsisora
vesztegelt. A váratlan légitámadásnak mintegy tíz
magyar és öt német katona, két polgári személy és 52
ló esett áldozatul.¹⁴⁰ A megye légterében utoljára
március 26-án a déli órákban jelentek meg amerikai
vadászbombázó-kötelékek akkor, amikor a szovjet 3.
Ukrán Front hadseregei már elérték a megye nyugati
határát, valamint a Sümeg–Tapolca–Zánka vonalat.
Az egyik USA P–51 „Mustang” mintájú vadászgép-
ből álló kötelék – Tapolca, Karmacs, Keszthely lég-
terében – légi harcba keveredett a pápai repülőtérről
harcba vetett német 2/I. „Immelmänn” zuhanó-
bombázó-osztály néhány repülőgépével, amelyek a
szovjet arcvonal ellen intéztek bombatámadásokat. A
légi harc során – Karmacs felett – az egyik német
Focke-Wulf–FW–190-es mintájú csatarepülőgép ta-
lálatokat kapott és lezuhant. (A gép pilótája – Norbert
Schmidt főhadnagy – életét veszlette.)¹⁴¹

Ezekben az órákban – 1945. március 26-án dél-
után – a szovjet 3. Ukrán Front hadseregei már áttör-
tek a német hadsereg első és második védőövét – és
ezzel Veszprém megye területének mintegy 90%-át
felszabadították – s megkezdtek támadásukat a me-
gyétől Ny-ra húzódó német harmadik védőöv, a „Zsu-
zsanna” vonal ellen. A hatalmas erővel támadó szov-
jet hadsereg március 27-re nyugati irányban, 28-ra pe-
dig délnyugati irányban elhagyták Veszprém megye
területét. A háború pusztító vihara elvonult Veszprém
megye felett, hogy egy új, békés, építő korszak vegye
kezdetét.

JEGYZETEK

1. Magyar Statisztikai Évkönyv. XIII. 1946.
2. KARSAI E.: A budai Sándor-palotában történt. 1919–1941. Budapest 1963. 280–281.
3. Veszprémvármegye 1936. december 25.
4. Veszprémvármegye 1938. február 6., Veszprém megyei Levéltár (VmL), Polgármesteri hivatal iratai 404/1938. március 10.

5. Veszprémvármegye 1938. február 27.
6. Pápai Hírlap 1939. szeptember 9.
7. VmL. Veszprém város polgármesteri hivatal iratai 1813/1938. október 27., 1815/1938. október 27.
8. Veszprémvármegye 1938. november 27.
9. Pápai Hírlap 1938. december 10.
10. Országos Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL), Buda-

- pest. M. kir. Vezérkari Főnökség 1. osztálya 1941. március 24.
11. HIL. Vkf–1941. 1. oszt. 4292/1941. febr. 11., 4468/1941. febr. 27., FELLEGI Ferenc – a 3/3. bombázórepülő-század 2. rajának volt műszaki parancsnoka – közlése.
 12. HIL. Vkf–1941. 1. oszt. 3324/3110. sz. irat.
 13. Ed. DÁLNOKI VERESS L.: Magyarország honvédelme a második világháború előtt és alatt. (1920–1945.) München 1973. 224–225.
 14. Veszprémi Anyakönyvi Hivatal halotti anyakönyve. 1939. augusztus 7.
 15. Veszprémvármegye 1939. október 29. és november 5.
 16. Repülés 1973/10. 14. „Magyar hadirepülőgépek.”
 17. Veszprémvármegye 1940. november 24.
 18. Veszprém Anyakönyvi Hivatal halotti anyakönyve. 1940. augusztus 27.
 19. HIL. Vkf–1941. 1. oszt. 4328/1941. márc. 1., 4403/1941. febr. 20., 4262/1941. febr. 19., 4759/1941. márc. 7., 4487/1941. márc. 1., 4419/1941. febr. 18., 4673/1941. márc. 24.
 20. Vöröstó község r. kat. plébánia háztörténete. (1941. április 6-i bejegyzés.)
 21. Veszprémvármegye 1941. április 20.
 22. Veszprémi Hírlap 1941. április 6.
 23. CSANÁDI N.–NAGYVÁRADI S.–WINKLER L.: A magyar repülés története. Budapest, 1977. 178–181., 231.
 24. HIL. Vkf–1941. 1. oszt. 5030/1941. április 24.
 25. HIL. Vkf–1941. 1. oszt. 4929/1941. ápr. 13. távirat, CSIMA J.: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához. 1938–1945. Budapest 1961. 60.
 26. HIL. Vkf–1941. 1. oszt. 4938/1941. április 14.
 27. Veszprémvármegye 1941. április 27.
 28. GAZSI J.: Ejtőernyős partizántevékenység és elhárítás Magyarországon 1941-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1976/3. 515., 497., 499–500.
 29. Veszprémvármegye 1941. október 19.
 30. ASZTALOS Antal (Veszprém) – a m. kir. 101. szállító-repülő-század volt tisztjének – közlése.
 31. Pápai Hírek 1942. szeptember 12., HIL. Vkf–1943. 1. oszt. 5461/1943. július 19.
 32. Pápai Hírlap 1942. szeptember 19. és október 17.
 33. Veszprémi Anyakönyvi Hivatal halotti anyakönyve, HIL. Vkf–1943. 1. oszt. 5138/1943. május 14.
 34. HIL. Vkf–1943. 1. oszt. (294. sz. doboz!) 1943. február 27.
 35. HIL. Vkf–1943. 1. oszt. 4761/1943. febr. 23., 4801/1943. március 9.
 36. HIL. Vkf–1943. 1. oszt. 5658/1943. augusztus 12., 6192/1943. október 9.
 37. CSANÁDI N.–NAGYVÁRADI S.–WINKLER L. op. cit. 239–240.
 38. HIL. Vkf–1943. 1. oszt. 5646/1943. aug. 13. A M. kir. honvéd Légvédelmi Erők Parancsnokságának jelentése az 1943. augusztus 13-i ellenséges berepülésről.
 39. HIL. Vkf–1943. 1. oszt. 6513/1943. november 30. Az Országos Légvédelmi Központ jelentése az 1943. november 30-i ellenséges berepülésről.
 40. DIERICH, W.: Die Verbände der Luftwaffe 1935–1945. Stuttgart 1976. 80.
 41. CRAVEN, W. F.–CATE, F. L.: The Army Air Forces in World War II. Chicago 1958. Vol. III. 398.
 42. Zala megyei Levéltár (ZmL), Zalaegerszeg város polgármesteri hivatal iratai, 4182/1944. febr. 15., 3088/1944.
 43. Mezőkomárom r. kat. plébánia háztörténete. (1944. március 17-i bejegyzés.)
 44. Új Magyarság 1944. március 19. MTI jelentések.
 45. Keszthely Anyakönyvi Hivatal, Vonyarcvashegy halotti anyakönyve, 1944. április 4., Zala megyei Újság 1944. április 19. 3.
 46. VmL. Veszprém Államépítészeti Hivatal iratai, 2377/1944. sz. 7750/1944. sz. i.
 47. ZmL. Zalaegerszeg város polgármesteri hivatal iratai (légtalmi iratok), 118. sz. doboz, 5418/1944. március 22.
 48. HOLCZMANN, G.: Der Einsatz der Flak-Batterien im Wiener Raum, 1940–45. Militärgeschichtliche Schriftenreihe. 1970. 11.
 49. HARMATH István középiskolai tanár (Veszprém), volt pulai lakos naplója.
 50. Repülés. 1974/4. „Magyar hadirepülőgépek.”
 51. KENN, C. R.: Fifteenth Air Force story ... in World War II. Temple City, Calif. 1970. 51.
 52. Gyarmat község halotti anyakönyve, 1944/8–11.
 53. Országos Levéltár (OL) Pét, 53. csomó. Levél az Iparügyi Minisztérium XVII. osztályához. 1944. ápr. 23.
 54. ÁRKOVICS József (Hajmáskér–Kültelek) és HARMATH István (Veszprém) naplói.
 55. Vöröstó község r. kat. plébánia háztörténete.
 56. Zala megyei Újság 1944. április 22. 2.
 57. ZmL. Nagykanizsa város polgármesteri hivatalának (légtalmi) iratai, 10323/1944. április 24.
 58. ZmL. Zalaegerszeg város polgármesteri hivatal (légtalmi) iratai, 119. sz. doboz, 15759/1944. augusztus 11.
 59. SÜLE Sándor ny. ált. iskolai igazgató (Révfülöp) és HARMATH István (Veszprém) naplója, KENN C. R. opp. cit. 22.
 60. Zala megyei Újság 1944. április 26. 3. „Napi Hírek.”
 61. Sümeg és Tapolca anyakönyvi hivatalainak halotti anyakönyvei 1944/32. és 1944/86. folyószámok alatt.
 62. BENKŐ Lajos (Veszprém Szófia u. 8. sz.) volt rep. hadnagy startkönyve, HARMATH István naplója.
 63. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Tiszti és bizalmas parancsok. Légierők Bizalmas Parancsa. 63. sz. Parancs. 1944. szeptember 23. Légigyőzelmek igazolása.
 64. DÁLNOKI VERESS op. cit. 256.
 65. DIERICH op. cit. 72., 85.
 66. VmL. Veszprém város polgármesteri iratok, 331/1945.
 67. Veszprémvármegye 1944. május 7.
 68. OL. Pét 53. csomó. Levél az Iparügyi Minisztérium XVII. osztályához. 1944. április 13.
 69. TOLIVER R. F.–TREVOR C.: Fighter Aces. New York 1965. 114–115.
 70. HIDEKGUTHY Károly ny. főmérnök (Pétfürdő) közlése.
 71. OL. Pét 25. csomó.
 72. ANGELI Ede és JÁDY Ferenc (Veszprém) volt tűzoltó-tisztek közlése.
 73. OL. Pét 53. csomó, 21. 324.
 74. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Kimutatás az 1944. június 16–december 21. között aratott és még nem igazolt légigyőzelmekről.
 75. Vöröstó község r. kat. plébánia háztörténete, ÁRKOVICS J. (Hajmáskér–Kültelek) naplója.
 76. ÚJHELYI Gábor (Pétfürdő) középiskolai tanár naplója.
 77. CRAVEN, W. F.–CATE, J. L. op. cit. II. 283.
 78. Pápai Hírlap 1944. július 1.
 79. Veszprémi Hírlap 1944. július 12., HARMATH I. napló.
 80. UZSOKI András dr. régész (Balatonfüred) közlése.
 81. Badacsonytördemic halotti anyakönyve 1944/8. fsz.
 82. Badacsonytomaj halotti anyakönyve 1944.
 83. Zala megyei Újság 1944. július 15.
 84. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Tiszti és bizalmas parancsok. Légierők Bizalmas Parancsa. 63. sz. Parancs. 1944. szeptember 23. Légigyőzelmek igazolása, Veszprémi Hírlap 1944. július 5.
 85. Balatonkenese halotti anyakönyve, 1944.
 86. Veszprém vármegye 1944. július 30., Veszprémi Hírlap 1944. július 30., Zirc és Vidéke 1944. július 16.
 87. VmL. Veszprém vármegye alispáni hivatalának iratai,

- 10637/1945., 5748/1945. sz. iratok, Veszprémi Hírlap. 1944. július 9. és 16., HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Tiszti és bizalmas parancsok. Légierők Bizalmas Parancsa. 63. sz. Parancs. 1944. szept. 23. Légigyőzelmek igazolása.
88. The Old Puma of the Hungarian Air Force by Walter Musciano. Air Pictorial. 1967. (Téves adatokkal!)
89. BENKŐ L. startkönyve.
90. Veszprémi Hírlap 1944. július 9.
91. Alsóörs és Felsőörs halotti anyakönyve, 1944/17–20. folyószámok alatt.
92. HIL. Vkf–1944. 1. oszt. 4605–5301. sz. doboz.
93. DÁLNOKI VERESS op. cit. 224–225., 229.
94. Külsővat halotti anyakönyve, 1944.
95. Zala megyei Újság 1944. július 10.
96. HIL. Vkf–1944. 1. oszt. 4605–5301. doboz.
97. HIL. Vkf–1944. 1. oszt. 4605–5301. sz. doboz.
98. WEBSTER, Ch.–FRANKLAND, N.: History of the second World War. The Strategic Air Offensive against Germany 1939–1945. III. Victory. London 1961. 47.
99. Red. VESZPRÉMI F.–ROZGONYI K.: A magyar nitrogénipar 30 esztendeje. Kézirat gyanánt. Pétfő 1961.
100. OL. Pét, 53. csomó, 21324.
101. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Kimutatás az 1944. június 16–december 21. között aratott és még nem igazolt légigyőzelmekről.
102. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Veszteségkimutatás. 1945. január 9.
103. VmL. Veszprém vármegye alispáni hivatalának iratai. 10637/1945., 5748/1945., Zirc és Vidéke 1944. augusztus 26., JANKOVICH Kálmán (Pápa) és GEIGER Pál (Tótvázsony) közlése.
104. Kerta község halotti anyakönyve, 1944/15.
105. Magyaracsa község halotti anyakönyve, 1944/16–32. folyószám.
106. Pápai Hírlap 1944. augusztus 26.
107. VmL. Veszprém Vármegye alispáni hivatalának iratai, 10637/1945. és 5748/1945., Veszprémi Hírlap 1944. augusztus 30.
108. Veszprémvármegye 1944. Július 9.
109. KENN, C. R. op. cit. 37.
110. Bakonyzücs község halotti anyakönyve, 1944/17. fsz.
111. DÓRA Ambrus (Tapolca) közlése.
112. DIERICH ibid.
113. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Ezredparancsok. 14. sz. Ezredparancs. 1944. okt. 16., 17. sz. Ezredparancs, 1944. okt. 19.
114. Balatonalmádi–Vörösberény halotti anyakönyve, 1944/29. fsz.
115. Pápa város halotti anyakönyve, 1944.
116. VmL. Veszprémi Állami Építészeti Hivatal iratai. 2377/1944. a. sz., 7750/1944. sz. i.
117. Pápa város halotti anyakönyve, 1944., SÜLE János (Pápa, Fő tér) közlése.
118. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. Légierő Parancsok, 1944. 3. sz. Légierő Parancs, 1944. november 17.
119. Veszprémvársány halotti anyakönyve, 1944/32–36. fsz.
120. VmL. Veszprém vármegye alispáni hivatalának iratai. 10637/1945. és 5748/1945., Veszprém város halotti anyakönyve, 1944/565. folyószám.
121. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság iratai. 3. sz. Légierő Parancs, 1944. nov. 17. Le-lövések odaítélése kiküldött bizottság alapján.
122. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnoksága iratai. Légierő parancsok. 3. sz. Légierő Parancs, 1944. november 17.
123. Rezi község halotti anyakönyve, 1944/14–16. fsz., Tapolca r. kat. plébánia halotti anyakönyve.
124. Zirc község halotti anyakönyve, 1944.
125. ÚJVÁRI László (Kecskemét) frontnaplója.
126. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnoksága iratai. Ezredparancsok. 29. sz. Ezredparancs, 1944. november 1.
127. Veszprém város halotti anyakönyve, 1944/333. fsz.
128. Bakonybél község halotti anyakönyve, 1944/14. fsz.
129. MICHNA György (Budapest) személyes közlése.
130. VmL. Veszprémi Állami Építészeti Hivatal iratai, 2377/1944. a. sz., 3526/1944. sz. i.
131. Balatonkenese, Alsóörs, Balatonfűred, Veszprém, Herend, Kislőd, Városlőd, Ajka, Devecser halotti anyakönyvei, 1944. november 19.
132. HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnoksága iratai. Légierőparancsok. 1. sz. Légierő Parancs, 1945. január 8.
133. OBERMAIER, E.: Die Ritterkreuzträger der Luftwaffe 1939–1945. II. Stuka- und Schlachtflieger. Mainz 1966. (Neveknek megfelelő részek.)
134. VmL. Veszprém vármegye alispáni iratai, 10637/1945. és 5748/1945. sz.
135. Zalaszentő község halotti anyakönyve, 1945/6. fsz.
136. CRAVEN–CATE, op. cit. III. 639.
137. Veszprém város légiriadó-naplója. (Vezette: NAGY István, Veszprém város üzemi légitálmiparancsnokhelyettese.) Ifj. Nagy István, Veszprém Martos Flóra u. 5/a. tulajdonában.
138. Veszprém város légiriadó-naplója, HIL. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnoksága iratai. M. kir. 101. honvéd vadászrepülő-ezred bevetési könyve.
139. OBERMAIER op. cit. 122.
140. VmL. Veszprémi járás főjegyzőségének iratai, 147/1945., Nagyvázsóny község halotti anyakönyve.
141. OBERMAIER ibid.

STRATEGIC AIR-RAIDS OF THE ALLIED FORCES AND THE COUNTY OF VESZPRÉM DURING WORLD WAR II.

The German–Hungarian governmental talks in August 1936 involved the danger of armed collision with states of the Little Entente (Czechoslovakia, Rumania, Yugoslavia). The war-like tension threatened with a hitherto unknown factor, namely with the menace of air-raids. So the establishment of civil air defence and military air defence begun in the country and as such, in the county of Veszprém. From 1938 onwards, this county became one of the important air bases of the newly organized Hungarian Air Force. War tensions of October 1938, March 1939, August 1940 and April 1941

involved the air–space of the county, however, the first real air-raid occurred in the second year of the war against the Soviet Union in September 1942: units of the Soviet strategic air forces dropped bombs on the county of Veszprém too.

The menace of strategic air battle increased from August 1943, units of the Mediterranean Allied Strategic Air Force (MASAF) started to cross over the SW part of Hungary towards targets in Germany. Actual strategic air-raids started however on the 3rd of April 1944, though Hungary was at war with the United States of America and with the United

Kingdom from December 1941. The county of Veszprém was highly in danger: there were several war bases here, and moreover, the only Hungarian fighting battalion was concentrated here. Beginning with the 3rd of April 1944, the air-space of the county has been crossed continuously and exposed to several air battles, however, the county was involved in three strategic air-raids only (Nitrogen Works Pét on 14th June and 14th July, airport Veszprém on 8th of July), but the number of air battles and of unplanned bombings was very large.

The Anglo-American strategic air-raids were terminated by the advance of the Red Army. Due to security reasons, MASAF discontinued attacking targets around the Lake Balaton. In the air-space of the county units of the Soviet tactical air forces started their activities.

Author's address: Csaba D. Veress
Bakonyi Museum
H-8201 Veszprém

A kézművesipari struktúra kialakulása Veszprém megyében a XVI–XIX. században

BARTÓCZ JÓZSEF

Kezdetben minden egyes házban megvolt a gazdaság egész alapja, a termelés központja. Az ipar a nők házi mellékfoglalkozása volt. Ennek a helyzetnek a felbomlásakor az egyféle munkára specializált dolgozó, mint a szerszám tulajdonosa jelent meg. Ez az állapot már feltételezi a háztartástól függetlenített kézművesmunkát, összekapcsolva a céhes testületi rendszerrel.¹

Hazánkban a céhes szervezetek már a középkorban kialakultak, de újabb lendületet a szervezkedés a török megszállás után vesz. A XVIII. században a céhek másodvirágzásnak indultak, s az átmenet a manufaktúrába, illetve a kapitalizmusba csak a XIX. század közepe táján gyorsult fel.

A céhek alapján véve megmaradtak szakmai érdekképviselői szervezeteknek, annak ellenére, hogy a maguk korában számos közösségi munkába bekapcsolódtak, a vár és város védelmén kívül szerepük volt a városi nagyobb tanácsban, a tűzoltásban, az egyházi szertartásokban. A maguk körében – a céhtagság felett – korlátozott bíráskodási jogkört is gyakoroltak, büntettek. Bizonyos szociális, caritatív feladatokat is végeztek, a beteg mesterek, legények, inasok ápolását, az özvegyek gyámolítását, a temetést. Ebben a korban más, önkéntes társulások működésében is feltalálhatók a közösségi vonások. Pl.: a hegyközségi Articulusok közösen épített útról, a termés közös őrzéséről is szólnak.²

A kézművesek tekintélyét, a társadalom megbecsülését jelzi az „iparkodó” szó, amely nyelvünkben a mai napig is szorgalmas, serény ember jelent.

A céhek működése általában megmaradt székhelyük, s annak piaci vonzásában, de nem váltak nagyobb területi, vagy szakmai érdekképviselővé. Tudunk arról, hogy egyes céhek, így pl. a nagybányai ötvösök már a XVII. század elején kapcsolatot tartottak más városok ötvöseivel a kontárok elleni harcban, de ugyanakkor tilos volt nekik a városokon kívül munkát végezni.³ Az is tudott, hogy a dunántúli csapó-céhek küldöttei 1744-ben Pápán összegyűltek a mesterség problémáinak megbeszélésére.⁴ Az is gyakori volt, hogy a céhek egymásnak „kölcson” adták szabadalmukat.

Mind ezek ellenére meg lehet állapítani, hogy a céhek helyi szervezetek voltak, s nem váltak országos érdekképviselővé, politikai erővé. A hírközlés és a közlekedés nehézségei, lassúsága sem tette ezt lehe-

tővé. A világ dolgairól is leginkább a vándorló legények – gyakran torzított – elbeszéléseiből értesültek.

A legényekben – helyzetüknél fogva – nagyobb hajlam volt a szervezkedésre, különösen a verseny kiéleződése, s ezzel párhuzamosan a legények és inasok helyzetének romlása miatt. A céh viszont éberrel ügyelt, hogy a legények csak az atyamester felügyelete alatt tarthassanak gyűlést.

A céhek viszonylagos elszigeteltsége ellenére a privilégiumok hasonlósága, az egyház és a világi hatóságok befolyásának egységes érvényesülése következtében is, a céhek működése az egész országban hasonló problémákat vet fel. Ezért is lehetséges általános kérdéseket egy megye céhes anyagára támaszkodva vizsgálni.

Ennek a tanulmánynak a célja annak bemutatása, hogy a történelmi Veszprém megyében mely tényezők hatására, milyen időrendben alakultak ki a kézműipari céhek, s azok szakmai struktúrája.

Ezt az anyagot metodikai kísérletnek is tekinthetjük egy olyan módszer kidolgozására, amely a céhszervezetek összefoglaló adatainak felhasználásával általánosan is alkalmas a kézművesipari struktúra kialakulásának ismertetésére, az iparosodás mértékének számítására, valamint kapacitások mérési kísérleteire.⁵ Ehhez a következőkben bemutatott anyag mintavételnek is tekinthető.

Az országosan ismert céhszervezetből a történelmi Veszprém megyében 162 céhre (az országos adat 4%-a) terjed ki vizsgálatunk. A magyar céhszervezetekben 220 szakmáról tudunk, a Veszprém megyei céhekben csak 46 féle mesterség fordul elő. (23%)⁶

A tárgyalt anyagban kénytelenek vagyunk adatainkat statikusként kezelni – nem tudván minden változást végigkísérni – és egy céhszervezet fennállására (működési idejére) el kell fogadnunk a forrásanyagok adatait, jöllehet a két ismert időpont között különféle, de elsősorban háborús okok miatt lehetett hosszabb-rövidebb szünet. Ott, ahol a forrásanyag egyetlen időpontról ad csak felvilágosítást, feltételezzük, hogy az illető szervezet a céhek törvényes megszűntetéséig létezett. Az említett 162 Veszprém megyei céhszervezetet is ezen a módon számoltuk össze.

Ahhoz, hogy a kézművesipari struktúrát a céhes ipari szervezetekben megközelíthessük, alapvetően két dolgot kell vizsgálni:

– a társulási formákat a szakmai előfordulásokkal, valamint

– az iparcsoportok képzésének lehetséges módszereit.

Társulási formák, a szakmák előfordulásai

A megye céhszervezeteiben hatféle társulási típust lehet megkülönböztetni:

a) *Szakkéh* csak egy szakma mestereit tömöríti (asztalos, bognár, borbély stb.)

b) *Kettős céh* két, rendszerint rokonszakma szervezete (pl.: timár–tobak, ács–kőműves, molnár–pék)

c) *Társult céh* háromféle mesterséget tömörít. (pl.: kefekötő–kötélverő–szítás, lakatos–órás–puskaműves)

d) *Egyesült céh*nek nevezzük a négy szakmát egyesítő társulást. (pl.: asztalos–kovács–kádár–bognár)

e) *Vegyes céh* a négynél több szakmát egyesítő, más néven generáliscéh, gyakran egy település összes mestereinek társulása (Jákó), de előfordul céhes központokban is (Veszprém, Pápa), s van úgy, hogy egy népes szakkéh mellett a helyiség összes többi mesterei társulnak egy vegyes céhbe. Pl. Herenden volt egy takács- és egy vegyes céh.

f) *Körzeti céh*nek az olyan társulást hívjuk, amelyben nem egy város, vagy más település, hanem nagyobb területi egység mesterei társulnak közös céhbe. Ennek három fajtája ismeretes. Az egyik olyan mesterségeket egyesít, amelyekből sokan vannak (pl. Veszprém és környéke takácsok, Devecser és környéke csizmadiák), a másik a különféle vizek mellett levő

vízimolnárok területi céhei (Gaja és Bakonybér, Torna-Bitva és Hajagos vize molnárai). A harmadik típus több város (pl. Veszprém és Pápa asztalos, esztergályos, szítás, fésűs céh), egy járás (Veszprém felső járási kovács céh), sőt egy megye területére terjedt ki (Veszprém megyei kovács, molnár, takács céhek). A körzeti céhek mellett egyes helyeken ugyanabban a szakmában más helyi céhek is működtek. (Pl. Veszprém és Pápa asztalos céh mellett Veszprémben (1677–1865), és Pápán (1607–1856) is volt külön asztalos céh.

A különféle típusú céhszervezetek állandó változásban voltak, hol kettévált – hol társult a céhek egy része, a mesterek számától, a gazdasági helyzettől függően. Új szakmák is keletkeztek, illetve az addig nem céhes mesterségek némelyike céhbe tömörült.

A céhszervezetek magukban még nem alkalmasak arra, hogy a bennük szerveződött szakmák struktúrájára fényt derítsen, vagy valamiféle kapacitászámításhoz kiinduló adatokat szolgáltatthasson. Ezért a céhek száma mellett fontos annak meghatározása, hogy az ismert 162 megyei céhben a különféle szakmák hány-szor fordulnak elő. Tehát az egynél több szakmás céheket egyszakmás, szakkéhekre (céhegység) kell átszámítani. Ezzel a módszerrel a megyében 216 szakmai előfordulást, azaz céhegységet találtunk.

Iparcsoportok képzésének módszerei (struktúra)

A „Céhkataszter” osztályozási rendszerében az Erdély és Horvát-Szlavónia nélküli történelmi Magyarország és Veszprém megye kézművesipari struktúráját az 1. sz. táblázatba foglaltuk.⁷

1. sz. táblázat

Ipari csoport	Megnevezés	Ország	Veszprém megye	
		%	céh	%
1.	Élelmiszer- és vegyipar	10,9	14	8,8
2.	Fém, fémfeldolgozó és fegyver	7,1	11	6,9
3.	Bőr és bőrfeldolgozó	22,2	24	15,0
4.	Textil és textildolgozó	23,9	59	36,9
5.	Építőanyag, építőipar	9,5	24	15,0
6.	Egyéb kézművesipar	4,1	9	4,4
7.	Szolgáltatóipar, közl, keresk.	3,1	2	1,2
8.	Mezőgazdaság	0,5	–	–
9.	Csoporthoz nem köthető, vegyes	18,7	19	11,8
Összesen		100,0	162	100,0

Az arányok nagyságrendje a megyében nagyvonalakban egyező az országgal, mivel a bőr és textil (3. 4. csoport) aránya mindkét megoszlásnál hasonló nagyságú (46,1, illetve 51,9%), mégis a fent bemutatott csoportosítás két okból sem alkalmas a kézművesipari struktúra pontos vizsgálatára:

– Egyrészt az egyes csoportokban keverednek a szakmák, mint az 5. és 7-ben, továbbá nem tekinthető szakmai bontásnak a 6. csoport, s teljesen bizonytalan a 9. csoport tartalma, holott a céhek jelentős része van idesorolva. (18,7, illetve 11,8%.)

– Másrészt ez a csoportosítás nem alkalmas a *ma*

alkalmazott ipari struktúra vizsgálatára, a folyamatos összehasonlítására.

Ezért a kézművesipari szakmákat, a céhes ipar struktúráját helyesebb az egységes ágazati osztályozás rendszerében vizsgálni. Az egységes ágazati osztályozási rendszert hazánkban 1976. óta kötelezően alkalmazzák.⁸ A kézművesipari adatokat ebben a tanulmányban négy számjegyes, azaz *szakágazati* bontásig használjuk. A négyjegyű szám rendszere a következő: 1. számjegy a *népgazdasági ágazatot*, a 2. ezen belül az *ágazatot*, a 3. az *alágazatot*, s végül a 4. számjegy a *szakágazatot* jelenti.

Az egyes céhes szakmákat – a céhkatasztertől eltérően – mi ebbe a rendszerbe soroltuk. Pl. az 1713 számot kapta az asztalos szakma, ahol is (1)1 = ipari népgazdasági ág, (2)7 = könnyűipari ágazat, (3)1 = felfeldolgozó alágazat, (4)3 = bútorigipari szakágazat.

Említettük már, hogy vizsgálatainkat a történelmi Veszprém megye adataira támaszkodva végezzük, s ott ahol erre megfelelő adat áll rendelkezésre, országos értékekkel is hasonlítjuk. Az országos adatok mindig az Erdély és Horvát-Szlavónia nélküli történelmi Magyarországra vonatkoznak.

Veszprém megye kézművesipari struktúrája

A mesterségek gyakorlásának helyileg két alapvető feltétele volt, a megfelelő mennyiségű és minőségű nyersanyag, valamint a készítmények értékesítési lehetősége. A megyében mindkét feltétel megtalálható volt. Számos vásárhely kínálta az értékesítési lehetőséget, a veszprémi vásárról már Szent László korában is van adatunk.⁹ Nagyvázsony (Vásony) 1478-tól mezőváros, s évente hat vásárt tartott. Nagyon híresek voltak a pápai vásárok is. A török alatt a megyei vásárak is számos kézművest igényeltek. A fával dolgozó mesterségek művelőit (asztalos, ács, bográn, csutorás, kádár) a Bakony erdősegei látták el fával. Az állattenyésztés adta a bőrrel, gyapjúval dolgozó mesterségek anyagát. Elegendő fonalat fontak a megye lányai, asszonyai a termelt kenderből, lenből a takácsoknak, de akadt elegendő hamuzsír is a vászon fehérítéséhez.

A kolostorokat alapító királyi adománylevelekben már számos mesterség nyomait megtalálhatjuk. Az Árpád-házi királyok okleveleiben már a XIII. század elején találunk mesterségre vonatkozó megyei adatot: 1270-ben V. István Máté aranyművesnek adja az utód nélkül elhalt Salomonnak Zarberen (Vörösberény) falusiak által elfoglalt ottani földet.¹⁰ Ezután 1295-ben történik említés veszprémi iparosokról, nevezetesen csizmadiáról és ötvöséről. Egy 1425-ben kelt oklevélünk már a következő mesterségeket említi a városban: hentes, tímár, szabó, ács, kovács, varga.¹¹

Ismeretes, hogy már a XIV. században a veszprémi vár alatt jelentős település volt, a vizek mellett lisztmalmok, és kallók működtek, mégis a céhes ipar szer-

vezeteiről fennmaradt írásos és tárgyi emlékek, tömegeiben a Szathmári béke utáni időkről maradtak fenn.

A céhekről szóló forrás nem minden esetben a céhlevél (privilégium). Számos esetben más céhírat, vagy tárgy bizonyítja a céhszervezet egykori működését.

A privilégiumok zömét meggyénkben is a király, illetve más földesúr, vagy más céhszervezet adta. Az egyes céhes központokban azonban más és más volt a helyzet.

A *veszprémi céhek* zömében ugyancsak a királytól nyerték szabadalmaikat, de jelentős a más céhektől „kölcsonvett” privilégium is.¹²

Devecserben a legtöbb céhszabadalmat a földesúr adta ki, de később a király adott újat. Számos céh más céhtől kapta szabadalmát. A csizmadiák három céhlevelét ismerjük. Közülük a legkorábbi 1676-ban a földesúrtól, 1768-ban, majd 1825-ben a királytól kapták.

Várpalota céheinek legtöbb szabadalmát a király erősítette meg, de elsődlegesen más céhtől vették kölcsön. Pl. a csizmadiák 1700-ban más céhtől nyertek szabadalmat, amit 1770-ben királyi privilégium váltott fel. A kardkészítők is más céhtől (Veszprém) kölcsönöztek szabadalmat 1713-ban, s ezt használták 1779-ig, amikor a király adott újabbat.

Pápa céheinek jellemzője, hogy sok a földesurak által adományozott céhszabadalom, huszonötösör fordul elő. A pápai céhek egymást követő privilégiumai jól szemléltetik a hatalmi viszonyok változásait. A bognárok 1626-ban a földesúrtól kaptak szabadalmat, amit 1660-ban és 1698-ban az örökösök újra megerősítettek és csak 1770-ben részesültek királyi szabadalommal. A gombkötőknek a város adott céhlevelet először 1599-ben, s ezt 1676-ban földesúri privilégium váltja fel. Érdekesek a szűrszabók szabadalmai: először 1510-ben az erdélyi fejedelemtől nyertek privilégiumot, 1660-ban a földesúrtól, s csak 1765-ben a királytól.

Nagyvázsonyban két céh első szabadalma a várkapitánytól volt: a csizmadiáké 1657-ből és a takácsoké 1692-ből.

Zirci céheknek csak királyi szabadalomleveleit ismerjük.

Ezek után vegyük számba a megye céheinek mennyiségi adatait: először a céhek számát, területi megoszlását, majd a lakossági adatokkal képzett céhsűrűséget, illetve az iparosodás arányait összehasonlítjuk más, ismert értékekkel.

A megyében – 162 céhszervezet dokumentálható. Ezek 8 ipari közponban és 29 egyéb helységben, összesen 37 székhelyen működtek – ha a körzeteket is helységnek tekintjük.¹³

Ludovico Nagy 1828-ban megjelent művében¹⁴ Veszprém megyében egy várost (civitas), 9 mezővárost (oppidas), 170 falut, továbbá 236 egyéb települést említ. Tárgyunk szempontjából Veszprém várost és 7 mezővárost – mint kézművesipari központokat – kiemelten kezelünk. Két mezővárosban (Mezőko-

márom és Marcaltő) adataink szerint nem volt céhszervezet.

Az alábbi 2. táblázatban bemutatott részletezés szerint a céhszervezetek háromnegyede a megyében 8 településen összpontosult. Ezekben a helyeken átlagosan 15 céh volt, míg a 29 más céhes helyre egyenként

1,5 (tizedrész annyi) céhszervezet jutott. A megye céheinek lajstromát a társult szakmákat a céhkataszter és az egységes ágazati osztályozás szerinti iparcsoport bontását, továbbá a dokumentálható adatok időrendjét az 1. sz. Függelék tartalmazza és az 1. sz. ábra szemlélteti.¹⁵

2. sz. táblázat

Sorsz.	Helység	Céhek száma	Megoszlás %
1.	Veszprém (város)	37	23
2.	Devecser	13	8
3.	Palota (Vár)	14	9
4.	Pápa	30	19
5.	Tuskevár	2	1
6.	Vásárhely (Somlyó)	4	2
7.	Vázsony (Nagy)	13	8
8.	Zirc	7	4
Egy város és hét mezőváros		120	74
29 Faluban (Pagi)		42	26
37 helyen összesen		162	100

A megye céheinek társulási formáit a 3. sz. táblázat részletezi. A céhek kétharmada szakcéh, de igen jelentős a nem szakcéh (36,9%), azaz a nem egy, hanem több szakma társulása. A táblázatból látható, hogy a kézművesipari központokban sokkal nagyobb

a szakcéhek aránya (72%), mint az egyéb helységeken (46%). Ebből következik, hogy az ipari struktúra vizsgálata megkívánja a céheken belül a különféle szakmák előfordulásának elemzését.

3. sz. táblázat

Sor-szám	Helység megnevezése	Társulási formák						
		Szakcéh	Kettős céh	Társult céh	Egyesült céh	Vegyes céh	Közzeti céh	Össz. céh
1.	Veszprém	26	2	5	—	1	3	37
2.	Devecser	8	3	1	—	—	1	13
3.	Várpalota	12	—	1	1	—	—	14
4.	Pápa	23	5	—	1	1	—	30
5.	Tuskevár	1	—	—	—	1	—	2
6.	Somlóvásárhely	3	—	—	1	—	—	4
7.	Nagyvázsony	7	3	2	—	1	—	13
8.	Zirc	3	1	1	2	—	—	7
9.	Egyéb helyek	18	3	—	—	2	19	42
Összes céh		101	17	10	5	6	23	162
Megoszl. %		63,1	10,6	6,3	2,5	3,1	14,4	100

Az előzőekben már említettük, hogy a szakirodalom 202 céhes szakmát ismer.¹⁶ Vizsgálataink során Veszprém megyében ebből 46-ot találtunk, azaz az ismert szakmák 23%-át. A Céhkataszter iparcsoportjá-

nak rendjében az országosan és a megyében található mesterségek (szakmák) az ismert céhes társulatokban iparcsoportonként a következő arányokban találhatók meg:

4. sz. táblázat

Ipar-csop.	Megnevezés	Országosan	Veszprém megyében	A megye aránya az országoshoz %
		előforduló szakmák száma		
1.	Élelmiszer és vegyipar	23	4	17
2.	Fém, fémfeldolg. és fegyver	33	8	24
3.	Bőr és bőrfeldolgozó	18	6	33
4.	Textil és textildolgozó	40	13	32
5.	Építőanyag, építő, fa	26	10	38
6.	Egyéb kézművesipar	18	3	17
7.	Szolgáltatóipar, keresk., közl.	28	1	3
8.	Mezőgazdaság	6	—	—
9.	Csoporthoz nem köthető	10	1	10
Összesen:		202	46	23

A 46 szakma területi előfordulását a 2. sz. Függelékben részletezzük. Az egyes iparcsoportok országos és megyei előfordulásával kapcsolatban megállapítható, hogy a megye tulajdonképpen minden fontos szakmában rendelkezett a keresett iparosokkal. Az ipari centrumokban a megyében előforduló 46 féle szakma az alábbiak szerint volt megtalálható:

Helység	Szakma	%
Veszprém	41	89
Devecser	16	35
Várpalota	18	39
Pápa	32	69
Tüskevár	1	2
Somlóvásárhely	8	17
Nagyvázsony	15	33
Zirc	16	35
A megyében	46	100

Az adatok szerint csak Veszprém és Pápa tekinthető igazán kézművesipari centrumnak, mert itt a megyei szakmák 89, illetve 69%-a megtalálható volt. A két központ közül Veszprém-ben nem volt harisnyakötő, ötvös, üveges, vékony- és zubbonykészítő a céhes szervezetben ami azonban nem zárja ki, hogy működtek a városban e szakma művelői, mint másutt székelő céh filiális mesterei, vagy más elnevezésű főszakmájú

céhbe társultak. Pl. a molnárok céhének tagjai voltak a vízmérők.

Pápan a következő céhes mesterségek létezéséről nem ismerünk forrásanyagot: bádogos, csutorás, kardkészítő, kefekötő, kötélverő, nyereggyártó, órás, puskaagykészítő, szappanfőző, szíjgyártó, (ezek Veszprém-ben megtalálhatók), továbbá üveges és vékony-szabó.

Egyéb helységeken — a 2. sz. Függelék alapján — inkább a működő, mintsem a hiányzó szakmákat érdemes vizsgálni.

A szakmai előfordulások vizsgálatának két indok van:

— egyrészt ezen az úton állapíthatók meg a gyakran és a ritkán előforduló szakmák, és általában a mesterségek szerinti megoszlás (l. 2. sz. Függelék összesen rovata), s így az ipari struktúra számításának alapadata,

— másrészt a szakmák előfordulásait kimunkálva kísérletet tehetünk — a mesterek, legények és inasok száma alapján — egy-egy szakma, vagy termék kapacitásának kiszámítására.

Adataink szerint¹⁷ a Veszprém megyei 46 szakmai előfordulásból 13 olyat találunk, amely a megyében csak egyszer fordul elő. Ezek: csutorás (Veszprém), fésűs (Veszprém–Pápa), harisnyakötő (Pápa), kefekötő (Veszprém), kötélverő (Veszprém), nyereggyártó (Veszprém, de a megyében volt 3 szíjgyártó is), órás (Veszprém), ötvös (Pápa), puskaagykészítő, szappanfőző (Veszprém), üveges (Nagyvázsony), vékony-

szabó (Devecser, de van a megyében 8 más szabócéh). Látható, hogy a ritka mesterségek a kézműipari centrumokban voltak.

A legerjedtebb szakma a 216 megyei előfordulásból 142 esetben található (65,7%), nagyságrend szerint az alábbi megoszlásban:

x takács	31
0 kovács	17
0 bognár	14
x csizmadia	10
x varga	10
+ molnár	9
* asztalos	9
* ács	8
* fazekas	8
x szabó	8 (szűrszabóval együtt 13)
0 kádár	6
* kőműves	6
* lakatos	6 összesen 142.

A mesterségek zöme a ruházatkodással függ össze (x), de jelentős a házcsinálással és ennek berendezésével foglalkozó szakmák aránya is (*). A többi elterjedt mesterség leginkább a földműveléssel függ össze (0).

Céhsűrűség, piac

Amikor a háziiparból a kézművesipar kifejlődött, a termék előállításának leginkább megrendelésre történt, a vevő és a kézműves közvetlen kapcsolatban volt. A tömeges igény és a fizetőképesség nagy árkeresletet hozott, egyre több iparos közvetlen kapcsolata szűnt meg a felhasználóval, a fogyasztóval, mivel az iparos raktárra termelt, hogy kellő választékkal jelenhessen meg árujával az országos vásárokon és hetipiácokon. A kézművesipari termelésbe ezzel belépett a kockázati tényező. Minőségben, árban, fazonban, ismeretlen fogyasztók igényeit úgy kellett kielégíteni, hogy minél kevesebb portékát kelljen visszahozni, s újra más vásárra szállítani – nem kevés fuvardíjon.

A vásárokon a céhes iparosnak nemcsak más városok céheinek készítményeivel kellett versenyezni, de a falusi háziiparosok egyes csoportjaival is. (Pl.: ácsok, bognárok, csutorások a faragóemberekkel, pékek a sütőasszonyokkal.)

A falusi iparosok az ún. landmajszterek – akiknek száma Bodó Sándor szerint a mezővárosi iparosság egyötödét is kiteszi¹⁸ csupán javító, szolgáltató tevékenységet folytattak, s így nem jelentettek versenytársat a vásároló céhes mestereknek. Annál élesebb volt a verseny a céhek és céhes mesterek között. A céhes iratok tele vannak a vásárokkal összefüggő vitákkal, kinek hol a helye, hány sátorral árulhat stb.

5. táblázat

Helység	Céhek száma	Redukált céh (mesterség)	Lakosság fő	10 000 lakosra jutó céh	Egy céhre	Egy red. céhre (szakmára)	Sorrend	
							jutó lakosok száma (fogyasztók)	céh
1. Veszprém	37	41	9 079	41	245	221	3	5
2. Devecser	13	16	2 805	46	215	175	2	4
3. Várpalota	14	18	3 994	35	285	222	4	6
4. Pápa	30	32	13 235	23	441	414	7	7
5. Tüskevár	2	1*	804	25	402	804	6	8
6. Somlón. hely	4	8	1 395	29	349	174	5	3
7. Nagyvázsony	13	15	1 897	68	146	126	1	1
8. Zirc	7	15	1 993	35	285	133	4	2
1–8 együtt	120	146	35 199	34	293	241	–	–
Egyéb helys.	42	70	135 406	0,3	3226	1936	–	–
Veszprém megye	162	*216	170 605	9,5	1053	790	–	–

*A több szakma is vegyes céh nélkül.

Számos céh részletesen szabályozta a céh helyét, a mesterek rangsorát az árulóhelyeken, sőt nemegyszer még a termék minőségébe is beleszóltak. Pl.: a veszprémi csutorások tiltották árulni a „cifra” csutorát. Egyes céheknel, mint pl. a szabóknál külön céhe volt a megrendelésre – és külön a vásárra dolgozóknak. A váltóművesek („Lonschneider”) megrendelésre, a vásárművesek („Markschneider”) vásárookra dolgoztak¹⁹

A következőkben bemutatjuk azokat a megyei adatokat, amelyekkel egy céhszervezetre egy-egy szakmára jutó lakosság lélekszámával (fogyasztókör), illetve 10 000 lakosra jutó céhszervezet számával, a céhsűrűséggel jelezzük az iparosodás mértékét. Időpontként olyan népességi adatokat választottunk, amikor a céhek zöme még feltételezhetően működött.²⁰

Az 5. táblázatból látható, hogy Pápa és Várpalota iparosodási mutatói sorrendben ugyanazt az eredményt adják mind az egy céhre, mind pedig az egy szakmára jutó lakos mutatószámában. Mégis a kapacitás- és struktúraszámítások céljaira szükség van mind a két mutatóra.

A 10 000 lakosra jutó céh számával a *céhsűrűség* határozható meg. Minél nagyobb a mutató, azaz minél több céh jut 10 000 lakosra, a céhsűrűség annál nagyobb.

Az egy céhre, illetve egy szakmára jutó lélekszám a *piac nagyságát*, a fogyasztók körét határozza meg. Minél kisebb az egy szakmára, illetve céhre jutó lélekszám, az iparosodás mértéke annál nagyobb. A

céhek számára vannak országos adataink is, amelyeket országrészenként vizsgálva azt látjuk, hogy a történelmi Magyarországon a XIX. szd. közepén a céhes kézművesipari szervezetek száma a lakossághoz viszonyítva a Dunántúlon volt a legnagyobb.²¹ A 10 000 lakosra jutó céhek száma tehát a céhsűrűség országrészenként az alábbi volt:

Duna-melléki kerület	5,19
Dunántúli kerület	6,34
Tiszán innen	3,74
Tisztántúl	1,92
Jászság, Kunság, Hajdúság	3,31.

A legsűrűbb céhhálózatú Dunántúli kerület 23%-kal haladja meg a Felvidéket is magába foglaló Duna-melléki kerületet, s a legritkább céhsűrűségű Tisztántúlnál több mint háromszor sűrűbb a céhhálózat.

Veszprém megye a 11 dunántúli megye között az egy céhre jutó lakosok száma alapján az 5. helyet foglalja el (Fényes-féle lakosságadatok), 1287 lakos jut egy céhre, Sopron megye messze megelőzi (833), valamivel jobb Moson megye (1192 fő). Két megye, Győr (1244) és Vas (1284) közel azonos, s csak egy jöttányival előzik meg a mi megyénket. A többi hat dunántúli megye sorrendje: Zala, Tolna, Fejér, Komárom s a két legkevésbé céhes megye Baranya (3230) és Somogy (3787).

Összefoglalva a dunántúli megyék sorrendje a következő volt:

| Sor-
szám | M e g y e | Lakosok
száma
(ezer)
(Fényes-sz.) | Céhek
száma
(céhkatasz-
ter) | Egy céhre
jutó
lakos |
|--------------|-----------|--|---------------------------------------|----------------------------|
| 1. | Sopron | 210 | 252 | 833 |
| 2. | Moson | 62 | 52 | 1192 |
| 3. | Győr | 102 | 82 | 1244 |
| 4. | Vas | 298 | 232 | 1284 |
| 5. | Veszprém | 206 | 175 | 1287 |
| 6. | Zala | 299 | 180 | 1661 |
| 7. | Tolna | 197 | 115 | 1710 |
| 8. | Fejér | 184 | 92 | 2000 |
| 9. | Komárom | 146 | 67 | 2194 |
| 10. | Baranya | 252 | 78 | 3230 |
| 11. | Somogy | 231 | 61 | 3787 |

Iparosok száma, kapacitás

Az iparosodás mértékét illetően a fentieknél még pontosabb adatokhoz juthatunk, ha megkíséreljük kiszámítani, hogy egy-egy céhben szakmánként mennyi

munkaerővel, tehát mesterrel, legénnyel, inassal lehet számolni.²² A számításoknál csak a céhes kézműiparost vehetjük számításba, de emlékezni kell, hogy emellett létezett még a céhes és céhen kívüli szakmákban is a falusi kézművesipar.²³

A kézművesek számának meghatározása – összeírás és statisztika hiányában azért is problematikus, mert egyes céhek vidéki mesterekkel felduzzaszthatták a létszámot, (s ennek nagysága csak egyedi, tüzetes vizsgálattal, a céhíratok tanulmányozása útján határozható meg), másrészt a XVIII. szd. második felétől jelentős számú, a városi tanácsoktól megtúrt kontármester és legény is dolgozott.²⁴

A mesterek, legények és inasok számának összeírásáról csak a Klauzál-féle összeírás ismeretes. Annál több adat található a céhíratokban. Szerencsére egyre gyakoribb az ilyen tárgyú publikáció is. A különféle mesterségek létszámadatait súlyozva,²⁵ viszonylagos pontossággal átlagosan egy céhben társult szakmában 23,5 iparost lehet számítani, amelyből 40% a mester, 40% a legény és 20% inas.²⁶ A mesterek száma szakmánként igen jelentős eltérést mutat. A ritka szakmákban nemegyszer csupán 2–6 mester van (cukrász, kefekötő, késes, könyvnyomó, bábos, rézőntő, szitás, sütő stb.) másutt a társult mesterek

száma ennek a sokszorosa (csizmadia, asztalos). Vannak szakmák, ahol nagyon kevés a legény (halász, hentes, szűrszabó), másutt meg többszöröse a mestereknek (ácsoknál hétszerese, borbélyoknál és fazekasoknál kétszerese, a kőműveseknél négyszerese). Mégis szakmánként az említett 23,5 fős létszám átlagosan jónak ítéltető, amit Veszprém megye vonatkozásában egy összehasonlítás is alátámaszt. Fényes²⁷ 1846-ban Veszprém megye lakosságát 206 062 főre teszi, s ebből 5148 kézművest tüntet fel, azaz a lakosság 2,5%-át. Ha a 6. sz. táblázat alábbi adatait vizsgáljuk²⁸ a már említett, szakmánként 23,5 fővel számolva, végeredményben ugyanazt az értéket kapjuk, ha a belső összetétel tekintetében – az ipari központokban – vannak is eltérések (Devecser), de az egész megye és a vizsgált települések zömének iparosodási aránya az összeírás és a számított módszerrel lényegében ugyanaz.

A megye ipari centrumaiban 7,9, illetve 7,3% az egész megyében pedig a két eredmény egyező, azaz a céhes iparosok aránya az össznépeséghez 2,5%.²⁹

6. táblázat

Veszprém vármegye iparosodása a XIX. század közepén

Sor-szám	Helység*	Lakosok száma	Fényes szerint		Szakmánként 23,5 fővel számított kézműves		
			összeírt fő	%	szakma	fő	%
1.	Veszprém civ.	12 276	1184	9,7	41	964	7,9
2.	Devecser opp.	3 400	416	2,2	16	376	11,1
3.	Nagyvázsony opp.	1 894	128	6,7	13	353	18,6
4.	Pápa opp.	16 182	960	5,9	32	752	4,7
5.	Somlóvhely opp.	1 800	128	7,1	8	188	10,4
6.	Várpalota opp.	6 400	448	7,0	18	423	6,6
7.	Zirc opp.	1 906	192	10,1	15	376	18,6
	1–7.	43 861	3456	7,9	143	3056	7,3
	Egyéb helységek	162 201	1692	1,1	73	2021	1,2
	Mege összesen	206 062	5148	2,5	216	5077	2,5

*Tüskevár az egyéb helyek adataiban van, mert az adatok nem tartalmazzák a helység népességét.

Amennyiben valamely szakma kapacitását kísérjük meghatározni, úgy a létszámot differenciáltan kell számításba venni. Példaként számítsuk ki a megye varga és csizmadia szakmáinak elméleti kapacitását. Az ismert céhes adatokat átlagolva azt lehet mondani, hogy a vargánál céhenként 24 mestert, 40 segédet és

12 inast, tehát 76 főt lehet számolni. A csizmadiáknál ugyanilyen alapon 140 mester, 90 segéd és 70 inas 300 fős céhtagság vehető számításba, de egyrészt a mesterek vásározása, az inasok nem szakmai felhasználása, valamint az új terméket készítő kapacitást céhenként korrigálni kell:

	varga	csizmadia
Teljes létszám céhenként	76	300
Mesterek vásárolása és egyéb
miatt 24, illetve 140 fő 20%-a	- 5	- 28
Inasok után 50%, 12, ill.
70 után	- 6	- 35
Marad termelőlétszám	65	237
Javításra le 40%	- 26	- 95
Marad új készítményre fő	39	122
Számításhoz kerekítve fő	40	120
10–10 megyei céhnél fő	400	1200

A megye kézműiparának „lábbeli kapacitása” elméletileg

| | vargák
(pár női cipő) | csizmadiák
(pár csizma) |
|------------------------------------|--------------------------|----------------------------|
| Hőbbiek szerint számított fő | 400 | 1 200 |
| Évi 2750 órával számított munkaóra | 1 100 000 | 3 300 000 |
| Egy pár munkaidőigénye | 12 | 33 |
| Kapacitás (pár lábbeli) | 91 667 | 100 000 |
| Egy számított fő pár/év | 230 | 83 |

A céhes időben a „látástól vakulásig” napi átlagos munkaidőt 11 órára tehetjük. Figyelemmel az akkori sok egyházi ünnepre, az aratási szabadságra, betegségre, egy fő évi ledolgozott munkaidejét 250 napra, azaz 2750 órára lehet becsülni. Mivel a két mesterségben a termelés akkor még pusztán kézi erővel folyt, gépi kapacitást nem veszünk figyelembe. A kiválógatott főtermék és annak előállításához szükséges munkaidő:³¹ Egy pár közönséges csizma 33 óra, egy pár (pántos) női félcipő 12 óra.

Ha a megye lakosságát 206 000-nek vesszük, akkor a megye varga és csizmadia műhelyei nem egészen egy pár/fő lábbelit voltak képesek előállítani évente.

Kíséreljük meg országos adatokkal bemutatni a varga és csizmadiamesterek által együttesen, országosan előállított terméket, azaz a két szakma kapacitását, 1846-os lakossághoz viszonyítva.³²

Lakosok száma (ezer fő)	9769
Csizmadia és varga mester,
legény, inas korrigált száma (fő)	49 280
Évi kapacitás (ezer pár lábbeli)	5700
Évente egy lakosra jutó termelés (pár)	0,58

A lassan elhaló és tevékenységét úgyszólván javításra korlátozott kisipar³³ helyét a modern gyáripár vette át. A termelés szédületes sebességgel futott fel. Már 1970-ben az ország 36,6 millió pár bőrlábbelit gyártott, azaz egy lakosra átlag 3,6 párat.

A megyei kézművesipari struktúra és időbeli kialakulása

Az ipari struktúra megyei adatait az egységes ágazati osztályozási rendszerben szakági bontásban az alábbiak szerint lehet rendezni:

7. sz. táblázat

Sor	Kódszám	Szakágazat	Szakmák száma	A szakághoz tartozó szakmák
1.	1461	fémöntvények	6	kovács, kardkészítő, lakatos, órás, puskaműves, ötvös
2.	1517	finomkerámia	1	fazekas
3.	1617	háztart. kozmetika	1	szappanfőző
4.	1713	bútoripar	1	asztalos
5.	1714	egyéb fafeldolgozó	5	bognár, kádár, csutorás, esztergályos, puskaagykészítő
6.	1743	len-, kender-, jutaip.	2	takács, kötélverő
7.	1744	gyapjúipar	2	csapó, posztókészítő
8.	1746	rövidáruipar	1	gombkötő
9.	1747	kötszövőipar	2	harisnyaszövő, harisnyakötő
10.	1751	bőr- és szőrmeipar	7	szűcs, tímár, nyereggyártó, szijgyártó, kefekötő, szítás, fésűs
11.	1752	cipőipar	2	csizmadia, varga (cipész)
12.	1761	textilruházat	6	kalapos, süveges, szabó, szűrszabó, vékony szabó, zubbonyos
13.	1911	húsipar	1	mészáros
14.	1915	malomipar	1	molnár
15.	1916	sütő- és tésztaipar	1	pék
16.	2113	vegyes magasépít.	6	ács, kőfaragó, kőműves, cserepes, bádogos, üveges
17.	7121	fodrászat, kozmetika	1	borbély
			46	

A 46 szakma a 17 szakágazatban 217-szer fordul elő, amely 7 iparágban egyesül, amit a 8. sz. táblázaton a négyjegyű kódszámból az első kettő jelez. A táblázaton a szakmákat 100-nak véve iparági összehasonlásban az egységes ágazati rendszerben mutatja a megye kézművesipari struktúráját. A mesterségek zöme (86%) három iparágba sorolható: könnyűipar (61,5%), gépipar, illetve fémöntvények (13,9%) és az építőipari kivitelezés (11,6%).

Területileg is minden helyen a könnyűipar részese a legnagyobb. A fémöntvények-szakmákban – elsősorban a kovácsok miatt – a kisebb településeken a részarány a megyei átlagnál jóval magasabb: egyéb településeknél 25%, közel négyszerese a megyei átlagnak, de Várpalota és Somlóvásárhely is az átlag felett részesedik ebből az iparágból. Az építőipar aránya feltűnően magas Zircen (40%), de Pápán és Várpalotán is nagyobb az aránya a megyei átlagnál. Itt már bizonyos fokú specializáció is végbement. Az élelmiszeripar részarányát főleg a molnárok száma határozza meg, azt pedig a hajtóerő, a víz dönti el. A

vegyipar csak szappanfőzést takar, lévén ez a „mesterség” nagyon sokáig a háztartáshoz tartozó tevékenység, érthető, hogy csak a megyeszékhelyen található. A személyi szolgáltatás (borbély) is csak a megye két legnagyobb városában fordul elő.

A továbbiakban szakágazati bontásban, (a 7. táblázat szerkezetében) vizsgáljuk a 217 szakmai előfordulást, (redukált céh) minden esetben a legkorábbi tárgyi, vagy írásos forrást véve figyelembe.

Az így rendszerezett időbeli adatok a 9. sz. táblázaton láthatók. A 217 redukált céh időbeli adatainak összefoglalása:

XVI. század	7 redukált céh	3,3 %
XVII. század	52 redukált céh	23,9 %
XVIII. század	112 redukált céh	51,6 %
XIX. század	46 redukált céh	21,2 %
Összesen:	217 redukált céh	100,0 %

Adataink zöme sajnos kései. A XVI–XVII. század-
ból mindössze az anyag egynegyedére van forrásanya-
gunk. Ismeretes, hogy a mohácsi vész előttről igen
kevés céhes dokumentum van, mégis feltételezhető,
hogy a megyei céhek az ismert dokumentumok keltét
már megelőzően is működtek.³⁴ Ennek ellenére
egy ilyen összefoglaló értékelésnél csak tömeges
forrásanyagra támaszkodhatunk, hiszen ismeretes,
hogy reprezentatív statisztikai módszer csak akkor
alkalmazható, ha a minta nem túl kicsi.³⁵

Az ilyen tömeges adatok, ha nem is tudják minden
céh valóságos, történelmileg hiteles alapítási idejét
megállapítani, arra alkalmasak, hogy a megmaradt,
illetve újraalapított céhek időrendjét ennek alapján
áttekinthessük.

A halmozott időrendi adatokat (a végigélést felté-
telezve a céhek megszűnéséig) a történelmi Veszprém
megyében előfordult 217 szakma százalékos arányai-
val a 10. sz. táblázat és a 2. ábra mutatja.

10. táblázat

*A történelmi Veszprém megye kézművesipari struktúrája halmozottan,
%-os bontásban, iparáganként.*³⁶

I	XVI.	XVII.	XVIII.	XIX.	1970.
		sz á z a d v é g é n			
14. Fémtömegcikk	—	15,3	17,0	13,9	6,8
15. Finomkerámia	—	3,4	3,5	3,9	1,7
16. Házt. kozmetika	—	—	0,6	0,5	—
17. Könnyűipar	71,4	62,7	60,2	61,5	34,9
19. Élelmiszeripar	28,6	10,2	7,0	7,9	2,2
21. Építőipar	—	6,8	11,1	11,8	37,2
72. Szolgáltatás	—	1,6	0,6	0,5	7,3
Egyéb	—	—	—	—	9,9
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A XVI. századi hét céhalakulat, illetve szakma
kizárólag Pápán volt a megyében: a legkorábbi adat
1510-ből a szabó–szűrszabó céh latin nyelvű, az
erdélyi fejedelemtől nyert privilégiuma.³⁷

A XVI. században a hét szakmai előfordulás még
csak két iparághoz, a könnyű- és élelmiszeriparhoz
tartozott. A XVII. században sok új céh alakult, s már
ügyszólván minden iparág meghonosodott, a könnyű-
ipar részaránya továbbra is a legnagyobb. Az arányuk
lényegében a XVIII–XIX. században sem változtak.
Ellenben ha a statisztikai adatokból a magánkisiparok
megoszlása alapján bemutatjuk napjaink ilyen
struktúráját, azt látjuk, hogy az alapvetően megválto-
zott: a könnyűipar részaránya felére esett, az építő-
ipar háromszorosára nőtt a megyében. A céhek
megszűnésének idejére (1872.) számított kézműves-
ipari létszám 1970-re a magánkisiparosokkal össze-
hasonlítva (a termelőszövetkezetekben dolgozók nél-
kül) 76%-ra csökkent.³⁸

A céhek megszűnése után

A céhek megszűnésének két alapvető oka volt, a
kereskedelmi tőke és a technika behatolása a kézmű-
iparba és a mester és legények viszonyának romlása, a
patriarkális viszony megszűnése.

Marx szerint a tőke a régi termelési mód mellett
jelenik meg és nem elsősorban a városi ipart ragadja
meg, hanem a vidéki, nem céhes falvakban kezdi
működését.³⁹ Számos példát találunk erre a megye
céhes iparában is. A kereskedelmi tőke azzal hatol be
– közvetett módon – a céhek életébe, hogy versenyt
támaszt, sőt esetenként a nyersanyagokat monopoli-
zálja. Tipikus példa erre a veszprémi vargák esete: a
céh 1794. január 28-án kelt beadványában kér segítsé-
get a vármegyétől.⁴⁰ Ebben panaszozik, hogy „min-
den Helységekben a zsidók a bőrt a mészárosokkal
előre kiárendálják... a méltóságos Uraságok pedig
szabadságot adnak a zsidóknak mindennemű haszon-

vételre... s haszonnal kívánják ismét eladni a megvásárolt bőrt. Elmondják még a beadványban, hogy amidőn Lepsényben a céh embere két bőrt vásárolt, az ottani zsidó az uraság hajdújával elvettette tőle. A gubacsot a veszprémi kereskedők vásárolták fel a vargák elől. Panaszolják: „három-négy padlást is megraknak véle annyira, hogy majd az épület le nem szakad, mert 200 bála is vagon egy helyen...” Így a kereskedők valósággal monopóliumhelyzetet teremtettek maguknak a bőrkikészítésnél.⁴¹

Sokkal később találkozunk olyan esettel, amikor a kereskedelmi tőke úgy hatol be a városi céhes iparba, hogy nagy tételben rendeli meg a céhtől a terméket, ezzel megszünteti az iparos és a fogyasztó közvetlen kapcsolatát, – piaci monopóliumot teremt, beiktatva magát a fogyasztó és a kézművesek közé. Példa erre a Veszprémi Csutorás Céh esete. Miután 1798–1808 között több mint 200 000 hadicsutorát (kulacs) szállítottak a céh mesterei az Óbudai és Marburgi Hadi Comissionának, 1809-ben már csak Mezey Mojzes kereskedő közbejöttével tudták lebonyolítani 30 000 hadicsutora szállítását.⁴²

A kereskedelmi tőke térhódításával párhuzamosan egyre romlott a viszony a mester és legényei, inasai között. Fokozódott a kizsákmányolás, még a XVIII. század derekán is 15 órát dolgoztak a mesterlegények, a céhmester által adott ellátás pedig egyre romlott. A

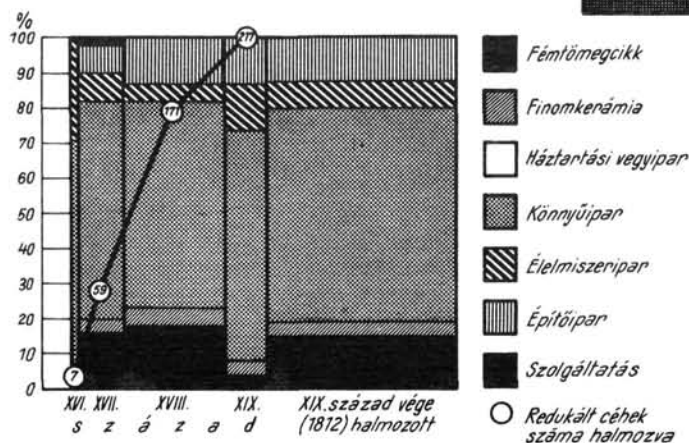
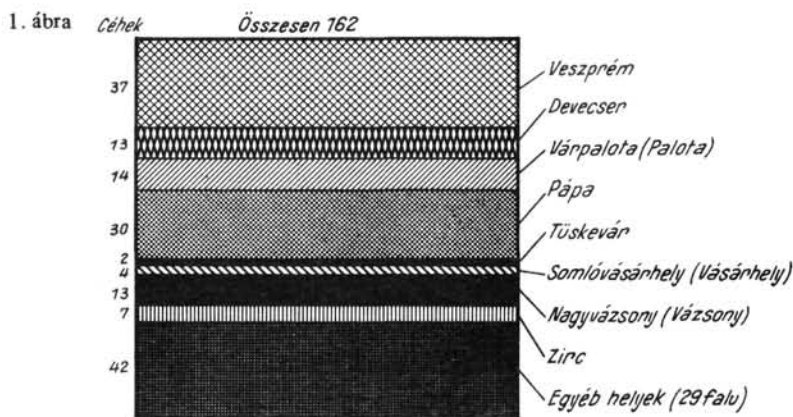
XIX. század közepén a béremelés mellett azt követelték a péklegények, hogy a főzelékre kapjanak feltétet (húst) és a lisztes zsák helyett ágyat. A mesterek a fizetésemelést megadták, de az ágyat nem. Indokolás: „még a zsákokról is alig bírlak benneteket felkelteni, még kevésbé, ha ágyba feksztök.”⁴³

A kereskedelmi tőke behatolása után egyes kézművesipari szakmák mesterei már bér munkát végeztek a kereskedők részére, majd kialakulnak a valóságos manufaktúrák, majd a gyárszerű üzemek.⁴⁴

A mesterek, illetve a céhek foggal-körömmel védtek érdekeiket, akadályozták a mesterré válást. „Régi szabadságukra” hivatkozva akadályozták a fejlődést. Mindezek erősítették azt a társadalmi igényt, hogy előbb csak korlátozzák a céhek működését, majd az 1872. évi VIII. tc. 83. §-a kimondta: 3 hó alatt valamennyi céh megszűnik. A céhek ipartársulattá alakultak, majd az 1884. évi ipartörvény előírása szerint ipartestületté szerveződtek át. A kézművesipar ezen intézményei a felszabadulás utánig működtek.

Az ipartestületek iratanyaga, évkönyveik és egyéb kiadványaik feldolgozása még hátralevő nemes feladat.

A munkát – a céhkataszterhez hasonlóan – a forrásanyag összegyűjtésével és számítógépes feldolgozásával kellene megindítani.

A történelmi Veszprém megye dokumentált kézművesipari céheinek jegyzéke székhelyek szerint

| Sor-
szám | Helység | Szakma | Iparcsoport
céhkat. | Egységes | Időszak, amire
adat van | | |
|------------------------|---------------|---|-----------------------------------|--------------|----------------------------|-----------|-----------|
| 1. | Veszprém (37) | 1. asztalos | 5 | 1713 | 1677–1865 | | |
| | | 2. bognár | 5 | 1714 | 1721–1884 | | |
| | | 3. borbély | 7 | 7121 | 1664–1780 | | |
| | | 4. csapó | 4 | 1744 | 1640–1891 | | |
| | | 5. csizmadia | 3 | 1752 | 1665–1878 | | |
| | | 6. csutorás | 5 | 1714 | 1726–1880 | | |
| | | 7. fazekas | 6 | 1517 | 1700–1863 | | |
| | | 8. gomkötő | 4 | 1746 | 1672–1864 | | |
| | | 9. harisnyaszövő | 4 | 1747 | 1781 | | |
| | | 10. kalapos | 4 | 1761 | 1763–1820 | | |
| | | 11. kádár | 5 | 1714 | 1761–1874 | | |
| | | 12. kovács | 2 | 1461 | 1756–1850 | | |
| | | 13. mészáros | 1 | 1911 | 1779–1873 | | |
| | | 14. molnár | 1 | 1915 | 1663–1867 | | |
| | | 15. pék | 1 | 1916 | 1778–1874 | | |
| | | 16. posztókészítő | 4 | 1744 | 1771 | | |
| | | 17. puskaagykészítő | 2 | 1714 | 1676 | | |
| | | 18. süveges | 4 | 1761 | 1857 | | |
| | | 19. szabó | 4 | 1761 | 1688–1766 | | |
| | | 20. szappanfőző | 1 | 1617 | 0000 | | |
| | | 21. szűcs | 3 | 1751 | 1652–1882 | | |
| | | 22. takács | 4 | 1743 | 1644–1841 | | |
| | | 23. varga (cipész) | 3 | 1752 | 1706–1884 | | |
| | | 24. vegyes (gen) | 9 | | 1713 | | |
| | | 25. bádogos –
esztergályos | 5 | 2113
1714 | 1824–1873 | | |
| | | 26. tímár –
tobak | 3 | 1751 | 1692–1871 | | |
| | | 27. kardkészítő–
nyereggártó–
szíjgártó | 9 | 1461 | 1727–1840 | | |
| | | 28. ács–cserepes–
kőfaragó | 5 | 2113 | 1703–1868 | | |
| | | 29. lakatos–órák–
puskaműves | 2 | 1461 | 1676–1856 | | |
| | | Veszprém
és Pápa | 30. asztalos | 5 | 1713 | 1677 | |
| | | | 31. esztergályos–
fésűs–szítás | 9 | 1714 | 1846 | |
| | | Veszprém és
környéke | 32. takács | 4 | 1743 | 1842 | |
| | | | Veszprém
megye | 33. kovács | 2 | 1461 | 1660–1802 |
| | | | | 34. molnár | 1 | 1915 | 1663–1763 |
| | | Veszprém
megye
felső járás | 35. takács | 4 | 1743 | 1712–1846 | |
| | | | 36. kovács | 2 | 1461 | 1771 | |
| | | | 37. bognár–kovács | 9 | 1714 | 1785 | |
| 2.
Devecser
(13) | 38. asztalos | 5 | 1713 | 1748 | | | |
	39. csapó	4	1744	1754			
	40. csizmadia	3	1752	1670–1866			
	41. fazekas	6	1517	1745			

		42. mészáros	1	1911	1726–1898
		43. szűcs	3	1751	1815–1873
		44. takács	4	1743	1696–1871
		45. varga (magy., ném.)	3	1752	1757–1853
		46. bognár–kádár	5	1714	1748–1853
		47. kovács–
szíjgyártó	9	1751	1748–1827
		48. szabó (szűr,
vékony)	4	1761	1677–1824
		49. ács–
kovács–
kádár	9	2113
1461
1714	1770
	Devecser
és környéke
Várpalota (14)	3. 50. csizmadia	3	1752	1768
		51. asztalos	5	1713	1810–1834
		52. csapó	4	1744	1700–1883
		53. csizmadia	3	1752	1700–1871
		54. fazekas	6	1517	1728–1838
		55. kovács	2	1461	1779
		56. posztókészítő	4	1744	1834
		57. szabó	4	1761	1698
		58. szűcs	3	1751	1702–1852
		59. szűrszabó	4	1761	1832–1862
		60. takács	4	1743	1699–1846
		61. varga (cipész)	3	1752	1699–1872
		62. bognár–
kőműves	5	1714
2113	1626–1831
		63. ács–kőműves–
kőfaragó	5	2113	1812–1853
		64. kovács–lakatos–
szíjgyártó–
kardkészítő	9	1461
1751	1713–1872
	4. Pápa (30)	65. asztalos	5	1713	1607–1856
		66. ács	5	2113	1770
		67. bognár	5	1714	1626–1868
		68. borbély	7	1721	1609–1775
		69. csapó	4	1744	1606–1831
		70. csizmadia	3	1752	1621–1843
		71. fazekas	6	1517	1650–1864
		72. gombkötő	4	1746	1598–1676
		73. harisnyakötő	4	1747	1782
		74. harisnyaszövő	4	1747	1819–1841
		75. irhatímár	3	1751	1836–1860
		76. kalapos	4	1761	1726–1767
		77. kádár	5	1714	1701–1845
		78. mészáros	1	1911	1552–1842
		79. molnár	1	1915	1570–1862
		80. ötvös	2	1461	1614
		81. pék	1	1916	1825–1843
		82. posztókészítő	4	1744	1769
		83. süveges	4	1761	1726–1861
		84. szabó (vásárműv)	4	1761	1510–1840
		85. szűcs	3	1751	1570–1844
		86. szűrszabó	4	1761	1767–1845
		87. takács	4	1743	1613–1836
		88. tímár	4	1751	1845
		89. varga (cipész)	3	1752	1582–1868
		90. vegyes
(kováccsal)	9		1768–1853

		91. tímár—tobak	3	1751	1702—1845
		92. mészáros—tímár	9	1911	1842
		93. ács—cserepező—
kőfaragó—
kőműves	5	1751
2113	1751
1698—1863
		94. kovács—
lakatos	9	1517
1461	1613—1825
5.	Tüskevár (2)	95. takács	4	1743	1795
		96. vegyes (tételes)	9		1772—1876
6.	Somlóvásárhely
(4)	97. csizmadia	3	1752	1682—1778
		98. kádár	5	1714	1715—1732
		99. takács	4	1743	1712—1826
		100. asztalos—
kovács—kádár—
bognár—lakatos	4	1713
1714
1461	1671
7.	Nagyvácszony
(13)	101. csizmadia	3	1752	1657—1845
		102. fazekas	6	1517	1706—1796
		103. molnár	1	1915	1716
		104. szabó	4	1761	1691—1768
		105. szücs	3	1751	1834
		106. takács	4	1743	1692—1881
		107. varga (magy., ném.)	3	1752	1706—1875
		108. vegyes
(generális)	9		1770
		109. bogvár—kádár	5	1714	1693—1871
		110. csizmadia—
varga (magy.)	3	1752	1770
		111. kovács—lakatos	2	1713	1770
		112. asztalos—ács
kőműves	5	2113	1799—1880
		113. kovács—lakatos—
puskaműves	2	1461	1743—1866
8.	Zirc (7)	114. szabó	4	1761	1775—1820
		115. takács	4	1743	1775—1820
		116. varga (cipész)	3	1752	1775—1820
		117. molnár—
pék	1	1915
1916	1776—1820
		118. bogvár—kádár—
kovács	9	1461
1714	1775—1820
		119. asztalos—
bádogos—
üveges—
lakatos	9	1713
2113	1775—1820
		120. ács—cserepező
kőfaragó—
kőműves	5	2113	1781—1880
9.	Ajka és kör-
nyéke (1)	121. bogvár—kovács	9	1461
1714	1824
10.	Berend és
Tósok (2)	122. szabó	4	1761	1770—1847
	Berend és
környéke	123. takács	4	1743	1770—1820
11.	Berhida és
környéke (1)	124. takács	4	1743	1764—1888
12.	Balhás és
környéke (1)	125. takács	4	1743	1871
13.	Peremarton és
környéke (1)	126. vegyes
(tételes)	9		1696—1847

14.	Csajág és környéke (2)	127. csizmadia	3	1752	1770–1893
	Csajág és Főkajár	128. takács	4	1743	1824–1825
15.	Csernye (1)	129. takács	4	1743	1846–1870
16.	Csesznek (1)	130. takács	4	1743	1717–1874
17.	Csögle (2)	131. takács	4	1743	1825–1844
	Csögle és környéke	132. bognár–kovács	9	1714	1776
	Szentgál (3)	133. bognár	5	1461	
		134. fazekas	6	1714	1776–1835
		135. takács	4	1517	1823–1836
		136. takács	4	1743	1796–1912 (!)
19.	Görzsöny (1) (Alsó Felső)	136. takács	4	1743	1791–1863
20.	Herend (2)	137. vegyes (tétéles)	9		1846–1879
		138. takács	4	1743	1845
21.	Hidegkút és Tótvázsony (1)	139. takács	4	1743	1823
22.	Jákó (1)	140. vegyes (generális)	9		1853
23.	Kenese (1)	141. takács	4	1743	1802–1869
24.	Szt.kir.-szabadja (2)	142. bognár	5	1714	1768–1862
	Szt.kir.szab. és Vörösber.	143. takács	4	1743	1769–1874
25.	Lázi és körny. (1)	144. takács	4	1743	1825–1826
26.	Leányfalu (1)	145. fazekas	6	1517	1811–1816
27.	Városlőd (4)	146. csizmadia	3	1752	1769
		147. szabó	4	1761	1772–1836
		148. takács	4	1743	1755–1847
		149. varga (cipész)	3	1752	1769–1800
28.	Mencshely (2)	150. bognár–kovács	9	1714	1815–1874
				1461	
		151. takács–szabó	4	1743	1848
				1761	
29.	Takácsi (2)	152. takács	4	1743	1821–1892
		153. bognár–kovács	9	1714	1780–1820
				1461	
30.	Tapolcafő (2)	154. csapó	4	1744	1777
		155. takács	4	1743	1817
31.	Teszér (1)	156. molnár	1	1915	1849–1850
32.	Ugod (1)	157. takács	4	1743	1862
33.	Tótvázsony és környéke (1)	158. takács	4	1743	1770–1833
34.	Vaszar (1)	159. takács	4	1743	1770–1818
35.	Galya és Bakonyér (1)	160. molnár	1	1915	1843–1854
36.	Somlóvásárhely és Torna vize (1)	161. molnár–vizmester	9	1915	1729
37.	Torna, Bitva és Hajagos vize (1)	162. molnár	1	1915	1843–1863

2. sz. Függelék

A mesterségek (szakmák) előfordulása Veszprém megye céheiben

| Sor-
szám | Mesterség
megnevezése | Egységes
iparcsop. | Veszprém megye céheiben | | | | | | | | Összesen |
|--------------|--------------------------|-----------------------|-------------------------|------|-----------|----------|-------------|-------------|------|--------------|----------|
| | | | Veszprém | Pápa | Várpalota | Devecser | Somlóv.hely | Nagyvázsony | Zirc | Egyéb helys. | |
| 1. | asztalos | 1713 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 2 | 9 |
| 2. | bognár | 1714 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 7 | 14 |
| 3. | bádogos | 2113 | 1 | — | — | — | — | — | 1 | — | 2 |
| 4. | ács | 2113 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 1 | 1 | 2 | 8 |
| 5. | borbély | 7121 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | 2 |
| 6. | csapó | 1744 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | — | — | 1 | 5 |
| 7. | cserepező | 2113 | 1 | 1 | — | — | — | — | 1 | — | 3 |
| 8. | csizmadia | 1752 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 4 | 10 |
| 9. | csutorás | 1714 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 10. | esztergályos | 1714 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | 2 |
| 11. | fazekas | 1517 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 1 | — | 3 | 8 |
| 12. | fésűs | 1751 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 13. | gombkötő | 1746 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | 2 |
| 14. | harisnyakötő | 1747 | — | 1 | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 15. | harisnyaszövő | 1747 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | 2 |
| 16. | kalapos | 1761 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | 2 |
| 17. | kardkészítő | 1641 | 1 | — | 1 | — | — | — | — | — | 2 |
| 18. | kádár | 1714 | 1 | 1 | — | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 6 |
| 19. | kefekötő | 1751 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 20. | kovács | 1641 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 10 | 17 |
| 21. | kőfaragó | 2113 | 1 | 1 | 1 | — | — | — | 1 | 1 | 5 |
| 22. | kőműves | 2113 | 1 | 1 | 1 | — | — | 1 | 1 | 1 | 6 |
| 23. | kötélverő | 1743 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 24. | lakatos | 1641 | 1 | 1 | 1 | — | 1 | 1 | 1 | — | 6 |
| 25. | mészáros | 1911 | 1 | 1 | — | 1 | — | — | — | 2 | 5 |
| 26. | molnár | 1915 | 1 | 1 | — | — | 1 | 1 | 1 | 4 | 9 |
| 27. | nyeregyártó | 1751 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 28. | órá | 1461 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 29. | ötvös | 1461 | — | 1 | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 30. | pék | 1916 | 1 | 1 | — | — | — | — | 1 | — | 3 |
| 31. | posztókészítő | 1744 | 1 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | 3 |
| 32. | puskaagykész. | 1714 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 33. | puskaműves | 1461 | 1 | — | — | — | — | 1 | — | — | 2 |
| 34. | süveges | 1761 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | — | 2 |
| 35. | szabó | 1761 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 1 | 1 | 2 | 8 |
| 36. | szappanfőző | 1617 | 1 | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| 37. | szíjgyártó | 1751 | 1 | — | 1 | 1 | — | — | — | — | 3 |
| 38. | szitás | 1751 | 1 | 1 | — | — | — | — | — | 1 | 3 |
| 39. | szűcs | 1751 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | — | — | — | 4 |
| 40. | szűrszabó | 1761 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 1 | — | — | 5 |
| 41. | takács | 1743 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 1 | 25 | 31 |
| 42. | tímár | 1751 | 1 | 1 | — | — | — | 1 | — | 1 | 4 |
| 43. | üveges | 2113 | — | — | — | — | — | — | 1 | — | 1 |
| 44. | varga (cipész) | 1752 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | 1 | 1 | 4 | 10 |
| 45. | vékony szabó | 1761 | — | — | — | 1 | — | — | — | — | 1 |
| 46. | zubbonykészítő | 1761 | — | 1 | — | — | — | — | — | — | 1 |
| | Összesen | | 41 | 32 | 18 | 16 | 8 | 15 | 16 | 70 | 216 |

Jegyzet: Nem tartalmazza a 6 vegyes céh ismeretlen szakmáit: (lásd 3. táblázat)

3. sz. Függelék

A Veszprém megyei kézművesipari mesterségek struktúrája az egységes osztályozási rendszerben

Mesterségek	Veszprém	Pápa	Váralota	Devecser	Somlóv. hely	Nagyvázsony	Zirc	Más helységek	Összesen	Egységes osztályozási rendszer
kardkészítő	1	–	1	–	–	–	–	–	2	
kovács	1	1	1	1	1	1	1	10	17	
lakatos	1	1	1	–	1	1	1	–	6	
órás	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
ötvös	–	1	–	–	–	–	–	–	1	
puskaműves	1	–	–	–	–	1	–	–	2	
1. összesen	5	3	3	1	2	3	2	10	29	1461 Fémtömegcikk-gyártás
2. fazekas	1	1	1	1	–	1	–	3	8	1517 Finomkerámia
3. szappanfőző	1	–	–	–	–	–	–	–	1	1617 Háztartási kozmetika
4. asztalos	1	1	1	1	1	1	1	2	9	1713 Bútoripar
bognár	1	1	1	1	1	1	1	7	14	
csutorás	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
esztergályos	1	1	–	–	–	–	–	–	2	
kádár	1	1	–	1	1	1	1	–	6	
puskaagykész.	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
5. összesen	5	3	1	2	2	2	2	7	24	1714 Egyéb fafeldolgozás
kötélverő	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
takács	1	1	1	1	1	–	1	25	31	
6. összesen	2	1	1	1	1	–	1	25	32	1743 Len- és kenderfeldolgozás
csapó	1	1	1	1	–	–	–	1	5	
posztókészítő	1	1	1	–	–	–	–	–	3	
7. összesen	2	2	2	1	–	–	–	1	8	1744 Gyapjúipar
8. gombkötő	1	1	–	–	–	–	–	–	2	1746 Rövidáruipar
harisnyakötő	–	1	–	–	–	–	–	1		
harisnyaszövő	1	1	–	–	–	–	–	–	2	
9. összesen	1	2	–	–	–	–	–	–	3	1747 Kötszövő ipar
fésűs	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
kefekötő	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
nyerges	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
szíjgyártó	1	–	1	1	–	–	–	–	3	
szítás	1	1	–	–	–	–	–	1	3	
szűcs	1	1	1	1	–	–	–	–	4	
tímár, tobak	1	1	–	–	–	1	–	1	4	

Mesterségek	Veszprém	Pápa	Várpalota	Devecser	Somlót. hely	Nagyvázsony	Zirc	Más helységek	Összesen	Egységes osztályozási rendszer
10. összesen	7	3	2	2	–	1	–	2	17	1751 Bőr- és szőrmeipar
csizmadia	1	1	1	–	1	1	–	4	10	
varga (cipész)	1	1	1	1	–	1	1	4	10	
11. összesen	2	2	2	2	1	2	1	8	20	1752 Cipőipar
kalapos	1	1	–	–	–	–	–	–	2	
süveges	1	1	–	–	–	–	–	–	2	
szabó	1	1	1	1	1	–	1	2	8	
szűrszabó	1	1	1	1	–	1	–	–	5	
vékonszabó	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
zubonykészítő	–	1	–	–	–	–	–	–	1	
12. összesen	4	5	2	3	1	1	1	2	19	1761 Textilruházati ipar
13. mészáros	1	1	–	1	–	–	–	2	5	1911 Húsipar
14. molnár	1	1	–	–	1	1	1	4	9	1915 Malomipar
15. pék	1	1	–	–	–	–	1	–	3	1916 Sütőipar
ács	1	1	1	1	–	1	1	2	8	
bádogos	1	–	–	–	–	–	1	–	2	
cserepező	1	1	–	–	–	–	1	–	3	
kőfaragó	1	1	1	–	–	–	1	1	5	
kőműves	1	1	1	–	–	1	1	1	6	
üveges	–	–	–	–	–	–	1	–	1	
16. összesen	5	4	3	1	–	2	6	4	25	2113 Vegyes magas-építőipar
17. borbély	1	1	–	–	–	–	–	–	2	7121 Fodrász
kozmetika
Mindössze	41	32	18	16	8	15	16	70	216	

JEGYZETEK

1. MARX K.: A tőkés termelést megelőző formák. Kossuth 1978. 40 l.
2. TAKÁTS Gy.: A harmónia keresése. Szépirodalmi 1979. 281 l.
3. BALOGH B.–Oszóczki K.: A nagybányai ötvös céh a XV–XVII. században. Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion 1979. 121–136 l.
4. Történelmi Tár 1894. 90–91 l.
5. Magyar vonatkozású =oszágos adatokat lásd: Éri–Nagy–Nagybákay: A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. (Továbbiakban: Céhkataszter)
6. NAGY L.: Céhes mesterségek magyar–német–latin nyelvű szótára. Céhkataszter I. kötet 193–248 l.
7. BARTÓCZ J.: Produktionsstruktur im Zunfhandwerk. Internationales Simposion Veszprém 1978. Veszprémi Akadémiai Bizottság 182–188 l.
8. 3/1975 (XI. 22.) KSH számú rendelkezés az egységes ágazati osztályozási rendszer bevezetéséről.
9. KOROMPAY Gy.: Veszprém. Műszaki kiadó Budapest, 1957. 23 l.
10. SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Akadémiai Budapest 1943. 2051. sz.
11. GUTHEIL J.: Az Árpád-kori Veszprém. Megyei levéltár 1979. 205 l.
12. BARTÓCZ J.: A céhek által egymásnak adományozott kiváltságlevelek Veszprém megyében. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 13/1978. 257 l.
13. Céhkataszter II. kötet 197–221 l.
14. L. NAGY: Notitiae politico geographico statisticac Hungariae. Budae 1828. Landler 428–437. A Céhkataszter területi beosztásának is ez a mű volt az alapja.
15. A Céhkataszter a megyében 171 céhszervezetet tüntet fel, ezt azonban a nyilvánvaló kettőzések kiszűrésével 162-re kellett redukálni. A Függelékben a helységek sorrendjében megtartottuk a Céhkataszter rendszerét. (Város-mezőváros falu, ezen belül alfabetben az L. Nagy művében használt elnevezések szerint.) A kettőzések általában abból eredtek, hogy a vidéki mestereket is felvett céhek magukat hol városi, hol város és vidéke, hol megyei céhek is nevezték irataikban. Vagy a többszörös céhek hol az egyik, hol a másik mesterséget nevezik meg irataikban, attól függően, melyik szakma ügyéről van szó. Pl. a veszprémi ács–kőfaragó–kőműves céh (2301–4155–767) nyilvánvalóan azonos az ács–cserepező–kőfaragó céhvel (2301–6185–703). Ugyancsak egynek vélelmezhető pl. a veszprémi és a Veszprém és vidéke takács céh (2301–1694–644, illetve 2303–1694–842) stb.
16. L. 6. sz. jegyzetet.
17. Céhkataszter II. 197–221 l.
18. BODÓ S.: Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-magyarországon 1872-ig. Ethnographia 1975. 4. sz.
19. KISS L.: Pest, Buda és Óbuda szabómestereinek története. Budapest 1936.
20. L. NAGY: Notitiae politico-geographico statisticae Budae, Landler 1828. 428–437. old.
21. A céhek számára vonatkozó adatok a Céhkataszterből a lakosság száma pedig Fényes Elek Magyarország leírása I. Pest 1847. Heckenast. 47 és 75–79 lapok adataiból való az 1846-os összeírásból.
22. BARTÓCZ J.: Adatok az építőipari szervezetek történetéhez. Statisztikai Szemle, 1976. 11. sz. 1109–1119 oldalak.
23. L. 18. sz. jegyzetet.
24. Bodó 18. sz. alatt idézett cikke 548 oldala szerint egy 1770-es összeírás 565 céhes mester és legény mellett 260 kontárt és náluk dolgozó legényt említ Miskolcon.
25. BARTÓCZ J.: Fa és kő mesterei. Építésügyi Tájékoztatói Központ Budapest. 1976. 151 oldal.
26. KECSKÉS L.: Komáromi mesterségek. Madách 1978. 20–21. oldal.
27. FÉNYES E.: Komárom vármegye Pest 1848. c. művében a 47 oldalon 52 szakmát írt össze, s ezekben 496 mester, 490 legény és 235 inas, összesen 1221 iparúzó volt. A szerző 21. jegyzetben hivatkozott munkája 75–79 oldalak tartalmazzák Veszprém megye adatait.
28. Céhkataszter 197–221 oldal adatai, figyelemmel a 15. jegyzetben említett korrekcióra.
29. Fényes az iparos adatokhoz hozzáfűzi: „Igen terhes” volt a szétválasztás, mert az összeírás „harmadik rovatában polgárok és kézművesek” voltak összeírva. „Azonban én ezt a szolgabíró és levéltárnok urat e pontokra nézve, egyes községek szerint is felszólítom, bár többen elmaradtak (ti. a válasszal), mégis az egészet összeállítani megkísérlettem.” l.m. 46. oldal.
30. Kecskés idézett munkájában, 21. oldalon (26. jegyzet) a német vargák összes létszámát 46, a csizmadiákét pedig 110 mester, 70 legény és 55 inasban, összesen 235-ben tünteti fel Komárom városában az 1828-as összeírás szerint. A Bakonyi Múzeum adattárában őrzött mesterkönyv szerint a veszprémi csizmadiamesterek száma 1851-ben 162, (69 673. l. sz.), 1860-ban 142, (69 675. l. sz.), 1883-ban pedig 138 fő volt. A varga céh mestereinek létszáma a céhíratok szerint 1836–1870 között 21–25 fő volt (70. 1470. l. sz.).
31. A több mint 100 éve fennálló cipész kisiparos műhely tulajdonosa, Budahegyi István Batthány utca 10. adta a szakmai felvilágosításokat.
32. Az 1846. évi lakossági adatok Fényes idézett munkájából való, az Erdély és Horvát-Szlovákia nélküli történelmi Magyarországra vonatkozik. 271 varga és 322 csizmadia céhet vettünk figyelembe, a Céhkataszter I. kötet 282–296 oldalak adatai szerint.
33. 1970-ben a lábbelikészítő kisiparosok száma 6692 fő volt a Statisztikai zsebkönyv 11 oldal szerint.
34. A veszprémi vargák iratai között a Bakonyi Múzeumban található egy (az írásról ítélve későbből való) kézírásos anyag, amelyben az áll, hogy a „varga czéh vagy nyersbőr készítő” először az Esztergombólkölcson vett 1473. év Vízkereszt után hatodnappal kelt céhlevelet használták, amelyet Esztergom város bírája és esküdtei állítottak ki, „Mátyás és Péter varga mesterek könyörgésére.” (Adattár 70. 1470. o. sz.)
35. LÁNCZOS K.: Einstein évtizede. Magvető, 1978. 102. lap.
36. Az 1970. magánkisipari adatokat a Magánkisipari Adattár 1938–1971, Budapest 1972. KSH 99. és 251. oldalairól állították össze az ott közölt létszámok alapján. Az egyéb soron híradástechnika és műszeripar szerepel.
37. Céhkataszter 210. oldal.
38. 5148-ról 3868 főre (76%). A 6. táblázat adata, illetve a 36. jegyzetben említett forrásból a megyei adat.
39. L. jegyzet szerinti forrás, 56. oldal.
40. Bakonyi Múzeum céhadattár 70. 1317. l. sz.
41. Bakonyi Múzeum céhadattár 70. 1470. l. sz. Ugyanitt (1473-as adatot említve) egy későbbi, kelt. nélküli írás a „vargák és nyersbőrkészítők” elnevezést használja.
42. BARTÓCZ J.: A veszprémi csutorások. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10. kötet 249. oldal.
43. BARTÓCZ J.: A kézműves sütőipar története (II. rész) Sütőipar 1978. 1–4. sz. 37. oldal.
44. Fényes idézett munkájában (21. sz. jegyzet) 75–79 oldalakon említést tesz a „pokróczkallórol”, a lókúti üvegutatóról, a Pápan működő posztó-, a gapyjűszövetgyárról, a pipa- és szivargyárról, a herendi porcelán- és a városi edénygyárról, továbbá Mezőkomáromban „kartongyárról”.

Das Essay beschäftigt sich aufgrund der schriftlichen und sachlichen Dokumente der Handwerk-Zunftorganisationen im historischen Komitat Veszprém mit der geographischen Verteilung, mit der Entwicklung der im Laufe der Zeit mit der Häufigkeit des Vorkommens einzelner Handwerke und mit der Handwerkstruktur des Komitats. Die Liste, die die Zünfte nach ihrem Sitz und nach den Handwerkzweigen gruppiert (Beilage Nr. 1), gibt auch die frühesten und spätesten Zeitpunkte an, für die man Angaben gefunden hat. Die Liste enthält 162 Zunftorganisationen. Von diesen befanden sich 120 in den acht Städten und 42 in den Zunftgemeinden (Tabelle 2).

Der Verfasser gibt eine Erklärung dafür, warum er es für wichtig hält, ausser der Anzahl der Zünfte auch das zu wissen, wo sich diese Zünfte befanden und wieviel Handwerkzweige (Gewerbe) dazu gehörten. Es wurde festgestellt, dass in den 162 Organisationen 216 Handwerkzweige vorkommen (Beilage Nr. 2):

Aufgrund der Analyse der Vereinigungsformen und der Zahl der vorkommenden Handwerkzweige konnten sechs Variationen der Genossenschaften festgestellt werden. Die häufigste Form war die sog. Fachzunft, die nur die Meister desselben Handwerks vereinigte, zahlmässig waren es 101, also 63,1% der gesamten Zunftorganisationen (Tabelle 3). In den Vereinigungen kommen im Komitat 46 Handwerkzweige vor, wobei im Lande insgesamt 202 bekannt sind (Tabelle 4). Die am häufigsten vorkommenden Fachgewerke sind folgende: Weber, Schmiede, Wagner Stiefelmacher und Schuhmacher.

Der Verfasser schönt vor, dass man bei der Gruppierung der Handwerkzweige statt des bisher gebrauchten Systems eine in Ungarn offiziell schon eingeführte einheitliche Klassifizierungsmethode anwenden sollte. Das System dieser Methode wird im Essay in der Beilage Nr. 3 dargestellt, die auch die Angaben des Komitats Veszprém enthält.

Das Essay beschäftigt sich mit der Lage der Marktverhältnisse und mit der Verbreitung der Industrialisierung. Zur Messung der Marktlage empfiehlt der Verfasser die auf eine reduzierte Zunft fallende Einwohnerzahl. Im Komitat Veszprém war dieser Wert: 790. Beim Vergleichen der Entwicklung der Zunftgewerbe stellt der Verfasser fest, wieviel Zünfte auf 10 000 Einwohner fallen. Im Komitat Veszprém sind es 9,5 (Tabelle 5). Aufgrund des überprüfens zahlreicher Daten kam der Verfasser zur Schlussfolgerung, dass man – obwohl die Unterschiede zwischen den minimalen und maximalen Werten sehr gross sind – bei einem Handwerkzweig (nicht bei

einer Zunft) mit 23,5 Meistern, Gesellen, Lehrlingen zu rechnen hat. So kann man die Anzahl der Zunftgewerbler ausrechnen, wenn uns keine Listen, keine genauen schriftlichen Angaben zu Verfügung stehen (Tabelle 6). Ausser der schätzungsweise Feststellung der Anzahl der Handwerker gibt der Verfasser seine Meinung im Zusammenhang mit der Bestimmung der Kapazität des Handwerkergewerbes bekannt. Er unterstreicht die grossen Unterschiede im Stand der einzelnen Handwerkzweige und deshalb wählt er als Beispiele die zwei grossen Handwerkzweige, die Schuster und Stiefelmacher. Die Methode wird folgenderweise durchgeführt. Aus den Zunftschriften (Meisterbüchern usw.) entnimmt man den vollen Stand. Im Beispiel sind es 76 Schuster und 300 Stiefelmacher. Daraus werden 20% abgezogen wegen des an den Märkten verbrachten Zeit, die Zahl der Lehrlinge wird auf die Hälfte reduziert (Hausarbeit) und schliesslich wird von den 40% der übriggebliebenen vorausgesetzt, dass sie sich mit Reparatur beschäftigen. Es bleiben also 40%, d. h. 120 Mann, die produktive Arbeit verrichten. Danach werden zwei vielgebrauchte Produkte ausgewählt (Schnallenschuhe, gewöhnliche Stiefel). Es wird die zur Verfertigung dieser Produkte verwendete Zeit genommen (12, d. h. 33 Stunden) und diese mit der Grundarbeitszeit (mit 250 Werktagen/11 Stunden Arbeitszeit gerechnet) geteilt bekommt man die Jahreskapazität, die im Falle des Schuhmachers 230 Paar Schuhe und beim Stiefelmacher 83 Stiefel ausmacht. (Die Jahresschuhwerkkapazität des Komitats war weniger, als ein Paar pro Kopf.)

Der Verfasser beschäftigt sich ausführlich mit der Handwerksstruktur des Komitats. Bei der Analyse dieser Struktur gebraucht er die einheitliche Klassifizierungsmethode der Handwerke. Die zusammenfassenden Daten sind nach den einzelnen Handwerkzweigen und in zeitlicher Reihenfolge in der Tabelle 10 angegeben. Die Hauptzweige im XVI. Jahrhundert war die Leichtindustrie und Lebensmittelindustrie. Diese Proportion veränderte sich infolge des Heranwachsens neuer Industriezweige und verminderte sich im XVII. Jahrhundert auf 73%, aber auch in den nächsten Jahrhunderten gehörten diese zwei Industriezweige zu den wichtigsten. Die grosse Veränderung zeigt die Rubrik des Jahres 1970 in der Tabelle 10.

Der Verfasser schliesst sein Essay mit der Erörterung der grundlegenden Ursachen des Auflassens der Zünfte.

Anschrift des Verfassers: dr. József Bartócz
H-1015 Budapest, I.
Donáti u. 32.

A Rába alsó vizén levő molnárcéh kézi festésű bizonyáglevelei a veszprémi Bakonyi Múzeumban

NAGYBÁKAY PÉTER

A céhiratok egyik közismert típusa az ún. „bizonyáglevél”, németül „Kundschaft”, latinul „Testimonialis”, amelyet mai szóhasználattal bizonyítványnak nevezhetnénk. Ezt az iratot az egyes céhszervezetek azzal a céllal állították ki a kötelekükben dolgozó mesterlegények számára, hogy azok kötelező vándorlásuk során ennek felmutatásával igazolhassák szakképzettségüket és megbízható magatartásukat. Ilyen értelemben a mai munkakönyvek, illetve ezeket megelőző ún. vándorkönyvek, sőt bizonyos értelemben az útlevelek előzményeinek is tekinthetők.

A bizonyáglevelek kötelező használatát 1731-ben írta elő a Német-Római Birodalom kézművesipari rendeletének 2. §-a,¹ de ilyen jellegű okmányok kiállítása már jóval korábban, a 17. században is szokásban volt. Bár Magyarország tudvalevőleg sohasem tartozott államjogilag a Német-Római Birodalomhoz – még a legabszolútisztikusabb Hasburg-időkben is külön magyar királyi kormányzások működtek – a céhrendszernek szinte a teljes Európára kiterjedő, nemzetközi hálózata folytán – amelyet természetesen elsősorban a legényvándorlás intézménye² teremtett meg – hazánkban is hamar elterjedt a bizonyáglevelek használata. A bizonyáglevelek szövege és formája az azonos funkció miatt lényegében megegyezett a birodalom területén rendszeresített, illetve kialakult kundschaftokéval, különösen a XVIII–XIX. század fordulójától kezdve, amikor az előrenyomtatott, városképpel ellátott, díszes bizonyáglevelek² jöttek divatba Magyarországon is.

Korábban, illetve a kisebb települések kisebb létszámú céhszervezeteinél ilyen űrlapok bevezetésére nem került sor, mert nagyobb mennyiségben akkor és ott ezekre nem is merült fel igény. Később ugyan használatba került néhány teljesen uniformizált, előre nyomtatott, városképp nélküli űrlap-, illetve szövegformula, de éppen a *kisebb települések korábbi bizonyáglevelei gyakran díszes, kézi festésű, egyedi darabok voltak, amelyeken a népi díszítőelemek mellett jelentős szerep jutott a mesterségjelvények, a mesterség szerszámjai, munkafolyamatai és termékei*³ ábrázolásának is. Az ilyen céhbizonyáglevelek publikálása tehát már ezek miatt is igen érdekes és hasznos, de talán még *jelentősebbek azok a különféle tanulságok, amelyek a szövegük változatos tartalmából és adataiból szűrhetők le.*

Az ilyen egyedi, kézzel festett és írott bizonyágleveleket többféle névvel is illették: „*Bizonyágtevő levél*”, „*Testimoniális levél*”, vagy egyszerűen csak „*levél*”, de sok helyen „*Tanulólevél*” néven is szerepeltek. A szakirodalomban leginkább „*Szabadulólevél*” elnevezéssel emlegetik, mert legtöbbször elsősorban azt igazolják, hogy az illető a mesterséget kitanulta, felszabadult és mint legény a szakmában munkavállalásra alkalmas és jogosult.⁴

A veszprémi Bakonyi Múzeum három érdekes, díszes, kézzel festett és írott molnár bizonyáglevelet őriz. Fényképüket az 1., 2., és 3. sz. képünk mutatja, betűhív szövegüket a „Függelék”-ben közöljük. A bizonyáglevelek közül

– az egyiket „Tekéntetes Nemes Sopron, Győr és más Vármegyékben a Rába alsó vizén lévő Nemes Molnár Céhbeli Mesterek” 1777-ben,

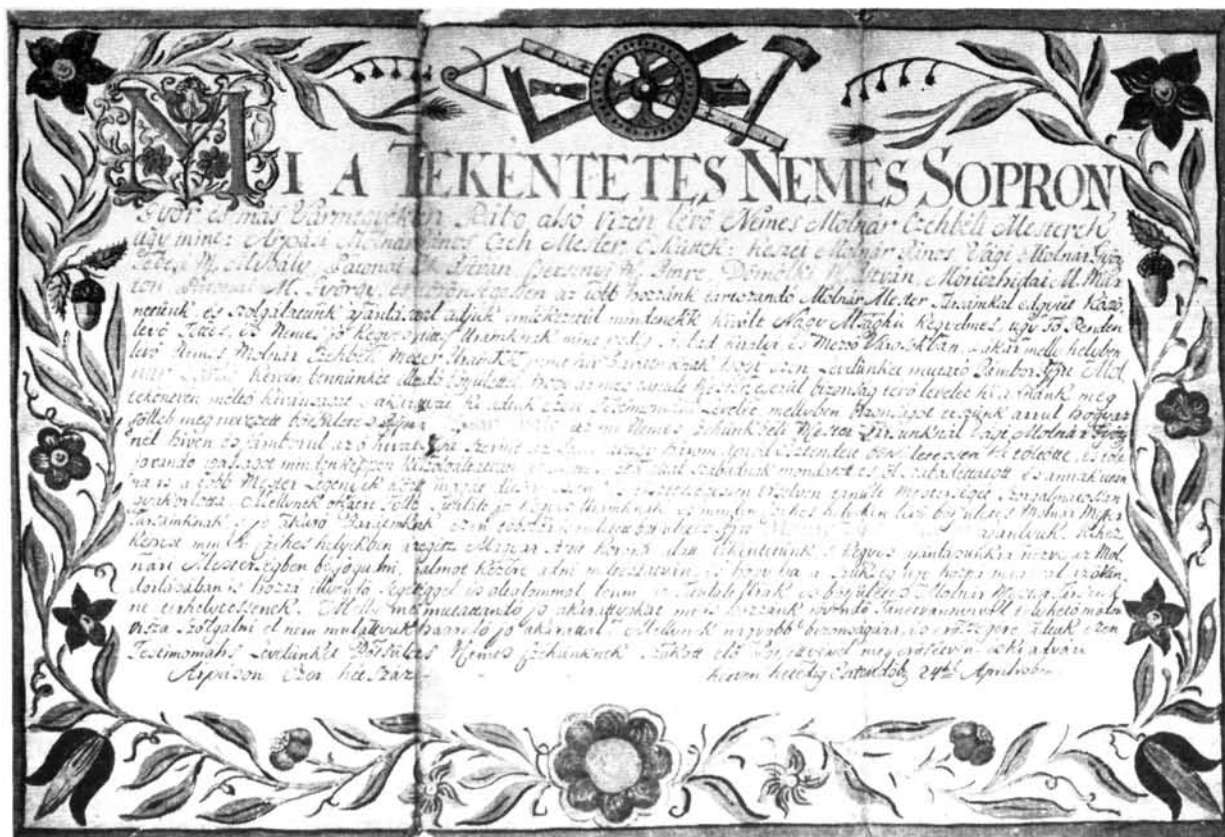
– a másikat „Nemes Sopron, Győr és Wass Vármegyékben lakó és az Alsó Rába vizén levő Molnár mesterek” 1791-ben,

– a harmadikat „Tekéntetes Nemes Sopron, Győr s: Wass, Vármegyékben Rába alsó vizén lévő Bötsületes Tzéhbeli Molnár Mesterek” 1810-ben állították ki. (1., 2., 3. sz. ábra)

Egy negyedik céhirat a Pápai Helytörténeti Múzeumban található. Az egyszerű, előrenyomott szövegű felszabaduló levelet a „Vas, Soprony és Győr megyékből összekapcsolt alsórábai b. Molnár Céh” adta ki 1853-ban, de ez utóbbi nemcsak őrzőhelye, de elsősorban sablonos, uniformizált volta miatt sém közvetlen tárgya ismertetésünknek.

A bizonyáglevelek szövegének tanulságai

Mindhárom, illetve négy bizonyáglevél tehát a *Rába alsó vizén levő molnárcéh* irata. Ez a céh a magyarországi céhtörténeti szakirodalomban jóformán ismeretlen. *Szádeczky* említi ugyan egy Rába folyón levő molnárok részére 1844-ben kiadott kiváltságlevelet az Országos Levéltárból,⁵ de egyrészt ennek évszáma jóval későbbi, mint az említett 3 bizonyáglevél dátuma, másrészt ezt nem a Rába *alsó szakaszán* működő molnárok kapták, amit kétségen kívül az is bizonyít, hogy ugyanezt a céhlevelet *Eperjessy* a Vas megyei céhek között mint a Rába és Lapincs folyón levő molnárok céhlevelét sorolja fel,⁶ amiből az

1. ábra „Bizonság tévő levél” Kiadta a Rába alsó vizén levő molnárcéh, Árpáson 1777-ben

Abb. 1. „Bezeugungsbrief” – Herausgegeben von der Müllezunft am unteren Laufe der Raab, in Árpás 1777.

is rögtön kiviláglik, hogy itt a Rába felső szakaszán működő molnárokról van szó. Szádeczkynek ez a megtévesztésre okot szolgáltató gyakorlata közismert, hogy, ha két vagy több község, vagy földrajzi egység részére szól a céhlevél, akkor azt mindegyiknél külön feltünteteti, de legtöbbször a nélkül, hogy ugyanakkor utalna a másik, illetve a többi földrajzi névre. Ezt tette a Rába és Lapincs folyókon levő molnár céh esetében is.⁷

Czigány Béla sem tesz erről a céhről említést a Győr megyei hajómolnárok történetéről szóló cikkében, bár utal arra, hogy az úszó ún. hajómalmon kívül a parton álló épületben elhelyezett őrlőberendezéssel működő ún. „vizesmalmok” is voltak Győr megye déli részén, leginkább a Bakony vizét szállító kisebb erek és patakok, az ún. Bakonyfolyások mentén, néhány pedig a Rába, Rábca és Marcal folyók magasabb partjai mellett, pl. Gyiróton, Pinnyéden, Rábapatonán, Malomsokon.⁸

Ez a néhány okirat tehát már csak azért is nagyon figyelemre méltó, mert egy alig ismert céhszervezet XVIII–XIX. századi fennállásának és működésének szinte egyedüli fennmaradt bizonyítéka. Kizárólag

ezek alapján került be ez a céhszervezet az 1975-ben publikált országos céhkataszterbe,⁹ Győr vármegyé-
nél, azért Győr vármegyé-
nél, mert működési területé-
nek egy része, éppen a Rába legalsó szakasza Győr
megyébe esik.

A három bizonyáglevélben felsorolt 26 mesternév első tagja minden esetben a mester lakhelyét, a malom helyét jelöli meg. Ezek kettő kivételével mind a Rába mellett fekszenek, és a Rába folyásának megfelelő sorrendben a következők:

Kecskéd (Vas m.)	Sobor (Sopron m.)
Pápóc (Vas m.)	Árpás (Sopron m.)
Páli (Sopron m.)	Mórichida (Győr m.)
Vág (Sopron m.)	Babót (Győr m.)
Sebes (Sopron m.)	Csécsey (Győr m.)
Kesző (Vas m.)	Patona (Győr m.)
Malomsok (Győr m.)	

A két kivétel Dömölk (Vas m.) amely a Marcal mellett fekszik, és Dém (Veszprém m.), az egyik Bakonyér mellett. E szerint a Marcal és a Bakonyerek menti malmok is ehhez a céhszervezethez tartoztak.

2. ábra „Testimonáns levél” Kiadta a Rába alsó vizén levő malomnácnéh, Móríchidán 1791-ben

Abb. 2. „Attest” – Herausgegeben von der Müllerzunft am unteren Laufe der Raab, in Móríchida 1791.

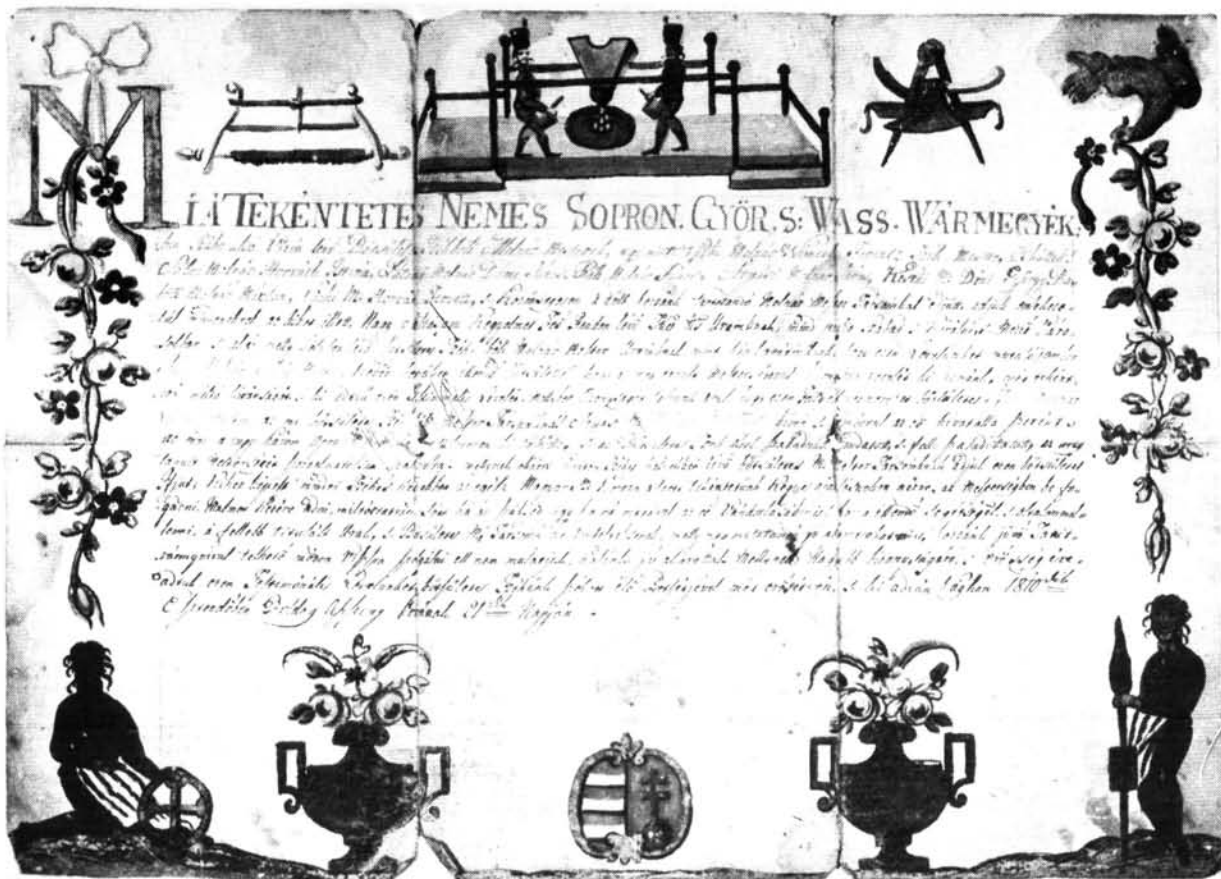
A felsorolt 15 helység közül 4 Vas megyéhez, 5 Sopron megyéhez, 5 Győr megyéhez, 1 Veszprém megyéhez tartozott. A bizonságlevelek bevezető szövegei fel is sorolják ezeket a megyéket, illetve a legkorábbi levél bevezetésében a „más megyék” alatt Vas megye mellett természetesen Veszprém megye értendő.

A fentiek szemléletesen igazolják, hogy a vízimalmárok céhei általában nem egy-egy helység szerint szerveződtek – hacsak egy-egy nagyobb településen sok malom nem volt mint pl. Pápán, Veszprémben, Pápateszéren – hanem kizárólag a természeti adottságoknak, a gazdasági szükségszerűségnek megfelelően, rendszerint egy, vagy több egymáshoz közel fekvő folyó, folyószakasz, vagy patak mentén. A közigazgatási határok annyira nem befolyásolták ezt, hogy mint láttuk, a szóban forgó céh molnárai négy vármegye területén laktak, mert hiszen a Rábánál Sobor, Malomsok, Marcaltő és Várkesző között négy megye, Győr, Sopron, Veszprém és Vas megye határa találkozott.

Ugyancsak a fentiekből következik, hogy az ilyen céhnek nem volt állandó központja, székhelye. A céh-

gyűléseket mindig ott tartották, ahol az akkori céhmester malma éppen volt. 1777-ben Árpáson, mert akkor Árpási Molnár János volt a céhmester, 1791-ben a „Mórítzhidai malomnál levő nemes Ché Házánál”, mert ekkor Mórítzhidai Szalay Molnár Mihály töltötte be a céhmesteri tiszteket, 1810-ben pedig Vágon, mert erre az évre Vági Molnár Horváth Istvánt választották céhmesterré, az 1853-as szabadulólevél pedig a győrmegyei Babóton kelt, holott a céhfőbiztos akkor a Vas megyei Kis-Cellen székelte. A gyűlések helyének kötetlensége, folytonos változása egyébként régebben természetes volt, hiszen valamikor sem az országgyűléseket, sem pedig a megyegyűléseket nem tartották meghatározott helyen. Az állandó közigazgatási székhelyek csak a XVIII. században kezdenek véglegesen kialakulni.

Egy 1738. május 28-i jegyzőkönyv szerint, amely Ostffyasszonyfán íródott – és ez az eddig előkerült legrégebb utalás magára a céhre – Csihar István vági molnár volt „a böcsületes Molnár Céhnek Rába vizén hűtvös mestere”. Ebből az iratból tudjuk, hogy ehhez a céhhez tartoztak a csöngői és ostffyasszonyfai Rábászakazon levő malmok is.¹⁰

3. ábra. „Bizonyság levél” Kiadta a Rába alsó vizén levő molnárceh Vágon 1810-ben

Abb. 3. „Kundschaft Herausgegeben von der Müllersunft am unteren Laufe der Raab, in Vág 1810.

Az alábbi térképvázlat azokat a falvakat tünteti fel a Rába, a Marcal és a Bakonyér mellett, amelyeknek malmjai a fenti adatok szerint a Rába alsó vizén levő molnárcehhez tartoztak. (4. sz. ábra)

A három bizonyáglevél bevezető részében felsorolt, összesen 26 név további részletes elemzéséből még néhány érdekes következtetést vonhatunk le a családnevek magyarországi kialakulására is.

– Minden mester nevében – kivétel nélkül – vagy teljesen kiírva, vagy legalább egy „M”-betűs rövidítéssel szerepel a Molnár megjelölés.

– A legkorábbi, 1777-es iratban még csak a működési, illetve a lakóhelyből és a Molnár mesterségnévől összetett vezetékneveket találunk.

– Az 1791-es bizonyáglevélben már két bővített névvel is találkozunk:

Móriczhidai Szalay Molnár István
Patonai Démi Molnár János

Ezekben a nevekben a Móriczhidai és a Patonai feltehetően a működési, illetve lakóhelyet, a Szalay és a Démi viszont már valószínűleg a származási helytől kapott állandósult családnevet jelzi, az egyértelműen mesterségre utaló Molnár név mellett.

– Az 1810-es levélben a származási helyről, vagy a nemzetiségi eredetről kapott állandósult családnevek száma emelkedik. A lakóhelyet jelentő első megjelölés után közvetlenül mindig a mesterségre utaló Molnár név következik, de ez után öt esetben a származásra, vagy a nemzetiségre utaló állandósult családnev is ott található:

Vághi Molnár Németh Ferenc
Sobri Molnár Horváth János
Patonay Molnár Démi János
Keszői M. Démi György
Vághi M. Horváth Ferenc

A fentiekből világosan igazolódik az a megállapítás, hogy az elhúzódo céhes rendszer a családi kapcsolatokkal szorosan összefonódva kihatott az iparosnevek továbbélésére. Az iparosnevek foglalkozás jelölése Magyarországon olyan erős hagyomány volt, hogy ezek a foglalkozást jelölő nevek a családnevek kialakulása után is, a kialakult családnev, illetve a lakóhelyet jelölő név mellett, még nagyon hosszú ideig – mint példánk is mutatják egészen a XIX. század elejéig – rendszeresen szerepeltek,¹¹ és úgy tűnik, hogy még ekkor sem dőlt el minden esetben egyértel-

4. ábra. Térképvázlat a Rába alsó vizén levő molnárcéhhez tartozó falvakról

Abb. 4. Kartenskizze von den Dörfern deren Müllermeister zur Müllerzunft am inneren Laufe des Flusses Raab gehörten.

műien, hogy végül is melyik vált állandó családnévvé. Ez a továbbélés valóban igen hosszú, ha meggondoljuk, hogy Magyarországon a jobbágyok körében már a XVI–XVII. században megkezdődött a családnevek használata.

A vizsgálatunk tárgyát képező három bizonyosságlevél szövegéből arra következtethetünk – és ezt magyar nyelvűségük is alátámasztja, – hogy ezeket belföldi használatra szánták, csak belföldi vándorlással, munkavállalással számoltak. Erre utal az, hogy az ajánlást a főrendekhez és a nemes urakhoz, tehát a földesurakhoz, illetve a szabad királyi és mezővárosokban és a „Magyar Szent Korona alatt” levő minden céhes helyen működő molnármesterekhez intézték.

A főrendű és nemes urak említése a molnár bizonyosságlevelekben elengedhetetlennek látszik, de bizonyára igen fontos is volt, mert hisz elsősorban a molnármesterség üzése, de még néhány más szakmáé is, pl. a kovácsoké, sok esetben nagyon szoros jogi szálakkal kötődött a földesurakhoz.

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a molnár bizonyosságlevelek nem tartalmazzák az ún. „társphár megadását”, azaz a legénytársaságba való felvétel kü-

lön igazolását, amit pedig a legtöbb egyéb szakmabeli bizonyosságlevél az akkori dékán, a legénytársaság vezetője és több legény nevének felsorolásával együtt rendszerint külön kihangsúlyoz. Ebből arra lehet következtetni, hogy a molnármesterségnél külön legénytársaságok nem is működtek, amit az is megerősíteni látszik, hogy az ismertetett bizonyosságlevelek bevezető szövegében a céh vezetőségét nyolc „esküdt” képviseli a céhmester mellett. Ez a szervezeti forma teljesen eltér a megszokottól, ahol a céhmester, utána a legénytársaságra felügyelő „atyamester”, majd a „bejáró mesterek” neveivel kezdődik és az ún. „öreg mesterek” neveivel folytatódik a céhvezetőség felsorolása. Az eltérést valószínűleg a malmok földrajzi szétszórtsága, egymástól való viszonylag nagy távolsága indokolja. Ezért nem működhetett az ilyen molnárcéhknél legénytársaság, az esküdtek pedig nyilvánvalóan a szűkebb körű választmányt jelenthették, amely a ritkábban összehívható céhgyűlés egyes funkcióit látta el év közben.

Más, lényeges eltérés is mutatkozik az egyéb szakmák céhszervezeteinél szokásos rendtől. Nevezetesen mind a három bizonyosságlevél úgy beszél a bizonyosság-

5. ábra. Malomkerék-ábrázolás az 1810. évi bizonyúságlevélén
Abb. 5. Mühlrad-Abbildung an der Kundschaft vom Jahre 1810.

levél tulajdonosáról, mintha az „apródesztendeinek” letöltése után nemcsak felszabadult legény lenne, hanem automatikusan rögtön mester is. A bizonyúságlevél így egyúttal mesterlevélnek is tekinthető.

Az 1777-es levél a „böcsületes ifjat, Molnár László mestert”, az 1810-es úgyszintén a „bötsületes Ifju Molnár László Mestert” ajánlja a Molnári Mesterségbe befogadni, felszólítja az illetékeseket arra is, hogy „malmot adjanak a kezére”, és csak másodsorban említi a legényvándorlás lehetőségét, csak „ha a szükség úgy hozná magával.”

Az 1791-es levél még érdekesebben fogalmaz: Következésképpen „ezen levelünk mutató Molnár Mihály Mester nevezetű Molnár Legény”-ről beszél. Ez az ellentmondásosnak tűnő fogalmazás kifejezetten fentebbi feltevésünket látszik igazolni, azt, hogy a felszabadított molnárlegény automatikusan mesternek minősülhetett, ha malmot adtak a kezére, de ennek hiányában mint legény volt kénytelen továbbvándorolni.

Technika- és viselettörténeti emlékek

A bizonyúságlevelek festett, díszes keretei a molnár-mesterség számos egykorú termelőeszközét, munka-

6. ábra. Malomkőguzsaly (szálvas) ábrázolás az 1810 évi bizonyúságlevélén
Abb. 6. Mühlsteinkunkel-Abbildung an der Kundschaft vom Jahre 1810.

folyamatát és szerszámát örökítették meg, és mint ilyenek a technika- és viselettörténet értékes forrásai.

Mindhárom okmányon az egyik főhelyet foglalja el a vízimolnárság legfontosabb technikai berendezése, a *malomkerék*. Mind a három rajzon négy talpas küllővel ellátott, meglehetősen stilizált formájú malomkereket ábrázolt az oklevélfestő, a molnárcéhek pecsétjeiről általánosságban ismert, szinte jelvénné egyszerűsödött alakban.¹² (5. sz. ábra)

Az őrlőberendezés másik igen fontos és jellegzetes technikai kelléke az ún. *malomkőguzsaly*,¹³ vagy más néven *szálvas* (korongvas, orsóvas, kővas, forgóvas, kőgerendely, derékvas, malomrúd = Mühleisen, Mühlspindel, Mühlstange, Spindel, Treibstange¹⁴), az a guzsalyforma kb. egy és fél méter hosszú vasnyél, amely körül a felső malomkő forgott. Ennek a képét jól szemlélteti az 1810-es bizonyúságlevél jobb alsó sarkában látható ábrázolás, amelyen a malomkőguzsalyt egy csikos kötényes, magyar süjtásos öltözetű, csizmás molnár legény tartja a bal kezében. (6. sz. ábra)

A malomkőguzsalyhoz (szálvashoz) szorosan hozzátartozik a dupla fecskefark,¹⁵ vagy dupla guzsalytalp formájú, kerek lyukú *keresztvas* (felsővas, perpencevas, fesztvas = Haue, Obereisen, Haube¹⁶) amely

a fentebb leírt és bemutatott malomkőguzsalynak nevezett, orsóval ellátott vasrúd felső végére volt felszerelve, úgy, hogy ugyanakkor a felső, forgó malomkőbe volt beeresztve és beerősítve, ami által a felső malomkő forgását biztosította. Ezt a keresztvasat láthatjuk az 1777-es bizonyáglevél bevezető szövege fölött elhelyezett szerszám- és alkatrész-összeállításban, a malomkeréktől balra. (7. sz. ábra) Ez a fecskefarok alakú keresztvas, a másik olyan malomalkatrész, amelyet a legtöbb molnár céhjelvényen a malomkerék fölött ábrázoltak.

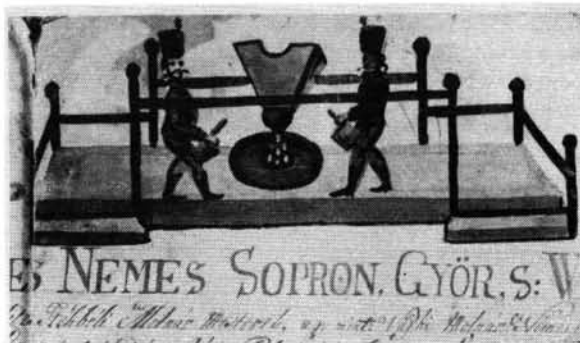
A malomkerék és a keresztvas annyira jellegzetes, Európa-szerte közismert és használt malomszimbólum volt, hogy pl. az elzászi Mülhausen (Mulhouse) város beszélő címerében a malomkerék¹⁷, a thüringiai Mülhausen város beszélő címerében pedig a heraldikai sas szárnyaira helyezett két keresztvas¹⁸ utal a város malomra visszavezethető nevére.

Az 1810-es bizonyáglevél keretének felső, középső részén, a főhelyen egy *örlési jelenetet örökítették meg*. (8. sz. ábra) Két, egymással szemben álló, világos szürkés-kék, ún. molnárkék színű, zsinóros magyar ruhába öltözött, csizmás molnárlégény – fejükön magas, hengeres, szemernyő nélküli, forgós csákó – egy-egy gabonával teli *vékát* tart. A véka tartalmát éppen a kettőjük között látható garatba készülnek felönteni. A molnárlégények öltözete nyilván a korabeli molnárok ünneplő öltözete volt. Kétségtelen, hogy ezt akarták megörökíteni a díszes levélen. Hasonló kékszínű magyar ruhában ábrázolja a molnárokat az „Egervölgyi molnármesterek” egy 1800-ban Maklárón kiállított, ugyancsak díszes kézi festésű szabadulólévele is.¹⁹

A *garat* (Gosse) a vízimalmok nagyon fontos és jellegzetes berendezése, alul, fölül nyitott, négyszög alakú faszekrény, amely lefelé elszűkül, és amelyből a gabona a megfelelő adagoló berendezés útján a forgó kő közepén keresztül a kövek közé kerül. Ennek az adagoló berendezésnek egyik legfontosabb része a malomgarat alatt függő kis medence, amelyből a szemek a kő alá hullanak. Ez a kis medence az ún. „tejke”,

7. ábra. Malomalkatrészek és ácsszerszámok az 1777. évi bizonyáglevélen
Abb. 7. Mühlebestandteile und Zimmermann-Werkzeuge an der Kundschaft vom Jahre 1777.

8. ábra. Örlési jelenet az 1810. évi bizonyáglevélen
Abb. 8. Eine Szene beim Mahlen an der Kundschaft vom Jahre 1810.

szintén jól látható a képen, és jól érzékelhető az a feljárólépcső is, amely az ún. *kőpad* tetejére, a felöntő garathoz vezet. A kőpadon helyezkedik el a malomkőpár.²⁰

Az 1777-es bizonyáglevélen a malomkeréktől jobbra még egy malomberendezési tárgy szerepel. Ez minden bizonnyal a vastagfalú, négyszögletes *talpvas*, vagy *malomserpenyő* (Pfanne, Mühlpfandel)²¹, a kőszálvasat, azaz a malomkőguzsalyt alul tartó vaspersey, amelyben a szálvas forog.

A vízimalom zavartalan üzemeltetésének egyik alapvető feltétele volt, hogy a malomkövek alkalmasak legyenek az örlésre. Az örlőköveket ezért meg kellett vágni. A kő megvágása azt jelentette, hogy a két kő egymás felé néző felületét rovátkásra kellett kiképezni. A kővágás rendszerint két hetenként történt, bár a Vas megye által kiadott 1786. évi Malomipari Rendszabás szerint „minden reggel” megtörtént az „kő vágás”,²² ami természetesen a molnárok feladata volt. Az ehhez használt szerszámokat is megismerhetjük a bizonyáglevelek gazdag indadíszei között. Az 1777-es levélre festett szerszám-összeállításban jobboldalt látható az a hosszú nyelvű, hajlított acélszerszám, az ún. *molnárkalács*²³ vagy *molnárcsákány* (Müller-, vagy Mühl-Pille), amely a kő vágására szolgált. Ugyanezt a célt szolgálhatta az a kalapácsszerű, nyeles szerszám is, amelynek képe az 1791-es bizonyáglevél bal felső részén található. Ezen a rajzon világosan látszanak a kalapács mindkét fokának kiemelkedő élei, amelyek a malomkő rovátkálását biztosították. Ez az ún. *koronakalapács* (Grädl-, vagy Krödel-, vagy Kron-Hammer, Krödel-Hacken, Krödel-, vagy Kronpille).²⁴

A vízimalmok néhány vasalkatrész és a malomkövek kivételével teljesen fából készültek. A malmokat maguk a molnárok építették és tartották karban. Ezért is nevezték a molnárokat sokfelé faragómolnároknak, és ezért alkottak igen gyakran közös céhszervezetet a molnárok és az ácsok. A vízimolnárok tehát egyúttal ácsok is voltak. Így érthető, hogy a molnárok jelvényei között mindig ott szerepeltek az ácsszerszámok is.

Az 1810-es bizonyoságlevélén több ácsszerszámot is ábrázoltak. Baloldalt – az őrlési jelenet mellett – egy teljesen felszerelt *keretes fáfűrész* rajza látható, jobbra pedig nagy, *íves ácskörző, vonókés*, két fogantyúval, és rövid nyelű ács-, más néven *molnárszekerce*²⁵, jelvénytulajdonosulán összerakva.

Az 1791-es bizonyoságlevél jóval szűkszavúbban jelzi a mesterség fő tevékenységeit: csak a felszerelt *keretes fűrész* képviseli a famegmunkáló szerszámokat, mint ahogyan a kőmegmunkálást is csak az egyetlen kétélű kővágó kalapács, magát az őrlést pedig a keret alján a malomkerék.

Az 1777-es bizonyoságlevélén ugyancsak az íves körzőt ábrázolták, de az ácsszerszámok közül még e mellett megjelenik az *ácsderékszög* és a *vonalzó* képe is.

A bizonyoságlevelek népies ornamentikája

Az ornamentikát díszítő elemeknek szokás nevezni, de – Balogh Jolán meggyőző érvelése alapján – az ornamentika valóban több ennél: nem mellékes, járulékos valami, hanem a dekoratív motívumoknak olyan gazdag és összefüggő rendszere, amely sajátos képzelet- és formálóerő megnyilvánulása.²⁶ Bizonyoságleveleink díszes, festett keretei ezt a megállapítást tökéletesen alátámasztják. Úgy ítéljük meg, hogy nem a kissé pejoratív mellékízű provinciális művészet termékei ezek, hanem a nagy történelmi stílusirányzatok szellemét magába szívó és továbbépítő, alkotó népművészet derűs, üde hajtásai.

Ha a legkorábbi, 1777-es bizonyoságlevél keretére vetjük tekintetünket, rögtön szemünkbe tűnik az ornamentika alapkompozíciója: a *változó ritmusú indavonal* és a *centrális elhelyezés* (felül a szerszám-összeállítás közepén a malomkerék, alul pedig, mintegy ellenpontként a nagy, nyolcszirmú rozetta, közepén a pecsét helyével). Ez a kompozíció – a váltakozó ritmusú rozettás inda – kifejezetten reneszánsz örökség, és ennek az indadíszes reneszánsz örökségnek dunántúli továbbélését Balogh Jolán éppen a veszprémi Bakonyi Múzeumban őrzött két másik hasonló bizonyoságlevéllel, a peremartoni kovácsok 1777. évi és a devecseri mészárosok 1781. évi bizonyoságlevélével és az a borbélycéh által 1733-ban kiállított szabadulólévelel igazolta,²⁷ amelyet Szendrei János „Magyar díszítmények” c. tanulmányában még 1891-ben ismertetett.²⁸ A három bizonyoságlevél népies indadíszei nagyon közel állnak a Rába alsó vizén levő molnárok most bemutatott levelének keretmegoldásához, akár csak a Mándoki által ismertett és publikált 1811-es siklósi csizmadia szabadulólévével²⁹ díszes keretéhez. Méghozzá nemcsak kompozícióban, hanem az orna-

mentális motívumokban is. Az eredeti, reneszánsz, hullámos inda váltakozón le- és felfelé néző palmettái helyébe különféle virágmotívumok léptek, gránátalma, tulipán, kerek és hegyes szirmú kinyílt virágok, már nem is túlzottan stilizált formában, sőt a helyi, élő környezetből két tölgyfamak teljesen élethű ábrázolása is megjelenik.

Az okirat kezdőbetűjének, iniciáléjának gondosan megkomponált virágornamentikája szinte még a teljesen klasszikus reneszánsz benyomását kelti: középtengelyre felépített, hármás, indás virágmotívum. Az 1777-es bizonyoságlevél itt bemutatott, kifejezetten *későreneszánsz, népies ornamentikája* újabb bizonyítéka annak, hogy még a XVIII. század végén is milyen friss, élő, ihlető forrása volt a reneszánsz a dunántúli népművészetnek.

A másik két bizonyoságlevél, az 1791-es és az 1810-es ornamentikája már újabb stílusáramlatok befolyásáról árulkodik.

Először is a kompozícióbeli eltérés a szembeötlő. Míg az 1777-es reneszánsz ízű ornamentika a keret mind a négy oldalán végigfutott, addig ezeknél csak a *keret két függőleges szélén ereszkednek alá a szinte lehulló virágfüzerek*, egyre keskenyebbé válva. Az 1791-es okiraton – ez egyébként a primitívebb megoldású – felül nem tartja semmi a füzereket. Az 1810-esen a bal oldalt lenyúló rózsás ágat – az iniciáléval együtt – egy csokorra kötött szalag tartja, míg a baloldali egy madár csőréből hullik alá.

Az édeskés, rózsás virágfüzerek már kifejezetten a *rokoko hatását tükrözik*, és a rózsák alakja a holicai fajansztányérok rózsáira emlékeztet.

Ezek a bizonyoságlevelek jelzik már a II. József korát követő és a közeledő reformkor nemzeti öntudatra ébredését, mert mindkettőn megjelenik a magyar állam címerképe. A korábbi céhiratokon és cértárgyakon még rendszerint a kétféjú birodalmi sas szerepelt, mint a császári privilégium szimbóluma.

Az 1810-es oklevél díszítő elemei már túlmutatnak a rokokón is. Alul a még kifejezetten rokokó keretbe helyezett magyar állami címer két oldalára egy-egy széles, kétfülű olasz korsó képét festették. A korsóból egy-egy színes rózsacsokor kandikál ki. A széles korsók inkább görög vázákra emlékeztetnek, fülük szögletes vonalú, alakjuk teljesen *klasszicizáló*, az *empire* bútorveretek hasonló díszítő elemeinek kontúrjait követik.

A Rába alsó vizén levő molnárok fent bemutatott három bizonyoságlevele többek között arra is felhívja a figyelmet, hogy a XVIII. és XIX. századi kézi festésű falusi és mezővárosi céhbizonyoságleveleink minél nagyobb számú publikálása és szisztematikus, összehasonlító feldolgozása még igen sok, jelentős eredményt hozhat a történelmi stílusoknak a magyar népművészetre gyakorolt hatása kutatásában.

1. *Lerner, F.*: Magyar vándorlegények Frankfurt am Mainban. (Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpozion, 1978. Veszprém. Veszprémi Akadémiai Bizottság Értesítője 1979. II./27. 1.
2. *Stopp, C.*: Városábrázolások céhbizonyosság-levelek bibliográfiája. (Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpozion, 1978. Veszprém. Veszprémi Akadémiai Bizottság Értesítője 1979. II./67–68. 1.
3. *Mándoki L.*: Dél-dunántúli lábbeliábrázolások a XIX. század elejéről. (Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 1963. 252–258. 1. A szerző egy 1811. évi siklósi és egy 1826. évi szekszárdi kézzel festett csizmadia-szabadulólévélén mutatja be a korabeli lábbelitípusokat.
4. *Bischoff, J. E.*: Handwerkskundschaften mit Veduten 1740 bis 1810. (35. Sonderausstellung, 1977. Stadtmuseum Erlangen, Ausstellungskatalog Nr. 21.) 3–5. 1. Részletesen ismerteti és magyarázza a bizonyosságlevelek különböző elnevezéseit.
5. *Szádeczky L.*: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. Bp. 1913. II. 229. 1.
6. *Eperjessy G.*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp. 1967. 258. 1.
7. *Szádeczky id. m.* 277. 1.
Eperjessy id. m. 203–204. 1.
8. *Czigány B.*: Adatok a Győr-megyei hajósmolnárok történetéhez. Arrabona 1963. 216. 1.
9. *Éri I.–Nagy L.–Nagybákay P.*: A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. Bp. 1975.
10. *Nádasdy K.*: Kemenesalja céhes malomipara és annak alakulása a céhek megszűnése után. A Veszprémi Akadémiai Bizottság által pályadíjjal kitüntetett kézművesipartörténeti tanulmány. 1979. Kézirat. 35., 41. 1. (O. L. P. 532. Ostffy cs. lt. Fasc. M. Nr. 3.)
11. *Székely Gy.*: Középkori kézművesfoglalkozások és családnevek kialakulása. (Nyelvtudományi Értekezések 58. sz. 1967, 206–210. 1.)
12. *Grenser, A.*: Zunft-Wappen und Handwerker-Insignien – Eine Heraldik der Künste und Gewerbe. Frankfurt/Main. 1889. 71. 1.
13. *Czuczor G.–Fogarasi J.*: A magyar nyelv szótára. Pest. 1862–1874.
14. *Frecskay J.*: Mesterségek szótára. Bp. 1912. 282. 1. Molnár-mesterség.
15. *Pongrácz P.*: Régi malomépítéset. Bp. 1967. 57. 1.
16. *Frecskay id. m.* uo.
17. *Brockhaus Enzyklopädie* 17. Aufl. Wiesbaden. 1971. 13. köt. 36. 1.
18. *Gleisberg, H.*: Das kleine Mühlenbuch. Dresden. 1956. 14–19. 1. és *Brockhaus Enz.* 13. köt. 33. 1.
19. *Szendrei J.*: Magyar díszítmények (Művészi Ipar 1891. 94–96. 1.). Ez, az annak idején a szerző gyűjteményében levő szabadulólévél – akárcsak a most ismertetett Rába alsó vizén levő molnároké – tudomásunk szerint az egyetlen dokumentum az „Egervölgyi” molnárcéh létezéséről.
20. *Wöller I.*: A pápateszéri malmok (Veszprém megyei Honismereti Tanulmányok V., Veszprém, 1978./84–85. 1. A szerző cikkében egy XVIII. századi felülcsapott kerekű vízimalom teljes berendezésének rajzát és leírását közli, amely az általunk publikált őrlési jelenettel, illetve az ott látható malomberendezési tárgyakkal jól összevethető.
21. *Tosch, J.*: Wathner's Praktischer Eisen- und Eisenwaaren–Kenner. Graz. 1885. Fünfte Auflage. I. köt. 56. 1., II. köt. Doppeltafel 8. Nr. 4. – Ez az alapos vasáruismereti szakkönyv „I. Mühlezeug–Waaren” cím alatt 22 kovácsolt vasból készült malomberendezési tárgy, illetve molnárszerszám nevét és rajzát közli, többek között a malomkőguzsaly (Mühlstange) és a keresztvas (Obereisen) képét is.
22. *Nádasdy id. m.* 16. és 19. 1.
23. *Czuczor–Fogarasi id. m.*
24. *Wathner, J.*: Der vollständige Kenner der Eisenwaaren und ihrer Zeichen, Grätz. 1825. I. köt. 52–53. 1., II. köt. Folio XIX–XX. 32., 33., 34. sz. kép. Ez a szakkatalógus a 21-es jegyzetben már hivatkozott mű első, eredeti 1825-ös kiadása. Mint korban okleveleink kiállítási idejéhez legközelebb álló, ábrákkal ellátott szakkönyv, igen nagy segítséget nyújtott az egyes malomberendezések és a molnárszerszámok meghatározásához, illetve azonosításához. I. kötetének 53–54. oldalán és II. kötetének 19–20. tábláján, 51–60. sorszám alatt tíz különféle malomalkatrészt és molnárszerszámot sorol fel, illetve mutat be.
25. *Wathner id. m.* I. kötetének 13. oldalán és II. kötetének 1. és 2. tábláján 55–63. sorszám alatt kilenc különféle molnárszekerke-típust sorol fel, illetve mutat be.
26. *Balogh J.*: A népművészet és a történeti stílusok. Bp. 1967. Néprajzi Múzeum Füzetei 24. sz. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő XLIX. évfolyamából. 144. 1.
27. *Balogh id. m.* 158–159. 1., 94. és 95. ábra
28. *Szendrei id. m.* 95–97. 1., 1. sz. kép.
29. *Mándoki id. m.* 253. 1., 3. sz. kép.

I.

MI A TEKÉNTETES NEMES SOPRON, Győr és más Vármegyékben Rábo alsó Vizén lévő Nemes Molnár Czéhbéli Mesterek úgy mint: Árpási Molnár János Czéh Mester, Esküttek: Keszei Molnár János, Vági Molnár György, Sebesi M. Mihály, Patonai M. István, Csétsenyi M. Imre, Dömölki M. István, Móriczhidai M. Márton, Patonai M. György, és közönségesen az több hozzánk tartozandó Molnár Mester Társainkal edgyüt köszönetünk, és szolgálatunk ajánlásával adjuk emlékezetül mindennek kivált Nagy Msághu Kegyelmes, ugy Fő Renden lévő Tettes, és Nemes jó Kegyes (:litt:) Urainknak, mint pedig Szabad, Királyi, és Mezző Városokban, s akár mely helyben lévő Nemes Molnár Czéhbéli Mester Uraink mint hiv Barátinknak, hogy ezen Levelünket mutató Jámbor Ifju Molnár László kérvén bennünket illendő bötsülettel, hogy az meg tanult Mesterségéről bizonság tévő levelét ki adnánk, meg tekintvén méltó kívánságát, s akarattját ki adtuk ezen Testimoniális Levelét, mellyben bizonságot teszünk arrul hogy az fölleb meg nevezett bötsületes Ifju Molnár László az mi Nemes Czéhünkbeli Mester Társunknál Vági Molnár Györgynél hiven, és jámborul az ő hivat . . . a szerint az Inas avagy három Apród Esztendeit bötsületesen kitöltötte, és töle járandó igazságot mindenképpen kiszolgáltván az Nemes Czéh által szabadnak mondatott, és föl szabadéttatott, és annak utánna is a több Mester Legények között magát ditséretessen, és tisztességesen viselvén tanult mesterségét szorgalmatosan gyakorlotta. Mellynek okáért Fölléb Titulált jó Kegyes Urainknak, és minden Czéhes helyeken lévő bötsületes Molnár mester Társainknak, s jó akaró Barátinknak ezen többször is emléttett bötsületes Ifjat Molnár László mestert ajánlyuk. Kihez képest minden Czéhes helyekben az egész Magyar Szent Korona alatt tékétetünk, s kegyes ajánlásunkra nézve az Molnári Mesterségben befogadni, malmot kezére adni méltóztatván, és hogy ha a szükség ugy hozná magával az ő Vándorlásában is hozzá illyendő segítséggel és oltalommal lenni az Titulált Urak, és bötsületes Molnár mester Társaink ne terhelytessenek. Melly meg mutattandó jó akarattjokat mi is hozzánk jövendő Tanévtányival telyhető módon visza szolgálni el nem mulattyuk hasonló jó akarattal. Mellynek nagyobb bizonságára, és erősségére adtuk ezen Testimoniális Levelünket Bötsületes Nemes Czéhünknek szokott élő Pötsétyével meg erősítvén, és ki adván

Árpáson Ezer hétszáz hetven hetedik Esztendőben
24dik Aprilisban.

P. h.

(Bakonyi Múzeum, Veszprém. Lelt. sz. 56. 183. 1.)

II.

MI NEMES SOPRON GYŐR ÉS WASS VÁRMEGYÉKben Lakó és az Alsó Rábo Vizén lévő Molnár Mesterek Istennek Kegyelmebül az Kik vagyunk úgy mint: Mórithidai Szalay Molnár Mihály, Ché Mester, Esküttek Démi Molnár István, Vaághi Molnár György, Dömölki Molnár István, Ketskédi Molnár László, Malomsóki Molnár István, Pápótzai Molnár Páll, Árpási Molnár László, Patonai Démi Molnár János S c: és a több hozzánk tartozandó Molnár Mester barátinkal edgyütt. Adjuk tudtára mindennek az kikk tudnia illik ezen Levelünknek rendeiben Méltóságos Gróf Uraknak, Tekéntetes Nemzetes böcsültre mélytő, nagy és alat . . . Rendekk Szabad Kultsos Mezző Városokban, s akar mely Helyben lévő Molnár Urakk s Gazdáknak, minden Mesterek, mivel hogy ezen Levelünk mutató Molnár Mihály Mester nevezetü bötsületes Molnár Legény, a mi eleink jó szokása szerént és Ché Levelünk Continentiája szerént az eő édes Attyánál Árpási Molnár János társunknál, jámborul jó erköltsével és emberséghes maga viselésével ki töltötte; és annak utánna is a több Mester Legények között nem utolysó sörénységgel forgatta magát. Meg tekintvén azért mi is a fönt meg nevezett Ifjúnak jámbor szolgálottját, mivel mint engedelmes Mester Legény a több barátival edgyütt a bötsületes Nemes Chétül mindenkben dependeálni igyekezett; nem vonhattuk meg tőle ez eránt való jó akarattunkat, hogy eő néki melytő kívánságára apró Inasi Három Esztendei ell telléséről ezen Testimoniális Levelünket ne adnánk, és tisztességes jól meg tanult Molnár Mesterségéről bizonyos vallást ne tennénk. Mélytán ezért Nagyságtok s Kegyelmetek minden Molnári Tisztben való forgolodását meg tekintvén minden Chéhes Helyeken bizvást bé fogadhatya, ezen folyüül meg nevezett Molnár Mihály Mester Molnár Legénynek nem kételkedvén hűséges maga viseléséről a mellyért mi is ajánlyuk hasonló Atyafiságunkat s barátságunkat mind azokk kik a Kegyelmetek Leveleivel közinkben találkoznak jönni. Melynek nagyobb bizonságára adtuk ezen Nemes Chéhünk Petsétyével erősített levelünket. Költ az Mórizthidai Malomnál lévő Nemes Ché Házánál
Anno 1791 Die 24^a Aprilis. Praesentibus perlectis Exhibenti Restitutus.

P. h.

(Bakonyi Múzeum, Veszprém. Lelt. sz. 56. 182. 1.)

III.

MI A TEKÉNTETES NEMES SOPRON, GYŐR, S: WASS-WÄRMEGYÉKben Rábo alsó Vízén lévő Bötsületes Tzéhbeli Molnár mesterek, úgy mint: Vághi Molnár Németh Ferentz Tzéh Mester, Esküttek! Sobri Molnár Horváth István, Patonay Molnár Démi János, Páli Molnár János, Árpási Molnár János, Keszői M: Démi György, Baboti Molnár Márton, Vághi M: Horváth Ferentz, s közönségesen a több hozzánk tartozandó Molnár mester Társainkal edjütt, adjuk emlékezetül mindeneknek az kiket illet, Nagy Méltóságu Kegyelmes Feő Renden lévő Tttes Ns Urainknak, mind pedig Szabad s Királyi, s Mező Várossokban, s akár melly helyben lévő bötsületes Tzéh-béli Molnár Mester Urainknak, mint hiv barátainknak, hogy ezen Levelünket mutató jámbor Ifju Molnár László Mester, kérvén benünket illendő bötsülettel, hogy az meg tanult Mesterségerül Bizonyáság Levelét ki adnánk, meg tekintvén méltó kívánságát, s ki adtuk ezen Testimonális Levelét. Mellyben bizonyásgot teszünk arul, hogy ezen Fellyeb meg nevezet bötsületes Ifju Molnár László Mester, az mi bötsületes Tzéh-béli Mester Társunknál Árpási M: Molnár Mihálnál, hiven s jámborol az eő hivatalla szerént az inas a vagy a három apród-esztendőt bötsületesen ki töltötte, s az Bötsületes Tzéh által

szabadnak mondatott, s fell szabadittatott, az meg tanult mesterségét szorgalmatossan gyakorolta, mellynek okáért minden Tzéhes helyekben lévő bötsületes M: Mester Társainknak adjuk ezen bötsületes Ifjut, kikhez képest minden Tzéhes helyeken az egész Magyar Sz: Korona alatt, tekintvünk kegyes ajánlásunkra nézve, az Mesterségben be fogadni, Malmot kezére adni miltóztatván, sőt ha az szükség ug. hozná magával, az eő Vándorlásában is, hozzá illendő segítségével, s oltalommal lenni, a fellebb titulált Urak, s Bötsületes M. Társaink ne terheltesenek: melly meg mutatandó jó akaratjokat mi is, hozzánk jövő Tanitványoival telhető módon vissza szolgálni ell nem mulatjuk, hasonló jó akarral. Mellynek nagyobb bizonyásgáro, s erősségére adtuk ezen Testimonális Levelünket bötsületes Tzéhünk szokott élő Petsétjével meg erősítvén, s ki-adván Vághon 1810^{dik} Esztendőben Boldog Aszszony. havának 21-dik napján.

P. h.

(Bakonyi Múzeum, Veszprém. Lelt. sz. 56. 184. 1.)

HANDGEZEICHNETE KUNDSCHAFTEN DER MÜLLERZUNFT AM UNTEREN LAUFE DER RAAB IM BAKONYER MUSEUM, VESZPRÉM

In Ungarn – im 18–19. Jahrhundert – haben die Zünfte der kleineren Marktflecken und Dörfer den zur Wanderung aufbrechenden Gesellen keine vorgedruckten, mit dem Stadtbild versehenen Kundschaften gegeben, sondern eine mit Hand gezeichnete, gemalte und geschriebene Einzelurkunde, womit der Lehrling zugleich auch freigesprochen wurde.

Der Verfasser zeigt uns drei derartige Müllerzunft-Kundschaften aus der Sammlung des Bakonyer Museums. Alle drei wurden von der Müllerzunft am unteren Laufe des Raab verliehen. Unseres Wissens sind dies die einzigen Dokumente, die von dieser Zunftgemeinschaft erhalten blieben.

Im Text der Kundschaften aus den Jahren 1777, 1791 und 1810 kann man die geographischen Grenzen der Zunftgemeinschaft, die vier Komitaten umfasste, gut erkennen, sowohl auch vieles über die eigenartigen Organisationformen der Müllerzünfte erfahren, aber sie enthalten interessante Daten auch bezüglich der späten Entwicklung der Zunamen der Müllermeister.

In der reichgezierten Randornamentik der handgezeichneten Kundschaften sind viele derzeitige Produktionsmittel, Werkzeuge und Arbeitsvorgänge der Müllerschaft dargestellt, u. A. das Mühlrad, die Mühlstange, das Obereisen, die Gosse, die Mühlpfandel, die Mühl-Bille, der Kron-Hammer und noch viele Zimmermannwerkzeuge, die auch in dem Müllergewerke gebraucht wurden.

An einer der Kundschaften ist eine Szene dargestellt, wie man eben das Getreide in die Gosse schüttet. Die gestiefelten Müllerburschen tragen die zeitgenössische sog. müllerblaue ungarische Kleidung mit Schnurverzierungen. Die Kundschaften liefern auch für die sich mit der Geschichte der Technik und Trachten Befassenden wertvolle Daten.

Die bunte, volkstümliche Ornamentik der Urkunden gehört nicht zu den Produkten der provinziellen Kunst vom niedrigeren Niveau, sondern sie ist eine liebliche, fröhliche Sprosse der auch den Geist der grossen historischen Stilrichtungen annehmenden und diese schöpferisch weiterbildenden Volkskunst. Die sich abwechselnd wiederholende Rankenornamentik am Rande der Kundschaft aus dem Jahre 1777 beweist eindeutig, wie frisch die gesunde Renaissance in der Volkskunst weiterlebte, die aus dem Jahre 1791 mit ihren zart-süßigen Rosengirlanden zeigen schon die Merkmale des Rokoko und an der Kundschaft aus dem Jahre 1810 mit ihren den Linien der griechischen Vasen ähnlichen Verzierungen ist schon der Einfluss des Empire festzustellen.

Anschrift des Verfassers: dr. Péter Nagybakay
H-1014 Budapest, I.
Tárnok u. 14.

Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében 1868–1945

LACZKOVITS EMÓKE

A kutatás vázlatos áttekintése:

A falusi gyermekek életének több szempontú néprajzi vizsgálata nem nagy múltú. A szentesi Kiss Bálint református lelkész munkája, a gyermek nevelésének, gondozásának kritikai megfigyelésekkel ellátott leírása egyedülálló.¹ A múlt században és a század elején csak egyéb, más jellegű – pl. gazdasági feljegyzésekben vagy leírásokban – munkákban mellékesen tesznek említést a gyermekről.² A századunk első évtizedeiben született néprajzi munkák a gyermekhez kapcsolódó szokásokat és hiedelmeket vizsgálták: pl. Bellosics Bálint, Wlislóckyné Dörfler Fanni, Nyáry Albert leírásai.³ A monografikus feldolgozások is megemlítették a gyermeket – (gondolok itt elsősorban Jankó János munkáira) – de külön fejezetet általában nem szenteltek neki. A Balaton-melléki lakosság néprajza c. monográfiájában még Jankó János sem. Csak a reformátusoknál tért hódító egykezéssel kapcsolatban írt néhány sort a gyermekről, főleg a gyermekáldásról alkotott falusi közvéleményre helyezve a hangsúlyt.⁴ Mindezek mellett gyakori a gyermekekhez és nevelésükhöz fűződő szokások leírása, adalékok közlése az Ethnographia különböző évfolyamaiban.

Az 1930-as évek döntő változást hoztak a kutatásban. Elsősorban Gönczi Ferenc összefoglaló munkáját kell kiemelni, aki 1923-tól gyűjtötte – a faluval, a gyermekközösséggel állandóan kapcsolatban lévén – a gyermekvárástól kezdve a gyermek ifjúvá serdüléséig az életére vonatkozó adatokat, amelyeket az 1937-ben megjelent Somogyi gyermek c. munkájában összegzett.⁵ Somogy megye községeinek gyermeknevelési módját, a gyermekkorhoz fűződő szokásokat mutatja be társadalomnéprajzi szempontok alapján. Az ekkor, elsősorban a Dunántúl református magyarjai körében egyre jobban divattá vált egyke fokozottabban fordította a figyelmet a parasztársadalom és a falusi gyermekek élete, a gyermekeknek a családban és a falusi közösségben elfoglalt helye felé. Ez sürgette Gönczi könyvének megjelenését is: „Ennek a műnek könyv alakban való kiadása nagy nyeresége volna a hazai néprajzi szakirodalomnak, különösen ma, amikor az egyke súlyos kérdései a magyar társadalom és kormányzóköri figyelmét is annyira lekötik.”⁶ „Szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot munkájának az a része, amely a somogyi népnek a bő gyer-

mekáldás elleni felfogásával és az egykével foglalkozik.”⁷

Az 1930-as, 40-es években a Magyar Táj- és Népkutató Intézet munkatársai szociológiai és társadalomnéprajzi kutatást végeztek az egykés vidékeken. Ennek egyik eredményeként született meg a Máty Zoltán által szerkesztett „Tanulmányok egy sárközi falu (Sárpilis) társadalmáról.”⁸ c. munka, amelyben külön említést érdemelnek Kovács Erzsébet, Kovács Ágnes és Kresz Mária gyermekneveléssel és a gyermek társadalmi szerepével foglalkozó tanulmányai.

A parasztcsaládot, ezen belül a gyermeket szociológiai szempontok szerint közelítette meg Erdei Ferenc.⁹

Jelentősek Luby Margitnak is a parasztgyermekre vonatkozó kutatásai, amelyeket a parasztélet rendjével foglalkozó monográfiájában összegzett. Külön érdeme a keresztszülőknek a gyermek nevelésében betöltött szerepének ismertetése, valamint a gyermekek ruházatának bemutatása.¹⁰

A néprajzi kutatás és feldolgozás történetében eddig egyedülálló és úttörő jelentőségű munka Kresz Máriaé a kalotaszegi Nyárszó gyermekeinek életét, a gyermekek gondozását, családbeli helyzetét és a hagyományokba való belenevelődését vizsgáló munkája.¹¹ Nagy mulasztása tudományunknak, hogy e munka még teljes egészében nem látott napvilágot. Hasonló szempontú kutatásokat végzett Kresz Mária a szilágysági Bogdándon is.

A gyermekek életének kutatásáról vázolt áttekintésnél nem hagyhatjuk figyelmen kívül a falusi gyermekek játékait vizsgáló munkákat. Az eddigiekhez hasonlóan csupán néhány jelentős feldolgozást szeretnék csak kiemelni, amelyek új szempontokkal gazdagították a kutatást.

Nagyszerű tudománytörténeti áttekintést írt a magyar gyermekjáték-kutatásról Kresz Mária.¹² Munkája értékelő összegezés, ugyanakkor kijelöli a további kutatás útját, megadva a funkcionális és társadalomnéprajzi szempontokat.

Tanulmánya nyomán az alábbiakban néhány jelentős, új szempontú gyermekjátékokkal foglalkozó feldolgozást emelek ki.

A falusi gyermekek játékait leíró-csoportosító munkáknak korai, múlt századi előzményei vannak. Ez idő tájt rendkívül nagy érdeklődéssel fordultak a

kutatók a gyermekjátékok, a játékszövegek felé. A kutatást egy népköltési, mitológiai és korabeli pedagógiai-lélektani érdeklődés inspirálta.¹³ A korszak legkiemelkedőbb, játékdallamokat is közlő monografikus gyermekjáték-feldolgozás Kiss Áron nevéhez fűződik.¹⁴ Társadalmi szempontú gyermekjáték-ismertetést elsőként Kovács János adott 1901-ben.¹⁵ A századforduló után a gyermekjátékok gyűjtése szünetelt, majd századunk első negyedében az addig figyelemmel nem kísért gyermekjátékszerekről is tanulmányokat kezdtek közölni. Több kisebb-nagyobb leírás után az 1930-as években fordult erőteljesebben a figyelem a falusi gyermekek játékaik felé is, hasonlóan a falusi gyermekélet más területeihez. A Magyarország Néprajzában több fejezetben is foglalkoztak paraszti gyermekjátékokkal a szerzők, a Játék c. fejezetben a játékszerekre helyezve a hangsúlyt.¹⁶ A játszó gyermek leírása, a játékeszközök, játékkalkalmak, a különféle játékok csoportosítása, rendszerezése Lajos Árpád nevéhez fűződik.¹⁷ A gyermek kreativitási készségével, játékkészítő tevékenységével József Dezső foglalkozott a Nyikó-menti gyermekjátékokról írott tanulmányában.¹⁸ A gyermektársadalom és bizonyos korcsoportok meghatározott jellegű játékkal való kapcsolatára hívta fel a figyelmet Herkely Károly.¹⁹ Kresz Mária a játszó közösségek és a játék kapcsolatát vizsgálta.²⁰ De a gyermektársadalom és a játék összefüggését vizsgálta Fél Edit is.²¹ Kresz Mária hívta fel a kutatók figyelmét szerinte egy táj gyermekjátékainak legteljesebb monográfiájára, Bakos József funkcionális és történeti szempontú mátyusföldi összehasonlító vizsgálatára.²²

A parasztyermekek életének vizsgálata a nagy nekilendülés után egy ideig ismét háttérbe került, bár a társadalomnéprajzi munkák külön fejezetet szenteltek neki: pl. Morvay Judit a mátraalji palócokkal²³ vagy Fél Edit a martosi és a tiszai néprajzi társadalommal²⁴ foglalkozó munkájában. De nem hagyta figyelmen kívül Hofer Tamás sem a gyermeket a gymiesiek munkaszervezetét vizsgálva.²⁵

Mindmáig rendkívül jelentős és utolérhetetlen Kiss Lajosnak a szegény emberrel, szegény asszonnyal és velük együtt a gyermekkel kapcsolatos kutatása.

Az 1960-as évektől megsaporodtak a falusi gyermekekkel foglalkozó tanulmányok. Most csak néhány nagyobb jelentőségű munkát emelek ki: Kapros Márta kutatásait a Nógrád megyei palóc falvakban, ahol a gyermekvadás, a szülés és a gyermekkor szokásait vizsgálja.²⁶ Nagy jelentőségűek Gazda Klára Eszternek végzett társadalomnéprajzi kutatásai, amelyekből a gyermekek munkára nevelésével foglalkozó tanulmánya megjelent,²⁷ s a közeljövőben várható az eszterneki gyermek életét, a társadalomban elfoglalt helyzetét összefoglaló monográfiájának megjelenése, amelynek alapjául a Kresz Mária által kidolgozott szempontok szolgáltak.

A Nemzetközi Gyermekév ismét ráirányította a néprajzosok figyelmét is a múlt századi és századunk

első fele falusi gyermekeinek életére. Szerte az országban több kiállítás nyílt meg, amely valamilyen formában az említett időszak parasztyermekeivel foglalkozik: Vác, Vak Bottyán Múzeum, Budapest, Néprajzi Múzeum, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, Veszprém, Bakonyi Múzeum.²⁸

Györgyi Erzsébet megjelent katalógustanulmánya után a közeljövőben egy tudománytörténeti áttekintést és egy társadalomnéprajzi összefoglalást szándékozik írni a XVIII. sz.-tól a XX. sz. első felének időszakában élt falusi gyermekek életéről. A fiatalabb szakemberek közül Petánovits Katalin a summásgyermekekkel, Tátray Zsuzsanna a gyermekköltéssel, Fügedy Márta a matyó leánykakkal, Haider Edit a gyermekjátékokkal foglalkozik. Ujszerű ma Kunt Ernőnek a gyermekjátékokat és játékkalkalmakat társadalomnéprajzi szempontból megközelítő vizsgálata.

Tulajdonképpen a Nemzetközi Gyermekév fordította a Veszprémi Bakonyi Múzeum munkatársainak (Fodor Zsuzsa történésznek és Laczkovits Emőke néprajzosnak) is a figyelmét a falusi gyermekek életének társadalomnéprajzi vizsgálata felé. Az 1978-ban megkezdett kutatómunka megyénkben szinte előzmény nélkül való. E megyéből mindössze Petánovits Katalinnak van egy megjelenés előtt álló, a summásgyerekekkel foglalkozó tanulmánya, valamint Vajkai Aurélnak a csereszegtomaji fiúk munkára nevelésével foglalkozó munkája, amely ugyancsak nem jelent még meg. A gyermekek életére – főleg a viseletükre – vonatkozó adatokat találunk Petánovits Katalinnak a sármelléki női viseletet bemutató tanulmányában.²⁹ Ezekon kívül önkéntes gyűjtők munkáiból ismert néhány adat: Szabó Jenőné gyűjtéséből a mindszentkáljai gyermekek élete és a padragi gyermekjátékok,³⁰ Süle Sándor gyűjtéséből a kertai gyermekek élete, Illésfalvi Antal illusztrált kéziratából a nemesvámosi gyermekek játékaik.³¹ Süle Sándornak két jelentős munkája, a kertai gyermekjátékok monografikus feldolgozása és a kertai gyermekek munkára nevelése sajnos még kéziratban levő.³² Áttekintő, összefoglaló képet a múlt század második és századunk első felétől a Veszprém megye földrajzi tájain élő parasztyermekek életéről, társadalmi szerepéről a Bakonyi Múzeum kiállításával egyidejűleg megjelent katalógustanulmány ad csak.³³ A kiállítás előmunkálatai, a kutatás, az anyaggyűjtés és maga a kiállítás megindított egy életkori csoportokat vizsgáló társadalomnéprajzi sorozatot. Ugyanakkor lehetővé vált a falusi gyermek életének az egész megyére kiterjedő, több szakember munkájára épülő teljes feltárásának megkezdése. Ehhez a munkához szolgált adalékokat ez a tanulmány is, amely a falusi gyermek életének két fő színterét vizsgálja: a családot és a gyermekközösséget, a gyermeknek a családban valamint a falusi ill. a gyermekközösségben betöltött szerepét, helyét. Hangsúlyoznom kell, hogy csak adalékokat ad a tanulmány a parasztyermekek életéhez, hisz a teljes

feltáráshoz az eddiginél több idő és megfigyelés szükséges.

Veszprém megye falusi társadalmát vizsgálta korszakunkban a kismesek, módos gazdák, közepes és kis földbirtokkal rendelkező parasztok, valamint a nincstelen zsellérek, cselédek és napszámosok rétegére tagolódtak. 1920-ban a megye 232 554 lakosából 71 609 földműves volt. Ebből birtokos, részes földműves, bérlő 19 971, gazdasági cseléd 9686, napszámos pedig 20 836. 1930-ban az összlakosság 243 700 volt. Ebből 65 690 a földműves. Közülük 22 145 birtokos, 990 bérlő, 122 részes földműves, 8900 gazdasági cseléd és 15 005 napszámos volt. A birtokosok legnagyobb %-ban 5–10 ill. 1–5 kat holddal rendelkeztek. (27,08% és 30,42%.) A paraszti társadalom nem volt egységes anyanyelvű és vallását tekintve sem. Három felekezetet: a római katolikust, a reformátust és az ágostai evangélikust, de három nemzetiséget is találunk: a magyart, a németet és a szlovákot. A megye összlakosságából 1920-ban 204 839 a magyar, 26 239 a német és 730 volt a szlovák lélek. Római katolikus 156 557, református 43 474, evangélikus 24 463 volt. 1930-ban 220 654 magyar, 22 022 német, 512 szlovák; 167 036 római katolikus, 44 689 református és 25 340 evangélikus lakost számláltak.³⁴

A múlt század végének és századunk első felének falusi gyermekéletét meggyénkben is a magyar nyelvterület egészéhez hasonlóan a paraszti társadalom lehetőségei, szokásai és törvényei, még élő, XVIII–XIX. századi hagyományai határozták meg. A társadalmi, vallási és anyanyelvi megoszlás különböző életformákat és lehetőségeket eredményezett a családok számára, amely megmutatkozott gyermeknevelésükben is.

I. Csecsemő- és kisgyermekkor

Vizsgálta korszakunkban Veszprém megye születési és halálozási statisztikájával az országos adatokhoz viszonyítva középszinten helyezkedett el. A megye községei általában kismérsékűek, a népességnövekedés szerény és változó ütemű volt. A XVIII. század végétől a XIX. század közepéig növekedett a népesség, a XIX. sz. végéig stagnált, majd csökkent. Ez a népességcsökkenés jellemző a XX. század első harmadára is.³⁵ Általában elmondható, hogy Veszprém megye népmozgalmát magas születési, de magas halálozási arányszám jellemezte.³⁶ Korszakunkban a halálozások 50–60%-át az öt, ill. hét éven aluli gyermekhalandóság tette ki. A rendelkezésünkre álló, helyenként hiányos statisztikai adatok alapján 1866–1872 között 43 515 gyermek született, 52%-uk még az 5. életév betöltése előtt meghalt.³⁷ 1890–1900-ig a megszületett 42 495 gyermekből öt éves kora előtt 18 537 hunyt el.³⁸ 1903–1913 között a 77 149 megszületett gyermekből 22 418 nem érte meg a hetedik életévét.³⁹ 1919–1932 közötti években 95 916 gyermek született, közülük 21 027 halt meg 7. éve

előtt.⁴⁰ Az adatokat kellő kritikával fogadva is, bizonyos előrelépés tapasztalható a születések, ill. az életben maradtak javára. Különböző, később sorra veendő okok következtében csökkent ugyan a halva születések száma és a gyermekhalandóság, azonban csökkent a természetes szaporulat is. Amíg 1903–1913 között 17 363 házasságot kötöttek⁴¹ és átlag négy gyermek született egy házasságból, addig 1919–1932 között a megkötött 32 228 házasságból⁴² már alig született családonként átlag három gyermek. A múlt század első felében az átlagos 8–10-ről 4–6-ra, majd korszakunk végére 2–3-ra csökkent a családonkénti átlagos gyermeklétszám. (Amíg a katolikusoknál századunk első negyedében sem volt ritka a 4–7 gyermek, addig a reformátusoknál már csak 1–3 gyermek született családonként.) Az 1920–30-as években egykés vidékeként feltüntetett tolnai, somogyi, baranyai református falvakhoz viszonyítva meggyénkben még kedvező volt a helyzet, bár a születéskorlátozás a századforduló után itt is jelentkezett. A gyermektelen házaspárok száma alacsony volt. Azonban addig, amíg az egygyermekes családok létszáma kettőezer fölött volt, a két–három gyermekeseké az ezerötszázát közelítette meg, a négygyermekeseké alig haladta meg az ezret, az ötgyermekes családok száma ezer alatt volt, a hat–nyolc gyermekeseké pedig az ötszázát sem érte el.⁴³ Az 1920–30-as években a születésszabályozás nagyobb méreteket öltött, elsősorban a módos, többnyire református falusi lakosság körében. Megjelenésének és térhódításának gazdasági indítékai voltak: megakadályozni ezzel a módszerrel a nagyobb birtok aprózódását, a kis határban pedig ily módon próbálták a szűkös megélhetést biztosítani.⁴⁴

A nagyobb életigényt, amellyel az anyagi eszközök nem állottak arányban, így próbálták kielégíteni.⁴⁵ Már 1902-ben Jankó János döbbenet tapasztalta a Balaton északi oldalán a református községekben a születéskorlátozás terjedését, melynek módjai közül a legdurvább változatokat is feljegyezte: pl. az anya hasát kenderszállal szorosan és vastagra körbetekerték, ezt megvizesítették és a befelé irányuló nyomás megelőzte a magzatot.⁴⁶ A születésszabályozásnak leggyakrabban egyetlen módját, a magzatelhajtást alkalmazták. (Katolikus községekben és a szegényebb német családoknál ritkán fordult elő.) A magzattól szabadulni kívánó asszony a bábától vagy az ún. tudós öregasszonytól kért segítséget. De gyakori volt a saját maguk által elkövetett mesterkedés is. Az alkalmazott módszerekre kevés az adatunk. Az elmondottakból annyi kiderült, hogy többféleképpen próbáltak megszabadulni a nem kívánt gyermekáldástól: saját maguk kihegyezett botot, tűt, fakanalat, lúdtollat vagy cirokszálalt szúrtak a méhbe. Ez a durva beavatkozás gyakran végződött az anya halálával. Volt úgy, hogy meggyomorodott a fiatalasszony az ilyen mesterkedésbe. A magzatelhajtás másik módja a növényi főzetek használata volt, ami ugyancsak veszélyes, s többször halállal végződött. A főzet receptjét egymástól vagy a

1. ábra. Család Örvényesről 1894. Jankó J. felv. Néprajzi Múzeum. F 135.
Abb. 1. Eine Familie von Örvényes 1894. Photo: J. Jankó. Ethnogr. Museum F 135.

javasasszonytól kapták. Általában a leander levelének a főzetét vagy, a szárított virágjából készült teát itták: 3 piros virágot 3 dl vízbe tettek. Korai terhességet pálinkába áztatott ibolyavirággal (50–100 szálat 1 dl pálinkában napokig hagytak állni) is megszakították. Az erős vérzést a pásztortáska (*capsula bursa pastoris*) főzetével csillapították. Majdnem ártalmatlan és többnyire eredménytelen volt a terhes nő ugrálása, a nehéz teher emelése vagy a hideg vízben való fürdése. Azonban sok asszony a biztos eredmény érdekében a bábához fordult, akik között mindig akadt olyan, aki vállalkozott a terhesség megszakítására. Ennek híre ment a megyében, s messziről is eljártak hozzá a várandós anyák. Két ilyen bábáról tettek említést: az egyik jódinjekciót, a másik egy kis műszert használt. Nem egy esetben halt meg így az anya. A hivatásos bábák mellett cédulás bábák és javasasszonyok is foglalkoztak „gyermekvesztéssel”, ahogy Szentgálon mondták: „angyalcsinálással”. Durva és primitív módszereikben többnyire bíztak a gyermektől rettegő asszonyok még annak tudatában is, hogy az életüket kockáztatják. Tulajdonképpen a megesezt lány és a harmadik gyermeket nem vállaló anya mindent megpróbált, hogy magzatától megszabaduljon. A terhesség megelőzését alig ismerték. Általánosan elterjedt az a felfogás, hogy amíg szoptatnak, nem eshetnek teherbe, ezért akadt

olyan, aki 1–2 évig is szoptatott. Mások szerint a férj ügyességére számíthattak, akkor nem kerültek szorongatott helyzetbe. Az egyik nyugalmazott szülésznő szerint a jobb módúak az 1930–40-es években preventív módszerként használták a pesszáriumot, az ecetes szivacsot, a rongydarabkát. A többség véleménye az volt, hogy „ha tüzes vót az asszony, akkor elég vót, ha az ura a tarisznyáját az ágyra tette, már vót egy gyerek.”

Bármennyire nem kívántak 2–3 után több gyermeket, ha megvót, általában szeretettel vették körül, örömmel gondozták, még akkor is, ha 6–7. vagy 9–11. gyermekként született. Az újszülött szándékos kiéheztetésére vonatkozóan nem találtam adatokat.

A vizsgált korszakban megyénkben a házassulandók életkora a nőknél 20–23, a férfiaknál 25–28 év volt. (20 éven alul csak akkor ment férjhez a lány, ha muszáj volt.) A legtöbb családban egy év múlva megszületett az első gyermek, akit többnyire két év múlva követett a második, majd 1–2 esztendő után az újabb. Két gyermek között 1–3 év volt a korkülönbség, de előfordult szegény, sokgyermekes katolikus családban, hogy januárban eltemették a kisgyermeket, decemberben már volt helyette másik: „az én keresztanyámná’ az egyiket keresztütük, a másikat temették. 21 gyereket hozott világra”.

A terhesség

A fiatalasszonyok többsége várandós voltát először az urával közölte, bár akadt olyan, aki az édesanyjával. Az anyósa előtt majd’ mindenki elhallgatta, főleg, ha az nem volt gyermekszerető. Ilyen esetben a menyecske félve várta már a 2. vagy 3. gyermekét, mert anyósa veszekedett vele miatta. Bár eddigi adataink szerint szemben más, dunántúli egykézű vidékekkel, az újabb gyermekét váró anya nem vált a falu közmegvetésének tárgyává.⁴⁷ Egy esetben említették, hogy Padragon egy sokgyermekes anyától megkérdezte egy idős asszony: „Na, Mári, megint apró csontokat hordasz?” A gyermekét váró menyecskét viselősnek nevezték. A viselős állapottal nem kérkedtek. Amíg nem látszott, eltitkolták. Később, aki tehetett, bővebb ruhát vett fel, amire előruhát, főleg „mellyes előruhát” (mellrésszel ellátott kötény) kötöttek. A városi asszonyok pl. annyira szégyelltek terhességüket, hogy szoknyájuk alját is felkötötték a hasukra, erre pedig a kötényt. Akkor is letagadták állapotukat, amikor már látszott rajtuk. Pedig általánosan elterjedt hiedelem a Dunántúl más részeihez hasonlóan vidékünkön is, hogy a terhességét letagadó anyának nehezen tanul meg beszélni a gyermeke. A viselős asszony nem kötötte el szoroson a hasát, csak az, aki ilyen állapotban ment férjhez és nem akarta, hogy kitudódjon.

A várandós anyát nem kímélték. A szegényebbje mezítláb járt. A templomban csak akkor ülhetett le, ha akadt üres hely. Ugyanúgy dolgozott a szülés nap-

2. ábra. Család Városlődről 1910.
Abb. 2. Eine Familie von Városlőd 1910.

jáig, mint máskor. Arra azonban vigyáztak, hogy eleget egyen-igyon, mert „kettő helyett teszi”. Ügyeltek, nehogy megkívánjon valamit és ne kapja meg, mert akkor anyajegy formájában meglátszik majd gyermekén. De veszedelmes volt az ijedtség is, főleg ha közben megérintette valamelyik testrészét, mert akkor az ijedtséget okozó anyajegy formájában jelentkezett a gyermek ugyanazon testrészén. Ez tulajdonképpen a hasonszenvi mágiának egyik általánosan elterjedt változata. Szentgálon, ha a terhes nő megijedt valamitől, akkor a hasára kötött „előruha” kötőjét megfogta és háromszor végighúzta rajta a kezét, ezzel lehúzta gyermeke testéről az anyajegyét. Padragon a megszületett gyermek anyajegyét a másával (placenta) bekenették, azt tartva, hogy ettől „lemegy” a gyermekről. Óvakodtak a rácsodálkozástól, nehogy a megsodáltra hasonlítson majd a gyermek. Ezért inkább nem engedték olyan helyre a gyermeket váró anyát, ahol valamilyen rendkívüli, különleges látványban lett volna része. De arra is ügyeltek, nehogy az anyát megcsodálják, mert beteg lett a szemmelveréstől. Ilyen esetben szenesvizet készítettek, ezzel mosták meg és itattak belőle. Az esetek többségében ez használt.

A gyermek nemének befolyásolására kevés adatot találtam. Azt tartották, hogy ha fiúra gondol az anya vagy sok tojást eszik, akkor fiút fog szülni. A második gyermeknél a kívánt nemet már szülés után biztosítani akarták. Amikor a gyermek után a méhlepény is megszületett, akkor, ha az újszülött fiú volt, a menyecske anyja vagy anyósa, esetleg a bába vitte ki és ásta el a placentát, hogy a következő lány legyen. Ha lány volt az újszülött, akkor a férj vagy az após ásta el, hogy a következő gyermek fiú legyen. A magyar nyelvterület egészéhez hasonlóan itt is minden család fiút szeretett volna, a fiúnak jobban örültek, értékebbnek tartották, büszkébbek voltak rá. Sok apa mérges is volt, ha lánya született: „ha nem fiú lesz, rá se nézek” – mondták. Akadt olyan nagygazda, aki nem tette tisztába a lányát, kisebesedett a teste – úgy haragudott rá. Főleg akkor okozott szomorúságot a lány születése; ha első gyermek volt: „jaj, annyira lógott az orra ennek az embernek, hogy kirojtosodott

vóna a bakanca, ha hozzáér.” A „gyerek” elnevezés is csak a fiút illette meg, a lányt nem.

A szülés

A foggai született gyermekből, ha anyja fel tudta nevelni – s nem halt meg kiskorában – igen éles eszű, nagy tudású felnőtt vált. Egyes asszonyok a szülés várható időpontja előtt két héttel minden este meleg sós vízben fürödtek meg, hogy csontjaik táguljanak. Az esetek többségében a szülést a bába vezette le. Az egészségügyi személyzetet vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a múlt század végén a bábáknak volt a legnagyobb a létszámuk. Az egészségügyi személyzettel való ellátottság terén is az országos adatokhoz viszonyítva középtájon helyezkedik el megyénk. 1872-ben az egész megyében 45 okleveles bába működött⁴⁸, de léteztek a szakképzetlen ún. cédulás bábák is, bár a statisztikai adatok hallgatnak róluk. Azonban a századfordulóról származó kimutatásokból kiderül, hogy a szülések 50%-át ők vezették le: pl. 8312 szülésnél 3696 esetben okleveles bába, 4016 esetben pedig szakképzetlen bába segédkezett. 83 esetben minden segítség nélkül hozta világra az anya gyermekét. (Nem csoda, hogy ilyen esetben a higiénia hiánya és a szakszerűtlen beavatkozás az anya vagy a gyermek halálát okozta.) 91 alkalommal vezette le orvos a szülést, ami elenyésző volt a parasztság körében.⁴⁹ Korszakunk végén a szakképzett bábák létszáma megnőtt. A nagyobb, főleg a módosabb helyeken a nehéz szülésnél a szülésznő hívott orvost az anyához. Olyan helyen, ahol nem volt bába, vagy messze lakott, ott ügyes kezű asszonyok, tudós öregasszonyok segítettek a szülőanyának. (Pl. a Szentgál-környéki tanyákon több gyermeket is világra segítő asszonyok, vagy Városlődön az öreg, ügyes kezű Pálovics Rozi . . .)

A szülés ugyanott történt, ahol laktak. A család

3. ábra. Sokgyermekes gazdacsalád Veszprém vidékéről 1921.
Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum F 29 269
Abb. 3. Eine Bauernfamilie mit vielen Kindern in der Umgebung von Veszprém 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski,
Ethn. M. F 29 269

tagjai ez időre kimentek a szobából. Egy esetben említették csak, hogy a menyecske apósa a szülés idejére is a szobában maradt: „Az apósom, a vín kórság nem ment ki amikor bajjom (szülés) vót. Ott feküdt a másik ágyban. Sem a bába, sem én nem mertünk az öregnek szólni, hogy menjen ki.” A bába, felkészültségétől függően, szülés előtt lemosta az anyát, tiszta inget vetetett fel vele, az ágyba pedig tiszta ágyneműt készített. Akadt olyan asszony, aki mindezt maga is megtette. Helyenként a szülőágyat, amely a gyermekágyas helye is volt, az édesanya vagy az anyós készítette el. Az általános szokás az volt, hogy szülés előtt sem tiszta inget, sem tiszta ágyneműt nem vettek, használt, rossz rongyokba feküdtek. Szülés után húzták csak fel a tisztát. A Balaton-melléki falvakban még századunk elején is megvolt a földön szülés, amely megegyezik a Gönczi által leírtakkal.⁵⁰ Még az 1930-as években is akadt olyan asszony Balatonfüreden, aki le akart szállni az ágyról a földre szülni. Egyes falukban nehéz szülésnél a bába a férjet is behívta.⁵¹

Az öregek segíteni akartak a vajúdónak. Legáltalánosabb volt, hogy pálinkával itatták, de előfordult, hogy a hasára tett meleg marhatrágyával akarták csökkenteni a fájdalmait. Az egyik nyugalmazott szülésznő visszaemlékezése szerint „... ivott a bába, ivott az anya, aztán alig vették észre, hogy meglett a gyerek. Ott volt a pálinkásüveg a vajúdó feje alatt...”

Az újszülöttet a bába becsavarta egy ruhába és el látta az anyát. Azután megfürdette a kisbabát kis, cigányoktól vásárolt fateknőben. Szentgálon a fürdőstőteknőt a pásztorok készítették őrzés közben. Ősszel aztán, ahol tudták, hogy gyermeket várnak, ott eladták.⁵² A gyermek első fürdővizébe tejet, tojást vagy bort tettek, hogy szép legyen a bőre. Másutt az apa pénzt dobott a fürdővizébe, ami a bábát illette.

A levágott köldökzsinórt eltették, majd amikor a gyermek iskolás lett, elövelték. Ha ki tudta bontani, akkor lány esetében azt jelentette, hogy varró lesz, fiú esetében pedig jó kézi munkás (fűrő-faragó). Fürdetés után a csecsemő köldökét befáslizták, ingecskét és főkötőt kapott, majd kezét, lábát leszorítva négyzet alakú pólyába kötötték és először az apja kezébe adták. Aki tehette arra törekedett, hogy az újszülöttet kimosatlan, új ruhába öltöztesse.⁵³ A bepólyált csecsemő helye a keresztelőig az anyja mellett volt az ágyban, nehogy az ilyenkor a gyermekágyas és az újszülött körül ólálkodó ártó hatalmak megrontsák. Az anya jelenléte védelmet nyújtott, amit különféle preventív tevékenységgel is fokoztak. A pólyába rózsafüzért (olvasó) fűztek, ami a gyermeket, az ágy fejére tett rózsafüzér pedig az anyát óvta. Távol tartotta a gonoszt a fordítva feladott kising, a gyermek kezére kötött piros szalag vagy a felfűzött gyöngy. Ilyenkor a gyermek helyett erre figyelt a rossz szellem. A keresztelőig minden este lefekvés előtt megszentelték az ágyat. A szentelésre Padragon három búza- vagy rozskalászt fogtak össze, szentelt vízbe

4. ábra. Család Veszprém vidékéről 1921. Györffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum F 29 999

Abb. 4. Eine Familie in der Umgebung von Veszprém 1921. Aufnahme von Györffy–Viski. Ethn. Museum F 29 999

mártották és behintették vele az ágyat. Az ajtót szentelt vízzel, sarkait fokhagymával kenték be. Hatásosnak bizonyult az is, ha az ajtót gatyamadzaggal kötötték be. Szülés után befűggyönyték az ablakokat, nehogy bemenjen a rossz. Hatásos volt ellene az is, ha keresztelőig a gyermekágyas anya feje alá férjének valamilyen ruhadarabját tették. Minden óvó intézkedés ellenére is előfordult, hogy a rossz szellemek elcserélték az újszülöttet. Ez volt a váltott gyermek: az arca szőrös, a feje vagy a törzse kicsi, keze-lába esetlen. (Feltehetőleg szellemi és testi fogyatékos gyermekről van szó.) Az anya úgy próbálta visszaszerelni csecsemőjét ilyen esetben, hogy a váltott gyermeket gondosan szoptatta, majd amint más vidékeken is, mikor kenyeret sütöttek, a sütőlapára tette, a kemence felé tolta – „én téged bedoblak” – mondta háromszor. Akkor visszakapta gyermekét. Mindezek megelőzésére, a gonosz ártalmatlanná tételére leghatásosabb volt a korán megtartott keresztelő.

A keresztelő

A katolikusok már 2–3 nap után megkereszteltették a csecsemőt, de ha a bába gyengének találta, még

hamarább. Bármilyen hideg volt, a keresztlőt nem halasztották el. Pl. Dörgicsén az 1920-as években nem volt állandó plébános. 6 hetenként jött egy másik faluból. Ez időben az újszülöttet 3–4 nap után Balatoncsicsóra vitték át megkeresztelni. Fontos volt a korai keresztlő a gonosszal szembeni védelemnyújtás mellett azért is, nehogy váratlanul és így keresztlehetlenül, pogányként haljon meg a gyermek. A római katolikusok hite szerint a keresztlehetlenül elhalt gyermek el nem kárhozik, de nem jut Isten színe elé.⁵⁴ A keresztlehetlenül elhalt református gyermek kereszténytől született keresztény magzat.⁵⁵

A református családok szülés után 1–3 hétre tartották meg a keresztlőt. Az 1930-as évek végén nem volt ritka a szülés után négy hétre tartott keresztlő sem. Természetesen, ha gyengének bizonyult a gyermek, már néhány nap után keresztlő alá tartották.

Keresztlőre új, fehér ruhába öltöztették a csecsemőt, a pólyára is fehér, esetenként hímzett huzatot húzva. Fejére befűzött szalaggal díszített fejkötőt tettek (a lányoknak piros vagy rózsaszín, a fiúknak kék szalaggal díszített). Városlődön a templomba menet az anya ünnepi kasmírkendőjét terítették az újszülött-

6. ábra. Nagy Sándor családja Bakonybélből. 1924. Bakonyi Múzeum Veszprém
Abb. 6. Die Familie von Sándor Nagy in Bakonybél 1924. Bakonyi Museum Veszprém

5. ábra. Anya fiaival Kemeneshőgyész 1920 körül. Bakonyi Múzeum Veszprém
Abb. 5. Die Mutter mit ihrem Sohn, Kemeneshőgyész um 1920. Bakonyi Museum Veszprém

re. Másutt külön erre a célra készített keresztlőtakarót használtak.

Templomba menet a keresztanya vitte a gyermeket, mellette ment a bába. Ugyanígy vitték haza is. Keresztlő alá a legidősebb keresztanya tartotta. A múlt században és századunk elején a keresztapa nem ment el a keresztlőre. Az 1920-as évektől annyi változás történt, hogy a keresztapa(ák) részt vett a templomi szertartáson is. Az anya azonban gyermeke keresztlőjének egyházi szertartásán nem volt jelen. A katolikusok a már megkeresztelt csecsemőt a következőkkel vitték be a házba: „Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk” – ami általános a magyar nyelvterületen. A protestánsok pedig: „Na, Isten nevében meghoztuk a kis N-t.” mondással tették le a gyermeket. Szentgálon a templomból hazamenve a keresztapa, a bába és néhány férfi először az állatokhoz, az istállóba vitte a csecsemőt, ha fiú volt, hogy jó gazdálkodó legyen. Padragon bundába csavarták a megkeresztelt gyermeket, hogy göndör haja legyen. Több helyen pedig az asztal alá dugták, hogy ne legyen csavargó (kujtorgó). Kemenesszentpéteren keresztlő után az asztal tetejére fektették a kicsit, hogy „kezes-lábas”, világravaló legyen.

A gyermekek nevét a rokonságban használatos nevek közül válogatták. Az első fiú az apja nevét, a második az apai nagyapját kapta. Luby Margit megállapítása megyénkire is érvényes: „... a család fennmaradása a fontos firól-fira, nem az egyes ember.” Így „megfejték” az újszülöttet az apa, a nagyapa vagy nagybátyja nevével.⁵⁶ A lányokat az anyai nagyanjuk, egy közeli nőrokonuk vagy az anyjuk nevére keresztelték. A meghalt gyermek nevét ritkán adták a következő újszülöttnak azt tartva, hogy akkor ő is meghal.

A keresztszülők

A keresztszülőket és a többi vendéget a bába hívta meg a keresztelőre. Keresztszülőnek olyat hívtak, aki biztosan elfogadta a komaságot.

A katolikusoknál és a szegény családoknál csak egy, ritkábban két pár keresztszülőt hívtak. Utóbbi esetben a második már a „lógó koma” volt.⁵⁷ Ezzel szemben a protestánsok 3–4, sőt 10–12 pár keresztszülőt is hívtak egy gyermekhez. Az volt a szokás, hogy a katolikusok ugyanazt hívták minden gyermekhez keresztszülőnek, hacsak meg nem halt időközben, vagy a családdal össze nem vezett. A protestánsok viszont minden gyermekhez új keresztszülőt kértek fel.

A keresztszülők elsősorban a szülők gyermek- és ifjúkori jóbarátai, másodsorban pedig a rokonok közül kerültek ki. Bálint Sándor szerint a komaság valamikor szentségi kapcsolatot jelentett. Komák között megszűnt a tegeződés. Még akkor is magázták egymást, ha együtt gyerekeskedtek. Ez volt a tisztelet jele azzal szemben, aki az újszülött gyermeket megváltotta a pogányságból, azaz megváltotta a gyermek lelkét,⁵⁸ ígéretet tett a nevében, hogy ellenáll a sátán incselkedéseinek.

Korszakunkban a paraszti társadalomban keresztszülőnek lenni rendkívül megtisztelő és felelősségteljes szerep volt. A keresztszülő szülői feladatokat vállalt magára. A gyermekek nevelésében a keresztszülők a szülők egyenrangú partnerei voltak. Az ő feladatuk is volt a gyermek becsületes keresztény emberré formálása. A gyermek tisztelettel és engedelmisséggel tartozott keresztszüleinek. A keresztszülők keresztgyermekük életének egy-egy jelentősebb állomása előtt mellette álltak, igyekeztek felkészíteni és a segítségére lenni: pl. amikor a gyermek iskolába ment, akkor az első tanítási nap előtt Szentgálon a keresztanya elment vele a templomba, megkerülték az oltárt és imádkoztak, hogy jól induljon életének új szakasza. Ezután a keresztanya pénzt tett a perselybe. A reformátusoknál is gondoskodott a keresztanya egy jó katolikus ismerősről, aki keresztgyermekét elviszi az oltár megkerülésére. Amikor az ifjúvá serdült gyermek házasodott, keresztszüleitől kapta a legnagyobb ajándékot, sőt, keresztapja lett a násznagy. Amikor a menyecske szült, a legnagyobb paszitát (gyerekágyas-

nak vitt ebéd) a keresztanyjától kapta. Ha már nem élt a keresztanya, akkor ugyanezt gyermekeinek kellett megtenni. Ha kisgyermekkorban – főleg egy éves kora előtt – halt meg a gyermek, akkor keresztanyja vette meg számára a halotti ruhát, a szemfödelet és a bokrétát. Kemenesszentpéteren a keresztanya vitte ki a temetőbe is.

De a keresztszülők figyelemmel kísérték a gyermek vallásos nevelését is. Beszámoltatták őt iskolai munkájáról, otthoni viselkedéséről. Elmentek keresztgyermekük iskolai vizsgájára is. A protestánsoknál konfirmációkor nagy ajándékot adtak a konfirmándusoknak.

Abban az esetben, ha a szülők korán elhaltak, a keresztszülőknél kötelessége volt gondoskodni árván maradt keresztgyermekéről.

A komák egymást komámurának, komámasszonynak szólították. Ha egymás gyermekét kereszteltették, akkor „keresztbomák”, „összekomák” lettek. A gyermek keresztszülőt keresztanyámnak és keresztapámnak, míg a keresztszülő keresztgyermekét keresztlányomnak, keresztfiámnak, hozzámódva a nevüket, szólította. De a szülők keresztszülőt is keresztanyám, keresztapám névvel illette minden gyermek. Ha meghalt a keresztszülő, a keresztgyermek is gyászolta.

A keresztszülők megajándékozták keresztgyermeküket. Születése után a módosabbak kis ruhát, a lányoknak fülbevalót, a szegényebbek egy főkötőt adtak. A módosabb családoknál szokásban volt, hogy a keresztelői lakoma után komapénzt adtak: a lányoknak a pénz mellé adták a fülbevalót, a fiúknak pedig dupla komapénzt. De Szentgálon a komák adták keresztelő után a bábának is a pénzt. Ugyanitt a komapénz majdnem annyi volt, mint egy lakodalomban adott összeg.

A jómódú családok a keresztgyermekük nevenapjára is adtak pénzt. A pásztorok erre az alkalomra általában egy birkát adományoztak a Szentgál környéki tanyákon. A szegényebbeknél a karácsonyi köszöntésért (ami kijárt a keresztszülőnek) almát, diót, süteményt kaptak a keresztgyermek. Húsvétra minden társadalmi rétegnél a keresztanya különböző színű tojásokat ajándékozott keresztgyermekének. A tojások színe (piros, kék, zöld) Krisztus kékre-zöldre veretésének volt a szimbóluma. A tojásajándék az újjászületés jelképeként a valamikori húsvéti keresztelődél kapcsolatos.⁵⁹ Kemenesszentpéteren minden keresztgyermek négy tojást és négy rábaközi perecet kapott. De a búcsúból is hoztak a keresztszülők valami apróságot, leggyakrabban mézeskalácsfigurát. Városlődön az új menyecske az első ünnepi menyecskekendőjét a keresztanyjától kapta.

A keresztelői lakoma (paszita)

A keresztelő után tartott lakoma tulajdonképpen áldomás, a keresztelő utáni tiszteletadás, amikor is

7. ábra. Staub család Városlődről 1927. Bakonyi Múzeum Veszprém N 4349
Abb. 7. Die Familie Staub in Városlőd 1927. Bakonyi Museum Veszprém N 4349

felköszöntötték az anyát és a gyermeket.⁶⁰ Ezt a keresztlői áldomást általánosan paszítának nevezik, kivéve a Kisalfölddel határos községeket, ahol egyszerűen csak lakoma a neve. Azonban a paszita lakoma jelentéseinek ismeretében nem meglepő, hogy ezekben a községekben a gyermekágyas asszonynak vitt ételeket hívják paszítának, ami ugyancsak vendégség, lakoma, ha más jellegű is.⁶¹ Ugyanezt a keresztlői lakomát a városlődiek „Kindseit” névvel illetik.

A paszítába a bába vagy a keresztyanya hívta meg a vendégeket: a komákat, a sógorasszonyokat, sógorokat, szomszédokat, ismerősöket, rokonokat. Városlődön a múlt században férfi nem vett részt a keresztlőn és a lakomán. Az 1920-as évektől azonban már férfiak is mentek paszítába. Általános szokás volt, hogy a keresztlői lakomán a bába is részt vett.

A lakoma költségeit a szülők fedezték. A lakomát közvetlenül a keresztlő után tartották: vagy ebéd vagy vacsora volt. A módos, többnyire a református családok nagy keresztlői lakomát tartottak, olyan volt, mint egy kisebb lakodalom. 50–60 vendég mulatott zeneszó mellett majdnem egész éjjel. Többnyire a

másik szobában dárídóztak, de nagy ritkán előfordult, hogy a gyermekágyassal és a csecsemővel egy helyiségben volt a paszita. A katolikus családoknál és szegényebb helyen csak egy ünnepi ebéd vagy vacsora volt, nagy vendégség nélkül.

Egyetlen eltérő adattal rendelkezünk, mégpedig 1886-ból Balatonhenyéről, amikor is a református lelkész, Raksányi Károly a következőket jegyezte fel: „... Nagy paszítákat is szokás tartani keresztelés után 1–2 vagy 6 hónapra, mely gazdag evés és ivásból áll...” – mindez arra utal, hogy a múlt században volt egy olyan nagyobb lakoma, amit nem tartottak meg közvetlenül a keresztelés után, hanem csak később, amikor az anya is már felépült. Ez feltehetőleg megegyezik a Gönczinél leírt komavendégséggel, amelyet a gyermekágy után, azaz a szülést követően 2–4 hét múlva tartottak.⁶² De mellette megvolt a keresztlőt követő trakta is.⁶³ Amint azt adatok igazolják, a nagy paszita mellett a múlt században megvolt a keresztlő után közvetlenül, szűkebb körben elköltött ebéd is. Vizsgált területünkön századunkban a kettő már egybeolvadt, s az időpont a keresztlő napja lett.

Szentgálon a paszita végeztével minden koma, mielőtt a házat elhagyta volna, pénzt adott a bábának.

A gyermekágy

Az anya szülés után erőnlététől, a meglévő gyermekek számától és a rendelkezésre álló segítségtől függően általában 6–12 napig feküdte a gyermekágyat. Ha nem volt segítsége, előfordult, hogy már 3 nap után felkelt. Akadt azonban olyan jómódú „kényes” menyecske is, aki 2–3 hetet feküdt szülés után. A szülőanya hasát szülés után egy hétig vizes ruhával borították be, hogy ne legyen nagy hasa, „takaroggyon össze”. 2–3 hétig azután még száraz ruhával is leszorították.

A gyermekágyas asszonynak édesanyja, sógornője vagy az anyósa segített. 7–10 napig a bába naponta felkereste, megfürdette a csecsemőt, lemosta az anyát. A képzett, igényes bába igyekezett 10–12 napig ágyban tartani az anyát, mondván: „Azok a szép asszonyok, akik kifekszik a gyermekágyat.” Az ilyen bába ügyelt arra is, hogy az anya gyakran váltson fehérneműt, s a körülményekhez képest megfelelő ellátásban részesüljön. 10 nap után az asszonyok többsége felkelt, egy részük már a mezőre is kiment dolgozni, másik pedig a ház körüli teendőket, a háztartási munkát végezte el. Csak a nagyon jómódúak, de még ők is kevesen, engedhették meg maguknak, hogy hat hétig a gyermekükkel foglalkozzanak, s csak azután kapcsolódjanak be ismét a család munkájába.

A gyermekágyat az asszonyok egy hasig érő, elől gombos hosszú ujjú ingben és alsószoknyában, vagy vállon gombos térdig érő ujjatlan ingben és hosszú ujjú derékig érő hálókabátban feküdték. Mindegyik

8. ábra. Család Csetényből 1921. Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum F 29 785
Abb. 8. Familie von Csetény 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski. Ethn. Museum F 29 785

fehér színű volt, s a fekvés ideje alatt többször váltották.

Az újszülöttet rendszertelenül szoptatták. Általában amikor sírt, még éjjel is megetették. Az 1930-as években már helyenként a bábától függően változás tapasztalható e téren. A baba rávette az anyákat a 3 majd a 4 órás szoptatásra, amit a gyermekágyból felkelve a napi munka mellett alig volt lehetséges később betartani.

Általános vélekedés volt, hogy az első tej (colosturum) ártalmas a csecsemőnek, ezért azt nem adták oda, hanem legtöbb helyen a gyermek apja szopta ki. A mellüket nem kezelték az asszonyok. Szoptatás előtt a megnyálazott ujjukkal letörölték. A maradék tejet nem fejték ki, így gyakran előfordult, hogy meggyült a szoptatós anya melle még a gyermekágy idején. Ilyenkor pihés tejfölt, mézes dohányt vagy lenmagkását tettek rá. Volt, aki vizes ruhával borogatta.

A bőséges tej érdekében az anyával sok rántott levest, jó és bőséges „gyöngye” ételeket etettek, de az alkoholt, főleg a bort sem sajnálták tőle.

A gyermekágyas és a gyermek első látogatója a keresztanya volt, aki egyes katolikus községekben egy, a templomban szentelt vízzel megszentelt sárga szalagot

vitt, amelyet az újszülött bal csuklójára kötött sárgaság ellen. Ezt a szalagot hat hétig kellett hordani. A keresztanyát követő többi látogató megköpdöste a csecsemőt, hogy a szem ne ártsón neki. Ha fáradt férfi ment látogatóba, akkor kalapját a gyermek váncosára tette, ezzel elvitte az „igézetet”. Süle Sándor ny. kertai iskolaigazgató szerint az egész Somló-vidéken ismeretes, hogy a gyermeket megnéző fáradt férfi a kalapját, a fáradt asszony pedig a megoldatlan kendőjét a gyermek bölcsőjére dobta, s akkor nyugodtan aludt, nem szállt rá a nehézség.

A gyermekágyast komaasszonyai, rokonai, szomszédasszonyai ellátták ebéddel, amit, ahogy fentebb már utaltam rá, ugyancsak paszitanak neveztek a Kisalföld-széli falukban. Másutt általánosan *komaebéd*, *komakosár*, *komatál* volt a neve.⁶⁴ Általában a magyaroknál szülés után 2–3, esetleg 5–6 nap múlva kezdték el hordani a komaebédet. De akadt olyan hely is, ahol már szülés másnapján ebédet vittek az

9. ábra. Család Devecserből 1922. Madarassy L. felv. Néprajzi Múzeum F 47 754
Abb. 9. Familie von Devecser 1922. Aufnahme von L. Madarassy. Ethn. Museum F 47 754

anyának. Volt olyan eset, hogy csak keresztelő előtt három nappal, három alkalommal vittek komaebédet. 6–10 napig, naponta ellátták ebéddel a gyermekágyast, azaz addig, amíg föl nem kelt. A vagyoni helyzet függvénye volt a komaebéd hordásának időtartama. Pl.: a jómódú szentgáli gazdák, egy hónapig is vittek ebédet gyermekágyas rokonuknak. A városlődi németek másodnapoként, összesen három alkalommal vittek csak paszítát. Általános szokás volt, hogy oly nagy mennyiségű ételmet hordtak össze az arfának, amit nem tudott elfogyasztani, így az egész családnak bőven jutott belőle. A komaebédet csak erre a célra szolgáló edényekben, a komafázékban (fehér virágos, nagy rózsás bögre) és a komatálban vitték, amit fonott kosárba helyeztek és fehér abrosszal takarták le, majd az egészet a fejre téve vitték rendeltetési helyére. Általában megbeszélték az asszonyok, hogy ki melyik nap és mit vigyen. Egyszer került sor minden-

kire, kivéve a keresztanyát: órá háromszor. Természetesen a szülőanyának alkalomadtán vissza kellett vinni a komaebédet.

Az ebéd a paraszti táplálkozásban a legfinomabbnak tartott ételekből állt: tyúkhúsleves gégetésztával, gyenge rántott húсок, kuglóf, forgácsfánk, fánk, töltött tyúk, rizsfelfújt, rétes. A tyúkhúsleveset egy egész főtt tyúkkal vitték. Minden ebédhez tartozott egy liter bor is. Balatonakaliban a húsleveset hús nélkül vitték. A főtt húst paradicsommártással adták, s külön tették a kosárba a sült húst is. Városlődön meghatározott rendje volt az ebédnek: első alkalommal: tyúkhúsleves, főtt hús, paradicsommártás, egy zsemle, 1 tál, kendőbe kötött forgácsfánk, 1 liter bor. Második alkalommal: borleves, kirántott hús, piskóta, 1 liter bor. Harmadik alkalommal: csirkebecsinált-leves, 1 kuglóf vagy egy tepszi túros rétes, 1 liter bor.

Szentgálon minden alkalommal az ebédet vivő látogató miután megnézte a gyermeket, távozáskor a következőket mondta: „A jó Isten adjon az elment erőd helyett új erőt és egészséget!”⁶⁵ Az edényt, amiben az étkeket vitték, nem szabadott elmosni, nehogy sírós legyen a baba.

Kemenesszentpéteren az utolsó komaebéd 3–4 kemencében sült kerek kalács vagy ugyanannyi rábaközi percc volt.

A szülést követően az anya csak egy-három hét után ment ki a házból, az udvarról. Első útja a templomba vezetett. Addig, amíg templomban nem volt, még a padlásra sem mehetett fel. Ha első útja az utcára vezetett, nagyon megszólták. Vidékünkön a szülő anyának csak ez az egyetlen avatási szokása élt, amelyet úgy neveztek, hogy „egyháztú” ment ki, „egyháztú” ment” vagy egyházkelő. Ez tulajdonképpen meg egyezik a magyar nyelvterületen másutt is fellelhető avatási szertartással, amelyet hasonló néven ismerünk, pl. a Fertő-mentén magam is gyűjtöttem. Ez az egyházkelő mindhárom felekezeten élt, különböző változatai voltak. Jelenlegi kutatásaink nyomán még csak néhány adat ismeretes, a teljes feltárára a későbbiek során vállalkozunk. A római katolikusoknál az anya többnyire gyermekével 1–2 hét után elment a templomba, ahol a sekrestyében a plébános szentelt gyertyát adott égő állapotban a kezébe (a gyertya lehetett a kereszteléskor hazavitt is, amely a gyermeket egész életében elkísérte), majd imádkozott. Utána a gyermeket kezeiben tartó anyát a stózával bevezette a templomba, majd a főoltár előtt tovább imádkozott. Utána az anyát is, a gyermeket is szentelt vízzel meghintette és elbocsátotta. Az egyházkelés Krisztus templomba való bemutatásának emlékére történt. Stóladíjat is adtak pl. 1840–50 között a papnak 36 kr-t, a mesternek 12 kr-t. Az 1920–30-as években Külsővaton a papnak 1 P-t, a mesternek 20 fill.-t adtak, a perselybe is téve pénzt.⁶⁶ Helyenként az anyát a bába is elkísérte. A reformátusoknál a bába jelentette be a lelkésznel az egyházkelőre készülődő anyát. Általában reggel volt az egyházkelő. Az anyát eseten-

ként közeli hozzátartozói is elkísérték. Ott volt a bába is, a gyermek viszont nem minden esetben. Bementek a templomba, ahol hálaadást mondott a lelkész az anyával, majd megáldotta őt. Nem járt érte stólapé. Ezzel szemben az evangélikusoknál a keresztelés és egyházkelés az egész gyülekezet színe előtt zajlott le. Általában egyszerre volt a keresztelő és egyházkelő, többnyire a hetedik napon. Ha az anya nem tudott részt venni a szertartáson, akkor az egyházkelőt külön későbbre halasztották. A keresztelés után az anya vette kézbe a gyermeket és az oltár elé térdelt, ahol a lelkész az ő nevében hálát adott és Isten áldását kérte, majd kezét az anya fejére téve, áldást mondott. Az avatásért külön stólapé nem járt, csak a keresztelésért.⁶⁷ Az egyházkelés szokása mai napig él még egyes gyülekezetekben.

Avatás után megszűnt a bába szerepe is, akinek fizetését általában már korábban, szülés után 6–10 nappal odaadták. A juttatás falunként némileg eltérő volt. De néhány év leforgása alatt is változott. Az 1920-as években Városlődön 10 Ft-ot fizettek, az 1930-as években a Balaton-mellékén 4 P-t, a Keme-

10. ábra. Család Berhidaróól 1921. Györffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29 751
Abb. 10. Familie von Berhida 1921. Aufnahme von Györffy–Viski. Ethn. Museum F 29 751

nes-vidéken 4–8 P-t. Balatonakaliban, főleg naturáliákat adtak. Szentgálon a fiú után 1 q búzát, a lány után 1 q rozsot kapott. De volt olyan hely is, ahol a bába kérte a fizetséget, másutt szó nélkül adták oda neki, sőt, a megszokottnál többet. Akadt olyan szegény család is, akik még a minimális megállapított pénzt sem tudták kifizetni. Általános szokás volt vidékünkön, hogy a szülés levezetésétől kezdve minden nap, amikor a bába a csecsemőt megfürdette és az anyát rendbetette, reggelivel vagy ebéddel, esetleg vacsorával kínálták meg, bőven adva az étel mellé a bort és a pálinkát.

A csecsemő gondozása, helye

Általában a keresztelő, esetenként az anya avatása után a gyermeket a bölcsőbe fektették, ahol 1,5–2 esztendőig koráig hálhatott, ha újabb testvér ki nem szorította.

A bölcső többnyire asztalosnál készült bútordarab volt, több generációt is kiszolgált. Néhány esetben családtörténeti adalékokat is adhat: Pl. egy Tüskeváron 1824-ben készült bölcsőben Vincze Ferencet ringatták először, akinek születése alkalmából a bölcsőt készítették. Él 66 évet, meghalt 1890-ben. Utána fiát az 1872-ben született Vincze Móricot (meghalt 1952-ben) és testvéreit, Vincze Gyulát, Vincze Antalt, Vincze Klárát is ebben dajkálták. A legidősebb fiú, Vincze Móric örökölte a bölcsőt, amely valamennyi gyermekének hálóhelye volt: Vincze Gyuláé (1898–1917), Vincze Herminé (1905–1910), Vincze Ferencé (1909–), Vincze Máriáé (1913–1945). Tekintettel arra, hogy a legidősebb fiú gyermektelenül halt el, a lány pedig kisgyermekként, a bölcsőt Vincze Ferenc kapta meg. Az utolsó generáció az ő gyermekei, akiknek csecsemőkora még ehhez a bölcsőhöz kapcsolódik: Vincze Ilona (1941), Vincze Erzsébet (1947), Vincze Mária (1950).

A bölcső helye mindenütt a lakószobában az anya illetve a szülők ágya mellett állt. Olyan helyen, ahol a konyhában aludtak, ott a bölcső is ide került, de ismét az anya ágya mellé. Ha már nagy volt a gyermek, akkor a rácsok között dugta ki a lábát vagy a bölcső végét kiütötték és úgy fért el.

A bölcsőbe szalmát vagy szalmazsákot tettek, erre kispárnát a gyermek feje alá és úgy bele a négyzet alakú pólyába nyakig bekötözött gyermeket. A bölcső párhuzamosan levő rácsos („sráglás”) oldalaihoz kötötték a pólyát, hogy ringatáskor a gyermek ki ne essen.

A kis síró csecsemő legfőbb vigasza a ringatás volt, amelytől elszédülvén, elaludt. Sokszor úgy meglökte egy mérges férfi vagy nagyobb gyermek, hogy felborult. Éjszakára zsineget kötöttek a rácsokra és ennek segítségével ringatták. Gyakran előfordult, hogy miközben az anya egyik lábával a bölcsőt rengette,

11. ábra. Anya gyermekével Dudarról 1921. Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29 982
Abb. 11. Mutter mit ihrem Kind in Dudar 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski. Ethn. Museum F 29 982

másikat már a rokkán tartotta. Általában szívesen énekeltek a bölcsőbéli gyermeknek: pl. „Aludj, baba, aludjál! Aranyosat álmodjál!” Vagy: „Tente baba, tente. A papa levante.”

A ringatás mellett a kisbaba másik vigasza a cumi volt. Egy fehér rongydarabba cukorral és köménnyel összerágott kenyérbéjűt kötöttek, azt adták a baba szájába. Mások cukrostejbe áztatott zsemlet vagy cukorral ízesített rántáskását. Utóbbi kettő nem volt általános.

A csecsemő gyakori sírása érthető, hisz leggyakrabban lábait szorosan a pelenkába tekerték, hogy ne legyen görbe, kezét pedig a pólyába belekötötték, hogy ne karmolja le magát. 4–5 hónapig tartották így, utána már szabadabban mozoghatott. 6–8 hónapig ugyan még pólyában volt, de csak a dereka volt körülzárlva. Ez sem nevezhető általánosnak, ugyanis sok faluban a köldök leesése után hamarosan a köldökfáslit is eltették. Nagyon kevés volt az olyan anya, aki ne mozdulatlanságra ítélte volna gyermekét. Csak az 1930–40-es években beszélhetünk változásról e téren.

Az egy éven aluli kisgyermek legfontosabb ruhadarabja a pólyavánkos volt, amelynek általában egy színes (rózsaszín vagy csíkos) és egy fehér, csipkés huzata volt. Módosabb családoknál 2 színes és egy fehér huzatot készítettek. A pólyát jobbról, alulról majd balról hajtották a gyermekre, s a nyakától a lábáig színes vagy fehér himzett (általában bolti portéka már a század elején is) szalaggal kötötték körbe. A pólyában levő gyermekre gyolcs inget, vászon vagy horgolt fehér réklit és különféle, alkalomhoz kötött főkötőt adtak. Inge 2–4 db volt, réklije 2–3, fejkötője pedig egyszerű csipkés, egyszerű gyolcs vagy alul gyolcs, kívül pedig szalaggal, masnival díszített, horgolt, amelyet a keresztelőkön kívül csak vasárnap, ünnepen, vagy betegség esetén – ha ritka helyen orvost hívtak – adtak rá. Pelenka több volt „kinek mennyi rongya vót, annyi vót a pelenkája.” Általában már nem használatos fehérneműt (főleg férfiakét!) vagy lepedőt szabtak fel pelenkának. Leggyakrabban nem törődtek az anyag durvaságával és tisztaságával. Kevés asszony volt, aki erre az átlagnál nagyobb gondot fordított.

12. ábra. Anya gyermekeivel. Csetény 1921. Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29 707

Abb. 12. Mutter mit ihrem Kind in Csetény 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski. Ethn. Museum F 29 707

13. ábra. Özvegyasszony kislányával Bakonyánán 1921. Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29 461

Abb. 13. Wittve mit ihrer Tochter in Bakonyánán 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski. Ethn. Museum F 29 461

Már a pólyabeli gyermeknél is igyekeztek a nemeget megkülönböztető jelekkel ellátni. Ilyen kicsinyeknél erre a fejkötő volt a legalkalmasabb. A lányoknak piros és rózsaszín, a fiúknak világoskék volt a színe.

A gyermekeket az első néhány hétben naponta kétszer megfürdették: reggel és este. Egy esztendőskorukig naponta egyszer fürösztötték őket általában reggel azzal az indokkal, hogy így megszűnik az éjszakai savanyú szaguk. Néhányan azonban az esti fürdést tartották jobbnak, mert akkor nyugodtabban aludt a gyermek. A fürdetést a kis fateknőben végezték, bár akadt ház, ahol a moslékosteknőben. Fürdés után puha rongyokba vagy lepedőbe, esetleg konyhaköténybe csavarták a kicsit, az anyja megszojtatta és utána aludt egész délelőtt, nem zavarva anyja munkáját. Délben újból szopott, s ekkor tisztába is tette őt az anya. Délután és este megint. Ha az anya a mezőn dolgozott, szoptatós gyermekéhez délben akkor is hazajött, mert a rá ügyelő nagyanyja se enni nem adott neki, se tisztába nem tette.

A csecsemő ruháinak tisztán tartása, a rajta levő ruha és pelenka cserélése nem annyira a szülők anyagi

helyzetének, mint inkább az anya tisztaságigényének volt a függvénye.

Az anyák többsége síró gyermekét egy idő után tisztába tette, erre naponta 3–5 alkalommal került sor. Így azután nem volt ritka jelenség, ha a csecsemő teste felmaródott, amit a kemence aljáról összekapart kormos földdel, a falról levakart mésszel, a kenyér aljáról leszedett liszttel vagy szűliszttel hintettek be. A pelenkák mosására a többség nem sok gondot fordított. A vizelet után egyszerűen megszáritották a pelenkát, széklet után pedig a közepét kilötykölték. A pelenka vizét csak olyan helyre öntötték, ahol nem jártak, nehogy elrontsák a gyermek álmát. A kiterített pelenkát pedig napszállta előtt beszedték, hogy a baba hasa ne fájduljon meg. Gyakori volt a kisebesedett bőrű gyermek. (Ezért többen a bábát okozták, aki keresztelőre menet leült vizelni, ezért sebes lett a csecsemő bőre.) A pólyahuzatot, inget, réklit és a főkötőt már általában 2–5 naponként váltották, hét végére, vasárnapra vagy ünnepre mindenki kimosta, ha kellett éjszaka szárította, reggel pedig kivasalta. A csecsemő ruháit egyébként nem szokták vasalni. A pelenkákat sem kezelték gondosan, hiszen azok nem lát-

14. ábra. Anya kislányával Borzavárról 1921. Györffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29 685.

Abb. 14. Mutter mit ihrer Tochter in Borzavár 1921. Györffy–Viski Aufnahme. Ethn. Museum F 29 685.

szottak. A legtöbb anya büszke volt arra, hogy vasárnap, amikor a szépen kimosott, kivasalt ingbe, pólyába öltöztette csecsemőjét, olyan volt a gyermek, „mint a bokréta, az aptya is csak gyönyörködött benne.”

A kis csecsemő nagy fertőzési veszélynek volt kitéve. A beteg családtagok és látogatók nem voltak rá tekintettel. A cumiba valót a fehért rágták össze, s szájából került a gyermek szájába. Előfordult az is, hogy a hasfájós gyermeknek anyja, vagy nagyanyja köménymagot rágott össze, majd szájából „belehujkolta” (átfújta) a síró gyermek szájába. A csecsemők száját egy esztendő korukig a fürdővizükbe tett rongydarabkával mosták ki. Ezzel szemben a fejét egy esztendeig nem mosták, nehogy „lejöjjen” az esze. De nem vágták le a körmét sem, hanem anyja leharapdálta, nehogy tolvaj legyen. Vöröstón azért nem vágták le ollóval az egy éven aluli gyermek körmét, nehogy levágják az eszét. Ahol cumisüvegből táplálták a kicsit, ott sem az üveget, sem a cumit nem tartották elég tisztán. Legyek lepték a cumit, a fogzás idején nyakukba kötött rágivaló édesgyökeret és a nyálzó

gyermek arcát is. Az anya, mielőtt a csecsemőjéhez nyúlt, nem mosott kezét. Csak akkor került erre sor, ha láthatóan piszkos volt a keze. Szoptatás előtt nem mosta le a mellét, csak megnyálazta. A múlt század végén és századunk elején ez volt az általános kép. Az 1930-as években, a képzett szülésznők felvilágosító munkája nyomán tapasztalható csak némi előrelépés a személyi higiénia és a falusi közegészségügy terén. Ettől az időtől kezdve akadnak – elsősorban azon helyeken, ahol a család idős nőtagja nem élt együtt a fiatalokkal – csecsemőjüket, kisgyermeküket a korabeli higiéniai előírásoknak megfelelően gondozó anyák: pl. kezét mos mielőtt a gyermekhez nyúlna, a pelenkákat tisztán tartja, kifőzi, a hagyományos cumit nem használja, a nyálzó gyermeket megtörli, nyakába kis bőrdarabot tesz, hogy a nyál ne kerüljön a ruhájára stb.

Az elmaradott higiéniai viszonyok oka sok helyen a vízhiány, döntőbb pedig a szokás meghatározta gyermekevelési mód volt. Hisz a gyermek addig, amíg munkaerőként nem jöhetett számba, alárendelt szerepű volt a paraszti családban. Amilyen helyet a családban elfoglalt, olyan volt a gondozása is. A korabeli parasztcsaládban a meghatározott munka és a gazdaság fenntartásának mindennapi gondjai mellett a higiénia, a gyermek megfelelő gondozása sohasem volt fontos kérdés. Ez nem szeretetlenségből fakadt. De a tisztaságigény is csak kevesekben ébredt fel, az asszonyok életét még a közösségi szokások szabályozták és határozták meg, amelyeknek megtartásán a család öreg tagjai örködték. Ugyanakkor megfelelő felvilágosításban sem volt részük a kor fiatal anyáinak, a várossal való érintkezés pedig – ahol ez megvan – túlságosan felületes ahhoz, hogy a higiénia terén a falusiak sokat tanuljanak.^{6 8}

15. ábra. Anya gyermekeivel. Csetény 1921. Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29 924
 Abb. 15. Mutter mit ihrem Kind. Csetény 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski. Ethn. Museum F 129 924

A családi munkaszervezetben az anyának a rá háruló munkát még csecsemője és kisgyermekei nélkül is el kellett végeznie. A legkisebbet, ha a nagyanyára nem hagyhatta, akkor nagyobb leánykájára bízta, aki ellátta ugyan a kicsit, de nem minden esetben a legfelelősségteljesebben, hisz maga is gyermek volt még: pl. nemegyszer előfordult, hogy a kis dajka kiborította a bölcsőből vagy leejtette az öléből kistestvérét, aki a játékban akadályozta őt. Ha az anya nem volt kire hagyja gyermekét vagy gyermekeit, magával vitte őket a mezőre. Ha közel volt, akkor – pl. Városlődön – a háttára kötötte lepedőben, úgy vitte ki magával a kisbabát. Másutt kis szekérben kihúzták, vagy ölben vitték magukkal. Ha befogtak a szekérbe, akkor valamennyien azzal mentek.

A mezőn leggyakrabban két botot leszúrtak, villás felső végükbe keresztbe rudat fektettek, majd arra rákötötték egy lepedőt és ide fektették a kicsit. A németek ezt „Hutsche”-nek nevezték. Volt, amikor egy fa ágára kötötték rá a lepedőt. Itt a szél is elringatta az apróságot. Elterjedt változat volt a következő: két leszúrt botra abroszt vagy „előruhát” (kötény) tettek,

a földre rongyot vagy zsákot és arra rá a gyermeket. A naptól az árnyat adó fent leírt sátor védte. Volt, aki csak egy fa árnyékába tette, mások pedig, főleg ha ülni már tudott, kosárba ültették rossz rongyok közé. Lókúton pl. csak az utóbbit alkalmazták. Padragon, Csekúton pedig „sulyifát” vagy „katrincát” készítettek az apróságoknak. A „sulyifa” úgy készült, hogy egymással szemben négy cöveket levertek, tetejükre kötötték a „csallányzsák” négy sarkát és ebben helyezték el a gyermeket. A „katrinca” esetében háromszög alakban vertek le 3 cöveket. Közéjük kötötték ki egy vászonruhát, ebbe tették a gyermeket. Tetejére gazruhát (zöldtakarmány hazavitelére szolgáló vászon- vagy festőruha) tettek, hogy árnyékot tartson.⁶⁹ Szentgálon teknőt vittek ki, abba tették az apróságot. Föléje ágakból árnyéktartót készítettek.

A mezőn legfeljebb csak megszoportatták a piciket, tisztába nem tették őket. Így gyakorta marta fel a vizelet kis testüket, amelyet a már ismertetett módon kezeltek. A nagyobbacska rágivalót adták a kezébe, de előfordult, hogy a földre tett, zsákon fekvő gyermek a földet tömte a szájába.

Nyáron a bölcsőben fekvő gyermek arcára a legyek ellen könnyű, fehér rongydarabot, fátyolt vagy kendőt tettek. Kemesszentpéteren a bölcsőre egy zöld ágat helyeztek (keresztbe), erre tették az arcot védő ruhát. Előfordult, hogy a mozgolódó gyermeket ezt úgy magára húzta, hogy mire édesanyja észrevette, megfulladt tőle.

A kisgyermek helye a családban, házban. Gondozása

A gyermek személyének fontossága családbeli, házbeli helyében is megmutatkozott. A sokgyermekes parasztcsalád a kisebb gyermekekre kevesebb gondot fordított, mint az 1–2 gyermekes szülők. Századunk közepére ahogy csökkent a családonkénti átlagos gyermeklétszám, úgy nőtt a gyermek személyének jelentősége.

Vizsgált korszakunkban a bölcsőből kikerülő, egy év körüli állni tudó kisgyermeket általában az állószékbe tették. Az állószék házilag vagy asztalos által készített, egyszerű bútordarab – négy lábón álló, alacsony, közepén lyukas, rövid pad. A gyermek az állószékben nem akadályozta a felnőtteket házbeli munkájukban, ugyanakkor meg is óvták őt így a házban rá leselkedő veszedelmektől. Sok gyermeknek görbe lett a lába a hosszú állószékbeli tartózkodástól. Nemegyszer rogyadozott a kicsi, s csak akkor vették ki. Az öregasszonyok szerint „így keménykedett meg a lába.” Az apróság szórakoztatására az állószékbe néhány egyszerű játékot tettek eléje: rongybabát, kukoricamuzsikát, rossz fakanalat. De legtöbb esetben itt kapta ételét is, a mácsikot vagy gáncát, amit

16. ábra. Anya gyermekeivel Lókút 1937. Vajkai A. felv. Bakonyi Múzeum Veszprém. N. 3493.
Abb. 16. Mutter mit ihrem Kindern, Lókút 1937. Aufnahme von A. Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém. N. 3493.

kézrel tömött szájába. Tulajdonképpen így, önmagától tanult meg enni is. Volt olyan ház is, ahol állószek nem lévén, a felfordított konyhaszék (hokedli) lábai közé tették a gyermeket. Lókúton amíg nyugodtan ült, egy rossz kabátokkal kibélelt füles kosárba ültették. Kemenesszentpéteren használták a forgószéket is, ami nem volt egyéb, mint a mestergenda és a padló közé ékelte függőleges rúd, amelyből a gyermek mellmagasságában egy vízszintes bot nyúlt ki, amelynek végét egy negyedkörben meghajlított pálca kapcsolta a rúdhhoz. Ebbe a negyedkörbe állították be a gyermeket, ahol csak körmozgást végezhetett. Ahogy növekedett, úgy nőtt ki az állószekekből is és néhány hónap után kibújt belőle. A támasz nélkül maradt gyermek leggyakrabban csúszkált csak a földes szobában. Esetenként rossz kabátot vagy kötényt dobtak neki a földre, amit vagy magával húzott, vagy lecsúszott róla. Ez a földön való mozgás nem volt veszélytelen az egyetlen szál hosszú ingbe öltöztetett gyermek számára. A járnai tanuló apróságnak járókát készítették, amelyet három keréken maga előtt tolt. Ahol lehetőség volt rá, ott a felnőttek hívogatták, bátorítva és járásra buzdítva így a kicsit. De szívesen vezetgette a nagyanyja is, úgy hogy a mellkasán egy rongyot vetett át, amit hátul megfogva tartotta a botladozót, vagy egy bot egy-egy végét fogva segítettek az első lépéseket. Támasz volt a gyermeknek a maga előtt tolt kis méretű fatalicska is.

Tulajdonképpen minden családban szerették a már megszületett gyermekeket, bár sok esetben a körülmények miatt nem volt kielégítő gondozásuk, s nem is törődtek velük eléggé. Felnőttek úgy, hogy a szülő-gyermek kapcsolatának hagyományosan kialakult rendjén változtattak volna.

Ha lehetőségük volt rá, az aprócska, csetlő-botló gyermeket szívesen vették ölükbe a felnőttek. Dereukat fászlival vagy egy nagyobb kendővel szorosan körülfogták, hogy tartása legyen. Általában „rózsám”-nak becézgették, míg a nagyobbacska már csak a ne-

vén – teljes vagy becézett formában – szólították. Ültetni nemigen merték, nehogy púpos legyen.

A bölcsőből kikerült gyermek éjszakai hálójelye a supinak vagy tuliágnak, supedlinek nevezett alkalmatosság volt, ami tulajdonképpen egy négy keréken mozgó, ágy alá betolható fiók. Itt, a család létszámától függően 2–4 gyermek aludt. Ha másutt nem volt hely, akkor az ágyvégébe, a felnőttek lábához került a gyermek. Előfordult az is, hogy széles deszkát helyeztek az ágy fal felőli két végére és arra tették a gyermekeket. A szülőkkal nem aludt soha a gyermek, nagyanyjával viszont igen, azt tartva, hogy „azért, mert hisz a nagyanyja nevéte.”. A német falvakban a supedi mellett használatos volt még az asztalágy „Tischped” (a tetejét levették, az oldalát kihúzták, készen volt a fekhely), a padágy „Kahnped” (a padláda tetejét hajtották fel), amelyben csak egy gyermek fért el. Az ágynemű sok esetben egy-egy rossz kötény, rossz kabát vagy egyéb használhatatlan rongy volt.

A négy éven aluli gyermekek öltözete rendkívül egyszerű volt. Színes, általában sötét (festő vagy flannel) anyagból készült hosszú, lefelé bővülő, hosszú ujjú ing, amelyet szoknyának neveztek. Leányokra, fiúkra egyaránt ezt adták. Amellett, hogy gyorsan elkészítették, előnyös is volt a még nem szobatiszta, de pelenkát már nem viselő, csúszó-mászó gyermekeknek, akikre „kis hitvánság” való csak. Később, 4 év körül már bugyogófélet is adtak rájuk, a fiúkra sok helyen pedig kezeslábast (a nadrág a felsőrészrel egybeszabott volt, a nadrágrészen elől-hátul kis nyílással). Ünnepen is mindkét nembeli gyermekek „szoknyát” viseltek, de ezt általában fehér gallérral és az ujjá végén vagy a nyakánál fehér csipkével díszítették. Ilyenkor a fiúkra megkülönböztetésképpen kalapot is adtak. Egyébként egy év után a főkötőt levették, helyette kötött vagy egyszerű szövetből készült, a fület védő sapkát, a lányok pedig kendőt kaptak. Városlődön, Kislődön a fiúknak sárga zsinóros kék vagy fekete siltes sapkát tettek a fejére. Kemenesszentpéteren a kislányok az anyjuk kendőjét kötötték fel télen, sokszor alig látva ki belőle „ollanok vótunk, mint a cocamárik” – emlékeznek vissza adatközlőim. Nyáron általában – a már említett ünnepi alkalmakat kivéve – nem tettek semmit az egy esztendő betöltött gyermekek fejére.

A téli öltözet annyiban különbözött a nyáritól, hogy festő- vagy kartonszoknya helyett barchent volt, hátukon, derekukon keresztbe kötve egy nagy kendővel.

A kisgyermekek lábravalója általában rongypapucs volt, („tutyi”), de a négyéves gyermekek tavasztól őszig mezítláb jártak. Az elmondottak és a korabeli fényképek arról tanúskodnak, hogy kevésnek jutott az ünnepi alkalmakat kivéve cipő vagy kiscsizma. A német községekben már a 4 év körüli gyermekek is kaphattak faklumpát. Sokan télen, nem lévén cipőjük, anyjukét húzták fel és szöktek ki benne csúszkál-

17. ábra. Piller Ferencné kislányával Lókút 1940. Bakonyi Múzeum Veszprém.

Abb. 17. Die Frau von Ferenc Piller mit ihrer Tochter. Lókút 1940. Bakonyi Museum Veszprém

ni a Balaton jegére. Előfordult, hogy cipőjük nem volt a kisgyermeknek, ezért a telet a kemence mellett, a sutban vagy az ágy végébe dobott rossz kabátokon, rongyokon töltötték.

A kisgyermeket is egészen hosszú ruhában járaták, ahogy nőtt, úgy lett rövidebb a ruhája, majd kinőve belőle kisebb testvére viselte tovább. Ez volt a sorsa az ünnepi ruháknak is. Ha már szűk lett egy ruha, akkor a felsőrészét levették és „alj”-ként hordták tovább. Ezen okok miatt a kisgyermeknek soha nem készítettek drága kelméből ruhát. Bontott vagy egyszerű anyagot használtak csak erre a célra.

Általában elmondható, hogy iskoláskorig a gyermeknek nem volt valamirevaló ruhája. Búcsúra minden esetben kaptak valami új ruhát, még akkor is, ha édesanyjuk éjjel varrta meg. Néhány helyen hűsvétra új ruhát készítettek a kisebb gyermekeknek is.⁷⁰

Kevés volt az az anya, aki külön gondot fordított a gyermek szobatisztaságra nevelésére. Az 1930-as évek körüli időszakban több helyen volt éjjeli, s arra ültették rá a pelenkából kivett kisgyermeket. Korábban egy esztendő után már nem tettek pelenkát a gyermekre, de nadrágot sem kapott. Ott végezte el szük-

ségét, ahol érte. Amikor a szabadban voltak, ez nem okozott gondot. Télen, a szobába szorulva annál inkább. A vizelettel nem sokat törődtek: „pisát, ahová pisát” – mondták az idős asszonyok. A székletét a szoba padlójáról lapátra separták és kidobták. A házra nézve a hasmenéses gyermek volt veszélyes. Ilyen körülmények között lehetetlen volt tisztán tartása. Három esztendő korára aztán általában szobatiszta lett minden gyermek.

Az első esztendő után hetente kétszer fürdették a kisgyermeket, de naponta megmosdatták. Két év után már csak hetente egyszer fürösztötték, szombaton és nagy ünnep előtt. Ekkor mosták meg a hajukat is. Tiszta ruhát akkor kaptak 1–4 év között, ha elpiszkolódott a rajtuk levő. Ünnep előtt viszont mindig teljesen tisztába öltöztették őket.

A gyermekek táplálkozása

A 4–5 esztendő gyermek táplálkozása általában megegyezett a felnőttek gyakran egyoldalú étkezésével. Az iskolásgyermek táplálkozásával kapcsolato-

18. ábra. Anya leányával Olaszfalu 1921. Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29961

Abb. 18. Mutter mit ihrer Tochter. Olaszfalu 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski. Ethn. Museum F 29961.

san az 1930-as években felmérést végzett Fónay Tibor és Süle Sándor.⁷¹ Eredményeiket közzé tették.

A munkára fogott gyermekek táplálkozása azonos volt a mezei munkát végző felnőttekével: több húsféle, kalóriadús étel jutott nekik. A témakör részletes felgyűjtésére és feldolgozására a jövőben kerül sor. Itt most elsősorban a kicsik, a négy éven aluliak táplálkozásáról írok csak, hisz ezzel meggyénkben részletesen nem foglalkoztak.

Elmondható, hogy korszakunkban majdnem minden anya 1–2 esztendeig szoptatta a gyermekét. Ha valamilyen oknál fogva ez nem sikerült, akkor friss fejős tehén (borjas tehén, lehetőleg a csecsemővel egyidős borjú legyen) tejét adták vízzel hígítva. Bár akadt olyan, aki tisztán adta csak a tehéntejet. Ahogy nőtt a gyermek, úgy a tejet egyéb ételekkel váltogatták: a szárazon megpirított lisztet teával engedték fel, búzadarát vízben megfőztek. Készítettek nekik tejes darakását, tejbe vagy cukrosvízbe áztatott zsemlét, forrázott zsemlét és rántáskását (a megpirított lisztet cukros vízzel engedték fel) – utóbbit rongyba kötve cumiként is adták a síró gyermek szájába. 10–12 hónapos korig, előre megrágták a kisgyermek számára az ételt. Az 1920-as évek végétől sokan már tézstaszűrőn nyomták át az ételt vagy villával összetörték az egy éven aluli gyermekeknek. Az öregasszonyok változatlanul őrizték a régi szokást: „Vót itt egy öregasszony, Zsófi néni, a kötényébe mindig vót sütt meg főtt krumpli. Megrágtá és az utcán a gyerekeknek attá a szájábú! Netek, egyetek! Fene meg nem ette – szokta mondani.”

Egy esztendő körül már a felnőtteknek készített étkeket kapták a gyermekek is. Eléjük tették a búzágancát, mácsikot és marokkal ették. A kenyeret gyakran kapták üresen, aminek még az égett haja is elfogyott. Nemcsak a kicsiknek, de még a 4–6 éveseknek is kedvence, csemegéje volt a zsemle, a kemence fene-kén süttött lángos, a lekvárral vagy káposztával töltött keltejszta. A szegényeknek az aszalt vadalma és vadkörte. Az összeszedett vadalmát a szekrény tetején sárgították még az 1930-as évek második felében is.

Szívesen adták a gyermekeknek nyers répát, káposztatorzsát, helyenként almát.

Télen süttöttek egy-egy süttő krumplit, készítettek kukoricakását a kemencén vagy kemence körül játszó gyermekeknek.

Húsfélét ritkán kaptak, az kellett a mezei munkát végzőknek. Ahol szokás volt az erdei gyűjtögetés (pl. Városlőd, Vöröstó, Bakonybél stb.), ott gombához, erdei gyümölcsökhöz is hozzájutottak. Általában elmondható ugyan, hogy nem éheztek a gyermekek, mert tej és kenyér mindenhol volt – „... már átunk az istállóajtóba”, mikor idesanyám fejt, ittuk a meleg tejet...”. De sem zöldfőzeléket, sem kielégítő mennyiségű gyümölcsöt, sem tojást nem kaptak, táplálkozásukat egyoldalúvá tette a szénhidrátdús, lisztes ételek állandó fogyasztása. Ehhez járult, hogy helyenként bort is itattak kiskorú gyermekkel, különösen a

19. ábra. Keresztelő Hidegkúton 1938. Vajkai A felv. Bakonyi Múzeum Veszprém. N 2971.

Abb. 19. Taufe in Hidegkút 1938. Aufnahme von A. Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém. N. 2971.

múlt század végén és századunk elején. Nemesvámoson pl. előfordult, hogy pálinkás kenyeret kaptak reggelire.

Adalékként említem meg, hogy Süle Sándor vizsgálatai alapján Kerta táplálkozásáról teljes képet alkothatunk. 1937-ben feljegyezte, hogy télen kétszer (9^h és 15–16^h), nyáron ötször étkeztek. A gyermekek táplálkozása iskoláskorban azonos volt a felnőttekével.

Télen reggelire sült burgonyát, káposztát, szalonnát, előző napi ételmaradékot, kolbászt, kövesztettet, disznósajtot vagy tejet ettek. A szegények gyakran csak üres kenyeret.

Ebédre: húst, szalonnát, kolbászt, krumpligancát, búzastercet, tejes kukoricagombócot, különféle pogácsákat, kukoricaprósztát, krumpli-, bab-, paradicsomlevest.

Nyáron a reggeli kolbász, szalonna, sonka, tej, cseresznye, körte, szőlő volt kenyérral. A húsféléhez hagymát, uborkát vagy paprikát ettek. A szegények ugyanazt ették nyáron is, mint télen, sőt, előfordult, hogy csak üres szeder volt a reggeli. Nyáron is gyakori volt a sült vagy főtt burgonya.

Ebédre általában levest, tésztaféléket (főtt: túrós, darás, mákos, lekváros, diós, sült, kelt, rétes, pogácsa, pala-csinta) ettek. A szegények gyakran csak sűrű levest (főzelék).

A *vacsora* leves (tejes-, csipetke-, krumpli-, tejfölös-, tészta-) volt vagy különféle kásák (krumpli, kukorica), pogácsa, tej. A szegényeknél kenyér levessel vagy burgonya. 1938-ban felmérést is végzett Süle Sándor az iskolásgyermek táplálkozásával kapcsolatban. 81 tanuló kérdezett meg. Eredményei a következők voltak:

1938. május.

Reggeli: gazdagyerekek: 30 tej, 6 kéné, 6 tojás, 15 szalonna,

szegénygyerekek: leves kenyérrrel, 6 semmi

Tízórai: az iskolában osztott 2 dl tej fejenként.

Ebéd: 22 leves + főzelék, 24 leves+ tészta, 3 leves + hús, 18 csak leves, 4 csak főzelék, 9 csak tészta, 1 tej. Vacsora: 18 tej, 16 leves, 35 déli maradék, 9 burgonya + kenyér, 3 semmi.

Az adatok megtalálhatók Süle Sándor: A táplálkozás Kertán. Néprajzi pályázat. Bakonyi Múzeum adataira Veszprém. ltsz. 10.788–10.799/74. 40–43. pp.

Gyermekbetegségek, gyermekhalandóság

A leggyakrabban előforduló gyermekbetegségek két csoportra oszthatók. Egyik részük hosszabb-rövidebb idő után gyógyult, ezekkel szemben házi gyógymódot, házilag előállítható gyógyszereket, növényi főzeteket alkalmaztak. Ilyen betegség volt a hasfájás, amelynek ellenszere a köménymag volt. Megfőzték teának, vagy parázsra téve füstje fölé tartották a csecsemő hasát és a pelenkáját. De itattak vele vöröshagymateát is. Városlődön hatásosnak bizonyult a 3 db összetört fekete bors teába keverve – bár ez nem volt veszélytelen gyógyszer. A hasmenést a gyermek hasára kötött meleg ruhával kezelték. Egyesek, főként már az 1930-as években, rizsnyákot adtak ilyenkor a gyermeknek. Sajnos a diétát nem ismerték, orvoshoz pedig a legkritikább esetben fordultak, így csak az idős asszonyok hagyományos gyógymódjára szorítkoztak. Ha felpuffadt a hasa a gyermeknek, akkor zsíros káposztalevelet kötöttek rá. Ha a kisgyermek hányt, akkor okként azt hozták fel, hogy kifordult a köldöke. Ilyenkor „kenőasszonyt” hívtak (ugyanazt felnőttel is elvégezték), aki hasra fektette a kis beteget, a hasától kiindulva húzta hátra a kezét, majd a derekánál a két csigolya között összefogta a bőrt és húzott egyet rajta, hogy pattant. Ezután hasonfekve pihent egy órát és rendbejött.

A torokfájást hasonlóan gyógyították Városlődön. A torkát fájdtató gyermeknek bezsírozott újjal „felhúzták” a manduláját. Az álla alatt kezdték, a feje tetejéig húzták, amíg pattant. Meggyeszte gyakorolt eljárás volt, hogy a torokgyulladásos gyermeknek petroleumos cukrot adtak, torkára pedig langyos vizesru-

hát és szárazkötést tettek. Ha köhögött is a beteg, hársfateát adtak neki. Szamárköhögés (pertussis) ellen pedig a szamár után megittatták a vödörből a gyermekeket is. A sebre pókhálót, a törött testrészeire pedig vizelettel kevert agyagot („sárgaföd”) vagy marhatrágyát tettek.

Gyakori volt kisgyermeknél a fertőző kötőhártyagyulladás, amit szemhurutnak neveztek. Leggyakrabban ezt úgy gyógyították, hogy kinyalták a gyermek szemét vagy anyatejet fejték bele. Kevesen akadtak, akik kamillateával mosták a gyermek szemét, amíg helyrejött.

A szájpenészt kristálycukorral próbálták ledörzsölni. Az álmatlan, síró gyermekkel mákgubóból főzött teát itattak, ami rendkívül veszélyes volt, károsítva a gyermek idegrendszerét.

Ahogy a vázlatos áttekintésből is kiderül, a betegségek nagy részét az emésztőszervek és a felső légutak megbetegedése okozta. A gyermekeket orvoshoz nem vitték. A házi gyógymódok többnyire csak tüneti kezelések vagy babonás eljárások voltak. Ha végképp nem tudták megállapítani a gyermek baját, akkor rontásra, szemmelverésre gyanakodtak. Ilyenkor a karacsonyi abrosz alatt (az az abrosz, ami szent estén volt az asztalon) a virágvasárnap megszentelt barkát meggyújtva, megfüstölték a letakart gyermeket. A másik gyógyszer a szenesvíz volt. 3 izzó paraszt (ha nem volt kéznél, megtette 3 izzó gyufafej is) egyenként egy zománcos bögrében levő vízbe ejtettek: az elsőnél: kalap alá – mondták. A másodiknál: konty alá, a harmadiknál: fejkötő alá. Amelyiknél leszállt a szén, az verte meg szemével a gyermeket. A készítményt ezután szentelménnyé tették: az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében keresztet vetettek rá, majd Jézus nevében a gyermek homlokára keresztet tettek, megmosták az arcát, kezét, lábát, három cseppet itattak vele a többit pedig beöntötték az ágy alá. Balatonakaliban ólmot öntöttek. A gyermeket lefektették és egy lepedővel letakarták. A fejére rostát helyeztek, ebbe pedig a nyírágseprű vesszőjét és egy tál vizet. Ide ön-

20. ábra. Gyermekravatal Devecser 1933. Madarassy L. felv. Néprajzi Múzeum. F 47779.

Abb. 20. Kinder-Aufbahrung in Devecser 1933. Aufnahme von L. Madarassy. Ethn. Museum F 47779.

21. ábra. Lakodalmos Városlődön 1937. Bakonyi Múzeum Veszprém
 Abb. 21. Hochzeit in Városlőd 1937. Bakonyi Museum Veszprém

tötték az olvasztott ólmot. A vízben megszilárdult alak eredetije okozta a gyermek ijedelmét.

A betegségek másik csoportja az esetek nagy részében halállal végződött. Ezek egy része is emésztőrendszeri megbetegedés vagy a felső légúti szervek betegsége volt, de a legnagyobb számban a veleszületett gyengeség, idegrendszeri görcsök és a táplálkozásból eredő gyermekaszály fordult elő és okozott halált az 5–7 éves aluliak között. Arányuk a falvakban évente jelentkező járványok fölé emelkedett. Bár utóbbiak közül a roncsoló toroklob (difteritis), a kanyaró és a vörheny nagy pusztítást okozott. Előfordult, hogy néhány nap leforgása alatt egy-egy család 2–4 gyermeket is eltemetett.

Igaz, hogy vizsgált korszakunkban minden évről nem rendelkezünk a halálokokat is feltüntető statisztikai kimutatással, mégis megdöbbentő a rendelkezésünkre álló néhány adat is. Pl. 1903–1913 között az 5–7 éves aluli gyermekhalandóságnak több mint 50%-át a kanyaró, vörheny, szamárhurut, difteritis és TBC mellett a táplálkozásból eredő gyermekaszály, az

idegrendszeri görcsök, a tüdő- és mellhártyagyulladás valamint a bélhurut okozta. Egy-egy halállal végződő járvány, fertőző betegség száma az említett időhatáron belül nem emelkedett ötszáz fölé. A veleszületett gyengeség, a bélhurut, a görcsök és a légzőszervi megbetegedések halált okozó száma 2–3 ezer között volt. Az 1920-as években egyre többször szerepel az angolkór is. Dunántúli viszonylatban nézve az 1920-as évek második felére a súlyosabb gazdasági körülmények miatt ugrásszerűen megnőtt (10–30 ezer között!) a veleszületett gyengeség, a bélhurut és a légzőszervi megbetegedések okozta halálesetek száma. Az összes halálesetnek kb. 75%-át ezek tették ki. A legtöbb gyermek egy év alatt, ezen belül 1–30 nap között halt meg. Veszprém megyében a veleszületett gyengeség okozta halálozás a század eleji adatokhoz képest az 1920–1930-as években több mint kétszeresére nőtt: 2117-ről 5252-re.⁷² Az elhalt gyermekeknek több mint a fele 1910–20 között nem részesült orvosi kezelésben.⁷³

A meghalt kisgyermeket is siratták – „mer’ a madár is sajnálja a kicsinyét” – Kemenesszentpéteren Mária-énekeket énekelve virasztották. Szentgálon a temetés napját megelőző este öt öregasszony ült le a felravatalozott kisgyermekhez és imádkozott. A ravatalt az első szobában állították fel, melléje szentelt vizet és szentelt búzát helyeztek, amellyel a halottat a megnéző rokonai és a szomszédok meghintették, három keresztet rajzolva föléje. A halott gyermekről azt hitték, hogy angyallá változik. Koszorúlánynak öltöztetve temették el a kislányokat, a fiúk mellé bokrétát tettek. Az anya menyasszonyi ruhájában nem temették el a gyermeket, mert ez szerencsétlenséget hozott volna az anyára. Azonban szemfedőnek gyakran használták fel az édesanya menyasszonyi fátylát, bár legtöbb helyen a keresztanya vette meg keresztgyermek halotti ruháját, szemfödélét és bokrétáját – koszorúját. A temetőbe vagy a keresztszülő vagy egy lány és egy legény vitte ki. A kis halottat, a neki kijáró végtisztességgel (sirató és tor nélkül) temették el. A keresztetlenül elhalt katolikus család gyermekét többnyire ősei vagy rokonai sírjába temették, általában pap nélkül. A protestánsok mint keresztény magzatot pappal temették el.

Előfordult nemegyszer, hogy a nyomorúságos életkörülmények és a bőséges gyermekáldás miatt megkönnyebbültek a szülők egy-egy gyermek elvesztésekor: „... mit sírsz – mondta idesanyám. Vattok elegenden: Még meghalhat e’ pár, maradtok elegenden! – A gyermeket a gyerek sajnálta igazán.” Olyan családban, ahol már rátértek az egykére, esetleg két gyermek volt a családban, ott tragédia volt a gyermek elvesztése és azon igyekeztek, hogy mielőbb szülessen másik helyette. Az ilyen helyen a gyermek legkisebb betegsége esetén is orvoshoz fordultak.

Ha csecsemő halt meg, azt mondták, hogy „hamar lesz itt a gyerek, mer’ a pici itt hatta a lábát.” Általánosnak mondható a vizsgált korszakban, hogy a meg-

halt gyermek helyett mindig született másik. Az egy év alatt elhalt apróság édesanyja Szent Iván napig (jún. 26.) a gyermek halála után egyetlen esztendőben sem ehetett gyümölcsöt, mert az angyalok akkor nem kínálják meg a mennyben a gyermekét, mivel anyja a földön már megette. Hasonló tilalmat jegyzett fel Luby Margit is Szatmárban.⁷⁴

Az árvák

A gyermekhalandóság mellett meg kell említeni azt az esetet is, amikor az anya vagy az apa halt meg és árvák maradtak utána.

Az apa halála esetén az anya általában egyedül nevelte fel gyermekeit. A legidősebb fiúnak a gazdaságban az apát kellett helyettesíteni. 12 esztendőskoruktól kezdve szolgálni mentek a gyermekek, ha kisebb testvéreik voltak otthon, hogy így segítsék a támasz nélkül maradt családot. Az asszony özvegységre jutva soha nem maradt férje családjánál, hanem hazaköltözött szüleihez.

Ha az anya halt meg – ami gyakoribb volt –, akkor az apa nem nőült újra sok esetben, hanem egyedül, nagyobb leánya segítségével (ha volt!) nevelte fel a gyermekeit. Ilyenkor rendkívül sok munka hárult a legidősebb lányra. A szülésen és szoptatáson kívül minden dolgot ő végzett, ami édesanyja munkája volt. A házban, a ház körül és a mezőn ugyanúgy helyt kellett állnia, mint a kisebb testvérei nevelésében, ugyanúgy végezve mindezeket, mint a felnőtt asszonyok. Ha a nagyszülők egészségesek, jó munkabírásiak voltak, akkor meghalt lányuk gyermekeit szívesen magukhoz vették, felnevelték. Előfordult az is, hogy a halott asszony lánygyermekeit lánytestvére vette magához, a fiúk pedig az apjuknál maradtak.

22. ábra. Cséplés Szentgálon 1920 körül. Bakonyi Múzeum Veszprém
Abb. 22. Das Dreschen in Szentgál um 1920. Bakonyi Museum Veszprém

23. ábra. Kanászgyerek Szentgálról 1930. Ébner S. felv. Néprajzi Múzeum. F. 62753
Abb. 23. Der kleine Schweinehirt in Szentgál 1930. Aufnahme von S. Ébner. Ethn. Museum F 62753

II. A gyermekek nevelése

A gyermekeket azzal, hogy felnőtt korukig szülei, nagyszülei mellett, a családi közösségben voltak, elsősorban az ő segítségével ismerték meg a paraszti élet törvényeit, a munkát, – tulajdonképpen állandóan nevelték. Bár a család mint munkaszervezet csak másodlagos feladatának tekintette az utódok felnevelését.⁷⁵ Ez a nevelés kettős célú volt: a gyermek a paraszttársadalom törvényeit ismerő és tisztelő felnőtté váljon, miközben a családi munkaszervezetben munkaerőként tanulja meg évenkénti ismétléssel a termelés módját.⁷⁶ E kettős célt szem előtt tartva nevelődött bele a gyermek a paraszti élet nehézkes méltóságába, szép rendjébe.⁷⁷

A kicsi gyermek (a 4 esztendő aluli) nevelése abban nyilvánult meg, hogy igyekeztek távoltartani őt a felnőtt munkájától és amikor idejük engedte kedvben jártak, szórakoztatták. Pl.: csengőt ráztak neki, zsebkendőt adtak a kezébe. Szívesen vették ölse, a térdükön lovagoltatták: „Csett Pápara, csett, csett, csett” – mondókával. Sétálgattak vele a szobában, miközben a nyakukban ült és mondogatták: „Viszi, viszi, vásárra”, vagy a hátukra véve: „Korpát vegyenek, korpát vegyenek!” miközben megcsiklandozták a kicsit. Szentgálon a már lépegető gyermeket megfogta a nagyanyja, miközben leült a gyalogszékre, majd az apróság egyet jobbra, egyet balra lépett, nagyanyja pedig énekelt hozzá: „Dirib-darab szalonna, egye meg a dallos. Háromféle kutyasz... egye meg a táncos. Kicsi lábada nagyra hágod! (toppant a lábával). Görbe orrod sz... ba vágod! Uccu bizony belevágod!” – mire bólintott a fejcskájával. Máskor pedig a térden ringatva mondogatták:

„Hinta baba, ringó.
Repülj rózsabimbó!
Hopp, a torony tetejében
van egy csodahintó.
Ülj föl a hintóba,
szállj a kerek tóba!
Gyere vissza fehér hattyú
csingilingi szóra.”⁷⁸

De a nagyanya vagy a nagyapa mesélt is a gyermekeknek. Nyári estéken kiült velük az udvarra és beszélt a holdról, a csillagokról. Pl. „A hold Isten kalácsa. Ha fogy, akkor a jó Istenke egy-egy szeletet ad belőle az éhes gyermekeknek. Ha újra gömbölyű, akkor megint süttött, hogy kioszthassa újra az éhes kisgyermekeknek.”⁷⁹ (A jövő néprajzi kutatásának lesz a feladata a gyermekeknek mondott mesék összegyűjtése is Veszprém megyében.) Télen, a lakásba szorulva hallgatták az öregek elbeszélte mondákat, babonás, sokszor félelmet keltő történeteket és a háborús emlékeket. De már apró koruktól fogva találkoztak a közösségi szokásokkal is.

Mihelyt beszélni kezdett a gyermek, tanígtatták, kedveskedve, selypesen szóltak hozzá. Leggyakrabban selypesen is beszéltek, sok egészen iskoláskoráig, ugyanis nem javították a helytelenül kiejtett szavakat. Az asszonyok szívesen énekeltek is a kicsiknek „szenteset, meg világít.” Nagy gondot fordítottak vallásos nevelésükre. Korán megtanították imádkozni. Az imádságokat az anyától vagy a nagyszülőktől tanulták meg. Mindig a család legvallásosabb tagja foglalkozott a gyermekkel, ügyelte vallásos nevelését. Ennek módja családonként változott, a család (elsősorban a családfő, a nőtagok) vallásosságának mélységétől függött mindhárom felekezetenél. Pl. Balatonaliban egy evangélikus asszony emlékezett vissza, hogy minden este és reggel nagyapja vezetésével a család körülülte az asztalt, imádkoztak, énekeltek és csak azután láthattak bármilyen dologhoz. Ahogy Bálint Sándor mondotta: „a klasszikus paraszttársadalomban a parasztember egész élete Isten színe előtt zajlott le.”⁸⁰ Ez a szellem figyelhető meg a gyermekek nevelésében is. Este imádság nélkül a beszélni tudó gyermek nem feküdhett le. Gyakori volt az étkezés előtt együtt elmondott ima is. A katolikus családokban a gyermekeket megtanították Jézus és a szentek nevére is. Többször előfordult, hogy a házi Szent Antal vagy Szűz Mária szobor előtt imádkoztak közösen téli estén. Böjti napokon térdén állva mondták az olvasót a gyermekek is. Az otthon tanult imádságokhoz az iskolában újat is megtanultak.

A karra vehető néhány hónapos apróságokat már elvitték a templomba. Ha az édesanya nem vihette, vitte a nagyanyja. A 4–5 esztendősek már nagyobb testvérükkel vagy az idősebb utcabeliekkel mentek. Az iskoláskorúaknak kötelező volt katolikusoknál minden reggel, vásár- és ünnepnap részt venni a misén, protestánsoknál pedig vásár- és ünnepnap az istentiszteleten. Négyesztendőskoruktól kezdve a templom-

24. ábra. Gyermekek Tihanyból 1930 körül. Bakonyi Múzeum Veszprém
Abb. 24. Kinder von Tihany um 1930. Bakonyi Museum Veszprém

ban a gyermekek nem ülhetek le, hanem elől álltak. Az évek során mindig hátrább kerültek. Mire a lányokból menyecske lett, a padok között volt a meghatározott helyük. Nem fordult elő, hogy az elsőáldozásból vagy 12–15 éves korban a bérmlásból, konfirmálásból kimaradt volna gyermek. Bérmláskor bérmaeresztszülő választottak, akiktől a lányok egy kasmír- vagy bársonykendőt, imakönyvet és rózsafüzért, a fiúk ünnepi „üngöt” kaptak.

A gyermekeket a beszéddel együtt tanították meg a felnőttekkel, az idősebbekkel szembeni tiszteletadásra. A szülőket, a nagyszülőket, de még a 15 esztendővel idősebb testvérüket is magázták. Szüleiket „idesapám” – „idesanyám”-nak, nagyszüleiket öregapám–öreganyámnak – a kicsik „enyanya”, „epapa” néven szólították. Az idősebb testvér „nényne” vagy „báttya” volt.

Az öregek a gyermek nem mert visszafeleselni. Ha a felnőttek beszélgettek, a gyermekek nem hallgathattak. Ha vendég volt a háznál, beszélgetésnél sok helyütt ki is küldték a gyermekeket. Még a legények és nagylányok sem kapcsolódhattak bele a felnőttek be-

25. ábra. A mezőn. Szentkirályszabadja 1937. Vajkai A. felv.
 Bakonyi Múzeum Veszprém. N 4985
 Abb. 25. Auf dem Feld. Szentkirályszabadja 1937. Aufnahme von A. Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém N 4985

szédébe. Erre csak akkor volt joguk, ha megházasodtak. Addig a fiúnak főleg az apja, a lánynak elsősorban az anyja (ugyanígy a nagyszülő) parancsolt.

A családtagok között nem volt általános egymás köszöntése. Csak hosszabb útra menet vagy onnan jövet köszöntötték egymást „adjon Isten” – vagy „Isten veletek”-kel. Hasonlóan köszöntek akkor is, ha más házához léptek be. A gyermekek csak iskolás koruktól köszöntek a felnőtteknek. De otthon, a családtagoknak nem, csak az utcán vagy más házába bemenve. A katolikusok „dicsértessék”-kel, a protestánsok pedig a napszaknak megfelelően köszöntek. „Kezét csókolom” köszöntéssel legfeljebb a tanító és a jegyző feleségét illették. Az utcán mindenki elvárta a gyermektől a köszönést. Ha nem köszönt, elhaladva mellette, megjegyezték: „de jó köszönő kisgyerek ez!” A tanító megtudván, az ilyen vétséget, veréssel büntette. A gyermekek egymást „szerbusz”-szal üdvözölték, 13–14 évesek kezét is fogták egymással.

A gyermekeknek addig, amíg a szülői háznál voltak, déli és esti harangszóra otthon kellett lenni. A legtöbb esetben étkezésnél nem ülhetek az asztalhoz. Hátra ültek, gyalogszéken vagy a küszöbön és úgy ettek. Azonban miután a fiúk kaszáltak, a lányok pedig markot szedtek, helyet kaptak az asztalnál is. Az iskoláskor végére ez általában bekövetkezett. Akadt hely, ahol iskoláskor előtt alacsony asztalkán külön ettek a gyermekek, de iskoláskoruktól kezdve a felnőttekkel egy asztalhoz ülhetek. A fiú helye az apja mellett volt, a lányé az asztal sarkán, hogy ha valamire szükség volt étkezés közben, könnyen felállhasson és az asztalhoz vihesse.

A gyermek családbeli helye a családtípustól függött. Ahol sok gyermek volt, ott kevesebb gondot fordítottak rájuk, alárendelt szerepük volt. A 2–3 gyermekes vagy az egykés családokban nagyobb figyelemmel vették körül őket. Szerepük megnőtt,

nemcsak munkaerőt, hanem a család megtartóját is látták bennük.

Az esti harangszó után sem a gyermekek, sem a nagylányok nem maradhettek az utcán, mert utóbbiakat a falu szájára vette.

A felnőttek, főleg a szülők a gyermekkel csak vacsora után beszélgettek. A közös ebéddel sietni kellett a munka miatt. Vacsora után azonban megbeszélték a másnapi teendőket, amikor a gyermekek feladatát is megmondták. De ilyenkor kérdezték meg az iskolában történeteket is, és szídták meg a rendetlenül viselkedőket. Ezeken kívül a szülők is, nagyszülők is elsősorban munka közben beszélgettek a gyermekkel. Ilyenkor mondták el az egyes munkafolyamatokat és igyekeztek szóban is elsajátíttatni a gyermekkel a különféle munkákat. Gyermekkorban a szülő és gyermek között egyoldalú volt a beszélgetés. A gyermek többnyire csak hallgatta, tudomásul vette szülei szavait. Kérdezni csak a munkával kapcsolatban kérdezhetett. A nemi életéről, az asszonyi sorsról otthon alig tudott meg valamit. Szorosabb volt a kapcsolat a nagyszülő és a gyermek között. Többet is voltak együtt, többet is beszélgettek. A mesék és imádságok nagy részét tőlük hallották, tanulták. Ebben az esetben lelki kapcsolat alakult ki már gyermekkorban a nagyszülőkkel, míg a szülőkkel legfeljebb csak a gyermek házassága, családalapítása után.

Akadt olyan család is, ahol a sok munka mellett nem maradt sem idő, sem erő a gyermekekre. Ha nagyszülők nem voltak, akkor az iskola nevelő hatása volt a legszámottevőbb az életükben. Az volt ilyen esetben a vélemény, hogy „azir’ van az iskola, hogy ott tanújjanak, azir’ van a tanító, hogy neveje a gyereket.”

A rokonok általában a gyermek tanulása, viselkedése felől érdeklődtek. De ők csak kérdeztek, a gyermek csak válaszolt.

A szófogadatlan gyermeket már 3–4 esztendőskorában megbüntették. A hirtelen haragú anya megverte, de csak a tenyerével. Mások a sarokba térdeltették, ahonnan csak bocsánatkérés után jöhetett ki. A fegyelmezésnek és büntetésnek ezt a két módját alkalmazták később is. A rendetlenkedő, az iskolából a szülők tudta nélkül kimaradozó, hazudozó gyermeket a szidás mellett nadrágszíjjal vagy bottal verték meg. A lányokat könnyebb volt fegyelmezni, alkalmazkodóbbak és szófogadóbbak voltak a fiúnál. 10–12 esztendőskor már az apja büntetett, tőle tartott még a legény is. Az apa szava, büntetése vagy dicsérete súlyosabb volt minden esetben az anyánál.

A felnőttek általában fukarkodtak a dicsérettel. Csak a nehéz munka elvégzéséért adtak elismerő szavakat. Ez az elismerés néhány szavas volt csak, de előfordult, hogy egy fejbőlintással, fiúknál vállonveréssel, lányoknál simogatással juttatták kifejezésre a szülők meglepedésüket. Süle Sándor mondta el,

26. ábra. Indulás a mezőre. Nemesvámos 1937. Vajkai A. felv. Bakonyi Múzeum Veszprém. N 3515
 Abb. 26. Aufbruch auf das Feld. Nemesvámos 1937. Aufnahme A. Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém N 3515

hogy Kertán, amikor az egyik család legényfia egyedül kaszálta le a rozstot és ezt apjának megmondta, az apa a következőkkel fejezte ki elismerését: „A banga szakramentumodat! Hát lefogyott?”

Előfordult, hogy egy nagyobb munka elvégzéséért jutalmat is kilátásba helyeztek: pl. a tavasztól őszig tartó állatorzósért, ha az őrző nem követett el hibát, a szeptemberi vásárban ruhafélét vagy ostort kaphatott.

Akkor, amikor a család és a paraszttársadalom törvényeit, szokásait elsajátították a gyermekek, elsajátították azt a nevelési modellt is, amelyet az alig változó körülmények között, azonos lehetőségek mellett maguk is – felnőve – megvalósítottak.

Tisztálkodás, ruházat

A négy éven felüli gyermekeket általában már csak hetente egyszer és nagy ünnep előtt fürdette meg anyjuk, egyébként maguk mosták meg kezüket, arcukat, lábukat. A hat év fölöttiek már önállóan tisztálkodtak, hétköznapokon nem fordítva sok gondot rá. Nagyobb mosakodásra csak ünnepek előtt – beleértve a vasárnapot is – került sor.

A lányok ruházata 4–5 esztendőskor után a ruhák formáit és a viselés módját tekintve általában a felnőttek megynkben tarka képet adó viseletéhez hasonló volt. Kartonból készült a nyári, barc-hentből pedig a téli. Bő és hosszú ruhákban jártak, szoknyájuk mindig eltakarta a térdüket. A ruhák felső része a felnőttek réklíjéhez vagy majkójához hasonlóan mellrészénél ráncolt volt, a szoknya pedig bő. Ha a felső résszel összevarták a szoknyát, akkor is megtartották az előzőhöz hasonló szabását. Nyáron a könyök felett végződött az ujja, télen pedig hosszú ujjú volt. 6–7 esztendőskortól kezdve félkötényt vagy melleskötényt kaptak a lányok. A kötényt a viseletnek elválaszthatatlan része volt. Az ünnepi viselet formájában megegyezett a hétköznapi-

val. Inkább a világos színek jelezték az ünnepi voltát és a magyarok legtöbbször a kötényt elhagyása. A magyar lányok polgárosabb, a felnőttek viseletét másoló ruhákban jártak, míg a németeknél és a szlovákoknál a polgári elem elenyésző, ugyanúgy, ahogyan a felnőttek viseletében. Náluk a kötényt ünnepnapon is hordták, csak a ruhával megegyezően finomabb anyagból készítették. A ruhát ilyen alkalomra általában selyemből, szemben a köznapi festővel. A kötényt pedig fehér batisztból vagy fekete selyemből (lyszter), szélein csipkével díszítve. A németek kétrészes ruhában jártak, a réklit belekötve a húzott, gyakran lerakott szoknyába.

A lányok a fejüket csak télen kötötték be. A lábukra ünnepnap húztak csak magas szárú cipőt, március 15-től szeptember 29-ig mezítláb jártak. A németek hűvös időben faklumpát is felvettek. A hidegben nagykendőt tett mindenki a vállára.

A német leányoknak volt egy fehérrel kivarrott vállkendője, amelyet tavaszi és nyári ünnepi alkalomra kötöttek fel. A tulajdonos nevének kezdőbetűjét és a készítés évét is belevarrták ugyanúgy, mint a menyecskék, idősebb asszonyok szokták.

A fiúk 6–8 esztendőskorban még a felsőrésszel egybeszabott és nyílással ellátott nadrágot hordtak. Többször már nem használatos, bontott anyagból házilag készítették el. 10 év után zeig pantallót és kabátot kaptak, amely alá egyszerű, házilag készített inget vettek fel. Ünnepi alkalmakra a pantallót és a kabátot egyszerű, általában sötét szövetből készítették, a fejükre pedig bokrétás kalapot tettek. Télen vastagabban öltöztek az általában silány szövetből készült kabát alá. A fejükre siltes vagy házilag készült, a fület védő sapka került. Március 15–szeptember 29-ig, de gyakran előfordult, hogy október 30-ig mezítláb jártak. Mondogatták is:

„Simon, Judás,

Jaj tenéked pöre gatyás!” – utalva gyenge öltöztükre és a lábbelihiányra. Utóbbi okozta a gyakori téli iskolai hiányzásokat is. Előfordult, hogy ha nem volt lábbeli, szüleikét húzták fel és úgy mentek ki télen. A Balaton-parti községekben a befagyott víztükrön a maguk készítette fakorcsolyával vagy anélkül való csúszkálástól alig lehetett visszatartani a gyermekeket. Szüleik cipőjét, csizmáját elvéve szoktak ki a házból. A csizmát mindaddig viselték, amíg a lábukon maradt. Ha kilyukadt megfoltolták, ha kinőtte az egyik gyermek, megkapta a másik. Hogy milyen nagymértékű volt a lábbelihiány, milyen nehezen jutottak hozzá, igazolják a korabeli felvételek, ahol még az ünnepi ruhában álló gyermekek lábán is rossz cipő, foltos csizma van, de gyakori az olyan eset is, amikor mezítláb állnak. A kopottan öltözött, szegény sorsú gyermekek pedig minden esetben cipő vagy csizma nélkül álltak a fényképezőgép elé.

Hajviselet

A négy esztendőt elhaladott lányoknak befonták a haját. Ha nem volt még elég hosszú, belefont pántlikával meghosszabbították. Az egy- vagy kétágú hajfonat végébe rózsaszín, kék vagy fehér szalagot kötöttek. Ünnepeken a szalag nemzeti színű volt. Ha nem volt elég hosszú a haja, akkor felül megkötött szalaggal szorították le. Akadt olyan anya is, aki kukoricaszárra tekerte fel a kislánya haját, hogy göndör legyen. Városlődön a lányok haját koszorúba tették. A két hajfonatot hajtűvel tűzték fel. Ha a 4 esztendőt még nem töltötte be a kislány, akkor a hátrafésült hajába félkör alakú fésűt tettek, majd fölül piros vagy kék pántlikával kötötték át. A 12 évnél idősebb lányoknak négy ágba fonták a haját, amelyet körös-körül feltettek, egy rézcsillagokkal kirakott fésűvel szorították a fejközhöz.

A fiúkat iskolás korig kopaszra nyírták, utána is egészen rövidre vágták le a hajukat. Akadt olyan is, aki az iskoláskor végéig kopasz volt.

Mind a viselet, mind a hajviselet korjelző és korhoz kötött volt már gyermekkorban is. Ez a korhoz

kötöttség mutatkozott meg a gyermekek munkában való részvételében is.

A munkára nevelés

A parasztcsaládban vizsgált korszakunkban a gyermekek nemüknek és életkoruknak megfelelően tanulták meg a termelés módját. A csecsemőkorból a kisgyermekkorba felnőtt apróságok már utánózták a körülöttük látottakat. A 4–6 esztendős gyermek játéka elsősorban a felnőttek munkájának a másolása volt. Az egyszerűbb munkafolyamatokat tulajdonképpen megfigyelés alapján, játék közben sajátították el. De a játék és munkaalkalom összefonódott a négyesztendős gyermek életében. Hiszen miközben a libákat őrizték, lehetőségük volt a játékra is.

A gyermekek munkába fogása és az elvégzendő munka a család nagyságától, vagyoni helyzetétől és az adott földrajzi egységben uralkodó gazdálkodási ágtól függött. Egy elsősorban földművelő közösségben a földműveléssel kapcsolatos munkában vettek részt a gyermekek először, az állatok gondozásába később kapcsolódtak csak be. Az elsődlegesen állattartó közösségben pedig csaknem az iskoláskor végéig főként az állatok felügyelete és gondozása volt a gyermek dolga. A földművelő munkát később sajátította csak el. Vizsgált korszakunkban és területünkön általában a fiúk először csak az állatokat őrizték, majd 10 éves koruk után vettek részt apjukkal a mezei munkában. Azokban a községekben, ahol az állattartás volt hangsúlyosabb, ott csak 14 esztendős koruk után vettek részt a földművelésben. Külön csoportot képeznek azoknak a szegény családoknak a gyermekei, akik már 10–12 esztendős korukban elszegődtek szolgálni. Őket nem az apjuk, hanem az öregebb béres vagy maga a gazda vezette be a különféle munkába, munkafolyamatokba. Általában ritkán mutatták meg nekik, hogy kell csinálni. Megfigyelés alapján sajátították el, majd végezték önállóan. A lányok esetében más volt a helyzet. A szolgálni ment lány már ismerte és néhány kivétellel maga is végezte azokat a házbeli és házkörüli munkákat, amelyeket gazdaasszonya rábízott. Városi környezetbe kerülve pedig elmondták és megmutatták teendőit.

A 4–5 esztendős kislány, amíg anyja a házban vagy a ház körül dolgozott, általában mellette volt. Az édesanya munka közben elmondta amit csinál és kisebb feladatokat is rábízott a kislányra. Fát hoztak be, megfogták a személtlapátot, miközben anyjuk ráseperte a szemetet. Segítettek a csirkéket megétni, a konyhakertben gyomlálni és zöldséget behozni. Ott volt a leányka anyja mellett tyúkültetésnél is, így tudta meg, hogy lesz a csirke. Az ő feladata volt a kotlósok etetése. A 6 év körüli kislány anyjával „lámpázta” a tojásokat (megvilágították, hogy csírás-e, érdemes-e a kotlós alá tenni).

27. ábra. Család Városlődön 1920–30 között. Bakonyi Múzeum Veszprém
Abb. 27. Familie in Városlőd zwischen 1920–30. Bakonyi Museum Veszprém

Főzésnél sámlira állva megkeverte a rántást. Tészta-gyúrásnál kapott egy darab tésztát, amelyet kicsi gyúródeszkáján kisodorhatott. Édesanyja azzal buzdította, hogy az általa készített pogácsát a többivel együtt megsütötte. De ott volt a lányka a kenyérsütésnél is. Gyakran előfordult, hogy a munka elvégzésére – legkisebb lány lévén – nem került sor, azonban a gyakori látvány alapján mégis elsajátította ezeket a munkafolyamatokat és menyecske korában minden nehézség nélkül el is végezte. Olyan családokban, ahol sok gyermek volt, a 4–6 esztendőös lánykák, fiúk a mezőre mentek az elhullatott gabonaszálakat összeszedni. Így a szülők a csavargási lehetőségeket is megakadályozták.

A 8–9 esztendőös kislányok, főleg ha a gyermekek között a legidősebbek voltak, már mosogattak, segítettek a főzésben, a takarításban, de megdagasztották a kenyeret is. A mezőn összeszedték a krumplit. A legtöbb családban pedig ellátták és dajkálták kisebb testvéreiket is. Segítettek a kerti munkában, főleg gyomlálni. Később kis kapával kapálni is megtanultak. Nyáron ebédet hordtak az aratóknak. Olyan családban, ahol nem volt fiúgyermek, a lányok őrizték a marhákat és kialmoltak az állatok alól.

A 10–12 éves lány már megfőzött, kenyeret süttött, önállóan elvégezte a takarítást, megetette az állatokat. Segített anyjának a mosásnál, mosogatásnál és a baromfinevelésben, de már varrogatott is. Hisz 6 éves kortól önállóan készítették a babaruhát, amivel a varrás tudományát sajátították el. 12 éves korukra már komoly varrnivalót bízhatott rájuk anyjuk. A házi munkán kívül a mezei munkában is részt vettek. Kapáltak, markot szedtek, kötelet terítettek. Ha kellett, csépeltek is.

A nagyobb földterülettel rendelkező jobb módú családok gyermekei általában 1–2 évvel később kapcsolódtak be az egyes munkákba szegényebb (zsellér, kistöltő paraszt) társaiknál. A nehezebb mezei munkákban pedig csak az iskoláskoruk után vettek részt.

A 14–15 esztendőös lány teljes értékű munkaerőnek számított. Ha a család érdeke úgy kívánta, akkor elment szolgálni vagy napszámba járt. De a családi közösségben is minden munkát elvégzett. Egy hajdani jó módú gazdalány szerint: „50 hód földünk vót. Tíz íves vótam, amikor már vásárba mentem idesapámmal, meg vettem vele. Tizenkét íves koromba' már hajtottam a marhákat a tallón. Öt db-ot minden nap. Ismítlős koromba' 15 ívesen má' szántottam egyedű'.”

Egy közepes földbirtokkal rendelkező család 8–10 éves kislányának az 1920-as évekből való napirendje jól érzékelteti a hasonló korú leányok napi teendőit:

Télen:

1/2 6-kor felkeltek, felöltöztek

6–1/2 7-ig az istállóbeli munkákat végezték el, megmosakodtak, reggeliztek,

1/2 7–7 óráig a reggeli misén vettek részt,

7–12 óráig tanítás volt (előtte kitakarították, befűtötték a tantermet),

12–14 óráig ebédeltek, majd visszamentek az iskolába,

14–16 óráig ismét tanítás volt,

16–18 óráig otthon segítettek az állatok etetésében, utána játszottak, szánkóztak,

18 órákor hazamentek (harangszó) és vacsoráztak,

19–20 órákor lefeküdtek⁸¹.

Ősszel és tavasszal korábban keltek. Kihajtották a libákat legelni már reggel. Délután az esti harangszóig ismét. Libalegeltetés közben nagyszerűen tudtak játszani. Hazafelé lassan mentek a libák előtt, nehogy a délután megettet leszaladják. Vacsora után egy keveset tanultak, majd 21 órákor lefeküdtek. Nyáron még korábban, hajnali 5 órákor keltek. A napi teendők és a játék után este csak 21 óra körül feküdtek le.

Ahogy a női munkát a családi munkaszervezetben a sokféleség jellemezte, úgy ez jellemezte a lányok tevékenységét is, a munkába való belenevelődését. Ezek a nők által végzett munkák ugyanolyan szükségességek voltak, mint a gazdaságot fenntartó férfimunka. Azonban ezek a nagy, több időt és erőt igénylő

28. ábra. Kislányok Csetényből 1921. Győrffy–Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29789

Abb. 28. Mädchen in Csetény 1921. Aufnahme von Győrffy–Viski. Ethn. Museum F 29789

hosszabb munkafolyamatokat mégiscsak kiegészítettek. A közvélekedés a nők munkáját alacsonyabb rangúnak, másodrendűnek ítélte.

A fiúk munkára nevelésében, a munkafolyamatok elsajátításában az apának volt döntő szerepe. Csak a nagy munkafolyamatokban vettek részt. Őket a férfi-as munkákra nevelték jövőbeni szerepüknek, a családban elfoglalt helyüknek megfelelően. A kisebb, 6 év alatti fiúcskát kiküldték fáért, 6 esztendőskora után azonban nem. Akkor már apja foglalatosságát figyelte, s kezdett belekapcsolódni ezekbe a munkákba. Az apa, a nagypapa beszéltek a gyermeknek a gazdasági tevékenységről, a termelés rendjében teljesítendő feladatokról, a gazdálkodás körforgásáról. A 4–5 esztendőskorú fiúcska már szorgoskodott az apjával az állatok körül, 5–6 éves korától pedig már legeltette az állatokat. A módosabb családoknál csak 6–8 esztendőskorukban kezdték az állatok legeltetését és még 14 éves korban is csak ez volt a feladatuk az állatok etetésén kívül. A mezei munkába csak 14 esztendőskoruktól kapcsolódtak be, bár apróbb feladatokat már korábban is végrehajtottak. Pl. szántásnál az apjával ment az eke után, fogta az ostort. A középbirtokos paraszt 6 év körüli fia kiment az apjával szénát gyűjteni. Kisméretű favillát is készítettek neki. A kistöltő vagy a nincstelen családok fiai 9 éves korukban már elszegődtek béresgyerekeknek. Etették és őrizték az állatokat, amiért egész napi ellátást, ősszel pedig egy öltözet ruhát kaptak.

A közép- és kisparaszti családokban a 10–12 éves fiú télen segítette apjának az állatok etetésében és tisztán tartásában, de segítette megjavítani a gazdasági eszközöket is. Villa- ásó- és kapanyélnek való fát hoztak az erdőről és azt kifaragták. Nyírágból seprűt kötöttek az istálló sepréséhez. Az ügyes gazda szekérrudat, tézslát, igát, sőt szekéroidalt is faragott. A fia is megtanulta mindezeket. Volt olyan 10–12 esztendőskorú fiú, aki kis szekeret faragott minden alkatrészével. A kaszálás kivételével minden más mezei munkában részt vett: a szántásban, vetésben, kapálásban. Aratáskor kötelet terített, saját kis csépjével csépett, szénát forgatott, gyűjtött. Részt vett ősszel a betakarításban (kukorica- és borgonyaszedés, szüret). 15 éves koruktól a fiúk is teljes értékű munkaerők voltak.

Egy közepes földbirtokkal rendelkező gazdacsalád fiainak napirendje általános képet ad az 1920-as évekből a fiúknak a családon belüli neveléséről, a munkában való részvételükről.

Télen: később keltek fel, korábban feküdtek le, hogy kevés petróleumot fogyasszanak, ne égjen sokat a lámpa.

7 órákor keltek fel, mosakodtak, reggeliztek, templomba mentek.

8–12 óráig az iskolában voltak.

12–14 óráig ebédeltek, segítettek előkészíteni az állatok etetését és tüzelőt vittek be.

14–16 óráig az iskolában voltak ismét.

16–18 óráig játszottak a szabadban vagy a lakásban.

29. ábra. Gyermek Bakonyánán 1921. Györfly-Viski felv. Néprajzi Múzeum. F 29540
Abb. 29. Kinder in Bakonyána 1921. Györfly-Viski Aufnahme. Ethn. Museum F 29540

18 órákor vacsoráztak. A hosszú téli estéken sok helyen vacsora után a mécs mellett vagy a kemence tüzeinek fényénél az anya vagy az apa felolvasott a családnak.

1/2 8-ra általában már ágyba került mindenki.

Tavasszal: 6 órákor keltek fel, segítettek megetetni az állatokat, reggeliztek és iskolába mentek. Sok helyen iskola előtt kötelező volt a reggeli misén való részvétel.

8–12 óráig tanítás volt.

12–14 óráig ebédeltek és egy keveset játszottak.

14–16 óráig ismét az iskolában voltak.

16 órától az állatokat legeltették. Itt lehetőség volt a játékokra is. A fiúk csoportos játékaiknak többségét az állatok őrzése közben játszották, ugyanúgy, ahogy a lányok libaőrzés közben. Ahol kisebb fiúk is voltak, ott az ő feladatuk volt az állatok őrzése. Ilyen helyen a 10–12 esztendőskorú fiú a mezőgazdasági munkában segítette apjának vagy nagyapjának. Estig maradtak kint az állatokkal, mert a korai hazamenetelt minden esetben szóvá tették a felnőttek.

20 órákor volt a vacsora, utána mentek mindjárt aludni.

Nyáron: hajnali 5 órákor már fenn voltak, kihajtották az állatokat, hogy jóllakjanak, ugyanis melegben nem ettek nyugodtan. Az őrző fiú reggelijét a tarisznyájában vitte magával és később fogyasztotta csak el, már igazi felnőtt módjára bicskával vagy kusztorával. 11 órákor hazahajtottak. 12 órákor megebédeltek, utána játszottak egy keveset. Ilyenkor mentek el fürdeni is. 15 órákor ismét kihajtották az állatokat és csak esti harangszóra értek haza. A vacsora fél 9-kor volt, utána nyugovóra tért a család. Azok a fiúk, akik ebben a korban nem az állatokat őrizték, hanem apjukkal a földművelő munkában vettek részt, keményen be voltak fogva. Egész nap a mezőn dolgoztak, segítettek. Kevesebb idejük maradt játékokra, mint az állatokat őrző társaiknak. Főleg a nagy munkák idején, aratáskor volt szükség rájuk. Ezeknek a gyermekeknek rövid volt a gyermekkora, túl hamar, 12 esztendőskoruktól egyre jobban bekapcsolódtak a termelőmunkába, egyre kevesebb idejük maradt játszani. A módosabb családok gyermekeinek, akár fiúknak, akár lányoknak hosszabb volt 1–2 esztendővel az erőgyűjtésre szánt idő, később váltak csak egész munkakerővé. A béresgyerekeknek, cselédeknek vagy pesztrának elszegődötték gyermekkoruk rövidült le igazán. 10–11 esztendőskorukra már a felnőttekkel egyenlő munkát végeztek, vajmi kevés idejük maradván a játékokra, szórakozásra.^{8 2}

Általában elmondhatjuk, hogy vizsgált korszakunkban a gyermek nemre való tekintet nélkül a munkába való belenevelődése révén, a család termelőmunkájában való részvétele alapján vált a család teljes értékű tagjává.

A gyermektársadalom, a játék

„A gyermek életének harmadik oldala az, amelyet magának alakít, amely teljesen a gyermeké és a gyermekkoré... A családi és iskolai étellel szemben ez a gyermek önálló élete. A gyermek önálló, a felnőttektől független világa két területen figyelhető meg leginkább: közösségi életében, ahol a maga kis társadalmát a felnőttektől függetlenül rendezzi be és a játékban.”^{8 3} írja Kresz Mária a sárpilisi gyermektársadalmat vizsgálva. Ez a megállapítás az egész magyar nyelvterületre érvényes, minden tájon ugyanígy megfigyelhető.

Területünkön és korszakunkban a gyermekek a maguk kis társadalmában nem voltak egységesek. Életkoronként és nemenként elkülönültek. Négyéves korig azonban még nem beszélhetünk nemenkénti elkülönülésről. Itt az azonos korcsoportba tartozók szomszédsági alapon társultak. 4 éves kor fölött, 6–8 éves korig már három kritériuma volt az egy csoportba tartozásnak: az életkori azonosság, az azonos nemhez tartozás és a szomszédság. Így akaratlanul elkülönültek a különböző vagyoni helyzetű gyermekek is: hisz a módos és szegény családok általában a falvak

különböző pontjain laktak. Az iskola elsősorban nemek és életkor szerint csoportosította a gyermekeket. A közös munkaalkalmak pedig gyakran különböző csoportokba tartozókat is összehoztak. Olyan mértékű bandázás azonban, mint a magyar nyelvterület más részein, vidékünkön nem fordult elő. A játékok a nemeknek és az életkornak megfelelőek voltak. Már a csecsemőknek és a 4 esztendőn aluliaknak is megvoltak a játékaik. A falusi gyermekek játékaikról általában elmondható, hogy egy meghatározott természeti és társadalmi környezetben a gyermek szórakozásainak, alkotó kedvének, utánzási készségének és a társas élet szabályait elsajátító tevékenységének megnyilatkozási formái voltak.

A csecsemők és az 1–2 esztendőskorú gyermekek játékaik és játékszerei nemre való tekintet nélkül meggyeztek, mindössze életkoronként különböztek egymástól. A bölcső- és ölbéli gyermekeknek az altatók, a mondókák jelentették a szórakozást, a játékot. Ezek a mondókák nagyon változatosak, és gazdag csoportot alkotnak. A gyermek ebben a korban még passzív volt, befogadója csak a játéknak. Egyszerű játékszerei (fadarabka, facsörgő, rongyocska, összefűzött cipőkrémes dobozok) a körülötte levő környezet érzékelését és megismerését segítették. Valamennyi a felnőttektől és a nagyobb gyermekektől származott. A játékszerek többségét később is házilag készítették. Egyszerűbb játékot csak búcsúkor vásároltak, a módosabbak más alkalmakkor is. Pl. teljesen ismeretlen volt korszakunkban a karácsonyi ajándékozás. Karácsonyfát állítottak, ki-ki tehetségéhez mérten fel is díszítette, de ajándék az almán és dión kívül nem volt.

A 3–4 esztendőskorú gyermekek egyre aktívabbak lettek a játékban is. A lányok és fiúk még együtt játszottak, főleg a porban, a homokban. A legszórakoztatóbb az volt, amikor lábukat a homokba téve köréje kemencét formáltak, a nedves porból pedig kenyeret, pogácsát, kását készítettek. Az egyik legfontosabb tevékenységet, a táplálék elkészítését utánózták. Játékaikat elsősorban idősebb testvéreiktől vagy rokongyer-

30. ábra. Ūrgeöntés Középrépaszuztán 1937. Vajkai A. felv. Bakonyi Múzeum Veszprém. N 3429.

Abb. 30. Ziesel-Giessen in Középrépaszuzta 1937. Aufnahme von A. Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém. N 3429

mekektől kapták. Ezek a szerény játékszerek már nemként elkülönültek: a lányoké volt a kukoricaszutka- és rongybaba, a fiúké a kukoricaszár-muzsika (hegedű) és a kukoricaszár-ökröcske. Ez volt az életkori csoport, amikor az önálló játékkészítő tevékenység kezdetei jelentkeztek és megkezdődött a fiú- és lányjátékok, játékszerek különválása. Ez az elkülönülés az évek múlásával egyre nagyobb mértékűvé vált a játékkalkulációra is vonatkozva.

4–12 éves korban a játékok vizsgált korszakunkban két nagy csoportba sorolhatók, játékszeres játékok és több gyermeket foglalkoztató, szabályokra épülő csoportos játékok. A lányoknál az énekes-táncos játékok, a fiúknál pedig a társas-testedző játékok voltak az elsődlegesek. Egyes népszokások (lakodalom, temetés) és bizonyos felnőttmunkák (aratás, takarolás) utánzása lányok–fiúk közös játékként fordult elő.

A játékszerek és a játékszeres játékok:

Lajos Árpád szempontjai alapján a játékszereseket a következő nagy csoportba sorolhatjuk: *Guruló* (a különféle alapanyagból készített labdák), a *kézügyességi játékszerek* (kapókövek, színes glütyük – golyók – agyagból, csiga, bilicke, zúgattyú, karika, ördögmotolla), *élő alakokat ábrázolók* (különböző alapanyagokból készült gazdag változatokban megjelenő babák, a szárból, csutkából, papírból készített háziállatok, és pásztorok), a *felőttek tárgyi világának másolatai* (gyűrődieszka, sodrófa, sütőlapát, dagasztóteknő, edények, a növényi termésekből – makk, íj-nyíl, parittyá, különféle kardok és puskák, kukoricaszár-hegedűk, -sípok, a kisszekér, az iga, a cséplőgép, az eke, a gereblye, a vályú, a kis kapa, útifű, bojtortján – kosárcák, szobabútor, fából bölcso és kiságy), az *ékszerek* (növényi szárból – pitypangszár – gyűrűk, láncok, növényi termésekből – kukorica, makk, bab – nyál-láncok). Valamennyi játékszer alapanyaga a természeti környezetből, a növényvilágból és a háztartási hulladékokból került ki. A növényi alapanyagú játékokat rendkívüli gazdagság jellemezte. A hulladékokból készítették közül a babák voltak sokfélék. A lányoké elsősorban az edények, a bababútorok és a babák, a fiúké a különféle fegyverek, zenei eszközök és a mezőgazdasági munkaeszközök voltak. A kézügyességi játékok közül a kapóköveket csak lányok használták, viszont a zúgattyú vagy bungató csak a fiúké volt. A csigával mindkét nembeliek játszottak.

A két életkori csoport (4–6 és 6–12 év) játékeit mindkét nemnél azzal a megjegyzéssel különíteném el, hogy az életkori sajátosságok által befolyásolt, önálló munkát, kézügyességet igénylő játékszerek közül a fiatalabbknál az egyszerűbbek (pl. csutkababa, láncok, sípok, muzsikák), míg a legaktívabb életkori szakaszban – 6–12 éves korban – a bonyolultabbak (babák, bababútor, mezőgazdasági eszközök) voltak többségben.

31. ábra Űrgeöntés Középréfpápusztán 1937. Vajkai A. felv. Bakonvi Múzeum Veszprém N 3430
31. Ziesel–Giessen in Középréfpápuszta 1937. Aufnahme von A. Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém. N 3430

A 3–4 esztendősek közösen az udvar vagy a tornác meghatározott részén játszottak. A nagyobbcskák behúzódtak az üres disznóólba vagy megbújtak a pajta mögött. De a házak előtti füves részen, az utcán is szívesen tartózkodtak 4–5 éves korban. A 6 éveseknek a legelő volt a kedvelt tartózkodási és játszóhelye. Az iskolások számára pedig játékra adott lehetőséget az iskola udvara is.

A játékok alkalmait az életkoron kívül az évszakok is meghatározták. Télen, gyakran hosszú ideig a szobába szorulva több játékszer készítették, babákkal, kukoricaszár-állatokkal, dobókockás társasjátékkal játszottak. A szabadban csúszkáltak a maguk eszkábálta fakorcsoyával, vagy anélkül és szánkáztak. Tavasszal és nyáron főleg növényi alapanyagból készítették a játékszereseket. Jelentősek és uralkodók voltak a kézügyességi játékok, a felőttek életét és munkáját utánzó valamint a szabályokhoz kötött lány- és fiújátékok. Ősszel, amíg az idő hűvösre nem fordult, ugyancsak a szabadban játszottak. A játékszeres többségét még mindig növényi alapanyagból készítették. A tartós (fából, rongyból), elsősorban a felőttek munkaeszközeinek kicsinyített másaiból álló játékszeres készítésének is a téli időszak felelt meg legjobban. A felőttek is jobban ráértek az ügyeskedő gyermeknek segíteni, a bonyolultabb eszközöket pedig a kisebbeknek elkészíteni.

A 4–6 éves lányok fő játékszerai a babák, a fiúké a különféle állatok voltak. A lányok saját maguk alakították növényi szárból, termésekből különféle ékszereket és bababútorokat. Nagy igyekezettel figyelték a játékkészítést és 6 éves koruk után maguk is megpróbálkoztak vele. A 4–6 éves fiúcskák pedig önállóan elkészítették a kukoricamuzsikát, a fűzfa- és bodzasípokat.

A 6–12 évesek már a nagyobb tudást és kézügyességet igénylő játékokat is önállóan készítették el. A lányok a sokféle babát, a fiúk a puskákat, parittyát, íjat, nyilat, ördögmotollát, a bilickét és a csigát. Kez-

32. ábra. Játék az ürgével. Középrépaspuszta 1937. Vajkai A. Felv. Bakonyi Múzeum Veszprém. N 3433
Abb. 32. Spiel mit dem Ziesel. Középrépaspuszta 1937. Aufnahme von A Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém N 3433

detben segítséggel, majd önállóan a mezőgazdasági munka eszközeinek másolatait. Ezzel szemben a lányok bababútorait, a főzés és kenyérsütés eszközeinek másolatait mindvégig a felnőttek készítették el. Ezek a játékeszközök már a munkára nevelést segítették. Hisz a 6 esztendő gyermek életében kevés volt az a játék (kivéve a szabályokhoz kötötteket), amely ne lett volna kapcsolatban a munkával. Akár a különféle játékszereket, akár a csoportos játékalkalmakat vizsgáljuk, mindegyik valamilyen felnőttmunka-folyamathoz kötődött.

A játékeszközöket a gyermek játéktevékenysége töltötte meg élettel. Valamilyen csoportos játékban valamelyik mindig szerepelt. A lányok legkedveltebb játékszere a baba volt. Nem véletlen, hogy ennek jöttek létre leggazdagabb változatai. Nem létezett olyan utánzójáték, amelyben ne szerepelt volna.

A *babák* legegyszerűbb változatait a szaloncukor papírából készítették. A neve „szalonbaba” és a legkisebbek játékszere volt. Könnyen és gyorsan megcsinálták a kukoricababát: a baba testét a kukoricacsutka alkotta, haját pedig a száraz csuhé. Nyáron a kukorica bajusza volt a haj. Kukoricacsutkából még ennél egyszerűbben is készítették babát: rongyba csavarták, a keskenyebb végére kendőt kötöttek. A kukoricababát úgy formálták meg, hogy egy rossz harisnyadarabot kukoricaszemekkel tömtek meg és a két végén bevarrták. A haja kóc volt, az arcát pedig ceruzával rajzolták meg. A rongybabának két ágban változata élt: az egyiknek a váza egy alul két ágban végződő botocska, aminek felső részén rongyból formálták meg a fejét, majd a törzsét ronggyal betekerték. Kar-

ját a törzs felső részére keresztbe kötött rongytekerics alkotta. Ceruzával megrajzolták az arcát, rongyokból ruhát is készítettek neki. A másik változatnak fehér rongyból fejet készítettek és azt egy fadarabra rákötötték. A kezét egy keresztbe kötött fadarab alkotta. Az arcát ceruzával rajzolták meg, a ruháját ugyancsak rongyból varrták. Akadt olyan leányka, aki színes pamutból varrta ki a babája arcát. A babák ruhája a gyermekek és a felnőttek ruházatát másolta. Az asszonybaba ugyanazt a szoknyát, réklit, fejkötőt vagy kendőt viselte, mint a menyecske vagy az öregasszony. A gyermekeket megszemélyesítő babákon pedig a korabeli pólyát, ingecskét és fejkötőt, vagy a szoknyácskát, réklit, ruhácskát találjuk meg. Ezekkel a babákkal a gyermekek és asszonyok életének minden jelentősebb mozzanatát eljátszották. Hol úgy, hogy az asszonyokat is, a gyermekeket is a babák személyesítették meg, a kislányok csak mozgatták őket és beszéltek helyettük. Hol pedig úgy, hogy a szereplők egyik felét a babák, a másikat a gyermekek alakították. Így került sor a szülés, a keresztelő, a lakodalmak, a temetés, az iskolai élet és a gyermeknevelés színjátékszerű előadására. „E vittük keresztúni a pólyás babát, paszitát tartottunk. Kivettük a pólyából, ahogy idesanyánktól láttuk. Etettük őket: na, egye’ memmét! Körtét szeltünk nekik. De babáva’ csinyátunk esküvőt, temetést is. A babákat úgy megvertük, ahogy minket szoktak. Játékbú’ még szültünk is, de nem tittuk hogy van az. De a babákka’ jáccottuk el a lakodalmast, az iskolást, tanítóst.” A babákat az otthon és az egymástól tanult alattódalokkal ringatták.

A szokások mellett színre került a házimunka is: a kenyérsütés, a főzés, a mosás. A fiúk leginkább lovastak-szekereztek, vonszolták a bakszekeret és sorra vették a mezei munkákat is. De a férfias játékot, a háborúsdit, a pandúr-betyárt is kedvelték. Mindkét nemnél az érdeklődés középpontjában állott az aratás és a takarolás. „A fiúk levágták a fűvet, a lányok pamut-

33. ábra. Játék az ürgével. Középrépaspuszta 1937. Vajkai A. Felv. Bakonyi Múzeum Veszprém. N 3432
Abb. 33. Spiel mit dem Ziesel. Középrépaspuszta 1937. Aufnahme von A. Vajkai. Bakonyi Museum Veszprém N 3432

hulladékból kis kévét kötöttek belőlük. A fiúk szekérre rakták, arrább vitték a tengeriszárból készített ökröcskéikkel. Ott összerakták parányi asztagokba” – emlékezett vissza az egyik dudari asszony. A teherhordásnak a fiúk játékában való megjelenése gyakori volt. Apró kordét készítettek, amelybe ürgét fogtak be és homokot, szalmát fuvaroztak vele. A bakszekérel a lucernát, szénát húzták, hatalmas port verve maguk után. Őrzés közben „gunyhót” építettek, ahova elbújtak. Többnyire részt vettek még a lányok lakodalmas játékában is.

Szabályokhoz kötött játékok:

A csoportos, szabályokhoz kötött játékok közül a lányok az énekes-táncos játékokat játszották, bár volt néhány versenyfutó játék is, amelyet kedveltek: pl. Hat lúd a zabszalmában, Árokba cica, Komámasszony hol az olló stb. Az énekes-táncos játékok közül a 4–6 esztendősök által kedveltek hangsúlyos része a szövegmondás és az ének volt. A 6–12 évesek pedig a mozgást, a táncmozdulatokat emelték ki. A következők ismereteseek területünkön Lajos Árpád szempontjai szerint csoportosítva:

1. Mozdulatutánzó dalos játékok: pl. Fehér liliomszál, Naphívogató, Kocsit, kocsit komámasszony.
2. Párválasztók: Körben áll egy kislányka, Ég a gyertya.
3. Sétáló, menetelő: Babot főztem.
4. Hidasjáték: Nyisd ki Isten kiskapudát, Bújj, bújj zöld ág.
5. Fogyasztó-gyarapító: Erzsébet asszony.
6. Énekes versenyfutó. Beültettem kiskertemet, Elvesztettem zsebkendőmet.
7. Kiforduló: Lánca, lánca . . .
8. Kitalálós: Megy a gyűrű vándorúton.

Ezekon kívül kedvelt volt az ötkövezés (ujjhegynyi kavicsok szabály szerinti dobálása, elkapása), a köcsögdobálás (vasárnap délután a nagylányok játéka), a labdapofozás és az icikezés (ickejáték vagy sánta iskola, ugróiskola, sánta róka).

A fiúknál a 4–6 esztendősök versenyt futottak, bújócskáztak és golyóztak. A 6–12 évesek pedig elsősorban a csoportos-mozgásos, szabályokhoz kötött ügyességi játékokat játszották: csülköztek, métáztak, bilickéztek, labdáztek (többnyire szőrlabdával!), sudaraztak, csigáztak, vagy karikáztak. A nyírfapotával kanászt játszottak. Az ő játéka volt a paposjáték, a számárugrálós játék, a csürgazda, az ostorosjáték, de gomboztak is. Az őrzőgyerekeknek megvoltak a sajátos játékaik is: az első alkalommal őrző fiú felavatását szolgáló nyulas játék és a pénzzel játszott kercezés. De a fogyasztó-gyarapító játékokat is kedvelték: pl. királyom királyom . . .

Egyetlen játék volt, amit kisebb és nagyobb fiúk együtt játszottak: a huszáros játék, az egymás nyakában lovaglás.

34. ábra. Borzavári gyermekek játék közben 1937. Dobi L. felv. Bakonyi Múzeum Veszprém.
Abb. 34. Spielende Kinder in Borzavár 1937. Aufnahme von L. Dobi. Bakonyi Museum Veszprém

Ezek a közös játékkalkalmak a családi és a közösségi, társadalmi életre készítettek fel a növekvő gyermekeket. Itt sajátították el a gyermekközösség erkölcsi szokásait, amelyek a felnőtt társas élet kialakulásának előkészületei voltak.⁸⁴

A 10–12 éves gyermekek már aktív résztvevői voltak az ünnepi szokások egy részének is: lucáztak, karácsonyt köszöntöttek, regöltek, bethlehemeztek, háromkirályt jártak, balázsoltak, locsoltak, pünkösdöltek.

A bakonyi falvakban közösen eljártak az erdőre is gombát, szedret szedni.

12 esztendőös korig fiúk és lányok beszédtemája a játék, a játékszabályok és a játékkészítés volt. Azonban a 12 esztendőös lányok egymás között már a fiúkról beszélgettek, őket nézegették. Ezzel szemben az ugyanezen korú fiúk még nem fordultak a lányok felé. Az egymás közötti beszélgetések a játékra, a játékkalkalmakra és a vituskodásra terjedtek csak ki.

Összefoglalásképpen elmondható itt is N. Bartha Károlynak a megállapítása: „. . . a játékkincs közismerten sokágú és -rétű, dús terméseinek áttekintésére természetes útmutató a gyermek fejlődésének me-

nete. A játék lényegét tekintve nem is választhatók külön egymástól a mondókák, gyermekdalok, társasjátékok, sőt a játékszerek sem, mert tulajdonképpen mind ugyanannak a játéktevékenységnek különböző irányú és összetételű megnyilvánulásai. A játékszereket a játék eleven folyamata tölti meg élettel, miközben mondókák, dalok fűződnek hozzájuk. A társasjátékok verseléssel, dallal, tánccal vannak fűszerezve, s gyakran szükségszerű tárgyi kellékük a játékszer...⁸⁵

A játékok nem nőttek koron és nem felül általánossá. Minden nem- és korcsoportnak a termelő-

munkában való feladatához képest külön játékaik voltak.⁸⁶

Természetesen itt most nem volt lehetőség vizsgált korszakunk rendkívül gazdag gyermekköltészetének és játékaiknak a részletezésére. Ez a jövő kutatásának és feldolgozásának lesz a feladata.

A cikk megírása után találtam a következő adatokat: Mind-szentkállán keresztelőre menet előtt a kisgyermeket megforgatták biblián vagy kalendáriumon, hogy okos legyen. Szentgálon keresztelőről hazamenve a bába az asztal tetején megtáncoltatta a babát, hogy jó táncos legyen majd idővel.

JEGYZETEK

- FILEP A.: Szokásleírások a 18. és a 19. századból. Népi Kultúra Népi Társadalom V–VI. Bp. 1971. 115–133. pp. (Később Filep A. Op. cit.)
- FÖLDESNE GYÖRGYI E.: 1980. jan. 25-én a Veszprémi Bakonyi Múzeumban elhangzott előadásából.
- BELLOSICS B.: A gyermek a magyar néphagyományban. Baja, 1903. Wlisclozkyne Dörfler F.: A gyermek a magyar néphitben. Ethn. 1893. 107–117. pp. Nyári A.: A palóc anya és gyermeke. Ethn. 1931. 167–174. pp.
- JANKÓ J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp. 1902. (A továbbiakban Jankó J. Op. cit.)
- GÖNCZI F.: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937.
- GÖNCZI F.: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. Matolcsy Sándor bevezetője. 3. p. (A továbbiakban Gönczi F. Op. cit.)
- GÖNCZI F.: Op. cit. 3. p.
- Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Szerk. Mády Zoltán. Bp. 1942.
- ERDEI F.: A makói parasztság társadalomrajza. Makó, 1934. (A továbbiakban Erdei F. Op. cit.)
- LUBY M.: A parasztlelet rendje. Bp. 1935. (Később Luby M. Op. cit.)
- KRESZ M.: A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In: Néprajzi Tanulmányok. Bp. 1949. 53–93. pp. (A tanulmány 1942-ben készült.) U. ő.: A kisbaba és anyja Nyárszón. In: Néprajzi Közlemények V. 3–4. Bp. 1960. 220–259. pp.
- KRESZ M.: A magyar gyermekjáték-kutatás. Bp. 1948. (Klny. A Magyar Népkutatás Kézikönyvéből.)
- KRESZ M.: A magyar gyermekjáték-kutatás. Bp. 1948. 2. p.
- KISS Á.: Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. Bp. 1891.
- KOVÁCS J.: Szeged és népe. Szeged, 1901.
- A Magyarság Néprajza. Bp. 1937. N. Bartha Károly: Játék. IV. köt. 383–423. pp. (A továbbiakban N. Bartha K. Op. cit.)
- LAJOS Á.: Nótás gyermekjátékok Domaházán. Ethn. 1937. 266–274. pp. U. ő.: A magyar nép játéka. Bp. 1940. U. ő. Módszeres szempontok a népi gyermekjátékok rendszerezéséhez. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc, 1968. 139–156. pp.
- JÓZSEF D.: A Nyikó-menti gyermek maga készítette játékszerei. Kolozsvár, 1943.
- HERKELY K.: A mezőkövesdi matyó nép élete. Bp. 1939.
- KRESZ M.: Gyermekélet és játék Sárpiilisen. In: Mády Zoltán, szerk. Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Bp. 1942. 45–70. pp.
- FÉL E.: Harta néprajza. Bp. 1935. U. ő. Kocs 1936-ban. Bp. 1941.
- BAKOS J.: A mátyusföldi népi gyermekjátékok világa. Kresz Mária értékelő sorával. In: Kresz M.: A magyar gyermekjáték-kutatás. Bp. 1948. 8. p.
- MORVAY J.: Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956. 77–82. pp. 194–206. pp.
- FÉL E.: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Bp. 1944. (Kisalföldi Közlemények 1. sor. 2. sz.) U. ő. Fejezetek Tiszalgar társadalmának megismeréséhez. In: Népr. Közl. 1959. 1. 2. 70–114. pp.
- Hofer Tamásnak a Magyar Néprajzi Társaságban 1979. okt. 10-én elhangzott előadása. A többi előadás is a falusi gyermekek életével volt kapcsolatos. Keresztmetszetet adott a témakör jelenlegi hazai kutatásáról.
- KAPROS M.: A gyermekekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban. In: Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 1974/20. 75–96. pp. U. ő. A keresztelés szokásai az Ipoly-menti falvakban. In: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21. 127–169. pp. U. ő. Hiedelmek és szokások a graviditás kezdetétől az anya avatásának szertartásáig az Ipoly-menti falvakban. Klny. a Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 23. számából. 1977.
- GAZDA K.: Munkába nevelődés Eszterelken. In: Népismereti dolgozatok 1978. Bukarest, 1978. 208–220. pp.
- „A parasztyermekek élete Pest megyében.” Kiállítás Vácott a Vak Bottyán Múzeumban. Rendezte és a vezetőt írta Igaz Mária. Vác, 1979. „Gyermekélet a régi magyar faluban.” Kiállítás a Néprajzi Múzeumban Budapesten. Rendezte és a katalógust írta: Földesné Györgyi Erzsébet, Bp. 1979. „... azok a gyerekek.” Kiállítás a Herman Ottó Múzeumban Miskolcon. Rendezte és a katalógust írta: Kunt Ernő. Miskolc, 1979. „A falusi gyermekek élete Veszprém megyében 1868–1945.” Kiállítás Veszprémben a Bakonyi Múzeumban. Rendezte és a katalógust írta: Fodor Zsuzsa és Lackovits Emőke. Veszprém, 1980.
- PETÁNOVICS K.: A sármelléki női viselet. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (VMMK) 10. Veszprém, 1971. 315–345. pp.

30. SZABÓ JENŐNÉ BORÓK E.: Lányok, asszonyok Mind-szentkállán. Honismereti Tanulmányok II. Veszprém, 1973. 47–67. pp. Uő. Gyermekjátékok Padragon. Kézirat, 1979.
31. ILLÉSFALVI A.: Nemesvámosi gyermekjátékok és játékszerek. Kézirat, 1979.
32. SÜLE S.: Gyermekjátékok Kertán. Kézirat. Bakonyi Múzeum Adattára. Veszprém, 1978. Ltsz. 11620–79. Uő. A gyermekek munkára nevelése Kertán. Előadás 1980. jan. 25-én Veszprémben a Bakonyi Múzeumban.
33. FODOR ZS.–LACZKOVITS E.: A falusi gyermekek élete Veszprém megyében 1868–1945. Veszprém, 1980.
34. Magyar Stat. Szemle XIV. évf. 1936. V. sz. 400–401. pp. (Hollós I.: A vándormozgalom hatása Veszprém vármegye népességének fejlődésére). Magyar Stat. Közl. Új sor. 76. köt. (1929/74. p. Magyar Stat. Közl. Új sor. 114. köt.) 1941/111. p.
35. KOVACSICS J.: Veszprém megye közigazgatási szervezete, település- és népességfejlődése 1785–1960 között. Bp. 1964. 6–16. pp. (A továbbiakban Kovacsics J. Op. cit.)
36. KOVACSICS J.: Op. cit. 6. p.
37. Magyar Statisztikai Évkönyv 1893. 41. és 59. pp.
38. Magyar Statisztikai Évkönyv V. köt. (1890–1891.) 26–70. pp. VIII. köt. (1892–1893.) 26–64. pp. XXII. köt. (1897.) 40. és 124. pp.
39. Magyar Stat. Közl. Új sor. 22. köt. (1903–1905.) 110–119. pp. és 266–274. pp. 32. köt. (1906–1908.) 110–119. pp. és 266–274. pp. 50. köt. (1909–1912.) 146–159. pp. és 402–429. pp.
40. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 74 köt. (1919–1925.) 47–53. pp. és 120–125. pp. 97. köt. (1926–1932.) 37–42. pp. és 72–73. pp.
41. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 22. köt. (1903–1905.) 2–6. pp. 32. köt. (1906–1908.) 2–6. pp. 50. köt. (1909–1912.) 2–9. pp.
42. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 74. köt. (1919–1925.) 2–8. pp. 97. köt. (1926–1932.) 2–6. pp.
43. Magyar Statisztikai Évkönyv XXII. köt. (1897.) 71. p.
44. KOVACSICS J.: Op. cit. 17. p.
45. KOVÁCS A.: Az egyke és a népszaporodás. In: Magyar Statisztikai Szemle 1923/3–4. sz. 65. p.
46. JANKÓ J.: Op. cit. 394. p.
47. V. Ö. GÖNCZI F.: Op. cit.
48. Magyar Statisztikai Évkönyv 1873. 121. p.
49. Statisztikai Közlemények XXII. köt. 68–108. pp.
50. GÖNCZI F.: Op. cit. 53–55. pp.
51. V. Ö. GÖNCZI F.: Op. cit. 54–55. pp.
52. Szentgálon volt kanász Teknyős Horváth József. Tavasztól késő őszig az erdőn tartózkodott az állatokkal. Szabad idejében, amíg a farka delelt, kicsi gyermek füröztetésére való teknőket készített. Ősszel, amikor bement a faluba, hazavitte őket. Ahol gyermeket vártak, szívesen megvették tőle. (Tamás Károlyné szentgáli gyűjtése.)
53. Gönczi Ferenc szerint azért, hogy ne legyen ruhaszaggató. Ő is találkozott a szokással Somogyban. Op. cit. 238. p.
54. †Dr. Bálint Sándor Professzor szíves szóbeli közlése.
55. V. Ö. FILEP A.: Op. cit. 123. p.
56. LUBY M.: Op. cit. 152. p.
57. V. Ö. A Magyarság Néprajza IV. Bp. 1937. N. Bartha K. Op. cit. 383–423. pp. és Luby M. Op. cit. 148–149. pp.
58. V. Ö. LUBY M. Op. cit. 148. p.
59. Dr. Körmeny József kanonok szíves közlése.
60. †Dr. Bálint Sándor Professzornak 1979. szept. 27-én Veszprémben a Bakonyi Múzeumban elhangzott előadásából.
61. A szó – paszita, paszit – eredete, jelentése és jelentésfejlődése: In: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. Bp. 1976. 119. p.
62. GÖNCZI F.: Op. cit. 88. p.
63. GÖNCZI F.: Op. cit. 84. p.
64. Az egész magyar nyelvterületen ismert és élő szokás volt.
65. V. Ö. KISS L.: A szüléssel, kereszteléssel és felneveléssel járó szokások és babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyről. Ethn. 1920. 88. p.
66. Dr. Körmeny József püspöki levéltáros és Horváth József püspöki könyvtáros szíves szóbeli közlése. Bőséges adatot tartalmaznak a XVIII. sz. végi és a XIX.–XX. századi Canonica visitatiók. (Róm. kat. Püspökség Veszprémi Egyházmegyei Levéltára.)
67. Vajna Lajos ref. lelkész és Hernád Tibor ev. lelkész szíves szóbeli közlése.
68. KRESZ M.: A kisbaba és anyja Nyárszón. In: Néprajzi Közlemények V/3–4. Bp. 1960. 254. p.
69. Szabó Jenőné Borók Edit tanítónő padragkúti gyűjtése. 1979.
70. BÁLINT S.: Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. Bp. 1978. 304–305. pp.
71. FÓNAY T.: Falusi iskolánk szociális viszonyai 1936–1976. Veszprém, 1979. Bakonyi Múzeum Adattára Veszprém, Ltsz. 11674–79. Süle Sándor ny. isk. ig. szíves szóbeli közlése. Korabeli feljegyzéseit elolvashattam, amiért ez úton is köszönetet mondok.
72. A fejezet részadatai megtalálhatók a Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 22. köt. (1903–1905.) 368–372. 380–405. 456–460. 468–471. 544–548. 556–559. pp. valamint a 32. köt. (1906–1908.) 368–373. 380–383. 456–460. 468–471. 544–548. 556–559. pp. 50. köt. (1909–1912.) 402–429. 492–493. pp. 74. köf. (1919–1925.) 120–125. 140–187. pp. 97. köt. (1926–1930.) 92. p. Az összesítéseket és összevetéseket magam végeztem.
73. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 50. köt. (1909–1912.) 478–480. pp.
74. LUBY M.: Op. cit. 196. p.
75. V. Ö. ERDEI F.: Op. cit. 33–34. pp.
76. A jelenség általánosan mondható. Némi eltéréssel ugyanezt fogalmazta meg Erdei Ferenc is 1934-ben. L. Erdei F. Op. cit. 42–44. pp. De hasonló nevelési célt jegyzett le Kresz Mária is Nyárszón. Kresz Mária: A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In: Néprajzi Tanulmányok Bp. 1949. 63–64. pp.
77. †Dr. Bálint Sándor professzor szíves szóbeli közlése.
78. A versek, mondókák Tamás Károlyné Kis Tóth Vilma gyűjtése Szentgálról 1980.
79. Tamás Károlyné gyűjtése a Szentgál-környéki tanyákról 1980.
80. †Dr. Bálint Sándor professzor 1979. szept. 27-én Veszprémben a Bakonyi Múzeumban elhangzott előadásából (Hangfelvétel)
81. A napirend Szabó Jenőné padragi gyűjtéséből származik.
82. A napirendeket Szabó Jenőné gyűjtötte 1979-ben Padragon és Csekúton.
83. KRESZ M.: Gyermekélet és játék Sárpilisén. In: Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Szerk. Máty Zoltán. Bp. 1942. 45. p.
84. LAJOS Á.: Módszeres szempontok a népi gyermekjátékok rendszerezéséhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc, 1968. 142–143. pp.
85. N. BATHA K.: Op. cit. 483. p.
86. ERDEI F.: Op. cit. 56. p.

A kézirat nyomdába adása után jelent meg az alábbi három munka, amelyekre mint kéziratban levő tanulmányokra hivatkozom:

- Gazda Klára*: Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest, 1980.
- Vajkai Aurél*: A paraszti munka betanulása. VMMK. 14/1979–1980. 293–301. pp.
- Petánovics Katalin*: A gyermek élete egy summás faluban. Zalai Gyűjtemény 16/1980–81. 123–134. pp.

Bakonybél: Bertalan Józsefné Takács Júlianna 1904., Izsza István 1905., Mészáros Győzőné Baics Erzsébet 1926., Nagy Sándor 1921., Szelthoffer Kálmán 1902., Válicskó Ferencné Brenner Mária 1924.,

Balatonakali: Kondor Józsefné Kiss Ilona 1906., Kovács Sándorné Kemendy Ilona 1912.

Balatonfüred: †Kozma Lajosné Dohovics Lujza 1889. (volt bába), Újhelyi Kiss Gyuláné Csizmadia Zsófia 1908. (volt bába).

Balatonhenye: Böde Józsefné Varga Irén 1907., †Győző Molnár Imréné Hegyi Klára 1883., Hegyi Lajos 1900., Kovács Istvánné Harmatt Mária 1911., id. Mátyás Károlyné Somody Vilma 1895., Mátyás Károlyné Kenessey Jolán 1922., Nagy István 1921., Papp Béláné Szántó Mária 1889., Tabi Dávidné Földi Matild 1914.,

Berhida: Gyergyák Gáborné 1922.

Dudar: Kiss László 1910., Nagy Gyuláné 1914.,

Gic: Polgár Istvánné 1939.

Kemenesszentpéter: Baka József 1924., Berta Istvánné Kövy Anna 1914., Egyházi Ferencné Egyházi Mária 1904., Lendvai Vendelné Tólas Teréz 1904., Lendvai Vendel 1900., Pető Dávidné Tőreki Sarolta 1908., Rosta Jánosné Markó Teréz 1907., Szabados Dávid 1892., Szabados Kálmánné 1907., Szabados Kálmán 1904.,

Kővágóörs: Bárány Imréné Gyenis Dina 1911., Gelley Erzsébet 1907., Salamon Ferencné 1892.,

Köveskál: Szabó Istvánné Györfy Erzsébet 1916.,

Lókút: Piller Ferencné 1924.

Magyargencs: Gömbös Józsefné Horváth Margit 1918.,

Mindszentkál: Csombó Lászlóné Csala Mária 1907.,

Nagyvázsony:

Nemesvámos: Illésfalvi Antal 1905., Pintér József 1911.

Noszlop: Harkay Lászlóné Kövesy Margit 1909.,

Nyárád: Kovács Kálmán 1917.,

Ócs: Fatalin Jánosné (Szabó Pálné) Pálffy Anna 1895. (volt bába).

Padragkút: Mátyás Istvánné 1913., Poór Gábor 1896., Szabó Lajosné 1910., Vöröskői Imre 1909.,

Pápakovácsi: Benkő Jenőné 1923., Forgács Lajosné 1910.,

Pécsely: Róth Jánosné Kovács Teréz 1906.

Raposka: Lovász Gáborné Illyés Margit 1901.,

Révfülöp: Süle Sándorné 1910.,

Somlósőzlős: Molnár József 1905.,

Szentbékáll: Istvándy Jenőné 1914., Marton Kornélia 1891.,

Szentgál: Tamás Károlyné Kis Tóth Vilma 1925.,

Tapolcafő: Peti Sándor 1905.,

Tűskevár: Vincze Ferencné Merits Mária 1910., Vincze Ferenc 1902.,

Ugod: Szabó Józsefné 1909., Szabó József 1913.,

Várkesző: Keszei János 1918.,

Városlőd: Alberboch Istvánné Ellmann Mária 1902., Ellmann Antal 1909., Englert Antalné Albert Anna 1905., Franch Mihály 1906., Freund Józsefné Ircsik Margit 1905., Gácsér Lajos 1901., József Vendel 1893., Lackner Emilné Albert Teréz 1912., Mészáros Jánosné Matyi Mária 1902., Paulics Mihályné Kungl Erzsébet 1910., Rippel Istvánné Seibert Krisztina 1908., Staub Ferencné Ulrich Mária 1904.,

Vöröstó: Schumacher Ferencné Lóhn Mária 1916.,

BEITRÄGE ZUM THEMA „LEBENSWEISE DER
DORFSKINDER IM KOMITAT VESZPRÉM ZWISCHEN 1868–1945“

In dem gegebenen Zeitabschnitt gliederte sich die Dorfgesellschaft im Komitat Veszprem auf Kleinadelige, vermögende Bauern, Bauern mit mittlerem und kleinem Grundbesitz, sowohl auf besitzlose Hofgänger, Dienstbote und Tagelöhner.

Die Gesamteinwohnerschaft des Komitats betrug zur Zeit der Jahrhundertwende: 222 024 Personen; in den Jahren 1920–30 stieg diese Zahl auf: 232 555, d. h. 243 700. Davon waren Ungarn: 204 839, d. h. 220 654; Deutsche: 26 239 d. h. 22 022; Slowaken: 730, d. h. 512. Römisch-katholischer Religion waren: 156 577, d. h. 167 036; reformiert: 43 747, d. h. 44 689; evangelisch: 24 463; d. h. 25 340.

Die Lebensweise der Dorfskinder am Ende des vorigen und in der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts bestimmen auch in unserem Komitat – wie im ganzen ungarischen Sprachgebiet – die Möglichkeiten, Gebräuche und Gesetze der Bauerngesellschaft und die noch vorhandenen Traditionen aus dem XVIII–XIX. Jahrhundert. Die Gliederung nach Gesellschaftsgruppen, Religion und Muttersprache sicherte für die Familien zugleich auch die verschiedenen Möglichkeiten und Formen der Lebensweise, die auch in der Kindererziehung zur Geltung kamen.

In dem gewissen Zeitabschnitt (1868–1945) stand Komitat Veszprem in der Geburts- und Sterbestatistik aufgrund der Landesangaben auf einer mittleren Stelle. Die Bevölkerungsbewegung charakterisierte eine hohe Anzahl der Geborenen und Sterbenden. 50–60% der Todesfälle waren der Kindersterblichkeit zuschreiben, d. h. es waren Kinder unter fünf, bzw. sieben Jahren. Die Durchschnittszahl der Kinder pro Familie war in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts 8–10, diese Zahl verminderte sich bis 1945 auf 2–3. In den Jahren 1920–30 begann in grösseren Massen die Geburtsregelung, besonders im Kreise der wohlhabenden, meisten lutheranischen Dorfseinerwohner. Die Ursachen dessen waren wirtschaftlichen Charakters. Obwohl uns nur wenige Angaben bezüglich der angewandten Methoden zur Verfügung stehen, konnte es doch festgestellt werden, dass man als Geburtsregelungsmethode fast ausschliesslich die Abtreibung angewandt hatte.

Die schwangere Mutter wurde nicht geschont, man kümmerte sich nur darum, dass sie genug esse und trinke. Man bewahrte sie aber vor allen Schauerablicken, die sich an dem Neugeborenen auf irgendeiner Weise, im Form verschiedener Merkmale widerspiegeln könnten.

Die Entbindung wurde fast ausschliesslich von der Hebamme durchgeführt und zwar immer im Wohnzimmer des Hauses, wo die Mutter auch die Kindbettwochen – von der materiellen Lage der Familie abhängend 1 bis 6 Wochen – verbrachte. Während dieser Zeit wurde die Mutter von ihren Gevatterinnen betreut, die abwechselnd täglich einen sog. Gevatterkorb (ung.: paszita) mit bestimmten Gerichten brachten.

Die Neugeborenen wurden bei den Katholiken nach 1–4 Tagen bei der Reformierten nach 7–21 Tagen getauft. Die Paten wurden aus dem Kreise der Freunde, Bekannten, eventuell Verwandten gewählt. Die Katholiken luden 1–2 Paar Taufpaten, die Reformierten jedoch 3–12 Paar Paten ein. Die ersten haben zu jedem Kind dieselben Personen, die letzteren immer Andere gerufen.

In der Bauerngesellschaft war die Rolle der Pateltern eine sehr ehrenvolle und verantwortungsvolle Sache. Sie haben im Wahren Sinne des Wortes die Aufgaben einer Mutter oder eines Vaters übernommen: die Kinder zu einem anständigen, gläubigen Menschen zu erziehen, ihnen in den wichtigsten Momenten des Lebens beizustehen und behilflich zu sein.

Der Taufe folgte immer ein – von der materiellen Lage der Eltern abhängig mehr oder weniger reicher – „Taufschmaus-Kindseil“ (ung.: paszita), wo man die Mutter und ihr Kind beglückwünschte.

Nachdem die Mutter aus dem Wochenbett aufgestanden war, führte ihr erster Weg in die Kirche: bei allen drei Religionen war das die Mutterweihe, die man ungarisch „egyházkelő“ nannte.

Die Betreuung und Pflege der Säuglinge und Kleinkinder war in den derzeitigen Bauernfamilien immer der jeweiligen Arbeit und den alltäglichen Sorgen des Aufrechterhaltens der Wirtschaft unterworfen: rückständige hygienische Verhältnisse und durch die Gebräuche festgesetzte Formen kennzeichneten die Kindererziehungsmethoden. Das Leben der Frauen wurde durch die Gesellschaftssitten bestimmt und geregelt und das Einhalten dieser wurde von den älteren Mitgliedern der Familie überwacht. Laut der Arbeitsverteilung innerhalb der Familie musste die Mutter auch nebst Säuglingen und Kleinkindern ihre Arbeit verrichten.

In allgemeinem kann wohl festgestellt werden, dass man die Neugeborenen in allen Familien gern hatte, obwohl man sich in vielen Fällen – unter gewissen Umständen – nicht all zu sehr um sie kümmerte. Sie sind erwachsen, ohne dass sich an den traditionellen Beziehungen zwischen Eltern und Kindern auch nur etwas geändert hätte. Erst in der Mitte unseres Jahrhunderts, infolge der Verminderung der durchschnittlichen Kinderanzahl pro Familie, scheint die Persönlichkeit des Kindes ab Bedeutung zu gewinnen.

Da das Kind, bis es erwachsen ist, im Kreise der Eltern, Grosseltern, d. h. in der Gemeinschaft der Familie lebte, lernte es mit Hilfe der erwachsenen Familienangehörigen die Gesetze der Bauerwelt, die Arbeit kennen – es wurde also ständig erzogen. Die zwei Zielsetzungen des Erziehens waren folgende: das Kind soll zu einem Menschen heranwachsen, der die Gesetze der Bauerngesellschaft gut kennt und diese beachtet, und der – indem er als Arbeitskraft an der Arbeitsorganisation der Familie teilnimmt – die sich jährlich wiederholenden Produktionsweisen gut erlernt. Diese zwei Zielsetzungen vor Auge haltend wurde das Kind in die Ordnung des Bauernlebens miteinbezogen. Die Kinder unter vier Jahren versuchte man fern zu halten von der Arbeit der Erwachsenen, und – wenn es die Zeit erlaubte, spielte man mit ihnen. Ein sehr grosses Gewicht wurde auf die religiöse Erziehung der Kinder gelegt. Das Kind lernte parallel mit dem Sprechen das Achten der Ältern und das ehrenvolle Verhalten ihnen gegenüber. Das Gespräch zwischen Eltern und Kindern war sehr einseitig, es beschränkte sich auf die Arbeit. Von einem seelischen psychischen Kontakt kann man höchstens nur in Beziehung von Grosseltern und Kindern sprechen. Sobald das Kind sich die Gesetze, die Sitten, die Gebräuche der Familie und der Bauerngesellschaft zu eigen machte, nahm es auch das Erziehungsmodell an, das es als Erwachsener unter den

kaum veränderten Umständen und fast gleichen Bedingungen selbst verwirklichen wird.

Die Kleidung der Kinder über vier Jahren war – was die Form der Kleider und das Tragen der Kleiderstücke betrifft – der in unserem Komitat sehr abwechslungsreichen Kleidung der Erwachsenen ähnlich.

Die Nahrung der Kinder war sehr eintönig, aber hungernde Kinder gab es kaum

Wie man die Kinder in die Arbeit einbezogen hat und welche Arbeit ihnen zugeteilt wurde, hing von der Grösse der Familie, von der materiellen Lage der Familie, sowohl von dem in der gegebenen geographischen Einheit betriebenen Wirtschaftszweig ab: wo man sich vor allem mit Ackerbau beschäftigte, nahmen die Kinder zuerst an der Feldarbeit teil, in den Tierhaltergemeinden dagegen an der Tierpflege. Die Mädchen haben bis zu ihrem zwölften Lebensjahr neben der Mutter fast jede in der Bauernwirtschaft vorkommende Frauenarbeit erlernt. In dem geprüften Zeitabschnitt wurden die Kinder – abgesehen von ihrem Geschlecht – durch ihre Arbeit, durch ihre Anteil-

nahme an der Produktionsarbeit der Familie zu einem vollwertigen Mitglied der Familie.

Die selbstständige Welt der Kinder kam in ihrer kleinen Gemeinschaft und in ihren Spielen zu Ausdruck, obwohl es auch hier eine Differenzierung je nach Alter und Geschlecht gab. „Der Spielschatz war vielseitig und abwechslungsreich, bei dessen Überblick der Fortgang der Entwicklung des Kindes massgebend war. Die Spiele können ihrem Wesen nach nicht getrennt von den Sprüchlein, Kinderliedern, Gesellschaftsspielen, aber auch von den Spielsachen behandelt werden, da dies alles zur Spieltätigkeit gehört, obwohl sie anderer Richtung und Zusammensetzung sind. Die Spielsachen gewinnen nur durch das Spielen mit ihnen einem Wert und eine Bedeutung.

Anschrift der Verfasserin: dr. Fmőke Laczkovits
H-8201 Veszprém
Bakonyi Múzeum

ISSN 0230-7227

Kiadja a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: dr. Törőcsik Zoltán megyei múzeumigazgató

Borító terve: Kulcsár Ágnes

Készült 1000 példányban 23,8 (A/5) ív terjedelemben
81/83/4052 PANNON Nyomda Veszprém
Felelős vezető: Danóczy Balázs

